ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

Τιμητικός Τόμος

για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4•AURA SUPPLEMENT 4

ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ

Φωτογραφίες εξωφύλλου: Αεροφωτογραφίες των τύμβων Βοϊδοκοιλιάς, Παπουλίων και Καμινίων Μεσσηνίας (φωτ. J. Wilson Myers).

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4
AURA SUPPLEMENT 4

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

ISBN:

978-960-466-229-6

978-960-466-233-3 (SET)

ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

Τιμητικός Τόμος

για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πηγή Καλογεράκου

Αφροδίτη Χασιακού

Μιχάλης Κοσμόπουλος

Έλενα Κουντούρη

Γιάννος Λώλος

Ειρήνη Πέππα-Παπαϊωάννου

Λευτέρης Πλάτων

Γιώργος Σταθόπουλος

Γεωργία Χατζή

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Πηγή Καλογεράκου

Αφροδίτη Χασιακού

Μιχάλης Κοσμόπουλος

Γιάννος Λώλος

Χριστίνα Μαραμπέα

Ειρήνη Πέππα-Παπαϊωάννου

Λευτέρης Πλάτων

Βοϊδοκοιλιά, 1982.

Κυδάλιμος

Το επίθετο στον Όμηρο σημαίνει ένδοξος, φημισμένος, ευγενής. Συχνότερα αναφέρεται η έκφραση *κυδάλιμον κῆρ*, ευγενής καρδία, για να χαρακτηρίσει τους σημαντικότερους ήρωες του έπους: τον Νέστορα (*Ἰλ.* Τ 235) και τους γιούς του Θρασυμήδη και Αντίλοχο (*Ἰλ.* Ρ 378), τον Αγαμέμνονα (*Ἰλ.* Κ 16), τον Αχιλλέα (*Ἰλ.* Σ 33), αλλά και τον Έκτορα (*Ἰλ.* Μ 45).

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4 • AURA SUPPLEMENT 4

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης || Γιάννης Γαλανάκης || Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη || Χρήστος Ντούμας || Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων || Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα || Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσούλης || James Osborne || Πάνος Βαλαβάνης

Χρύσανθος Κανελλόπουλος || Παυλίνα Καραναστάση || Στυλιανός Κατάκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου || Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά || Αντώνης Κοτσώνας

Νότα Κούρου || Βασίλειος Λαμπρινουδάκης || Δημήτρης Μποσνάκης || Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά || Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη || Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά || Katja Sporn || Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος || Σοφία Καλοπίση-Βέρτη || Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Γεώργιος Πάλλης || Μαρία Παναγιωτίδου || Πλάτων Πετρίδης || Andreas Rhoby

Peter Dent || Παναγιώτης Ιωάννου || Θεοδώρα Μαρκάτου || Ευγένιος Ματθιόπουλος

Ευθυμία Μαυρομιχάλη || Δημήτρης Παυλόπουλος || Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη

Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου || Βασίλειος Κυλίκογλου || Αλεξάνδρα Λιβάρδα

Ιωάννης Μπασιάκος || Σέβη Τριανταφύλλου || Μάρλεν Μούλιου || Αλεξάνδρα Μπούνια

Μαρία Οικονόμου || Ελευθερία Παλιού || Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος || Απόστολος Σαρρής

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • LAYOUT

Βασιλική Σχίζα

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή.

Μέρος της έκδοσης του περιοδικού AURA αποτελεί η σειρά μονογραφιών με τίτλο «AURA Supplements». Περιλαμβάνει μελέτες στα ελληνικά ή στα αγγλικά, που λόγω της μεγάλης τους έκτασης δεν μπορούν να δημοσιευθούν με τη μορφή άρθρου στο περιοδικό. Η θεματολογία των μονογραφιών είναι ίδια με εκείνη του περιοδικού.

Το περιοδικό και η σειρά μονογραφιών είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του περιοδικού και οι μονογραφίες δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού AURA και οι τόμοι της σειράς «AURA Supplements» μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era.

Part of the AURA journal is the AURA Supplement series, comprising studies in Greek or English, which, due to their extent, cannot be published in the journal as articles. The series share the same areas of interest with the journal.

AURA is a fully open access journal. Each issue of the journal and each monograph is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues and monographs can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website http://aura.arch.uoa.gr/
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Το περιεχόμενο αυτού του τόμου υπόκειται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el).
The content of this volume is subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 15

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 21

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ 25

TABULA GRATULATORIA 29

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ 31

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ 41

ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΙ ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Λίγα λόγια για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ 61

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ Για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ 63

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ Μῦρον 67

ΗΛΙΑΣ ΗΛΙΑΔΗΣ Φωτογραφίζοντας με τον Καθηγητή 71

ΙΩΑΝΝΑ Α. ΚΡΑΟΥΝΑΚΗ Ένα προσωπικό αφιέρωμα στον κύριο Καθηγητή 73

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

‣ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΠΑΝΙΑΣ Συστήματα οικονομικής διαχείρισης στη Μεσοποταμία (4η - 2η χιλιετία π.Χ.) 85

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΙΝΤΟΒΟΗΣ Κερκυραϊκή προϊστορία: Μικρή επισκόπηση 93

ΓΙΑΝΝΟΣ ΛΩΛΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΑΡΗ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΡΙΑΤΖΗ Σπήλαιο Καταβόθρα Χώρας Τριφυλίας: Νεολιθικά ευρήματα ανασκαφής Σπυρίδωνος Μαρινάτου, 1955 125

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ, ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Λίθινος πέλεκυς Νεολιθικής περιόδου από τα Διόδια Μεσσηνίας 153

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΥ Δύο νεολιθικά ειδώλια από τα Μεσόγεια Αττικής 161

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΕΤΣΙΟΣ Λίθινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο με οπή ανάρτησης από το σπήλαιο «Τάφος», στην περιοχή του χωριού Κρούστας Αγίου Νικολάου Κρήτης 171

‣ ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ Το Κάστρο της Μύρινας στην προϊστορία και αρχαιότητα: Λαξεύματα και βραχογραφίες 191

ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ «Επιστροφή στας Μυκηναϊκάς Ακροπόλεις». Αναζητώντας ίχνη προϊστορικής κατοίκησης στην Ακρόπολη των Αθηνών 207

ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΙΩΤΑ Πρωτοελλαδικοί «κρατευτές» και άλλα τελετουργικά σκεύη από την Κάτω Κηφισιά 217

ΕΛΕΝΑ ΚΟΡΚΑ Αγγείο από ναυάγιο της ύστερης Πρωτοελλαδικής – πρώιμης Μεσοελλαδικής περιόδου .. 237

ΠΗΓΗ Π. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΥ Προβλήματα ερμηνείας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου. Το παράδειγμα του οικισμού στη Βοϊδοκοιλιά Μεσσηνίας 243

JÖRG RAMBACH Die Ausgrabungen in der P.O.T.A. Romanou/Navarino-Dunes Hotelkomplex bei Romanos in der Pylia/Messenien 259

ΗΛΙΑΣ ΣΠΟΝΔΥΛΗΣ Παυλοπέτρι. Μια βυθισμένη θέση στη Λακωνία 273

▸ Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ Αρματοδρομία και συμπόσιο στη μετανακτορική Τίρυνθα 285

ΙΩΑΝΝΑ ΒΟΥΡΕΞΑΚΗ Ο εμπορικός και ναυτικός προσανατολισμός του βασιλείου της Πύλου 297

†DORA CONSTANTINIDIS Making connections at Mycenaean sites in the Messenian landscape 309

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Κοσμικές δομές και επίσημη τελετουργία: Η περίπτωση του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου 319

ΜΙΧΑΛΗΣ Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Μυκηναϊκό διοικητικό κέντρο στην Ίκλαινα Μεσσηνίας 365

ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ Αποθέτης κεραμικής στο Καταρραχάκι Κουκουνάρας Μεσσηνίας: Πρώτη παρουσίαση 375

ARGYRO NAFPLIOTI The demise of the palatial system in the mainland and residential mobility in the Aegean: A refugee Mycenaean elite on LH IIIC Naxos? 401

†DEMETRIUS SCHILARDI Evidence of horses and chariotship from Mycenaean Koukounaries of Paros .. 417

MARIO RITACCO Η εγκατάσταση των Μυκηναίων στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας .. 437

†JAN BOUZEK Notes on relations between Mycenaean Greece and the Central European Tumulus culture 449

SINCLAIR HOOD The Topsham double axe and British tin 455

K.A. WARDLE Wessex and Mycenae: A rapprochement? 461

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Β' ΜΕΡΟΣ

▸ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

MARIO BENZI Nudity in Bronze Age Aegean art 21

HARA TZAVELLA-EVJEN Movement and depth in the Late Bronze Age frescoes 37

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Ηθμωτή υδρία Βολιμιδίων. Συμβολή στην «άγνωστη» Μετανακτορική περίοδο της Πυλίας 41

ΗΡΩ ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ Ηπειρωτικές και κυκλαδικές πρόχοι με παραστάσεις πτηνών. Τυπολογικές και χρονολογικές παρατηρήσεις 67

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΠΑΝΟΣ Παράσταση ναυαγίου σε μυκηναϊκό αγγείο από τις Κουκουναριές της Πάρου 79

ΕΛΕΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ-ΣΥΒΡΙΔΗ Δύο πολύτιμες μυκηναϊκές πυξίδες με αινιγματική διακόσμηση κριαριών 89

EMI KOISHI Η εικονογραφική εξέλιξη του θέματος του σκύλου σε παραστάσεις κυνηγίου στην αιγαιακή σφραγιδογλυφία 99

ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΜΑΚΡΥΠΟΔΗ Με αφορμή έναν σφραγιδόλιθο με παράσταση «πόσιος ιχθύων» από τη συλλογή H. Schliemann 111

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΚΚΕΒΗ-ΦΩΤΙΟΥ Μυκηναϊκό ξίφος από την Εύβοια 129

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΧΑΣΙΑΚΟΥ Το οδοντόφρακτο μυκηναϊκό κράνος στη Μεσσηνία 135

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Η. ΤΣΕΛΙΟΣ Από τον χαλκό στον σίδηρο. Μεταλλοτεχνικές πρακτικές και τεχνολογική μετάβαση ... 155

†EMMANUEL MIKROGIANNAKIS A glimpse of Homeric (Mycenaean) technology 169

▸ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΚΑΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΜΠΕΑ Υστεροελλαδικά κτερίσματα Βοιωτού κτηνοτρόφου 175

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ Ομοιότυποι θολωτοί τάφοι Μυκηναίων τοπαρχών της νοτιοδυτικής Αιτωλοακαρνανίας...197

ΣΟΦΙΑ ΚΑΣΚΑΝΤΙΡΗ Ανασκαφή μυκηναϊκού τάφου στη θέση Γ του «Αγίου Κωνσταντίνου» της Κρήνης Πατρών.... 213

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΛΑΠΑΝΗ Ο θαλαμωτός τάφος Κ-3 στον Εγκλιανό της Πύλου 219

VASSILIS PETRAKIS Grooves and depressions at the entrances of early Mycenaean tholos tombs from the Southwestern Peloponnese 233

ΓΕΩΡΓΙΑ ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ Οι θολωτοί τάφοι στο Ψάρι Τριφυλίας. Ι 265

LUCIA ALBERTI Return ticket: 'Minoan' and 'Mycenaean' tholos tombs at Knossos.... 305

ΓΙΩΡΓΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, ΧΑΪΔΩ ΚΑΛΛΙΤΣΑΚΗ Ο αρχιτεκτονικός τύπος του σπηλαιώδους θαλαμωτού τάφου της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη 321

YANNIS GALANAKIS 'Squaring the Circle': Vaulted tombs, architectural variation and the construction of 'traditions' in Late Minoan Crete.... 335

▸ ΓΡΑΜΜΙΚΗ Β ΓΡΑΦΗ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΟΥΤΣΑ Σκέψεις για τον αμυντικό οπλισμό κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο με αφετηρία τις πινακίδες Sh από το ανάκτορο της Πύλου.... 357

ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ Η υπόθεση της αντιδικίας της ιέρειας *e-ri-ta* με τον *da-mo*: Η αρχαιότερη γνωστή περίπτωση δικαστικής (φορολογικής) διένεξης έως σήμερα.... 371

THOMAS G. PALAIMA Iklaina, Traganes, *a-pu*$_2$, and Aἰπύ 385

▸ ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ – ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ Στοιχεία για την άσκηση τελετουργικών και «λατρευτικών» πράξεων κατά τους προϊστορικούς χρόνους, στα Μεσόγεια της Αττικής 401

†VINCENZO LA ROSA Fish and shellfish at Phaistos and Ayia Triada (Crete): Between representation and consumption.... 415

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ Γύρω από τη σημασία του «ζεύγους» στη μινωική, θρησκευτική και κοσμική ιδεολογία 427

▸ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Παράλληλοι συμβολισμοί. Με αφορμή μια ταναγρική σαρκοφάγο 443

HEKMATOLLA MOLLASALEHI Θεωρητική προσέγγιση στην αρχαιολογία της θρησκείας.... 453

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ Αρχαιολογικό εύρημα και ερμηνευτικές προσεγγίσεις: Δύο παραδείγματα από την Κρήτη 467

PETER WARREN Braudel and modelling Minoan history 489

▸ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ – ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑ

ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ Η αρχαιολογική μαρτυρία για το σκύλο στην αρχαιότητα: Με έμφαση στην αρχαία Ελλάδα ..501

ΣΩΤΗΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Παλαιοπεριβαλλοντική μελέτη μιας μυκηναϊκής εγκατάστασης στην ενδοχώρα της Ηλείας («Κουτσοχέρα» Διασέλλων) με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών...509

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΑΣ, †ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, ΗΛΙΑΣ ΜΑΡΙΟΛΑΚΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΣΙΑΚΟΣ Γεωαρχαιολογικές παρατηρήσεις και παλαιοπεριβαλλοντικές συνθήκες στο Ναβαρίνο 531

GIOVANNI E. GIGANTE, STEFANO RIDOLFI The enigma of prehistoric gold and the Messenia gold 543

GAETANO RANIERI Geophysics as a means to reduce archaeological risk. Examples from the Pylos area (Western Peloponnese, Greece).... 555

ΑΘΗΝΑ ΧΡΟΝΗ Φωτοερμηνεία – τηλεπισκόπηση και γεωφυσική διασκόπηση στον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς του νομού Μεσσηνίας για τον εντοπισμό θαμμένων αρχαιολογικών καταλοίπων.... 569

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

ΚΛΑΣΙΚΟΙ – ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

MANFRED OPPERMANN Altäre vorrömischer Zeit am Westpontos. Eine Bestandsaufnahme....21

HARTMUT MATTHÄUS Kulturkontakte zwischen der Levante und dem zentralen Mittelmeergebiet in der Frühen Eisenzeit: Metallgefäße gesellschaftlicher Eliten im präkolonialen Kontext 37

ULRIKE MUSS Divine images of Artemis at Ephesos 53

BERNARD ANDREAE Pergamos oder Telephos? Zwei Gründungsmythen von Pergamon 65

ΑΝΔΡΕΑΣ Ι. ΒΟΣΚΟΣ *Ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον*. Ἡ τοπωνυμικὴ μαρτυρία 73

ΔΗΜΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ Παρατηρήσεις στα γενικά αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα των Σόλων υπό το φως των νεότερων ανασκαφικών ερευνών 101

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΛΕΒΕΝΤΗ Επιτύμβια ρωμαϊκά ανάγλυφα από τη Θεσσαλία: Προβλήματα χρονολόγησης και εικονογραφικές παρατηρήσεις 119

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ Ο αποθέτης της λευκής κύλικας των Δελφών 135

ΑΔΩΝΙΣ Κ. ΚΥΡΟΥ Το Σπήλαιο του Νυμφολήπτου. Από τους χορούς των Νυμφών στον νεοπλατωνικό διαλογισμό 153

ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ Νέα Σμύρνη, αρχαίοι τάφοι επί της οδού Αγίας Σοφίας.... 167

ΕΙΡΗΝΗ ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Νίκη ηνίοχος. Πήλινοι *τύποι* του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου .. 181

†ERIKA SIMON Der junge Nestor.... 205

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΩΤΙΟΥ Ο κλασικός Μαραθώνας.... 209

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣ Παραδόσεις της Αττικής και της Μεσσηνίας: Κοινές αναφορές και συσχετισμοί στο έργο *Ἑλλάδος περιήγησις* του Παυσανία 227

Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ Περὶ *χώρας* Μεσσηνίων.... 237

PAOLO MORENO Τα δύο τμήματα του αναγλύφου στη Μεσσήνη και το σύμπλεγμα από τον Λεωχάρη και τον Λύσιππο στους Δελφούς, με το κυνήγι του Αλέξανδρου και του Κρατερού.... 247

GEORGES STEINHAUER Le téménos du Héros spartiate 263

EGERT PÖHLMANN The alphabet comedy of Callias of Athens in Athenaeus' *Deipnosophistai*.... 281

†WOLFGANG SCHULLER Der Ruhm der Hetären.... 297

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤ. ΚΟΡΡΕΣ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Σ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΥΤΑΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν. ΜΑΡΚΑΤΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ε. ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Τα «πιστεύω» του Ιπποκράτη για τις κακώσεις της σπονδυλικής στήλης και του νωτιαίου μυελού: Νέες ή παλιές αντιλήψεις;.... 305

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ Η οικονομική και επαγγελματική απασχόληση των Μαθητών του Χριστού. Συμβολή στην οικονομία και οικονομική διανόηση των χρόνων της Καινής Διαθήκης.... 309

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ANTON BAMMER Ein byzantinischer Wohnturm aus Ephesos 331

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ Η βυζαντινή ναοδομία της μεταβατικής περιόδου (7ος – μέσα 9ου αιώνα) 339

ΝΙΚΕ KOUTRAKOU "Archaeology" in Early and Middle Byzantine hagiography 345

ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ Εφυαλωμένη κεραμική με λευκό πηλό από την Κωνσταντινούπολη (GWW I-II / 7ος - 9ος αιώνας): Η διάδοση στον αιγαιακό χώρο 365

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

▸ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΕΧΝΗ, ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ Ο Υδραίος ναυμάχος Αναστάσης Τσαμαδός. Η αγωνιστική δράση και το τέλος του ήρωα μέσα από τις σελίδες του ημερολογίου του πλοίου – βρικίου «Αρης» 379

†ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Μανιάκι, 20 Μαΐου 1825 395

ΑΝΤΩΝΗΣ Ι. ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ Ενθυμήματα της ναυμαχίας στο Ναβαρίνο 399

ΠΕΠΗ ΓΑΒΑΛΑ Λακωνία – Μεσσηνία: τόσο κοντά, αλλά τόσο μακριά. Οι σχέσεις ανάμεσα στους όμορους νομούς το πρώτο μισό του 19ου αιώνα από το Αρχείο Δ.Κ. Σαλβαρά 413

SUSAN HEUCK ALLEN A tale of two doctors with the Greek guerillas in World War II 429

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ Ο αρχιτέκτων Δημήτρης Πικιώνης: Δάσκαλος και μύστης 437

ΙΩΑΝΝΑ Κ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Η αρχιτεκτονική κληρονομιά της Καλαμάτας και η διαχείρισή της μετά τους σεισμούς 441

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Ένας Ιταλός γλύπτης στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών 461

ΜΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Διαμαντής Διαμαντόπουλος (1904-1995). Ut pictura poesis? 467

†ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ Άνεμώρεια – Άνεμος – Άέρας 479

ΝΙΚΗΤΑΣ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ «Το εις ενικόν απευθύνεσθαι» ως διαχρονική έκφραση της ελληνικής επικοινωνίας. Ιστορικο-κοινωνιολογική συμβολή 489

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Β' ΜΕΡΟΣ

▸ ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΛΗΜΑΝ

WOUT ARENTZEN Schliemann's first publication 21

†WIELAND BAHLCKE Zum 175. Geburtstag einer alten Friedländer Bürgerin 29

WILFRIED BÖLKE Die Sammlung Rabl – Virchow und ihre Bedeutung für die Schliemannforschung 31

GEORGIA FLOUDA Heinrich Schliemann and the 'Itineraries' of the Smithsonian Trojan Collection 47

RAINER HILSE Die „Heinrich-Schliemann-Gesellschaft" Ankershagen e.V. 63

ARMIN JÄHNE Heinrich Schliemann in Russland 71

MARK LEHRER Memorial Archaeology and the Manipulation of memory: Schliemann in Rome, 1868 87

ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ «(...) ἔρρωσο. Ἐρρῖκος Σχλιέμανν». Η ανακάλυψη του Μυκηναϊκού πολιτισμού και η δημιουργία του «Μυκηναίου Μουσείου» μέσα από τις αναφορές των πρωταγωνιστών της 99

ΙΩΑΝΝΑ ΠΡΟΒΙΔΗ Σλήμαν – Τσίλερ: Οικοδομική δραστηριότητα στην Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα 111

ΧΑΡΗΣ ΤΖΑΛΑΣ Ο Ερρίκος Σλήμαν και η αναζήτηση του Τάφου του Μεγαλέξανδρου 117

DAVID A. TRAILL Schliemann's visit to Delos in 1870 123

▸ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ, ΣΥΛΛΕΚΤΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ

†HUBERT FAENSEN Griechenland in den Augen von Friedrich Wilhelm IV. 135

ELLEN KATJA JAECKEL Die Lesbarkeit der Landschaft: Zu Chateaubriands *Itinéraire* 151

†ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ Από τα αριστουργήματα της ελληνικής τέχνης στα τεκμήρια ελληνικότητος: Η συλλογή αρχαιοτήτων από αρχαιοθήρες, αρχαιολάτρες και Ελληνες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα... 165

ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Το ενδιαφέρον για την περιοχή της Τρωάδας κατά τον 18ο αιώνα 181

KARL WOLFGANG RICHTER Μύλλερ των Ελλήνων: Μνημείον του αοιδού ελληνικής ελευθερίας. Der Dessauer Philhellene Wilhelm Müller im Gedächtnis Griechenlands..... 203

REINHARD STUPPERICH Carl Theodor's Neckar Athens. Antiquity and Science in 18th century Palatinate..... 217

‣ Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

†TOSHIO KATSUMATA The introduction of the Neo-Byzantine style over the Neo-Classical architectural design in the Greek kingdom of the 19th century..... 235

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΜΑΥΡΙΚΑ Ρωμαϊκά και αιγυπτιακά μοτίβα σε κτήρια του 19ου και πρώιμου 20ού αιώνα στον ελλαδικό χώρο: Σκόπιμες και ακούσιες προσεγγίσεις του «άλλου» 245

ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΕΡΙΕΤΤΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ Απηχήσεις αρχαιοελληνικότητας στη νεοελληνική ποίηση. Η περίπτωση των μνημείων..... 261

ΝΙΚΗ ΣΑΚΚΑ Ιλισός – Λύκειο: Ιστορίες της *αόρατης* Αθήνας..... 283

‣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ Ο ρόλος του πολέμου στις αφηγήσεις περί της προϊστορίας του Αιγαίου: Θεωρίες και ερμηνείες από τον 19ο αιώνα ως σήμερα..... 301

ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΣΚΕΒΟΥΛΗ Η ανακάλυψη και η «αποκάλυψη» των γραπτών στηλών Δημητριάδος – Παγασών. Μαρτυρίες από το Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας 315

ΑΡΧΟΝΤΟΥΛΑ ΠΑΠΟΥΛΑΚΟΥ Το έργο του Αδαμάντιου Αδαμαντίου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία: «Πρὸς ἀναστήλωσιν καί εὐπρέπειαν τῶν βυζαντινῶν μνημείων»..... 325

ΣΤΕΛΛΑ Π. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ Ο Γεώργιος Σωτηριάδης και ο θολωτός τάφος στον Αρνό Μαραθώνα 343

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ, ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΣΑΡΟΥ Σπήλαιο Νέστορος Πύλου, 1953: Συμβολή στη βιογραφία του Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη..... 353

ΓΙΑΝΝΟΣ Γ. ΛΩΛΟΣ Ενα άγνωστο δημόσιο έργο των Λαγκαδινών μαστόρων: Η αναστήλωση του βασιλικού Θολωτού Τάφου IV στην Πύλο του Νέστορος..... 371

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡ. ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ Οι αρχές της «Ολοκληρωμένης Προστασίας» και η «βιωσιμότητα» του πολιτισμικού πλούτου της χώρας μας 377

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	*Archäologischer Anzeiger*
AAA	*Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*
AbhMünch	*Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, Philosophisch-historische Klasse: Abhandlungen*
ACoSt	*Les Carnets de l'ACoSt* (Association for Coroplastic Studies)
ActaAth	*Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)*
ΑΔ	*Αρχαιολογικόν Δελτίον*
AE	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*
Aegaeum	*Aegaeum: Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
AEM	*Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*
ΑΕΜΘ	*Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*
AF	*Archäologische Forschungen*
Ἀθηνᾶ	*Σύγγραμμα Περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας*
Ἀθήναιον	*Σύγγραμμα Περιοδικὸν κατὰ διμηνίαν ἐκδιδόμενον συμπράξει πολλῶν λογίων*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJP	*American Journal of Philology*
ΑΛΣ	Περιοδικό *ΑΛΣ*, Εταιρεία Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας
Altertum	*Das Altertum*
AM	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
AmerAnt	*American Antiquity*
Anadolu	*Anadolu: Revue annuelle des études d'archéologie et d'histoire en Turquie*
AnalBoll	*Analecta Bollandiana*
AnatSt	*Anatolian Studies*
AnnArchStorAnt	*Annali del Seminario di studi del mondo classico: Sezione di archeologia e storia antica*
AnnBari	*Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Bari*
AnnLiv	*Annals of Archaeology and Anthropology* (Liverpool)
AntCl	*L'Antiquité classique*
Antiquity	*Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology*
AntK	*Antike Kunst*
AntW	*Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*
AOR	*Arheologičeski otkritija i razkopki, Sofia: Bălgarska akademija na naukite. Nacionalen arheologičeski instituts muzej*
AR	*Archaeological Reports*
ArcheologiaWar	*Archeologia: Rocznik Instytutu historii kultury materialnej Polskiej akademii nauk* (Warsaw)
Archaeology	*Archaeology Magazine*
Archaeometry	*Archaeometry: Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University*
ArchHom	F. Matz και H.G. Buchholz, επιμ., *Archaeologia Homerica* (Göttingen 1967–)
ArchKorrBl	*Archaeologisches Korrespondenzblatt*

ArchNews	*Archaeological News*
ArchRW	*Archiv für Religionswissenschaft*
ArtB	*The Art Bulletin*
ASAtene	*Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente*
AttiMGrecia	*Atti e memorie della Società Magna Grecia*
BABesch	*Bulletin antieke beschaving: Annual Papers on Classical Archaeology*
BalkSt	*Balkan Studies*
BAntFr	*Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*
BAPD	*Beazley Archive Pottery Database* (www.beazley.ox.ac.uk)
BAR-IS	*British Archaeological Reports, International Series*
BCH	*Bulletin de correspondance hellénique*
BÉFAR	*Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*
BICS	*Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*
BLund	*Bulletin de la Société royale de lettres de Lund*
BMC	R.S. Poole, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum* (London 1873–)
BMCR	*Bryn Mawr Classical Review*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BMMA	*Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New York*
Boreas	*Boreas: Münstersche Beiträge zur Archäologie*
BPI	*Bullettino di paletnologia italiana*
Britannia	*Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies*
BSA	*Annual of the British School at Athens*
BSPF	*Bulletin de la Société préhistorique française*
BSRAA	*Bulletin de la Société royale d'archéologie d'Alexandrie*
BurlMag	*The Burlington Magazine*
BV	*Bayerische Vorgeschichtsblätter*
Byzantion	*Byzantion: Revue internationale des études byzantines*
ByzZeit	*Byzantinische Zeitschrift*
CAH	*Cambridge Ancient History*
CAJ	*Cambridge Archaeological Journal*
Chiron	*Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*
CJ	*Classical Journal*
ClAnt	*Classical Antiquity*
CMS	*Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*
CR	*Classical Review*
CretAnt	*Creta Antica: Rivista internazionale di studi archeologici, storici ed epigrafici*
CSIR	*Corpus signorum imperii romani*
CVA	*Corpus Vasorum Antiquorum*
Dacia	*Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*
ΔΕΓΕ	*Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας*
ΔΕΝΑ	*Διεθνὴς Ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας*
DenkschrWien	*Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philosophisch-historische Klasse: Denkschriften*

ΔΕΣΕ	*Δελτίο της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας*
ΔΙΕΕΕ	*Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
EAA	*Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale* (Roma 1958–1984)
ΕΕΒΜ	*Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
ΕΕΗΜ	*Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Ἠλειακών Μελετῶν*
ΕΕΘΣΑΠΘ	*Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
ΕΕΘΣΠΑ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*
ΕΕΚΜ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*
ΕΕΦΣΑΠΘ	*Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
ΕΕΦΣΠΑ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*
EJA	*European Journal of Archaeology*
ÉPRO	*Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain*
Eranos	*Acta philologica suecana*
Ἔργον	*Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ÉtCrét	*Études crétoises*
Expedition	*Expedition: Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania*
FGrHist	F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* (Berlin 1923–)
FHG	K. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum* (Frankfurt 1975, ανατ. έκδ. 1841–1938)
FuBerBadWürt	*Fundberichte aus Baden-Württemberg*
Gallia	*Gallia: Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine*
GBA	*Gazette des beaux-arts*
Germania	*Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*
GGA	*Göttingische gelehrte Anzeiger*
Glotta	*Glotta: Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache*
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*
Hesperia	*Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
Hirundo	*The McGill Journal of Classical Studies*
Historia	*Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*
Ηόρος	*Ηόρος: Ένα Ἀρχαιογνωστικὸ Περιοδικό*
HTR	*Harvard Theological Review*
IEE	*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα)
IG	*Inscriptiones graecae* (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin 1895–)
IGBulg	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (Academia Litterarum Bulgarica, Sofia 1970-)
IJNA	*International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*
ILN	*The Illustrated London News*
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae* (Academia Scientiarum Socialium et Politicarum Dacoromana, Bucureşti 1983-)

IstMitt	*Istanbuler Mitteilungen*
JAC	*Jahrbuch für Antike und Christentum*
JAMT	*Journal of Archaeological Method and Theory*
JAnthArch	*Journal of Anthropological Archaeology*
JAS	*Journal of Archaeological Science*
JBerlMus	*Jahrbuch der Berliner Museen*
JBL	*Journal of Biblical Literature*
JdI	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
JdI-EH	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts: Ergänzungsheft*
JFA	*Journal of Field Archaeology*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JMA	*Journal of Mediterranean Archaeology*
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
JPR	*Journal of Prehistoric Religion*
JQS	*Journal of Quaternary Science*
JRGZM	*Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums*, Mainz
JSav	*Journal des savants*
JWarb	*Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*
Kadmos	*Kadmos: Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik*
Kernos	*Kernos: Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
Klio	*Klio: Beiträge zur alten Geschichte*
ΚρητΧρον	*Κρητικά Χρονικά: Κείμενα καί Μελέται Κρητικῆς Ἱστορίας*
LÄ	*Lexicon der Ägyptologie*
LIMC	J. Boardman, *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* (Zurich 1981–2009)
LSJ	H.G. Liddell κ.ά., *Greek-English Lexicon.* 9η έκδ. (Oxford 1940)
MAA	*Mediterranean Archaeology and Archaeometry*
MeditArch	*Mediterranean Archaeology: Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
Minos	*Minos: Revista de filología egea*
MMAJ	*Metropolitan Museum of Art Journal*
MMJ	*Metropolitan Museum Journal*
Mnemosyne	*Mnemosyne: Bibliotheca classica batava*
Μνημοσύνη	*Μνημοσύνη: Ἐτήσιον περιοδικὸν τῆς Ἑταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*
Μνήμων	*Μνήμων: Περιοδικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού*
Μουσείον	*Το Μουσείον. Περιοδική έκδοση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*
MonAnt	*Monumenti antichi*
NC	*Numismatic Chronicle*
OJA	*Oxford Journal of Archaeology*
ÖJh	*Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien*
ÖJhBeibl	*Jahreshefte der Österreichischen archäologischen Instituts in Wien, Beiblatt*
OREA	*Oriental and European Archaeology*
OpArch	*Opuscula archaeologica*
OpAth	*Opuscula Atheniensia*

OpAthRom	*Opuscula: Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*
ΠΑΑ	*Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*
ΠΑΕ	*Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
Paleo	*Revue d'Archéologie Préhistorique*
Παρνασσός	*Παρνασσός: Φιλολογικό περιοδικό*
PBSR	*Papers of the British School at Rome*
PCG	R. Kassel και C. Austin, επιμ. *Poetae Comici Graeci (*Berlin – New York 1983-).
PCPS	*Proceedings of the Cambridge Philological Society*
Peleus	*Peleus: Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*
Πελοποννησιακά	*Περιοδικὸν τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*
PG	J.P. Migne, *Patrologia graeca* (Paris 1928–1936)
Philologus	*Philologus: Zeitschrift für klassische Philologie*
Phoenix	*Phoenix: The Classical Association of Canada*
Πλάτων	*Πλάτων: Δελτίον τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων*
Πολέμων	*Πολέμων: Ἀρχαιολογικὸν Περιοδικὸν Σύγγραμμα*
Pontica	*Pontica: Studii si materiale de istorie, arheologie si muzeografie, Constanta*
PP	*La parola del passato*
PPS	*Proceedings of the Prehistoric Society*
PZ	*Prähistorische Zeitschrift*
QSR	*Quaternary Science Reviews*
QUCC	*Quaderni urbinati di cultura classica* (Pisa)
RA	*Revue archéologique*
RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*
RDAC	*Report of the Department of Antiquities, Cyprus*
RE	A. Pauly και G. Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (1893-1978)
RÉA	*Revue des études anciennes*
RÉG	*Revue des études grecques*
RendLinc	*Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei: Rendiconti*
RhM	*Rheinisches Museum für Philologie*
RM	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
RM-EH	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung: Ergänzungsheft*
RN	*Revue numismatique*
ROrChr	*Revue de l'Orient chrétien*
RPhil	*Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
RStFen	*Rivista di studi fenici*
ScAnt	*Scienze Dell' AntichitStoria, archeologia, anthropologia* (Roma)
SEG	*Supplementum epigraphicum graecum* (Leiden 1923–)
SIMA	*Studies in Mediterranean Archaeology*
SkrAth	*Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)*
SlovArch	*Slovenská archeológia*
SMEA	*Studi micenei ed egeo-anatolici*
SNG	*Sylloge nummorum graecorum* (British Academy, London 1931–)

Stadion	*Stadion: Zeitschrift für Geschichte des Sports und der Körperkultur*
StArch	*Studia archaeologica*
Στασίνος	*Δελτίο Συνδέσμου Ελλήνων Φιλολόγων Κύπρου*
StEtr	*Studi etruschi*
Syll^{3}	W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum graecarum* (Leipzig 1883–)
SymbOslo	*Symbolae osloenses*
Talanta	*Talanta: Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*
TAPA	*Transactions of the American Philological Association*
TAPS	*Transactions of the American Philosophical Society*
ThesCRA	*Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*
Topoi	*Topoi. An International Review of Philosophy*
TravMém	*Travaux et mémoires: Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantine, Paris*
TrGF	*Tragicorum Graecorum Fragmenta*
TUAS	*Temple University Aegean Symposium*
UgaritF	*Ugarit-Forschungen: Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas*
WorldArch	*World Archaeology*
Xenia	*Xenia: Semestrale di antichità*
Zbornik	*Zbornik Matice Srpske za Klasicne Studije*
ZfE	*Zeitschrift für Ethnologie*
ZivaAnt	*Ziva antika: Antiquité vivante*
ZNTW	*Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι παρόντες τόμοι τιμής προς τον Ομότιμο Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ αποτελούν αναγνώριση της συνεισφοράς του στην επιστήμη της αρχαιολογίας, σε ό,τι αφορά τόσο στην έρευνα όσο και στη διδασκαλία. Η θέρμη και η αμεσότητα με την οποία ανταποκρίθηκαν στην πρόσκλησή μας δεκάδες φίλων, συναδέλφων και μαθητών του, προκειμένου να συμμετάσχουν στην έκδοση με τα άρθρα τους, καθιστούν πασίδηλη ακριβώς αυτήν την εκτίμηση προς τον πολυπράγμονα επιστήμονα και τον σεβασμό προς τον πανεπιστημιακό δάσκαλο. Κυρίως, όμως, φανερώνει την ειλικρινή ευγνωμοσύνη και τη βαθιά αγάπη προς τον άνθρωπο, «den lieben Georg», «τον αγαπητό Γεώργιο», όπως τον αποκαλούν οι συμφοιτητές του από τη Βόννη.

Τα επιστημονικά πεδία στα οποία έχει αφιερώσει τη ζωή του ο τιμώμενος περιλαμβάνουν την Προϊστορική Αρχαιολογία του Αιγαίου, τον Νεοκλασικισμό, καθώς και τη ζωή και το έργο του Ερρίκου Σλήμαν, ενώ αδιάπτωτο είναι το ενδιαφέρον του για τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς όλων των εποχών, καθώς και την ανάδειξη του έργου σημαντικών μελετητών. Επίμονη, επίσης, είναι πάντα η στάση του απέναντι στην καθαρότητα της γλώσσας, ως μέσου συνέχειας και διατήρησης της ελληνικής ταυτότητας. Έτσι, τα κείμενα του παρόντος δώρου τιμής προς αυτόν αναφέρονται σε όλους τους τομείς του επιστητού, οι οποίοι τον απασχόλησαν και θα τον απασχολούν, καθώς ουδέποτε έπαυσε να είναι ακούραστος μελετητής.

Οι αρχαιολογικές έρευνές του στη Μεσσηνία έχουν συμβάλει, μέσω των ανασκαφών και των δημοσιευμάτων του ιδίως για τα τυμβικά μνημεία, στην εδραίωση της ιδιαίτερης θέσης που η περιοχή αυτή κατέχει στον Προμυκηναϊκό και Μυκηναϊκό κόσμο, κυρίως, όταν, με τα επιστημονικά επιχειρήματά του, υποστηρίζεται η αδιάλειπτη συνοχή των Ελλήνων.

Το επιστημονικό πάθος και η βαθιά και πολυεπίπεδη μελέτη του για τον πατέρα της Μυκηναϊκής Αρχαιολογίας Ερρίκο Σλήμαν σηματοδοτεί την επιθυμία του τιμωμένου να αναδείξει την πολυσχιδή προσωπικότητα και το έργο του πρωτοπόρου ανασκαφέα της Τροίας, των Μυκηνών, της Τίρυνθας και του Ορχομενού.

Το Ιλίου Μέλαθρον, κτήριο εμβληματικό για την αρχιτεκτονική και τον διδακτικό ιστορικό χαρακτήρα του, υπήρξε και εξακολουθεί να είναι αντικείμενο ευγενών επιδιώξεων και διεξοδικής μελέτης εκ μέρους του τιμωμένου. Αυτή η εις βάθος μελέτη, που αποσκοπεί στην απόδοση πραγματικής τιμής στον ρομαντικό λάτρη του Ομήρου, αποτελεί ποιοτικό συστατικό της προσωπικότητας του Γεωργίου Κορρέ.

Η ιδιαίτερη ενασχόλησή του με τα δημιουργήματα του Νεοκλασικισμού υπογραμμίζει τη βαθιά αγάπη και αφοσίωσή του στις αξίες, με τις οποίες το αρχαιοελληνικό πνεύμα και ο πολιτισμός επηρέασαν και διαμόρφωσαν τους αξιακούς κώδικες της ίδιας της Ευρώπης.

Πέρα από επιστήμων, ο Καθηγητής Γεώργιος Στυλ. Κορρές είναι δάσκαλος πράος και ευγενής, ακάματος και πολυσχιδής, προσηνής και επικοινωνιακός. Το ήθος, το ιδεαλιστικό υπόβαθρο και η ιδιαίτερη ενέργεια, που αποπνέει η συμπεριφορά του και η στάση του απέναντι στην επιστήμη αλλά και τη ζωή, ξυπνούσε πάντα δημιουργικό ενθουσιασμό στους νέους και τον έκανε αγαπητό στους μαθητές του. Χωρίς φειδώ έχει μοιρασθεί και μεταδώσει γνώσεις. Έχει πορευθεί με τη μετριοφροσύνη του όντως πνευματικού ανθρώπου, με άδολη αγάπη για την επιστήμη του και με έκδηλη την επιθυμία να μεταλαμπαδεύει γνώση. Ζωντανό παράδειγμα προς μίμησιν, στον αντίποδα του «από καθέδρας» διδασκάλου, εγκαινίασε την αμεσότητα ως τρόπο επικοινωνίας μεταξύ καθηγητού και φοιτητών. Έχει προσφέρει ανιδιοτελώς ενθάρρυνση και συνεχή συμπαράσταση στους μελλοντικούς αρχαιολόγους, τους ενέπνευσε φιλομάθεια, θαυμασμό και πάνω από όλα αγάπη για τον ελληνικό πολιτισμό.

Πάμπολλες εκπαιδευτικές εξορμήσεις πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία του σε χώρους και μνημεία –προϊστορικά και μη– ανά την Ελλάδα, ενώ πολλοί φοιτητές συμμετείχαν στις Ανασκαφές Πύλου, από τις οποίες προήλθαν άξιοι επιστήμονες και αρχαιολογικοί λειτουργοί. Η συνεισφορά του στο πεδίο της αρχαιολογίας προκύπτει επίσης από τον αριθμό των φοιτητών, τους οποίους δίδαξε, και των δεκάδων διατριβών που επέβλεψε. Το γεγονός ότι περισσότεροι από τους μισούς συγγραφείς του παρόντος έργου είναι παλαιοί φοιτητές του αποτελεί μία ακόμα μαρτυρία για την επίδραση που είχε στη σταδιοδρομία και τη ζωή τους. Άλλωστε, με πολλούς μαθητές του τον συνδέουν σχέσεις πολυετούς, ουσιαστικής φιλίας.

Εκ φύσεως ευγενής – «κυδάλιμον κῆρ», ευγενής καρδία, κατά τον προσφιλή του Όμηρο, απλός, με νεανικό πάντα ενθουσιασμό και αυθορμητισμό, με πίστη στις ειλικρινείς φιλίες και ανυστερόβουλη προσφορά. Με ακάθεκτη ορμή και αγάπη για τη μελέτη της αρχαιότητας και ανυποχώρητη εμμονή στις ηθικές αξίες και την επιστημονική δεοντολογία. Ονειροπόλος μιας κοινωνίας ιδανικής, όπου οι αρχαιότητες και η παιδεία θα είχαν θέση κεντρική και θα αφορούσαν όλους, ο Γεώργιος Κορρές είναι από τους τελευταίους ιδεαλιστές, «ρομαντικούς» αρχαιολόγους του αιώνα μας – «Sie sind ein Begriff» («Είστε Ιδέα»), του είχε πει κάποτε ο Διευθυντής του Neues Museum του Βερολίνου Dr Andreas Scholl.

Ευελπιστούμε ότι η έκδοση αυτή θα αναγνωρισθεί ως εκπλήρωση της επιθυμίας του τιμωμένου, να εμπνέονται οι νεότεροι από την ειλικρίνεια και την εντιμότητα των παλαιοτέρων γενεών και με ευγενική άμιλλα να γίνονται ακόμη πιο δημιουργικοί, υπηρετώντας πάντοτε τις αρχές και την ηθική της επιστήμης.

Η ολοκλήρωση του παρόντος έργου ήταν διαδικασία πολυετής και επίπονη. Η εκδοτική επιτροπή εκφράζει τις ευχαριστίες της στους συγγραφείς για την ανταπόκριση και την υπομονή τους. Επίσης, θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους εκδότες του περιοδικού AURA για την πρόθυμη φιλοξενία της έκδοσης στη σειρά των παραρτημάτων του.

Το πολύτομο αυτό έργο δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την ευγενή χρηματοδότηση του Ιδρύματος Αιγαιακής Προϊστορίας (Institute for Aegean Prehistory), προς το οποίο εκφράζουμε την ευγνωμοσύνη μας.

Τέλος, επιθυμούμε να τονίσουμε τη συμβολή της συζύγου του τιμωμένου, Σοφίας Ταράντου, η οποία στέκει ανελλιπώς στο πλευρό του, συμπαραστάτης στη ζωή και στην επιστήμη.

Η Επιστημονική Επιτροπή της έκδοσης

Πύλος, 2005.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Χαῖρε Γεώργιε Κορρέ, φίλε βέλτιστε.

Ὁ τιμητικός τόμος σου εἶναι ἐπάξια ἀναγνώριση τοῦ πολυσχιδοῦς ἔργου σου γιά τόν ἀρχαῖο κόσμο. Τό εὐρύτερο ἔργο αὐτό δέν καλύπτει μόνο τήν προϊστορική Μεσσηνία καί τά μετά κεφαλῶν κριῶν κράνη. Ἐκτείνεται εὐρύτερα καί εἰς τόν προπάτορα Ἑρρῖκον Σλῆμαν καί τό λαμπρό του Ἰλίου Μέλαθρον, πού τόσους σκληρούς ἀγῶνες ἔδωσες γιά νά τό ἀναστήσεις. Ὅμως καμιά φορά στή ζωή μεγαλύτερη ἀξία ἔχουν οἱ μάχες πού χάσαμε.

Κωστῆς Δαβάρας

Lieber Freund Georgios,

Ich erinnere mich noch sehr genau, als wir uns an einem Tag im März 1985 kennenlernten. Es war in Nauplion, wo nach einer Rundfahrt quer durch die Peloponnes mit Stationen in Mykene und Tiryns, Prof. Dr. Michael Stathopoulos, der damalige Rektor der Athener Kapodistrias-Universität, die Berliner Gäste zu einem Essen eingeladen hatte. Dem vorausgegangen war der Abschluss, eben im März 1985, eines bilateralen Vertrages über eine engere wissenschaftliche Zusammenarbeit der Humboldt-Universität zu Berlin mit der Universität Athen. Dieser Vertrag machte einen regen Austausch von Wissenschaftlern der beiden Universitäten möglich und schuf die Voraussetzungen für eine künftig enge Beziehung zum Bereich Alte Geschichte der Berliner Alma mater. Du hattest uns sachkundig über die Ausgrabungsstätten von Mykene und Tiryns geführt. In Nauplion dann warst Du dabei, einen Teil Deiner Schriften zur griechischen Prähistorie und zu Heinrich Schliemann auszubreiten. Wir kamen ins Gespräch und bald schon stellte sich ein gewisses beidseitiges Interesse an der Person Schliemanns heraus, das jedoch auf unterschiedlichen Ausgangspunkten beruhte. Ich muss gestehen, dass bis zu diesem Zeitpunkt, bedingt durch Studium und Promotion an der Moskauer Lomonosov-Universität, Schliemann für mich eher eine Unperson denn eine Lichtgestalt war. Das sollte sich nach unserer Begegnung ändern und meinerseits einem differenzierteren Schliemannbild Platz machen. Wir besprachen noch kurz den Plan eines baldigen Studienaufenthalts an der Berliner Humboldt-Universität. Es dauerte nicht lange bis aus dem Plan Wirklichkeit wurde. Was Du alles sehen, welche Museen und Archive Du besuchen wolltest, nicht nur in Berlin, und welche Wissenschaftler zu treffen, Du Dir vorgenommen hattest, darüber waren wir am Bereich Alte Geschichte rechtzeitig informiert worden. Es war das ein Programm für mindestens zwei/drei Wochen, Dir aber standen nur sieben Tage zur Verfügung. Dank dem Organisationstalent von Dr. Bernhard Rink (+ 2017) und der Unterstützung durch Prof. Dr. Hubert Faensen (+ 2019) gelang es, Deine wissenschaftlichen Vorhaben in einer Woche zu realisieren, was nicht leicht war. Von diesem Zeitpunkt an war der Bereich Alte Geschichte an der Humboldt-Universität zum Kern eines Netzwerkes geworden, das die DDR-weite Schliemann-Forschung umfasste: von der Schliemann-Forschungsstätte in Ankershagen, von Neubukow, dem Geburtsort Schliemanns, der Universitätsstadt Greifswald, über Berlin und Potsdam, bis nach den Universitätsstädten Halle und Jena und nach Erfurt. An

dieser Stelle muss unbedingt unser gemeinsamer Freund, der Geschäftsmann Georgios Lidovois, erwähnt werden, der gleichsam als Hermes im wahrsten Sinne des Wortes zwischen Athen und Berlin hin- und herflog und unseren Informationsfluß beschleunigte und uns immer zur Seite stand.

Zwischen uns beiden entspann sich nicht nur eine erfolgreiche wissenschaftliche Arbeitsbeziehung, die Werk und Person Schliemanns zum Inhalt hatte. Mehr noch, es wuchs eine Freundschaft heran, die auch unsere Familien einbezog. Jeder Deiner Berlinbesuche begann mit einem Abendessen in unserer Wohnung. Kaum warst Du zur Tür herein, eiltest Du zum Telephon, um mit Deiner Mutter und später Deiner Frau Nausikaa-Sophia zu sprechen und ihnen mitzuteilen, dass Du gut in Berlin angekommen bist.

Deine Mutter habe ich noch kennengelernt, und ich erinnere mich deutlich an das Porträtphoto Deines Vaters mit einer brennenden Kerze davor. Es entstand eine – über das Kollegiale hinaus - nicht unbedingt übliche Familiennähe. Ich war bei Deinen Schwiegereltern zu Gast. Einmal sind wir zu ihrem großen Erstaunen und ihrer Erheiterung eine Stunde früher als von ihnen geplant zum Abendessen erschienen. Ich hatte mit meinem Drängen dafür gesorgt, dass wir pünktlich, in diesem Falle überpünktlich waren. Du hast auch meine Eltern erlebt. Zu Deiner Beruhigung – wir sind beide Kriegskinder – konnte ich Dir versichern, dass mein Vater als Soldat nie einen Fußbreit griechischen Bodens und sowjetischen Territoriums betreten hat.

Meine Kenntnis der russischen Sprache verhalf Dir, sich auch den „russischen“ Schliemann und seine russische Familie, die er in seiner Selbstbiographie glatt „vergessen“ hatte, zu erschließen.

Aus einer menschlichen Sympathie, dem gemeinsamen wissenschaftlichen Bezugspunkt Schliemann und dem Zufall der Begegnung entwickelten sich eine nachhaltige, fruchtbare wissenschaftliche Zusammenarbeit und eine Freundschaft, die nun schon 35 Jahre anhält. Dafür, lieber Georgios, danke ich Dir und wünsche Dir von Herzem ein langes Leben und weiterhin viel Schaffenskraft.

Dass ich Dir das schöne Dresden und meine Oberlausitzer Heimat nicht zeigen konnte, wie Du bemängelst, lag nicht an mir. Die Mittel waren bis 1989 vorhanden. Nur die Berlin-Potsdamer Archive waren Dir wichtiger. Sie hielten Dich gefangen. Dir fehlte einfach die Zeit!

Neujahr 2020/21 Armin Jähne

Η γνωριμία μας με τον ομότιμο καθηγητή της Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γεώργιο Κορρέ ανάγεται στο έτος 1974, όταν ως επιμελητής αρχαιοτήτων της τότε Ζ' Εφορείας Αρχαιοτήτων Ολυμπίας, στην οποία υπαγόταν και η Μεσσηνία, επισκέφθηκα τον καθηγητή στο χωριό Κουκουνάρα Πυλίας, όπου διενεργούσε συστηματική ανασκαφή μυκηναϊκών τύμβων.

Όταν έφτασα στην Κουκουνάρα, ο καθηγητής με υποδέχτηκε με μεγάλη ευχαρίστηση και με οδήγησε αμέσως στον χώρο της ανασκαφής, όπου μου έκανε λεπτομερή ενημέρωση για τα αποκαλυπτόμενα στοιχεία των τύμβων. Η ενημέρωση ολοκληρώθηκε τόσο με την

αναφορά του στις έρευνες στην Πυλία του αειμνήστου καθηγητή Σπ. Μαρινάτου, ο οποίος του παραχώρησε όλα τα ερευνητικά του δικαιώματα στην περιοχή της δυτικής Μεσσηνίας, όσο και με την άποψή του ότι είναι βέβαιο πλέον ότι μετά την αποκάλυψη στον Εγκλιανό του ανακτόρου του Νέστορος και την πληθώρα των θολωτών τάφων, στην περιοχή υπήρχε ένα ισχυρό μυκηναϊκό κέντρο.

Έκτοτε η επικοινωνία μας υπήρξε συχνή, αμοιβαία και διακρινόταν από κατανόηση και συνεργατικό πνεύμα. Κορυφώθηκε δε, όταν ως μέλος της επταμελούς επιτροπής υποστήριξης του διδακτορικού μου, προέβη σε χρήσιμες υποδείξεις και διορθώσεις του κειμένου. Ο καθηγητής Γ. Κορρές, αντάξιος συνεχιστής του ερευνητικού έργου στην Πυλία του αειμνήστου καθηγητή Σπ. Μαρινάτου, παράλληλα με τις πανεπιστημιακές του υποχρεώσεις ολοκλήρωσε όλες τις ημιτελείς παλιές ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή και διενήργησε και νέες σημαντικές, όπως στην Περιστεριά και τη Βοϊδοκοιλιά.

Όμως καθ' όλη τη διάρκεια της πανεπιστημιακής του καριέρας ασχολήθηκε επίσης με τη μετατροπή του μεγάρου Schliemann σε ομώνυμο μουσείο και με την ανάδειξη και δημιουργία ενός δικτύου θολωτών τάφων της Μεσσηνίας. Δυστυχώς και οι δύο προσπάθειές του προσέκρουσαν σε αδιάφορους αρμοδίους και ουδέποτε υλοποιήθηκαν.

Λάζαρος Κολώνας

Most cultures talk about teenage years AS formative in the development of our individual personalities. For those studying to be scholars, the years before and after completing our dissertations are second late childhoods. We even have Doktorväter and Doktormütter. For me, my time at the American School of Classical Studies during the period 1976-1984 when I was 25-33 years old was crucial in figuring how to be a good scholar and a good human being. I aspired to be both and am still working at it.

In Greek myths, looking back can have bad consequences. But when I look back upon this period, I think of my dear mentor Emmett Bennett and inspiring scholars like Eugene Vanderpool, Jim McCredie and the recently departed Mortimer Chambers. I remember other more complicated personalities, tragic heroes in their own ways, best left anonymous. And I see George Korres.

Because of my complete *aphantasia*, I actually do not *see* George Korres, except in photographs, like those from Emmett Bennett's honorary-doctorate ceremony at the University of Athens in 2003, for which George was Emmett's ποιμήν.

But I *feel* George, as I believe many of us do. We feel his passion for Greek and Messenian archaeology. We feel his reverence for those who went before us as scholars *and* human beings, figures like Schliemann and Dörpfeld. We admire the *deipnosophistic* polymathy George brings to every conversation we have with him. We admire his enduring demonstrations of friendship that transcend the ethical requirements of φιλοξενία.

I made two lifelong friends at the Β' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών in Patras in May 1980: Robert Laffineur and George Korres. They share deep humanity and profound

human sympathy. Six months later, I saw and came to know George Korres even better at the conference he organized on pre-Mycenaean and Mycenaean Pylos in December 1980 in Athens, and later still at the Eirene Congress in Prague in 1982, and in New York city at the Pylos Comes Alive conference in 1984.

I recall sitting at a restaurant table with Jim Wright when news reached us in Athens on Tuesday December 9, 1980 that John Lennon had been shot and killed the night before in New York city. We felt this foul, cruel and mean act intensely because our host and organizer George Korres always makes all of us feel safe and somehow at home in his presence.

It is an honor for all of us contributors to be included in this volume honoring George Korres. His essence for the forty years I have known him is voiced by Chremes in the play Terence derived from Menander's *Ἑαυτὸν τιμωρούμενος*:

homo sum. humani a me nihil alienum puto.

These words, when applied to George Korres, are truer than true.

Thomas Palaima

Tabula Gratulatoria

Στέλιος Ανδρέου, Ελλάδα
Δαυίδ Αντωνίου, Ελλάδα
Γιάννης Βάσιλας, Ελλάδα
†Paolo Belli, Ιταλία
Γιάννης Βλαντής, Βέλγιο
Harriet Blitzer, Η.Π.Α.
Adolf Heinrich Borbein, Γερμανία
Elisabetta Borgna, Ιταλία
Σοφία Βουτσάκη, Ολλανδία
Πέρσα Γκέκα, Ελλάδα
Μαίρη Γκικάκη, Ελλάδα
Gerald Cadogan, Μεγάλη Βρετανία
Tsao Cevoli, Ιταλία
Paola Càssola Guida, Ιταλία
Κωστής Δαβάρας, Ελλάδα
†Φανουρία Δακορώνια, Ελλάδα
Ιφιγένεια Δεκουλάκου, Ελλάδα
Μιχαήλ Δερμιτζάκης, Ελλάδα
Ιορδάνης Δημακόπουλος, Ελλάδα
Søren Dietz, Δανία
Αναστασία Δρελιώση-Ηρακλείδου, Ελλάδα
Donald Easton, Μεγάλη Βρετανία
†Σπύρος Α. Ευαγγελάτος, Ελλάδα
Φωτεινή Ζαφειροπούλου, Ελλάδα
Μαρία-Αντωνία Ζιάννη, Ελλάδα
J. Lesley Fitton, Μεγάλη Βρετανία
Anna-Barbara Follmann-Schulz, Γερμανία
Elizabeth French, Μεγάλη Βρετανία
Peter Funke, Γερμανία
Alexander Gavrilov, Ρωσία
Hans-Joachim Gehrke, Γερμανία
Klaus Goebel, Γερμανία
Giampaolo Graziadio, Ιταλία
Riccardo Guglielmino, Ιταλία
Alexander Häusler, Γερμανία
Erhard Hirsch, Γερμανία
Margret Honroth, Γερμανία
Sigrid Jalkotzy-Deger, Αυστρία
Reinhard Jung, Αυστρία
Γεώργιος Κακαβάς, Ελλάδα
†Ευάγγελος Κακαβογιάννης, Ελλάδα
†Καλλιόπη Π. Καλογεράκου, Ελλάδα
Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου, Ελλάδα
Αλεξάνδρα Καρέτσου, Ελλάδα
Βαρβάρα Κατσιπάνου, Ελλάδα
Hermann J. Kienast, Γερμανία
Αδαμαντία Κλώτσα, Ελλάδα
Jost Knauss, Γερμανία
Valentin Kockel, Γερμανία
Παναγιώτης Κοντός, Ελλάδα
Günter Kopcke, Η.Π.Α.
Ελένη Κουρίνου, Ελλάδα
Νότα Κούρου, Ελλάδα
Δήμητρα Κρίγκα, Ελλάδα
Antje Krug, Γερμανία
†Wolfgang Kuckenburg , Γερμανία
Helmut Kyrieleis, Γερμανία
Ανδρέας Λαπούρτας, Ελλάδα
Colin Macdonald, Ελλάδα
János Makkay, Ουγγαρία
Ευαγγελία Α. Μανιάτη, Ελλάδα
Ελένη Στ. Μαραγκουδάκη, Ελλάδα
†Αναστάσιος Μαργαριτώφ, Ελλάδα
Μαρίζα Ε. Μαρθάρη, Ελλάδα
Δημήτρης Μάτσας, Ελλάδα
Φάνης Μαυρίδης, Ελλάδα
Harald Mielsch, Γερμανία
Νίκος Μίνως, Ελλάδα
Άννα Μιχαηλίδου, Ελλάδα
Ελένη Σ. Μπάνου, Ελλάδα
Κατερίνα Μπαξεβάνη, Ελλάδα
Μάνος Γ. Μπίρης, Ελλάδα

Σμαράγδα Μπουτοπούλου, Ελλάδα
Χαρίκλεια Μπρεκουλάκη, Ελλάδα
Tobias Mühlenbruch, Γερμανία
Sylvie Müller Celka, Γαλλία
Κωνσταντίνος Νικολέντζος, Ελλάδα
Αγγέλικα Ντούζουγλη, Ελλάδα
Όλγα Παλαγγιά, Ελλάδα
Λυδία Παλαιοκρασσά, Ελλάδα
Νομική Παλαιοκρασσά, Ελλάδα
Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Γερμανία
Δέσποινα Παπαγεωργίου, Ελλάδα
Ιωάννης Παπαδάτος, Ελλάδα
Άννα Παπαδημητρίου-Γραμμένου, Ελλάδα
Νίκος Παπαδημητρίου, Ελλάδα
Κώστας Παπαϊωάννου, Ελλάδα
Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου, Ελλάδα
Ιωάννης Παραράς, Ελλάδα
Μαρία-Γαβριέλλα Παρισάκη, Ελλάδα
Ingo Pini, Γερμανία
Doris Pinkwart, Γερμανία
Gerhard Pohlan, Γερμανία
Λουίζα Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Ελλάδα
Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, Ελλάδα
Χαράλαμπος Ράπτης, Ελλάδα
Colin Renfrew, Μεγάλη Βρετανία
†Detlef Roessler, Γερμανία
Curtis Runnels, Η.Π.Α.
Jeremy B. Rutter, Η.Π.Α.
Geraldine Saherwala, Γερμανία
Jörg Schäfer, Γερμανία
Ελένη Σκαλτσά, Ελλάδα
Γεώργιος Σταθόπουλος, Ελλάδα
Δήμητρα Γ. Σταματελοπούλου, Ελλάδα
Αθηνά Σχινά, Ελλάδα
Piotr Taracha, Πολωνία
Αλίκη-Ισμήνη Τριάντη, Ελλάδα
Στέλλα Χρυσουλάκη, Ελλάδα
Άλκηστις Χωρέμη-Σπετσιέρη, Ελλάδα
Ειρήνη-Λουκία Χωρέμη, Ελλάδα
Lucia Vagnetti, Ιταλία
L. Vance Watrous, Η.Π.Α.
Malcolm H. Wiener, Η.Π.Α.
James C. Wright, Η.Π.Α.
Carol Zerner, Η.Π.Α.
Hans-Dieter Zimmermann, Γερμανία
Konrad Zimmermann, Γερμανία

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ

Ομότιμος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με ανασκαφικό έργο στην περιοχή της Μεσσηνίας, ερευνητική πορεία σε ποικίλα επιστημονικά πεδία και διαρκή δραστηριότητα στον τομέα της διάσωσης και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Γεννήθηκε στις 11 Ιουλίου 1940 στην Αθήνα και έχει καταγωγή από την Κωμιακή της Νάξου. Είναι γιος του Καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και Πρύτανη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Στυλιανού Κορρέ, και της Ελένης Παπαστεφάνου. Μεγάλωσε στην Αθήνα και ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στο Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι νυμφευμένος με τη Σοφία Ταράντου. Έχει δύο παιδιά, την Έλενα και τον Στέλιο, από τον προηγούμενο γάμο του με την Κατερίνα Ζωγράφου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Το 1958 εισήχθη στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, πρώτος επιτυχών κατά τις εισαγωγικές εξετάσεις. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του έλαβε υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, συμμετείχε στις ανασκαφές των καθηγητών του, Νικολάου Κοντολέοντος στη Γρόττα της Νάξου και Σπυρίδωνος Μαρινάτου στην Κουκουνάρα Πυλίας, ενώ για δύο θερινές περιόδους μετέβη στη Γερμανία για την πληρέστερη εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας στο Goethe Institut (Ebersberg). Το 1963 έλαβε το Πτυχίο Ιστορίας και Αρχαιολογίας από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με βαθμό «Άριστα».

Τις μεταπτυχιακές του σπουδές πραγματοποίησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Βόννης, με υποτροφία της Γερμανικής Υπηρεσίας Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών (DAAD), (1963-1965). Καθηγητές του ήταν οι Ernst Langlotz, Hans Herter, Johaness Straub, Ernst Kirsten, Bernard Andreae, Ernst Vogt. Το 1964 συμμετείχε εκ νέου στις ανασκαφές Πύλου της Αρχαιολογικής Εταιρείας (Βολιμίδια, Βλαχόπουλο, Περιστεριά) υπό τη διεύθυνση του Σπυρίδωνος Μαρινάτου.

Εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο «Τὰ μετὰ κεφαλῶν κριῶν κράνη» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπό την εποπτεία των Καθηγητών Σπυρίδωνος Μαρινάτου και Νικολάου Κοντολέοντος (1966-1970). Κατά το διάστημα αυτό συνεργάσθηκε με το Centro di Studi Micenei της Ρώμης για την κατάρτιση δελτίων για τις μυκηναϊκές θέσεις (1966). Εκπλήρωσε τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις υπηρετώντας τη θητεία του στην Πολεμική Αεροπορία (1966-1969). Το 1967 του απονεμήθηκε το άθλον Gottfried von Herder και υποτροφία της Stiftung F.V.S. zu Hamburg. Το 1969, στο πλαίσιο της έρευνας για τη διδακτορική του διατριβή, ταξίδεψε στη Γερμανία, στη Γαλλία και στην Ιταλία, όπου επισκέφθηκε και μελέτησε σε μουσεία και πανεπιστημιακά ιδρύματα. Το 1970 έλαβε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών τον τίτλο του Διδάκτορος της Φιλοσοφίας με βαθμό «Άριστα».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Από το 1966 έως το 1973 εργάσθηκε ως τακτικός βοηθός και ως επιμελητής του Σπουδαστηρίου Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1972 εξελέγη Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1979 εξελέγη Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής στην έκτακτη αυτοτελή έδρα Αρχαιολογίας

Α' και το 1982 τακτικός Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, θέση την οποία διατήρησε μέχρι την αφυπηρέτησή του, το 2007.

Από την αρχή της σταδιοδρομίας του επέδειξε ενδιαφέρον και δραστηριοποιήθηκε έντονα για τη βελτίωση των συνθηκών της επιστημονικής εργασίας στο Πανεπιστήμιο και για την εξασφάλιση εφοδίων για τους φοιτητές Αρχαιολογίας: μερίμνησε για την προμήθεια βιβλίων για τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών, εργάσθηκε για την καθιέρωση του θεσμού συμμετοχής φοιτητών σε ανασκαφές, πρότεινε την προμήθεια γύψινων εκμαγείων από αρπαγέντα στο εξωτερικό έργα της αρχαίας ελληνικής τέχνης, έθεσε τις βάσεις για την προμήθεια φωτογραφικών οργάνων και τη λειτουργία φωτογραφικού εργαστηρίου στο Τμήμα και δημιούργησε φωτογραφικό αρχείο για την Προϊστορική Αρχαιολογία, με χιλιάδες φωτογραφιών και διαφανειών.

Οι πανεπιστημιακές του παραδόσεις για την ελληνική προϊστορία ξεκίνησαν κατά το ακαδημαϊκό έτος 1973-74 και περιελάμβαναν, εκτός από τα θεωρητικά μαθήματα, επισκέψεις σε μουσεία της Αθήνας και εκπαιδευτικές εκδρομές σε σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις και μουσεία σε όλη την Ελλάδα. Επίσης, οργάνωσε φροντιστηριακά σεμινάρια για εξειδικευμένα θέματα ή για την απόκτηση σημαντικών γνώσεων για τους μελλοντικούς αρχαιολόγους, όπως τα μαθήματα σχεδίου και αποτυπώσεων. Από το 1977 και εξής, οργάνωσε σειρές διαλέξεων από επιστήμονες εκτός του Πανεπιστημίου Αθηνών προς ενημέρωση των φοιτητών για τα αποτελέσματα πρόσφατων ανασκαφών και ερευνών στην Ελλάδα και στην Κύπρο.

Από το 1975, στις ανασκαφές του, αλλά και στη μελέτη του σχετικού υλικού στα μουσεία της Μεσσηνίας, πραγματοποιούσαν πρακτική εκπαίδευση, κάθε έτος, δεκάδες φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ, κατά καιρούς, έχουν συμμετάσχει και φοιτητές των Πανεπιστημίων Minnesota, Colorado, Pennsylvania, Pisa, Amsterdam και Münster.

Υπό την εποπτεία του ολοκληρώθηκαν περισσότερες από τριάντα διδακτορικές διατριβές με θέματα σχετικά με την ελληνική προϊστορία. Με δική του πρωτοβουλία αναγορεύθηκαν σε επίτιμους διδάκτορες του Πανεπιστημίου Αθηνών 24 προσωπικότητες από την Ελλάδα και το εξωτερικό, με καθοριστική προσφορά στην έρευνα της αρχαιότητας και του ελληνικού πολιτισμού: Robert Browning, Doro Levi, Henri Van Effenterre (1988), Joachim Herrmann, Helmut Kyrieleis (1990), Sir John Boardman, Lord Colin A. Renfrew (1991), Hans-Günter Buchholz, Paul Åström (1995), Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς, Malcolm H. Wiener (1998), Ingo Pini (1999), Sinclair Hood, Peter Warren, Στυλιανός Αλεξίου (2000), Δημήτριος Πιερίδης (2001), Adolf H. Borbein, Jost Knauss (2002), Hermann Kienast, Emmett L. Bennett Jr., Paul Faure, Jörg Schäfer (2003), Elizabeth French (2004), Erika Simon (2006).

Τέλος, δραστηριοποιήθηκε σε προγράμματα χρηματοδοτούμενα από την Ευρωπαϊκή Ένωση: διοργάνωσε (1992) πολύμηνο σεμινάριο με σκοπό την εξειδίκευση πτυχιούχων Αρχαιολογίας στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και την επαγγελματική τους κατάρτιση και συμμετείχε (1998-2000) σε πρόγραμμα για την προώθηση της διδασκαλίας της Αρχαίας Ιστορίας μέσω νέων τεχνολογιών, με τη συνεργασία του Εργαστηρίου Πληροφοριακών Συστημάτων Υψηλών Επιδόσεων του Πανεπιστημίου Πατρών και του Παιδαγωγικού Τμήματος του ιδίου Πανεπιστημίου.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Ανασκαφές και έρευνες στη Μεσσηνία

Από το 1973 συνεχίζει στη Μεσσηνία το έργο του καθηγητή του, Σπυρίδωνος Μαρινάτου, με στόχο την ολοκλήρωση των παλαιών ανασκαφών της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και τη δημοσίευση των ευρημάτων τους, ενώ οι νέες έρευνες που πραγματοποίησε σκοπό είχαν

την απάντηση ερωτημάτων και την απόκτηση πληρέστερης εικόνας για τα προϊστορικά μνημεία της Πυλίας και της Τριφυλίας.

Ειδικότερα, υπό τη διεύθυνσή του έχουν διενεργηθεί νέες ή συμπληρωματικές ανασκαφές των θολωτών τάφων του εκτεταμένου μυκηναϊκού νεκροταφείου του πληθυσμού στη θέση Γουβαλάρη Κουκουνάρας· του θολωτού τάφου 2 στη θέση Φυτιές Κουκουνάρας και του θολωτού τάφου 2 Γουβαλάρη Κουκουνάρας (1973-1975)· του τύμβου με θολωτούς τάφους στη θέση Καμίνια Κρεμμυδίων (1975, 1980)· σε θολωτούς τάφους και οικίες της σημαντικής μυκηναϊκής θέσης στην Περιστεριά Κυπαρισσίας (1976-1977)· στην περιοχή γύρω από τους παλαιότερα ανεσκαμμένους θολωτούς τάφους στη θέση Βιγλίτσα Τραγάνας (1976-1983)· στη Βοϊδοκοιλιά, όπου, κάτω και γύρω από τον παλαιότερα ανεσκαμμένο θολωτό τάφο (του Θρασυμήδους, κατά τον Μαρινάτο), αποκαλύφθηκαν πρωτοελλαδικός οικισμός και μεσοελλαδικός τύμβος, και διαπιστώθηκε ηρωολατρεία κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ ένας ακόμη τύμβος εντοπίσθηκε στον Προφήτη Ηλία Βοϊδοκοιλιάς· στο Σπήλαιο του Νέστορος στην ίδια περιοχή με τον Καθηγ. Αδ. Σάμψων (1976-1983) · στον τύμβο Αγ. Ιωάννη Παπουλίων (1978, 1980)· στον τύμβο Καλογεροπούλου και στον θολωτό τάφο 1 Ρούτση Μυρσινοχωρίου (1989) · στο νεκροταφείο των Βολιμιδίων (2005).

Οι ανασκαφές των μεσσηνιακών τύμβων και των παλαιότατων θολωτών τάφων συμπλήρωσαν με σημαντικά στοιχεία τις γνώσεις για τον τύπο του μνημείου και τον οδήγησαν στη διατύπωση της άποψης ότι ο θολωτός τάφος της ηπειρωτικής Ελλάδας προήλθε από την εξέλιξη των τύμβων και των πεταλόσχημων κενοταφίων τους. Από τις ανασκαφές του κατέστη επίσης φανερή η πληθυσμιακή και πολιτισμική ομοιογένεια μεταξύ όλων των περιόδων της Εποχής του Χαλκού στη δυτική - νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Ακόμη, διαπιστώθηκε ότι ο χρυσός και η τέχνη, που εμφανίσθηκαν κατά τα τέλη της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα, διαδόθηκαν μέσω της Κρήτης στη δυτική Πελοπόννησο ταυτόχρονα με την ανατολική.

Οι ανασκαφές αυτές έχουν διεξαχθεί υπό την αιγίδα και τη χρηματοδότηση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και, συχνά, με οικονομική ενίσχυση εκ μέρους του Πανεπιστημίου Αθηνών για τη συμμετοχή των φοιτητών. Οι έρευνες στη Μεσσηνία έχουν με ενέργειές του κατά καιρούς ενισχυθεί, επίσης, από το Ίδρυμα Ψύχα, το Κληροδότημα Σ.Ν. Σαριπόλου, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, την Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, το Ίδρυμα Αλέξ. Σ. Ωνάσης, από διάφορα υπουργεία, όπως των Εσωτερικών, από την American Philosophical Society, τη National Geographic Society, τον Σύλλογο Μεσσηνίων Νέας Υόρκης, το Cotton Foundation, τη Mobil Near East, το Institute for Aegean Prehistory και άλλους οργανισμούς. Επίσης, μέρος της έρευνάς του, ειδικά στο εξωτερικό, έχει χρηματοδοτηθεί μέσω υποτροφιών και προγραμμάτων μορφωτικών ανταλλαγών, καθώς και από τον ΕΟΤ.

Για τη μελέτη και τη δημοσίευση του υλικού των ανασκαφών Πυλίας έχει συνεργασθεί με αρχαιολόγους και επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων, όπως οι καθηγητές E. Breitinger (Βιέννη) και Σ. Μανώλης (Πανεπιστήμιο Αθηνών) για τη μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού, οι καθηγητές Ν. Συμεωνίδης, Μ. Δερμιτζάκης, Ζ. Καροτσιέρης και συνεργάτες τους (Πανεπιστήμιο Αθηνών) για παλαιοντολογικές και γεωλογικές έρευνες στις θέσεις των ανασκαφών και στην ευρύτερη περιοχή, οι καθηγητές J. Kraft (Delaware), G. Rapp και S. Aschenbrenner (Minnesota) για τη γεωμορφολογία της περιοχής Βοϊδοκοιλιάς, ο καθηγητής G. Nobis (Βόννη) για το ζωολογικό υλικό, ο καθηγητής Γεώργιος Βαρουφάκης (Αθήνα) και ο Δρ Ι. Μπασιάκος για τη μελέτη των χαλκών αντικειμένων, ο Δρ Ι. Μανιάτης (Αθήνα) για την ανάλυση κεραμεικών ευρημάτων και ο Δρ Η. Michael (Philadelphia) για ραδιοχρονολογήσεις δειγμάτων από τον πρωτοελλαδικό οικισμό της Βοϊδοκοιλιάς και από τον τύμβο Αγ. Ιωάννου Παπουλίων.

Το 1999-2000 συμμετείχε στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα PROGRESS για τη γεωφυσική διασκόπηση σε θέσεις γύρω από τον όρμο του Ναβαρίνου με συνεργασία ερευνητών από το Κάλιαρι

της Σαρδηνίας, το Αιάκειο της Κορσικής, το Παρίσι, τη Βαρκελώνη και τη Χερόνα της Ισπανίας. Επίσης, κατά τα έτη 2000-2004 εκπόνησε πρόγραμμα με συμμετοχή ερευνητών από το Πανεπιστήμιο της Ρώμης La Sapienza και το Πανεπιστήμιο Αθηνών, για τη μελέτη χρυσών αντικειμένων Μυκηναϊκής εποχής από τη Μεσσηνία με χρήση της μη καταστρεπτικής μεθόδου XRF και με τότε καινοτόμα φορητά μηχανήματα.

Το 2004-2007, στο πλαίσιο του έργου «ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ: Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών», του Επιχειρησιακού Προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ του Γ' ΚΠΣ και με στόχο την ενίσχυση της μελέτης και δημοσίευσης υλικού των ανασκαφών Πύλου, ήταν επιστημονικός υπεύθυνος του προγράμματος «Η Μεσσηνία στην Εποχή του Χαλκού. Δημοσίευση υλικού από πανεπιστημιακές ανασκαφές υπό το πρίσμα των νέων τεχνολογιών» με συμμετοχή συνεργατών του (Πηγή Καλογεράκου, Έλενα Κουντούρη, Αφροδίτη Χασιακού).

Με γνώμονα την προσπάθεια προστασίας, αναστήλωσης και ανάδειξης των προϊστορικών μνημείων της Μεσσηνίας και τη δημιουργία επιστημονικού κέντρου στην Πύλο, έχει κατά καιρούς υποβάλει σε αρμόδιους φορείς (εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Υπουργείο Πολιτισμού, Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ΕΟΤ), προτάσεις για την ανάληψη δράσεων ή τη συμμετοχή σε χρηματοδοτούμενα προγράμματα, οι οποίες, όμως, δεν έτυχαν πάντα της ανάλογης αποδοχής. Με δική του πρωτοβουλία πραγματοποιήθηκε η περίφραξη των αρχαιολογικών χώρων Περιστεριάς και Βοϊδοκοιλιάς, καθώς και η κήρυξη, το 1980-81, του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς σε αρχαιολογικό χώρο και περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους.

Ερρίκος Σλήμαν, Νεοκλασικισμός, Ιστορία και προοπτικές της αρχαιολογικής επιστήμης

Σημαντικό μέρος του ερευνητικού έργου του Γεωργίου Κορρέ είναι αφιερωμένο στη ζωή και στη δράση του πρωτοπόρου της ελληνικής αρχαιολογίας, Ερρίκου Σλήμαν. Έχει εκπονήσει και δημοσιεύσει πολυάριθμες μελέτες, έχει αναδείξει άγνωστο σχετικό αρχειακό υλικό και έχει αναλάβει σημαντικές πρωτοβουλίες για την προώθηση της έρευνας και τη διάσωση των μνημείων που σχετίζονται με τον Σλήμαν. Ακόμη, έχει συγκροτήσει μια προσωπική, εξαιρετικά πλούσια βιβλιοθήκη, μοναδική στο είδος της σε όλο τον κόσμο.

Έχει συνδράμει καθοριστικά το έργο της Εταιρείας και του Μουσείου Ερρίκου Σλήμαν στο Ankershagen της Γερμανίας, την πόλη όπου έζησε Σλήμαν. Όπως φαίνεται από τον δημοσιευμένο κατάλογο με τίτλο «Liste der Literatur-Titel, die von Herrn Professor Georgios Styl. Korres, Ehrenmitglied der Heinrich-Schliemann-Gesellschaft, der Bibliothek des Heinrich-Schliemann-Museums Ankershagen bis Ende 2001 geschenkt wurden», μέχρι το 2001 είχε μεριμνήσει για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης και του αρχείου που τηρείται εκεί δωρίζοντας περισσότερα από 2.000 βιβλία, επιστημονικά άρθρα, λευκώματα, ανάτυπα και άρθρα εφημερίδων, που αποτελούν το 41% του υλικού του αρχείου. Έχει, επίσης, συμμετάσχει σε εκδηλώσεις, όπως η πρωτότυπη έκθεση που διοργάνωσε στη Γερμανία μαζί με τον Διευθυντή του Μουσείου Σλήμαν Δρα W. Bölke, τον Μάρτιο του 2003, για το Ιλίου Μέλαθρον. Επίσης, μετά από δική του πρόταση, η οποία εγκρίθηκε από το Μουσείο και την Εταιρεία Ερρίκου Σλήμαν, το Υπουργείο Εσωτερικών του κρατιδίου του Mecklenburg της Γερμανίας πραγματοποίησε, στις 29 Μαρτίου 2010, τη μετονομασία της πόλης Ankershagen σε Schliemann-Gemeinde Ankershagen.

Με δική του μέριμνα εξασφαλίσθηκε η κατά φάσεις χρηματοδότηση, από τον Malcolm Wiener, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αθήνας για την προώθηση της έρευνας και της προσβασιμότητας στο σύνολο του αρχείου Σλήμαν, το οποίο τηρείται εκεί. Ανάμεσα στις πολυάριθμες πρωτοβουλίες του στην κατεύθυνση αυτή είναι και προσπάθεια προς εκπόνηση συλλογικού τόμου από ομάδα ειδικών, τόσο για τους αποβιώσαντες όσο και για τους εν ζωή επιστήμονες που ασχολούνται με τον Σλήμαν.

Σημαντική υπήρξε η συμβολή του στη μελέτη του «Θησαυρού του Πριάμου», της συλλογής των ευρημάτων του Ερρίκου Σλήμαν από την Τροία το 1873, τα ίχνη του οποίου είχαν χαθεί από το Βερολίνο κατά την είσοδο των συμμάχων στη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, έως ότου ανακαλύφθηκε εκ νέου έπειτα από έναν και πλέον αιώνα στο State Pushkin Museum of Art στη Μόσχα. Συμμετείχε στην ομάδα ερευνητών που απέστειλε το Υπουργείο Πολιτισμού στη Μόσχα, οι οποίοι πρώτοι εξέτασαν τον «θησαυρό» το 1995, και κατέβαλε προσπάθειες για να εξασφαλίσει η Ελλάδα την πρώτη έκθεσή του εκτός Ρωσίας.

Ως αναγνωρισμένος βασικός ερευνητής του Σλήμαν, το 1995, συμμετείχε στη γερμανική ταινία «Ερρίκος Σλήμαν» για τη ζωή του πρωτοπόρου της Αρχαιολογίας, σε σκηνοθεσία της Γερμανίδας σκηνοθέτριας Arianne Metzner. Η ταινία γυρίστηκε στο Ιλίου Μέλαθρον και στους χώρους των ανασκαφών του Σλήμαν, με πρωταγωνίστρια την Ειρήνη Παπά, η οποία υποδύθηκε τη Σοφία Σλήμαν, ενώ ο Γ. Κορρές υποδύθηκε τον εαυτό του.

Αξιοσημείωτοι είναι οι αγώνες του για τη διάσωση και ανάδειξη του μεγάρου «Ιλίου Μέλαθρον», της κατοικίας του Σλήμαν στην Αθήνα. Ήδη από το 1973, μέσω ομιλιών και συνεντεύξεων, ανέλαβε την προσπάθεια απομάκρυνσης από το κτήριο του εκεί στεγαζόμενου τότε Αρείου Πάγου. Η πρόταση και οι αγώνες του για τη δημιουργία Μουσείου Ερρίκου και Σοφίας Σλήμαν και την ανάδειξη του ίδιου του κτηρίου, ως του ωραιότερου ιδιωτικού νεοκλασικού οικοδομήματος των Αθηνών, συνάντησε την αντίδραση του Υπουργείου Πολιτισμού και δεν πραγματοποιήθηκε. Ωστόσο, το 1975, κατόπιν προσπαθειών του και χάρις στις ενέργειες του τότε αναπληρωτή Γενικού Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, Γ. Σολομωνίδου, πραγματοποιήθηκαν επιδιορθώσεις στο εξωτερικό του κτηρίου από την Υπηρεσία Αναστηλώσεως του Υπουργείου Πολιτισμού.

Το 1984, κατόπιν προτάσεώς του προς τη γερμανική πλευρά, έγινε αποδεκτή η συμμετοχή της Ομοσπονδιακής Γερμανίας στις εκδηλώσεις «Αθήνα, πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης, 1985», με έκθεση για τις ανασκαφές του Σλήμαν με τρωικά ευρήματά του από το Charlottenburg του Βερολίνου. Η έκθεση, της οποίας την υποδομή καθόρισε ο Γ. Κορρές, και εγκαινιάσθηκε από τον Υπουργό Εξωτερικών της Γερμανίας, Χανς-Ντίτριχ Γκένσερ, φιλοξενήθηκε στο Ιλίου Μέλαθρον, το οποίο άρχισε να ανακαινίζεται κατ' εντολή της Υπουργού Πολιτισμού Μελίνας Μερκούρη.

Με αφορμή την έρευνα για το Ιλίου Μέλαθρον έχει μελετήσει σε βάθος την ιστορία της αρχιτεκτονικής με έμφαση στον Νεοκλασικισμό και στο σπουδαίο έργο των αρχιτεκτόνων Ερνέστου Τσίλλερ και Θεόφιλου Χάνζεν στην Ελλάδα. Πεδίο ιδιαίτερου εκ μέρους του ενδιαφέροντος και μελέτης έχει αποτελέσει, επίσης, το εμβληματικό Αχίλλειο στην Κέρκυρα.

Τέλος, έχει ασχοληθεί εκτενώς με την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας μελετώντας το έργο και την προσφορά σημαντικών προσωπικοτήτων της ελληνικής αρχαιολογίας (όπως οι Αλέξ. Ρίζος Ραγκαβής, Αθαν. Ρουσόπουλος, Παν. Ευστρατιάδης, Παν. Σταματάκης, Παν. Καββαδίας, Κων. Κουρουνιώτης, Αντ. Κεραμόπουλλος, Γ.Ε. Μυλωνάς, Σπυρ. Μαρινάτος, Νικ. Κοντολέων, κ.ά.), πραγματοποιώντας πρωτογενή έρευνα σε αρχειακό υλικό και ανακαλύπτοντας άγνωστα στοιχεία για την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στην Ελλάδα.

Κυρίαρχη θέση στους επιστημονικούς του προβληματισμούς είχαν πάντα οι «επιταγές της επιστήμης», οι υποχρεώσεις, οι δυνατότητες και οι προοπτικές της έρευνας στον τομέα της αρχαιολογίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς, με το ενδιαφέρον να εστιάζεται κυρίως στους νέους επιστήμονες και τη μελλοντική τους απασχόληση. Στο πλαίσιο αυτό, έχει υποβάλει πλήθος προτάσεων σε αρμόδιους φορείς και έχει προβεί σε ενέργειες για την προώθηση της μουσειολογίας, με αποτέλεσμα την αποδοχή της ως ειδίκευση στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Έχει διοργανώσει και συγκαλέσει τα εξής συνέδρια:

- Α' Διεθνές Συνέδριο «Προμυκηναϊκή και Μυκηναϊκή Πύλος», στην Αθήνα (1980).

- 6ο Διεθνές Συνέδριο Προϊστορικού Αιγαίου, στην Αθήνα (1987).

- Διεθνές Συνέδριο «Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατόν έτη από το θάνατό του», στην Αθήνα (1990). Για το συνέδριο αυτό, που γνώρισε πρωτοφανή δημοσιότητα, δημοσιεύθηκε στη Γερμανία ότι «από όλες, τις πολυπληθείς εκδηλώσεις που έγιναν σε όλο τον κόσμο επ' ευκαιρία της 100ής επετείου από του θανάτου του Ερρίκου Σλήμαν, το Συνέδριο των Αθηνών ήταν η κορωνίδα» (R. Witte, 1991: «Schliemann-Ehrungen anlässlich seines 100. Todestages.» *Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift* 32:528-533).

- Συνέδριο για τη Σύνταξη Λεξικού για το έργο του Παυσανία *Ελλάδος Περιήγησις*, στην Πύλο (1991).

- Συνέδριο για τον Σλήμαν, τον Όμηρο και την Τροία, στη Νάπολι της Ιταλίας (από κοινού με το Πανεπιστήμιο Suor Orsola Benincasa, 1991).

- Ημερίδα «Οι θησαυροί του νησιωτικού πολιτισμού του ΒΑ Αιγαίου κατά την 3η χιλιετία π.Χ.», στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (13 Μαΐου 1996).

- Συμπόσιο «Das Stadtbild von Athen von der Antike bis zur Gegenwart (από κοινού με την Εταιρεία Winckelmann), στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (7-11 Μαΐου 1998).

- Ημερίδα «Η γεωφυσική διασκόπησις εις την υπηρεσία της Αρχαιολογίας», στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (29 Νοεμβρίου 1999) με πολυήμερη εργασία πεδίου.

- Α' Διεθνές Συνέδριο Μεταπτυχιακών Σπουδαστών Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας με θέμα «Η αρχαιολογική έρευνα και η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς για την ανάδειξη των μνημείων της Μεσσηνίας χάριν αναπτύξεως του τοπικού τουρισμού», στην Πύλο (28-31 Οκτωβρίου 2004) και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Aula Φιλοσοφικής Σχολής, 15-16 Ιανουαρίου 2005).

- Ημερίδα με θέμα το κτήριο του Χημείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο Μουσείο Ιστορίας της Πόλεως των Αθηνών (με τον Καθηγ. Χρυσ. Συμεωνίδη, 22 Μαρτίου 2007).

Έχει συμμετάσχει ως πρόεδρος ή μέλος σε οργανωτικές επιτροπές συνεδρίων και συμποσίων, που διοργανώθηκαν από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και άλλους φορείς στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Έχει, επίσης, συμμετάσχει με ανακοινώσεις σε περισσότερα από εκατό συνέδρια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, από το 1966 μέχρι σήμερα, παρουσιάζοντας πρωτότυπες ανακοινώσεις σχετικές με τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα και πραγματοποιώντας καίριες και ουσιαστικές παρεμβάσεις κατά τις συζητήσεις και την εξαγωγή συμπερασμάτων.

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

Έχει δώσει πολλές διαλέξεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό με θέματα κυρίως από τούς δύο κύκλους ενδιαφερόντων του, τις ανασκαφές του στη Μεσσηνία και τον Ερρίκο Σλήμαν, το Ιλίου Μέλαθρον, αλλά και το «Αχίλλειον» της Κέρκυρας. Στην Ελλάδα έχει δώσει διαλέξεις σε μουσεία και πανεπιστήμια, στην εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, στο Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, στο Ιταλικό Ινστιτούτο, στην Εταιρεία Ελλήνων Αρχιτεκτόνων, στη Γερμανική Πρεσβεία, στην Ελληνογερμανική Ένωση, στην Ελληνοαμερικανική Ένωση, στην Εταιρεία Φίλων του Λαού (Λαϊκό Πανεπιστήμιο), στην Ελληνική Νομισματική Εταιρεία, στο Γενικό Επιτελείο Στρατού, στον Πειραϊκό Σύνδεσμο, στην Εταιρεία Ελληνίδων Επιστημόνων, στη Δη-

μοτική Βιβλιοθήκη Κερκύρας, στον Σύλλογο «Δαναός» του Άργους, στη Δημοτική Επιχείρηση Πολιτισμού Καλαμάτας, στην Πύλο για τη Ναυμαχία του Ναβαρίνου (πανηγυρικός εκδήλωσης 2002), καθώς και σε άλλες πόλεις και χωριά της Μεσσηνίας για την ευαισθητοποίηση των κατοίκων σε σχέση με τις αρχαιότητες. Επίσης, έχει παρουσιάσει ομιλίες σε επιμορφωτικές εκπομπές του Πανεπιστημίου Αθηνών στην ελληνική τηλεόραση.

Στο εξωτερικό έχει δώσει διαλέξεις κατόπιν προσκλήσεων και μέσω υποτροφιών στα ακόλουθα ιδρύματα:

Στην Αυστρία, στην Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte, και στα Πανεπιστήμια Βιέννης και Salzburg (1978, 1983, 1984, 2003, 2006).

Στη Γερμανία, στα Museum für Vor- und Frühgeschichte, Gesellschaft für Ethnologie, Anthropologie und Frühgeschichte, Freie Universität, Humboldt Universität στο Βερολίνο, Winckelmann Gesellschaft στο Stendal, Philipps-Universität στο Marburg, στα Πανεπιστήμια Heidelberg, München, Köln, Bonn, Münster, Giessen, Rostock, Halle, Greifswald, καθώς και στις πόλεις Waren, Neubukow, Bocksee και Ankershagen, και στη Vereinigung der Deutsch- Griechischen Gesellschaften στο Guetersloh (από το 1980 έως το 2011).

Στο Ισραήλ, στα Πανεπιστήμια της Ιερουσαλήμ, του Τελ-Αβίβ και της Χάιφα (1981).

Στην Ολλανδία, στα Πανεπιστήμια του Amsterdam, Nijmegen, Groningen, Leiden, στο Μουσείο Allard Pierson Stichting του Πανεπιστημίου του Amsterdam, και στην Εταιρεία Κλασικών Σπουδών του Leiden (1981).

Στην Ουγγαρία, στο Πανεπιστήμιο, Εθνικό Μουσείο και Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Ακαδημίας Επιστημών της Βουδαπέστης και στο Πανεπιστήμιο του Debrecen (1984).

Στην Ιταλία, στο Πανεπιστήμιο «La Sapienza» και στο Centro di Studi Micenei στη Ρώμη, στο Πανεπιστήμιο της Pisa (1987, 1988), στο Cagliari της Σαρδηνίας.

Στο Βέλγιο, στο Πανεπιστήμιο της Λιέγης (1988).

Στην Κύπρο, σε Μορφωτικά Ιδρύματα Τραπεζών στη Λευκωσία και σε άλλες πόλεις (1991, 1992), στο C.A.R.I. και στον Σύλλογο Νέων Κυπρίων Αρχαιολόγων.

Στη Σλοβενία, στο Εθνικό Ερευνητικό Κέντρο στο Koper (2003).

ΤΙΜΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

Απονομή παρασήμου Verdienstkreuz am Bande της Κυβέρνησης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (1991).

Απονομή μεταλλίου για την 725η επέτειο ίδρυσης της γενέτειρας του Ερρίκου Σλήμαν πόλης Neubukow της Γερμανίας (1975).

Απονομή τιμής ένεκεν του The Official Bicentennial Declaration of the People of the United States of America by Gerald R. Ford, July 4, 1976 (1976).

Απονομή τιμητικού μεταλλίου για την πεντηκοστή επέτειο από την ίδρυση της Τραπέζης της Ελλάδος (1978).

Απονομή αναμνηστικού μεταλλίου για την 125η επέτειο από την ίδρυση της πόλης Waren, Kreis Mueritz του κρατιδίου Mecklenburg της Γερμανίας (1988).

Απονομή του πρώτου μεταλλίου Ερρίκου Σλήμαν της πόλης Waren διά της Εταιρείας Heinrich Schliemann Gesellschaft στο Ankershagen της Γερμανίας (1990).

Απονομή μεταλλίου Ερρίκου Σλήμαν του Heinrich Schliemann Club της γενέτειρας του Ερρίκου Σλήμαν πόλης Neubukow της Γερμανίας (1990).

Απονομή του πρώτου μεταλλίου Ερρίκου Σλήμαν της Ακαδημίας Επιστημών του Βερολίνου, της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (1990).

Απονομή μεταλλίου Winckelmann από την πόλη Stendal της Γερμανίας, για την πεντηκονταετηρίδα της Winckelmann Gesellschaft (1990).

Απονομή τιμητικού μεταλλίου για την 100ή επέτειο από τον θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν από το Museum für Vor- und Frühgeschichte του Βερολίνου (1990).

Απονομή μεταλλίου της πόλης Waren, Kreis Mueritz, του κρατιδίου Mecklenburg της Γερμανίας (1990).

Απονομή τιμητικού διπλώματος από την Παμμεσσηνιακή Ομοσπονδία Αμερικής και Καναδά, στη Χώρα Τριφυλίας (1991).

Εκδήλωση προς τιμήν του από το Τοπικό Συμβούλιο Μύρου και τον Εκπολιτιστικό Σύλλογο Μυραίων και Αλιμακαίων «Η Περιστεριά» για την προσφορά του στην περιοχή (2006).

Απονομή τιμητικού μεταλλίου, ως τακτικό μέλος της Ακαδημίας Leibniz του Βερολίνου, για την επέτειο των 20 ετών από την ίδρυσή της (2013).

Βράβευση από την Ομοσπονδία Τριφυλιακών Συλλόγων, στην Αθήνα, για τη συμβολή του στην ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων της περιοχής (2014).

Απονομή Αριστείου Γραμμάτων και Επιστημών του Δήμου Τριφυλίας για την ανασκαφή και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της Περιστεριάς, σε τιμητική εκδήλωση στην Περιστεριά, επί δημαρχίας Παναγιώτη Κατσίβελα (2015).

Απονομή τιμητικού μεταλλίου για την 200ή επέτειο από τον θάνατο του ιδρυτή της Κλασικής Αρχαιολογίας J. Joachim Winckelmann, στο Stendal της Γερμανίας (2018).

ΤΙΜΗΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Είναι ή έχει διατελέσει μέλος:

της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας (1964),

της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών (1968, διετέλεσε και αντιπρόεδρος),

της Ελληνικής Ανθρωπιστικής Εταιρείας (1969),

της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1969),

της Διεθνούς Εταιρείας Ομηρικών Σπουδών (1969),

της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (1971, ισόβιο μέλος),

της Εταιρείας των Φίλων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (1972, τιμής ένεκεν),

της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων (1972, διετέλεσε γενικός γραμματέας και αντιπρόεδρος),

της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας (1975),

της Εταιρείας των Φίλων του Λαού (1975, τακτικό μέλος, διετέλεσε και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου),

του Ελληνογερμανικού Συνδέσμου (1975),

της Σπηλαιολογικής Εταιρείας,

του διοικητικού συμβουλίου του Θεατρικού Μουσείου Αθηνών,

του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»,

της Εταιρείας Winckelmann Gesellschaft στο Stendal της Γερμανίας (τακτικό μέλος),

της Εταιρείας Ιστορικών Αρχιτεκτονικής Koldeway Gesellschaft της Γερμανίας (τακτικό μέλος),

του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Βερολίνου (1980, αντεπιστέλλον μέλος),

της Ιστορικής, Λαογραφικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Κρήτης (1981, τιμής ένεκεν),

του Συλλόγου των εν Αθήναις Χωραϊτών Μεσσηνίας (1990, τιμής ένεκεν),

της Heinrich Schliemann Gesellschaft στο Ankershagen της Γερμανίας (1991, τιμής ένεκεν, διετέλεσε και μέλος του διοικητικού συμβουλίου),

του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού (1992),

της Ακαδημίας Leibniz του Βερολίνου (1996, εξελέγη τακτικό μέλος),

της Ακαδημίας Γραμμάτων και Τεχνών του Göteborg της Σουηδίας (1996, εξελέγη αντεπιστέλλον μέλος),

του Εθνικού Συμβουλίου Διεκδίκησης των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, του Μανώλη Γλέζου, στον τομέα των αρπαγέντων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έργων τέχνης και αρχαιοτήτων (1996 κ.ε.),

του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου του Υπουργείου Πολιτισμού (αναπληρωματικό μέλος), πρόεδρος του Τοπικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου Δυτικής Ελλάδος (1998-2000) και μέλος της Επιτροπής Συντήρησης και Ανάδειξης της προϊστορικής ακρόπολης του τείχους Δυμαίων,

του Διοικητικού Συμβουλίου της Σχολής Ξεναγών του Ε.Ο.Τ.,

του Διοικητικού Συμβουλίου του Κληροδοτήματος Σ.Ν. Σαριπόλου της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών,

του Σωματείου «Διάζωμα»,

Πρόεδρος της Διοικητικής Επιτροπής του Ιδρύματος Προικοδοτήσεως Ορφανών Κορασίδων Ελλάδος Κωνσταντίνου και Μαριάνθης Χριστοπούλου (2007),

της Universitätsgesellschaft Bonn - Freunde, Förderer, Alumni e.V.

ΑΦΙΕΡΩΣΕΙΣ

Γεωργία Εμμ. Χατζή, Ποιητική συλλογή «Κέρνοι», Πειραιεύς 1979.

H. Einsle, *Sophia Schliemann, Die Frau des grossen Archäologen, Biographischer Roman*, Anixi: Efstathiadis Group S.A. 1995 (πρώτη έκδοση Muehlacker: Stieglitz Verlag, 1989).

H. Einsle και W. Bölke, *Das Heinrich Schliemann – Lexikon*, Bremen, Rostock: Edition Temmen, 1996.

W. Arentzen, «What do we know about those that taught Schliemann in Amsterdam», Trivial Times, Utrecht 2010 (με αφορμή την 70ή επέτειο των γενεθλίων του).

Μάρα Μεϊμαρίδη, *Ντάσταρ*. Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη, 2011 (μυθιστόρημα· η συγγραφέας υπήρξε φοιτήτρια του τιμώμενου και συμμετείχε στις ανασκαφές του).

W. Bölke, *Neues aus den Archiven in Sachen Heinrich Schliemann*, Bocksee, 2013.

Mitteilungen aus dem Heinrich Schliemann Museum Ankershagen e.V. τόμος 13, 2020 (με αφορμή την 80ή επέτειο των γενεθλίων του).

Αθήνα, 1999.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ

1. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Ανασκαφές Πύλου – Μεσσηνία/Τριφυλία

1973-74. «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Μεσσηνίας 1973. Κουκουνάρα Πυλίας.» *ΑΔ* 29 Β2:316-318.

1974. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:139-162, πίν. 109-113.

1975. «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Μεσσηνίας. Ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι.» *ΑΔ* 30 Β1:86-96, πίν. 48-49.

1975. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:428-514, πίν. 303-327.

1976. «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Μεσσηνίας. Ἀνασκαφὲς στὴν Περιστεριὰ Κυπαρισσίας.» *ΑΔ* 31 Β1:81-87, πίν. 68-72.

1976. «Ἔρευναι ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:253-282, πίν. 170-183.

1976. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Περιστερι᾽ Πύλου.» *ΠΑΕ*:469-550, παρένθ. πίν. ΙΖ', πίν. 255-277.

1976-78. «Τύμβοι, θόλοι καὶ ταφικοὶ κύκλοι τῆς Μεσσηνίας.» Στο *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975)*, τόμ. Β', 337-369, πίν. ΡΜΕ'-ΡΜΗ'. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 6. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

1977. «Ἐργασίαι, ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:229-295, πίν. 141-160.

1977. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Περιστερι᾽.» *ΠΑΕ*:296-356, παρένθ. πίν. Ζ', πίν. 161-179.

1977. «Αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφαὶ εἰς Περιστεριὰν καὶ τὸ ἱστορικὸν παρελθόν της, ὡς προκύπτει ἀπὸ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν ἐτῶν 1960-65, 1976.» *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 17:273-288.

1977. «The Mycenaean tholos tombs at Voidokoilià, Tragana and Routsi.» *Yearbook of the American Philosophical Society*:327.

1977-78. «Ὁ θολωτὸς τάφος τῆς Αἰπείας – Ἀνθείας.» *ΕΕΦΣΠΑ* 26:237-257, εικ. 1-13, πίν. 1-6.

1978. «Ἐργασίαι εἰς Περιστεριάν.» *ΠΑΕ*:130-134, παρένθ. πίν. Ε'- ΣΤ', πίν. 106-113.

1978. «Ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:323-360, παρένθ. πίν. ΙΒ', πίν. 196-214.

1978. «Ὁ θολωτὸς τάφος τῆς Αἰπείας – Ἀνθείας πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς αὐτοῦ.» Στο *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (Καλαμάτα, 2-4 Δεκ. 1977)*, 62-79. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 5. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

1979. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:138-155, πίν. 105-113.

1979. «Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς.» Στο *Μνήμη*, *Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Κουρμούλη* (1988), 393-422, πίν. 7-14. Ἀθῆναι.

1979/1984. «Τὸ Χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς. Ὁ τύμβος τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ ἡ γένεσις τοῦ τύπου τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος.» Στο *Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ*, 11-83, 97-101, πίν. 1-42. *Ἀθηνᾶ*, Σειρά Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 21. Ἐν Ἀθήναις: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία – Τυπογραφεῖον Ἐμμ. Παπαδάκη.

1980. «Ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:120-187, παρένθ. πίν. ΣΤ'-Ζ', πίν. 103-130.

1980. «Τὸ εὐμέγεθες κύπελλον "Κεφτὶ" τῆς Κουκουνάρας.» Στο *Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου*

Κοντολέοντος, 580-606, πίν. 262-267. Ἀθήνα: Σωματεῖο τῶν φίλων τοῦ Νικολάου Κοντολέοντος.

1980-81. «Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς Μεσσηνίας κατὰ τὰς ἐρεύνας τῶν ἐτῶν 1956, 1958, 1975-1979.» *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν*:311-343.

1980-83. «Archaeological investigations at Voidokoiliá, near Pylos, Greece.» *National Geographic Society, Research Reports* 21:231-237.

1981. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς.» *ΠΑΕ:*194-240, παρένθ. πίν. ΙΑ'-ΙΔ', πίν. 159-180.

1981. «Ἡ Νεολιθικὴ κατοίκηση στὴν Βοϊδοκοιλιά. Νεολιθικὰ Εὑρήματα κάτω ἀπὸ τὸν Τύμβο καὶ τὸν Πρωτοελλαδικὸ Οἰκισμό.» Στο *Ἀφιέρωμα στὴν προϊστορία καὶ πρωτοϊστορία τῆς Μεσσηνίας Α'*, επιμ. Σ. Ταράντου. *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 37-38:8-10.

1981. «Ὁ Πρωτοελλαδικὸς οἰκισμὸς τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ ἡ καταστροφή του στὸ τέλος τῆς Πρωτοελλαδικῆς ΙΙ φάσης.» Στο *Ἀφιέρωμα στὴν προϊστορία καὶ πρωτοϊστορία τῆς Μεσσηνίας Α'*, επιμ. Σ. Ταράντου. *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 37-38:13-16.

1981. «Οἱ Μεσοελλαδικοὶ Τύμβοι τῆς Μεσσηνίας. Ἀρχαιολογικὰ Προβλήματα καὶ Ἐθνολογικὰ Συμπεράσματα. Ἡ Ἐξέλιξη καὶ ἡ Κεραμεική τους.» Στο *Ἀφιέρωμα στὴν προϊστορία καὶ πρωτοϊστορία τῆς Μεσσηνίας Α'*, επιμ. Σ. Ταράντου. *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 37-38:23-28.

1981. «Παραδείγματα μυκηναϊκῶν ὀδοντοφράκτων κρανῶν ἀπὸ τὴ Μεσσηνία.» Στο *Ἀφιέρωμα στὴν προϊστορία καὶ πρωτοϊστορία τῆς Μεσσηνίας Β'*, επιμ. Σ. Ταράντου. *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 39:147-148.

1981. «Ὁ χρυσὸς στὴν Πρωτομυκηναϊκὴ (ΜΕ-ΥΕ Ι) Μεσσηνία καὶ οἱ πιθανὲς πηγὲς προέλευσής του.» Στο *Ἀφιέρωμα στὴν προϊστορία καὶ πρωτοϊστορία τῆς Μεσσηνίας Β'*, επιμ. Σ. Ταράντου. *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 39:148-150.

1981-82. «Ἡ προβληματικὴ διὰ τὴν μεταγενεστέραν χρῆσιν τῶν Μυκηναϊκῶν τάφων τῆς Μεσσηνίας.» Στο *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980)*, τόμ. Β', 363-450. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 8. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

1982. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:191-231, πίν. 129-147.

1982. «Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου (1973-1981).» *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 44-45:5-14.

1983. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:169-208, παρένθ. πίν. Ι'-ΙΒ', πίν. 147-168.

1983. «Burial Customs in Tholos Tomb 2 at Routsi/Myrsinochori.» Στο *Concilium Eirene XVI. Proceedings of the 16th International Eirene Conference (Prague 31.8-4.9.1982*), επιμ. P. Oliva και A. Frolíková, τόμ. 3, 91-97. Prague: Kabinet pro studia řecká, římská a latinská.

1984. «The relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic and Early Late Helladic period.» Στο *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality*. *Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Archaeological Institute in Athens, 31 May - 5 June, 1982*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 141-152. *ActaAth* 4ο, 32. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

1985. «Δεδομένα ταφικῆς καὶ χθονίας λατρείας εἰς τὸ προϊστορικὸν νεκροταφεῖον Βοϊδοκοιλιᾶς Πύλου.» Στο *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983,* τόμ. Α', 162-168, πίν. 27-30. Ἀθήνα: Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων.

1986. «Ἐργασίαι ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:83-85.

1987. «Ἐργασίαι ἐπὶ ὑλικοῦ ἐκ Πυλίας.» *ΠΑΕ*:105-106.

1987. «Neue Ausgrabungen im Gebiet von Pylos.» *Ethnographisch- Archäologische Zeitschrift* 28:711-743.

1987. «Γιὰ ἕνα πρότυπο Μουσεῖο στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς Πύλου.» Με τις Σ.-Ν. Ταράντου, Α. Χασιακού και Ε. Σκαλτσά. Στο *Το Μουσείο στη Σύγχρονη Κοινωνία. Πρακτικά Α' Συνάντησης Μουσειολογίας, Αθήνα, 29-31 Οκτωβρίου 1984*, 73-78. Αθήνα: ICOM Ελληνικό Τμήμα.

1988. «Ἐργασίαι ἀνὰ τὴν Πυλίαν καὶ Τριφυλίαν.» *ΠΑΕ*:37-42.

1988. «Ἀρχαιολογικαὶ εἰδήσεις: Τὸ Διεθνὲς Ἀρχαιολογικὸν – Γλωσσολογικὸν Συμπόσιον "Pylos Comes Alive - Industry and Administration in a Mycenaean Palace" ἐν Fordham University, New York (Lincoln Center), 4-5 Μαΐου 1984. Ἡ Πύλος Ζωντανεύει ἐκ Νέου. Βιοτεχνία καὶ Διοίκησις εἰς ἕνα Μυκηναϊκὸ Ἀνάκτορο.» *Πλάτων* 40:221-237.

1988. «Evidence for a Hellenistic Chthonian Cult in the Prehistoric Cemetery of Voïdokoilia in Pylos (Messenia).» *Klio* 70(2):311-328.

1989. «Νέαι παρατηρήσεις ἐπί τῆς παραστάσεως πλοίου τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ:1 πυξίδος ἐκ Τραγάνας Πύλου.» Στο *Tropis I. Proceedings of the 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Piraeus, 1985*, επιμ. H.E. Tzalas, 177-202. Piraeus: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.

1990. «Excavations in the region of Pylos.» Στο *ΕΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in honour of Alexander Cambitoglou*, επιμ. J.-P. Descoeudres, 1-11, πίν. 1-4. *MeditArch* Suppl. 1. Sydney: Meditarch.

1991. «Ἀδημοσίευτοι σφραγῖδες ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν.» *ΑΕ*:113-135.

1991. «Die bronzene Krone von Routsi und die weiblichen Bestattungen der protomykenischen Periode» (περίληψη). Στο *Il Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Riassunti delle comunicazioni pervenute, Roma-Napoli, 14-20 Ottobre 1991*, 136-138.

1991. «Die Keftiu-Becher des Kuppelgrabes no 1 in Peristeria (und, eventuell, im Ost-Haus» (περίληψη). Στο *Il Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Riassunti delle comunicazioni pervenute, Roma-Napoli, 14-20 Ottobre 1991*, 140.

1992. «Chora Archäologisches Museum.» Στο *CMS* V, Suppl. 1A*, Kleinere Griechische Sammlungen,* επιμ. I. Pini, 373-376. Berlin: Gebr. Mann Verlag.

1993. «Pylos Archäologisches Museum.» Στο *CMS* V, Suppl. 1B*, Kleinere Griechische Sammlungen*, επιμ. I. Pini, 199-203. Berlin: Gebr. Mann Verlag.

1993. «Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age.» Στο *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, December 2-3, 1989*, επιμ. C. Zerner, P. Zerner και J.Winder, 231-248, πίν. 27-30. Amsterdam: J.C. Gieben.

1996. «Η συμπληρωματική ανασκαφή εις Ρούτση Μυρσινοχωρίου Πυλίας και τα στέμματα του πρωτομυκηναϊκού κόσμου» (περίληψη). Στο *Πρώτο Επιστημονικό Συμπόσιο, Ανασκαφή και μελέτη: Πρόσφατες εξελίξεις της έρευνας σε θέματα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Αθήνα, 3-4 Απριλίου 1996), Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, 56-57.

2002. «Reduction of the archaeological risk by means of geophysical methods: An example from the south-west of Peloponnese (Greece).» Με τους C. Olivas, S. Gaviano, και G. Ranieri. Στο *Proceedings of the 8th Annual Meeting of EEGS-ES (Environment and Engineering*

Geophysical Society – European Section): Archaeology and Historical Buildings. Integrated Case Histories, 8-12 September 2002, Aveiro. Portugal, 324-326. Ηλεκτρονική δημοσίευση: EEGS-ES.

2005. «Studio archeometallurgico di manufatti in oro dalla Messenia mediante sistema portatile di EDXRF. Il museo di Chora ed il palazzo di Nestore ad Englianos.» Με τους G.E. Gigante και S. Ridolfi. Στο *Atti del II Congresso Nazionale della AIAr*, 99-106. Bologna: Patron Ed.

2005. «Ανασκαφές Πύλου και Πρόγραμμα "Πυθαγόρας".» Με τις Π. Καλογεράκου, Ε. Κουντούρη και Α. Χασιακού. Στο *Πέμπτο Ερευνητικό Συμπόσιο, Ανασκαφή και Έρευνα, V: Από το Ερευνητικό Έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών (Αθήνα, 19-20 Απριλίου 2005), Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων,* 44-45.

2006. «Archeometallurgical Studies with a Movable EDXRF Spectrometer on Messenian Gold: The methodological approach.» Με τους G.E. Gigante και S. Ridolfi. *Στο Proceedings of 34th International Symposium on Archaeometry, 2004*, 175-180. Zaragoza: Institución "Fernando el Católico".

2006. «Νέες προϊστορικές θέσεις στην Μεσσηνία. Οι παράλιες θέσεις. Μια πρώτη προσέγγιση.» Με την Α. Χασιακού. Στο *Ευεργεσίη. Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, επιμ. Ι.Κ. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, 689-758. *Παρουσία* 17-18. Αθήνα: Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

2006. «Ο αρχαιολογικός χώρος της Περιστεριάς.» *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 134-135:26-35.

2007. «Τύμβοι της Μεσσηνίας» (περίληψη). Στο *Πέμπτο Επιστημονικό Συμπόσιο Ανασκαφή και Έρευνα, V: Από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (Αθήνα, 26 και 27 Απριλίου 2007)*, *Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων* (ένθετη σελίδα).

2011. «Middle Helladic Tumuli in Messenia. Ethnological Conclusions.» Στο *Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th, 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller Celka, 585-596. Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée – Jean Pouilloux.

2012. «Μεσσηνία. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα - Προϊστορικοί χρόνοι.» Στο *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, επιμ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 426-439. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Μέλισσα.

2012. «Από τη Νέδα έως τον Πάμισο – Προϊστορικοί χρόνοι.» Στο *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, επιμ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 446-451. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Μέλισσα.

2012. «Περιστεριά.» Στο *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, επιμ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 460-463. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Μέλισσα.

2014. «Τὸ σπήλαιον Νέστορος στὴν Βοϊδοκοιλιὰ Πύλου. Ἡ ἔρευνά του καὶ ἡ προκαταρκτικὴ ἐξέταση τῶν παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων εὑρημάτων.» Με τους Α. Σάμψων και Σ. Κατσαρού. Στο *Πρακτικὰ Δ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (Καλαμάτα, 8-11 Ὀκτωβρίου 2010),* επιμ. Ι. Γιανναροπούλου, 49-90. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 31. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

2016. «Selective use of arsenical copper during the Mycenaean period: the evidence from Pylia, in Messenia, Greece.» Με τους C.E. Tselios και E. Filippaki. Στο *Proceedings of the 6th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry,* επιμ. E. Photos-Jones, 81-88. *BAR-IS* 2780. Oxford: British Archaeological Reports Ltd.

2018. «Routsi bei Myrsinochori: Ein Beispiel für Kuppelgräber in Messenien.» Στο *Mykene:*

Die sagenhafte Welt des Agamemnon, επιμ. B.F. Steinmann, 100-103. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft – Karlsruhe: Badisches Landesmuseum – Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

2018. «Die Krone von Routsi: Kopfschmuck einer mykenischen Priesterin?» Με τη Σ.-Ν. Ταράντου. Στο *Mykene: Die sagenhafte Welt des Agamemnon,* επιμ. B.F. Steinmann, 104-107. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft – Karlsruhe: Badisches Landesmuseum – Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

2019. «Πρόγραμμα αρχαιομετρικής μελέτης μυκηναϊκών χρυσών αντικειμένων – Program of archaeometric study of gold mycenaean objects» (περίληψη). Στο *Δωδέκατο Επιστημονικό Συμπόσιο Ανασκαφή και Έρευνα, XII: Από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (Αθήνα, 28-29 Μαρτίου 2019)*, *Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, 50-51.

Υπό έκδοση. «Ανασκαφή "στου Ρούτση" Μυρσινοχωρίου Δυτικής Πυλίας (1989).»

Αρχαιολογικά θέματα εκτός Μεσσηνίας

1960. «Χρυσοῦς "δεσμὸς" τῆς κόμης ἐκ Ποτειδαίας.» *ΑΕ*:119-122.

1964. «Ἔρματα τρίγληνα μορόεντα.» Στο *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, τόμ. Β', 214-219, 421, πίν. XXXI. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

1964. «Τὰ ὁμηρικὰ ἐνώτια.» *Πλάτων* 16:246-258.

1964. «Κόρυδος κράνος ἔχων καὶ δόρυ.» *ΑΕ*:87-90.

1965. «Ἐπὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν μαρμαρίνων πλακῶν τῆς "Κορφῆς τ' Ἀρωνιοῦ" Νάξου.» *ΑΕ*:Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά, 1-6.

1966: «Ὀδοντόφρακτα κερατοφόρα κράνη (Τὸ κράνος τοῦ πολεμιστοῦ τῶν Σπάτων).» *ΑΕ*:119-126.

1968. «Διπλαῖ θεότητες ἐν Κρήτῃ καὶ Μυκηναϊκῇ Ἑλλάδι (Διπλαῖ ἢ τριπλαῖ θεότητες ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ θείου βρέφους).» Στο *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Χανιά, 12-17 Απριλίου 1966)*, 107-119, πίν. Ζ'-ΙΒ'. Ἀθῆναι.

1968. «Opaion.» Στο *Atti e Memorie del Primo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma, 27 settembre – 3 ottobre 1967,* τόμ. I, 81-86. Roma: Edizioni dell'Ateneo.

1969. «Ἡ μεγαλοπρέπεια τῶν μυκηναϊκῶν κρανῶν.» *ΑΑΑ* 2:446-462.

1970. *Τὰ μετὰ κεφαλῶν κριῶν κράνη. Ἡ κεφαλὴ κριοῦ ὡς ἔμβλημα ἀρχῆς.* Ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβή, XXIX+324, πίν. 87. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 4. Ἐν Ἀθήναις: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφικὴ Σχολή.

1971. «Μέγαρα σκιόεντα.» *Ἀθηνᾶ* 72:202-230.

1971. «Ἔφοροι πυρὸς καὶ τέχνης.» *ΑΕ*:234-246, πίν. 52.

1972. «"Δίπαλτος" καὶ ὅρκιος Ζεῦς.» *ΑΕ*:208-233, πίν. 84-87.

1973. «Μέγαρα σκιόεντα.» Στο *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Σεμιναρίου Ὁμηρικῶν Σπουδῶν «Ὁμήρεια»*, 3-29. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Ὁμηρικῶν Σπουδῶν.

1973. «Μινωικαὶ ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις – Α'.» Στο *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971)*, τόμ. Α', 411-476. Ἀθῆναι.

1973-74. «Ἐπιβιώσεις ἐκ τῶν θυσιῶν ταύρων.» Στο *«Λειμωνάριον». Τιμητικὴ προσφορὰ τῷ καθηγητῇ Νικολάῳ Β. Τωμαδάκῃ*. *Ἀθηνᾶ* 73-74:879-913.

1976. «Ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν σφραγιδολίθων τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ.» *ΑΕ*:148-163, πίν. 55-56.

1977. «Ἐπιβιώσεις ἐκ θυσιῶν ταύρων - Β'.» *Ἀθηνᾶ* 76:205-221.

1979/1984. «Die „kretisch-mykenischen Siegel der griechischen Heiligtümer".» Στο *Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ*, 85-96, 101-102. *Ἀθηνᾶ*, Σειρά Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 21. Ἐν Ἀθήναις: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία – Τυπογραφεῖον Ἐμμ. Παπαδάκη.

1979. «Σκέψεις περὶ τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Βαφειοῦ καὶ τὰ ἐν αὐτῷ σημειωθέντα εὑρήματα.» Στο *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν (Σπάρτη – Γύθειο, 7-11 Οκτωβρίου 1977)*, 20-32, πίν. 1. *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 4. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Λακωνικῶν Σπουδῶν.

1981. «Παραστάσεις προσφορᾶς ἱερᾶς ἐσθῆτος καὶ ἱεροῦ πέπλου καὶ τὰ περὶ αὐτῆς προβλήματα καὶ συναφῆ ἔργα.» Στο *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἡράκλειο, 29 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1976)*, τόμ. Α'2, 659-688, πίν. 212. Ἡράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

1986-91. «Ὁ λεγόμενος τύμβος Κοκκολάτων Κεφαλληνίας.» *ΕΕΦΣΠΑ* 29:191-199.

1996. «Τα νεκρικά στεφάνια δρυός και μυρτιάς ως δηλωτικά φύλου εις ταφές» (περίληψη). Στο *Πρώτο Επιστημονικό Συμπόσιο, Ανασκαφή και μελέτη: Πρόσφατες εξελίξεις της έρευνας σε θέματα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Αθήνα, 3-4 Απριλίου 1996), Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, 58-60.

2004. «Εικαστικό οδοιπορικό προσκύνημα.» Στο *Ζωγραφικό Οδοιπορικό στη Βυζαντινή Νάξο του ζωγράφου Αποστόλη Νικ. Σαχά*, 26-29. Νάξος.

2008. «Από την ιστορία των παλαιοπωλείων και αρχαιοπωλείων των Αθηνών.» *Βιβλιοφιλία* 122 (Οκτώβριος – Νοέμβριος – Δεκέμβριος):10-13.

2009. «Από τα κατάλοιπα του Νίκου Αλεξίου: *Το Μητρώον της Ενώσεως των Κριτικών Τέχνης Ελλάδος*.» *Βιβλιοφιλία* 123 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος – Μάρτιος):21-22.

2011. «Οι λεγόμενοι τύμβοι τῶν Μαραθωνομάχων.» Στο *2.500 έτη από την ιστορική μάχη του Μαραθώνα. Συνέδριο στο Πολεμικό Μουσείο, Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 2010*, επιμ. Έφη Σ. Πασχαλίδου, 14-27. Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.

2014. «Τα Αρχεία Ιστορίας της Αρχαιολογίας και Ιστορίας των Εικαστικών Τεχνών στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.» Στο *Η ιστορική και αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο, όπως προκύπτει από τα αρχεία των Γ.Α.Κ. νομών Πελοποννήσου και αρχεία άλλων φορέων. Πρακτικά Διημερίδας (Τρίπολη, 4-5 Οκτωβρίου 2013)*, επιμ. Σ.Γ. Ραπτόπουλος, 349-357. Τρίπολη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών.

Ερρίκος Σλήμαν, Ιλίου Μέλαθρον, Νεοκλασικισμός

1973. «Περὶ τὴν μετατροπὴν τοῦ Μεγάρου Ἰλίου Μέλαθρον εἰς Μουσεῖον Ἐρρίκου Σλῆμαν.» *Ἑλληνικὸς Λόγος*:690-695.

1974. *Βιβλιογραφία Ἐρρίκου Σλῆμαν*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας 78. Ἐν Ἀθήναις: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

1974. «Αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ Ἰλίου Μελάθρου.» *Πλάτων* 26:231-251, 378-379.

1974. «Ἡ συλλογὴ νομισμάτων τοῦ Ἐρρίκου Σλῆμαν καὶ ὁ Κατάλογος αὐτῶν ὁ συνταχθεὶς ὑπό τοῦ Ἀχιλλέως Ποστολάκκα.» *ΑΔ* 29Α:245-269.

1974-75. «Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀττικῆς εἰς κατοχὴν Ἐρρίκου Σλῆμαν.» *Ἀθηνᾶ* 75:54-67.

1974-75. «Ἡ διαθήκη τοῦ Ἐρρίκου Σλῆμαν.» *Μνημοσύνη* 5:45-59.

1975-76. «Les Inscriptions d'Iliou Mélathron.» *Euphrosyne: Revista de filología clássica* 7:153-167.

1976. «Ἐπιστολὴ Ἐρρίκου Σλῆμαν πρὸς Ἐρνέστον Κούρτιον.» *Πλάτων* 28:33-36.

1976. «Αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀθηνῶν.» *Πλάτων* 28:253-264.

1977: *Ἀναδρομαὶ εἰς τὸν Νεοκλασσικισμόν, 1. Ὁ Νεοκλασσικισμὸς τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος, 2. Τὸ «Ἰλίου Μέλαθρον» ὡς ἔκφρασις τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἐρρίκου Σλῆμαν*. Μορφωτικαὶ ἐκδόσεις 8. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ.

1979. «Ἡ προσφορὰ τοῦ Σλῆμαν διὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ὀφειλὴ ἔναντι αὐτοῦ διὰ τὸ ἔργον του.» *Πλάτων* 31:231-247.

1981. «Τὸ Ἰλίου Μέλαθρον. Τὰ ἑκατόχρονα τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς παρακμῆς του.» *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ* 38:109-116.

1981. «Das Mausoleum Heinrich Schliemanns auf dem Zentralfriedhof von Athen» (unter Mitarbeit und mit einem Anhang von Manolis Korres). *Boreas* 4:133-173, πίν. 15-19.

1983. «Τὸ Μαυσωλεῖο τοῦ Ἐρρίκου Σλῆμαν στὸ Πρῶτο Νεκροταφεῖο τῶν Ἀθηνῶν.» *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ* 40:343-350.

1984. «Ἡσιόδειες Διδαχές.» *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ* 41:101-106.

1984. «Neues zum Heinrich Schliemanns Mausoleum.» *Boreas* 7:317-325, πίν. 19.

1986. «Der Beitrag von Heinrich Schliemann zur Kenntnis der griechischen historischen Vergangenheit.» Στο *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland. Erstes Symposium organisiert in Thessaloniki und Volos (am 7.-10. März 1985) vom Institut für Balkan-Studien und Südosteuropa-Gesellschaft München*, 153-188, 216-224 (πίν. I-IX). Institute for Balkan Studies 207. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

1988. «Heinrich Schliemanns „Iliou Melathron".» *Altertum* 34:164-173.

1988. «Heinrich Schliemanns Iliou Melathron in Athen.» *AntW* 19 (3):62-64.

1988. «Das Iliou Melathron und seine Rettung vor Entfremdung.» και «Anhang: Peter Müller, Bauen und pflegen. Schliemann oder die Münzen. Revitalisierungen. Ein europäisches Problem, *Wiener Zeitung*, Freitag, 5. Dezember 1986, 5» (περίληψη). *Πλάτων* 40:95-118.

1990. «Ὄστρακα εκ Μυκηνών» (περίληψη). Με τις Π. Καλογεράκου και Ι. Βουρεξάκη. Στο *Διεθνές Συνέδριο «Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του» (Αθήνα, 14-22 Απριλίου 1990), Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 72. Αθήνα.

1990. «Η Ανασκαφή του Ερρίκου Σλήμαν στον Βοιωτικό Ορχομενό. Τα ευρήματα και η ηχώ των ευρημάτων» (περίληψη). Στο *Διεθνές Συνέδριο «Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του» (Αθήνα, 14-22 Απριλίου 1990), Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 88. Αθήνα.

1990. «Έρευνες στο Σπήλαιο του Νέστορος» (περίληψη). Στο *Διεθνές Συνέδριο «Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του» (Αθήνα, 14-22 Απριλίου 1990), Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 91. Αθήνα.

1990. «Ο Σλήμαν και η Αρχαιολογική Επιστήμη» (περίληψη). Στο *Διεθνές Συνέδριο «Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του» (Αθήνα, 14-22 Απριλίου 1990), Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 100-101. Αθήνα.

1990. «Ο Ερρίκος Σλήμαν ως Συλλογεύς» (περίληψη). Στο *Διεθνές Συνέδριο «Αρχαιολογία και*

Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του» (Αθήνα, 14-22 Απριλίου 1990), Περιλήψεις ανακοινώσεων, 118-119. Αθήνα.

1990. «Τα Οικοδομήματα του Σλήμαν στην Αθήνα» (περίληψη). Με τη Σ.-Ν. Ταράντου. Στο *Διεθνές Συνέδριο «Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του» (Αθήνα, 14-22 Απριλίου 1990), Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 122. Αθήνα.

1990. «Η δημοσίευση της Ιστορίας και της Τύχης των Συλλογῶν του Ερρίκου Σλήμαν» (περίληψη). Στο *Διεθνές Συνέδριο «Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του» (Αθήνα, 14-22 Απριλίου 1990), Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 124-125. Αθήνα.

1990. «Bemerkungen zum Katalog der Athener Heinrich-Schliemann-Ausstellung 1990- Die Athener trojanische Sammlung» (περίληψη). Στο *Internationale Tagung Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse Moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod*, 69-71. Berlin.

1990. *Heinrich Schliemann. Ein Leben für die Wissenschaft*. Berlin: Nicolai Verlag.

1991. «Der Tod Heinrich Schliemanns in Neapel (Napoli, 26-XII-1890)» (περίληψη). Στο *Il Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Riassunti delle comunicazioni pervenute, Roma-Napoli, 14-20 Ottobre 1991*, 139.

1992. «Ἰλίου Μέλαθρον: Τό κλασσικό δημιούργημα τοῦ Τσίλλερ.» Με τη Σ.-Ν. Ταράντου. Στο *Ἁρμός*, *Τιμητικός τόμος στόν Καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο*, 943-981. Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

1992. «Heinrich Schliemann auf den Spuren Nestors und die heutige Forschung in Messenien.» Στο *Internationale Tagung Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse Moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod*, επιμ. J. Herrmann, 231-232. Berlin: Akademie Verlag.

1993. «Ο θησαυρός του Πριάμου. Η ιστορία και η τύχη του.» Στο *Ίλιον. Ηλίας Λαλαούνης – Ilion. Ilias Lalaounis,* 63. Αθήνα: Κ. Αδάμ.

1996. «Vorwort.» Στο *Das Heinrich-Schliemann-Lexikon*, H. Einsle και W. Bölke. Bremen/Rostock: Edition Temmen.

1998. «Ένα πανέρι όστρακα, που δεν ήταν ρόγες - The significance and exact provenance of the sherds and figurines of Schliemann's excavations at Mycenae» (περίληψη). Στο *Δεύτερο Επιστημονικό Συμπόσιο, Ανασκαφὴ και μελέτη, ΙΙ: Πρόσφατες εξελίξεις της έρευνας σε θέματα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Αθήνα 7-8 Απριλίου 1998), Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, 28-31.

1999. «Σοφία Σλήμαν, Ευεργέτις των Αθηνών.» Στο *Έλληνες ευεργέτες: άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης, Ημερίδα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 22 Μαΐου 1997*, 55-59. Αθήνα: Πολιτισμικός οργανισμός του Δήμου Αθηναίων.

2000. «Η αυθεντικότης της νεκρικής προσωπίδος (ΕΑΜ 624) του τάφου ΑΥ των Μυκηνών - The Authenticity of the Funerary Mask (NMA 624) from Shaft Grave AV at Mycenae» (περίληψη). Στο*Τρίτο Επιστημονικό Συμπόσιο. Ανασκαφὴ και μελέτη, ΙΙΙ: πρόσφατες εξελίξεις της έρευνας σε θέματα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Αθήνα 25-26 Μαΐου 2000), Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, 28-31.

2000. «Ο μνημειώδης πίναξ του Franz von Matsch "Ο θριαμβεύων Αχιλλεύς" εις το Αχίλλειον Κερκύρας και τα δάνειά του εκ Μυκηνών και των ευρημάτων των ανασκαφών του Ερρίκου Σλήμαν – The monumental painting of Franz von Matsch "The triumph of Achilles" in the Achilleion in Corfu and what it has borrowed from Mycenae and the finds

of H. Schliemann's excavations» (περίληψη). Στο *Τρίτο Επιστημονικό Συμπόσιο, Ανασκαφή και μελέτη, ΙΙΙ: πρόσφατες εξελίξεις της έρευνας σε θέματα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Αθήνα 25-26 Μαΐου 2000), Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, 32-33.

2001. «Die Authentizität des Schatzfundes A aus Troia ('Schatz des Priamos') und der goldenen sog. Totenmaske des Agamemnon (Athen, NAM 624).» Στο *Vorträge auf dem Kolloquium des Heinrich-Schliemann-Museums Ankershagen „Heinrich Schliemann – Begründer der Wissenschaft vom Spaten?" am 9. und 10. Juni 2001 in Waren (Müritz) an der Europäischen Akademie Mecklenburg-Vorpommern. Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 7:195-206.

2001. «Die Bedeutung der Mykenae Ausgrabungen von Heinrich Schliemann.» Ein Grußwort von Prof. Dr. Georg Styl. Korres, Athen. *Ansprache in der Griechischen Woche Mecklenburg-Vorpommern, Europäische Akademie, Waren, 8. Juni 2001*. *Heinrich Schliemann-Gesellschaft Ankershagen e.V. Informationsblatt* 13:5.

2003. «Πολυχρόνης Λεμπέσης, σχεδιαστής του Ερρίκου Σλήμαν εις Τροίαν – Polychronis Lempesis, Zeichner Heinrich Schliemanns in Troja» (περίληψη). Στο *Τέταρτο Επιστημονικό Συμπόσιο Ανασκαφή και Έρευνα, IV: Από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (Αθήνα, 17 και 18 Απριλίου 2003)*, *Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, 18-21.

2003. «Heinrich Schliemann – Ergo- und Bibliographie, Athen 2006 (2. Auflage).» *Heinrich-Schliemann-Gesellschaft Ankershagen e.V. Informationsblatt* 15:66-67.

2005. «Οι σφραγίδες του Ερρίκου Σλήμαν από τον Χώνικα Αργολίδος (Πρόσυμνα)» (περίληψη). Στο *Πέμπτο Ερευνητικό Συμπόσιο, Ανασκαφή και Έρευνα, V: Από το Ερευνητικό Έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών (Αθήνα 19-20 Απριλίου 2005), Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων* (ένθετη σελίδα).

2005. «Το έργο του Ερνέστου Τσίλλερ στην Ελλάδα και οι επιδράσεις του Theophil von Hansen» (περίληψη). Στο *Πέμπτο Ερευνητικό Συμπόσιο, Ανασκαφή και Έρευνα, V: Από το Ερευνητικό Έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών (Αθήνα 19-20 Απριλίου 2005), Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων* (ένθετη σελίδα).

2005. «Τα αγάλματα του στηθαίου εις το μέγαρον "Ιλίου Μέλαθρον"» (περίληψη). Στο *Πέμπτο Ερευνητικό Συμπόσιο, Ανασκαφή και Έρευνα, V: Από το Ερευνητικό Έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών (Αθήνα, 19-20 Απριλίου 2005), Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων* (ένθετη σελίδα).

2006. «Wilhelm Dörpfeld an Rudolf Virchow.» Στο *Ευεργεσίη. Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, επιμ. Ι.Κ. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, 553-570. *Παρουσία* 17-18. Αθήνα: Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

2008. «Πολυχρόνης Λεμπέσης, σχεδιαστής του Ερρίκου Σλήμαν εις Τροίαν.» *Ακάμας* 2:25-26.

2010. «Grußwort von Prof. Korres.» *Heinrich-Schliemann-Gesellschaft Ankershagen e.V. Informationsblatt* 22:7.

2011. «Kommentar zu Schliemanns mykenischen Grabungen.» *Heinrich-Schliemann-Gesellschaft Ankershagen e.V. Informationsblatt* 23:24.

2012. *Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του. Ανασκόπηση και προοπτικές. Μύθος – Ιστορία – Επιστήμη*, εκδότης Γ.Σ. Κορρές, επιστημονική επιμέλεια Ν. Καραδήμας και Γ. Φλούδα. Αθήνα. https://www.aegeussociety.org/publication/archeologia-ke-

errikos-sliman-ekato-eti-apo-to-thanato-tou-anaskopisi-ke-prooptikes-mythos-istoria-epistimi/

2012. «Πρόλογος – Foreword – Vorwort.» Στο *Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του. Ανασκόπηση και προοπτικές. Μύθος – Ιστορία – Επιστήμη*, εκδότης Γ.Σ. Κορρές, επιστημονική επιμέλεια Ν. Καραδήμας και Γ. Φλούδα, IX-XI. Αθήνα.

2012. «Χαιρετισμός.» Στο *Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του. Ανασκόπηση και προοπτικές. Μύθος – Ιστορία – Επιστήμη*, εκδότης Γ.Σ. Κορρές, επιστημονική επιμέλεια Ν. Καραδήμας και Γ. Φλούδα, XIX. Αθήνα.

2012. «Ἑρρῖκος Σλῆμαν (1822-1890), μιὰ ζωὴ στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης.» Στο *Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του. Ανασκόπηση και προοπτικές. Μύθος – Ιστορία – Επιστήμη*, εκδότης Γ.Σ. Κορρές, επιστημονική επιμέλεια Ν. Καραδήμας και Γ. Φλούδα, 184-226. Αθήνα.

2012. «Ἡ ἐκτέλεσις τῆς διαθήκης τοῦ Ἑρρίκου Σλῆμαν.» Στο *Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του. Ανασκόπηση και προοπτικές. Μύθος – Ιστορία – Επιστήμη*, εκδότης Γ.Σ. Κορρές, επιστημονική επιμέλεια Ν. Καραδήμας και Γ. Φλούδα, 492-499. Αθήνα.

2012. «The green island of Corfu and the Achilleion.» Στο *Τιμητικός Τόμος Καθηγητού Δημητρίου Στυλ. Κορρέ*, 55-93. Αθήνα: Ιατρικές Εκδόσεις Κωνσταντάρας.

2015. «Η αλληλογραφία μεταξύ του Ερνέστου Τσίλλερ και του Θεόφιλου Χάνσεν – The Correspondence between Ernst Ziller and Theophil Hansen» (περίληψη). Στο *Δέκατο Επιστημονικό Συμπόσιο, Ανασκαφή και έρευνα, Χ: Από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (Αθήνα, 22 και 23 Απριλίου 2015), Πρόγραμμα και Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 40-41.

2018. «Heinrich Schliemann: Geschäftsmann, Abenteurer, Pionier.» Στο *Mykene: Die sagenhafte Welt des Agamemnon,* επιμ. B.F. Steinmann, 24-26. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft – Karlsruhe: Badisches Landesmuseum – Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Αρχαιολογική επιστήμη – Πολιτιστική κληρονομιά

1993: «Προώθησις εκ μέρους του Υπουργείου Πολιτισμού σχεδίου νόμου προς σχηματισμόν διυπηρεσιακής επιτροπής προς εξέτασιν εκάστοτε του συνόλου του φάσματος αναγκαιότητος ἢ μη των υπό δημιουργίαν αναπτυξιακών μονάδων της χώρας.» Στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος 27-30 Σεπτεμβρίου 1993*, 41-43. Ρόδος: Υπουργείο Πολιτισμού.

1999. «Οδός Πειραιώς – Λεωφόρος Πολιτισμού και Μουσείων.» *Αφιέρωμα: Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Αθηνών. Επτάκυκλος* 12 (Ιούνιος-Σεπτέμβριος):107-111.

2000. «Ανάγκη εκπονήσεως μειζόνων επιστημονικών προγραμμάτων μορφής "Κόρπους".» *Δέλτος Αρχαιολόγων, Ενημερωτικό Δελτίο του Σ.Ε.Α.* 8:9-11.

2002. «Η ορθολογιστική αντιμετώπιση του προβλήματος για την επίτευξη των επιστημονικών υποχρεώσεων των Αρχαιολόγων.» Στο *Το μέλλον του παρελθόντος μας. «Ανιχνεύοντας τις προοπτικές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Ελληνικής Αρχαιολογίας». Πρακτικά 4ου Συνεδρίου, Αθήνα, 24-26 Νοεμβρίου 2000*, 305-306. Αθήνα: Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων.

2007. «Επιταγαί της επιστήμης» (περίληψη). Στο *Πέμπτο Επιστημονικό Συμπόσιο Ανασκαφή και*

Έρευνα, V: Από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (Αθήνα, 26 και 27 Απριλίου 2007), *Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων* (ένθετη σελίδα).

2007-08. «Επιταγαί της επιστήμης.» *ΕΕΦΣΠΑ* 39:419-462.

2008. Επισημάνσεις κατά τη συζήτηση. Στο *Η Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών από την Παράνομη Διακίνηση και η Διεκδίκησή τους. Πρακτικά Διημερίδας, Νέο Μουσείο Ακρόπολης, 24 και 25 Σεπτεμβρίου 2008*, επιμ. Σ. Μπουτοπούλου, 194. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

2008. Επισημάνσεις κατά τη συζήτηση (για την οδό Πειραιώς, το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Ιλίου Μέλαθρον). Στο *Μουσεία σε μνημεία: Μια πρόκληση, Ημερίδα, Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, Πέμπτη 25 Απριλίου 2002*, επιμ. Γ. Μωυσείδου, 187-188. Μικρά Μουσειολογικά 2. Αθήνα: Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο.

Υπό έκδοση. «Προτάσεις προς την ΔΔΕΑΜ (ΥΠΠΟΑ) επ' ευκαιρία της συγκλήσεως του Συνεδρίου *Περί των αρχαιοτήτων ιδίως* (Οκτώβριος 2014).» Στο «*Περί των Αρχαιοτήτων ιδίως». Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα μέσα από τις πηγές του Αρχείου των Υπηρεσιών των Αρχαιοτήτων. Πρακτικά Συνεδρίου της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων – ΥΠΠΟΑ (Αθήνα 22-24 Οκτωβρίου 2014)*, επιμ. Ε. Κουντούρη, Α. Χατζηδημητρίου, Σ. Μασουρίδη, και Κ. Ξανθοπούλου.

2. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

1976. I. Pini, *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel.* Band V, Teile I — II, *Kleinere griechische Sammlungen*, Gebr. Mann Verlag, Berlin 1975*. Πλάτων* 28:368-372.

1976. Γ.Ε. Μυλωνᾶς, *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσῖνος*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 81, ἐν Ἀθήναις 1975*. Νέα Ἑστία* 1186:1590-1594.

1977. Γ.Ε. Μυλωνᾶς, *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσῖνος*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 81, ἐν Ἀθήναις 1975*. Πλάτων* 29:335-344.

1977. G. Walberg, *Kamares. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery*, *Boreas* 8, Uppsala 1976. *Πλάτων* 29:318-322.

1974-78. «Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότης τῶν ἀνασκαφῶν Ἁγίας Εἰρήνης Κέας ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. John L. Caskey.» *ΕΕΚΜ* 10:796-810.

1978. S. Brunnsåker, H.-Å.Nordström και T. Säve-Söderbergh, επιμ., *From the Gustavianum Collections in Uppsala 2*, Uppsala 1978. *Πλάτων* 30:317-318.

1979. Ν.Δ. Παπαχατζῆ *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις,* 3. *Μεσσηνιακά-Ἠλειακά*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1979. *Πλάτων* 31:289-297.

1980-81. G. Walberg, *The Kamares Style, Overall Effects*, *Boreas* 10, Uppsala 1978. *Πλάτων* 32-33:388-390.

1981. H.-G. Buchholz και E. Althaus, *Archäologische Obsidian-Forschungen: Nisyros-Giali-Kos*, Philipp von Zabern, Mainz 1982. *Ἀρχαιογνωσία* 2:309-312.

1982-83. H. Walter και F. Felten, *Alt-Ägina*. Band III, 1, *Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen, Häuser, Funde*, Philipp von Zabern, Mainz 1981. *Πλάτων* 34-35:223-230.

1982-83. H.-G. Buchholz και E. Althaus, *Archäologische Obsidian-Forschungen: Nisyros-Giali-Kos*, Philipp von Zabern, Mainz 1982. *Πλάτων* 34-35:231-237.

1982-83. R. Hope Simpson και O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age.* Vol. I, *The Mainland and Islands*, *SIMA* 52, Paul Åströms Förlag, Göteborg 1979. *Πλάτων* 34-35:273-279.

1982-83. R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, Noyes Press, Park Ridge, N.J. 1981. *Πλάτων* 34-35:279-282.

1982-83. S. Dietz, *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974.* Fasc. 2, *The Middle Helladic Cemetery. The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits*, Paul Åströms Förlag, Stockholm 1980. *Πλάτων* 34-35:297-303.

1982-83. J. Raison και M. Pope, *Index transnuméré du Linéaire A*, Louvain 1977. *Πλάτων* 34-35:304-305.

1982-83. J. Raison και M. Pope, *Corpus transnuméré du Linéaire A*, Cabay Editeur, Louvain - La -Neuve, 1980. *Πλάτων* 34-35:305-306.

1982-83. P. Faure, *Henri Schliemann. Une vie d'un archéologue*, *Les trésors de Mycènes et de Troie* (Jean-Cyrille Godefroy, éditeur). Novembre 1982. *Πλάτων* 34-35:307-309.

1982-83. E. Akurgal, *Alt-Smyrna I. Wohnschichten und Athenatempel*, Ankara 1983. *Πλάτων* 34-35:309-315.

1983-84. H. Walter και F. Felten, *Alt-Ägina.* Band III, 1, *Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen, Häuser, Funde*, Philipp von Zabern, Mainz 1981. *Ἀρχαιογνωσία* 3:251-262.

1984. W.W. Cummer και E. Schofield, *Keos III. Ayia Irini: House A*, Philipp von Zabern, Mainz 1984. *Πλάτων* 36:178-183.

1984. A. Halepa Bikaki, *Keos IV. Ayia Irini: The Potters' Marks*, Philipp von Zabern, Mainz 1984. *Πλάτων* 36:183-186.

1984. G. Walberg, *Provincial Middle Minoan Pottery*, Philipp von Zarben, Mainz am Rhein 1983. *Πλάτων* 36:187-191.

1984. S. Dietz, *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974.* Fasc. 1, *General Stratigraphical Analysis and Architectural Remains*, Paul Åströms Förlag, Stockholm 1982. *Πλάτων* 36:192-193.

1984. B. Wells, *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974.* Fasc. 4, *The Protogeometric Period.* Part 2, *An Analysis of the Settlement*, Paul Åströms Förlag, Stockholm 1983. *Πλάτων* 36:193-195.

1984. D.S. Olausson, *Tools and Technology. Lithic technological analysis of Neolithic axe morphology*, Lund University 1983. *Πλάτων* 36:195-197.

1986. J.L. Davis, *Keos V. Ayia Irini: Period V*, Philipp von Zabern, Mainz 1986. *Πλάτων* 38:263-265.

1986. H.S. Georgiou, *Keos VI. Ayia Irini: Specialized Domestic and Industrial Pottery*, Philipp von Zabern, Mainz 1986. *Πλάτων* 38:265-266.

1987. R. Hampe, *Antikes und Modernes Griechenland,* Kulturgeschichte der antiken Welt 22, Philipp von Zabern, Mainz 1984. *Πλάτων* 39:236-238.

1988. H. Müller-Karpe, *Frauen des 13. Jahrhunderts v. Chr.*, Kulturgeschichte der antiken Welt 26, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1985. *Πλάτων* 40:214-217.

1989. R. Neudecker, *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien.* Deutsches Archäologisches Institut, Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 9. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1988. *Πλάτων* 41:144-154.

1989. B. Deppert-Lippitz, *Griechischer Goldschmuck.* Kulturgeschichte der antiken Welt 27, Philipp von Zabern, Mainz 1985-. *Πλάτων* 41:154-171.

1993-94. M. Kunze, *Staatliche Museen zu Berlin. Die Antikensammlung im Pergamonmuseum und im Charlottenburg*, Berlin 1992. *Αρχαιογνωσία* 8:335-338.

3. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΡΓΟΥ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ - ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

1964. «Hans Herter. Εἷς Μέγας Ἑλληνιστὴς καὶ Φιλέλλην.» *ΕΕΚΜ* 4:474-481.

1965. «Ν.Μ. Κοντολέοντος, Ἀρχίλοχος καὶ Πάρος.» *ΕΕΚΜ* 5:53-103.

1974. «Σπυρίδων Ν. Μαρινᾶτος.» *Νέα Ἑστία* 1135:3-7.

1974-75. «Νικ. Μ. Κοντολέων (1910-1975).» *Ἀθηνᾶ* 75:391-396.

1974-77. «Δημοσιεύματα Σπυρίδωνος Ν. Μαρινάτου.» *ΕΕΦΣΠΑ* 25:359-422.

1974-77. «Σπυρίδων Ν. Μαρινᾶτος (1901-1974): νεκρολογία.» *ΕΕΦΣΠΑ* 25:456-462.

1980-81. «Δημοσιεύματα Σπυρίδωνος Ν. Μαρινάτου. Δευτέρα ἔκδοσις ἐπηυξημένη.» Στο *«ΑΤΛΑΣ» Τόμος εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Ν. Μαρινάτου*, *ΕΕΚΜ* 12:5-77.

1980-85. «Μία ἐνενηκονταετηρίς. Fritz Schachermeyr (1895-1984).» *ΕΕΦΣΠΑ* 28:625-630.

1980-85. «Hans Herter (1899-1984).» *ΕΕΦΣΠΑ* 28:683-687.

1984. «Μία ἐνενηκονταετηρίς. Fritz Schachermeyr (1895-1984).» *Πλάτων* 36:217-221.

1984. «Hans Herter (1899-1984).» *Πλάτων* 36:227-230.

1992. «Kontoleon, Nikolaos.» *Enciclopedia Italiana*, Suppl. 5 (2):116.

1992. «Marinatos, Spyridon.» *Enciclopedia Italiana*, Suppl. 5 (2):341.

1992. «Robert Browning.» Στο «Η αναγόρευση σε επίτιμο διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του κ. Robert Browning, ομότιμου καθηγητή του Πανεπιστημίου του Λονδίνου.» *Επίσημοι Λόγοι* (ΕΚΠΑ) 29:617-620.

1992. «Παρουσίαση του έργου του τιμωμένου.» Στο «Η αναγόρευση σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του καθηγητή κ. Doro Levi, τέως διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών.» *Επίσημοι Λόγοι* (ΕΚΠΑ) 29:653-657.

1992-95. «Παν. Σταματάκης. Ἀπόστολος εἰς Σπάρτην (1875).» *ΕΕΦΣΠΑ* 30:495-508.

1998. «Henri Van Effenterre.» Στο «Η αναγόρευση σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του καθηγητή κ. Henri Van Effenterre, ομότιμου καθηγητή του Πανεπιστημίου Παρισίων Ι.» *Επίσημοι Λόγοι (*ΕΚΠΑ) 30:191-193.

1998. «Καθηγητής Δρ Ιωακείμ Χέρρμανν.» Στο «Αναγόρευση σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του καθηγητή κ. Joachim Herrmann, μέλους της Ακαδημίας των Επιστημών της Λ.Δ.Γ. του Βερολίνου.» *Επίσημοι Λόγοι* (ΕΚΠΑ) 30:631-635.

1998. «Καθηγητού Dr Helmut Kylieleis.» Στο «Αναγόρευση σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του κ. Helmut Kyrieleis, προέδρου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βερολίνου.» *Επίσημοι Λόγοι* (ΕΚΠΑ) 30:661-664.

1998. «Sir John Boardman.» Στο «Η αναγόρευση σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Sir John Boardman, καθηγητή του Παν/μίου της Οξφόρδης, τακτικού μέλους της Βρεταννικής Ακαδημίας, στα πλαίσια του εορτασμού του ιωβηλαίου του Αρθούρου Έβανς.» *Επίσημοι Λόγοι* (ΕΚΠΑ) 30:1059-1062.

1998. «Έπαινος Καθηγητού Colin Renfrew.» Στο «Η αναγόρευση σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του καθηγητή κ. A. Colin Renfrew του Πανεπιστημίου Cambridge.» *Επίσημοι Λόγοι* (ΕΚΠΑ) 30:1253-1257.

1998. «Η αναγόρευση του καθηγ. κ. Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου-Βενετά σε επίτιμο διδάκτορα

του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής.» *Αθηνά* (ΕΚΠΑ) 12 (Δεκέμβριος):10-11.

1998. «Η αναγόρευση του κ. Malcolm H. Wiener σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής.» *Αθηνά* (ΕΚΠΑ) 12 (Δεκέμβριος):12-13.

1999. «Η αναγόρευση του καθηγ. κ. Ingo Pini σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής.» *Αθηνά* (ΕΚΠΑ) 16 (Οκτώβριος):76-80.

2000. «Η αναγόρευση του καθηγ. κ. Sinclair Hood σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής.» *Αθηνά* (ΕΚΠΑ) 19 (Απρίλιος):28-31.

2000. «Η αναγόρευση του καθηγ. κ. Peter Warren σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής.» *Αθηνά* (ΕΚΠΑ) 20 (Ιούνιος):78-80.

2001. «Hans Günter Buchholz.» Στο «Η αναγόρευση σ' επίτιμους διδάκτορες του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής των κ.κ. Hans Günter Buchholz, ομοτίμου καθηγητού του Πανεπιστημίου Giessen, και Paul Åström, ομοτίμου καθηγητού του Πανεπιστημίου Göteborg.» *Επίσημοι Λόγοι* (ΕΚΠΑ) 32:305-311.

2001. «Paul Åström.» Στο «Η αναγόρευση σ' επίτιμους διδάκτορες του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής των κ.κ. Hans Günter Buchholz, ομοτίμου καθηγητού του Πανεπιστημίου Giessen, και Paul Åström, ομοτίμου καθηγητού του Πανεπιστημίου Göteborg.» *Επίσημοι Λόγοι* (ΕΚΠΑ) 32:313-319.

2001. «Η αναγόρευση του κ. Δημητρίου Ζ. Πιερίδη σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.» *Κοινόν Κυπρίων* 4:22-25.

2001. «Σπυρίδων Ν. Μαρινάτος: Ο Αρχαιολόγος, ο Καθηγητής, ο Ακαδημαϊκός (1901-1974).» Με τον Μ. Παλλάντιο. Στο *Σαντορίνη: Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαίστεια*, επιμ. Ι.Μ. Δανέζης, 217-224. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ – Πέργαμος Εκδοτική.

2002. «Σπυρίδων Ν. Μαρινάτος.» Στο *Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα. Οι μεγαλύτερες αρχαιολογικές ανακαλύψεις του 20ού αιώνα και οι θησαυροί των ελληνικών μουσείων*, επιμ. Δ.Ν. Γαρουφαλής και Ε. Κωνσταντινίδη-Συβρίδη, 263-267. Αθήνα: Έκδοση του περιοδικού *Corpus*.

4. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

1973, 2007. *Μινωικαὶ Ἐπιβιώσεις καὶ Ἀναβιώσεις*. Ἀθῆναι: ΕΚΠΑ (σελίδες 60).

1974. *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν προϊστορικὴν ἀρχαιολογίαν τῆς Ἑλλάδος*. Ἀθῆναι (σελίδες 126).

1975, 1976-77. *Ἑλλαδικοὶ Πολιτισμοί. Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις*. Ἀθῆναι: Ἰνστιτοῦτο τοῦ Βιβλίου (σελίδες 414 και 347, αντίστοιχα).

1975, 1976, 1977, 1985, 1987, 2007. *Κυκλαδικὸς Πολιτισμὸς (Νεολιθική, Πρωτοκυκλαδικὴ Εποχή)*. Ἀθῆναι: ΕΚΠΑ (σελίδες 151).

1990-2007. Συνοδευτικοί οδηγοί για τους φοιτητές Αρχαιολογίας κατά τις επισκέψεις τους στο πλαίσιο εκπαιδευτικών εκδρομών σε αρχαιολογικούς χώρους: Μαραθών, Λέρνα, Θήβαι-Αμφείον-Ορχομενός, Μεσσηνία.

5. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΥΡΥ ΚΟΙΝΟ

Ανασκαφές Πύλου – Μεσσηνία/Τριφυλία

1978. «Ὁ Γάλλος φιλέλλην Ρ. Πυώ καὶ ἡ πρὸς τὴν Πύλον προσφορά του.» *Ἰθώμη* 23:13-15.

1978. «Ὁ Πυὼ καὶ ἡ Πύλος.» *Ἑστία* (19 Αὐγούστου):1.

1981. «Ἡ Νεολιθικὴ κατοίκησις εἰς Βοϊδοκοιλιάν. Νεολιθικὰ εὑρήματα ὑπὸ τὸν τύμβον καὶ τὸν πρωτοελλαδικὸν οἰκισμόν.» *Ἀκρόπολις* (1 Ἰανουαρίου 1981):1, 8.

1991. Φωτογραφική έκθεση «Η Αρχαιολογική Έρευνα στη Μεσσηνία.» Με την Αφροδίτη Χασιακού (επιμ.). Χώρα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χώρας.

1994. «Ο όρμος του Ναυαρίνου κατά την αρχαιότητα.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Πύλος – Ναυαρίνο»* (2 Οκτωβρίου):2-3.

1994. «Το ανάκτορον του Νέστορος.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Πύλος – Ναυαρίνο»* (2 Οκτωβρίου):4-6.

1996. «Προϊστορικοί τύμβοι της Μεσσηνίας.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Οι ανασκαφές στην Πελοπόννησο»* (28 Ιανουαρίου):22-24.

1998. «Για ένα πρότυπο Μουσείο στον αρχαιολογικό χώρο της Βοϊδοκοιλιᾶς Πύλου.» Με τις Σ.-Ν. Ταράντου, Α. Χασιακού, και Ε. Σκαλτσά. *Flash Μεσσηνίας* 118 (Μάιος-Ιούνιος):20-22.

1998. «Η ανάγκη ανάπτυξης πολιτιστικού τουρισμού στην Μεσσηνία. Η περίπτωσι της Πύλου.» *Κάστρο* 71 (1 Σεπτεμβρίου):6-11.

1998. «Η ανάγκη ανάπτυξης πολιτιστικού τουρισμού στην Μεσσηνία. Η περίπτωσι της Πύλου.» *Flash της Μεσσηνίας* 121 (Νοέμβριος):56-60.

1999. «Οι δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αθηνών και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην ευρύτερη περιοχή του Δήμου Νέστορος: Επιτεύγματα και Προοπτικές.» *Flash της Μεσσηνίας* 127 (Αύγουστος):26-27.

1999. «Το ραντάρ επιβεβαίωσε την ύπαρξη αρχαίων στην Πυλία.» *Ελευθερία Καλαμάτας* (1 Δεκεμβρίου):12.

2000. «Η γεωφυσική διασκόπηση στην υπηρεσία της Αρχαιολογίας, Επιστημονική Ημερίδα στο Πανεπιστήμιον Αθηνών. Με αφορμή έρευνα πού διεξήχθη στην περιοχή της Πύλου.» *Κάστρο* 91 (Φεβρουάριος):10-12.

1996. «Η σημασία των μνημείων προϊστορικών – πρωτοϊστορικών χρόνων της Μεσσηνίας και η πολιτική για την ανάδειξή τους στο πλαίσιο της δημιουργίας εθνικής βιομηχανίας για την πατρίδα μας.» *Φλας της Μεσσηνίας* 99-100 (Οκτώβριος-Νοέμβριος):19-22.

2000. «Ο κόλπος του Ναυαρίνου. Μαρτυρίες εγκατάστασης από την προϊστορία.» *Flash της Μεσσηνίας* 131 (Ιούλιος):48-50.

2000. «Η ανάδειξη του Παλαιοναβαρίνου.» *Ελευθερία Καλαμάτας* (20 Φεβρουαρίου):6.

2002. «Ο Θολωτός Τάφος του Χαροκοπιού.» *Κορώνη* 1:5.

2002. «Η Πειρατεία Κύρια Αιτία της Ναυμαχίας του Ναβαρίνου.» *Εφημερίς ΚΙΝΩ* 8 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος):8-9.

2002. «Καθηγητής Δρ. Günter Nobis (1921-2002).» *Flash της Μεσσηνίας* 153 (Μάιος):52-56.

2009. «Περιστεριά. Οι "Μυκήνες της Δυτικής Πελοποννήσου".» *Flash της Μεσσηνίας* 238 (Ιούνιος):49-51.

2012. «Ζαχαρίας Μίχος. Ένας σπουδαίος της αρχαιολογικής σκαπάνης, ...ένας από τους

κορυφαίους σε όλη την Ελλάδα αρχιεργάτες ανασκαφών.» *Flash της Μεσσηνίας* 272 (Απρίλιος):36.

Αρχαιολογικά θέματα εκτός Μεσσηνίας

1967. «Τὰ πολεμικὰ τῶν Μυκηναίων.» Περιοδικό *Κυναίγειρος* (Μάρτιος):9-13.

1974. «Ἀρχαιολογικοὶ θησαυροὶ τῆς Ἀλβανίας γνησίας ἑλληνικῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης σὲ περιοδεύουσες ἐκθέσεις ἀνὰ τὸν κόσμο.» *Πολιτικά θέματα* 142 (2-8 Ἀπριλίου):40.

1975. «Ὁ ἀθλητισμὸς εἰς τὴν Ρόδον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.» *VIII Βαλκανικό Πρωτάθλημα ποδηλασίας 18-20/7/1975*:4.

1977. «Ἡ Ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη καὶ αἱ ἀρχαιότητες τῶν Κυκλάδων.» *Κυκλαδικὸν Φῶς* (Ἀπρίλιος) και *Ἑστία* (2 Μαρτίου):1.

1978. «Τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα εἰς Ἐτρουσκικοὺς τάφους.» *Ἑστία* (4 Φεβρουαρίου):1.

1979. «Ἱστορία καὶ τὰ μνημεῖα τῆς ΝΑ. Ἀττικῆς.» *XI Βαλκανικό Πρωτάθλημα ποδηλασίας 1979*:4.

1981. «Ὁ χρυσὸς στὴν πρωτομυκηναϊκὴ ἐποχή.» *Ἀκρόπολις* (15 Ἰανουαρίου 1981):1, 7.

Ερρίκος Σλήμαν, Ιλίου Μέλαθρον, Νεοκλασικισμός

1976. «Σειρὰ ἀναμνηστικῶν γραμματοσήμων ἑκατονταετηρίδος Ἀνασκαφῶν Μυκηνῶν 1876.» Πτυσσόμενο φυλλάδιο (στην ελληνική, αγγλική, γαλλική και γερμανική γλώσσα). Αθήνα: ΕΛΤΑ.

1977. «Series of Commemorative Stamps “Heinrich Schliemann and the Excavations in Mycenae”.» *Nestor* 1101 (January 1).

1986. «Wo der Entdecker Trojas ruht, Das Mausoleum Heinrich Schliemanns in Athen.» *Neue Zeit, Zentralorgan der Christlich-Demokratischen Union Deutschlands, Ausgabe B* 217 (13. September):4.

1988. «Das besondere Thema. Das Wohnhaus Heinrich Schliemanns in Athen: Das Iliou Melathron und seine Rettung. Schliemann- Forschungsstätte oder Numismatisches Museum?» *Südkurier, Konstanz* 198 (27. August).

1990. Αναμνηστική σειρά γραμματοσήμων «100 χρόνια από τον θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν.» Πτυσσόμενο φυλλάδιο (στην ελληνική, αγγλική, γαλλική και γερμανική γλώσσα). Αθήνα: ΕΛΤΑ.

1995. «Χρονολόγιο.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Ο θησαυρός του Πριάμου»* (21 Μαΐου):3-5.

1995. «Το περιπετειώδες χρονικό του Θησαυρού Α.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Ο θησαυρός του Πριάμου»* (21 Μαΐου):6-11.

1995. «Θησαυρός υπό διεκδίκησιν.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Ο θησαυρός του Πριάμου»* (21 Μαΐου):20-21.

1995. «Ο πρωτοπόρος της αρχαιολογικής έρευνας.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Ο θησαυρός του Πριάμου»* (21 Μαΐου):32.

1996. «Ιλίου Μέλαθρον. Το ωραιότερο νεοκλασικό της Αθήνας κτίστηκε σε σχέδια του αρχιτέκτονα Ερνέστου Τσίλλερ.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, «*Ο Νεοκλασικισμός στην Αθήνα*» (10 Νοεμβρίου):26-27.

1998. «Οι ανασκαφές του Ερρίκου Σλήμαν.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Οι πολύχρυσες Μυκήνες»* (31 Μαΐου):18-21.

1998-99. «Το Αρχοντικό του Ερνέστου Τσίλλερ και η ανάγκη δημιουργίας Μουσείου Τσίλλερ με τα σχέδιά του σε αυτό.» *Επτάκυκλος* 10 (Σεπτέμβριος 1998-Ιανουάριος 1999):98-99.

6. ΛΗΜΜΑΤΑ ΣΕ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

1969. *Πάπυρος-Larousse*, Συμπλήρωμα, τόμοι 1-2 (περισσότερα από 50 λήμματα).

1976. *The Princeton Encyclopaedia of Classical Sites*, επιμ. R. Stillwell κ.ά. Princeton: Princeton University Press (Astypalaia, Kandianika, Koroni).

1979-1983. *Μεγάλη Σοβιετικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, πρώτη και δεύτερη έκδοση (Βοϊδοκοιλιά, Βολιμίδια, Γιούχτας, Ἰλίου Μέλαθρον, Κακόβατος, Καραγεώργης Βάσος, Κέρος, Κοντολέων Νικόλαος, Κοράκου, Κορυφάσιον, Κουκουνάρα, Κυπαρισσία, Λέβι Ντόρο, Λέπρεον, Λευκάδα, Λευκάδια, Λευκαντί, Λῆμνος, Λιθαρές, Μακρύσια, Μάλθη, Μάνικα, Μαραθών, Μαρινᾶτος Σπυρίδων, Μεδεών, Μενίδι, Μεσσήνη, Μεσσηνία, Μῆλος, μινυακή κεραμεική, Μινύας, Μινύες, Μινῴα, μινωική γραφή, Μουριατάδα, Μπερμπάτι, Μυκῆναι, Νέα Νικομήδεια, Νεσσωνίς, Νέστορος ἡ Νηλέως ἄντρο, Νέστωρ, Νήλεια, Νησακούλι, Νίδα, Νίλσσον Μάρτιν, Νιχώρια-Καρποφόρα, Νταΐρπφελντ Γουλιέλμος, Οἰκονόμος Γ.Π., Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος, Ὀρχομενός, Ὀρχομενός Ἀρκαδικός, Ὀσμάναγα, Ὀσμάναγα λιμνοθάλασσα, ὀψιδιανός, Παπούλια, Περατή, Περιστεριά, Πύλος, Σάλιαγκος, Σαμικό, Σωτηριάνικα).

1981 κ.ε. *Πάπυρος-Larousse-Britannica* (Αγ. Τριάδα, Βαφειό, Βοϊδοκοιλιά, Βολιμίδια, δέπας, Εγκλιανός, εμπαιστική, Ιλίου Μέλαθρον).

7. ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΣΕ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1974. «Τὸ μέγαρον Σλῆμαν.» *Ἑστία* (21 Ἰανουαρίου):2.

1974. «Τὸ Ἰλίου Μέλαθρον.» *Ἑστία* (26 Ὀκτωβρίου):2.

1981. «Τὸ μέλλον τοῦ Ἰλίου Μελάθρου.» *Ἑστία* (23 Φεβρουαρίου):1.

1981. «Ἐγκληματικὴ ἀδιαφορία.» *Ἑστία* (2 Απριλίου):2.

1981. «Θά διαιωνισθή τό δεύτερον έγκλημα; (Επ' ευκαιρία τής μεταφοράς τού Αρείου Πάγου), Α', Β', Γ'.» *Καθημερινή*, Επιφυλλίδες (8-10 Απριλίου):1.

1981. «Μία ἄλλη πρόταση: Μουσεῖο Σλῆμαν στὸ Ἰλίου Μέλαθρον.» *Τὰ Νέα* (31 Μαρτίου).

1982. «Ἀνεπίτρεπτος ἀδιαφορία.» *Ἑστία* (7 Απριλίου):2.

1992. «Νομισματικό Μουσείο ή Μουσείο Σλήμαν.» *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (16 Ιανουαρίου):57-58.

2001. «Πραγματική η προσωπίδα του Αγαμέμνονος.» *Τα Νέα* (25 Μαΐου).

2005. «Quel è la vera Macedonia?» *Archeo* 242 (aprile):8.

8. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

1974. Σε τηλεοπτική εκπομπή της ΕΡΤ σχετικά με την ανάγκη σύγκλησης στην Αθήνα Διεθνούς Μυκηναιολογικού Συνεδρίου και μετατροπής του μεγάρου «Ιλίου Μέλαθρον» σε Μουσείο Ερρίκου Σλήμαν επ' ευκαιρία του εορτασμού της 100ετίας των ανασκαφών των Μυκηνών.

1985. Στην Helen Smith, σχετικά με τις εκδηλώσεις για την «Αθήνα, πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985».

1991. Στον Βαγγέλη Λαμπρινίδη, «Ερρίκος Σλήμαν, "Η ζωή ενός χρυσοθήρα".» *Περιοδικό Τηλέ* (ΟΤΕ) 10 (Φεβρουάριος):38-41.

1992. Στον Διονύση Μάμαλο, στο Corfu Channel, για τις ανάγκες του Mon Repos και του Αχιλλείου, μετά τη διάθεση στο κοινό των κήπων του συγκροτήματος Mon Repos (Οκτώβριος).

1993. Στον Robert Stadler, «Letzte Chance für Dienst an Heinrich Schliemann.» *Athener Zeitung* 11 (15. Januar):1, 3.

1993. «Der Schatz des Priamos.» Εφημερίδα *Wochenblatt*, *Berlin-Neukölln* 36 (9. September):6.

1993. Στην Άννα Χατζηγιαννάκη, «Ο θησαυρός, ο Σλήμαν και οι μνηστήρες.» *Είναι* 126 (12 Οκτωβρίου):8-13.

1995. Στην Αρτέμιδα Καρδουλάκη, «Να επιστραφούν οι "χαμένοι" θησαυροί της Ελλάδας. Ανάγκη σύστασης επιτροπής.» *Τα Νέα της Τέχνης* 39 (Ιούνιος – Αύγουστος):26-27.

1996. Στην Αγγελική Κώττη, για τον θησαυρό του Πριάμου και τα εγκαίνια της έκθεσης των θησαυρών της Τροίας στη Μόσχα (Απρίλιος).

2000. Στη Σίσσυ Μενεγάτου, «Ο Καθηγητής Γιώργος Κορρές για τις ανασκαφές στη Μεσσηνία: Έλληνες κατοικούσαν την Πύλο την 3η π.Χ. χιλιετία.» *Απογευματινή της Κυριακής* (1-2 Ιανουαρίου):50.

2000. Στη Deutsche Presse Agentur, σχετικά με τον θησαυρό του Πριάμου και την ανάγκη δημιουργίας τράπεζας δεδομένων με ιχνοστοιχεία χρυσού και αργύρου από τους θησαυρούς του νησιωτικού πολιτισμού της 3ης χιλιετίας π.Χ. στο ΒΑ Αιγαίο.

2003. Στον Θανάση Παντέ, «Γεώργιος Στυλ. Κορρές, "Ο ρομαντικός της αρχαιολογίας".» *Flash της Μεσσηνίας* 162 (Φεβρουάριος):50-53.

2003. Στη Νότια Ελληνική Τηλεόραση Καλαμάτας, με τον Καθηγ. G.-E. Gigante του Πανεπιστημίου La Sapienza της Ρώμης Ι, σχετικά με τις αρχαιομετρικές αναλύσεις χρυσών αντικειμένων μυκηναϊκών χρόνων (Απρίλιος).

2003. Στη Μαρία Νίκα, «Ο αρχαιολόγος Γιώργος Κορρές μιλά για την Μεσσηνία.» Εφημερίδα *Θάρρος* (23 Αυγούστου):10-11.

2005. Στους Πέτρο Τσώνη και Σταύρο Μαρτίνο. «Βρέθηκε εντυπωσιακός αρχαίος τάφος στα Βολιμίδια της Χώρας. Ο αρχαιολόγος Γ. Κορρές ανήγγειλε στο "Flash" την έναρξη νέων ερευνών και ανακοίνωσε την εύρεση σπουδαίων αρχαίων στην Ίκλαινα.» Περιοδικό *Flash της Μεσσηνίας* 194 (Οκτώβριος):20-23.

2009. Στην Ellen Katja Jaeckel, «Kein Museum für Schliemann. Eine Begegnung mit Professor Giorgos Korres.» *Der Sandalenpoet tanzt niemals in der Metro: Athener Weisheiten*, Picus Verlag, Wien, 52-59.

2010. Στη Σοφία Παπαϊωάννου, στο Ιλίου Μέλαθρον, για την εκπομπή «Φάκελοι», με θέμα τον θησαυρό του Πριάμου.

ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΙ ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ
ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

Βοϊδοκοιλιά, 1977.

Μυκήνες, 1988.

Λίγα λόγια για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ

Παναγιώτης Πετρόπουλος

Η γνωριμία μου με τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ αριθμεί αρκετές δεκαετίες. Όταν τον γνώρισα, εκτός από την άσκηση των ιατρικών μου καθηκόντων, υπηρετούσα παράλληλα και στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, έχοντας εκλεγεί αντιπρόεδρος της τ. Κοινότητας Χώρας (1987) στον γενέθλιο τόπο μου, στη Χώρα Νέστορος.

Για όσους με γνωρίζουν από τα νεανικά μου χρόνια, μπορούν αβίαστα και με άνεση να βεβαιώσουν τον κάθε ενδιαφερόμενο για το αμέριστο ενδιαφέρον που έμπρακτα έδειχνα για τον πολιτισμό, ιδιαίτερα για την Αρχαιολογία. Έτυχε να ζήσω από κοντά, να συζητήσω για να μάθω, να προσφερθώ για να βοηθήσω, όπου με χρειάζονταν ερευνητές-αρχαιολόγοι, καλλιεργώντας παράλληλα φιλικές σχέσεις μαζί τους, έτσι ώστε αυτές να μου επιτρέπουν να λύνω τις απορίες μου και κυρίως να μελετώ εκ του σύνεγγυς, παρακολουθώντας αρχικά τις ανασκαφές του αείμνηστου Καρόλου Μπλέγκεν, κατόπιν του σπουδαίου Σπ. Μαρινάτου και, αργότερα, τις εργασίες του ιδιαίτερα αξιόλογου και από κάθε άποψη σημαντικού Γεωργίου Κορρέ στην Τριφυλία και την Πυλία.

Ο τότε Κοινοτάρχης Γ. Γεωργόπουλος μου είχε αναθέσει όλες τις αρμοδιότητες του Πολιτισμού και την ανάδειξη των μνημείων μας, καθότι η περιοχή της Κοινότητας Χώρας κατά τη δεύτερη πεντηκονταετία του 20ού αιώνα (1950-2000) είχε αναδειχθεί, μέσα από την αρχαιολογική σκαπάνη, σε ένα απέραντο προϊστορικό μνημείο, ιδιαίτερα μεγάλης ιστορικής και επιστημονικής σημασίας.

Ήμουν ανέκαθεν υπερήφανος για την πατρίδα μου, γνωρίζοντας ότι υπήρξα τυχερός που γεννήθηκα στην Χώρα του Νέστορα, σε έναν τόπο γεμάτο φυσική ομορφιά και σπάνια πολιτισμική παρακαταθήκη. Όλα όσα έβγαιναν, σταδιακά και με τα χρόνια, στο φως από την αρχαιολογική σκαπάνη, ήταν και συνεχίζουν να είναι σπάνια και μοναδικά ευρήματα, τα οποία διευρύνουν και εμβαθύνουν τις γνώσεις μας για την γλώσσα και την τέχνη, για την κοινωνία και την Θρησκεία, για την λειτουργία των θεσμών και τους κανόνες διαβίωσης εκείνων των ανθρώπων της προϊστορίας. Θαύμαζα κι εγώ, μαζί με τους συντοπίτες μου, την ομορφιά, την απλότητα και το υψηλό επίπεδο ζωής και αντίληψης των προγόνων μας, κι όσο μάθαινα, τόσο εντυπωσιαζόμουν από τα προωθημένα για την εποχή τους επιτεύγματα, την προηγμένη τους κοσμοθεωρία, καθώς και την ευρηματική τους τεχνολογία, κυρίως όμως θαύμαζα κι εξακολουθώ να εκτιμώ την ποιότητα με την οποία εξωράιζαν την καθημερινότητά τους.

Βέβαια, επειδή ζούσα μόνιμα στην Χώρα, παρακολουθούσα με ενδιαφέρον τα τεκταινόμενα στον πολιτισμό και τα ευρήματα των ανασκαφών. Η προσοχή μου στρεφόταν στα μεγάλα ευρήματα: Ανάκτορο Νέστορα, Αρχαία Πύλος, Μυκηναϊκό Νεκροταφείο Βολιμιδίων, θολωτοί τάφοι, προϊστορικοί τύμβοι και οικισμοί, αλλά και στους μεγάλους ανασκαφείς τους, Κάρολο Μπλέγκεν και Σπυρίδωνα Μαρινάτο, που ομολογώ ότι τους θαύμαζα και θεωρώ τον εαυτό μου ευτυχή γιατί τους είχα γνωρίσει από κοντά. Έβλεπα και παρακολουθούσα με έκπληξη τις εργασίες τους από κοντά, προσφέροντας μάλιστα πολλές φορές φρούτα της περιοχής μας και τούτο γιατί ήταν πολύ συμπαθείς και αγαπητοί, και οι ίδιοι και οι συνεργάτες τους, σε όλους εμάς, τους κατοίκους της περιοχής, για δύο κυρίως λόγους: ο πρώτος διότι είχαν ευγένεια ψυχής και χαρακτήρα, έδιναν και έπαιρναν αγάπη και καλοσύνη σε όλους μας, και ο δεύτερος διότι είχαμε αναγνωρίσει ότι κάτι πολύ σημαντικό για τον τόπο μας κάνουν αλλά και μεγάλης αξίας και σημασίας είναι τα ευρήματά τους.

Τα χρόνια περνούσαν, οι παραπάνω σκαπανείς της αρχαιολογικής επιστήμης έφυγαν από την ζωή, το όνομά τους όμως και το έργο τους παρέμεινε και θα παραμείνει λαμπερό στο στερέωμα της αρχαιολογικής επιστήμης και της Πατρίδας μας, ιδιαίτερα της Μεσσηνίας.

Από το 1987, όπως προανέφερα, αυτοδιοικητικός πλέον εγώ μέχρι σήμερα και αρμόδιος για τον πολιτισμό, το όνομα του καθηγητή Γεωργίου Κορρέ είχε τολμηρά εισβάλει και στην περιοχή και στη ζωή μας, αλλά και με την πληθωρική φυσική και επιστημονική του παρουσία, είχε κάνει την εμφάνισή του στην Χώρα και την γύρω περιοχή, να συνεχίζει το έργο του Σπ. Μαρινάτου και να προχωρεί παραπέρα, αναδεικνύοντας ακόμη περισσότερο την ιστορική σημασία της περιοχής και συμπληρώνοντας και ολοκληρώνοντας επιστημονικές ενδείξεις και ερμηνείες.

Φυσικό ήταν για μένα που παραμένω αυτοδιοικητικός (με 12ετή θητεία Δημάρχου, 8ετή θητεία Αντιδημάρχου και 12ετή θητεία Δημοτικού Συμβούλου) μέχρι σήμερα που γράφω αυτές τις γραμμές, να συνδεθώ όλο και περισσότερο με τον καθηγητή Γ. Κορρέ , να γίνουμε προσωπικοί και οικογενειακοί φίλοι, να τον έχω και να τον θεωρώ δάσκαλο και ευεργέτη για την πατρίδα μας και ιδιαίτερα για το Δήμο Πύλου-Νέστορος.

Καθώς περνούσαν τα χρόνια, συνδεόμουν όλο και περισσότερο μαζί του και περίμενα κάθε καλοκαίρι με λαχτάρα, πότε θα κατέβαινε με τους συνεργάτες βοηθούς του και με φοιτητές, για να συνεχίσουν τις ανασκαφές τους με συστηματικότητα, σοβαρότητα και με έναν απαράμιλλο ζήλο, που πρώτη φορά συναντούσα κατ' αυτόν τον τρόπο, στη ζωή μου. Ο Γεώργιος Κορρές για μένα έγινε υπόδειγμα εργατικότητας. Υπήρξε συνεπής, μεθοδικός, ακούραστος και πλήρως αφοσιωμένος στο έργο του, επίμονος στις προσπάθειές του και ακατάβλητος. Κι εγώ, από την δική μου πλευρά, προσπαθούσα όλα αυτά τα χρόνια, ως εκπρόσωπος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αλλά κυρίως ως αρχαιόφιλος και θιασώτης του πολιτισμού που έβγαζε από την αφάνεια την ιδιαίτερη πατρίδα μου –η οποία με τα χρόνια γινόταν όλο και περισσότερο σημείο αναφοράς– να συνδράμω με κάθε τρόπο και μέσον, εξυπηρετώντας κάθε ανάγκη που θα αναφύονταν από το ανασκαφικό έργο, από το ανθρώπινο επίσης δυναμικό και τις ανάγκες που κάθε φορά θα ανέκυπταν, ώστε να διευκολύνω, όσο μπορώ πληρέστερα, τις καταστάσεις.

Θαυμάζω πάντα τις απεριόριστες και συνεχώς εμπλουτιζόμενες γνώσεις του Γ. Κορρέ, την καλοσύνη, την ευγένεια και το ήθος του, επίσης την αποφασιστικότητά του και την αγάπη του για τον τόπο και τους ανθρώπους. Ο τρόπος με τον οποίο μιλούσε και σε μυούσε στην αρχαιότητα ήταν μοναδικός, όπως και ο τρόπος που βοηθούσε τους νέους κι όσους είχαν την ανάγκη του, επιστημονική κι ανθρώπινη.

Το έργο του Γ. Κορρέ είναι μεγάλο, πολυσχιδές και πολυσήμαντο. Γνωρίζω ότι δικαίως τον εκτιμούν και τον αγαπούν οι συνάδελφοί του. Γνωρίζω επίσης ότι και οι κάτοικοι της περιοχής μας, όπως και εγώ, τον θεωρούμε όλοι έναν δικό μας άνθρωπο , αγαπώντας κι εκτιμώντας τον ιδιαίτερα. Για μας, συνιστά ένα πρότυπο ανθρώπου κι επιστήμονα. Τέτοιους ανθρώπους η πατρίδα και η χώρα μας –σε όλες τις περιοχές της– τους έχει ανάγκη, τώρα περισσότερο από ποτέ. Τέτοιες προσωπικότητες που μέρα με την μέρα σπανίζουν, οφείλουμε να τους έχουμε οδηγούς για να φωτίζουν τον δρόμο μας, για να μας θυμίζουν την αξία της παράδοσής μας, για να μας δείχνουν ότι δεν πρέπει να λησμονούμε το παρελθόν, αλλά, αντίθετα, να βασιζόμαστε σε αυτό και να εμβαθύνουμε στα κατάλοιπά του, αν θέλουμε πραγματικά να ανανεωνόμαστε, αντιμετωπίζοντας τις προκλήσεις της εποχής μας.

Τον ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή Γεώργιο Κορρέ, που με την δική του αρχαιολογική συνδρομή, μου αποκάλυψε την πολυτιμότητα και την σπουδαιότητα του τόπου μου, κάνοντάς με να συνειδητοποιήσω ουσιαστικότερα, γιατί είναι αναγκαίο, παραμένοντας στην Χώρα Νέστορος ως γιατρός αλλά και ως υπηρέτης του κοινού συμφέροντος, ακόμη να «φυλάω Θερμοπύλες», προτρέποντας κι άλλους να αγαπήσουν αυτές τις «Θερμοπύλες» και να αφοσιωθούν, για να αναδείξουν τα ευλογημένα τούτα χώματα.

Χώρα Μεσσηνίας

Για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ

Δημήτρης Καφαντάρης

Θα ήταν απρέπεια για την μακρά μου αυτοδιοικητική πορεία ως Νομαρχιακός Σύμβουλος της Νομαρχίας Μεσσηνίας, Δήμαρχος του Δήμου Πύλου-Νέστορος και Αντιπρόεδρος της Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας καθώς και ασέβεια προς την επιστήμη και τον πολιτισμό αν δεν αναγνώριζα επίσημα την μεγάλη φυσιογνωμία του επιστήμονα και Ακαδημαϊκού ζηλωτή της Αρχαιολογικής Επιστήμης Καθηγητή Γεωργίου Κορρέ.

Ελάχιστο δείγμα εκτίμησης και αναγνώρισης του ανθρώπου, Πανεπιστημιακού Δάσκαλου που επί σειρά ετών εργάσθηκε, προσέφερε τόσο για την προαγωγή της επιστήμης και της εκπαίδευσης, όσο και, κυρίως, για την ανάδειξη του Ιστορικού – Αρχαιολογικού φορτίου της Μεσσηνίας και ιδιαίτερα της περιοχής της Αρχαίας Πύλου, προβάλλοντάς την διεθνώς και προκαλώντας το παγκόσμιο επιστημονικό ενδιαφέρον.

Χωρίς να θέλω να υπερβάλλω, επιθυμώ να πω, μέσα από την πολυετή γνωριμία που είχα μαζί του στη Μεσσηνία, ότι ο καθηγητής μας είναι από τα λίγα παραδείγματα επιστήμονα, που ασχολήθηκε τόσο με τη Μεσσηνία, που την αγάπησε τόσο πολύ, που ερεύνησε την ιστορία της και τον πολιτισμό της αναζητώντας στοιχεία για την Αρχαία Πύλο, ώστε να τεκμηριώσει και να εδραιώσει σημαντικές επιστημονικές απόψεις μεταξύ άλλων ισάξιων συναδέλφων του.

Ακούραστος, πληθωρικός, ογκόλιθος γνώσεων της επιστήμης που υπηρετεί, πλήρης ακαδημαϊκός διδάσκαλος, αντικείμενο αγάπης και σεβασμού από τους συναδέλφους του, τους συνεργάτες του αλλά και τους φοιτητές του, προσιτός και πρόθυμος στους αυτοδιοικητικούς και στους απλούς ακόμη ανθρώπους της Μεσσηνίας. Στο πρόσωπό του ολοκληρώνονται τα χαρακτηριστικά του ανθρώπου, του επιστήμονα, του ερευνητή, του διδάσκαλου από κάθε άποψη.

Αυτές οι λίγες γραμμές που γράφω για τον καθηγητή είναι ελάχιστες, για να χαρακτηρίσουν έναν ακούραστο άνθρωπο της Αρχαιολογικής Επιστήμης. Απηχούν όμως την αγάπη μας και την εκτίμησή μας, η οποία θα παραμείνει εσαεί, αναγνωρίζοντας γενικότερα την προσφορά του στην επιστήμη και την Μεσσηνία.

Πύλος Μεσσηνίας

Ανασκαφή Περιστεριάς, 1976-1977.

Ανασκαφή Περιστεριάς: μια άλλη «ερμηνεία». Δημήτρης Κορρές, 1977.

Περιστεριά, 2004.

Μῦρον

Μῦρο, χωριό μου ὄμορφο
μὲ τὰ ψηλὰ βουνά Σου
μὲ τὰ πλατάνια τὰ ψηλὰ
καὶ μὲ τὴν ὀμορφιά Σου,
ἐγώ, ὅταν γεννήθηκα
καὶ ἄνοιξα τὰ μάτια
Ἐσένα πρωτογνώρισα
μὲ δάκρυα στὰ μάτια.

Σὲ τοῦτο τὸ μικρὸ χωριὸ
μὲ τὰ στενὰ δρομάκια
ἐδῶ πρωτοπερπάτησα
τὰ πρῶτα μου βηματάκια.

Ἐγώ, χωριὸ, δὲν Σὲ ξεχνῶ
πάντα θὰ Σὲ θυμᾶμαι
καὶ πάντα Σ' ἔχω πλάι μου
τὴν ὥρα ποὺ κοιμᾶμαι.

Ἐγώ, μάνα, δὲν μίλησα
οὔτε, πατέρα, εἶπα
γι' αὐτὸ καὶ ἐστερήθηκα
καὶ τοῦ γονιοῦ τὴ γλύκα

Σχολειό, ἐσὺ μ' ἐφρόντισες
μὲ νοῦ, στοργὴ κι ἐλπίδα,
γιὰ νὰ βγῶ στὴν ξενητειὰ
μ' ἔκανες ἄνθρωπο σωστὸ
νὰ βγῶ στὴν κοινωνία.

Στὸν ἅγιο Λιᾶ θέλω νὰ 'ρθῶ
νἄρθω στὸ πανηγῦρι
τὰ ὄργανα νὰ παίζουνε
οἱ νέοι νὰ χορεύουνε
κι οἱ γέροι νὰ τσουγκρίζουνε
γεμάτο τὸ ποτῆρι.

Στὸν ἅγιο Λιᾶ θέλω νὰ 'ρθῶ
νὰ ἀνάψω ἕνα κεράκι
νὰ ἀγναντεύω γύρω μου
τὰ πάντα πέρα ὡς πέρα,
νὰ ἀκούω τὰ ἀηδόνια νὰ λαλοῦν
τὶς πέρδικες πιὸ πέρα
νὰ ἀκούω καὶ τοὺς τσοπάνηδες
νὰ παίζουν τὴ φλογέρα.

Γεώργιος Π. Παναγίτσας

Ἀρχαιοφύλαξ Περιστεριᾶς Μύρου
Κυπαρισσίας

Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς, 1978-1983, και Ρούτση, 1989.

Πανεπιστημιακές εκδρομές, 1976-1992.

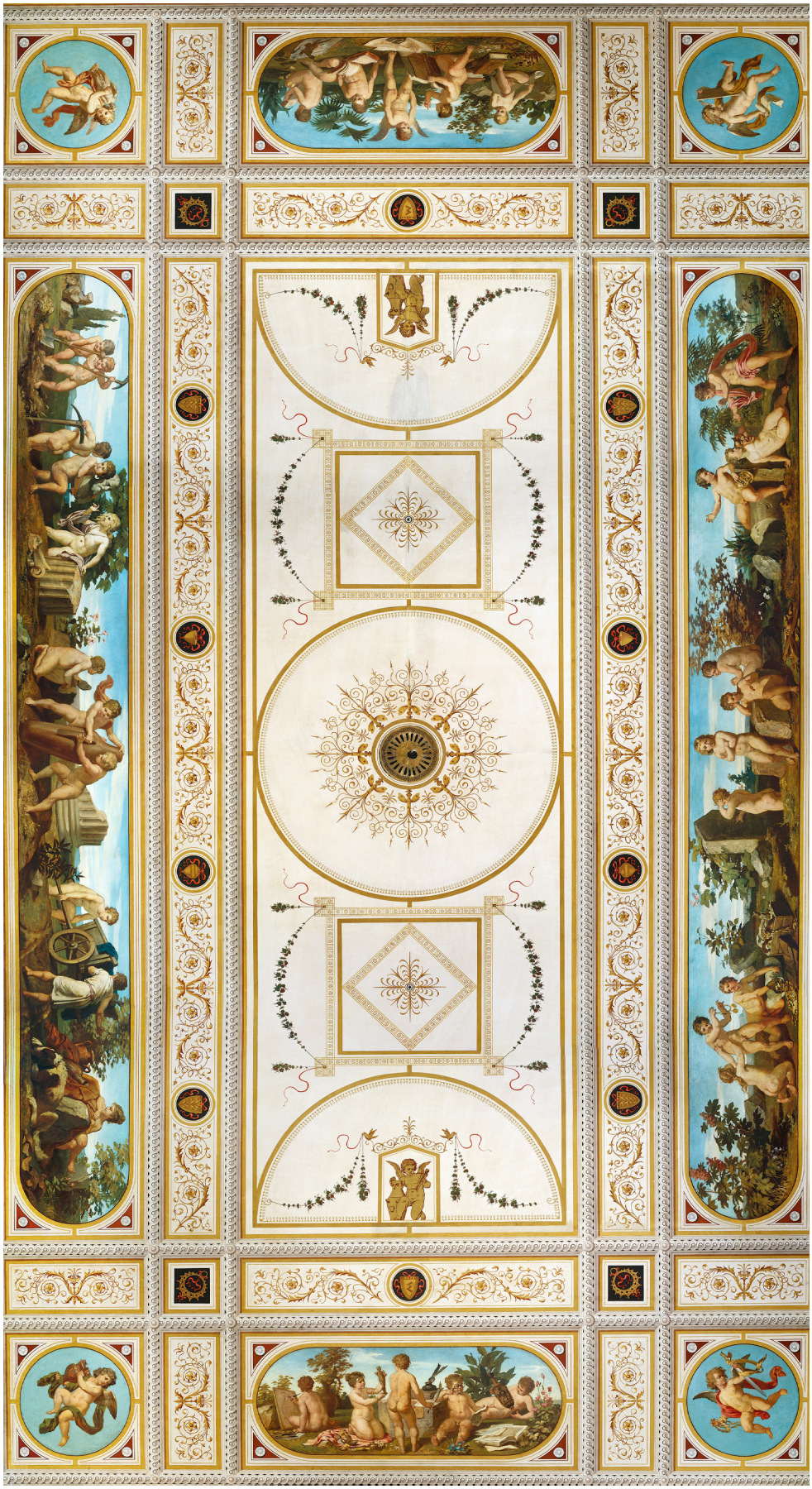

Φωτογραφίζοντας με τον Καθηγητή

Ηλίας Ηλιάδης

Ιλίου Μέλαθρον. Ατέλειωτες ώρες φωτογράφησης από νωρίς το πρωί μέχρι αργά τη νύχτα. Δεκάδες φώτα, μηχανές, φακοί από δωμάτιο σε δωμάτιο, από όροφο σε όροφο, εκείνος ακούραστος να τρέχει, να πιέζει, να γίνουν όλα, μην ξεχαστεί κάτι, αυτός ο τοίχος, εκείνη η οροφή, η γωνία, προσοχή στις λεπτομέρειες, να είναι πιστά τα χρώματα, το μπλε, το χρυσό, μη χαθεί η πραγματική εικόνα. Γλυκά απαιτητικός. Να συνεχίζουμε επί ώρες. Εργασιομανής, να σου μεταδίδει το ατέλειωτο πάθος του για την αρχαιολογία, για τον χώρο, για τον Σλήμαν. Ατέλειωτες ιστορίες για την Τροία, για τις ανασκαφές, για τη ζωή της οικογένειας σε αυτό το σπίτι. Για το «Ερρικάκι». Να ζωντανεύουν όλα και να ξετυλίγονται μπροστά μου εικόνες, πάθη, ζωή. Με βοηθούσε να βλέπω πίσω από τα σχήματα και τις εικόνες. Με δίδαξε.

Χρόνια 40 πίσω… Φωτογραφίζουμε τα χρυσά στο Μουσείο της Χώρας κρατώντας την ανάσα μας μήπως φύγει κάποιο φυλλαράκι. Δυσκολίες. Επιμονή. Είχε γνώμη για όλα. Δεν έπρεπε να ξεφύγει κάτι. Διαμονή στον Δημοτικό Ξενώνα Χώρας. Απίστευτη θέα στους ελαιώνες. Κοινή τράπεζα με ψαράκια –πρωτοφανής για μένα δοκιμή– από τα καθαρά νερά του Κεφαλόβρυσου. Αξέχαστη βραδιά με την παρέα. Άλλο του πάθος η Μεσσηνία, ο τόπος, οι αρχαιότητες, να περισωθούν. Να συνεχιστεί η έρευνα. Επίμονη προσπάθεια. Με δίδαξε.

Επισκέψεις του στο εργαστήριο. Να φέρει υλικό. Να δει το αποτέλεσμα. Πρέπει να οργανωθεί το φωτογραφικό αρχείο των Ανασκαφών Πύλου. Πολλές δυσκολίες από κάθε πλευρά, εμπόδια, ανασταλτικοί παράγοντες. Αγωνία και αγώνας πολλές φορές χωρίς βοήθεια, απίστευτη επιμονή και πίστη. Με δίδαξε.

Αριστερά:
Ιλίου Μέλαθρον, η οροφή της Αίθουσας των Εσπερίδων.

Ένα προσωπικό αφιέρωμα στον κύριο Καθηγητή

Ιωάννα Α. Κραουνάκη

Το θέμα της διδακτορικής μου διατριβής κατατεθέν το 1989 στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης και το 2001 στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας είχε τίτλο:

«Σπηλαίου Πανός μαρτυρία:
Έργα ανθρώπων
Γαίας Αττικής
Εποχής Νεολιθικής-Πρωτοχαλκής».

Μετά την επιστροφή μου από Μεταπτυχιακές Σπουδές στην Χαϊδελβέργη, οι ανασκαφές εντός πόλεως Πειραιώς, με κομπρεσέρ και εκσκαφείς να τρυπάνε το μυαλό, με έκαναν να ζητήσω διέξοδο... στην θάλασσα. Δυστυχώς η έλευσή μου στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων συνοδεύτηκε από σοβαρή περιπέτεια ψυχικής υγείας, κομμάτιασε τη ζωή μου και άφησε φοιτητικές υποχρεώσεις και επιθυμίες ανεκπλήρωτες, χωρίς χαρά, μόνο με τύψεις[1] απέναντι στους ανθρώπους που με υποστήριξαν και μου έδειξαν εμπιστοσύνη. Μια περιπετειώδης δεκαετία από το 1993-2003 δεν άφησαν κανένα περιθώριο για διδακτορικές διατριβές, παρά μόνο για επιβίωση.

Ο κύριος καθηγητής με τα γαλάζια μάτια να φωτίζουν τα γυαλιά με τον κλασσικό μαύρο σκελετό ήταν πάντα κοντά μου και με την άπταιστη καθαρεύουσά του με ενεθάρρυνε να μην εγκαταλείψω και να αντισταθώ.

Το 2008 τα πέταξα όλα από πάνω μου με την έκδοση από τον ΙΑΝΟ ενός παραμυθένιου λογοτεχνήματος εμπνευσμένου από το διδακτορικό που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, που είχε τον τίτλο *Η εποχή μας τότε λεγόταν σήμερα*.

Στη ζωή μου είχα τρεις πατέρες, οι δύο πρώτοι έχουν αναχωρήσει, τον μπαμπά μου Αντώνη, τον Klaus Kilian τον πνευματικό μου πατέρα, και τον αγαπημένο μου Καθηγητή κ. Γεώργιο Κορρέ που με κατευθύνει, με προστατεύει και μου συμπαρίσταται ακόμη, γιατί πέρα από καλός επιστήμων υπήρξε καλός Άνθρωπος! Του οφείλω το θέμα της διδακτορικής μου διατριβής, που χάριν στην επιμονή του μου παραχώρησε ο κ. Β Πετράκος αλλά και την υποτροφία της DAAD, χάριν ενός πρωινού τηλεφωνήματος, που μου χάρισε ευτυχισμένα χρόνια φοίτησης και μάθησης στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης.

Ευχαριστώ τον Καθηγητή μου κ. Γεώργιο Στ. Κορρέ για τις γνώσεις και τις ανασκαφικές εμπειρίες που μου χάρισε στον μαγικό κόλπο της Βοϊδοκοιλιάς, καθώς και την συμπαράσταση σε όλες τις βαθμίδες της σταδιοδρομίας μου. Όμως πάνω απ' όλα τον ευχαριστώ για την ελπίδα που μου έδωσε, ότι υπάρχουν ακόμη άνθρωποι καλοί, αγαθοί και άξιοι, τίμιοι εργάτες της επιστήμης τους και της συνείδησής τους.

---

1 Απέναντι στον Καθ. Δρ. Γ. Κορρέ, στον Γενικό Γραμματέα της Αρχαιολογικής Εταιρίας και της Ακαδημίας Αθηνών Δρ. Β. Πετράκο, στον Pr. Dr. H. Hauptmann, στην γερμανική υποτροφία DAAD, στην μνήμη του Kl. Kilian, στο Υπουργείο Πολιτισμού.

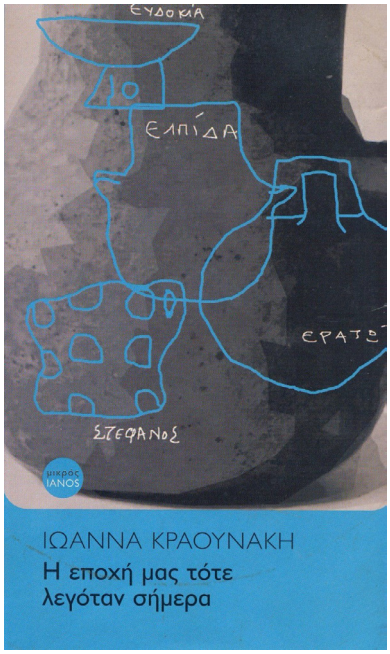

Εξώφυλλο βιβλίου, Ιανός 2008.

Η Ερατώ και η Ευδοκία (φωτ. Ιωάννα Κραουνάκη).

Στα τελευταία πλέον χρόνια της θητείας μου στο ΥΠΠΟ, μιμούμενη το παράδειγμά του, αποδίδω υλικά και μελέτες προς δημοσίευση σε νέους ανερχόμενους αρχαιολόγους και συμπληρώνω με παιχνίδια αρχαιολογικής γνώσης σε συνεργασία με όλες τις Τέχνες... για τα παιδιά της Πάρου, το μοναδικό μέρος που κατά τύχη με έστειλαν, μετά με φίμωσαν και τώρα πια ...ολοκληρώνω ό, τι έμεινε μισό.

Αν και το βιβλίο μου είναι αφιερωμένο στον αδερφό μου Σταμάτη, στην αδερφή μου Δέσποινα και στην μητέρα μου Αριστέα, στον αγαπημένο μου κ. Καθηγητή, αφιερώνω το Κεφάλαιο της Γέννησης ενός νεολιθικού αγγείου και της Ανασκαφής του Σπηλαίου:

Ο ΠΗΛΟΣ

Γεννήθηκα την 1η Μαΐου του 4300 π.Χ., πάνω από 6.000 χρόνια πριν, σε ένα «νεολιθικό» –όπως το ονομάζουν σήμερα για να προσδιορίσουν την ηλικία του– χωριό της Αττικής, δίπλα σ' ένα ποτάμι, τον Μαραθώνιο, που σήμερα το λένε Χαράδρα και εκβάλλει εδώ και αιώνες στην αρχαία θάλασσα του Μαραθώνα.

Με έπλασαν από χώμα και νερό, όπως έπλασε ο Θεός τον άνθρωπο.

Με τη φωτιά και τον αέρα σταθεροποιήθηκε το εύπλαστο σώμα μου και τα χρώματα στην κοιλιά μου.

Είμαι φτιαγμένο κι από τα 4 στοιχεία της φύσεως, της φιλοσοφικής και της ζωδιακής αναζήτησης: Γη-Νερό-Φωτιά-Αέρα.

Ανήκω στον αστερισμό του Ταύρου, που σημαίνει γήινη υπομονή και πείσμα για τη ζωή, αγάπη για την οικογένεια.

Μπράτσα γεροδεμένα, αντρικά, μάζεψαν τον πηλό και τον κουβάλησαν στο χωριό, με την υπόδειξη χεριών γυναικείων, άγριων και σκληρών από τον κόπο του βίου, που τον έπλασαν κι άρχισαν να του δίνουν μορφή.

Τότε άρχισα να διαμορφώνομαι σαν το έμβρυο μέσα στην κοιλιά της μάνας.

Η κυρία Ευτυχία αφού είχε ετοιμάσει τον πηλό, τον είχε καθαρίσει και είχε προσθέσει τις προσμείξεις, έπαιρνε μία μπάλα κι άρχιζε να τη δουλεύει με τα χέρια της, όπως

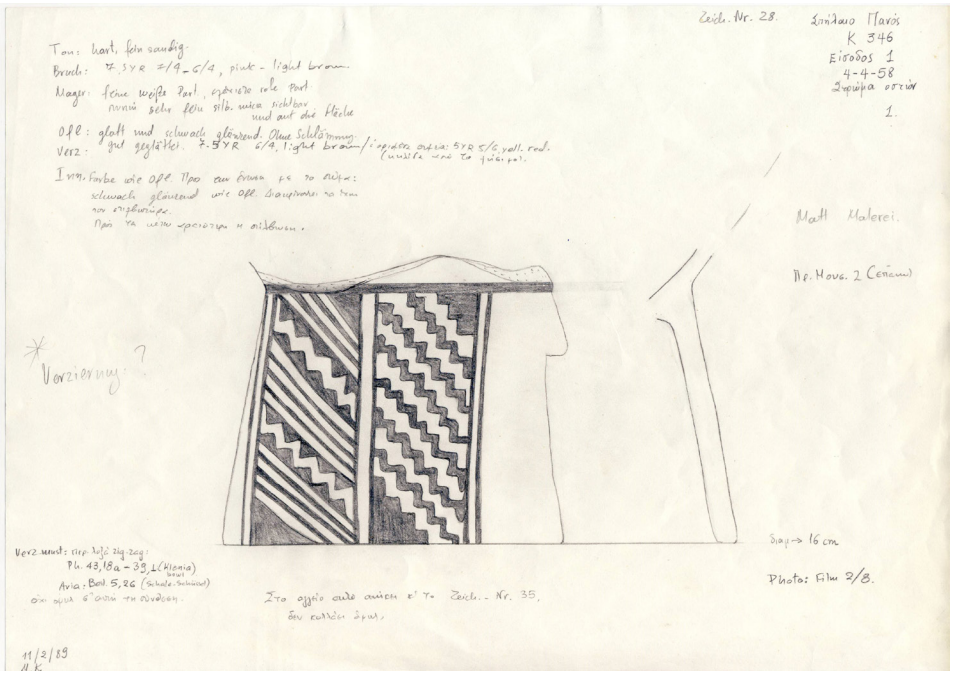

Η Ευδοκία (σχ. Ιωάννα Κραουνάκη).

το ζυμάρι. Έκοβε μικρά κομμάτια κι έπλαθε πήλινα μακαρόνια, όπως τα λαμπριάτικα κουλουράκια.

Με αυτά άρχιζε να χτίζει το σώμα μου. Πρώτα έφτιαχνε τη βάση μου για να πατώ στέρεα στη γη και να μην ονειροβατώ. Στο τέλος έφτιαχνε το κεφάλι, με πλατύ χαμόγελο και τα χέρια απαλά ν' ακουμπούν στην κοιλιά.

Έτσι έκανε και η κυρία Πορφυρία στη συγγενική μας Τίρυνθα.

Το φύλο μου δεν το ήξερα.

Άρρεν ή θήλυ;

Φιάλη ή φρουτιέρα με είπαν αργότερα, φαγιάντσα μ' έλεγε μια γιαγιά μου από την Ανατολή, άρα θηλυκιά θα γινόμουν, το ένιωθα.

Για να μην είμαι μόνη έφτιαχνε κι άλλα όμοια αδελφάκια μου. Έτσι γινόμασταν δίδυμα, τρίδυμα κ.λπ., μια ολόκληρη φαμίλια.

Όσο μας έπλαθε, βούταγε τα χέρια της στο νερό και μας άλειβε, για να διατηρεί το δέρμα μας την υγρασία του και να μη σπάσει, μη ρυτιδιάσει δηλαδή πριν την ώρα του. Αυτό κι αν ήταν, φίλε μου, μασάζ!

Ήταν η πιο ευτυχισμένη στιγμή μου.

Νόμιζα ότι με άλειβε με baby-oil ή προδέρμ-κρεμ.

Στοργή και προδέρμ, αυτό χρειαζόταν η τρυφερή μου ηλικία, που δε μεγάλωσε ποτέ παρ' όλες τις εμπειρίες.

Μετά από τόσα υγρά, μας άφηνε μια μέρα να στεγνώσουμε και άρχιζε να μας φτιάχνει τα φουστανάκια μας, να μην είμαστε γυμνά και άχαρα.

Ήταν βαφτιστικά, αλλά και ολόκληρης ζωής φουστάνια.

Σ' αυτήν τη δουλειά τη βοηθούσε και η κόρη της, η Ελευθερία, που είχε καλλιτεχνικό χέρι, μα κυρίως σταθερό.

Έπαιρναν τα πινελάκια τους (ένα φτερό, ένα καλάμι...) και τα βούταγαν σε μια μαύρη μπογιά, που ήταν κι αυτή πηλός μα πιο καθαρός και είχε μέσα κι ένα οξείδιο... Μαγγάνιο το έλεγαν, δε θυμάμαι. Ήταν πάντως ορυκτό της γης.

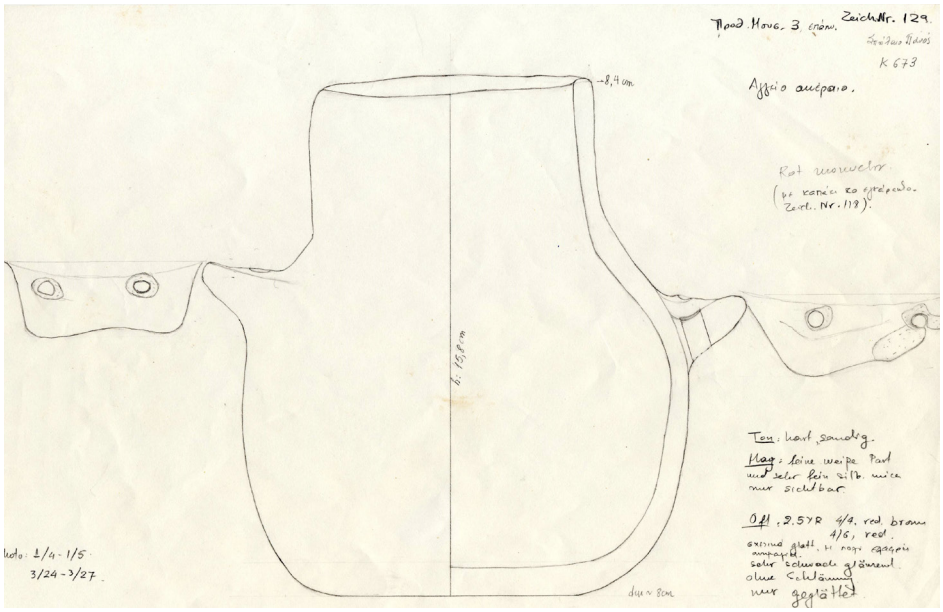

Η Ελπίδα (σχ. Ιωάννα Κραουνάκη).

Εκτός από τις καλύτερες κεραμίστριες των περιχώρων ήταν και καταπληκτικές δερματογράφοι.

Άπλωναν πάνω στο δέρμα μας υπέροχα τατουάζ από μαύρα γεωμετρικά σχέδια, που όταν ψηνόντουσαν γινόντουσαν matt, ήταν δηλαδή θαμπά, όχι γυαλιστερά όπως το δερματάκι μας το ροζέ αλά κρεμ.

Γι' αυτό η οικογένειά μας ονομάστηκε αργότερα από τους Έλληνες αρχαιολόγους «Αμαυρόχρωμη» ή από τους Εγγλέζους "Matt painted".

Κάθε σχέδιο ήταν και ένας συμβολισμός, κάθε γραμμή και ένα σύμβολο, μια εικόνα, μια λέξη.

Το τμήμα αυτό της Νεολιθικής εποχής θα το ονόμαζα:

Η «Γεωμετρική Εποχή της Νεολιθικής», επειδή οι άνθρωποι είχαν αρχίσει να μετράνε τη γη τους για να την κομματιάσουν.

Αυτή η γη ύστερα από μόχθο πολύ τους έδινε το ψωμί της καθημερινότητας, δημητριακά και όσπρια, καρπούς από τα δέντρα της. Σ' αυτήν τη γη έβοσκαν τα ζωντανά τους... Και λίγο πιο πέρα, η θάλασσα τους χάριζε τα ψάρια της και τα οστρακοειδή της.

Με πολλή σοφία και τέχνη κομμάτιαζαν και την επιφάνειά μας με γραμμές και τρίγωνα από τη μία άκρη της Ελλάδας έως την άλλη.

Γι' αυτό η τεχνοτροπία αυτή, το μοντελάκι θα λέγαμε σήμερα, που φορέθηκε στη συγκεκριμένη εποχή σαν τα τζιν, ονομάστηκε «Νεολιθική Κοινή της Ύστερης Νεολιθικής».

Ίδια η μόδα με μικρές παραλλαγές. Ίσως αυτή η μόδα να διαδόθηκε από τους νομάδες, αφού πολλά αγγεία σαν κι εμένα, ξαδέρφια αγαπημένα, βρέθηκαν σε απομακρυσμένα σπήλαια. Ήμασταν τα τελευταία της γενιάς αυτής, αφού μετά από εμάς οι τεχνοτροπίες άλλαξαν.

Η κυρία Ευτυχία καθόταν στην ανοιχτή χωμάτινη αυλή και μαζί με την κόρη της την Ελευθερία ζωγράφιζαν μέχρι το δειλινό. Το καλοκαίρι κατάβρεχαν για να δροσίσει και πότιζαν στις πήλινες γλάστρες τα γεράνια και τους βασιλικούς που μοσχοβόλαγαν στον αέρα, σαν φυσικά αποσμητικά χώρου.

Την ώρα που ο ήλιος αποχαιρετούσε για άλλη μια φορά τη φιλοξενία του ευλογημένου αυτού τόπου, άφηναν τα σύνεργα, σκούπιζαν τον ιδρώτα του κάματου

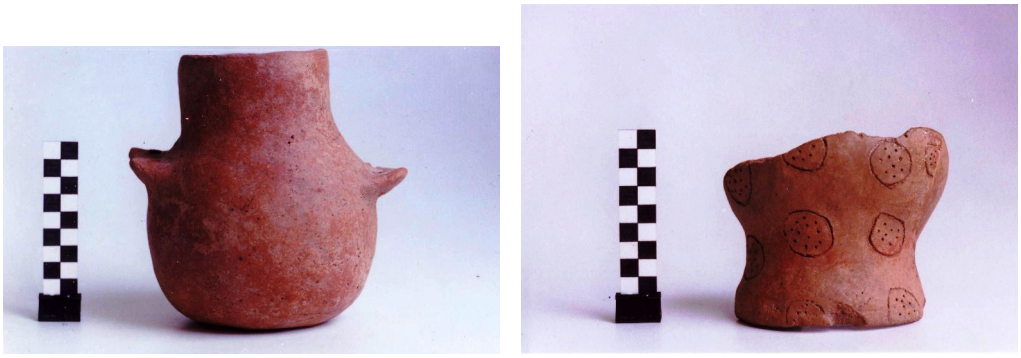

Η Ελπίδα και ο Στέφανος (φωτ. Ιωάννα Κραουνάκη).

και έμεναν εκεί σιωπηλές, μέχρι να σβήσει και το τελευταίο κόκκινο τόξο του άρχοντα μιας ακόμα ημέρας.

Έκαναν ένα μικρό διάλειμμα αυτοσυγκέντρωσης και ανάπαυλας. Με την αυγή θα έμπαινε μπρος το καμίνι, για να ψήσει τη σοδειά. Εκτός από το καμίνι έπρεπε να προλάβουν να κάνουν και τις άλλες δουλειές του νοικοκυριού, αφού η κυρία Ευτυχία είχε χηρέψει νωρίς και έπρεπε να είναι ο αφέντης και η αφέντρα μαζί του σπιτικού της.

Η κεραμίστρια ήταν μια κανονική νοικοκυρά, που εκτός από τη συγκεκριμένη ειδική δουλειά της, έπρεπε να ζυμώσει το ψωμί της οικογένειας και να φροντίσει τον μπαξέ, τα χωράφια και τα κατοικίδια.

Δεν ήταν καμιά καλλιτέχνιδα τεμπέλα και ψωνάρα.

Ήταν μία κανονική γυναίκα, που έπρεπε να δουλέψει για να ζήσει τα παιδιά της και τον εαυτό της. Εκτός από την ειδική της τέχνη, έπρεπε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της καθημερινότητας, δηλαδή της επιβίωσης.

Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1958 μ.Χ.

Η ημέρα που θα ξαναβλέπαμε το φως της ημέρας από τότε, άργησε πολύ να έρθει.

Πέρασαν 1958 χρόνια.

Τα μετρούσαμε γιατί κάθε Χριστούγεννα ερχόταν το περιστέρι από τους δικούς μας να μας φέρει ευχές – τα δώρα τι να τα κάναμε, δε θα πηγαίναμε σε ρεβεγιόν. Στέλναμε πίσω κι εμείς τις δικές μας. Μόνο στην κάθε γέννηση καθενός από τα παιδιά τους στείλαμε από μια κυανόλευκη χάντρα από υαλόμαζα κι ένα κοχυλένιο φυλαχτό. Συγκινήθηκαν πολύ.

Για τους εαυτούς μας παρακαλούσαμε την αναγέννησή μας.

Να φύγει η πακτωμένη γη και οι άλλες εποχές από πάνω μας και να ξαναζωντανέψουν τα σώματά μας. Περιμέναμε την ανάσταση και ανάπλασή μας.

Ο βιβλικός Ιωνάς τρεις ημέρες έμεινε στην κοιλιά του κήτους για να αναστηθεί, μετά από εκ βαθέων προσευχές.

Συμβολισμός της επερχόμενης Ανάστασης του Χριστού, στην οποία όμως δεν πίστεψαν οι Εβραίοι, γι' αυτό ακόμα περιμένουν από γενιά σε γενιά το Μεσσία τους.

Ο δικός μας ανθρώπινος Ιωνάς έμεινε στην κοιλιά εκείνου του ψαριού ένα πρωινό για να τον σώσει η αγάπη της Ελευθερίας του.

Εμείς περιμέναμε πάνω από 6.000 χρόνια, μα έφθασε επιτέλους το σωτήριον για μας έτος 1958.

«Τὴν Τρίτην 11ην τοῦ μηνὸς Μαρτίου τοῦ ἔτους 1958» εισήλθεν εις το σπήλαιον ο δικός μας απελευθερωτής, ο αρχαιολόγος και Διευθυντής τότε Αρχαιοτήτων κ. Ιωάννης Παπαδημητρίου, «διὰ τοῦ ὁποίου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐξετέλεσεν μικρὰς ἐρεύνας ἐντὸς τοῦ σπηλαίου».

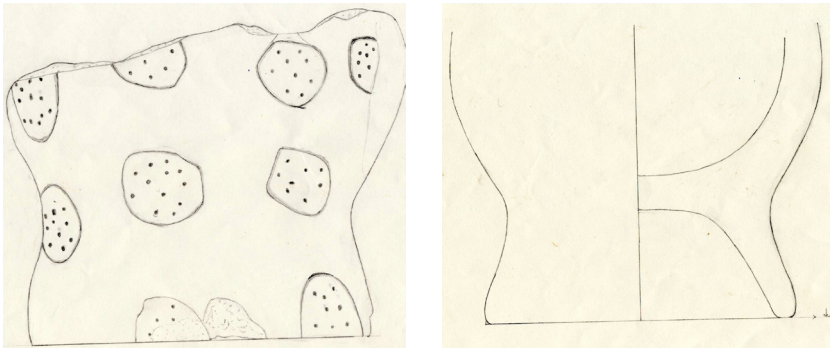

Ο Στέφανος (σχ. Ιωάννα Κραουνάκη).

Την αισθανθήκαμε την ανθρώπινη μυρωδιά παρόλο που είχαν περάσει τόσα χρόνια. Προαισθανθήκαμε το «φτου ξελευθερία».

Ο γνωστός αρχαιολόγος είχε προαισθανθεί την ύπαρξη του σπηλαίου, που δε φαινόταν, αφού είχαν κλείσει αι θύραι από σεισμούς και δεν άνοιγαν απλά και μόνο με το «σουσάμι άνοιξε». Έπρεπε να σκάψουν με κασμάδες για να επιβεβαιωθεί η επιστημονική διαίσθηση.

Με χαρτί και καλαμάρι, με μολύβι faber ή πένα κυπαρισσί ή στυλό Bic μπλε, σε τετράδιο με χοντρό εξώφυλλο έπρεπε να γραφτεί η ιστορία μας, χωρίς τα παραμυθένια ονόματα και τις συναισθηματικές μας εξάρσεις.

Η ιστορία είναι η επιστήμη των γεγονότων και των ταξινομημένων ημερομηνιών.

Οι ψυχικές και ιδεολογικές αποτυπώσεις ανήκουν σε άλλες επιστήμες, όπως η Ψυχολογία, η Κοινωνιολογία, η Εθνογραφία, η Ανθρωπολογία, …ή Ανθρωπολογική Εθνογραφία, ή Εθνογραφική Ανθρωποαρχαιολογία, ή Παιδική Λογοτεχνική Αρχαιολογία!

Η Ψυχολογία κάνει τις ιστορίες των ανθρώπων και των αντικειμένων τους ψυχογραφικά καρδιογραφήματα, χωρίς όμως ακίδα που να γράφει στο χαρτί. Αφού η ψυχή δεν ανήκει στην απτή πραγματικότητα, δε θεωρείται αντικείμενο επιστημονικό, αλλά πειραματικό, δηλαδή είναι απλώς πειραματόζωο μέχρις αποδείξεώς της.

Αν εμείς τα «άψυχα» αντικείμενα και ανθρώπινα κατασκευάσματα εκτός από το να αισθανόμαστε και να σκεφτόμαστε, μπορούσαμε και να μιλάμε, θα καταργούσαμε όλες τις παραπάνω επιστήμες, αφού θα λέγαμε τα πράγματα με το όνομά τους και θα διευκρινίζαμε την απλή αλληλουχία τους.

Θα έμενε μόνον η τελευταία, που εξαιτίας της αποκτήσαμε οντότητα.

Και… κυκλοφορήσαμε και χωρέσαμε για πρώτη φορά σε ένα παραμύθι… (δε χωράω… Δε χωράω. Ε! Χώρεσα, Σταμάτη-Λίνα!)

«Και απορώ που μια ζωή από παιδί παρακαλάω,

μα ούτε σ’ ένα παραμύθι δε χωράω»,

τ’ ακούγαμε στο Μουσείο αργότερα από τους φύλακες το τραγούδι.

Μας άρεσε γιατί ήταν η αλήθεια μας.

Λυτρωθήκαμε όμως!

Τώρα πρέπει να αλλάξουν το στίχο.

Όμως δε θα χρειασθεί, γιατί τα έχουν γράψει όλα σε ένα άλλο τραγούδι του 20ού και μετά αιώνα, σ’ ένα τραγούδι για όλες τις εποχές,

όπου τα παιδιά τραγουδούν

για τη σωτηρία της ψυχής

…της ψυχής εκείνων που δε μεγάλωσαν.

Αν μείνεις παιδί, την έχεις σώσει την ψυχή,

που λίγα ψίχουλα μόνον αγάπης γυρεύει

...για να αναπνέει.

Χώρεσα λοιπόν... Χωρέσαμε... Μπορεί να χωρέσουν κι άλλοι...

Με «παραμύθια» όμως δε γίνονται τα διδακτορικά, ίσως μόνο στην Αμερική. Δε γίνεσαι Doctor, που σημαίνει και γιατρός, με ένα ευφάνταστο «Dr» ή ελληνιστί «Δρ» μπροστά από το όνομα.

Με διδακτορικά από την άλλη, δεν κερδίζεις τον Παράδεισο.

Η ουσία είναι αλλού, θα αργήσω λίγο ακόμα, αλλά όταν θα τη βρω δε θα την ξαναχάσω ούτε θα σε ξεχάσω.

Με παραμύθια αρχαιολογικά όμως γιατρεύεις την ψυχή και ίσως και κάποιες άλλες σαν τη δική σου, ενώ τα παιδιά μαθαίνουν μία επιστημονικά επεξεργασμένη αλήθεια.

—Σταμάτα, Ευδοκία, μου ψιθύρισε ο Στέφανος, μ' έπιασε πονοκέφαλος! Έχει έρθει η στιγμή της σωτηρίας του σώματός μας, της ψυχής μας, τη νιώσαμε, το ταξιδάκι αναψυχής πλησιάζει μ' ένα κρυμμένο τραύμα αλλά και θαύμα. Αέρα!

—Το τραύμα μας το ξέρουμε, ας δούμε και το θαύμα.

Μέχρι τώρα είδαμε το έργο των αρχαιοκαπήλων, ας δούμε και το έργο των αρχαιολόγων.

Ο κύριος αρχαιολόγος αναζητούσε εδώ και χρόνια το σπήλαιό μας, το οποίο ήταν φημισμένο στην αρχαιότητα, και το οποίο απεκαλέσθη «μοναδικόν μνημείον» από τον ίδιο.

Όταν τον ειδοποίησε ένας παλιός αρχαιοφύλαξ, έτρεξε αμέσως κοντά μας και όπως γράφει στο Ημερολόγιο Ανασκαφής του, «εισήλθε μετά δυσκολίας και συρόμενος εντός του σπηλαίου».

Διαπίστωσε ο ίδιος με τα μάτια του την αξία του σπηλαίου μας, αφού ήταν κατάσπαρτο από «*ὄστρακα Νεολιθικῆς μέχρι Ρωμαϊκῆς περιόδου*».

Καθισμένος κοντά στην είσοδο για να βλέπει, περιγράφει και το φυσικόν κάλλος του γράφοντας:

«Μετὰ τὴν στενὴν ἐκ τῶν ἐπιχώσεων εἴσοδον, τὸ σπήλαιον ἀνοίγεται σὲ ἀλλεπαλλήλους αἰθούσας, πλήρεις σταλακτιτῶν μὲ τὴν ὀροφὴν ἐκ λευκοῦ ἢ ὑποπρασίνου μαρμάρου».

Στη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής σε επίσημο περιοδικό της Αρχαιολογικής Εταιρείας, που εκδόθηκε τον επόμενο χρόνο, αναφέρει το χρώμα του μαρμάρου ως «κυανούν».

Έτσι το βλέπαμε κι εμείς, σαν το χρώμα του ουρανού, την ώρα που πάει να βραδιάσει.

Μετά από τρεις ημέρες άρχισαν οι ανασκαφές με 7 εργάτες.

Ακούγαμε τους κραδασμούς του σκαψίματος, η καρδιά μας κόντευε να σπάσει, γιατί πλησίαζαν κοντά μας, μόνο που δεν ξέραμε αν θα φάμε την κασμαδιά στο κεφάλι ή αν θα ερχόμασταν ξανά στο φως ακέραιοι μέσα στην ήδη προ αιώνων αποκτηθείσα σωματική αναπηρία μας.

Ο εμπνευσμένος αρχαιολόγος πίστεψε ακράδαντα ότι το σπήλαιό μας ήταν αυτό που ανέφερε ο συμπαθής μας παλιότερος επισκέπτης αρχαιολόγος Παυσανίας:

«Ὀλίγον δὲ ἀπωτέρω τοῦ πεδίου Πανός ἐστιν ὄρος καὶ σπήλαιον θέας ἄξιον· ἔσοδος μὲν ἐς αὐτὸ στενή, παρελθοῦσι δέ εἰσιν οἶκοι καὶ λουτρὰ καὶ καλούμενον Πανὸς αἰπόλιον, πέτραι τὰ πολλὰ αἰξὶν εἰκασμέναι».

Λίγες ημέρες αργότερα το σπήλαιο είδε το φως που δεν είχε δει ποτέ μέχρι τώρα, φως από ασετιλίνη και λάμπες λουξ.

Είχαν αρχίσει άλλοι συνομήλικοί μας να έρχονται στην επιφάνεια, μεταξύ αυτών και κομμάτια της Αγάπης, που έφυγαν για το Εθνικόν Μουσείον! Τι τιμή!

Θα έσκαβαν άραγε όλο το χώρο; Θα έφταναν σ' εμάς;

Οι καρδιές μας κόντευαν να εκραγούν από την αγωνία και μαζί να εκτιναχθεί και το χώμα που τις σκέπαζε.

Ανθρώπινα πόδια μετέδιδαν μετά από τόσους αιώνες τους κραδασμούς στο κορμί μας. Ενδιαφερόντουσαν για μας, δεν ξέρω γιατί, αλλά δε με ένοιαζε.

Δεν μπορούσα να καταλάβω καλά τι σήμαινε Αρχαιολογία.

Ήταν ένα επάγγελμα που στην εποχή μας δεν υπήρχε!

Αρχαίοι για μας ήταν οι πρόγονοί μας, που τους σεβόμασταν και τους τιμούσαμε γιατί ήταν καλοί άνθρωποι και σοφοί.

Ο κ. Αρχαιολόγος στεκόταν από πάνω μας κι έγραφε με την αγαπημένη πένα, με μπλε μελάνι στις λευκές σελίδες του ημερολογίου του:

«...ἡ σπουδαιότης τοῦ σπηλαίου τούτου εἶναι μεγίστη, λόγω κυρίως τοῦ πλήθους τῶν νεολιθικῶν ὀστράκων, ἅτινα εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς παράσχουν σπουδαιότατα πορίσματα διὰ τὴν σπουδὴν τῶν νεολιθικῶν χρόνων τῆς Ἀττικῆς καὶ γενικώτερον τῆς Ἑλλάδος».

Τα μάτια μου άρχισαν να τρέχουν δάκρυα στο άκουσμα αυτών των λόγων. Προσπάθησα να τα συγκρατήσω, γιατί μέσα στο χώμα θα γινόντουσαν λάσπη και μάλιστα αλμυρή.

Μέσα σ' αυτές τις λέξεις, μου ήρθε στο μυαλό όλο το, απωθημένο στη συνείδηση, αλλά όχι ξεχασμένο παρελθόν... Εκείνο το απλό, το καθημερινό, το τρυφερό και αγαπημένο μας.

Έπρεπε να πάω αιώνες και αιώνες πίσω. Να κατέβω μέχρι το έτος μηδέν και μετά 4.300 χρόνια πριν από αυτό...

Τότε που γεννήθηκα. Να είναι ίδια η γεύση και η μυρωδιά της αρχαίας αυτής γης της πεδιάδας του Μαραθώνα;

Όσο θυμόταν το μυαλό, τόσο νοσταλγούσε η ψυχή.

Έπειτα εμείς, αυτά τα σμπαραλιασμένα κομμάτια και θρύψαλα μιας ξεχασμένης εποχής ήμασταν τόσο σημαντικά για την Ελλάδα;

Για να το λέει ένας σπουδαίος επιστήμων, έτσι πρέπει να είναι!

Πριν προλάβω να ρωτήσω τον Στέφανο και την Ελπίδα μας, τι είναι αυτά «τα όστρακα», μου είχαν θέσει ήδη την ερώτηση και ως Ευδοκία έπρεπε να ανταποκριθώ και να θυμηθώ...

...μετά από τόσα χρόνια σκοτάδι... Μετά από τόσες εποχές...

Θυμάμαι πως 6.258 χρόνια από σήμερα, «όστρακα» έλεγε η Ελευθερία κάτι υπέροχα κοχύλια που μάζευε τα καλοκαίρια από τα πρασινογάλαζα, στο χρώμα του τιρκουάζ, νερά των θαλασσινών σπηλιών του κόλπου του Μαραθώνα.

Εμείς τι σχέση είχαμε όμως με τη θάλασσα της Ελευθερίας;

Κάτι άλλο μου ερχόταν στο μυαλό...

...γύρω στα κλασικά χρόνια ερχόντουσαν στη σπηλιά μας, εκτός από τους ιερείς του τότε προστάτη των κτηνοτρόφων, του αποκαλούμενου «θεού Πάνα», κάτι Αθηναίοι εξόριστοι, που ήταν, λέγανε, εξοστρακισμένοι...

Το θυμήθηκα!

«Όστρακα» λέγανε τα κομμάτια από σπασμένα αγγεία, σαν κι εμάς δηλαδή, που πάνω τους οι Αθηναίοι χάραζαν τα ονόματα των πολιτικών εξόριστων.

Δεν θα ήθελα να έπαιζα το ρόλο τους!

Δεν ήθελα καθόλου να ήμουν όστρακο στα χρόνια εκείνα του Θεμιστοκλή, ο οποίος καθιέρωσε αυτόν το θεσμό.

—Φθάνει Ευδοκία, φθάνει, είπε ο Στέφανος.

—Είμαστε δηλαδή σαν τα κοχύλια της θάλασσας, είπε η Ελπίδα.

Ίσως γι' αυτό είμαστε και τόσο σημαντικά!

Το σιδερένιο κιγκλίδωμα έκλεινε. Πρέπει να ήταν μεσημέρι. Ένας φύλακας μόνο έμενε. Όλοι οι άλλοι έφευγαν σιγοτραγουδώντας στον ανοιξιάτικο ήλιο του Μαραθώνα του 1958, τότε που μια άλλη γενιά αρχαιολόγων γεννιόταν, για να συνεχίσει κι αυτή με τη σειρά της, μετά από μισόν ακόμη αιώνα.

Άλλη μια μέρα χωρίς φως, άλλη μια νύχτα χωρίς φεγγάρι, είπα... και βουβαθήκαμε.

Η επόμενη της ευλογημένης και δοξασμένης ημέρας της 25ης Μαρτίου έφερε στο φως τη στρογγυλόσωμη αρχηγίνα της οικογένειας, την Ερατώ μας, που έγινε, μια και ήταν και όμορφη και ακέραια, το σήμα κατατεθέν του νεολιθικού πολιτισμού του σπηλαίου.

Όρθια στη θέση που την άφησαν βρέθηκε η αμαυρόχρωμη λαΐνα μας, όπως τη λένε οι Καλύμνιοι, υδρία κατά το πιο λόγιο. Μόνο που δε βρήκανε νερό μέσα της, αλλά υπολείμματα τροφών. Τι τροφών άραγε;

—Ελευθερία μου, εσύ την άφησες εκεί, με στάρι μέσα, αλεύρι ή ελιές, κρασί ή μέλι;

Πάνω από 2 μ. βάθος προχώρησε το σκάψιμο. Δυο μέτρα χώμα για τόσες χιλιάδες χρόνια δεν είναι και πολύ, απλά είναι βαρύ, γιατί είναι αρχαίο, με μνήμες πρόσθετες και πιο πολλές από τις δικές μας.

Κόκκινο ήταν το δικό μας χώμα, «το νεολιθικό», κόκκινο του πάθους, κόκκινο της φωτιάς της καρδιάς.

Η 28η Μαρτίου ήταν η τυχερή τελικά ημέρα μας. Πλησιάζουν, ανασαίνει σιγά σιγά γύρω η γη μας, φθάνουν στην Ελπίδα... Σκεπασμένη από τον Στέφανό μου... Σκουπάκι... Βουρτσάκι... Φωτογραφίες με εκτυφλωτικό φλας... Αέρας!... Αναπνοή μου, ανάσα... Ζωή μου.

Ζωή, ζωή ξανά. Αναγέννηση!

Χρόνος – Τόπος:

Ἐν Μαραθῶνι τῇ 28ῃ Μαρτίου 1958,

Ημέρα Παρασκευή... Πρωί, μεσημέρι,

αυγή μιας καινούριας αρχής.

Ζωή σ' αγαπώ, γιατί μ' αγάπησες κι εσύ.

Σημείον ευρέσεως:

Είσοδος Α', θάλαμος, προς τα δεξιά.

«Στρῶμα τρίτον, πεπατημένον καὶ ἐξ ἐρυθρωπῶν χωμάτων νεολιθικῶν.

Ἐντὸς αὐτοῦ ἐμπεπηγμένα τὰ ἀγγεῖα.

Ὄστρακα κυρίως μονόχρωμα μετὰ ἐρυθρᾶς ἐπιχρίσεως.

Φαίνεται ὅτι τοῦτο τὸ στρῶμα δὲν εἶναι σύγχρονον τῶν ὁλοκλήρων ἀγγείων, ἀλλὰ παλαιότερον καὶ ὅτι ἁπλῶς ἠνοίχθησαν οἱ λάκκοι ἐντὸς αὐτοῦ διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἀγγείων.»

Στρώμα, ποιο στρώμα;

Για στρώμα έχω το χώμα.

«Περαιτέρω σκαφὴ πρὸς Δυσμάς... ἀπεκάλυψε καὶ ἄλλον ὁλόκληρον ἀγγεῖον κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἐμπεπηγμένον ἐντὸς τοῦ νεολιθικοῦ στρώματος μετ' ἐρυθρᾶς μόνον βαφῆς, τοῦ ὁποίου ὅμως τὸ στόμιον ἐκαλύπτετο διὰ βάσεως τεθραυσμένου ἀγγείου μετ' ἐγχαράκτων καὶ διὰ στιγμῶν ἐνθέτων διακοσμήσεων.

Τοῦτο ἐνισχύει τὴν γνώμην ὅτι ὁ χῶρος οὗτος εἶναι λατρευτικός.

Πολλῷ δὲ μᾶλλον ἀφοῦ ἐντὸς τοῦ ἀγγείου, ὅπερ ἦτο πλῆρες ἐκ χωμάτων ποὺ διεσέδυσαν ἐντὸς αὐτοῦ, εὑρέθησαν ἑκατοντάδες ἐκ ψηφίδων περιδεραίου, ἀπὸ κυανὴν ὑαλόμαζαν, χρωματιστῶν λίθων, ὁστοῦ...

Ἔτι δὲ 6 διάτρητα φυλαχτὰ (βασκαντήρια) καὶ 2 λίθιναι μικραὶ ἀξῖναι...»

7 Απριλίου 1958

—Κατά τον καθαρισμό της Β' Εισόδου βρέθηκε «χαλκή αξίνη, γνωστή εκ Λήμνου... Ταρσού... 2000 π.Χ.».

Οι αρχαιολόγοι αργότερα την τοποθέτησαν στην εποχή που γνωρίσαμε, τη Χαλκολιθική.

—Ήταν ο ανατολικής εισαγωγής χάλκινος πέλεκυς του Ιωνά, που έκρυψε η Ζω-Ζω!

Εδώ επίσης βρέθηκε αναθηματική ενεπίγραφος στήλη αφιερωμένη στον Πάνα και τις Νύμφες.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ

Συστήματα οικονομικής διαχείρισης στη Μεσοποταμία (4η - 2η χιλιετία π.Χ.)[1]

Κωνσταντίνος Κοπανιάς

SUMMARY: SYSTEMS OF ECONOMIC ADMINISTRATION IN MESOPOTAMIA (4th–2nd MILLENNIUM B.C.)

This paper offers an overview of the different systems of economic administration that were used in Mesopotamia from the 4th to the early 2nd mill. B.C. First, the economic aspects of life during the Hassuna, Halaf and Ubaid periods are briefly discussed and an emphasis is put on the fact that there is no concrete evidence in favor of the widespread theories of "egalitarian prehistoric societies". The economic administration systems of the Uruk, Early Dynastic and Ur III periods are then summarily examined. The economic life of that time appears to have had a more or less centralized and re-distributive character. But it is also noted that the available texts from those periods originate mainly from the "public" sector, and so, it is possible that a parallel "private" economy also existed, albeit probably in a very small scale. In contrast to the "state economies" of the 4th and 3rd mill. BC a new economic system is developed during the Old Babylonian period, which puts an emphasis on the "private initiative". It turned out that also this system had inherent weaknesses. The constantly recurring problem of the ever-growing interest-bearing debts of the landowners became a serious destabilizing factor in the economic life. Many kings of the Old-Babylonian period tried to address this problem with the practice of clean slates regarding the debts of the farmers, but also this led to no satisfactory result.

Όσο περίεργο και αν ακούγεται, η δημιουργία του ανθρώπου υπήρξε το αποτέλεσμα μίας κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στον κόσμο των θεών, σύμφωνα με ένα μεσοποταμιακό έπος της δεύτερης χιλιετίας με τίτλο *Ατράχασις*[2]:

> «Την εποχή που οι θεοί αντί των ανθρώπων
> εργάζονταν και κουβαλούσαν τα φορτία,
> το φορτίο των θεών ήταν υπερβολικά βαρύ,
> η δουλειά ήταν πολύ σκληρή και η κούραση πολύ μεγάλη.
> Οι Anunnaki (ουράνιοι θεοί) δημιούργησαν τους Igigi (κατώτερους θεούς)
> (και τους ανάγκασαν) να δουλεύουν επτά φορές περισσότερο από εκείνους...
> Για 3.600 χρόνια ανέχθηκαν αυτήν την εκμετάλλευση.
> Σκληρή δουλειά μέρα και νύχτα.
> Αναστέναζαν και κατηγορούσαν ο ένας τον άλλον».

---

1 Το παρόν κείμενο παρουσιάσθηκε στην Διήμερη Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με τίτλο *Οι οικονομικές κρίσεις και η αντιμετώπισή τους στο μακρό ιστορικό χρόνο* (4-5 Νοεμβρίου 2011). Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Καθ. Α. Λιάκο για την πρόσκληση να συμμετάσχω στο συνέδριο, καθώς και την Ομ. Καθ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, την Ομ. Καθ. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα και τον Αναπλ. Καθ. Ι. Παπαδάτο για τα χρήσιμα σχόλια που έκαναν στο χειρόγραφο.

2 Dalley 1989, 9 κ.ε.

Μέχρις ότου ο Alla, ένας από τους κατώτερους θεούς, τους παρότρυνε να πάνε στο παλάτι του βασιλιά των θεών, Ellil, για να διαμαρτυρηθούν και αν χρειαστεί να πολεμήσουν.

> «Οι [κατώτεροι] θεοί άκουσαν τα λόγια του,
> έβαλαν φωτιά στα εργαλεία τους...
> Και τότε έφτασαν στο παλάτι του πολεμιστή Ellil.
> Ήταν νύχτα...
> Περικύκλωσαν το παλάτι, δίχως να το καταλάβει ο θεός».

Ο βασιλιάς των θεών ξύπνησε πανικόβλητος. Έστειλε τον υπουργό του για να μάθει τί συμβαίνει και έπειτα κάλεσε τους συμβούλους του για να βρουν μία λύση. Ο θεός της σοφίας, Ea, πρότεινε να δημιουργήσουν ένα νέο αδύναμο πλάσμα για να αναλάβει όλες τις εργασίες, δηλαδή το σκάψιμο των καναλιών και την παραγωγή τροφής, δίχως να μπορεί ποτέ να απειλήσει τους θεούς. Αυτό το πανούργο σχέδιο τέθηκε σε εφαρμογή, ωστόσο προέκυψε ένα νέο πρόβλημα. Οι άνθρωποι, που ακόμη δεν πέθαιναν από φυσικά αίτια, γρήγορα αυξήθηκαν υπερβολικά, κατέκλυσαν την γη και, με την φασαρία που έκαναν, δεν άφηναν τον ταλαίπωρο βασιλιά των θεών να κοιμηθεί το βράδυ. Εκείνος κατέφυγε στην απλή και δοκιμασμένη λύση της γενοκτονίας, προκαλώντας πρώτα λιμό, έπειτα λοιμό, και, τέλος, φέρνοντας τον κατακλυσμό. Και στις τρεις περιπτώσεις ο Ea προστάτευσε το δημιούργημά του και στο τέλος έδωσε την λύση: όρισε ότι οι άνθρωποι θα έχουν πεπερασμένο βίο, ώστε να μην υπάρξει πια πρόβλημα υπερπληθυσμού.

Αυτή είναι η πρώτη οικονομική και κοινωνική κρίση στην ιστορία του κόσμου, τουλάχιστον αν πιστέψουμε την μεσοποταμιακή μυθολογία. Δυστυχώς όμως δεν ήταν η μόνη. Το παρόν κείμενο θα προσπαθήσει να σκιαγραφήσει τα πρώιμα οικονομικά συστήματα που εφαρμόστηκαν στην Μεσοποταμία μέχρι και την 2η χιλιετία π.Χ., καθώς και τα προβλήματα που προέκυψαν από αυτά[3].

Κατά τη διάρκεια των περιόδων Hassuna και Halaf, στην 7η και 6η χιλιετία π.Χ., η ζωή στην ευρύτερη περιοχή της Μεσοποταμίας ήταν οργανωμένη σε μικρές κοινότητες, οι κάτοικοι των οποίων ασχολούνταν με την γεωργία, την κτηνοτροφία και το κυνήγι[4]. Τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά ευρήματα δεν μας επιτρέπουν να διακρίνουμε την ύπαρξη μίας ιεραρχημένης κοινωνίας: οι οικίες έχουν το ίδιο λίγο-πολύ μέγεθος, ενώ και οι ταφές είναι το ίδιο φτωχικές. Δεν υπάρχουν επίσης μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι, που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως χώροι συγκέντρωσης και αναδιανομής της γεωργικής παραγωγής, αλλά ούτε και κτήρια που μπορούν να ερμηνευθούν ως ναοί ή που να παραπέμπουν σε κάποια μορφή κεντρικής διοίκησης. Φαινομενικά οι κάτοικοι αυτών των οικισμών ήταν ίσοι μεταξύ τους, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε στον αριθμό και το είδος των υπαρχόντων τους. Για να ακριβολογούμε, ήταν όλοι τους το ίδιο φτωχοί.

Σύμφωνα με την καθιερωμένη άποψη, σε τέτοιες μικρές προϊστορικές κοινότητες ίσχυε μία κοινωνική και οικονομική ισότητα[5]. Αυτό θύμισε σε κάποιους μελετητές, μεταξύ άλλων, το σύστημα κοινοτικής οργάνωσης musha᾽, το οποίο εφαρμοζόταν σε διάφορα χωριά της Παλαιστίνης κατά τον 19ο αιώνα μ.Χ.[6]. Σύμφωνα με αυτό, η καλλιεργήσιμη γη γύρω από το χωριό δεν αποτελούσε ατομική, αλλά συλλογική ιδιοκτησία και σε τακτά διαστήματα τα χωράφια μοιράζονταν εκ νέου με κλήρο στις οικογένειες του χωριού. Αυτό το σύστημα καθιστούσε

---

3 Γενικά για την οικονομία: Oppenheim 1964. Postgate 1992, 155-240. Mieroop 1997, 142-214. Manning και Morris 2005. Leick 2007.

4 Frangipane 2007, 154-164· 2010, 81.

5 Γενικά βλ. Bolger και Maguire 2010.

6 Wilkinson 2010, 58-60 (με βιβλιογραφία).

αδύνατη την πώληση γης σε ανθρώπους εκτός της κοινότητας[7], ευνοούσε τους γάμους εντός της κοινότητας, διατηρούσε αναλλοίωτους τους κλήρους και άρα, θεωρητικά τουλάχιστον, την περιουσία κάθε οικογένειας, εμπόδιζε την δημιουργία οικονομικών ανισοτήτων και προσέφερε ένα σημαντικό κίνητρο για την εθελοντική στράτευση όλων των μελών της κοινότητας στην περίπτωση κάποιας εξωτερικής απειλής. Αυτό το μοντέλο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης μοιάζει εκ πρώτης όψεως ιδανικό. Ωστόσο δεν είναι τόσο σταθερό, αφού θα έπρεπε πάντοτε να ισχύουν οι εξής προϋποθέσεις: πρώτον, ο συνολικός πληθυσμός του χωριού, ο αριθμός των μελών κάθε οικογένειας, αλλά και η αναλογία ανδρών και γυναικών να παραμένει σταθερή, και, δεύτερον, όλοι οι κλήροι να αποδίδουν την ίδια ποσότητα και ποιότητα σοδειάς.

Δεν μπορεί βεβαίως να αποδειχθεί ότι το σύστημα musha᾽ ή κάποιο άλλο παρόμοιο εφαρμοζόταν ήδη κατά την προϊστορική εποχή και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι αυτό αποτελούσε τον κανόνα. Ούτε μπορεί κανείς να δεχθεί αξιωματικά ότι η οικονομική ισότητα συνεπάγεται αυτομάτως και κοινωνική ισότητα. Αν οι αρχαιολόγοι του μέλλοντος, δίχως να το γνωρίζουν και δίχως να έχουν στην διάθεσή τους γραπτές πηγές, ανέσκαπταν το ταπεινό σπίτι του προφήτη Μωάμεθ στην Μεδίνα, το οποίο σε τίποτε δεν διέφερε από τα υπόλοιπα, δεν θα μπορούσαν να συμπεράνουν ότι ο ιδιοκτήτης του είχε ουσιαστικά υπό τον έλεγχό του ένα ολόκληρο χαλιφάτο.

Κατά την διάρκεια της περιόδου Ubaid, από τα μέσα της 6ης μέχρι και το τέλος της 5ης χιλιετίας, διαπιστώνονται ορισμένες σημαντικές αλλαγές[8].

Πρώτον, σε αρκετούς οικισμούς υπήρχαν πλέον μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι, όπου φυλασσόταν ένα σημαντικό τμήμα της γεωργικής παραγωγής, δίχως να γνωρίζουμε αν η ιδιοκτησία αυτών των αγαθών ήταν συλλογική, καθώς και τον τρόπο αναδιανομής τους στα μέλη της κοινότητας.

Δεύτερον, σε αρκετούς οικισμούς υπάρχουν κτήρια σαφώς μεγαλύτερα από τα υπόλοιπα. Και πάλι όμως δεν γνωρίζουμε αν αυτά αποτελούσαν την έδρα ιερέων, αρχόντων ή κάποιου συλλογικού οργάνου της κοινότητας.

Τρίτον, σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν οικισμοί σαφώς μεγαλύτερου μεγέθους, οι οποίοι ήλεγχαν μικρότερα περιφερειακά χωριά.

Διαθέτουμε, λοιπόν, τις πρώτες σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας[9]. Αυτή η εξέλιξη, όσο παράξενο και αν ακούγεται, μάλλον ευνόησε τους οικονομικά ασθενέστερους και οδήγησε σε μεγαλύτερη κοινωνική σταθερότητα. Η συγκέντρωση και αναδιανομή της γεωργικής παραγωγής εξασφάλιζε την επιβίωση όλων των μελών της κοινότητας, ακόμη και αν κάποια οικογένεια δεν μπορούσε να παράξει την απαραίτητη τροφή για ορισμένο χρονικό διάστημα, παραδείγματος χάριν στην περίπτωση της καταστροφής των σπαρτών της. Επίσης, δεν επέτρεπε τον πλουτισμό κάποιων μελών της κοινότητας, με πιθανή εξαίρεση όσους ήλεγχαν την διαδικασία της αναδιανομής. Αυτό το σύστημα όχι μόνον επέτρεπε αλλά και ευνοούσε την συνεργασία γειτονικών κοινοτήτων, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η επιβίωση ενός χωριού ακόμη και στην περίπτωση της απώλειας ολόκληρης της γεωργικής παραγωγής του.

Κατά την διάρκεια της 4ης χιλιετίας, δηλαδή την περίοδο Uruk, το προφανώς επιτυχημένο σύστημα της συγκέντρωσης και αναδιανομής της παραγωγής κυριάρχησε στην οικονομική ζωή[10]. Τα μέλη της κοινότητας προσέφεραν την εργασία τους και λάμβαναν ανάλογα με την θέση τους ένα προκαθορισμένο ημερομίσθιο σε είδος. Η πληρωμή γινόταν με την βοήθεια

7 Schaebler 2000, 289.
8 Breniquet 1996. Lamberg-Karlovsky 1999. Frangipane 2010, 81.
9 Porter 2010.
10 Bauer κ.ά. 1998, 90-215, 306-312, 532-564.

ενός μικρού αγγείου που παραγόταν μαζικά και είχε πάντοτε χωρητικότητα 0,8 λίτρα[11]. Το σχήμα του συγκεκριμένου αγγείου μοιάζει με το εικονόγραμμα NINDA της ύστερης 4ης/πρώιμης 3ης χιλιετίας που σήμαινε «μερίδα»[12]. Η ίδια πρακτική συνεχίσθηκε και κατά την Πρώιμη Δυναστική περίοδο, δηλαδή τους πρώτους επτά αιώνες της 3ης χιλιετίας. Από τα σωζόμενα κείμενα γνωρίζουμε ότι οι εργάτες λάμβαναν ως ημερομίσθιο μία συγκεκριμένη ποσότητα κριθαριού και μηνιαίως μία συγκεκριμένη ποσότητα λαδιού και υφάσματος. Η εύρεση κυριολεκτικά εκατομμυρίων αγγείων αυτού του τύπου σε ολόκληρη την Μεσοποταμία μαρτυρά την μεγάλη διάδοση του συγκεκριμένου οικονομικού συστήματος.

Η αποθήκευση και αναδιανομή μεγάλων ποσοτήτων αγαθών κατέστησε αναγκαία την επινόηση μηχανισμών διαχειριστικού ελέγχου[13]. Οι σημαντικότερες, ίσως, εφευρέσεις ήταν οι σφραγίδες, που χρησιμοποιούνταν ήδη από παλαιότερα, και η γραφή, που αρχικά αποτέλεσε αποκλειστικά ένα λογιστικό εργαλείο. Απαραίτητη ήταν επίσης η επινόηση ενός ημερολογίου, καθώς και ενός μετρικού συστήματος. Το εξαδικό μετρικό σύστημα δημιουργήθηκε ακριβώς για τον υπολογισμό της πληρωμής των εργατών: κάθε εργαζόμενος έπρεπε να λαμβάνει ημερησίως δύο μερίδες τροφής και άρα συνολικά 60 μηνιαίως. Κατά συνέπεια, κάθε μερίδα αποτελούσε το 1/60 του μηνιαίου μισθού του[14].

Η διασύνδεση μίας σειράς μικρότερων οικισμών σε ένα τέτοιο συγκεντρωτικό οικονομικό σύστημα αναδιανομής είχε ως αποτέλεσμα την συγκέντρωση ικανού πλεονάσματος για την εισαγωγή πρώτων υλών από μακρινές περιοχές, αλλά και την συντήρηση ενός διαχειριστικού κέντρου, που, σταδιακά, απέκτησε καθαρά αστικό χαρακτήρα[15]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πόλη Uruk κατά την 4η χιλιετία, η οποία διατηρούσε εμπορικούς σταθμούς και ίσως και αποικίες στην Συρία και την Ανατολία[16].

Ένα θέμα για το οποίο η έρευνα δεν έχει καταλήξει ακόμη είναι ο ρόλος που διαδραμάτιζαν τα ιερά στην οικονομική ζωή και η σχέση τους με τα ανακτορικά κέντρα. Πάντως, φαίνεται ότι ολόκληρη η οικονομική ζωή ήταν οργανωμένη γύρω από μεγάλους οργανισμούς, που στην έρευνα ονομάζονται συμβατικά «Οίκοι»[17]. Αυτοί οι Οίκοι ελέγχονταν από τα μεγάλα ιερά ή από μέλη της βασιλικής οικογένειας. Κάθε Οίκος επιδίωκε να επιτύχει απόλυτη αυτάρκεια, παράγοντας τα απαραίτητα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, τα εργαλεία που απαιτούνταν, καθώς και να εισάγει τις αναγκαίες πρώτες ύλες για την κατασκευή εργαλείων αλλά και αντικειμένων δηλωτικών κύρους. Μας ξενίζει ίσως σήμερα το γεγονός της παράλληλης λειτουργίας διαφόρων Οίκων σε κάθε αστικό κέντρο που επιδίωκαν την παραγωγή των ίδιων βασικών αγαθών. Για να χρησιμοποιήσουμε σύγχρονους όρους: εάν είχε επιδιωχθεί η εξειδίκευση της παραγωγής τους, τότε θα είχε επιτευχθεί μεγιστοποίηση του κέρδους. Ωστόσο, ο σκοπός της ύπαρξης αυτών των οργανισμών δεν ήταν το κέρδος ή ο ανταγωνισμός σε ένα περιβάλλον ελεύθερης ή ανελεύθερης αγοράς, αλλά, απλά, η συντήρηση των μελών τους, καθώς και η δημιουργία ενός πλεονάσματος, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την προβολή του Οίκου ως συνόλου και, αντιπροσωπευτικά, των ηγετών του[18]. Η ύπαρξη των μικρών και μεγάλων Οίκων, δηλαδή ουσιαστικά συνεταιρισμών, στα αστικά κέντρα και στην περιφέρεια ήταν απαραίτητη, επειδή στην Μεσοποταμία, ιδίως στο νότιο και κεντρικό τμήμα της, η γεωργία ήταν δυνατή μόνο με την βοήθεια εκτεταμένων και σύνθετων αρδευτικών έργων. Η

11 Nissen 1999, 40.
12 Mieroop 2004, 27.
13 Hudson και Wunsch 2004.
14 Hudson 2002, 23.
15 Algaze 2008.
16 Algaze 1993.
17 Renger 2003, 2007.
18 Renger 2002, 139.

γεωργία δεν μπορούσε, λοιπόν, να αποτελεί ατομική υπόθεση, αλλά έπρεπε να είναι το αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας και, μάλιστα, με κεντρικό σχεδιασμό και συντονισμό των εργασιών[19].

Επειδή τα σωζόμενα κείμενα της ύστερης 4ης και της 3ης χιλιετίας προέρχονται από τους Οίκους, δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα για την οικονομική ζωή έξω από αυτούς. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν υπήρχαν επίσης καθαρά ιδιωτικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις, καθώς και αν τα μέλη των Οίκων είχαν παράλληλα και ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα[20]. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία υποστηρίζεται η άποψη ότι το οικονομικό σύστημα της 3ης χιλιετίας στην Μεσοποταμία ήταν συγκεντρωτικό και στηριζόταν αποκλειστικά στην αναδιανομή των προϊόντων. Ωστόσο, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι αυτή η άποψη πρέπει πια να αναθεωρηθεί. Περιληπτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι οι Οίκοι εξασφάλιζαν μεν στα μέλη τους ένα κατώτατο εισόδημα, επέτρεπαν όμως και ίσως μάλιστα ενθάρρυναν την επιδίωξη πρόσθετων εσόδων. Οι γεωργοί λ.χ. που αναλάμβαναν την καλλιέργεια ενός χωραφιού μπορούσαν να κρατήσουν για τον εαυτό τους την τυχόν επιπλέον παραγωγή[21]. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εντατικοποίηση της εργασίας και την μεγιστοποίηση των κερδών, για να χρησιμοποιήσουμε πάλι σύγχρονους όρους, προς όφελος, όμως, και του Οίκου και των ίδιων των παραγωγών.

Αυτό που γνωρίζουμε, επίσης, είναι ότι οι τιμές των γεωργικών προϊόντων, αλλά και η ισοτιμία τους προς τον άργυρο ήταν προκαθορισμένες. Φαίνεται, μάλιστα, ότι παρέμειναν λίγο-πολύ σταθερές για το μεγαλύτερο διάστημα της 3ης χιλιετίας. Επίσης, το επιτόκιο στα δάνεια ήταν σταθερό και κυμαινόταν περίπου στο 20% ετησίως[22]. Αυτό σημαίνει ότι ένα πλεόνασμα από γεωργικά ή κτηνοτροφικά προϊόντα, που τυχόν κατείχαν κάποιοι ιδιώτες, πολύ δύσκολα θα μπορούσε να οδηγήσει σε πλουτισμό και την δημιουργία κεφαλαίου, αφού δεν υπήρχε μία «ελεύθερη αγορά», με την σύγχρονη έννοια του όρου, όπου θα μπορούσε κάποιος να κερδοσκοπήσει, εκμεταλλευόμενος τις ετήσιες διακυμάνσεις ως προς το μέγεθος της παραγωγής[23]. Επίσης, το περιθώριο κέρδους από τον έντοκο δανεισμό ήταν σχετικά μικρό. Η σταθερότητα στις τιμές των προϊόντων εξασφάλιζε στον παραγωγό ένα κατώτατο εισόδημα. Αυτό δεν είναι και τόσο αυτονόητο. Στις μέρες μας, η λειτουργία των νόμων της προσφοράς και ζήτησης της ελεύθερης αγοράς έχει ως αποτέλεσμα την μείωση του αγροτικού εισοδήματος όχι μόνον τις χρονιές εκείνες που η σοδειά είναι μικρή, αλλά και εκείνες που η σοδειά τυχαίνει να είναι υπεράφθονη. Η υπερπροσφορά ενός προϊόντος μειώνει την τιμή του, ευτελίζει το ίδιο το προϊόν και οδηγεί σε απόγνωση και, ενίοτε, και στην χρεωκοπία τους παραγωγούς.

Ιδιαίτερο πρόβλημα ανεργίας δεν φαίνεται να υπήρχε, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τα σωζόμενα κείμενα. Υπήρχε, μάλιστα, ειδική πρόνοια για τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα, τις χήρες και τα ορφανά, στα οποία δινόταν η δυνατότητα εργασίας σε κάποιον Οίκο, συνήθως σε υφαντικές εργασίες[24]. Τα υφάσματα που παρήγαγαν τα εργαστήρια του Οίκου τα αγόραζαν, δανειζόμενοι χρήματα από τον Οίκο, οι έμποροι που συνεργάζονταν με αυτόν και, αφού σχημάτιζαν καραβάνια, τα πωλούσαν κυρίως σε μακρινές περιοχές, ανταλλάσσοντάς τα με άργυρο και άλλες πρώτες ύλες, που ήταν απαραίτητες στα διάφορα εργαστήρια του Οίκου και δεν υπήρχαν στην Μεσοποταμία, λ.χ. ασβεστόλιθο, βασάλτη και ανδεσίτη, διάφορα ορυκτά, ξυλεία και ημιπολύτιμους λίθους[25]. Με αυτά εξοφλούσαν το αρχικό δάνειο και τον

19 Wittfogel 1962 και κυρίως Adams 1982.

20 Hudson και Levine 1999.

21 Wilcke 2007, 112-114.

22 Hudson 2002, 23. Γενικά βλ. Mieroop 2002β.

23 Polanyi κ.ά. 1957. «Ελεύθερη αγορά», με την σύγχρονη έννοια του όρου δεν υπήρχε ούτε και στην κλασική Ελλάδα: Flaig 2007, 135.

24 Hudson 2002, 12.

25 Algaze, 1993. Pollock 2008, 43.

προκαθορισμένο τόκο. Το περιθώριο κέρδους ήταν πολύ σημαντικό, μεγάλο όμως ήταν και το ρίσκο που έπρεπε να αναλάβουν.

Επειδή τα σωζόμενα κείμενα έχουν καθαρά λογιστικό ή προπαγανδιστικό χαρακτήρα, δεν γνωρίζουμε κάτι σχετικά με τις δυσλειτουργίες που προφανώς υπήρχαν σε αυτό το διαχειριστικό σύστημα. Σίγουρα δεν πρέπει να το εξιδανικεύσουμε, αφού η εργασία των μελών του Οίκου ήταν πολύωρη και κοπιαστική, ενώ η εξασφαλισμένη αμοιβή τους κάλυπτε απλά τις βασικές βιοτικές ανάγκες τους και τίποτε παραπάνω. Φαίνεται πάντως ότι δεν υπήρξαν σοβαρές κοινωνικές εντάσεις, αφού το οικονομικό σύστημα, οι τιμές των προϊόντων και το επιτόκιο των δανείων παρέμειναν σταθερά μέχρι και το τέλος της 3ης χιλιετίας. Ωστόσο, εκείνη την εποχή, δηλαδή κατά την διάρκεια της περιόδου Ur III, φαίνεται ότι η οικονομική διαχείριση έγινε υπερβολικά συγκεντρωτική[26]. Οι αξιωματούχοι των Οίκων παρακρατούσαν ολόκληρη την γεωργική και μεταπρατική παραγωγή. Μάλιστα, δεν αποθήκευαν πλέον τοπικά την παραγωγή κάθε πόλης, αλλά την μετέφεραν σε τεράστιους αποθηκευτικούς χώρους, που είχαν κατασκευάσει ειδικά γι' αυτόν τον λόγο σε ορισμένα κέντρα. Το πλήθος των οικονομικών κειμένων που σώζονται από αυτήν την περίοδο δείχνει ότι οι Οίκοι προσπάθησαν ουσιαστικά να ελέγξουν κάθε έκφανση της οικονομικής ζωής.

Δεν προξενεί έκπληξη το γεγονός ότι αυτό είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία μίας υδροκέφαλης γραφειοκρατίας, που, με την σειρά της, οδήγησε στην κακοδιαχείριση, την διαφθορά και την μείωση της παραγωγής. Οι μεσοποτάμιοι ηγεμόνες της πρώιμης 2ης χιλιετίας προσπάθησαν να θεραπεύσουν αυτές τις δυσλειτουργίες με ριζικά και καινοτόμα μέτρα, αντί να επανέλθουν στο δοκιμασμένο οικονομικό σύστημα της 3ης χιλιετίας. Καταβλήθηκε προσπάθεια να ιδιωτικοποιηθεί η οικονομία, αν χρησιμοποιήσουμε πάλι σύγχρονους οικονομικούς όρους[27]. Πλέον τα χωράφια και τα κοπάδια των ζώων μισθώνονταν εξ ολοκλήρου στους παραγωγούς τους. Αυτοί ήταν υποχρεωμένοι να παραδίδουν ένα προσυμφωνημένο μέρος της παραγωγής στον Οίκο και κρατούσαν για τον εαυτό τους το υπόλοιπο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την μείωση της γραφειοκρατίας και προσέφερε στους γεωργούς και κτηνοτρόφους ένα κίνητρο για να εντείνουν τις προσπάθειές τους, έτσι, ώστε να επιτυγχάνουν μίαν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη παραγωγή. Δυστυχώς, όμως, η σκληρή εργασία από μόνη της δεν αρκεί πάντοτε για να εξασφαλίσει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Αργά ή γρήγορα θα έλθει η στιγμή που η παραγωγή θα είναι μικρή, κάτι που μπορεί να οφείλεται σε μία σειρά από αστάθμητους παράγοντες. Σε αυτήν την περίπτωση ο γεωργός ή ο κτηνοτρόφος δεν είχε άλλη επιλογή από το να καταφύγει στον έντοκο δανεισμό. Αν οι σοδειές δεν βελτιώνονταν, τα χρέη αυξάνονταν και, νομοτελειακά, ένα ποσοστό των δανειοληπτών δεν ήταν πια σε θέση να τα αποπληρώσει. Αυτό οδηγούσε στην απώλεια της γης τους, αλλά και τον υποβιβασμό ολόκληρης της οικογένειάς τους σε καθεστώς δουλείας. Κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού της 2ης χιλιετίας, δηλαδή κατά την Παλαιοβαβυλωνιακή περίοδο, ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της Μεσοποταμίας έπεσε σ' αυτήν την παγίδα του χρέους και έχασε την ελευθερία του[28]. Για να αποφύγουν μία γενικευμένη κοινωνική αναταραχή, αλλά και για να μην αποδυναμώσουν τον στρατό τους, αρκετοί βασιλείς διέτασσαν ανά διαστήματα την διαγραφή του συνόλου των χρεών του γεωργικού πληθυσμού και την αποδέσμευση της κατασχεθείσης γης[29]. Ακόμη όμως και αυτά τα δραστικά μέτρα δεν μπορούσαν να προσφέρουν μόνιμη λύση, αφού το πρόβλημα ήταν συστημικό. Η διαρκής κοινωνική και οικονομική κρίση είχε δραματικές συνέπειες, αφού, προφανώς, διευκόλυνε την απρόσμενη κατάκτηση και λεηλασία της Βαβυλώνας,

26 Sharlach 2004.
27 Driel 2002.
28 Mieroop 2002α. Γενικά: Westbrook και Jasnow 2001.
29 Hudson 2002, 37.

του σημαντικότερου τότε μεσοποταμιακού κέντρου, από Χετταίους επιδρομείς το 1595 π.Χ.[30]

Θα περίμενε κανείς ότι αυτά τα τόσο επίκαιρα διδάγματα της μεσοποταμιακής οικονομίας θα διδάσκονταν σήμερα σε όλες τις Σχολές Οικονομίας. Αντιθέτως, στο ευρύ κοινό έχει εντυπωθεί η άποψη ότι η μεσοποταμιακή κοινωνία διέθετε ένα πρωτόγονο οικονομικό σύστημα, που στηριζόταν στις ανταλλαγές βασικών προϊόντων. Ελπίζω ότι το παρόν κείμενο έδειξε ότι αυτή η υπεραπλούστευση απέχει πολύ από την αλήθεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adams, R.M. 1982. «Die Rolle des Bewässerungsbodenbaus bei der Entwicklung von Institutionen in der altmesopotamischen Gesellschaft.» Στο *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*, επιμ. J. Hermann και I. Sellnow, 19-140. Berlin: Akademie Verlag.

Algaze, G. 1993. *The Uruk World System: the dynamics of expansion of early Mesopotamian civilization*. Chicago: University of Chicago Press.

_____. 2008. *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape*. Chicago: University of Chicago Press.

Bauer, J., R.K. Englund, και M. Krebernik. 1998. *Mesopotamien. Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*. Orbis biblicus et orientalis 160-1. Freiburg, Schweiz: Universitätsverlag – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Bolger, D., και L.C. Maguire, επιμ. 2010. *The Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East. Studies in Honour of Edgar Peltenburg*. Oxford – Oakville: Oxbow Books.

Breniquet, C. 1996. *La disparition de la culture de Halaf: les origines de la culture d'Obeid dans le Nord de la Mésopotamie*. Bibliothèque de la Délégation archéologique française en Iraq 9. Paris: Éditions Recherche sur les civilisations.

Dalley, S. 1989. *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh and Others*. Oxford: Oxford Paperbacks.

Driel, G. Van 2002. *Elusive Silver: In Search of a Role for a Market in an Agrarian Environment, Aspects of Mesopotamia's Society*. Leiden: NINO.

Flaig, E. 2007. «Mit Kapitalismus keine antike Stadtkultur. Überlegungen zum Euergetismus.» Στο Reinhard και Stagl 2007, 133-157.

Frangipane, M. 2007. «Different types of egalitarian societies and the development of inequality in early Mesopotamia.» *WorldArch* 39:151-175.

_____. 2010. «Different Models of Power Structuring at the Rise of Hierarchical Societies in the Near East: Primary Economy versus Luxury and Defence Management.» Στο Bolger και Maguire 2010, 79-86.

Hudson, M. 2002. «Reconstructing the Origins of Interest-Bearing Debt and the Logic of Clean Slates.» Στο Hudson και Mieroop 2002, 7-58.

Hudson, M., και B. Levine, επιμ. 1999. *Urbanization and Land Ownership in the Ancient Near East*. Peabody Museum Bulletin 7. Cambridge (MA): Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.

Hudson M., και M. Van de Mieroop, επιμ. 2002. *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East. A Colloquium Held at Columbia University, November 1998*. The International Scholars Conference of Ancient Near Eastern Economies 3. Bethesda, Md.: CDL Press.

Hudson, M., και C. Wunsch, επιμ. 2004. *Creating Economic Order: Record-Keeping, Standardizations, and the Development of Accounting in the Ancient Near East*. Bethesda, Md.: CDL Press.

Lamberg-Karlovsky, C.C. 1999. «Households, land tenure and communication systems in the 6th-4th millennia of Greater Mesopotamia.» Στο Hudson και Levine 1999, 167-201.

Leick, G., επιμ. 2007. *The Babylonian World*. New York – London: Routledge.

Manning, J.G., και I. Morris, επιμ. 2005. *The Ancient Economy: Evidence and Models*. Stanford: Stanford University Press.

Mieroop, M. Van De. 1997. *The Ancient Mesopotamian City*. New York: Oxford University Press.

_____. 2002α. «A History of Near Eastern Debt?» Στο Hudson και Mieroop 2002, 59-94.

30 Hudson 2002, 53.

_____. 2002β. «Credit as a Facilitator of Exchange in Old Babylonian Mesopotamia.» Στο Hudson και Mieroop 2002, 163-173.

_____. 2004. *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC: Blackwell history of the ancient world.* Oxford: Blackwell Publishing.

Nissen, H.J. 1999. *Geschichte Altvorderasiens*. München: Oldenbourg Verlag.

Oppenheim, A.L. 1964. *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. London: University of Chicago Press.

Polanyi, K., C.M. Arensberg, και H.W. Pearson, επιμ. 1957. *Trade and Market in Early Empires – Economies in History and Theory*. New York: Free Press.

Pollock, S. 2008. *Ancient Mesopotamia. The Eden that Never Was*. Cambridge: Cambridge University Press.

Porter, A. 2010. «From Kin to Class – And Back Again! Changing Paradigms of the Early Polity.» Στο Bolger και Maguire 2010, 72-78.

Postgate, J.N. 1992. *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*. London – New York: Routledge.

Reinhard, W., και J. Stagl, επιμ. 2007. *Menschen und Märkte. Studien zur historischen Wirtschaftsanthropologie*. Veröffentlichungen des Instituts für historische Anthropologie 9. Wien: Böhlau Verlag.

Renger, J. 2002. «Royal Edicts of the Old Babylonian Period - Structural Background.» Στο Hudson και Mieroop 2002, 139-162.

_____. 2003. «Oikos, Oikoswirtschaft.» *RÉA* 10 (1-2):43-45.

_____. 2007. «Economy of Ancient Mesopotamia. A general outline.» Στο Leick 2007, 187-197.

Schaebler, B. 2000. «Practicing musha': Common lands and the common good in southern Syria under the Ottomans and the French.» Στο *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, επιμ. R. Owen, 241-309. Cambridge (MA): Harvard University Press.

Sharlach, T. 2004. *Provincial Taxation and the Ur III State*. Leiden: Brill.

Westbrook, R., και R. Jasnow, επιμ. 2001. *Security for Debt in Ancient Near Eastern Law*. Leiden: Brill.

Wilcke, C. 2007. «Markt und Arbeit im Alten Orient am Ende des 3. Jahrtausends v. Chr.» Στο Reinhard και Stagl 2007, 71-132.

Wilkinson, T. 2010. «The Tell: Social Archaeology and Territorial Space.» Στο Bolger και Maguire 2010, 55-62.

Wittfogel, K.A. 1962. *Die Orientalische Despotie: eine vergleichende Untersuchung totaler Macht*. Frankfurt a.M.: Ullstein.

Κερκυραϊκή προϊστορία
Μικρή επισκόπηση

Κωνσταντίνος Λιντοβόης

SUMMARY: A BRIEF REPORT ON PREHISTORIC CORFU (KERKYRA)

The study of prehistoric archaeological sites in Corfu began in 1911 with Dörpfeld (site Kefali of Arillas) and continued in 1930 with Bulle (Afionas) and more intensively in 1964 with Sordinas (Sidari). More fertile efforts by many archaeologists and geologists were to follow. Much is also owed to amateur archaeologists like Stefanos Spathas, who has located many sites and keeps investigating and delivering valuable material.
In the Palaeolithic era low sea levels (due to glaciation) enabled food collectors and hunters following wild game to move over extended land sheets that have once merged Corfu with the mainland. Human activity is well documented with artifacts from all three Palaeolithic periods: choppers and chopping tools as well as handaxes dating back to the Early Palaeolithic have been found. Middle Paleolithic is more plentifully represented: scrapers, end-scrapers, drills, burins and Levallois points as well as bifacial leaf points of Mousterian and Levalloiso-Mousterian industries have been discovered. The Upper Paleolithic is even more completely known thanks to the auspicious event of excavating Grava in Gardiki (Sordinas).
The Mesolithic epoch in Corfu became internationally known after the excavation at the Canal d'Amour of Sidari. This excavation has brought to light many non-geometric flint microliths and sea shells, indicating a seafood-based diet (5820±340 BC).
This site has also revealed two phases of Neolithic civilization that, in other sites, such as Spartillas and Ermones, blends into Early Bronze Age, as indicated by flints, smoothed pick-axes, impressed ware (5390±180 BC) and incised pottery (5720±120 BC).
During the last few years there has been an appreciable increase of the so-called Local Bronze Age sites. These sites, spread all over the island, have yielded a variety of pottery items (usually of low quality, and only rarely with plastic or incised decoration, and also weaving tackles), stone tools, like scrapers and points, as well as chips and cores, all of flint, with the sole exception of the obsidian from the islets of Lagoudia), some wattle and daub leftovers and a few copper items: a chisel and a double axe from Ermones, double axes from Spartillas and a few copper scraps and partial copper straps from Almyros. Almyros –in Northern Corfu- has also yielded the remnants of a tumulus or burial circle; another burial site has been found in Ermones. The afore mentioned evidence helps us reconsider our previous views about the local Bronze Age and challenges the validity of the "Bronze Age" term itself, while presenting new questions about anthropological matters and the interaction of the local population with people from the surrounding areas.

ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΡΕΥΝΩΝ

Η προϊστορική Κέρκυρα προ πολλού πλέον δεν αποτελεί μια archeologica terra incognita. Η ενασχόληση με την Προϊστορία της Κέρκυρας συνιστά μια ενδιαφέρουσα πρόκληση, όμως είναι λίαν δυσχερής η σχετική αναδίφηση σε χρόνους προ του 20ού αιώνα μ.Χ. αναφορικά με την έρευνα και τα ευρήματα των προϊστορικών χρόνων[1]. Από την γραπτή παράδοση δεν έχουν διασωθεί στοιχεία πλην των σχετιζομένων κατ' εξοχήν με τα περί Φαιάκων, Σχερίας, Αλκίνοου και Οδυσσέα, όπως μας τα διασώζει ο θείος Όμηρος. Ενδεικτικά παρατίθενται σχετικοί στίχοι από την *Οδύσσεια*:

1 Παπαδημητρίου 1952. Σορδίνας 1974, 89-93.

ε 344-345

Σε αυτό το Ομηρικό χωρίο η Ινώ, αφού πήρε πίσω το σωτήριο «μαντήλι», προτρέπει τον Οδυσσέα να επιμείνει και να κολυμπήσει, ξεπερνώντας το τελευταίο αυτό εμπόδιο. Και τότε θα φτάσει στη χώρα των Φαιάκων, *την Σχερία,* στην οποία θα βρει την σωτηρία:

... ἀτὰρ χείρεσσι νέων ἐπιμαίεο νόστου
γαίης Φαιήκων, ὅθι τοι μοῖρ' ἐστὶν ἀλύξαι

«.... και με τα χέρια κολυμπώντας πάλεψε, για να φτάσεις
στη χώρα των Φαιάκων, όπου 'ναι γραφτό σου να σωθείς»[2].

ε 441-443

Όταν αποκαμωμένος φτάνει στις εκβολές γαλήνιου ποταμού, χαρακτηρίζει τον τόπο άριστο – ιδανικό κι ασφαλή:

ἀλλ' ὅτε δὴ ποταμοῖο κατὰ στόμα καλλιρρόοιο
ἶξεν νέων, τῇ δή οἱ ἐείσατο χῶρος ἄριστος,
λεῖος πετράων, καὶ ἐπὶ σκέπας ἦν ἀνέμοιο

«Αλλά, όταν κολυμπώντας έφτασε στο στόμιο
ήρεμου ποταμού, τότε σκέφτηκε : ο τόπος είν' ιδανικός,
ομαλός, χωρίς πέτρες και μακριά από ριπές ανέμου».

ζ 259-261

Μετά την συνάντησή τους, ο Οδυσσέας και η Ναυσικά διασχίζουν την ύπαιθρο χώρα που είναι γεμάτη με καλλιεργημένα χωράφια.

ὄφρ' ἂν μέν κ' ἀγροὺς ἴομεν καὶ ἔργα ἀνθρώπων,
τόφρα σὺν ἀμφιπόλοισι μεθ' ἡμιόνους καὶ ἅμαξαν
καρπαλίμως ἔρχεσθαι ...

«Κι όσο περνάμε αγρούς και χωράφια ανθρώπων,
τόσο εσύ με τις κοπέλες μαζί να περπατάς γοργά
πίσω απ' τα μουλάρια και την άμαξα ...»

ζ 262-265

Οι οδηγίες της Ναυσικάς, φυσικώ τω λόγω, αναφέρονται και σε τοπογραφικά στοιχεία της χώρας των Φαιάκων και ειδικότερα του άστεως με έμφαση στο ναυτικό της Σχερίας:

αὐτὰρ ἐπὴν πόλιος ἐπιβείομεν, ἣν πέρι πύργος
ὑψηλός, καλὸς δὲ λιμὴν ἑκάτερθε πόληος,
λεπτὴ δ' εἰσίθμη· νῆες δ' ὁδὸν ἀμφιέλισσαι
εἰρύαται· πᾶσιν γὰρ ἐπίστιόν ἐστιν ἑκάστῳ

«και στην πόλη μόλις φτάσουμε, που τείχος πυργωτό
την περιβάλλει, αψηλό, κι έχει λιμάνια όμορφα, δυο, στα πλάγια,
και στενό δρόμο εισόδου· δεξιά-ζερβά του δρόμου βρίσκονται πλοία,
καμπυλωτά μπρος πίσω·
κι όλα έχουν δικό τους ξεχωριστό στέγαστρο».

ζ 291-292

Η σύντομη αλλά ενδεικτική ποιητική «ξενάγηση» συνεχίζεται με την αναφορά στο άλσος της Αθηνάς, που δεν μπορεί παρά να είναι ειδυλλιακό:

2 Η απόδοση των ομηρικών αποσπασμάτων στη Νέα Ελληνική έγινε από τον υπογράφοντα.

δήεις ἀγλαὸν ἄλσος Ἀθήνης ἄγχι κελεύθου
αἰγείρων· ἐν δὲ κρήνη νάει, ἀμφὶ δὲ λειμών·

«Θα βρεις της Αθηνάς άλσος λαμπρό από λεύκες, στο δρόμο πλάι·
κι εκεί μια κρήνη ρέει και γύρω ένα λιβάδι».

Οι στίχοι αυτοί ενέπνευσαν τον Ερρίκο Σλήμαν, ο οποίος το 1868 πέρασε από την Κέρκυρα[3], καθώς και τους ερευνητές Κ. Ρωμαίο[4], W. Dörpfeld[5], Α. Κοσμόπουλο[6], Ι. Παπαδημητρίου[7] και Η. Bulle[8]. Βέβαια, άλλες ήταν οι προθέσεις αυτών, ως κινουμένων στο πλαίσιο μιας κατ' αρχήν ρομαντικής οραματικής έρευνας για ανακάλυψη του βασιλείου του Αλκινόου[9], και άλλο το τελικό αποτέλεσμα με τον εντοπισμό και την ανασκαφική έρευνα στις προϊστορικές, πλην όμως όχι μυκηναϊκές, θέσεις Κεφάλι και Αφιώνα στην Β.Δ. Κέρκυρα.

Οι αρχαιολόγοι αυτοί υπήρξαν πρωτοπόροι με έρευνες από τις αρχές του 20ού αι. έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μεταπολεμικά ένας εξαίρετος Κερκυραίος, ο Αύγουστος Σορδίνας, περπάτησε όλη την Κέρκυρα, τα νησιά και τις νησίδες δορυφόρους της, από το 1963 και για αρκετά χρόνια κατόπιν, και θεμελίωσε, με συστηματικώς εκκινήσαντα ερευνητή πεδίου τον Bulle, την Κερκυραϊκή Προϊστορία. Ακολούθως, ο άριστος γνώστης της παλαιολιθικής τεχνολογίας, ερευνητής, μεταπτυχιακός στο Πανεπιστήμιο της Τουλούζης, Στέφανος Σπάθας[10] συνέχισε την έρευνα για την Παλαιολιθική εποχή, ο δε αρχαιολόγος Κωνσταντίνος Σουέρεφ[11] εξεπόνησε διδακτορική διατριβή με θέμα την προϊστορική Κέρκυρα[12] και ο υπογράφων εντόπισε νέες θέσεις. Την σκυτάλη παρέλαβαν και προβαίνουν τα τελευταία χρόνια σε έρευνα πεδίου, πλην της οικείας Εφορείας Αρχαιοτήτων, οι αρχαιολόγοι Α. Παπαδέα και Γ. Γεωργιάδου με έρευνα στο ακρότατο νησί των Οθωνών (2007), καθώς και οι Α. Ντάρλας, Π. Καρκάνας, Ο. Πάλλη και Α. Παπαδέα με έρευνα στη λιμνοθάλασσα των Κορισσίων (2000 και 2002).

Επίσης, οι Γ. Δοντάς, Κ. Πρέκα, Α. Κάντα-Κίτσου, Δρ. Γ. Μεταλληνού, Φ. Λιάπη, Α. Καραμάνου, Δρ. Χ. Βλασσοπούλου, Γ. Αυγερινού, Ε. Μπουνιά, Δ. Σακκάς, Ε. Γιαγκούδη, Α. Παπαδέα, Χ. Σπανοδήμος, Μ. Γκούμα της Η' ΕΠΚΑ ασχολήθηκαν με την ανασκαφή προϊστορικών θέσεων. Ακολούθως, οφείλουμε να αναφέρουμε την Δρα Α. Σπετσιέρη-Χωρέμη για την συνολική προσφορά της και δη για την διδακτορική της διατριβή με θέμα την τοπογραφία της αρχαίας πόλης της Κέρκυρας και του νησιού[13]. Για την συμβολή τους στη μελέτη της Κερκυραϊκής και όχι μόνο Προϊστορίας οφείλουμε να περιλάβουμε και τους Ε. Αδάμ[14], Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη[15], Α. Βλαχόπουλο[16], J. Guilaine[17] και V. Tiné[18].

---

3 Σλήμαν 2009, 23-28. Σμπόνιας 2007, 206. Πολυχρονοπούλου 2003. Εδώ συναντώνται οι κοινές απαρχές της Αιγαιακής Αρχαιολογίας με εκείνες της Ιόνιας, η οποία τώρα πια κάνει γοργά βήματα, σχετικώς απαλλαγμένη από τις αγκιστρώσεις του ρομαντικού παρελθόντος, το οποίο, πάντως, είχε κατ' αρχήν την δική του αξία και συμβολή στην επιστημονική έρευνα.

4 Rhomaios 1925, 190, 201, 216-217.

5 Dörpfeld 1913. Soueref 1976, 2-3. Σουέρεφ 1976, 89.

6 Μεταλληνού 2008, 189 και 190-191. Γιαγκούδη και Σακκάς 2008, 199. Πιο διεξοδικά βλ. Μεταλληνού 2007α.

7 Παπαδημητρίου 1952. Soueref 1976, 3.

8 Bulle 1934.

9 Τσουμάνης 2010, 22-39. Ο Δρ Κ. Τσουμάνης παραθέτει γλαφυρά και σχολιάζει την παρουσία του Οδυσσέα στο νησί των Φαιάκων και την απαράμιλλη φιλοξενία βάσει του ομηρικού κειμένου.

10 Πλήρεις κατάλογοι και φωτογραφικό υλικό των ευρημάτων του στα αρχεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κερκύρας.

11 Σουέρεφ 1976, 89-93.

12 Soueref 1976.

13 Σπετσιέρη-Χωρέμη 1987, όπου και βιβλιογραφία.

14 Αδάμ 2007 και Adam 2007.

15 Κουρτέση-Φιλιππάκη 1996α, 1996β και 2007.

16 Βλαχόπουλος 2007.

17 Guilaine 2007.

18 Tiné 2007.

Η αρχαιολογική έρευνα στην Κέρκυρα συμπεριλαμβάνει, πλην της ιδίας, και τα εξής νησιά: τους Παξούς και τους Αντιπάξους, το σύμπλεγμα των Διαποντίων Νήσων στα Β.Δ. της (Οθωνούς, Ερείκουσα, Μαθράκι και Διάπλο) και τις νησίδες Λαγούδια στα Ν.Δ., έναντι της Λιμνοθάλασσας των Κορισσίων[19]. Κι αυτό, όχι μόνον επειδή απετέλεσαν ανά τους αιώνες ένα οργανικό πολιτισμικό σύνολο, αλλά, κυρίως, επειδή κατά την εποχή που μας απασχολεί και δη την Παλαιολιθική, αυτά συναποτελούσαν και γεωλογική ενότητα, η οποία, λόγω της τήξεως μεγάλου όγκου πάγων από τους μεγάλους παγετώνες της Γης, διαφοροποιήθηκε αρκετές φορές, όμως δεν έχασε το ενιαίο του χαρακτήρα της.

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαίο να σημειωθεί ότι σχετικά με την Παλαιολιθική, την Μεσολιθική, την Νεολιθική και κυρίως την Εποχή του Χαλκού –την αποκαλούμενη Χαλκολιθική στην Κέρκυρα– οι χρονολογήσεις αποκλίνουν από τα μελετημένα και τεκμηριωμένα στοιχεία των άλλων Ιονίων Νήσων, της ηπειρωτικής Ελλάδας και του Αιγαίου. Ιδιαιτέρως δε για την Εποχή του Χαλκού η πολιτισμική και κατ' επέκταση χρονολογική/αρχαιολογική ακολουθία της Πρωτοελλαδικής, Μεσοελλαδικής και Υστεροελλαδικής–Μυκηναϊκής Περιόδου του Αιγαίου δεν έχουν τεκμηριωθεί στην Κέρκυρα. Η ούτως αποκαλούμενη εντόπια Χαλκολιθική Εποχή αποτελεί «προέκταση» της Νεολιθικής και εξικνείται από τις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. έως τον 8ο αι. π.Χ., οπότε καταφθάνουν αρχικά Ευβοείς – Ερετριείς και κατόπιν Κορίνθιοι άποικοι στο νησί. Η επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα δεν έχει να παρουσιάσει, τουλάχιστον έως τώρα, χαλκά αντικείμενα, πλην ελαχίστων και προφανώς εισηγμένων, τα οποία συνιστούν ένδειξη για την Εποχή του Χαλκού αλλά όχι απόδειξη· επιπρόσθετα δεν έχουν ανευρεθεί Μυκηναϊκά κατάλοιπα πλην ελαχίστων οστράκων και αυτά αμφιβόλου χρονολογήσεως.

Εκτός από αυτά τα δεδομένα, σημειωτέον ότι το ανευρεθέν αρχαιολογικό υλικό που ανάγεται στην Εποχή του Χαλκού –την Χαλκολιθική– της Κέρκυρας δεν έχει δημοσιευθεί όπως ενδείκνυται, αφού π.χ. ακόμη και η έκθεση του Bulle για τον Αφιώνα και εκείνη του Σορδίνα για το Σιδάρι δεν αποτελούν πλήρεις δημοσιεύσεις. Οι πληροφορίες που διατίθενται για το αρχαιολογικό υλικό της εποχής, κυρίως από σωστικές ανασκαφές, προέρχονται από σύντομες συνήθως εκθέσεις στο περιοδικό Αρχαιολογικό Δελτίο. Πλην δε του Σορδίνα, ο οποίος όμως έδωσε βάρος στην Παλαιολιθική και Μεσολιθική εποχή, μελέτη μέρους του υλικού της Χαλκολιθικής από τους Έρμωνες έχει πραγματοποιήσει η Γ. Μεταλληνού αναφερόμενη, όμως, σε εξειδικευμένο θέμα (υφαντικό υλικό). Τέλος, οι πίνακες και η εργασία του Στ. Σπάθα για τα Παλαιολιθικά δεν έχουν επίσης δημοσιευθεί.

Συνεπώς, η συζήτηση για την Προϊστορική Κέρκυρα μπορεί να έχει αρχίσει από δεκαετίες (κυρίως με τον Σορδίνα από το 1960), όμως μελέτες εκτενείς και σε βάθος δεν έχουν γίνει παρά ελάχιστες. Ενθαρρυντικό είναι ότι ασχολούνται με τα θέματα αυτά νεώτεροι μελετητές, αλλά και πάλι η ενασχόληση τους είναι μερική και παροδική. Επίσης, θετικό είναι ότι διεπιστημονική ομάδα έχει πραγματοποιήσει έρευνα στα Κορίσσια και ότι άλλη ομάδα ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων επανήλθε στο Σιδάρι για μελέτη και ραδιοχρονολόγηση. Χρειάζεται, βέβαια, να προχωρήσει η έρευνα, όπως π.χ. της μελέτης των λίθινων και κεραμικών ευρημάτων σε σύγκριση και αντιδιαστολή με εκείνα της λοιπής Ελλάδας, των Βαλκανίων και της Ιταλίας.

Εν κατακλείδι, με την ανά χείρας, μάλλον περιληπτική, εργασία επιδιώκεται η σε γενικές γραμμές παρουσίαση των έως τώρα ερευνών και του υπάρχοντος αρχαιολογικού υλικού αφενός, αφετέρου η επισήμανση της ανάγκης για συστηματικές πλέον ανασκαφικές έρευνες θέσεων με προϊστορικά κατάλοιπα στην Κέρκυρα και τα νησιά-δορυφόρους της, καθώς και για έρευνα και μελέτη από ειδικούς επιστήμονες, είτε ατομικά είτε μέσω διεπιστημονικών ομάδων. Η επιστημονική κοινότητα και ασφαλώς η κοινωνία μας προσδοκά σχετικές κινήσεις και ανάληψη πρωτοβουλιών και από την πολιτεία μέσω των αρμοδίων υπηρεσιών και ασφαλώς από

19 Το νησιωτικό αυτό σύμπλεγμα διαμορφώθηκε κατά το Ανώτερο Ολιγόκαινο, Δερμιτζάκης κ.ά. 2000, 227.

πανεπιστήμια και ερευνητικά ιδρύματα, καθώς και από διατεθειμένους ιδιώτες. Η Κέρκυρα έχει αποδείξει πως κρύβει θησαυρούς πολιτισμού και γνώσης στο έδαφος και στη θάλασσά της. Θα εξακολουθούμε να την παραμελούμε, ενώ τα ερωτήματα παραμένουν ανοικτά;

Η ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Η ύπαρξη ανθρώπινης δραστηριότητας στην Κέρκυρα κατά την Παλαιολιθική εποχή έχει διαπιστωθεί από επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες, που έχουν πραγματοποιηθεί σε ευάριθμες ανοικτές θέσεις, όπως στη βραχοσκεπή της Γράβας Γαρδικιού, γιατί σε αυτές δραστηριοποιούνταν οι τροφοσυλλεκτικές – θηρευτικές ομάδες, οι οποίες μετακινούνταν ακολουθώντας τα ζώα και προετοιμάζοντας κάθε φορά επί τόπου τα εφόδιά τους: λίθινα τέχνεργα και άλλα από φυτικά και ζωικά υλικά (π.χ. ξύλινα, οστέινα, δερμάτινα).

Επειδή η ανθρώπινη ύπαρξη και δραστηριότητα επηρεάζεται από τις γεωκλιματικές συνθήκες και επειδή το φυσικό περιβάλλον καθορίζει –ιδίως κατά την απώτατη Προϊστορία– την ανθρώπινη δράση και την ποιότητά της σε προφανή, βέβαια, συσχέτιση με πλήθος άλλων στοιχείων, στην παρούσα μελέτη θα διαπραγματευθούμε εν συντομία τα τέχνεργα και τα ίχνη της ανθρώπινης δραστηριότητας παράλληλα με τα κλιματικά και τα γεωλογικά στοιχεία.

Κατώτερη Παλαιολιθική

Στην απώτατη Κατώτερη Παλαιολιθική –πιθανώς στην παγετώδη περίοδο Günz– ανάγονται οι παλαιότατοι κοπείς (choppers), όπως αυτός των Κορισσίων[20] και ίσως οι πολύ ενδιαφέροντες της Συλλογής Σπάθα[21]. Αυτό επιτρέπει, παρά τα ολιγάριθμα ευρήματα, να εξαχθεί ως εύλογο συμπέρασμα η ύπαρξη τροφοσυλλεκτών-θηρευτών[22] αυτήν την περίοδο στην Κέρκυρα[23].

Κατά την μεσοπαγετώδη περίοδο Mindel-Riss (ισοτοπικά στάδια MIS 7-8-9-10) και τις Riss I-II (ισοτοπικό στάδιο MIS 6), όταν η θαλάσσια στάθμη ήταν από 15 έως και 120 μέτρα χαμηλότερη σε σύγκριση με τη σημερινή[24] και το Κερκυραϊκό νησιωτικό σύμπλεγμα αποτελούσε

---

20 Kourtessi-Filippakis 1999, 283-286, εικ. 25.2. Το θέμα με τις κροκάλες-εργαλεία (choppers/chopping tools) απαιτεί πολύ προσοχή, διότι ανευρίσκονται από τους απωτάτους Παλαιολιθικούς χρόνους μέχρι την ιστορική εποχή, το δε περιβάλλον εύρεσής τους σχεδόν ποτέ δεν είναι το αρχικό, ιδίως όταν πρόκειται για επιφανειακά ευρήματα. Επίσης, Ντάρλας κ.ά. 2006, 11 και Tourloukis 2010, 58.

21 Δηλωμένη μεν η συλλογή, με καταγραφή και φωτογραφίες των τέχνεργων, στην οικεία Εφορεία Αρχαιοτήτων, αδημοσίευτη δε. Μέρος της βρίσκεται στα χέρια του ίδιου του συλλογέα με τις σχετικές άδειες (δυνατή η επίσκεψη μελετητών κατόπιν συνεννοήσεως), μεγάλο όμως μέρος της (περί τα 1.800 τέχνεργα) έχει παραχωρηθεί στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Κέρκυρας ως δωρεά, κατόπιν γραφειοκρατικών διαδικασιών, που διήρκεσαν από την 8η Μαΐου 1999 και περατώθηκαν την 30ή Μαΐου 2001 με αποδοχή της από το Υπουργείο Πολιτισμού σύμφωνα με το υπ' αριθ. πρωτ. έγγραφο: ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ45/27629/2366 της 30ής Μαΐου 2001. Περιλαμβάνει κυρίως πυριτολιθικά τέχνεργα από την Κέρκυρα, τα Ιωάννινα, την Πρέβεζα και τη Θεσπρωτία. Η συμβολή του κου Σπάθα στην έρευνα είναι αξιομνημόνευτη και αξιοποιήσιμη, διότι έχει συνεισφέρει, εκτός των άλλων, με εντοπισμό, στο διάστημα από το 1977 έως το 1984, 46 τοποθεσιών στην Κέρκυρα και 347 στη ΒΔ Ελλάδα (μερικές εκ των οποίων «επανακαλύφθηκαν» από άλλους ερευνητές!).

22 Γι' αυτούς ανθρωπολογικά στοιχεία –ίχνη έστω– δεν έχουν ευρεθεί. Όμως, δεν θα διέφεραν ίσως πολύ από εκείνους των οποίων κατάλοιπα ανευρέθησαν στη Μάνη: Πίτσιος 1985. Galanidou 2004. Χαρβάτη 2012, 21.

23 Καρκάνας 2010, 69-72. Αναφορικά με τις χρονολογήσεις δεν υπάρχει ακόμα για την Ελλάδα μια χρονολόγηση αναφοράς βάσει ανασκαφικών – στρωματογραφικών δεδομένων για την Κατώτερη Παλαιολιθική. Και εξ αυτού του λόγου γίνεται αναφορά σε ένα εύρος χρονολογήσεων, το οποίο ποικίλλει από μελετητή σε μελετητή και από δεκαετία σε δεκαετία. Κι αυτό θα παρατηρείται έως ότου, με εμβριθείς και τεκμηριωμένες μελέτες, συνεργασίες και κατόπιν συνεδριακών διαδικασιών, καθορισθεί μια κοινής αποδοχής χρονολόγηση με τις ελάχιστες κατά το δυνατόν αποκλίσεις, κυρίως λόγω τοπικών ιδιαιτεροτήτων και εκδοχών στις διάφορες λιθοτεχνίες.

24 Waelbroeck κ.ά. 2002, 297, εικ. 2 και 298-299, εικ. 4. Καρκάνας 2010, 32-40. Tourloukis 2010, 160-165. Για το ισοτοπικό οξυγόνο βλ. Λυριτζής 2005, 136.

ενιαία στεριά, ενωμένο με την Ήπειρο[25], βεβαιώνεται η ύπαρξη ανθρώπινης δραστηριότητας με την εύρεση τέχνεργων Αχελαίας παραδόσεως[26]. Στα τέλη της περιόδου παρατηρείται μια φάση, γνωστή και ως Eemian[27] (ισοτοπικό στάδιο MIS 5e), κατά την οποία διαπιστώνεται μια από τις θερμότερες φάσεις των τελευταίων πεντακοσίων (500) χιλιάδων ετών, με άνοδο της θαλάσσιας στάθμης περίπου κατά 7 μέτρα σε σύγκριση με τη σημερινή[28].

Τυπικό εργαλείο της περιόδου είναι ο χειροπέλεκυς, όπως οι ανευρεθέντες στην Στρόγια Βαρυπατάδων (Μέση Κέρκυρα) και στο Ρεκίνι-Ξανθάτες (Βόρεια Κέρκυρα) από τον ερευνητή Στέφανο Σπάθα[29]. Ο χειροπέλεκυς από το Ρεκίνι-Ξανθάτες[30] βρέθηκε επιφανειακώς, με σχεδόν μηδενική φθορά, και είναι αμυγδαλόσχημος από ντόπιο πυριτόλιθο, με υπόλευκη πατίνα (εικ. 1.1). Τέτοια εργαλεία χρειάζονταν στους τότε θηρευτές, εφόσον τα θηράματα ήταν μεγαλόσωμα (αρκούδες, βίσσονες και ίσως μαμούθ)[31]. Μπορεί να παραβληθεί τεχνοτροπικά με ανάλογα ευρήματα από τα Ροδαφνίδια Λέσβου[32].

Μέση Παλαιολιθική

Η Μέση Παλαιολιθική θεωρείται ότι διαρκεί περίπου από το 100/75.000 ως το 35/28.000 πριν από το παρόν[33] και γενικά συμπίπτει με την μεσοπαγετώδη Riss-Würm (ισοτοπικά στάδια MIS 5d, 5c, 5b, 5a) και την παγετώδη φάση Würm I (ισοτοπικό στάδιο 4) και Würm II (Μέσο Würm –ισοτοπικό στάδιο– MIS 3, σχεδόν το πρώτο του ήμισυ)[34]. Στις τελευταίες παγετώδεις Würm I-II παρατηρείται άλλοτε επέκταση και άλλοτε συρρίκνωση των πάγων βάσει των κυμαινομένων θερμοκρασιών, με ανάλογες «αυξήσεις» (MIS 5d και 5b ψυχρές ενδοπαγετώδεις) ή «μειώσεις-συρρικνώσεις» της στεριάς (MIS 5c και 5a θερμά ενδοπαγετώδη στάδια)[35]. Κατά τις φάσεις αυτές η θαλάσσια στάθμη[36] φτάνει από περίπου 20 μ. έως 75 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή και τα νησιά της Κέρκυρας είναι κατά μεγάλα διαστήματα ενωμένα με την στεριά-Ήπειρο, οπότε τα ζώα μετακινούνται και ακολουθούν οι άνθρωποι-θηρευτές[37]. Έπεται μια φάση αναθέρμανσης, που διαρκεί περίπου επτά χιλιάδες χρόνια (35.000 – 28.000 π.α. – ισοτοπικό

25 Μέττος και Κουτσουβέλη 1996. Καρκάνας 2010, 198. Ντάρλας 2012, 22.

26 Μέττος και Κουτσουβέλη 1996.

27 Η Eemian η οποία εξικνείται πριν από 130.000 έως 115.000 έτη περίπου. Πρόκειται για ύστερη θερμή – μεσοπαγετώδη φάση.

28 Miller κ.ά. 2011, 43. Επίσης, Shackleton κ.ά. 2003. Kiden κ.ά. 2002, 540-541. Καρκάνας 2010, 40. Κατ' άλλους η Eemian (ως και η Mindel – Riss και οι Riss I και II) περιλαμβάνεται στη Μέση Παλαιολιθική, ως αναγόμενη έτι πρωιμότερα, π.χ. Καρκάνας 2010, 72, Μέση Παλαιολιθική 250.000-45.000. Η διαπραγμάτευση αυτού του θέματος, όμως, δεν είναι της παρούσης και είναι εξάλλου θέμα κατ' εξοχήν των ειδικευμένων γεωλόγων. Γενικά τέτοιες θερμές φάσεις – επεισόδια προκαλούν τεράστια προβλήματα σε όσους δραστηριοποιούνται κοντά στα παράλια, ειδικότερα δε είναι και επικίνδυνα, αν λάβουν χώρα με ταχύ ρυθμό.

29 Συλλογή Σπάθα, αρ. 993. Spathas 1988, 57 και πίν. XVI.

30 Πρώτη συντομότατη δημοσίευση εδώ του χειροπέλεκυ, του οποίου ευγενώς μας παραχώρησε φωτογραφία ο κ. Σπάθας μαζί με εικόνες άλλων τέχνεργων. Εκφράζουμε και αυτόθι τις ευχαριστίες μας.

31 Δερμιτζάκης και Ντρίνια 2007, 54.

32 Τα Ροδαφνίδια στο Λισβόρι της Λέσβου, μια υπαίθρια θέση της Κατώτερης Παλαιολιθικής, ανασκάπτεται συστηματικά (2012-2016) υπό την επιστημονική διεύθυνση της Νένας Γαλανίδου από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας. Βλ. http://www.history-archaeology.uoc.gr/drastiriotites-kai-ereyna/anaskafes/katoteri-palaiolithiki-lesvos-anaskafi-epifaneiaki-ereyna-kai-geofysiki/. Τελευταία επίσκεψη 22 Νοεμβρίου 2020.

33 Στο εξής: π.π.

34 Miller κ.ά. 2011, 42-45. Περισσοράτης κ.ά. 2001, 660-661. Περισσοράτης 2002, 2153-2154. Καρκάνας 2010, 31-38.

35 Σορδίνας 1974, 89. Καρκάνας 2010, 41.

36 Η οποία στις θερμές μεσοπαγετώδεις περιόδους ανέρχεται λόγω τήξης τεράστιων όγκων πάγου.

37 Δερμιτζάκης και Ντρίνια 2007, 54-55. Λυριτζής 2005, 173-181. Καρκάνας 2010, 46-47 και 72-74.

στάδιο 3a)[38], με άνοδο της θαλάσσιας στάθμης περίπου 25 μ., η οποία διαπιστώνεται στην Κέρκυρα (Φουκαριό, Αγ. Θεόδωροι και Σολάρι) και στην νησίδα Διάπλο[39].

Παρά τις γεωκλιματικές αυτές μεταβολές, η Κέρκυρα και τα νησιά-δορυφόροι φαίνεται να ακολουθούν τον γενικότερο τρόπο ζωής και πολιτισμικής εξέλιξης που παρατηρείται και στην Ήπειρο. Απόδειξη τούτου είναι ότι σχεδόν σε όλο το νησί και στα παρακείμενα μικρότερα νησιά, στις ακτές και μέσα στη (σημερινή) θάλασσα, έχουν ανευρεθεί τέχνεργα της Μουστέριας και της Λεβαλλουά-Μουστέριας τεχνικής. Και τούτο, διότι οι δημιουργοί τους θήρευαν σε μια έκταση ευρύτερη από τη σημερινή νησιωτική, λόγω «επεκτάσεως» της ξηράς και υποχωρήσεως της θάλασσας, εξαιτίας των παγετωνικών φαινομένων[40]. Επιπλέον θήρευαν στην ενδιάμεση περιοχή Ηπείρου – Κέρκυρας, προφανώς και πέριξ των τότε υπαρχουσών εκεί λιμνών, ως βιοτόπων προσφερομένων για θήρα και ίσως αλιεία.

Τέχνεργα Λεβαλλουά-Μουστέριας παράδοσης έχουν ανευρεθεί στις θέσεις: Αρίλλα – Αγ. Στέφανο[41], Ρεκίνι – Ροπίλλα – Αγραφούς[42], λίμνη Κουνούπαινα-Δουκάδες[43], Γιατρούς[44], Γιαλλινά, Γουβιά – Τζάβρου – Βρωμολίμνη[45], Δασιά[46] Στρόγια[47] και Καλίτσα Βαρυπατάδων[48], Παλιόστανη[49], Βυρό – Καστανιά[50], Κομπίτσι[51], Σταλακτό[52], Γαρδίκι (Ν. όρους Αγ. Ματθαίου)[53], Κορίσσια[54], Γλυφονέρι[55], Παλιαύλακο[56] και Άγιο Γεώργιο (Αργυράδων)[57], Πλύματα[58] (Κορισσιών), Μαραθιά έως και Παλαιοχώρι[59], καθώς και στα Διαπόντια Νησιά[60] και στους Παξούς – Αντιπάξους[61].

Ενδεικτικά παρουσιάζονται τέχνεργα όπως: φυλλόσχημη αιχμή Μουστέριας τεχνικής (εικ. 1.2) από τις Ράχες Κορισσίων από γκριζωπό κερκυραϊκό πυριτόλιθο[62], θραυσμένη φυλλόσχημη αιχμή από ντόπιο πυριτόλιθο Μουστέριας τυπολογίας ανατολικού τύπου από την περιοχή Βουνιατάδων (εικ. 1.3)[63], τυπική αιχμή Λεβαλλουά από γκρίζο πυριτόλιθο προερχόμενη από

38 Miller κ.ά. 2011, 44, εικ. 2. Mitropoulos και Zananiri 2010, 1483, εικ. 9. Ferentinos κ.ά. 2012, 3-5, εικ. 1-3.
39 Σορδίνας 1965, 142-143.
40 Δερμιτζάκης κ.ά. 2000, 230-231.
41 Σορδίνας 1965, 143.
42 Σορδίνας 1965, 142 και 145. Sordinas 1969, 397-399.
43 Σορδίνας 1965, 142 και 145. Sordinas 1969, 397-399.
44 Από τη Συλλογή Σπάθα.
45 Από τη Συλλογή Σπάθα. Σορδίνας 1965, 142 και 144.
46 Σορδίνας 1965, 144. Επίσης, Δοντᾶς 1965, 381, ευρήματα στην παραλία της Δασιάς (υλικό αδημοσίευτο).
47 Σορδίνας 1965, 144 και Συλλογή Σπάθα.
48 Σορδίνας 1965, 144.
49 Σορδίνας 1965, 144. Sordinas 1969, 397-399.
50 Σορδίνας 1965, 144.
51 Σορδίνας 1965, 142 και 144.
52 Σορδίνας 1965, 142 και 144.
53 Σορδίνας 1965, 142 και 143.
54 Σορδίνας 1965, 142 και 143.
55 Σορδίνας 1965, 142 και 143.
56 Ντάρλας κ.ά. 2007.
57 Σορδίνας 1965, 142 και 143. Σουέρεφ 1976, 96, εικ. 2 στ-θ και 105. Papagianni 1999, εικ. 9.3: τέχνεργα 3, 5, 9.
58 Εντοπισμός Στ. Σπάθα και Κ. Λιντοβόη, με ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής και της Εποχής του Χαλκού.
59 Αναφορά Στ. Σπάθα.
60 Σορδίνας 1974, 90.
61 Τέχνεργα της Μέσης Παλαιολιθικής εκτίθενται στο Λαογραφικό Μουσείο Παξών, τα οποία ευγενώς μάς έδειξε ο δήμαρχος κ. Σπ. Μπογδάνος και τα οποία συνεκτίθενται με τέχνεργα της Χαλκολιθικής Εποχής. Μέρος αυτών μετέφερε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κερκύρας η κα Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, κατά μαρτυρία του δημάρχου.
62 Συλλογή Σπάθα 593. Στο βολβό κρούσης διατηρείται τμήμα από τον φλοιό της κροκάλας παραγωγής.
63 Συλλογή Σπάθα 699. Ο πυριτόλιθος περιέχει εγκλείσματα χαλαζία και έχει υποστεί φθορές λόγω ανακύλισης.

διαβρωμένη περιοχή ερυθρογής βορείως του Αγγελόκαστρου (εικ.1.4)[64] και αιχμή με μίσχο σε φολίδα Λεβαλλουά από γκριζωπό πυριτόλιθο (εικ.1.5)[65], η οποία θυμίζει τις αιχμές Aterian[66], προερχόμενη από τον Άγιο Γεώργιο Αργυράδων. Έπονται μικρή αμφιπρόσωπη φυλλόσχημη αιχμή τεχνικής Λεβαλλουά-Μουστέριας από την θέση Μεγάχορο ή Μέγας Χορός στον Μαραθιά (εικ. 1.6)[67] και καρδιόσχημη αιχμή από τον Άγιο Γεώργιο Αργυράδων (εικ. 1.7)[68]. Επίσης, Μουστέριο τριπλό πυριτολιθικό ξέστρο (double side & end scraper – εικ. 1.8) από την περιοχή Γιαλλινά[69]. Από την ίδια περιοχή προέρχεται το κυρτό πλευρικό ξέστρο επί φολίδος-λεπίδος (convex side scraper on flake-blade), τυπικό Λεβαλλουά-Μουστέριο, με καφετιά πατίνα (εικ. 1.10)[70]. Μουστέριο είναι το συγκλίνον ξέστρο επί φολίδος Λεβαλλουά από γκρίζο πυριτόλιθο με ελαφρά πατίνα από την περιοχή Ρεκίνι – Ροπίλλα (Αγραφών) (εικ. 1.9)[71].

Στα Β.Δ. της Κέρκυρας, ειδικότερα στα Διαπόντια Νησιά (Οθωνούς, Μαθράκι και Διάπλο, πλην της Ερείκουσας, η οποία, λόγω μεγάλου βάθους της θάλασσας γύρω της, δεν «ενώθηκε» με τον στεριανό κορμό, όπως τα άλλα νησιά), ο Σορδίνας[72] εντόπισε εκατοντάδες πυριτολιθικά τέχνεργα και απολεπίσματα, κατεργασμένα με τεχνική Λεβαλλουά Μουστέριας παράδοσης. Οι περισσότεροι πυριτόλιθοι έχουν υποστεί ριζική χημική αλλοίωση και αιολική λείανση, έχουν απολέσει τις αρχικές αποχρώσεις τους και έχουν έντονη πατίνα (κιτρινωπή ή πορτοκαλόχρωμη). Χρονολογικά ο Σορδίνας τα τοποθετεί σε εποχή πλέον του 35.000 πριν από σήμερα, κατά την περίοδο Würm. Τότε τα νησιά αυτά αποτελούσαν μια ενότητα με την Κέρκυρα και την Ήπειρο. Στο Διάπλο, όλη η επιφάνεια της νησίδας είναι διάσπαρτη από πυριτολίθους, στους Οθωνούς εντοπίστηκαν στο Αυλάκι[73], στο δε Μαθράκι στις θέσεις Αρβανίτικο, Φρύδι, Φώκιες, Απιδιές, Καπσάλα, Αγουρίδι και Κόντρακας[74].

Επιπροσθέτως, η επιστημονική ομάδα που ερεύνησε τη θέση Κανόνι – Αυλάκι και Στρογγυλάδι – Καμάρα των Οθωνών ανεκάλυψε σε ερυθρογή αρχαιολογικό υλικό, το οποίο επιβεβαιώνει τον Σορδίνα και αποδεικνύει ύπαρξη και άλλων λιθοτεχνιών[75]. Η έντονη πατίνα δεν διευκολύνει την χρονολόγηση, όμως «η παρουσία μιας διπλής ράσπας σε φολίδα Λεβαλλουά αποτελεί σαφή ένδειξη της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου»[76].

Στη θέση Παλιαύλακο της Λιμνοθάλασσας των Κορισσίων βρέθηκε γνάθος ιπποπόταμου από ερευνητική ομάδα. Άλλη έρευνα της αυτής ομάδας απέδωσε λίθινα και οστέινα ευρήματα. Αυτά δεν ήταν in situ, είναι φθαρμένα και είναι παραδόσεως Λεβαλλουά, αναγόμενα στη Μέση Παλαιολιθική, η οποία φέρεται να εκτείνεται, κατά την εκτίμηση των μελετητών, «πιθανότατα στο τέλος του Μέσου ή αρχή του Ανώτερου Πλειστόκαινου», «μεταξύ 150.000 και 80.000 ετών» π.π.[77]

---

64 Συλλογή Σπάθα 1115. Με επεξεργασία «χτυπήματος σμίλης» στην επάνω επιφάνεια, με γκριζωπή πατίνα και ίχνη από οξειδωμένη μεταλλοφόρα γαία.

65 Συλλογή Σπάθα 740.

66 Πρόκειται για αιχμές ακοντίων (οι βαρύτερες και μεγαλύτερες από αυτές) ή βελών (οι πιο μικρές και ελαφρές) απαντώμενες σε όλη σχεδόν τη Β. Αφρική από το Μαρόκο έως την Αίγυπτο, ακόμη και το Ισραήλ. Βλ. Shea 2006. Barton κ.ά. 2009. Iovita 2011. Dibble κ.ά. 2013.

67 Συλλογή Σπάθα 856. Από κιτρινωπό πυριτόλιθο.

68 Συλλογή Σπάθα 735. Και Spathas 1988, 32. Από ντόπιο καστανοκίτρινο πυριτόλιθο, μάλλον της Τελικής Μέσης Παλαιολιθικής.

69 Συλλογή Σπάθα 903.

70 Συλλογή Σπάθα 907.

71 Συλλογή Σπάθα 1079.

72 Σορδίνας 1974, 88-90.

73 Σορδίνας 1974, 90-91.

74 Σορδίνας 1974, 90-91.

75 Παπαδέα και Γεωργιάδου 2007, 137-138. Παπαδέα 2009, 297-304 και 306.

76 Παπαδέα και Γεωργιάδου 2007, 138.

77 Ντάρλας κ.ά. 2007, 80-83 και εικ. 6 και 7.

Γενικότερα, στην Μέση Παλαιολιθική η λιθοτεχνία είναι Λεβαλλουά – Μουστέρια και εντοπίστηκε σε περιοχές με ερυθρογή (terra rossa). Τα εργαλεία είναι κυρίως μονόπλευρα και αμφίπλευρα ξέστρα, καθώς και αιχμές. Οι επιδέξιοι δημιουργοί τους εργάζονταν επί φολίδων προερχομένων από πυρήνες πυριτολίθου. Προέβαιναν σε προεργασία των φολίδων με αποκρούσεις και, με ένα καθοριστικό κτύπημα στο βολβό κρούσης, είχαν έτοιμο το επιθυμητό εργαλείο. Τυπικά εργαλεία της περιόδου αυτής είναι φολίδες – λεπίδες, ξέστρα, τρυπάνια, αιχμές κ.ά. για την θήρα, την συλλογή καρπών – ριζών και την επεξεργασία ξύλου, δέρματος ή άλλων υλικών.

Ανώτερη Παλαιολιθική

Θέσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Κέρκυρα είναι οι: Γράβα Γαρδικιού[78], Ρεκίνι και Αγραφοί[79], Δουκάδες και Γιατροί[80], Στρόγια[81], Καστανιά[82], Παλιόστανη[83], Καλίτσα[84], Βυρό[85], Μεσογγή (ποτάμι)[86], Επισκοπιανά[87], Σκίδι και Ράχες[88], Κορίσσια και Αγ. Γεώργιος (Αργυράδων)[89], στα νησιά Οθωνοί (θέση Φρύδι) και Μαθράκι (θέση Απιδιές)[90] και στη νησίδα Διάπλο[91].

Στα μέσα περίπου της Würm II (ισοτοπικό στάδιο MIS 3, περ. 45.000/40.000 π.π.) ο άνθρωπος προχωρεί σε νέα εξελικτική βαθμίδα. Αρχίζει μια νέα πορεία στην πρώιμη Ανώτερη Παλαιολιθική με έντονα τα χαρακτηριστικά της στο χρονικό διάστημα περίπου 40.000-12.000 π.π. Η επέκταση των παγετώνων «κατεβάζει» την θαλάσσια στάθμη από 25 μ. έως 75 μ. σε σχέση με τη σημερινή[92]. Ειδικότερα στη φάση LGM (Last Glacial Maximum, περίπου 30.000-19.000 π.π.)[93] και στη φάση Oldest Dryas, η οποία λαμβάνει χώρα γύρω στο 18.000 με 15.000 και θεωρείται πιο ψυχρή, η θαλάσσια στάθμη κατέρχεται σε περίπου 130 μ. από την σημερινή, ενίοτε ακόμη και 142 μ.[94]

Οι επόμενες κλιματικές φάσεις είναι συντομότερης διάρκειας από τις παλαιότερες και διαφαίνεται μια ασταθής πορεία του κλίματος προς το θερμότερο. Υποχωρεί η θάλασσα κατά 20 έως 80 μ. σε σύγκριση με τη σημερινή (κυμαινόμενη κατά τόπους), όσο διαρκεί η ψυχρή φάση Older Dryas, περίπου από το 14.000 έως το 13.700 π.π. και η Younger Dryas, 12.800-11.700[95]. Στην περιοχή μεταξύ Κερκύρας και Ηπείρου διαμορφώθηκαν εκ νέου δύο τουλάχιστον λίμνες

78 Σορδίνας 1968, 77-80. Sordinas 1969, 399-400. Facorellis 2013, 20, 25 (χάρτης), 26 (χρονολογικός πίνακας), 29, εικ. 1.5 και 50.
79 Σορδίνας 1965, 142 και 145.
80 Σορδίνας 1965, 142 και 144.
81 Σορδίνας 1965, 142 και 144. Σουέρεφ 1976, 96, εικ. 2α-δ και 105. Επίσης, αναφορά από Σπάθα.
82 Σορδίνας 1965, 142 και 144. Σουέρεφ 1976, 96, εικ. 2α-δ και 105.
83 Σορδίνας 1965, 142 και 144. Σουέρεφ 1976, 96, εικ. 2α-δ και 105.
84 Σορδίνας 1965, 142 και 144. Σουέρεφ 1976, 96, εικ. 2α-δ και 105.
85 Σορδίνας 1965, 142 και 144. Σουέρεφ 1976, 96, εικ. 2α-δ και 105.
86 Σορδίνας 1965, 142 και 143.
87 Αναφορά Στ. Σπάθα.
88 Αναφορά Στ. Σπάθα.
89 Σορδίνας 1965, 142 και 143.
90 Σπετσιέρη-Χωρέμη 1987, 33.
91 Sordinas 1969, 407-409· 1970, 25-28, όπου και συγκριτική αναφορά με Καμπινιάνο, Κεφαλονιά κ.λπ. Επίσης, Σορδίνας 1974, 91.
92 Lambeck 1996, 588, 592, 593, εικ. 2, 595, εικ. 3. Maselli 2011, 11-13.
93 Lambeck κ.ά. 2002, 203-204, εικ. 2-3.
94 Lambeck και Purcell 2005, 1976. Miller κ.ά. 2011, 42-46. Mitropoulos και Zananiri 2010, 1482-1483, εικ. 9. Καθώς και Roper 2016, παραστατικά στους πίνακες για την Eemian – Last Major Interglacial και την Last Glacial Maximum.
95 Lambeck κ.ά. 2002, 203-204, εικ. 5. Waelbroeck κ.ά. 2002. Lambeck και Purcell 2005, 1976 και 1978. Maselli 2011, 14-16, εικ. 1.5, και 100-113.

και μερικές λωρίδες ξηράς, που επιτρέπουν τη μετακίνηση των θηρευτών – τροφοσυλλεκτών, όπως και σε προγενέστερες φάσεις[96].

Αυτοί οι θηρευτές χρησιμοποιούν τέχνεργα μιας Γραβέττιας τεχνικής, αρκετά εξελιγμένης και διατηρούμενης επί μακρό διάστημα. Παρατηρείται αλλαγή στη δημιουργία εργαλείων από πυρήνες λεπίδων. Τυπικά εργαλεία της περιόδου είναι εργαλεία από φολίδες-λεπίδες με παράλληλες τις πλάγιες πλευρές. Τις κάνουν κοφτερές και με μήκος τουλάχιστον διπλάσιο του πλάτους. Έτσι, δημιουργούν διπλά – αμφίπλευρα σαν ακμές λεπίδας ξέστρα, λεπίδες με περιφερειακή επεξεργασία του τύπου μαχαιριών, αιχμές με στομωμένη ράχη (backed blades), σμίλες και πολλά εργαλεία με εξειδικευμένη χρήση για επεξεργασία κρέατος, οστών, δέρματος και ξύλου.

Τέτοια τέχνεργα βρέθηκαν στη σημαντικότερη ως τώρα θέση της περιόδου, στην βραχοσκεπή Γράβα Γαρδικιού, στα Ν. του όρους Άγιος Ματθαίος[97]. Η ανασκαφική έρευνα εκεί απέδωσε 870 λίθινα τέχνεργα[98]: πυριτολιθικούς πυραμιδόσχημους πυρήνες, λεπίδες, διπλά ξέστρα, σμίλες, αιχμές, φυλλόσχημες βελόνες, δύο κατεργασμένα οστά (εκ των οποίων το ένα είναι αιχμή μήκους 6 εκ., με παράλληλες εγχαράξεις, για να φέρουν πιθανώς δηλητήριο), μια ψήφο σε κατεργασμένο δόντι (pierced tooth) με θραυσμένη την διάτρηση για ανάρτησή της ως περιδέραιου ή μέρους του[99], καθώς και ένα τμήμα οστέινου πλακιδίου με ίχνη ώχρας[100].

Τα εξαιρετικά ξέστρα, κατασκευασμένα σε χονδρούς πυρήνες ή πλατιές λεπίδες (μήκους 5-6 εκ. και πλάτους 2-3 εκ.), καταδεικνύουν την Ανώτερη Παλαιολιθική πολιτισμική βαθμίδα. Οι αιχμές είναι παρόμοιες με τα ξέστρα, πλην των κατεργασμένων πλευρών, οι οποίες βεβαίως σταδιακά συγκλίνουν· μερικές είναι επιμήκεις (με μήκος έως και 8 εκ., αλλά με πλάτος μόνον 1 εκ.) και είναι ενδεικτικές της Γραβέττιας παραδόσεως. Με έμφαση αναφέρονται οι χαρακτηριστικές γραβέττιες φυλλόσχημες βελόνες, μικρότατες αιχμές άριστης κατεργασίας, μερικές εκ των οποίων φτάνουν και τα 3 εκ. μήκους, 0,5-0,6 εκ. πλάτους και μόνο 0,2 εκ. πάχους. Οι σμίλες έχουν τις διαστάσεις των ξέστρων, αλλά μερικές είναι επιμήκεις έως και 14 εκ. Μερικά τέχνεργα είναι διπλού χαρακτήρα και χρήσεως, δηλαδή ξέστρο στο ένα άκρο και σμίλη στο άλλο. Χαρακτηριστικές είναι οι μικρές λεπίδες με κατεργασία στη ράχη. Αυτή η «πολυσύνθετη» τεχνική, επισημαίνει ο Σορδίνας, απαντάται στην Δυτική Ευρώπη και ανάγεται στην Ωρινάκια φάση της Ανώτερης Παλαιολιθικής, όμως αναπτύχθηκε ιδιαιτέρως στη Γραβέττια περίοδο (περίπου 25 – 10 χιλ. έτη π.Χ.)[101].

Επίσης, στη Γράβα Γαρδικιού βρέθηκαν οστά από τα είδη: βους (Bos primigenius), άγριο άλογο (Equus cabalus), κόκκινο ελάφι (Cervus elaphus), ελάφι πλατόνι (Dama dama), ελάφι Πίνδου (Cervus elaphus), ζαρκάδι (Capreolus capreolus), άλκη (Alces alkes), σκύλος (Felis canis), αγριόχοιρος (Sus scrofa), λαγός (Lepus), αλεπού (Vulpes), ύαινα (Hyaena), ασβός (Meles), νυφίτσα (Mustela), τρωκτικά και χελωνοειδή[102]. Επιπλέον, βρέθηκαν πολλά οστά μεγάλων – απροσδιορίστου είδους – πτηνών και λίγα κελύφη από θαλάσσια κοχύλια[103].

---

96 Papoulia 2016, όπου και αναφορά στην Κέρκυρα και στο Διάπλο, καθώς και ευρύτερη αναφορά στα γεωαρχαιολογικά δεδομένα για τις θαλάσσιες διαβάσεις στην Ανατολική Μεσόγειο.

97 Σουέρεφ 1976, 90, 94, εικ. 1, 96 εικ. 3, και 105. Σορδίνας 1996.

98 Σορδίνας 1968, 77-80.

99 Sordinas 1969, 400. Στην αυτή σελίδα ο Σορδίνας σημειώνει ότι ο E. Higgs τού ανέφερε ότι παρόμοιες χάντρες βρήκε στο σπήλαιο της Καστρίτσας σε στρώμα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, τον Αύγουστο του 1966.

100 Sordinas 1969, 400. Σε αυτό το πλακίδιο αναφέρεται ο μελετητής με ερωτηματικό «Worked bone (?polisher), fragmented».

101 Σουέρεφ 1976, 95 και εικ. 2 και 3.

102 Sordinas 1969, 399. Δερμιτζάκης κ.ά. 2000, 230-231.

103 Σορδίνας 1968, 80. Γενικότερα για την πανίδα στην Παλαιολιθική βλ. Τρανταλίδου 1996. Για τη χλωρίδα, βλ. Σαρπάκη 1996.

Η μελέτη της Γράβας φανερώνει ύπαρξη μεταβατικού σταδίου από το τροφοσυλλεκτικό στο τροφοπαραγωγικό με πρώιμη – γηγενή στην ευρύτερη ορεινή Βαλκανική εξημέρωση αιγοπροβάτων, η οποία, όπως φαίνεται ως τώρα, εξελίσσεται ομαλά προς την Νεολιθική περίοδο. Πρόκειται για παράδειγμα της θεωρίας της πολυγραμμικής ανάπτυξης σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη περί πυρηνικής ανάπτυξης, με τη Μεσοποταμία να αποτελεί το πρώτο και μοναδικό λίκνο του τροφοπαραγωγικού πολιτισμού.

Στα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής η Κέρκυρα γίνεται πια νησί, δηλ. περίπου πριν 10.800 χρόνια. Έκτοτε και έως το τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ. η Μέση Θαλάσσια Στάθμη σταδιακά ανυψώνεται[104]. Τα λίθινα εργαλεία είναι Γραβέττιας τεχνικής, πολύ εξελιγμένης. Είναι δημιουργήματα μιας τεχνικής μετεξέλιξης των Γραβέττιων λεπίδων, η οποία οδηγεί σε μικροαιχμές σε όλη την Ευρώπη και ειδικότερα στις Ρομανέλλιες της Απουλίας. Πρόκειται για την κορύφωση της επιδεξιότητας του Homo Sapiens Sapiens της ύστατης Ανώτερης Παλαιολιθικής. Αξιοσημείωτες και χαρακτηριστικές της περιόδου είναι οι σμίλες, οι οποίες βρέθηκαν στο Μαθράκι (Φρύδι και Απιδιές)[105]. Παρεμφερώς, από την Στρόγια προέρχεται σύνθετο εργαλείο από βαθύ κόκκινο πυριτόλιθο (εικ. 1.11): πρόκειται για λεπίδα με πλευρικό ξέστρο και σμίλη στο ένα άκρο[106]. Μερικά τέχνεργα της Ανώτερης Παλαιολιθικής από την περιοχή Βυρού – Κομπιτσιού – Βαρυπατάδων έχουν δημιουργηθεί από καστανό πυριτόλιθο, ο οποίος επιχωριάζει στην ενδοχώρα της Ηπείρου[107].

Οι ποικιλίες των εργαλείων και τα άλλα ευρήματα, όπως μια ψήφος και επεξεργασμένο οστό με ίχνη ώχρας από την Γράβα Γαρδικιού[108], είναι δηλωτικά των ικανοτήτων και των ενασχολήσεων των ανθρώπων της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Κέρκυρα, οι οποίες υπερβαίνουν την απλή τροφοσυλλογή και παρέχουν ενδείξεις για διακόσμηση του σώματος και ίσως για ανησυχίες πέραν εκείνων της επιβίωσης. Είναι πιθανόν η ψήφος να έχει και ταλισμανικό χαρακτήρα, φερόμενη ακόμα για προστασία και ενδεχομένως για επιτυχή έκβαση της θήρας.

Η ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Αυτή η περίοδος εντοπίσθηκε στο Σιδάρι – Canal d' Amour, που είναι η πλέον μεθοδικά και καλύτερα ερευνηθείσα και μελετηθείσα θέση της προϊστορικής Κέρκυρας[109] μετά και τις έρευνες του 2004[110]. Βρίσκεται στην Β.Α. Κέρκυρα και έδωσε μια σημαντική στρωματογραφική ακολουθία με πολιτισμικούς ορίζοντες από την Μεσολιθική και την Νεολιθική έως και την Χαλκολιθική[111]. Ο «οικισμός» ήταν πλησίον των εκβολών ενός μικρού ποταμού[112] και η Μεσολιθική περίοδος εντοπίζεται στο στρώμα D. Αυτό εμπεριείχε στάχτες, καμένα μικρά ξύλα, μεγάλο αριθμό οστρέων (*Cardium edule* κ.ά.) και πλήθος καμένων οστών μικρόσωμων θηραμάτων. Βρέθηκαν, επίσης, πολλοί, μη γεωμετρικοί μικρόλιθοι, αλλά και τρία όστρακα «ἁπλῆς μονοχρώμου καστανῆς κεραμικῆς in situ»[113].

---

104 Kiden κ.ά. 2002, 537-540 και πίν. 1.

105 Σορδίνας 1974, 91.

106 Συλλογή Σπάθα 964.

107 Σορδίνας 1965, 144.

108 Sordinas 1969, 400.

109 Σορδίνας 1965, 142 και 145-146· 1968, 81-83.

110 Berger κ.ά. 2014.

111 Χρέος συνιστά και απότιση φόρου τιμής η αναφορά στους γεωλόγους Μ.Γ. Μαρκέτου-Πυλαρινού και Ελ. Σακελλαρίου-Μανέ, διότι η εργασία τους (1964) υπήρξε η αφορμή να αρχίσει έρευνα εκεί ο Α. Σορδίνας. Οι γεωλόγοι αυτοί το 1955, μελετώντας το Σιδάρι, ανακάλυψαν πυριτολίθους κ.λπ. σε στρώμα «ξυλανθρακούχου αργίλου» (Δοντᾶς 1965, 381).

112 Του οποίου ποταμού έχουν μετακινηθεί μέρος της κοίτης και οι εκβολές από την Μεσολιθική εποχή.

113 Σορδίνας 1965, 146. Και Σορδίνας 2007, 29-31, όπου και ο συγγραφέας εικάζει «ότι προήλθε από το Αιγαίο» ο Μεσολιθικός οικισμός του Σιδαριού, χωρίς όμως περαιτέρω ανάλυση-τεκμηρίωση.

Η μελέτη των λιθοτεχνιών της Μεσολιθικής εποχής αποδεικνύει διαφορές από τις Παλαιολιθικές τεχνικές και ένα νέο προσανατολισμό σε εργαλεία από φολίδες, μικρών διαστάσεων και μη γεωμετρικά[114]. Ειδικότερα, η λιθοτεχνία του Μεσολιθικού Σιδαριού έχει αποδώσει ευάριθμους πυρήνες έως 5 εκ., πολλές φολίδες με δευτερογενή επεξεργασία, πάμπολλα απορρίμματα, μικροαποκρούσματα, μικρολεπίδες και ελάχιστα τερματικά ξέστρα, οδοντωτά, οπείς και γλυφίδες. Επιπλέον, υπάρχουν λίγες μικρολεπίδες. Σχεδόν απουσιάζουν οι λεπίδες (μόνο μία σημειώνει ο Σορδίνας και επιβεβαιώνει η Αδάμ[115]), ίσως επειδή άλλαξαν οι κλιματικές συνθήκες και, συνακόλουθα, τα ζωικά είδη και, άρα, οι διατροφικές συνήθειες. Στην περιοχή, συνεπώς, υπήρξαν ή ήλθαν άνθρωποι διαφορετικοί από τους της Ανώτερης Παλαιολιθικής (επήλυδες; άποικοι; πόθεν;[116]) προφανώς με άλλες διατροφικές συνήθειες και διαφορετικό πολιτισμικό σύστημα.

Η θέση ανάγεται στα τέλη της 7ης ή στην αρχή της 6ης χιλιετίας π.Χ. (στρώμα D με ραδιοχρονολόγηση: 5870±340 π.Χ.[117]), η οποία όμως, με βάση της νεώτερες μελέτες, μετατίθεται επί το αρχαιότερον[118] μεταξύ 7.100 και 6.600 έτη π.Χ.[119] Τυπολογικά είναι, κατά τον Σορδίνα, συγγενής με τα ευρήματα σε θέσεις στην Ν. Ιταλία, όπως το σπήλαιο Riparo Blanc[120], La Porta κ.ά., στην Βαλκανική (νότια κυρίως, στην Αλβανία, όπως στη θέση Kryegjata), στην Ήλιδα[121], στην Ήπειρο, στην Πελοπόννησο (σπήλαιο Φράγχθι και σπήλαιο 1 Κλεισούρας) και στη Θεσσαλία στο σπήλαιο Θεόπετρα[122].

Στην Κέρκυρα, η οποία κατά την Μεσολιθική εποχή είναι πλέον νησί[123], οι κλιματικές συνθήκες συνεχώς αλλάζουν επί το θερμότερο και «οι Άνθρωποι του Σιδαριού» προσπαθούν και παρακολουθούν τις νέες περιβαλλοντικές συνθήκες, επιβιώνουν δε συλλέγοντας θαλάσσια κυρίως και φυτικά μέσα διατροφής, ψαρεύοντας δηλ. και λιγότερο θηρεύοντας, επινοώντας παράλληλα νέες τεχνικές για την δημιουργία τέχνεργων[124] προσαρμοσμένων στα τότε διαμορφούμενα δεδομένα της συγκεκριμένης τροφοσυλλογής. Δεν αποκλείονται σχέσεις με την Αδριατική και την Νότια Ιταλία[125]. Αυτή η θεώρηση ενισχύεται από την εύρεση λίθινων τέχνεργων από γκριζωπό σχεδόν διάφανο λίθο, του οποίου δεν έχει προσδιοριστεί η προέλευση, όμως παρουσιάζει ομοιότητες με ανάλογο υλικό στην Ιταλία[126]. Αυτό το δεδομένο επιτάσσει την εκ νέου μελέτη[127], με σαφείς στοχεύσεις, ενδελεχή έρευνα και μελέτη κυρίως των τοπικών υλικών βάσει και των κλιματικών, περιβαλλοντικών, πετρολογικών και γεωλογικών δεδομένων[128]. Αυτές οι νέες μελέτες ήδη αποφέρουν καρπούς[129], καθίστανται δε έναυσμα για ενδελεχείς σύγχρονες έρευνες – μελέτες και για άλλες θέσεις, ελλαδικές και μη, με ενδιαφέρουσες και διαφωτιστικές συσχετίσεις.

---

114 Ενδεικτικά βλ. Forenbaher και Miracle 2005.

115 Αδάμ 2007, 86-87.

116 Ο Σορδίνας (1965, 146-147) αναφέρεται σε κατοίκους από την Ανατολική Ελλάδα.

117 Sordinas 1967. Σορδίνας 1968, 82 (σημειώνει απλώς 5870 π.Χ.). Στο Sordinas 1969, 401 αναφέρεται 5820±340 π.Χ.

118 Berger κ.ά. 2014. Επίσης, Guilaine 2017.

119 Berger κ.ά. 2014. Guilaine κ.ά. 2016.

120 Taschini 1964.

121 Sordinas 1969, 405.

122 Άλλη θέση της Μεσολιθικής στην Κέρκυρα δεν έχει εντοπιστεί, αν και στη λοιπή Ελλάδα έχουν ανακαλυφθεί πολλές, που ανάγονται χρονολογικά στην περίοδο 8000-6500 π.Χ., βλ. ενδεικτικά Ντάρλας 2012, 22.

123 Αυτό, κατά τους Δερμιτζάκη και Ντρίνια (2007, 55), αποδεικνύεται και από την «μονότονη σύσταση της πανίδας».

124 Sordinas 1969, 402-404. Επίσης, Sordinas 1970, 7-15 και εικ. 3 και 4 με σχέδια μεσολιθικών εργαλείων.

125 Μεταλληνού 2007α, 40-41.

126 Taschini 1964.

127 Όπως παρατηρεί η Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη (2007, 70) για το Σιδάρι.

128 Κουρτέση-Φιλιππάκη 2007, 71-72.

129 Berger κ.ά. 2014.

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Οι θέσεις στις οποίες έχουν ανακαλυφθεί Νεολιθικά ευρήματα είναι οι: Σιδάρι – Canal d' Amour[130], Σπαρτίλλας[131], πιθανώς Δασιά, Πέλεκας[132] και Έρμωνες[133], Mon Repos, Μωραΐτικα – Μεσογγή[134], Ερείκουσα[135], Οθωνοί και Λαγούδια. Η Κέρκυρα και οι νησιωτικοί δορυφόροι της εισέρχονται σε νέα πολιτισμική φάση, την αρχαιότερη –«αρχική»– Νεολιθική, η μετάβαση στην οποία, κατά τον Σορδίνα, υπήρξε ομαλή[136]. Στο Σιδάρι το στρώμα D του Μεσολιθικού πολιτισμικού ορίζοντα 5870±340 π.Χ. υπόκειται του στρώματος C base, το οποίο «εμπεριέχει» τα κατάλοιπα του αρχαιότερου στη θέση αυτή Νεολιθικού πολιτισμού και πλησιέστατου χρονικά στο Μεσολιθικό στρώμα D. Σημειώνεται ότι η θαλάσσια στάθμη είχε μεν ανέλθει σχεδόν στα σημερινά επίπεδα, παρατηρείται, όμως, ότι υπήρξε έντονη γεωλογική δραστηριότητα, όπως θαλάσσια κυρίως διάβρωση και καταβυθίσεις της Β.Δ. ακτής του νησιού (Αγ. Στέφανος – Αρίλλας – Αφιώνας)[137].

Η θεώρηση, όμως, αυτή του Σορδίνα της ομαλής μετάβασης από την Μεσολιθική στην αρχαιότερη Νεολιθική δεν συνάδει με τα αποτελέσματα των νεωτέρων ερευνών. Σε αυτά τα στρώματα, κατά την νεώτερη γεωαρχαιολογική έρευνα-μελέτη, παρατηρείται στρωματογραφική και χρονολογική ασυνέχεια, με συνέπεια να απαιτείται μια ολοένα και πιο σύνθετη και προσεκτική προσέγγιση των δεδομένων για την μελέτη των σχέσεων συνέχειας ή ακριβέστερα ασυνέχειας ή και ρήξης (άρα καινοτομίας; Θέμα άφιξης επήλυδων;) μεταξύ των μεσολιθικών και των νεολιθικών στρωμάτων, άρα και των αντίστοιχων πολιτισμικών οριζόντων[138].

Το είδος της κεραμικής του στρώματος αυτού ανακαλύφθηκε για πρώτη φορά στη Δ. Ελλάδα το 1964 και θεωρήθηκε ως η αρχαιότερη κεραμική της Δυτικής Ελλάδας[139]. Είναι αδρή και όχι καλής ποιότητας. Ο πηλός έχει αποχρώσεις ωχρού – καστανού, εμπεριέχει υψηλό ποσοστό αμμωδών εγκλεισμάτων, είναι εύθρυπτος και αποσαθρώνεται εύκολα. Τα σχήματα των αγγείων είναι ανοιχτά ημισφαιρικά κύπελλα –κυάθια, σκύφοι– και μεγάλα σφαιρικά αγγεία με σχετικά κλειστό στόμιο και κατακόρυφα χείλη. Δεν έχουν λαβές ή διακριτές βάσεις. Η κακή όπτηση και η πιθανόν αναφομοίωτη τεχνογνωσία μαζί με την υγρασία και την θαλασσινή αλμύρα δεν ευνοούν την διατήρησή της σε καλή κατάσταση. Η διακόσμηση απουσιάζει από την πλειονότητα των αγγείων. Σε μερικά κυάθια απαντάται ένα εξωτερικό στρώμα πηλού και κόσμηση με αιχμηρό εργαλείο, από εγχάρακτα σύνολα οριζόντιων γραμμών με ενδιάμεσες ζώνες μικρών πλαγίων γραμμών (ως «γεμίσματος») σε μια τάση ομοκεντροποίησής τους. Ο Σορδίνας σχετίζει την πρώιμη αυτή και σχεδόν πρωτόγονη κεραμική με τον ορίζοντα Frühkeramikum και την πρώιμη κεραμική της Θεσσαλίας[140], καθώς και την πρώτη φάση της Ελάτειας[141]. Η κεραμική του στρώματος C Top του Σιδαριού παραλληλίζεται με εκείνη της Κονίσπολης IIIa[142] και

130 Σορδίνας 1965, 142, 145-146· 1968, 81-83. Sordinas 1969, 401, 405-407, 409· 1970, 3-8, 16-20 και εικ. 1 και 2.
131 Σουέρεφ 1976, 97, εικ. 6β-στ, και 105.
132 Sordinas 1969, 409. Επίσης, Σουέρεφ 1976, 107.
133 Σουέρεφ 1976, 98-99.
134 Σορδίνας 1965, 142 και 143. Επίσης Δοντᾶς 1965, 381, πίν. 438ε-στ.
135 Σορδίνας 1974, 92. Σουέρεφ 1976, 97, εικ. 6α, και 105. Σπετσιέρη-Χωρέμη 1987, 34.
136 Sordinas 1969 και 1970. Επίσης, Σουέρεφ 1976, 98. Μεταλληνού 2007α, 38-39.
137 Κονισπολιάτης 1989, 410-413.
138 Berger κ.ά. 2014. Επίσης, Guilaine 2017.
139 Σορδίνας 1965,146.
140 Σορδίνας 1965,146: την συσχετίζει με την κεραμική Α2 της τυπολογίας του Τσούντα (1908, 168-174, πίν. 13-14).
141 Μυλωνᾶς 1928, 12-13 και 59-60. Θεοχάρης 1973, 57-120· και 1981, 163 κ.ε., με αναφορές στην χρονολόγηση, καθώς και πίνακας ΙΙ (σ. 171) με ραδιοχρονολογήσεις και του Σιδαριού και της Ελάτειας. Επίσης, Perlès 2001, 99-112, και πίν. 6.1.
142 Bunguri 2014, 86.

η εμπίεστη (Impresso) εκεί λογίζεται ως εισαχθείσα (πιθανώς από την Κέρκυρα)[143]. Συσχέτιση αυτής της κεραμικής του Σιδαριού γίνεται και με θέσεις όπως της Χοιροσπηλιάς στην Λευκάδα[144], της Δαλματίας, της Κεντρικής Μακεδονίας και Δυτικής Θεσσαλίας[145], της Καστρίτσας και της Ασφάκας στην Ήπειρο, στις θέσεις Vashtemi, Podgori I. Burimas, Barc I, στο σπήλαιο Κονίσπολης ΙΙΙ (τοπική Αρχαιότερη Νεολιθική) και στον οικισμό Cakran (αρχές τοπικής Μέσης Νεολιθικής) και σε θέσεις των δύο ακτών της Αδριατικής[146].

Επίσης, στο στρώμα C base βρέθηκαν μάζες από στάχτες και κομμάτια πηλού με ίχνη πιθανώς καλαμωτής, ενδείξεις για καλύβες και, άρα, σχετικά μόνιμη εγκατάσταση. Επιπλέον, ανευρέθησαν τρία κομμάτια ψαμμίτη με ίχνη πυράς και μια πέτρινη πλάκα, ενδεικτικά στοιχεία Νεολιθικής εστίας για παρασκευή τροφής. Το τελευταίο ενισχύει ένα σύνολο οστών από αιγοπρόβατα, προϊόντα μιας πρώιμης για την περιοχή νεολιθικοποίησης[147], αφού θεωρούνται οικόσιτα (domesticated ovicaprids, σημειώνει ο Σορδίνας).

Στη συνέχεια, επάνω από το αρχαιότερο C base στρώμα στο Σιδάρι απαντάται ένα στρώμα στείρο πολιτισμικά (hiatus), στο οποίο εδράζεται το στρώμα C top. Αυτό έδωσε λιθοτεχνία παρόμοια με του στρώματος C base και κεραμική, η οποία έχει χαρακτηριστική ροδόχρου όψη· ο πηλός περιέχει λίθινα εγκλείσματα, είναι σχετικά χονδροειδής και εύθρυπτος. Τα τοιχώματα των αγγείων είναι ομοιόμορφα και λεπτά. Η εξωτερική επιφάνειά τους είχε εξομαλυνθεί όσο ήταν ακόμα νωπά και φέρει εμπίεστη κόσμηση με «νύχι» ή με σταμπωτό κόσμημα. Αυτή η εμπίεστη (impress - cardium) κεραμική έχει ομοιότητες με ανάλογη από την Αδριατική και λιγότερο με άλλες από την Θεσσαλία, την Αλβανία και περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας[148]. Σχετικά με την εμπίεστη κεραμική μπορεί να λεχθεί ότι στην Κέρκυρα αυτή η εκδοχή μάλλον είναι αποτέλεσμα τοπικής υφολογικής ανάπτυξης (style), η οποία ίσως έχει επίδραση «ελλαδική» και, ακολούθως, άσκησε επίδραση στην Ν. Αδριατική. Ο Benvenuti παρατηρεί στην Νεολιθική Απουλία επίδραση «από μια διαδικασία νεολιθικοποίησης» που προήλθε από τα ανατολικά, δηλ. από τις Ιόνιες ή Αδριατικές ακτές, όπου πιστοποιείται ανάλογη με εμπίεστη κεραμική Αρχαϊκού τύπου (Κέρκυρα, Λευκάδα, Ιθάκη κ.ά)»[149]. Οι νεώτερες ραδιοχρονολογήσεις στο Σιδάρι «ανεβάζουν» την αρχική (initial) Νεολιθική στο 6450-6100 π.Χ. , υποδιαιρούμενη σε δύο φάσεις[150]. Επισημαίνεται μια μικρή καθυστέρησή της στην Κέρκυρα σε σχέση με την ηπειρωτική Ελλάδα κατά τον J. Guilaine[151].

Τα λίθινα τέχνεργα προέρχονται από τοπικό πυριτόλιθο και η επεξεργασία τους έγινε επί τόπου. Δεν απαντώνται μικρολιθικά εργαλεία, όπως εκείνα της Μεσολιθικής. Στα λίθινα υπερέχουν αριθμητικά οι λεπίδες και οι λεπίδες επί φολίδων (παρόμοιες στο νεολιθικό στρώμα της Crvena Stijena (Μαυροβούνιο). Επίσης, βρέθηκαν πυρήνες, οδοντωτά, πλευρικά ξέστρα, ξέστρα στη στενή πλευρά, γλυφίδες και αιχμές. Η νεολιθική λιθοτεχνία διέπεται από την κυριαρχία των φολίδων, που είναι πλατειές, με μορφή λεπίδας και ξεχωρίζουν από τους λεπτούς βολβούς κρούσης και τους σχεδόν επίπεδους κώνους[152].

Η τυπολογική εξέταση λίθινων τέχνεργων από τα Διαπόντια νησιά και το Σιδάρι, σε συνδυασμό με την ραδιοχρονολόγηση των υλικών στο Σιδάρι, επιτρέπει την σαφέστατη διάκριση

143 Bunguri 2014, 86 και πίν. 4.
144 Σορδίνας 1968.
145 Θεοχάρης 1981, 69-70.
146 Τσώνος 2018, 493-494.
147 Οι Μεταλληνού, Κουρτέση-Φιλιππάκη και Guilaine (2009, 236) χαρακτηρίζουν αυτή τη νεολιθικοποίηση ως μη ολοκληρωμένη.
148 Sordinas 1969, 407.
149 Benvenuti 2009, 96.
150 Guilaine κ.ά. 2016.
151 Guilaine κ.ά. 2016, 22-23, όπου αναφέρεται στο 6300 π.Χ. ως αρχή της Νεολιθικής.
152 Παπαδέα 2009, 306.

αυτών των τέχνεργων από εκείνα της Παλαιολιθικής. Οι πυριτόλιθοι δεν έχουν αλλοιωθεί και ομοιάζουν τεχνικώς με έργα από τις θέσεις της τελικής φάσης της Νεολιθικής στην Αδριατική και δη του πολιτισμού Campignano[153].

Από το Μεγάλο Λιβάδι της Ερείκουσας, πλην των νεολιθικών βελών και των «λελεασμένων» πελέκεων[154], προέρχεται μια λειασμένη αξίνα της Τελικής Νεολιθικής[155]. Στο νησί εντοπίζεται και «ερυθρά» κεραμική, αναγόμενη, κατά τον Σορδίνα, στις τελευταίες φάσεις της Νεολιθικής και στους πρώιμους χρόνους της Χαλκοκρατίας.

Οι παλαιότερες ραδιοχρονολογήσεις υλικού από το Σιδάρι – Canal d' Amour, είναι για μεν το αρχαιότερο στρώμα της Νεολιθικής, το Level C base 5720 ±120 π.Χ., για δε το Level C top 5390 ±180 π.Χ.[156] Από την νεώτερη έρευνα-μελέτη του 2004 για την Νεολιθική στο Σιδάρι διαπιστώθηκαν και άλλες χρονολογίες βάσει του 14C όπως Ly-3172 με 7270±80 και 7170 ±40 π.π., δηλ. 6050-5960 π.Χ. Η τελευταία χρονολόγηση σχετίζεται άμεσα με την εμπίεστη κεραμική[157]. Αυτή η κεραμική συνυπάρχει με άλλες διακοσμητικές τάσεις. Τέτοια εμπίεστη κεραμική έχει ανευρεθεί σε θέσεις της Ιταλίας (Kronio/Σικελία, Isola del Giglio, La Lucciola (Panicarola), Arene Candide (Finale), Σπήλαιο Pollera, Arma di Nasino) και της Δαλματίας, αλλά και στην Γαλλία (Caucade, Pont de Roque-Haute, Peiro Signado, Μικρή σπηλιά de Bize, Σπήλαιο Gazel Cave, Grotte des Fées /Leucate) και την Ισπανία (Barranquet, Mas d´ Is και Cueva de Nerja)[158].

Κατά την αρχαιότερη φάση ολοκληρώνεται κατά τον Σορδίνα σε μεγάλο βαθμό το πέρασμα από την Μεσολιθική στη Νεολιθική με μόνιμη εγκατάσταση, ενδείξεις κατοίκησης, χρήση λίθινων εργαλείων και κεραμικών, κατά δε την νεώτερη έρευνα, αποσυνδέονται οι δύο αυτοί πολιτισμικοί ορίζοντες. Δεν αποκλείεται να δέχθηκαν οι νεολιθικοί άνθρωποι της Κέρκυρας επιδράσεις από την ανατολική στεριά (και εμμέσως την ευρύτερη Βαλκανική) και είναι σχεδόν βέβαιο ότι άσκησαν επιρροή στους κατοίκους της Ν. Αδριατικής είτε στην ιταλική πλευρά (Απουλία κυρίως)[159] είτε στις ανατολικές ακτές, στη Χερσόνησο του Αίμου[160]. Είναι προφανές ότι με τα νέα δεδομένα η Νεολιθική δεν φαίνεται να συναρτάται με την Μεσολιθική στο Σιδάρι και δεν αποτελεί συνέχεια-εξέλιξή της (πράγμα που χρήζει περαιτέρω μελέτης), όμως επιβεβαιώνεται η θέση της ύπαρξης σχέσεων και επιρροών μέσω των θαλασσίων οδών[161].

Η ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Οι παλαιότερες θέσεις που ανάγονται στα τέλη της Νεολιθικής και στις αρχές της Χαλκολιθικής (ή Χαλκοκρατίας), οι οποίες, ειδικά για την Κέρκυρα, ανάγονται χρονολογικά στο τέλος της 3ης και αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., εντοπίζονται στην περιοχή Κορισσίων – Γαρδικιού και Μεσογγής[162], στην Ερείκουσα[163], στο Αυλάκι Οθωνών[164], στα Λαγούδια[165] και στο σπήλαιο

153 Σορδίνας 1974, 92.
154 Σορδίνας 1974, 92.
155 Σουέρεφ 1976, 97, εικ. 6α, και 105.
156 Sordinas 1969, 401.
157 Berger κ.ά. 2014. Guilaine κ.ά. 2016. Επίσης, Guilaine 2017. Binder κ.ά. 2017, και πίν. 1, ως και Παράρτημα – πίν. 1. Για τη ραδιοχρονολόγηση χρησιμοποιήθηκαν ξυλάνθρακας από δρυ - Quercus species (Ly-3172) και απανθρακωμένοι σπόροι δημητριακών (Ly-5633).
158 Guilaine κ.ά. 2016.
159 Benvenuti 2009.
160 Παπαδέα 2009, 307-308 και 311-314, εικ. 1α-7.
161 Δεοντολογικοί και ιστορικοί λόγοι επιτάσσουν την αναφορά των δυο θέσεων-απόψεων για το Σιδάρι.
162 Σορδίνας 1965, 143. Σουέρεφ 1976, 90.
163 Σορδίνας 1965, 146. Σπετσιέρη-Χωρέμη 1987, 34.
164 Σορδίνας 1974, 92. Σπετσιέρη-Χωρέμη 1987, 34. Παπαδέα και Γεωργιάδου 2007, 137.
165 Σορδίνας 1968, 77 και 80-81.

Δενδρίλλα[166] στις δυτικές παρυφές του όρους του Αγ. Ματθαίου, όπου βρέθηκαν όστρακα ερυθρόχροα – μονόχρωμα. Ιδιαίτερα στη νησίδα Λαγούδια[167] εντοπίστηκαν πυριτόλιθοι και λεπίδες οψιδιανού (για πρώτη και μοναδική ως τώρα φορά στην Κέρκυρα.)[168]. Στο Σιδάρι στο στρώμα Α (πάχους 50 εκ.) βρέθηκαν πυριτόλιθοι και κεραμική της πρώιμης Χαλκοκρατίας[169].

Γνωστές θέσεις αυτής της εποχής είναι και οι ακόλουθες : στη Λίμνη Αντινιώτη, στον Σπαρτίλλα, στο Μολόχι (Πέλεκα), στου Σκάφονα (Σιναράδες), στο Σταλακτό, στον Αρκουδίλλα (Λευκίμμη)[170], στο Κεφάλι[171], στον Αφιώνα[172], στου Μάκρου το Βουνό[173] (εικ. 2), στα Πλύματα (εικ. 3), στους Έρμωνες[174] (εικ. 4-7), στου Τζαραντάνου[175]. Σε αυτές προστίθενται οι νεώτερες θέσεις, όπως αυτή στο οικόπεδο M. Sneijders στον Βάτο (στον οικισμό Κελλιά[176]), και οι εντοπισθείσες από τον υπογράφοντα στη Βάρδια (στη Ν.Α. κλιτύ του βουνού Αγ. Γεώργιος) (εικ. 8), καθώς και στο Πλάτωμα, επάνω στο αυτό βουνό, νότια από και πριν την ψηλότερη κορυφή. Άλλες ακόμη θέσεις προστέθηκαν στον χάρτη της Χαλκολιθικής εποχής της Κέρκυρας: στο Λόφο του Σωτήρα (ή Φυλακών), στην πόλη της Κέρκυρας[177], στην Κορακιάνα[178], στον Αλμυρό (οικόπεδο Εκκλησίας Αγραφών)[179], ομοίως στον Αλμυρό στη θέση Κωνστάντε ή Μαραγκού (οικόπεδο Μαρίας Σαξώνη)[180] και στον Αλμυρό Περίθειας (οικόπεδο Πρίφτη στην Κρεβατσούλα)[181]. Επιπροσθέτως, στην Αχαράβη (οικόπεδο Τριβυζά)[182], στη Λίμνη Κορισσίων[183] και στη θέση Κάστρο Πολεμίστρες των Οθωνών [184]. Σε όλες τις θέσεις έχουν βρεθεί λίθινα και κεραμικά. Σε μερικές και οστά ζώων. Σε ελάχιστες βρέθηκαν και ταφές.

Ειδικότερα, η κεραμική αυτής της εποχής από το σύνολο των γνωστών θέσεων μπορεί να διακριθεί σε τέσσερις κατηγορίες: στην Α, την Ερυθρά κεραμική (Red Ware / Roten Gebrauchsware), στην Β, την Φαιόχρωμη (Mottled Gray Ware κατά Σορδίνα)[185], στην Γ, η οποία περιλαμβάνει πιο επιμελημένα, ανοιχτά κυρίως αγγεία για σερβίρισμα, ίσως και για κοινωνική προβολή (;), με ή χωρίς εγχάρακτη κόσμηση (Scratched Ware) και στην Δ, στην καλύτερης ποιότητας κεραμική, με ανοικτές αποχρώσεις, αλλά απαντώμενη σε μικρότερα ποσοστά από τις άλλες.

Οι δυο περισσότερο απαντώμενες κατηγορίες κεραμικής, η Α και η Β, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες ως προς την σύσταση και την ποιότητα του πηλού, έχουν όμως μικροδιαφορές στην όπτηση και την εμφάνιση. Η διάκριση αυτών δεν είναι παρά φαινομενική και μάλλον

166 Σορδίνας 1968, 80-81. Sordinas 1969, εικ. 1 και 2.
167 Σορδίνας 1968, 81. Sordinas 1969, εικ. 1 και 2.
168 Σουέρεφ 1976, 96, εικ. 2ε, και 105.
169 Σορδίνας 1968, 82. Sordinas 1969, 401 και 408-414· 1970, 6-7 και 22-25. Παπαδέα κ.ά. 2012.
170 Sordinas 1969, 409. Soueref 1976-77, 13-15.
171 Dörpfeld 1913. Επίσης, Dörpfeld 1914, 175-176. Σορδίνας 1965, 145.
172 Bulle 1934, 154 κ.ε. Σορδίνας 1965, 145. Sordinas 1969, 409 (8).
173 Λιντοβόης 1983, 28-29.
174 Δοντᾶς 1965, 378 κ.ε. Σορδίνας 1965, 144. Λιντοβόης 1983, 26-31.
175 Λιντοβόης 1983, 28-29.
176 Μεταλληνού 2000α, 654. Η θέση είναι στα ΒΔ του ναού του Αγ. Νικολάου.
177 Γιαγκούδη και Σακκάς 2008, 209, «με σποραδική παρουσία αμαυρόχρωμης κεραμικής, για πρώτη φορά στο νησί».
178 Γιαγκούδη και Σακκάς 2008, 209.
179 Πρέκα-Αλεξανδρή 1985.
180 Πρέκα-Αλεξανδρή 1994.
181 Μπουνιά κ.ά. 2012. Τη θέση ανέσκαψαν οι αρχαιολόγοι Ε. Μπουνιά, Δ. Σακκάς και Ε. Γιαγκούδη.
182 Πρέκα-Αλεξανδρή 1988α.
183 Πρέκα-Αλεξανδρή 1984.
184 Παπαδέα και Γεωργιάδου 2007, 138-139.
185 Οι οποίες αντιστοιχούν στις ΙΙ και ΙΙΙ του Δάκαρη (1951).

κατά τον τύπο των αγγείων, διότι είναι «εκφάνσεις της ίδιας κεραμικής παράδοσης»[186]. Έχουν βρεθεί πολύ λίγα πλήρη αγγεία (σε Έρμωνες, Αλμυρό – οικόπεδο Εκκλησίας Αγραφών και Αλμυρό Περίθειας – Κρεβατσούλα), πολλά όστρακα και χαρακτηριστικά μέρη αγγείων, όπως λαβές, χείλη και βάσεις. Τα πλήρη αγγεία είναι κύαθοι – κύπελλα, κάνθαροι, σκύφοι και πίθος (σε ταφική χρήση).

Α. Η αποκαλούμενη *Ερυθρά κεραμική* είναι κατά το πλείστον χονδροειδής και στο σύνολό της χειροποίητη, ο πηλός με πλήθος εγκλεισμάτων, κυρίως λίθινα και μίκα[187]. Σε αρκετά όστρακα υπάρχει και τριμμένος πηλός για αύξηση του όγκου της πρώτης ύλης και καλύτερη όπτηση. Στις επιφάνειες των οστράκων παρατηρούνται διάφοροι τόνοι του κόκκινου (βαθύ κόκκινο, πορτοκαλί, ρόδινο ως και κιτρινωπό), οι δε πυρήνες είναι μελανότεφροι. Αυτό οφείλεται προφανώς στην σύσταση της πρώτης ύλης και στην όπτηση σε μάλλον ατελές καμίνι – σε πρωτόγονο κεραμικό κλίβανο[188]. Οι επιφάνειές τους στις περισσότερες περιπτώσεις, πλην εξαιρέσεων, είναι απλές, χωρίς επεξεργασία, χωρίς αλοίφωμα ή κάποιο χρώμα. Μερικά έχουν στιλβωθεί εξωτερικά με μηχανικό τρόπο, προφανώς με δέρμα ή ύφασμα. Σε αρκετά όστρακα ο πηλός είναι πιο καθαρός, με λείανση των επιφανειών και επίχρισμα στην απόχρωση του πηλού, το οποίο, λόγω κακής ποιότητας, συχνά απολεπίζεται. Προφανώς τα μεγαλύτερα αγγεία χρησιμεύουν για αποθήκευση, ενώ τα μικρότερα (κύπελλα, σκύφοι, κανθαροειδείς σκύφοι, κλειστά με ψηλό λαιμό) για καθημερινή χρήση. Όστρακα από μεγάλα – πιθοειδή αγγεία (εντασσόμενα στη Ερυθρή κατηγορία) φέρουν πλαστική σχοινοειδή κόσμηση (Corded Ware) και έχουν ανευρεθεί στους Έρμωνες (εικ. 4-5), Κελιά, στου Μάκρου το Βουνό, στον Αλμυρό (Κωνστάντε / Μαραγκού). Πλησιέστερες θέσεις στην Κέρκυρα, στις οποίες ανευρέθηκε κεραμική του είδους, είναι ο Πύργος Ραγίου και οι Στένες Γκρίκα Θεσπρωτίας[189]. Άλλα όστρακα μεσαίων ή μικρών αγγείων φέρουν εμπίεστη κόσμηση (Σιδάρι)[190].

Β. Στην κατηγορία της *Φαιόχρωμης κεραμικής* (Mottled Gray Ware) εντάσσονται σχεδόν όλα τα κεραμικά με σκουρόχρωμες αποχρώσεις. Η τεχνική της δεν διαφέρει πολύ της προηγούμενης κατηγορίας: χειροποίητα, χονδροειδή και λιγότερα λεπτά όστρακα. Ο πηλός είναι γκριζόμαυρος, συνήθως με λίθινα εγκλείσματα. Την όπτηση χαρακτηρίζει ανομοιομέρεια. Οι πυρήνες είναι κατά κανόνα καστανόμαυροι, όπως και των ερυθρών, και οι επιφάνειες είναι καστανωπές, γκρίζες και γκριζόμαυρες. Αλοίφωμα υπάρχει σε λίγα όστρακα. Ξεχωρίζουν μερικά που έχουν υποστεί μηχανική στίλβωση. Επισημαίνεται ότι βρέθηκαν όστρακα ερυθρωπά από την μια πλευρά και γκριζόμαυρα ή καστανόμαυρα από την άλλη (συνήθως την εξωτερική).

Μια σημαντική ομάδα της κατηγορίας Β περιλαμβάνει ανοιχτά κυρίως αγγεία από σχετικά καθαρό πηλό σκούρων αποχρώσεων, καλά οπτημένα και σε αρκετές περιπτώσεις στιλβωμένα. Τέτοια αγγεία είναι κρατήρες και κάνθαροι, χρησιμοποιούμενα κυρίως ως επιτραπέζια σκεύη.

Γ. *Εγχάρακτη κόσμηση* (Scratched Ware) έχει εντοπισθεί κυρίως σε σκοτεινόχρωμη – μελανή και γκριζωπή κεραμική[191]. Μερικά από τα όστρακα προέρχονται από αγγεία με κάθετα σχεδόν τοιχώματα και άλλα πολύ ανοιχτά αγγεία έως σχεδόν επίπεδα (πιατέλες) για επιτραπέζια χρήση.

---

186 Δάκαρης 1951. Γιαγκούδη και Σακκάς 2008, 201 κ.ε.

187 Πυριτικό ορυκτό, μαρμαρυγίας.

188 Λυριτζής 2010, 56-58.

189 Λάζαρη 2007, 162-168. Πρέκα-Αλεξανδρή 1988β· 1996 για Πύργο Ραγίου και 1995 για Νεοχώρι – Στένες Γκρίκα (ταφές). Κάντα-Κίτσου κ.ά. 2008, 17-18. Αρχαιολογικό υλικό της Χαλκοκρατίας υπάρχει και προσφέρεται για συγκριτικές μελέτες με εκείνο της Κέρκυρας. Ειδικά αυτό της Ηπείρου, όπως ενδεικτικά φαίνεται από εκείνο στην Κρύα και στο Λιατοβούνι (Βασιλείου 2017) και σε άλλες περιοχές της Κεντρικής Ηπείρου – Ιωάννινα (Βασιλείου 2015) και Θεσπρωτία, όπως προαναφέρθηκε.

190 Μεταλληνού 2007α, 41, εικ. 8 (όστρακο με εμπίεστη διακόσμηση από το Σιδάρι, ανασκαφές 2004). Παπαδέα κ.ά. 2012, 368, εικ. 12 (Σιδάρι, όστρακα με εμπίεστη διακόσμηση).

191 Μεταλληνού 2007α, 41, εικ. 7 (όστρακο με εγχάρακτη διακόσμηση από το Σιδάρι, 1965).

Αυτά φαίνεται πως είναι τα πιο φροντισμένα αγγεία (εικ. 6). Αυτή η κεραμική σχετίζεται με την «μελανή εγχάρακτη» (Ritzverzierte schwartze Gattung, Bulle) του Αγ. Σωτήρα Λευκάδας[192].

Δ. Στην τελευταία κατηγορία εντάσσονται αγγεία ανοιχτόχρωμα, με καλή όπτηση και από καλύτερο πηλό. Οι επιφάνειές τους είναι συνήθως λειασμένες/στιλβωμένες. Στο Αφιώνα μάλιστα αναγνωρίσθηκαν δύο τύποι αγγείων, ενός κρατήρα και μιας πυξίδας με εγχάρακτη κόσμηση[193].

Η χρήση τροχού είναι εξαιρετικά περιορισμένη κατά την περίοδο αυτή, επειδή δεν φαίνεται ακόμα μια τάση έστω εντατικοποίησης της κεραμικής παραγωγής και προφανώς δεν υπάρχει ακόμα η αναγκαία τεχνική εξειδίκευση. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι από τα 1.100 όστρακα της ανασκαφικής «συγκομιδής» του 1992 στους Έρμωνες μόνο 10 είναι τροχήλατα[194]. Τα όστρακα αυτών ανήκαν σε λαβές, βάσεις (δακτυλιόσχημες) και πόδια κυλίκων και κυπέλλων. Ο πηλός τους είναι καθαρός, καλά οπτημένος, κιτρινωπός ή πορτοκαλόχρωμος και μερικά φέρουν ίχνη διακόσμησης με γραπτές ταινίες.

Από τα όστρακα και από χαρακτηριστικά τμήματα αγγείων όλων των κατηγοριών, όπως είναι βάσεις, κομμάτια από χείλη και λαβές, τεκμαίρεται ότι υπήρχε μια αρκετά μεγάλη ποικιλία κεραμικών αγγείων. Ειδικότερα, οι βάσεις είναι απλές, επίπεδες στα πιθοειδή, δακτυλιόσχημες, λίγες με εξέχουσα πατούρα, κυρτές και άλλων σχημάτων. Επίσης, τα χείλη είναι ποικίλων τύπων: χονδρά, λεπτά, κάθετα, πλάγια, έσω ή έξω νεύοντα τομής S σε σχέση και με τον ώμο μικρών αγγείων. Αναλόγως και οι λαβές είναι είτε λεπτές είτε χονδροειδείς, κυλινδρικές, ταινιωτές και οριζόντιες ή κάθετες διαφόρων διατομών, στρεπτές, ωτόσχημες, μαστοειδείς (ψευδολαβές μάλλον, απλές και διπλές) και, βεβαίως, οι διχαλωτές (wish-bone)[195]. Επίσης, πολλά όστρακα φέρουν ωτόσχημες ή γλωσσοειδείς αποφύσεις, οι οποίες δεν είναι λαβές αλλά μάλλον πόδια από τριποδικά (κυρίως) αγγεία (εικ. 4)[196].

Αρκετά αγγεία είναι ανοικτού τύπου και μερικά κλειστού. Οι διαστάσεις ποικίλλουν από λίγα εκατοστά σε ύψος και πλάτος (διάμετρο) μέχρι μερικές δεκάδες (πιθοειδή και κρατηροειδή). Αν και είναι δυσχερές να γνωρίζει ο ερευνητής τον τύπο του αγγείου με ακρίβεια, ειδικότερα για τα αδιάγνωστα όστρακα, χωρίς προηγούμενη εργαστηριακή, λεπτομερή και ενδελεχή μελέτη, όμως τα ογκωδέστερα όστρακα ή οι μεγαλύτερες λαβές και τα παχύτερα χείλη είναι ενδεικτικά μεγάλων αγγείων. Λαμβάνοντας δε υπ' όψη και τα άλλα συναφή αρχαιολογικά στοιχεία, μπορεί να διαπιστωθεί πως τα είδη των αγγείων ήταν πολλά και εμφανώς για ποικίλες χρήσεις, όπως μεταφορά και φύλαξη νερού, άλλα ίσως για γάλα ή άλλο υγρό, ακόμα και καρπούς, κάποια αγγεία αποθηκευτικά (πιθάρια) και προφανώς μερικά για παρασκευή φαγητού και, βέβαια, σερβιρίσματος[197].

Από το αρχαιολογικό υλικό των Οθωνών (Αυλάκι) ο Σορδίνας ξεχωρίζει την *Φαιά* κεραμική[198], την οποία συγκρίνει με την της Μέσης Χαλκοκρατίας της Μακεδονίας, του Θέρμου και της Καστρίτσας Ιωαννίνων (*προμινύεια*), την οποία χαρακτηρίζει ως *πολύ ανώτε*ρη της ντόπιας

192 Bulle 1934.

193 Γιαγκούδη και Σακκάς 2008, 203 και 223, εικ. 9-12.

194 Αρβανίτου-Μεταλληνού 1989-91, 211. Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 1992, 347 η ανασκαφέας θεωρεί τα τροχήλατα ως εισηγμένα.

195 Αρβανίτου-Μεταλληνού 1989-91, 216, πίν. 87: η λαβή β: κ49 είναι διχαλωτή και όχι κομβιόσχημη ως μάλλον εκ παραδρομής σημειώνεται, ενώ η δ: κ5 δεν μοιάζει τυπική διχαλωτή, διότι φαίνεται σχεδόν ταινιωτή – πεπιεσμένη και η απόληξή της γωνιώδης. Ίσως συνιστά άλλον τύπο λαβής ή υβριδικό ταινιωτής. Παρόμοιες λαβές βρέθηκαν και στον Κατσαμπά, του οποίου η κεραμική γενικότερα έχει ομοιότητες με αυτήν την «Κερκυραϊκή»: βλ. Γαλανίδου 2011, 42-43, εικ. 8.

196 Λιντοβόης 1983, 28 και 32, εικ. 1στ και λ. Για την «στ» υπάρχει αμφιβολία, ίσως είναι λαβή. Επίσης βλ. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1989-91, πίν. 86: κ14.

197 Γενικότερα για την κεραμική και επιρροές – σχέσεις – επιδράσεις βλ. Sordinas 1969, 409-414. Επιπλέον, βλ. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1989-91, 210-221. Γιαγκούδη και Σακκάς 2008. Μεταλληνού 2007α, 42-45.

198 Σορδίνας 1974, 92.

Ερυθράς κατά τα σχήματα (με γωνιώδη περιγράμματα και κομψές ταινιόσχημες λαβές υπερβαίνουσες το χείλος του αγγείου) και σημειώνει επίσης την «σαφή και ριζική επίδραση που είχαν στην εξέλιξη της Χαλκοκρατίας στην Ιταλία»[199]. Άρα, προφανώς έχει την αξία του και ο ρόλος των Οθωνών στην εξάπλωση στοιχείων του πολισμού στη Δύση.

Η κεραμική, όμως, από τις έρευνες του 2002 και 2003 στους Οθωνούς δεν επικουρεί στην χρονολόγηση, όπως αναφέρουν οι ανασκαφείς, διότι πρόκειται για όστρακα ανάμικτα με κεραμίδες νεωτέρων χρόνων στα δυο ανασκαφικά στρώματα (διαταραχή). Στο δε Κάστρο – Πολεμίστρες βρέθηκε χειροποίητη, χονδροειδής ερυθρωπή κεραμική, με πηλό με πολλές προσμίξεις και πυρήνα τεφρό. Τα σχήματα θα ήταν ποικίλα, λαμβανομένων υπ' όψη των πολλών ειδών λαβών και βάσεων. Ουδεμία κόσμηση διαπιστώθηκε[200]. Δυστυχώς, πιθανολογείται ότι στο νησί έχει απολεσθεί αρχαιολογικό υλικό, όπως αναφέρει ο Φωτιάδης[201].

Κεραμικά αντικείμενα και νηματουργία – υφαντική

Η ειδική αναφορά μερικών πήλινων αντικειμένων είναι επιτακτική και δη των σφονδυλίων, των πηνίων και των αγνυθών κατ' εξοχήν προερχομένων από τους Έρμωνες. Τα πρώτα είναι κυρίως κωνικά, κολουροκωνικά, αμφικωνικά, σφαιρικά, σφαιρικά πεπιεσμένα, ημισφαιρικά και δισκοειδή. Όλα είναι πλασμένα από πηλό με προσμίξεις, αρκετά έχουν την επιφάνεια λειασμένη και λίγα στιλβωμένη[202]. Η ύπαρξή τους (για το αδράχτι/άτρακτο) αποδεικνύει την άσκηση της νηματουργικής τέχνης (γνέσιμο), εμμέσως δε την ύπαρξη και αξιοποίηση εξημερωμένων ζώων ή (και) την χρήση φυτικού υλικού, λιναριού. Κατ' επέκταση τα πηνία (κουβαρίστρες), συμπαγή ή διάτρητα (εικ. 6), χρειάζονται για τα νήματα που περιελίσσονται σε αυτά για φύλαξη και χρήση κατά την ύφανση. Στη φάση αυτή χρησιμοποιούνται τα υφαντικά βάρη, οι αγνύθες, για να κρατούν τανυσμένες και σε σειρά τις κλωστές στο υφαντικό σύστημα – είδος αργαλειού. Επικουρεί δε η εύρεση σφονδυλίων με τις πληροφορίες που μας παρέχουν, για να υπολογισθούν grosso modo τα μεγέθη των νημάτων (λεπτά, μεσαία ή χονδρά), αναλόγως του όγκου και του βάρους τους[203].

Λίθινα αντικείμενα / εργαλεία

Οι άνθρωποι της Χαλκολιθικής χρησιμοποιούν πολύ τον λίθο, ίσως και από μια νεολιθική παράδοση που συνεχίζεται και στην πορεία αλλάζει, για δημιουργία είτε λειασμένων πελέκεων από διορίτη, ανδεσίτη και άλλα πετρώματα είτε τριπτήρων είτε ποικίλων άλλων εργαλείων από πυριτολιθικές κροκάλες. Λίθινα αντικείμενα έχουν βρεθεί στην πλειονότητα των χαλκολιθικών θέσεων. Πλην των όσων είχαν εντοπίσει ο Bulle και ο Σορδίνας, ευρέθησαν στο Mon Repos «λίθιναι ἀξῖναι ἢ σφῦραι τῆς νεολιθικῆς ἢ χαλκολιθικῆς περιόδου»[204]. Παρόμοιες αξίνες έχουν βρεθεί στους Έρμωνες, Αφιόνα, Σπαρτίλλα, Αλμυρό[205] κ.α. (εικ. 7). Εκτός αυτών

199 Παπαδέα και Γεωργιάδου 2007, 139, εικ. 5 (κεραμική Ερυθρού Ρυθμού).

200 Παπαδέα και Γεωργιάδου 2007, 137-139.

201 Φωτιάδης 1991, 46 και 47 σημ. 25. «Και το φαινόμενο της απόκρυψης αρχαιολογικού υλικού στερεί πολύτιμες πληροφορίες από την επιστήμη, είναι δε δυσμάχητο βάσει αρνητικών διαμορφωμένων νοοτροπιών και τακτικών πολιτείας και πολιτών».

202 Λιντοβόης 1983, 28 και 32, αμφικωνικό σφονδύλι, εικ. 1. Επίσης, Γιαγκούδη και Σακκάς 2008, 203-209 σημ. 5.

203 Μεταλληνού 2007β, 141-146. Τεκμηριωμένη και αρκετά διεξοδική μελέτη της δρος Αρβανίτου-Μεταλληνού για τα κεραμικά αντικείμενα της νηματουργικής και υφαντουργικής στους Έρμωνες. Μαζί με εκείνη των Γιαγκούδη και Σακκά (2008) για το Κεφάλι συνιστούν παραδείγματα και για άλλες προωθητικές της έρευνας μελέτες.

204 Δοντᾶς 1963, 179 και πίν. 200α-δ. Αυτά ομοιάζουν με του Αφιόνα, ως εν Bulle 1934, 166.

205 Πρέκα-Αλεξανδρή 1985.

έχουν βρεθεί πυριτολιθικά κατάλοιπα και σε άλλες τοποθεσίες: Κεφάλι, Αρίλλα, Σιδάρι (Επίπεδο-Ορίζοντας (Level) Α[206], Λίμνη Αντινιώτη, Μολόχι (Πέλεκας), Σκάφονα (Σιναράδες), Δενδρίλλα, Σταλακτό, στα Κορίσσια, Λαγούδια, Αρκουδίλλα, Αλμυρό Περίθειας, Πλύματα, Κελιά και Βάρδια Βάτου (εικ. 2, 3, 7, 8), Διαπόντια Νησιά και Πυργί Αγ. Μάρκου[207]. Η δε νεώτερη έρευνα, και μάλιστα εκείνη στο Κανόνι – Αυλάκι των Οθωνών, απέδωσε λίθινα: πυρήνες, λεπίδες, πολλές φολίδες, εργαλεία (εγκοπές, γλυφίδες, ξέστρα, οδοντωτά και κολοβώσεις), αλλά και απορρίμματα, στοιχείο δηλωτικό της επιτόπιας επεξεργασίας[208].

Τα λίθινα αυτά εργαλεία παρουσιάζονται με τεχνική ριζικά διαφορετική από εκείνη της Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής εποχής, συνεχίζουν δε εν μέρει την λιθοτεχνική παράδοση και χρήση της Νεολιθικής. Αυτό είναι ένας λόγος για τον οποίο απαντώνται δυσχέρειες στην χρονολογική αναγωγή. Ακόμη, στο Σιδάρι Α τα τέχνεργα χαρακτηρίζονται από παχιές επιφάνειες κρούσης και πλατιές γωνίες απόσπασης. Παραπλήσια είναι τα δεδομένα των τέχνεργων από την Ερείκουσα, τα Λαγούδια, τους Έρμωνες και το Κεφάλι, του δε Δενδρίλλα παρουσιάζουν ακόμα μεγαλύτερη γωνία[209].

Έχουν βρεθεί λεπίδες χαρακτηριστικές της Εποχής του Χαλκού στο Σιδάρι Α, όπως και στους Οθωνούς[210] και στο Πυργί Αγ. Μάρκου[211]. Λεπίδες (δίεδρες ή τρίεδρες) με δευτερογενή επεξεργασία (ενίοτε με οδοντώσεις) προέρχονται από το Σιδάρι[212], την Ερείκουσα, τα Λαγούδια, το Κεφάλι, το Διάπλο και τους Έρμωνες. Επίσης, αιχμές προέρχονται από το Σιδάρι Α, τους Έρμωνες (εικ. 2-3 και 7), την Βάρδια Βάτου (εικ. 8), τον Αλμυρό – Εκκλησία Αγραφών[213] και τον Αλμυρό Περίθειας[214].

Ακολούθως βρέθηκαν πυρήνες με δευτερογενή επεξεργασία, αξιοποιημένοι ως ξέστρα, πλευρικά ξέστρα, ξέστρα στη στενή πλευρά (end-scrapers), οδοντωτά, φυλλόσχημες αιχμές, οπείς, αλλά και απορρίμματα στους Έρμωνες (εικ. 7) και στον Αλμυρό (οικόπεδο Κωνστάντε / Μαραγκού). Οι πυριτόλιθοι, χωρίς χημικές αλλοιώσεις και με ελάχιστη ή καθόλου πατίνα, ποικίλλουν χρωματικά από γκριζωποί και υπόλευκοι έως μελιοί, πρασινωποί ή και ερυθροί έως έντονα καστανοί, σπανιότατα μαύροι και είναι ντόπιοι. Το Διάπλο εξακολουθεί να παρέχει πρώτη ύλη. Από υλικοτεχνική άποψη αυτά τα τέχνεργα έχουν κοινά χαρακτηριστικά με ανάλογα της Ηπείρου[215]. Οψιανός δεν έχει εντοπιστεί ως τώρα, διότι προφανώς η Κέρκυρα δεν μετείχε στο δίκτυο των ανταλλαγών με τις περιοχές διάθεσής του.

Από τον Αλμυρό Περίθειας προέρχονται και άλλα λειασμένα λίθινα, ένας τριπτήρας και μια αξίνα[216]. Από τους Έρμωνες προέρχεται ένα λίθινο περίαπτο[217] (ως κόσμημα ή ως φυλαχτό ή και τα δύο) και οστέινα εργαλεία (αδημοσίευτα)[218], καθώς και όστρεα[219] για διατροφή, καλλωπισμό ίσως και εργαλεία.

---

206 Sordinas 1969, 401 και 408-414· 1970, 6-7. Ακόμα, Παπαδέα κ.ά. 2012, 369.
207 Παπαδέα 2009, 305-306.
208 Παπαδέα και Γεωργιάδου 2007, 137-139.
209 Sordinas 1969, 416, πίνακας με μετρική ανάλυση των εργαλείων. Παπαδέα 2009, 307.
210 Παπαδέα και Γεωργιάδου 2007, 138-139, εικ. 2-4. Παπαδέα 2009, 306-307 και 310-314, εικ. 1-7.
211 Παπαδέα 2009, 305, 306-307, 314-318, εικ. 8α-14.
212 Sordinas 1970, 21, εικ. 6.
213 Πρέκα-Αλεξανδρή 1985.
214 Μπουνιά κ.ά. 2012, 370.
215 Παπαδέα 2009, 307.
216 Μπουνιά κ.ά. 2012, 370.
217 Πρέκα-Αλεξανδρή 1990, 295.
218 Πρέκα-Αλεξανδρή 1990, 295.
219 Κάντα-Κίτσου 1998. Μπουνιά κ.ά. 2012, 370.

Οικιστικά και ταφικά δεδομένα

Αξιοσημείωτο είναι ότι στους Έρμωνες βρέθηκε κιβωτιόσχημη, ακτέριστη ταφή βρέφους. Εκτός του τάφου εντοπίστηκαν οστά ζώου[220]. Η κτέριση με ζώο ή μέρος του ανάγεται στη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Β.Δ. Ελλάδα και στην Ιλλυρία[221]. Ανάλογη περίπτωση παραδίδεται από ντόπιους για σκελετό ενήλικα με κρανίο αιγός ή προβάτου κοντά του, στην ευρύτερη περιοχή «Έλληνα», τοποθεσία μεταξύ Ερμώνων και Βάτου. Αναφέρεται δε ότι στους Έρμωνες το 1990 βρέθηκαν οστά ανθρώπων διάσπαρτα[222]. Παρομοίως στην Αχαράβη εντοπίστηκαν οστά, πιθανόν από κρανίο[223].

Περισσότερες πληροφορίες παρέχει το ταφικό σύνολο που αποκάλυψε η σκαπάνη στον Αλμυρό Περίθειας στη θέση «Κρεβατσούλα» (οικόπεδο Πρίφτη)[224]. Πρόκειται για τον πρώτο και μοναδικό ως τώρα «τύμβο» (όρος των ανασκαφέων) της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Κέρκυρα. Περιλαμβάνει τμήματα δύο λίθινων περιβόλων (χωρίς λίθινο μανδύα), εκ των οποίων ο εσωτερικός περικλείει κιβωτιόσχημο τάφο με ακτέριστη ταφή βρέφους ή νηπίου σε δάπεδο με αργούς λίθους και βότσαλα[225]. Άλλη μια ταφή ενήλικα εντοπίστηκε στα Ν.Δ. του περιβόλου με αργούς λίθους γύρω της και αναμεμειγμένα τα ανθρώπινα οστά με οστά ζώων. Τρίτος τάφος, έξωθεν του μεγάλου περιβόλου, βρέθηκε κενός. Επίσης, εντοπίσθηκε κεραμική και δη πίθος με πλάκα στο στόμιο του, προφανώς ταφικής χρήσης μεν, κενός δε[226]. Το ταφικό σύνολο συνιστά μάλλον διπλό περίβολο παρά βέβαιο τύμβο, με χρηστική και ίσως συμβολική οριοθέτηση των ταφικών χώρων με αργούς λίθους είτε λόγω της σημασίας των ταφέντων είτε για άλλους κοινωνικούς λόγους. Ενδεικτικά αναφέρονται οι πρωτοελλαδικοί τύμβοι της Λευκάδας[227] και οι μεσοελλαδικοί τύμβοι της Μεσσηνίας[228] ως παρεμφερή ταφικά μνημεία, αλλά και με μεγάλες διαφορές, εφόσον δεν συνιστούν οι κερκυραϊκοί αυτοί ταφικοί περίβολοι, κατά τα ως τώρα δημοσιευθέντα στοιχεία, τύμβους με μανδύα. Η λοιπή κεραμική συνίσταται σε όστρακα αγγείων με αβαθή εγχάρακτη κόσμηση, σε μερικά με λευκό γέμισμα (παρόμοια με του πολιτισμού Cetina των Δαλματικών ακτών) και άλλα με εμπίεστη σχοινοειδή διακόσμηση (Corded Ware), πήλινα σφονδύλια και διάτρητα όστρακα σε δεύτερη χρήση, τα οποία, με την επικουρία της στρωματογραφίας, συμβάλλουν στην χρονολόγηση του τύμβου «στην ύστερη Πρωτοελλαδική ΙΙ ή πρώιμη ΙΙΙ, δηλαδή στο γ' ή τελευταίο τέταρτο της 3ης χιλιετίας π.Χ.» κατά τους ανασκαφείς[229]. Επίσης, στον χώρο εξωτερικά του περιβόλου βρέθηκε πηλοκατασκευή διαμέτρου ενός μέτρου, καθώς και λίθινος τριπτήρας, αξίνα, αιχμές βελών, ξέστρα, λίγες μάζες και ελάσματα καθαρού, πιθανώς, χαλκού, είναι όμως αδιευκρίνιστο αν πρόκειται για κτερίσματα ή είχαν άλλη χρήση.

Στον Αφιώνα (Νήσος και Πεδιάδα των Γάτων / Katzenfeld) η έρευνα εντόπισε απομεινάρια

---

220 Μεταλληνού 2000β, 655.

221 Μεταλληνού 2000β, 655.

222 Μεταλληνού 2000β, 655. Στο αυτό υπάρχει και παραπομπή υπ. αρ. 43 στο Πρέκα-Αλεξανδρή 1990, 295, όπου όμως δεν αναφέρεται εύρεση οστών.

223 Πρέκα-Αλεξανδρή 1988α.

224 Μπουνιά κ.α. 2012, 369-370 και εικ. 13.

225 Δάπεδο τάφου με βότσαλα θαλασσινά ή στεριανά έχει βρεθεί στη Βοϊδοκοιλιά στην Πύλο σε μεσοελλαδικό λακκοειδή τάφο και σε ταφή, όπως γράφει ο καθηγητής Γ.Σ. Κορρές στο Κορρές 1979, 40-44 και 48-49, όπου και παραθέτει ανάλογα ευρήματα από την Κίρρα, την Κεφάλα Κέας, από τον τύμβο S στους Σκάρους Λευκάδας, καθώς και από κιβωτιόσχημους τάφους στους τύμβους R στο Στενό Λευκάδας και από τον ταφικό περίβολο F στο Στενό Λευκάδας, από τον Άγιο Κοσμά Αττικής, την Αγία Φωτιά Σητείας και αλλού: Κορρές 1979, 49-52.

226 Μπουνιά κ.ά. 2012, 369 και εικ. 14.

227 Dörpfeld 1927.

228 Κορρές 1976· 1979, 100, όπου βιβλιογραφικές παραπομπές για τύμβους, όπως οι τύμβοι Α και Β Βοϊδοκοιλιάς, Αγίου Ιωάννη Παπουλίων, Κισσού Χανδρινού Πυλίας κ.ά.

229 Μπουνιά κ.ά. 2012, 370.

οίκησης[230]. Στο Κεφάλι σώζονταν υπολείμματα καλύβας[231]. Από τους Έρμωνες αναφέρονται «τεμάχια ἀμόρφων πλακῶν πηλοῦ, τὰ ἐπὶ τῶν ὁποίων ἴχνη μαρτυροῦν ὅτι ταῦτα προέρχονται ἐκ τῆς ἀλοιφῆς ἀχυροσκεπάστων καλυβῶν»[232]. Ενδεικτικοί, έστω υποτυπώδους αρχιτεκτονικής οικιστικής και ενδεχομένως για άλλες χρήσεις, όπως αποθήκευση ή φύλαξη ζώων, είναι στους Έρμωνες και οι σωροί αργών λίθων (προϋπάρχοντες του λατομείου της δεκαετίας 1960-1970), καθώς και ο επιμελημένος κυκλικός αποθέτης, που απέδωσε πολλά όστρακα, οστά ζώων και ίχνη τέφρας. Γειτνιάζει δε αυτός με παρόμοια αποσπασματικά σωζόμενη κατασκευή[233]. Επιπροσθέτως, η πυρά που βρέθηκε στον Αλμυρό, στο οικόπεδο Εκκλησίας Αγραφών[234], και ο διπλός ταφικός περίβολος με τους κιβωτιόσχημους τάφους, ο καλούμενος «τύμβος»[235], προσθέτουν σημαντικά δεδομένα για την μελέτη της Χαλκολιθικής. Ακολούθως, όλα αυτά τα στοιχεία συμβάλλουν στην διαμόρφωση μιας πρώτης θεώρησης για την εν γένει προσπάθεια δημιουργίας οικιστικών κατασκευών – καλυβών με πρώτη ύλη την πέτρα στη θεμελίωση. Στη συνέχεια χρησιμοποιούσαν πιθανότατα ξύλινους πασσάλους ως δοκούς για τον σκελετό και καλάμι με πηλό για την τοιχοποιία (ανωδομή) και την οροφή, εκτός κι αν ήταν κωνικού τύπου και, άρα, ο τοίχος περιβάλλει και δίκην κώνου «καλύπτει» ταυτοχρόνως την κατασκευή.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

Όπως σημειώσαμε και στην αρχή, ο χαρακτηρισμός Εποχή «του Χαλκού» στην Κέρκυρα αποδίδεται μάλλον από υπερβάλλοντα ζήλο και κατ' αναλογίαν χρονολογική προς την ευρύτερη πολιτισμική φάση παρά λόγω επαρκούς υλικής τεκμηρίωσης, εφόσον τα μεταλλικά ευρήματα είναι υπερβολικά περιορισμένα: έχουν εντοπισθεί ελάχιστες ποσότητες και ελάσματα χαλκού από τον Αλμυρό Περίθειας (θέση Κρεβατσούλα) και ολιγάριθμα, προφανώς εισηγμένα, όπως σμίλη και διπλός πέλεκυς στους Έρμωνες[236] (τύπου με ανάλογα στη Δωδώνη και στα Χαραδιάτικα και την Κεχροπούλα Λευκάδας[237]) και διπλός πέλεκυς στον Αφιώνα[238]. Είναι ακόμα εξαιρετικά δυσχερής η χρονολόγηση της Χαλκολιθικής εποχής ελλείψει ως τώρα κλειστών πολιτισμικών στρωμάτων, ακόμα και των ευρημάτων από τις τελευταίες ανασκαφές στην Β. Κέρκυρα (Αλμυρό και Αχαράβη). Ούτε οι ανασκαφές – έρευνες των αρχών του 20ού αι. ούτε και των αρχών του 21ου δεν έχει καταστεί δυνατόν να παράσχουν μια έστω προσεγγιστική χρονολόγηση της Χαλκολιθικής της Κέρκυρας πλην του ευρύτερου και ευλόγως σχετικού προσδιορισμού της Εποχής του Χαλκού, όπως αντίστοιχα υπάρχει για την Νεολιθική εποχή.

Οι χρονολογήσεις με κριτήρια του λοιπού ελλαδικού κορμού (Πρωτοελλαδική, Μεσοελλαδική, Υστεροελλαδική ή Μυκηναϊκή) μάλλον έχουν αναφερθεί συμβατικά και ελάχιστα συνάδουν με το έως τώρα ανευρεθέν υλικό του προς συζήτηση Κερκυραϊκού πολιτισμικού ορίζοντα (ή οριζόντων). Οι αναμοχλεύσεις, οι στρωματ(ογραφ)ικές διαταραχές και οι μη επικουρούσες γεωκλιματικές συνθήκες αποτελούν ισχυρά εμπόδια. Ευκαιρίες έχουν δοθεί με σωστικές ανασκαφές στη Β. Κέρκυρα, αλλά ο ίδιος ο χαρακτήρας τους, η μικρής κλίμακας έρευνα και η χωρική αποσπασματικότητά τους δεν ευνόησαν ακόμα την μερική έστω αντιμετώπιση του θέματος.

---

230 Bulle 1934, 158 κ.ε. Δοντᾶς 1965, 378-379. Σουέρεφ 1976, 100. Γιαγκούδη και Σακκάς 2008, 210, εικ. 2 και 3.
231 Δοντᾶς 1965, 378. Σουέρεφ 1976, 99, εικ. 8, και 105.
232 Δοντᾶς 1965, 380.
233 Μεταλληνού 2000β, 655 και εικ. 20.
234 Πρέκα-Αλεξανδρή 1985, 226 και πίν. 89α.
235 Μπουνιά κ.ά. 2012, 369 και εικ. 13.
236 Δοντᾶς 1965, 380, πίν. 438δ (διπλούς πέλεκυς). Σουέρεφ 1976, 100, 103, εικ. 12 (σμίλη) και εικ. 13 (διπλούς πέλεκυς). Σπετσιέρη-Χωρέμη 1987, 55, σχέδ. 28β, γ.
237 Σουέρεφ 2001, 139 και 225, πίν. 26.II.C2.
238 Σπετσιέρη-Χωρέμη 1987, 55, σχέδ. 28α.

Σημαντικό από την άλλη είναι ότι έχουν γίνει -και διαφαίνεται ότι θα πολλαπλασιαστούν- οι μελέτες υλικού, όπως των λιθίνων εργαλείων[239] και των υφαντικών βαρών[240] και υλικού παλαιών ανασκαφών, όπως στο Κεφάλι[241], ή ακόμα επανερεύνηση θέσεων, όπως του Σιδαριού[242], καθώς και νέες θεωρήσεις παλαιών ερευνών[243].

Η τοποθέτηση χρονολογικά φάσης των Ερμώνων και του Αφιόνα, του ορίζοντα Α στο Σιδάρι και του διπλού ταφικού περιβόλου του Αλμυρού Περίθειας στην πρώιμη περίοδο της Χαλκολιθικής και ίσως της Τελικής Νεολιθικής αποτελεί μια μελετητική απόπειρα (αξιόλογη αλλά ελεγχόμενη), η δε τοποθέτηση άλλης φάσης των Ερμώνων και του Αφιώνα μαζί με το Κεφάλι στην μέση περίοδο της Χαλκολιθικής (αρχές με μέσα της β' χιλιετίας π.Χ.) έχει χρεία ισχυρότερης τεκμηρίωσης, εφόσον τόσο το κεραμικό υλικό όσο και το λίθινο εξικνούνται από την Τελική Νεολιθική έως το τέλος της Χαλκολιθικής με «βραδύτατες» αλλαγές, τις οποίες καλείται η ενδελεχής μελέτη να καταδείξει.

Οι μελέτες των Αρβανίτου-Μεταλληνού, Γιαγκούδη, Σακκά, Παπαδέα, Γεωργιάδου και άλλων, αρχαιολόγων και μη, διεισδύουν και θα διεισδύσουν και σε τέτοιες λεπτομέρειες, ώστε θα φωτίσουν πτυχές του πολιτισμού αυτής της εποχής και θα απαντηθούν παλιά ερωτήματα ενώ νέα θα αναφύονται, όπως: Τι συμβαίνει με την ύστατη Νεολιθική; Οι χρήστες των νέων Χαλκολιθικών θέσεων ποιας προέλευσης είναι; Επήλυδες ή αυτόχθονες; Ποια σχέση είχαν με τους Ιλλυριούς και τους Έλληνες; Ακόμη και το ελάχιστο ανθρωπολογικό υλικό ίσως δύναται να συνεισφέρει και να φωτίσει το θέμα. Σε ποια έκταση η ανάπτυξη είναι αυτόχθων και σε ποιες περιπτώσεις δέχθηκε ή άσκησε επίδραση σε άλλους; Υπήρχε δομή – οργάνωση κοινωνικοοικονομική με διαβαθμίσεις των θέσεων με κάποια ή κάποιες θέσεις ως κέντρα ή όχι; Γιατί ζητούμενο είναι η αλήθεια και όχι απλώς η δικαίωση του τάδε ή του δείνα ή η υπερίσχυση μιας «Ιόνιας» από μια «Αιγαιακή», «Βαλκανική» ή «Αδριατική» αρχαιολογία, εφόσον αυτή είναι ενιαία μεν ως επιστήμη, πολυεπίπεδη δε και πολυδαίδαλη. Ο Σορδίνας άνοιξε ένα δρόμο πολυδιάστατης και διεπιστημονικής αντιμετώπισης των θεμάτων, οι δε επερχόμενοι οφείλουμε να τον περπατήσουμε συνεισφέροντες και οικοδομούντες.

Συνακόλουθα, οι παλαιότερες (των Σορδίνα, Δοντά, Σουέρεφ κ.ά.) αλλά και οι νεώτερες έως και πρόσφατες έρευνες και μελέτες (των Μεταλληνού, Γιαγκούδη-Σακκά, Παπαδέα, Guilaine, Benvenuti κ.ά.), με προσπάθειες για σύγκριση και συσχέτιση των ευρημάτων με άλλες περιοχές του ελλαδικού, βαλκανικού, αδριατικού και ιταλικού, γαλλικού και ισπανικού χώρου, καταδεικνύουν την ανάγκη για βαθύτερη κατανόηση των πολιτισμικών, ανθρωπολογικών και γεωκλιματικών θεμάτων και την πρόθεση για επίλυση των ερωτημάτων που έχουν τεθεί και διαρκώς τίθενται στην επιστημονική κοινότητα για επιρροές ή μη, για εισαγωγές και εξαγωγές τεχνικών και αντικειμένων, για τις επιδράσεις ως μέσο διευκόλυνσης των επαφών, για ταξινομήσεις υλικού, για ομοιότητες και διαφορές των ευρημάτων. Όλοι οι μελετητές και όλες οι ανωτέρω μελέτες έχουν συνεισφέρει πολλά και θετικά, όμως το επιστημονικό έργο χρειάζεται εντατικοποίηση και επικαιροποίηση, στοιχεία που επιτυγχάνονται προσφορότερα με διαθεματικά και διεπιστημονικά ερευνητικά προγράμματα που έχουν ως κορύφωσή τους καλά τεκμηριωμένες δημοσιεύσεις, σεμινάρια, συνέδρια και συντονισμό διαθεματικών και πολυεθνικών επιστημονικών ομάδων. Έτσι, θα έχουν έρεισμα και οι αναγκαίες πλέον αναθεωρήσεις περί εγκαταστάσεων της Χαλκολιθικής «μόνο στις δυτικές ακτές της Κέρκυρας», περί οχυρώσεώς τους ή μη, περί εμπορικών σχέσεων, μετακινήσεων ανθρώπων, περί τεχνικών και άλλων συναφών θεμάτων.

---

239 Αδάμ 2007. Παπαδέα 2009.
240 Μεταλληνού 2007α και 2007β.
241 Γιαγκούδη και Σακκάς 2008.
242 Μεταλληνού κ.ά. 2009.
243 Σορδίνας 1996.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ, Ε. 2007. «Οι Μεσολιθικές Λιθοτεχνίες από το Σιδάρι.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 85-90.

Adam, E. 2007. «Looking out for the Gravettian in Greece. Une approche du Gravettien en Grèce.» *Paleo* 19:145-158.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., επιμ. 2012. *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων.* Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενική Γραμματεία Πολιτισμού.

Αρβανίτου-Μεταλληνού, Γ. 1989-91. «Οικισμός της Εποχής του Χαλκού στους Έρμωνες Κέρκυρας.» *ΑΔ* 44-46Α:209-221.

_____. 1992. «Έρμωνες, οικόπεδο Τζίμα.» *ΑΔ* 47 Β1:346-347.

_____, επιμ. 2007. *Η προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα – προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας για τον Αύγουστο Σορδίνα. Κέρκυρα, 17 Δεκεμβρίου 2004*. Κέρκυρα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Bailey, G.N., E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perlès, και K. Zachos, επιμ. 1999. *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*. *BSA* Studies 3. London: British School at Athens.

Barton, R.N.E., A. Bouzouggar, S.N. Collcutt, J.L. Schwenninge, και L. Clark-Balzan. 2009. «OSL dating of the Aterian levels at Dar es-Soltan I (Rabat, Morocco) and implications for the dispersal of modern Homo sapiens.» *QSR* 28:1914-1931.

Βασιλείου, Ε.Δ. 2015. «Η χειροποίητη κεραμική της εποχής του Χαλκού και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της Κεντρικής Ηπείρου: Ζητήματα χρονολόγησης, παραγωγής και κατανάλωσης.» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

_____. 2017. «Κεραμική παραγωγή και μόνιμη κατοίκηση στο τέλος της εποχής του Χαλκού. Η περίπτωση της Κεντρικής Ηπείρου.» Στο *Σπείρα: Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, 221-230. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Τ.Α.Π.Α.

Benvenuti, A.G. 2009. «Η Απουλία και η Νεολιθική εποχή: επιδράσεις από τον νοτιανατολικό χώρο.» Στο *Η' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο. Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006. Πρακτικά*. Τόμ. Ι, 95-101. Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών.

Berger, J.-F., G. Metallinou, και J. Guilaine. 2014. «Vers une révision de la transition méso/néolithique sur le site de Sidari (Corfou, Grèce). Nouvelles données géoarchéologiques et radiocarbone. Évaluation des processus post-dépositionnels.» Στο *La transition néolithique en Méditerranée*, επιμ. C. Manen, T. Perrin, και J. Guilaine, 213-232. Arles – Toulouse: Errance – Archives d'Écologie Préhistorique.

Binder, D., P. Lanos, L. Angeli, L. Gomart, J. Guilaine, C. Manen, R. Maggi, I.M. Muntoni, C. Paneli, G. Radi, C. Tozzi, D. Arobba, J. Battentier, M. Brantaglia, L. Bouby, F. Briois, A. Carré, C. Delhon, L. Gourichon, P. Marinval, R. Nisbet, S. Rossi, P.Rowley-Conwy, και S. Thiébault. 2017. «Modelling the earliest north-western dispersal of Mediterranean Impressed Wares: new dates and Bayesian chronological model.» *Documenta Praehistorica* 44:54-77

Βλαχόπουλος, Α.Γ. 2007. «Η προϊστορική και πρωτοϊστορική περίοδος στα Ιόνια νησιά.» Σχολή Διδασκαλίας της Ιστορίας της Τέχνης της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Κύκλος μαθημάτων: «Από την Ιταλία στη Δυτική και Κεντρική Ελλάδα.» Δεκέμβριος 2007. Διαθέσιμο στο https://uoi.academia.edu/AndreasVlachopoulos. Τελευταία επίσκεψη 22 Νοεμβρίου 2020.

_____, επιμ. 2012. *Αρχαιολογία, Πελοπόννησος*. Αθήνα: Εκδ. οίκος Μέλισσα.

Bulle, H. 1934. «Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu.» *AM* 59:147-240.

Bunguri, A. 2014. «Different models for the Neolithisation of Albania.» *Documenta Praehistorica* 41:79-94.

Γαλανίδου, Ν. 2011. «Η ανασκαφή μιας ανασκαφής. Ο Νεολιθικός Κατσαμπάς μισόν αιώνα μετά την αποκάλυψή του.» *Ανάσκαμμα* 5:33-52.

Γιαγκούδη, Ε., και Δ.Ν. Σακκάς. 2008. «Η ανασκαφή του Wilhelm Dörpfeld στο Κεφάλι της Κέρκυρας.» Στο Παπαδάτου-Γιαννοπούλου 2008, 199-225.

Δάκαρης, Σ. 1951. «Ἀνασκαφὴ εἰς Καστρίτσαν Ἰωαννίνων.» *ΠΑΕ*:173-183.

Δερμιτζάκης, Μ.Δ., και Χ. Ντρίνια. 2007. «Παλαιογεωγραφική εξέλιξη και παλαιοβιολογική ιστορία των Ιονίων νήσων κατά τον Ανώτερο Καινοζωικό Αιώνα.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 49-57.

Δερμιτζάκης, Μ.Δ., Χ. Ντρίνια, και Μ.Β. Τριανταφύλλου. 2000. «Παλαιογεωγραφική εξέλιξη των Ιονίων Νήσων κατά τον Ανώτερο Καινοζωικό Αιώνα.» Στο *Πρακτικά ΣΤ' Πανιονίου Συνεδρίου. Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, 223-233. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Dibble, H.L., V. Aldeias, Z. Jacobs, D.I. Olszewski, Z. Rezek, S.C. Lin, E. Alvarez-Fernandez, C.C. Barshay-Szmidt, E. Hallett-Degeuz, D. Reed, K. Reed, D. Richter, T.E. Steele, A. Skinner, B. Blackwell, E. Doronicheva, και M. El-Hajraoui. 2013. «On the industrial attributions of the Aterian and Mousterian of the Maghreb.» *Journal of Human Evolution* 64:194-210.

Δοντᾶς, Γ. 1963. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Κερκύρᾳ, ἐντὸς τοῦ βασιλικοῦ κτήματος Mon Repos, Α' Ἔκθεσις.» *ΑΔ* 18 Β2:161-180.
_____. 1965. «Προϊστορικὸς συνοικισμὸς στοὺς Ἔρμωνες.» *ΑΔ* 20 Β2:378-381.
Dörpfeld, W. 1913. «Ausgrabungen auf Corfu.» *AA* 28:106-108.
_____. 1914. «Die Ausgrabungen auf Korfu im Fruhjahre 1914.» *AM* 39:161-176.
_____. 1927. *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage*. München.
Facorellis, Y. 2013. «Radiocarbon Dates From Archaeological Sites In Caves and Rockshelters In Greece.» Στο *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece*, επιμ. F. Mavridis και J.T. Jensen, 19-72. *BAR-IS* 2558. Oxford: Archaeopress.
Ferentinos, G., M. Gkioni, M. Geraga, και G. Papatheodorou. 2012. «Early seafaring activity in the southern Ionian Islands.» *Mediterranean Sea Journal of Archaeological Science* 30:1-10.
Forenbaher, S., και P.T.M. Miracle. 2005. «The spread of farming in the Eastern Adriatic.» *Antiquity* 79:514-528.
Galanidou, N. 2004. «Early Hominids in the Balkans, Balkan Biodiversity.» Στο *Pattern and Process in the European Hotspot*, επιμ. H.I. Griffiths, B. Kristufek και J.M. Reed, 147-165. London: Kluwer Academic Press.
Ghilardi, M., επιμ. 2016. *Géoarchéogie des îles en Méditerranée*. Paris: CNRS Éditions.
Guilaine, J. 2007. «Les enjeux de Sidari.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 91-96.
_____. 2016. «La diffusion du Néolithique en Méditerranée.» Στο Ghilardi 2016, 23-32.
_____. 2017. «A personal view of the neolithisation of the Western Mediterranean.» *Quaternary International* 30:1-15.
Guilaine, J., G. Metallinou και J.F. Berger. 2016. «La néolithisation de la Méditerranée occidentale: sur la piste des pionniers?» Στο *Del Neolitic a l'edat del bronze en el Mediterrani occidental. Estudis en homenatge a Bernat Marti Oliver*, 27-34. Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de Valencia, Serie Trabajos varios 119. València: Diputatión de Valencia.
Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1973. «Νεολιθικὸς Πολιτισμός. Σύντομη Ἐπισκόπηση.» Στο *Νεολιθικὴ Ἑλλάς*, επιμ. Δ.Ρ. Θεοχάρης, 15-128. Ἀθῆναι: Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.
_____. 1981. *Νεολιθικὸς Πολιτισμός: Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς Νεολιθικῆς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο*. Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης.
Iovita, R. 2011, December 27. «Shape Variation in Aterian Tanged Tools and the Origins of Projectile Technology: A Morphometric Perspective on Stone Tool Function.» *Plos One* 6 (12): e29029. http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0029029. Τελευταία επίσκεψη 22 Νοεμβρίου 2020.
Κάντα-Κίτσου, Α., Ο. Πάλλη και Ι. Αναγνώστου 2008. *Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίτσας*. Ηγουμενίτσα: Υπουργείο Πολιτισμού – ΛΒ' ΕΠΚΑ Θεσπρωτίας.
Κάντα-Κίτσου, Κ. 1998. «Ἔρμωνες οικοπ. Ε. Σαββάτη – Γ. Πρωτόπαππα.» *ΑΔ* 53 Β2:525.
Καρκάνας, Π. 2010. *Εισαγωγή στη Γεωρχαιολογία*. Αθήνα: Νεφέλη.
Kiden, P., L. Denys, και P. Jonhston. 2002. «Late Quaternary sea-level change and isostatic and tectonic land movements along the Belgian-Dutch North Sea coast: geological data and model results.» *JQS* 17:535-546.
Κονισπολιάτης, Ν.Κ. 1989. «Συμβολή στη μελέτη των παράκτιων φαινομένων των δυτικών ακτών της νήσου Κερκύρας.» *ΔΕΓΕ* 23(1):409-422.
Κορρές, Γ.Σ. 1976. «Τύμβοι, Θόλοι καὶ Ταφικοὶ Κύκλοι τῆς Μεσσηνίας.» Στο *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν,* τόμ. Β', 337-369. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
_____. 1979. *Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἀθηνᾶ*. Σειρά Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 21. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία.
Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ. 1996α. «Παλαιολιθική Εποχή. Το χρονολογικό πλαίσιο και η πολιτισμική ακολουθία.» *Αρχαιολογία & Τέχνες* 58:23-32.
_____. 1996β. «Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής Εποχής στην Ελλάδα.» *Αρχαιολογία & Τέχνες* 59:6-31.
_____. 2007. «Τα λίθινα πελεκημένα εργαλειακά σύνολα. Ένας νέος δρόμος για την προϊστορική έρευνα στα Ιόνια νησιά.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 67-76.
Kourtessi-Filippakis, G. 1999. «The Lower and Middle Palaeolithic in the Ionian Islands: new finds.» Στο Bailey κ.ά. 1999, 282-287.
Λάζαρη, Κ. 2007. «Η Χαλκοκρατία στη Θεσπρωτία μέσα από το εκθεσιακό πρόγραμμα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηγουμενίτσας.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 161-170.
Lambeck, K. 1996. «Sea-level change and Shore-Line Evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic Time.» *Antiquity* 70:588-611.

Lambeck, K., T.M. Esat, και E.K. Potter. 2002. «Links between climate and sea levels for the past three million years.» *Nature* 419:199-206.

Lambeck, K., και A. Purcell. 2005. «Sea-level change in the Mediterranean Sea since the LGM: Model predictions for tectonically stable areas.» *QSR* 24:1969-1988.

Λιντοβόης, Κ.Α. 1983. «Δύο νέες προϊστορικές θέσεις στήν Κέρκυρα.» *Ηόρος* 1:26-34.

Λυριτζής, Ι. 2005. *Αρχαιολογία και Περιβάλλον*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου – Καρδαμίτσα.

_____. 2010. «Κεραμικά αντικείμενα: η "Δυναμική" του Πηλού.» Στο *ΑρχαιοΥλικά. Αρχαιολογικές, αρχαιομετρικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, επιμ. Ι. Λυριτζής και Ν. Ζαχαριάς, 39-62. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.

Μαρκέτου-Πυλαρινού, Μ.Γ., και Ε. Σακελλαρίου-Μανέ. 1964. «Περὶ τῆς ἡλικίας τῶν τελευταίων βυθίσεων τοῦ Ἰονίου Πελάγους. Ἀνεύρεσις προϊστορικοῦ στρώματος τῆς λιθίνης ἐποχῆς εἰς ΒΔ Κέρκυραν.» *ΔΕΓΕ* 6 (1):14-24.

Maselli, V. 2011. «Ricostruzione delle fluttuazioni eustatiche quaternarie con particolare riferimento all' ultima deglaciazione (Terminazione i) nel Bacino Adriatico (Mar Mediterraneo).» Dottorato di ricerca in scienze della terra, Univesità di Bologna, Dipart. di Scienze della Terra e Geologico-Ambientali.

Μεταλληνού, Γ. 2000α. «Βάτος, οικ. M. Sneijders.» *ΑΔ* 55 Β1:654.

_____. 2000β. «Ἔρμωνες, οικ. Μέξα.» *ΑΔ* 55 Β1:654-655.

_____. 2007α. «Η προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα και η συμβολή του Αύγουστου Σορδίνα. Θεωρητικές προσεγγίσεις – Προοπτικές.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 35-47.

_____. 2007β. «Εργαλεία Υφαντικής από την προϊστορική θέση των Ερμόνων στην Κέρκυρα.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 141-148.

_____. 2008. «Ο Wilhelm Dörpfeld στην Κέρκυρα (1911-1914).» Στο Παπαδάτου-Γιαννοπούλου 2008, 189-198.

Μεταλληνού, Γ., Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη, και J. Guilaine. 2009. «Οι νέες ανασκαφικές έρευνες στο Σιδάρι Κέρκυρας – Στόχοι και προοπτικές.» Στο *Η' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο. Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006. Πρακτικά*. Τόμ. Ι, 235-246. Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών.

Μέττος, Α., και Α. Κουτσουβέλη. 1996. «Παγετώδη και περιπαγετώδη φαινόμενα και οι μεταβολές της θαλάσσιας στάθμης κατά το Τεταρτογενές.» *Αρχαιολογία & Τέχνες* 58:33-37.

Miller, K.G., G.S. Mountain, J.D. Wright, και J.V. Browning. 2011. «A 180-million-year record of sea level and ice volume variations from continental margin and deep-sea isotopic records.» *Oceanography* 24:40-53.

Mitropoulos, D., και I. Zananiri. 2010. «Upper Quaternary Evolution of the Northern Argolis Gulf, Nafplio Area.» *ΔΕΓΕ* 43 (3):1474-1485.

Μπουνιά, Ε., Δ. Σακκάς, και Ε. Γιαγκούδη. 2012. «Αλμυρός Περίθειας.» Στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369-370.

Μυλωνᾶς, Γ.Ε. 1928. *Ἡ Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 24. Ἐν Ἀθήναις: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία (ἀνατύπωσις 1975).

Ντάρλας, Α. 2012. «Παλαιολιθική περίοδος.» Στο Βλαχόπουλος 2012, 22-25.

Ντάρλας, Α., Π. Καρκάνας, Ο. Πάλλη, και Α. Παπαδέα. 2006. «Παλαιολιθικές έρευνες στη Νοτιοδυτική Κέρκυρα.» *AAA* 39:11-29.

_____. 2007. «Παλαιολιθικές έρευνες στην περιοχή της Λιμνοθάλασσας Κορισσίων.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 77-84.

Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, Χ., επιμ. 2008. *Διεθνές Συνέδριο Αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld, Λευκάδα 6-9 Αυγούστου 2006*. Πάτρα: Περί Τεχνών.

Παπαδέα, Α. 2009. «Λίθινα εργαλειακά σύνολα της προϊστορικής περιόδου από το νομό Κέρκυρας: Νεότερα στοιχεία και προοπτικές.» Στο *Η' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006). Πρακτικά*. Τόμ. Ι, 297-318. Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών.

Παπαδέα, Α., και Γ. Γεωργιάδου. 2007. «Προϊστορικοί Οθωνοί. Οι πρόσφατες έρευνες.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 135-140.

Παπαδέα Α., Χ. Σπανοδήμος, και Μ. Γκούμα. 2012. «Δήμος Θιναλίου Σιδάρι.» Στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 368-369.

Παπαδημητρίου, Ι. 1952. «Κέρκυρα, ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι καὶ ανασκαφαί.» *Κερκυραϊκά Χρονικά* 2:51-59.

Papagianni, D. 1999. «Beyond "flint scatters" and "findspots". Assessing the potential for compiling a synthesis of the Greek Middle Paleolithic surface data.» Στο Bailey κ.ά. 1999, 130-136.

Papoulia, C. 2016. «Late Pleistocene to Early Holocene Sea-Crossings in the Aegean: Direct, Indirect and Controversial Evidence.» Στο Ghilardi 2016, 33-46.

Perlès, C. 2001. T*he Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.
Περισσοράτης Κ. 2002. «Η γεωλογική μελέτη του θαλάσσιου πυθμένα και των υποστρωμάτων του και οι σύγχρονες ερευνητικές τάσεις (με έμφαση στην περιοχή της Υφαλοκρηπίδας).» *ΔΕΓΕ* 34 (6):2149-2157.
Περισσοράτης, Κ., Ν. Κονισπολιάτης, Ε. Ζημιανίτης, Σ. Γαλανοπούλου, και Π. Ζαχαράκη. 2001. «Υποθαλάσσιες γεωλογικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή του Κόλπου του Ναυαρίνου, Νότιο Ιόνιο.» *ΔΕΓΕ* 34 (2):655-662.
Πίτσιος, Θ. 1985. «Παλαιοανθρωπολογικές έρευνες στη θέση "Απήδημα" της Μέσα Μάνης.» *Αρχαιολογία* 15:26-33.
Πολυχρονοπούλου, Ο. 2003. «Οι βασικές αναφορές των πρώτων αρχαιολόγων – Ο μύθος θεμελιωτής μιας επιστήμης.» *Αρχαιολογία & Τέχνες* 86:19-23.
Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ. 1984. «Λίμνη Κορισσίων.» *ΑΔ* 39 Β1:211-212.
_____. 1985. «Οικόπεδο Εκκλησίας Αγραφών.» *ΑΔ* 40 Β1:226.
_____. 1988α. «Αχαράβη Οικόπεδο Τριβυζά.» *ΑΔ* 43 Β1:346.
_____. 1988β. «Νομός Θεσπρωτίας –Πύργος Ραγίου.» *ΑΔ* 43 Β1:353-356.
_____. 1990. «Έρμωνες (οικοπ. Μέξα & Παντελιού).» *ΑΔ* 45 Β1:293-295.
_____. 1994. «Δήμος Θιναλίων – Αλμυρός (οικόπεδο Μαρίας Σαξώνη).» *ΑΔ* 49 Β1:420.
_____. 1995. «Νομός Θεσπρωτίας. Νεοχώρι–Γκρίκα.» *ΑΔ* 50 Β2:446-447.
_____. 1996. «Νομός Θεσπρωτίας.» *ΑΔ* 51 Β1:414-420.
Rhomaios, C.A. 1925. «Les premières fouilles de Corfu, Athènes, 1923.» *BCH* 49:190-218.
Roper, L.D. 2016. «Sea Level Versus Temperature.» http://www.roperld.com/science/sealevelvstemperature.htm Τελευταία επίσκεψη 15 Ιουλίου 2020.
Σαρπάκη, Α. 1996. «Το περιβάλλον κατά τη διάρκεια της Πλειστοκαίνου Περιόδου: τα φυτά της φύσης.» *Αρχαιολογία & Τέχνες* 58:38-44.
Shackleton, N.J., M. Fernanda, M. Sanchez-Goni, D. Pailler, και Y.L. Marine. 2003. «Isotope Substage 5e and the Eemian Interglacial.» *Global and Planetary Change* 36:151-155.
Shea, J.J. 2006. «The origins of lithic projectile point technology: Evidence from Africa, the Levant and Europe.» *JAS* 33:823-846.
Σλήμαν, Ε. 2009. *Ιθάκη, Πελοπόννησος, Τροία*. Μετάφραση Α. Σάμψων. Αθήνα: Εκδ. Συλλογή.
Σμπόνιας, Κ. 2007. «Ιστοριογραφικές παρατηρήσεις για τη μελέτη των προϊστορικών τοπίων του Ιονίου: Προς μια Αρχαιολογία των Ιονίων Νήσων.» Στο *Ιόνιος Λόγος Α'. Τόμος Χαριστήριος στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό*, 203-223. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.
Σορδίνας, Α. 1965. «Προϊστορικὴ ἔρευνα στὴν Κέρκυρα τὸ 1965.» *Κερκυραϊκά Χρονικά* 11:141-147.
_____. 1968. «Προϊστορικὴ ἔρευνα στὴν Κέρκυρα τὸ 1966.» *Κερκυραϊκά Χρονικά* 14:77-83.
_____. 1974. «Προϊστορικὴ ἔρευνα στὰ Διαπόντια Νησιά, ΒΔ τῆς Κερκύρας.» *Κερκυραϊκά Χρονικά* 19:88-93.
_____. 1996. «Παλαιολιθική έρευνα στον Ιόνιο χώρο κατά την δεκαετία του '60.» *Αρχαιολογία & Τέχνες* 60:74-76.
_____. 2007. «Απολογισμός προϊστορικής έρευνας στα Ιόνια νησιά κατά τη διετία 1964-1966.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007: 21-33.
Sordinas, A. 1967. «Radiocarbon dates from Corfu, Greece.» *Antiquity* 41:64.
_____. 1969. «Investigations of the prehistory of Corfu during 1964-1966.» *BalkSt* 10:393-424.
_____. 1970. *Stone implements from Northwestern Corfu, Greece*. Memphis State University Anthropological Research Center Occasional Papers 4. Memphis: Memphis State University.
Σουέρεφ, Κ. 1976. «Σχετικὰ μὲ τὴν προ-ελληνικὴ Κέρκυρα.» *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας Κερκύρας* 13:87-114.
_____. 2001. *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο.* Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
Soueref, C. 1976. «Corcyra Pre-Ellenica.» Πτυχιακή εργασία, Università degli Studi di Bari, Facoltà di Lettere e Filosofia.
_____. 1976-77. «Sulla Preistoria di Corfu.» *AnnBari* 19-20:9-18.
Spathas, S. 1988. *L' Industrie du Paléolithique au Littoral Sud-Occidental Corfiote*. Corfu.
Σπετσιέρη-Χωρέμη, Α. 1987. «Κέρκυρα. Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας πόλης και του νησιού από την Παλαιολιθική μέχρι την Βυζαντινή Εποχή.» Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
Taschini, M. 1964. «Il livello mesolitico del Riparo Blanc al Monte Circeo.» *BPI* 73:65-87.
Tiné, V. 2007. «Favella vs Sidari or a Neolithic ware of advance in the Mediterranean Sea.» Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 35-47.

Tourloukis, E. 2010. *The Early and Middle Pleistocene Archaeological Record of Greece*. Archaeological Studies 23. Leiden: Leiden University Press.

Τρανταλίδου, Κ. 1996. «Ο ζωικός κόσμος.» *Αρχαιολογία & Τέχνες* 58:45-53.

Τσουμάνης, Κ. 2010. *Η Κέρκυρα μέσα από τα μάτια των περιηγητών και η Ομηρική φιλοξενία*. Αθήνα: Εκδ. Έψιλον.

Τσούντας, Χ. 1908. *Αἱ Προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου*. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Τσώνος, Α. 2018. «Η Λευκάδα και οι σχέσεις της με τα Βαλκάνια κατά τη Νεολιθική Εποχή και την Εποχή του Χαλκού.» Στο *Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, 6-8 Δεκεμβρίου 2013, Ι.Π. Μεσολογγίου,* επιμ. Ο. Βικάτου, Β. Στάικου, και Φ. Σαράντη, 493-508. Μεσολόγγι: ΥΠΟΑΘ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος – Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.

Φωτιάδης, Θ. 1991. «Ίχνη ομηρικά στην Β. Κεφαλονιά, Β. Κέρκυρα και Διαπόντια.» Στο *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Ληξούρι – Αργοστόλι 1986,* 39-57. Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών.

Waelbroeck, C., L. Labeyrie, E. Michel, J.C. Duplessy, J.F. McManus, K. Lambeck, E. Balbon, και M. Labracherie 2002. «Sea-level and deep water temperature changes derived from benthic foraminifera isotopic records.» *QSR* 21:295-305.

Χαρβάτη, Κ. 2012. «Η εμφάνιση του ανθρώπου.» Στο Βλαχόπουλος 2012, 18-21.

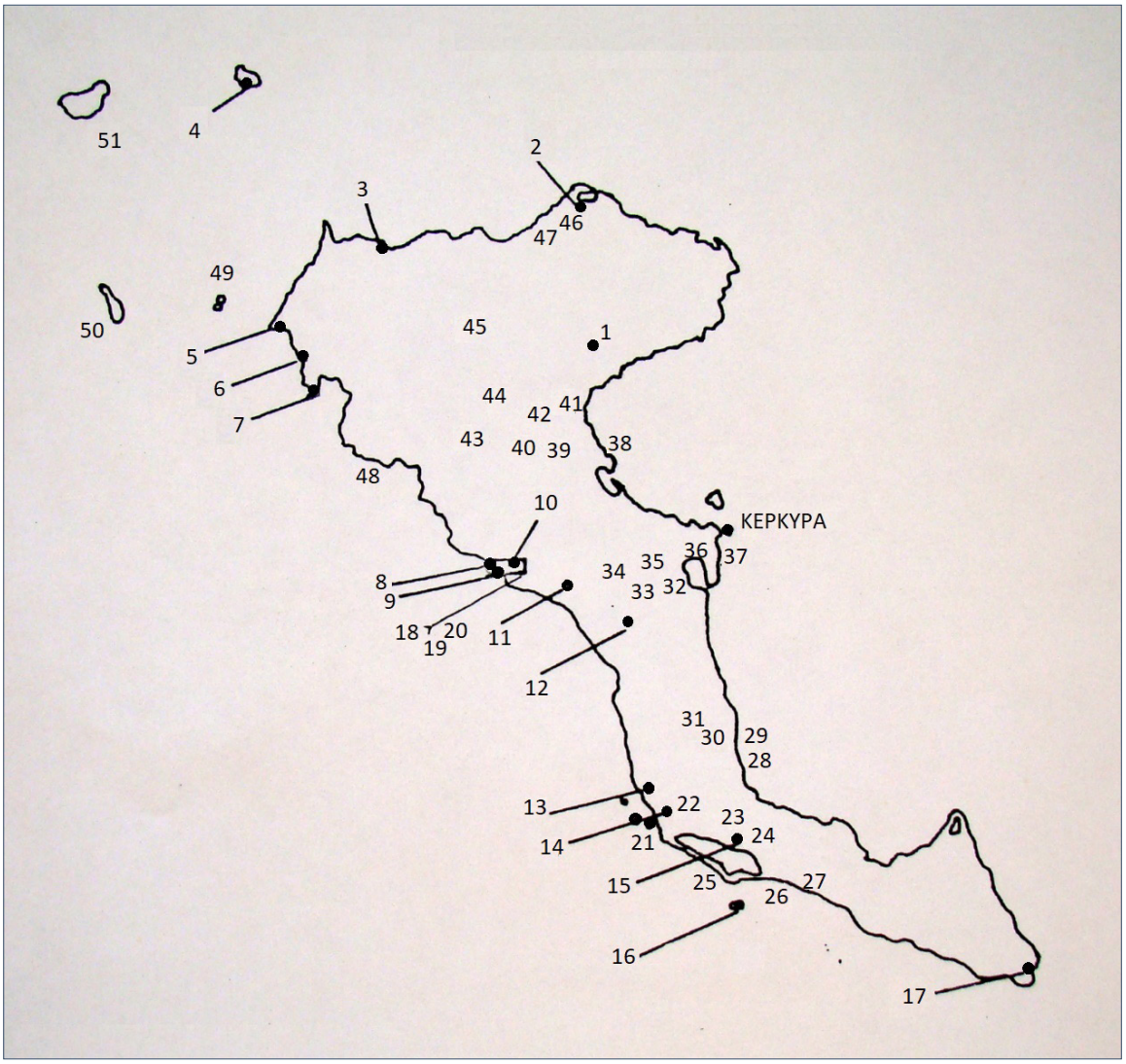

Χάρτης της Κέρκυρας και των Διαποντίων Νήσων με τις προϊστορικές θέσεις: 1. Σπαρτίλλας. 2. Λίμνη Αντινιώτη. 3. Σιδάρι. 4. Ερείκουσα. 5. Κεφάλι. 6. Αρίλλας – Άγιος. Στέφανος. 7. Αφιώνας. 8. Έρμωνες. 9. Βάτος – Τζαραντάνου. 10. Στου Μάκρου το Βουνό. 11. Πέλεκας –Μολόχι (-η). 12. Σιναράδες – Σκάφονας. 13. Δενδρίλλας. 14. Σταλακτό. 15. Κορίσσια. 16. Λαγούδια. 17. Αρκουδίλλας. 18. Βάτος – Άγιος Γεώργιος Υψηλός – Πλάτωμα. 19. Βάτος – Βάρδια. 20. Βάτος – Κελιά. 21. Σκίδι. 22. Γαρδίκι – Γράβα. 23. Ράχες – Πλύματα Κορισσίων. 24. Γλυφονέρι Κορίσσια. 25. Παλιαύλακο. 26. Άγιος Γεώργιος – Αργυράδες. 27. Μαραθιάς – Παλαιοχώρι (Μεγάχορο). 28. Μεσογγή. 29. Μωραΐτικα. 30. Επισκοπιανά. 31. Βουνιατάδες. 32. Βυρό – Καστανιά. 33. Παλιόστανη. 34. Στρόγια – Καλίτσα Βαρυπατάδων. 35. Κομπίτσι. 36. Κέρκυρα – πόλη: Λόφος Σωτήρα (Φυλακών). 37. Κανόνι – Mon Repos. 38. Δασιά. 39. Γουβιά – Τζάβρου – Βρωμολίμνη. 40. Γιαλλινά. 41. Άγιος Μάρκος – Πυργί. 42. Κορακιάνα. 43. Λίμνη Κουνούπαινα – Δουκάδες. 44. Στους Γιατρούς. 45. Ρεκίνι – Ξανθάτες – Ροπίλα – Αγραφούς. 46. Αλμυρός. 47. Αχαράβη. 48. Αγγελόκαστρο. 49. Διάπλο. 50. Μαθράκι. 51. Οθωνοί. Δεν σημειώνονται οι Παξοί και οι Αντίπαξοι (επιμέλεια: Κ.Α. Λιντοβόης).

Εικ. 1. Παλαιολιθικά τέχνεργα.

Εικ. 2. Λίθινα εργαλεία και κεραμική.

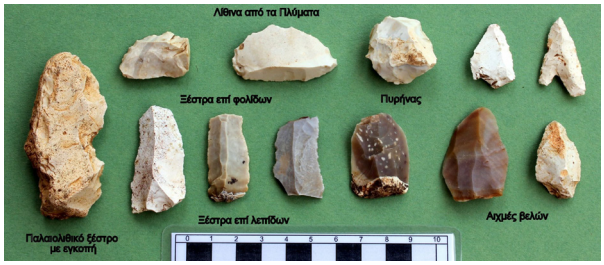

Εικ. 3. Λίθινα εργαλεία από τα Πλούματα.

Εικ. 4. Κεραμική από τους Έρμωνες.

Εικ. 5. Κεραμική από τους Έρμωνες.

Εικ. 6. Κεραμική από τους Έρμωνες.

Εικ. 7. Λίθινα εργαλεία από τους Έρμωνες.

Εικ. 8. Λίθινα εργαλεία από τη Βάρδια Βάτου.

Σπήλαιο Καταβόθρα Χώρας Τριφυλίας

Νεολιθικά ευρήματα ανασκαφής Σπυρίδωνος Μαρινάτου, 1955

Γιάννος Λώλος – Αλεξάνδρα Μαρή – Ευαγγελία Κυριατζή

SUMMARY: THE KATAVOTHRA CAVE IN CHORA, TRIPHYLIA. NEOLITHIC FINDS FROM THE EXCAVATION BY SPYRIDON MARINATOS, 1955

This contribution is the definitive publication of a rather "humble" group of 151 clay (mostly pottery) finds brought to light in July 1955 by Spyridon Marinatos in the front "overground" part of a large underground cave, with a succession of circular chambers, aptly called Katavothra (Sink-hole) inside the modern town of Chora in Triphylia, Western Messenia (one of four caves with evidence of occupation in Late-Final Neolithic times in the wider geographical area, see figs. 1-4).

The paper consists of three parts, accompanied by a Catalogue of all diagnostic Neolithic potsherds from the 1955 excavation (now deposited in the Archaeological Museum of Chora) and an Appendix, reproducing Sp. Marinatos's original excavation report on Katavothra, in the Proceedings of the Archaeological Society of Athens (*PAE*) for 1955.

The first part of the paper discusses the site, the 1955 excavation and the history of research relating to this rare Neolithic ceramic group in the Pylian territory. The second part is a full treatment: of a total 138 sherds, mostly from plain coarsish (open or wide-mouthed) vases, assignable to the very end of the Final Neolithic period (ca. 4500-3200 B.C.) and closely comparable to material from Nichoria and other sites (figs. 5-14); also of an intriguing group of 13 masses of baked clay (fig. 15), and of a partly preserved clay figurine (figs. 16-18).

The third part of the paper is a specialized analytical study, achieved through the examination of thin sections and other methods, of the provenance and ceramic technology of the Neolithic group from the Katavothra Cave in Chora.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί την οριστική δημοσίευση ενός αρχαιότατου (νεολιθικού) κεραμεικού συνόλου – ευρήματος από την ανασκαφή του Σπυρίδωνος Μαρινάτου το 1955 στο Σπήλαιο Καταβόθρα στην Χώρα Τριφυλίας (εικ. 1)[1]. Το σύνολο αυτό, αν και μικρό σε όγκο,

1 Το κεραμεικό υλικό από την ανασκαφή του 1955 στην Καταβόθρα, αν και μικρό σε ποσότητα, ήλκυσε την προσοχή και το έντονο ενδιαφέρον του Γ. Λώλου από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 (φυλασσόμενο, τότε, στην Αποθήκη 2 του Αρχαιολογικού Μουσείου της Χώρας), λόγω της γενικής «πτωχικής» εμφάνισης και της σπανιότητάς του για την πυλιακή περιοχή. Η πρώιμη ενασχόλησή του με το κεραμεικό σύνολο από την θέση (βλ. Λώλος 1993), με την συναίνεση του Καθηγητή κ. Γ.Σ. Κορρέ, περιελάμβανε: α) Την πρώτη καταγραφή του υλικού (με αρίθμηση οστράκων), β) την ταξινόμησή του, κατά κατηγορίες κεραμεικής (wares), γ) την προκαταρκτική, συγκριτική εξέτασή του με άλλα νεολιθικά σύνολα από την ευρύτερη μεσσηνιακή περιοχή (κυρίως από το Σπήλαιο του Νέστορος και τα Νιχώρια) και δ) την εποπτεία της σχεδίασης αριθμού χαρακτηριστικών οστράκων από την Lyla Brock, μέλος του Περιφερειακού Αρχαιολογικού Προγράμματος Πύλου-PRAP, τον Αύγουστο του 1992. Αργότερα, η ευθύνη της συνέχισης της μελέτης του νεολιθικού υλικού και της οριστικής δημοσίευσής του ανελήφθη από κοινού, από τον Γ. Λώλο και την Α. Μαρή, με την άδεια του Καθηγητή κ. Κορρέ και εν συνεχεία με σχετική απόφαση από την Γ.Δ.Α.Π.Κ. του ΥΠ.ΠΟ.Α., και με ουσιώδη οικονομική ενίσχυση από το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου, προς το οποίο οφείλονται θερμές ευχαριστίες. Σε μεταγενέστερο

συνιστά σημαντική, και σπάνια, μέχρι στιγμής, μαρτυρία για τη διερεύνηση της ανθρώπινης δραστηριότητας κατά την ύστατη φάση του μεσσηνιακού νεολιθικού παραγωγικού σταδίου, στην κεντρικότερη, μάλιστα, περιοχή του μεταγενέστερου (μυκηναϊκού) βασιλείου της Πύλου.

Προσφέρεται, με καθυστέρηση έστω, αλλά με μεγάλη ευχαρίστηση, ως συμβολή στον παρόντα τιμητικό τόμο για τον Καθηγητή κ. Γεώργιο Στυλ. Κορρέ, διάδοχο του Σπυρίδωνος Μαρινάτου στα μεσσηνιακά ερευνητικά πεδία, ως Διευθυντή των Ανασκαφών Πύλου της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και υπεύθυνο του Προγράμματος των συναφών δημοσιεύσεων[2].

Α. Η ΘΕΣΗ – Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ – Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το σπήλαιο, με το όνομα Καταβόθρα, εντοπίζεται στο χαμηλότερο Ν.-Ν.Δ. τμήμα της κωμοπόλεως Χώρας Τριφυλίας (του σημερινού Δήμου Πύλου-Νέστορος), σε απόσταση 210 μ. περίπου (σε ευθεία γραμμή) από την Κεντρική Πλατεία (εικ. 2).

Η είσοδός του, που βλέπει προς Β.Α., βρίσκεται επί της Οδού Αριστομένους Κοκκέβη, δίπλα ακριβώς στην οικία υπ' αριθμ. 8 και απέναντι από την οικία υπ' αριθμ. 13, σε τόπο με πυκνότατη βλάστηση (εικ. 3). Διακρίνεται σήμερα με δυσκολία, όχι μόνον λόγω της συσσώρευσης, κατά την διάρκεια των αιώνων, επιχώσεων που διαμόρφωσαν σε υψηλότερο επίπεδο την επιφάνεια των σημερινών ασφαλτοστρωμένων οδών, αλλά και λόγω της μεγάλης ποσότητας ιλύος, που έχει πληρώσει, σε μεγάλο βαθμό, το μπροστινό μέρος του σπηλαίου (σπηλαιώδους καταβόθρας), καθιστώντας απαγορευτική, υπό τις σημερινές συνθήκες, την διείσδυση σε αυτό. Η πρόσβαση στο σπήλαιο εμποδίζεται πλέον και από πυκνότατο καλαμιώνα (2019).

Πληροφορίες για την μορφή του σπηλαίου λαμβάνουμε από τις ημερολογιακές καταγραφές και την ανασκαφική έκθεση του Σπ. Μαρινάτου του 1955[3], αλλά και από αφηγήσεις εντοπίων, οι οποίοι είχαν εισέλθει στο υπόγειο σπήλαιο παλαιότερα, όταν αυτό ήταν προσιτό[4].

Το σπήλαιο, διαμορφωμένο σε πέτρωμα με την τοπική ονομασία «άσπρη γλύνα», αποτελείται από το «ορατό επίγειο τμήμα» ή «επίγειο κοίλωμα» (εύρους 10-11 μ. και ικανού βάθους, με ύψος οροφής 3-4 μ. από την επιφάνεια της επίχωσης κατά το 1955) και το «υπόγειο» ή «κάτω σπήλαιο» (κατά Μαρινάτο).

Κατά τις υπάρχουσες πληροφορίες, από το επίγειο έγκοιλο στενή είσοδος (διαστ. 1,50 x 1,50 μ. περίπου) προς το κάτω σπήλαιο δίδει πρόσβαση, μέσω διαδρόμου (στενωπού) κυμαινόμενου πλάτους 2-3 μ., σε αλλεπάλληλους υπογείους θαλάμους («αλώνια» κατά τους εντοπίους), έξι (6) τουλάχιστον, σε αποστάσεις 20-30 μ. μεταξύ τους, ακανονίστου κυκλικού (ή ελλειψοειδούς) σχήματος, διαμέτρου 10-12 μ. και ύψους 3,5-4 μ. Θρυλείται (και δεν αποκλείεται

στάδιο, η Ε. Κυριατζή ανέλαβε, μέσω πετρογραφικών αναλύσεων και άλλων μεθόδων, τη διερεύνηση της σύστασης των κεραμεικών υλών και της τεχνολογίας κατασκευής των αγγείων. Διευκρινίζεται ότι για την τελική μορφή της παρούσας συλλογικής μελέτης, το βάρος της συμβολής φέρουν, προεχόντως: Για το πρώτο μέρος και το δεύτερο μέρος (καθώς και για την Εισαγωγή και το Επίμετρο), ο Γ. Λώλος και η Α. Μαρή (υπεύθυνη, επίσης, για τον Κατάλογο και τη σχεδίαση των επιλεγέντων οστράκων), για το τρίτο μέρος η Ε. Κυριατζή, και τέλος, για την φωτογράφηση των αντικειμένων, ο Κ. Ξενικάκης.

2 Προς τον Καθηγητή κ. Γ.Σ. Κορρέ απευθύνονται θερμότατες ευχαριστίες για την παραχώρηση άδειας μελέτης και δημοσίευσης του νεολιθικού υλικού από την Καταβόθρα Χώρας (για την έκδοση σχετικής απόφασης από το ΥΠ.ΠΟ.Α.) και για την πολύπλευρη συνδρομή του κατά την εξέλιξη της μελέτης του υλικού. Ειλικρινείς ευχαριστίες εκφράζονται και στο φυλακτικό προσωπικό του Αρχαιολογικού Μουσείου Χώρας Τριφυλίας, ιδιαιτέρως στους Δ. Καγιά, Α. Φράγκο, Γ. Σαραντοπούλου και Μ. Μπάρκα, για την πρόθυμη παροχή διευκολύνσεων σε διαδοχικές φάσεις μελέτης του υλικού στο Μουσείο, από τον Γ. Λώλο και την Α. Μαρή, ήδη από την δεκαετία του 1990.

3 Μαρινᾶτος 1955, 245-246, και εδώ, ως Παράρτημα.

4 Με ορισμένους εξ αυτών, μεγάλης σχετικά ηλικίας, είχε συνομιλήσει ο Γ. Λώλος στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στην Χώρα.

να ισχύει) ότι το υπόγειο σπήλαιο, με την διαδοχή των θαλάμων, εκτείνεται προς Ν.Δ. μέχρι το 1ο 6/θέσιο Δημοτικό Σχολείο Χώρας, σε απόσταση (ευθεία) 97 μ. περίπου.

Η ανασκαφή του Σπυρίδωνος Μαρινάτου στην Καταβόθρα, εντός του προγράμματος των Ανασκαφών Πύλου του 1955, υπήρξε ολιγοήμερη, προκαταρκτικού (δοκιμαστικού) χαρακτήρα. Με βάση τις καταγραφές του ανασκαφέως και τις ενδείξεις στις πινακίδες που συνόδευαν τα κεραμεικά ευρήματα από το σπήλαιο, η πρώτη αυτή έρευνα διήρκεσε από τις 18 μέχρι και τις 20 Ιουλίου 1955. Περιορίσθηκε στο «επίγειο κοίλωμα» με την «γραφική είσοδο» και έφθασε σε απόσταση 15 μ. «από του στομίου»[5], χωρίς να επιτευχθεί η αποκάλυψη της «εισόδου προς το κάτω σπήλαιον».

Η ανασκαφή στο πρώτο (επίγειο) τμήμα του σπηλαίου προχώρησε με δυσκολία, λόγω της μεγάλης ποσότητας συσσωρευμένης ιλύος. Το υλικό από τα ανώτερα στρώματα της παχειάς επίχωσης, στην περιοχή αυτή, περιελάμβανε δείγματα ελληνιστικής κεραμεικής[6]. Στα βαθύτερα, όμως, στρώματα, «ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ», στο επίπεδο του πυθμένα του σπηλαίου, σημειώθηκε ενδιαφέρον κεραμεικό σύνολο από μερικές δεκάδες οστράκων, το οποίο ο ανασκαφέας στην έκθεσή του, αναγνώρισε ως προϊστορικό, προέβαλε τα βασικά χαρακτηριστικά του και το απέδωσε, με επιφύλαξη, στη Νεολιθική[7].

Μερικά έτη αργότερα (το 1962), ο ανασκαφέας, σε λήμμα εγκυκλοπαίδειας (για την Πύλο), σημείωσε, σε σχέση με την ευρύτερη περιοχή του μυκηναϊκού ανακτόρου του Εγκλιανού, «ἴχνη τοῦ ἀνθρώπου [...] ἐκ τῆς ὑστάτης Νεολιθικῆς περιόδου», χωρίς να αναφερθεί συγκεκριμένα στην Καταβόθρα[8].

Μετά την ανασκαφή του Σπ. Μαρινάτου, αναφορές στο σπήλαιο και στην προκαταρκτική αναγνώριση κεραμεικού συνόλου της Νεολιθικής, από αυτό, έγιναν από τους Α.Κ. Ορλάνδο, G. Daux, W.A. McDonald και R. Hope Simpson[9].

Το Σπήλαιο Καταβόθρα περιλαμβάνεται στο «Ευρετήριο Νεολιθικών οικισμών και θέσεων του Ελλαδικού χώρου», το οποίο συνέταξε και δημοσίευσε η Μ. Θεοχάρη στον τόμο *Νεολιθικὴ Ἑλλὰς* του Δημ. Ρ. Θεοχάρη το 1973[10]. Ο Δημ. Θεοχάρης στο έργο του *Νεολιθικὸς Πολιτισμός*, που εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, το 1981, θεώρησε ότι το σχολιασθέν από τον Μαρινάτο κεραμεικό σύνολο, από το σπήλαιο, ανήκε στην Αρχαιότερη Νεολιθική[11].

Πρώτος ο W.W. Phelps, στη διδακτορική διατριβή του (1975, και πολύ αργότερα στη δημοσιευμένη μορφή της), ενέταξε την Καταβόθρα (έστω με ερωτηματικό) στον κατάλογο των θέσεων της Τελικής Νεολιθικής της Πελοποννήσου, για τον προσδιορισμό της οποίας υπήρξε πρωτοπόρος[12].

Ο Γ.Σ. Κορρές σε λήμμα για την Μεσσηνία, σε τόμο εγκυκλοπαίδειας, δημοσιευμένο το 1981, εξέτασε την προβληματική για την νεολιθική κατοίκηση στην περιοχή Χώρας – Εγκλιανού[13].

---

5 Το επίγειο τμήμα του σπηλαίου περιγράφεται από τον Μαρινάτο (1955, 246) ως «λίαν εὐρύστομον».

6 Βλ. και ένδειξη σε πρόχειρη πινακίδα, στο υλικό: «Καταβόθρα Χώρας. Ανώτερα στρώματα. 18/19-7-55».

7 Μαρινᾶτος 1955, 246. Βλ. και ένδειξη σε πινακίδα, συνοδεύουσα το σύνολο των οστράκων: «Καταβόθρα Χώρας. Κατώτατον στρῶμα. Ἀριστερά τῆς εἰσόδου. 19/20-7-1955» (εικ. 4). Ορισμένα εξ αυτών είχαν ξεχωρισθεί από κάποιον, κατά το παρελθόν, με την ένδειξη «Selected».

8 Μαρινᾶτος 1962, 289.

9 Ορλάνδος 1956, 88. Daux 1956, 285. McDonald και Hope Simpson 1961, 256 σημ. 9.

10 Θεοχάρη 1973, 350, αρ. 106 (Πύλος).

11 Θεοχάρης 1981, 74. Ας σημειωθεί ότι ο Δημ. Θεοχάρης (ως Επιμελητής Αρχαιοτήτων) και η Μαρία Θεοχάρη (ως φοιτήτρια: Μ. Παπαδοπούλου) συμμετείχαν στις Ανασκαφές Πύλου του 1955: βλ. Μαρινᾶτος 1955, 245.

12 Phelps 1975, 297· 2004, 104-105 (αρ. 47), με παραπομπή και σε νεώτερο, διευρυμένο κατάλογο, στο Σάμψων 1997, 352-356, επίσης 173, χάρτης 4: Final Neolithic Sites.

13 Κορρές 1981β, 456.

Ο Γ. Λώλος, έχοντας αρχίσει την επεξεργασία του νεολιθικού υλικού από το σπήλαιο, ήδη από τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1990[14], στη συνέχεια, συγκεκριμένα στον ιστορικό-αρχαιολογικό οδηγό του για την πρωτεύουσα του Νέστορος και τη γύρω περιοχή (σε διαδοχικές εκδόσεις του κατά τη δεκαετία 1994-2004), προέβαλε δεόντως την Καταβόθρα, ως τοποθεσία των προχωρημένων Νεολιθικών χρόνων, μία εκ των 15 (16) σπουδαιότερων ιστορικών-αρχαιολογικών θέσεων της ευρύτερης περιοχής Χώρας – Εγκλιανού – Τραγάνας – Κορυφασίου[15].

Στον κατάλογο των νεολιθικών θέσεων, γνωστών στην Ελλάδα μέχρι το 1996, που παρουσιάσθηκε στην έκθεση και στον τόμο *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, το Σπήλαιο Καταβόθρα καταχωρίσθηκε ως θέση της Τελικής Νεολιθικής[16].

Στη δημοσίευση των J.L. Davis κ.ά. των αποτελεσμάτων του πενταετούς Περιφερειακού Αρχαιολογικού Προγράμματος Πύλου (PRAP) του 1997 περιελήφθησαν σποραδικές αναφορές στην Καταβόθρα, ενώ επισημάνθηκε η ομοιότητα μικρού αριθμού άβαφων χονδροειδών οστράκων, από τις περισυλλογές, με μελανή την εσωτερική και ερυθρωπή την εξωτερική επιφάνεια, προς τη δεσπόζουσα ομάδα (την κατ' ευφημισμόν «καπνιστή κεραμεική» του Μαρινάτου) στο κεραμεικό σύνολο της Καταβόθρας, χωρίς, όμως, να μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα η Νεολιθική χρονολόγησή τους[17].

Μνεία της ανασκαφής στην Καταβόθρα υπήρξε και στον κατάλογο της έκθεσης «Οι Αρχαιολόγοι και οι Ανασκαφές, 1837-2011», που οργάνωσε η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία το 2011[18].

Το Σπήλαιο Καταβόθρα δεν σημειώνεται στο χάρτη των «κυριότερων ανασκαμμένων θέσεων του Ελλαδικού χώρου με κατοίκηση κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.», ο οποίος περιελήφθη σε έκδοση με την επιμέλεια των Ν. Παπαδημητρίου και Ζ. Τσιρτσώνη (με την ευκαιρία έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στην Αθήνα το 2010-2011)[19].

Σε πρόσφατες (2012) γενικές επισκοπήσεις (του Γ.Σ. Κορρέ και της Αιμ. Μπάνου) των αρχαιολογικών δεδομένων για την προϊστορική και υστερότερη κατοίκηση στην Μεσσηνία, το Σπήλαιο Καταβόθρα καταγράφεται ως βεβαιωμένη νεολιθική θέση[20].

Β. ΤΑ ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Το νεολιθικό υλικό, το οποίο βρέθηκε στο «κατώτατον στρῶμα, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου», σύμφωνα με την ανασκαφική έκθεση και την σχετική ένδειξη, σε πινακίδα (βλ. παραπάνω), αποτελείται από 151 ευρήματα από πηλό, βάρους 2.465 κιλών, και δύο συγκολλώμενα κομμάτια γκριζοκάστανου πυριτόλιθου (εικ. 19). Από τα πήλινα, 138 συνιστούν άβαφα θραύσματα, προερχόμενα από το σώμα ανοικτών ή ευρύστομων αγγείων των ύστατων Νεολιθικών χρόνων (π.χ. ΚΧ8, ΚΧ15, ΚΧ21, ΚΧ22, ΚΧ23-23α-44-44α, εικ. 5-6, 9-10), με χονδρά τοιχώματα και βάσεις, όπως φαίνεται και από το σχηματολόγιο που καταρτίσθηκε (εικ. 14). Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις οστράκων από αγγεία με λειασμένες επιφάνειες και λεπτά τοιχώματα (ΚΧ2, ΚΧ3, ΚΧ11, ΚΧ40, εικ. 7-8, 5-6 και 11). Μερικά διατηρούν διακόσμηση από ανάγλυφη ψευδολαβή (ΚΧ40, εικ. 7 και 11)[21], κομβιόσχημη απόφυση (ΚΧ5, εικ. 7 και 11)[22], πεπλατυσμένα

14 Λώλος 1993.

15 Λώλος 1994· 2004, 24, 25, 45, 58. Lolos 1998, 26, 49, 64.

16 Παπαθανασόπουλος 1996, 206 (αρ. 685), εικ. 60.

17 Davis κ.ά. 1997, 417, 430, 438-439.

18 Πετράκος 2011, 154 [202].

19 Παπαδημητρίου και Τσιρτσώνη 2010, 10-13.

20 Κορρές 2012, 426. Μπάνου 2012, 16 σημ. 3, 17, χάρτης 1: αρ. 2.

21 Οι ψευδολαβές εμφανίζονται από τα τέλη της Νεώτερης – αρχές της Τελικής Νεολιθικής κ.ε. Βλ. π.χ. Σάμψων 1993, 159. Για χρονολογικό πίνακα της Νεολιθικής, βλ. Παπαδημητρίου και Τσιρτσώνη 2010, 14.

22 Διακοσμητικές κομβιόσχημες ή ωοειδείς αποφύσεις εμφανίζονται στην επιφάνεια αγγείων ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο (βλ. π.χ. Phelps 2004, 38. Vitelli 1993 και 2007).

και πεπιεσμένα εξογκώματα στο χείλος (ΚΧ14, εικ. 12-13)[23], ή ανάγλυφες ευθύγραμμες ταινίες (ΚΧ21, ΚΧ22, ΚΧ23-23α-44-44α, ΚΧ73, ΚΧ64, ΚΧ102, εικ. 9-11), οι οποίες ενδεχομένως στόλιζαν το μεγαλύτερο τμήμα των επιφανειών αποδίδοντας σύνθετα διακοσμητικά θέματα (βλ. ΚΧ23-23α-44-44α, ΚΧ64 και ΚΧ21)[24].

Γενικά, η νεολιθική κεραμεική που εντοπίσθηκε δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη φροντίδα ως προς την επεξεργασία των επιφανειών (με εξαίρεση, ίσως, την καλή συνήθως εξομάλυνση των εξωτερικών, τουλάχιστον, επιφανειών) ούτε εντυπωσιάζει λόγω των ξεχωριστών ή διαφορετικών σχημάτων αγγείων. Δείχνει να κατασκευάσθηκε σε μία περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας η αγγειοπλαστική αποτελούσε όχι εξειδικευμένο έργο, αλλά ασχολία οποιουδήποτε επιθυμούσε (και γι' αυτό επιχειρούσε) να εξοπλίσει το σπιτικό του με τα απαραίτητα πήλινα σκεύη, και όπως είναι πλέον γνωστό[25], τέτοια περίοδος ήταν η Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ. περίπου).

Περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση των επιχώσεων του σπηλαίου θα παρουσίαζε ενδιαφέρον, επειδή, ενδεχομένως, θα παρείχε πληρέστερη πληροφόρηση για τις χρονολογικές περιόδους χρήσης του χώρου, ενώ παράλληλα θα απαντούσε σε ερωτήματα σχετικά με την προέλευση της κεραμεικής που δημοσιεύεται εδώ. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι τα συγκεκριμένα νεολιθικά όστρακα παρουσιάζουν κακή κατάσταση διατήρησης των επιφανειών και των ακμών σπασίματος στα άκρα τους, θυμίζοντας περισσότερο ευρήματα υπαίθριου οικισμού, αφού δεν παρουσιάζουν την αναμενόμενη για τους μελετητές εικόνα της καλοδιατηρημένης από το κλειστό περιβάλλον των σπηλαίων κεραμεικής[26]. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το όνομα του σπηλαίου που υποδεικνύει ότι αυτό λειτουργούσε ως υπόγειος φυσικός οχετός, την περιγραφή του Σπ. Μαρινάτου για την κατάσταση που παρουσίαζαν οι επιχώσεις κοντά στην είσοδό του, όπου διενεργήθηκε το 1955 η ανασκαφική διερεύνηση, αλλά και την εικόνα που παρουσιάζει σήμερα το σπήλαιο, συμπεραίνουμε ότι, κατά καιρούς, γέμιζε από ποσότητα νερού και λάσπης, η οποία έφθανε εκεί έχοντας συμπαρασύρει αντικείμενα από τον εξωτερικό χώρο. Κατά το Μαρινάτο[27], είναι πιθανόν η ελληνιστική κεραμεική, που εντοπίσθηκε στο σπήλαιο (στα ανώτερα στρώματα της ερευνηθείσας επίχωσης) το 1955, να είχε διεισδύσει μαζί με το χώμα που παρασύρεται από το νερό της βροχής. Ανάλογη εικόνα, παρασυρμένου από νερά υλικού, παρουσιάζουν σύμφωνα με τη μακροσκοπική εξέταση και τα ανευρεθέντα νεολιθικά όστρακα αγγείων, τα οποία, όμως, θα μπορούσαν και να σχετίζονται με οικιστική δραστηριότητα στο πρώτο, «επίγειο τμήμα» του σπηλαίου («λίαν εὐρυστόμου»), κάτι που υποσημαίνεται από τα δεδομένα της στρωματογραφίας, ή μπροστά από αυτό.

Εξαιρουμένων των θραυσμάτων με ανάγλυφη διακόσμηση, η συγκριτική μελέτη με κεραμεικά ευρήματα από τη γύρω περιοχή δεν έχει αποδώσει ομοιότητες. Θέσεις, όπως το Σπήλαιο Νέστορος[28], η Βοϊδοκοιλιά[29], το Σπήλαιο Κουφιέρος Μεσσηνίας[30], και ο Άγιος Δημήτριος Λεπρέου[31], έχουν αποκαλύψει κεραμεικά σύνολα που αποδίδονται, βάσει της επεξεργασίας των

23 Πρβλ. Μαρή 2001, 126 (2.10.2), εικ. 55:189, όπου πήλινα ωοειδή εξογκώματα κοσμούν την άνω επιφάνεια του χείλους νεολιθικού θραύσματος, από το Σπήλαιο του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα.

24 Αυτού του είδους η διακόσμηση συναντάται ευρύτατα σε στρώματα της ΤΝ διαφόρων ελλαδικών θέσεων. Πρβλ. π.χ. Lambert 1981, εικ. 246. Phelps 2004, εικ. 57:1, 60:4, 6, 7, 10, 14, 99: 1, 2, 4, 5, 8, 9, 10-12, 100:4-5. Επίσης, Howell 1992: Cordon-decorated ware (Νιχώρια).

25 Vitelli 1995 και 1999.

26 Το φαινόμενο παρατήρησε πρώτη η Ε. Κυριατζή κατά την πραγματοποίηση πετρογραφικής ανάλυσης σε αριθμό δειγμάτων της κεραμεικής που παρουσιάζεται εδώ.

27 Μαρινᾶτος 1955, 246.

28 Σάμψων 1980. Κορρές κ.ά. 2014, 73-77.

29 Κορρές 1977, 1978, 1979, 1981α, 1982. Korres 1990.

30 Zachos 2008, 5, 35.

31 Zachos 2008, 16-35.

επιφανειών τους, σε συγκεκριμένες διαγνωστικές κατηγορίες της Τελικής Νεολιθικής, αλλά διαφέρουν από αυτό της Καταβόθρας, το οποίο φαίνεται να προβάλει ως μεταγενέστερο[32] και το οποίο βρίσκεται, ενδεχομένως, εγγύτερα χρονολογικά προς την αστρωματογράφητη κεραμεική από τα Νιχώρια Μεσσηνίας[33] και τα θραύσματα αγγείων από το Τραγάνι Βαρθολομιού Ηλείας[34]. Περαιτέρω συγκρίσεις της κεραμεικής ομάδος της Καταβόθρας μπορούν να γίνουν με το κεραμεικό υλικό της Τελικής Νεολιθικής από το Σπήλαιο Κόκκορα Τρούπα κοντά στην Βελίκα Μεσσηνίας[35].

Σημειώνεται ότι μαζί με την συγκεκριμένη κεραμεική ομάδα των προϊστορικών χρόνων βρέθηκαν και 13, μικρού μεγέθους, μάζες ψημένου πηλού (ΚΧ 138-150), οι οποίες διατηρούν στη μία ή και στις δύο επιφάνειές τους, περισσότερο ή λιγότερο ευδιάκριτα αποτυπώματα χόρτων ή ξύλων (εικ. 15). Το μικρό πάχος των πήλινων θραυσμάτων υποδεικνύει ίσως ότι κάποτε κάλυπταν την ανωδομή (και όχι τη στέγη) φθαρτής κατασκευής οικιστικού ή αποθηκευτικού χαρακτήρα που ενδεχομένως είχε ιδρυθεί σε κοντινή προς το σπήλαιο θέση. Η διατήρηση των πήλινων μαζών σε συνδυασμό με το χρώμα των επιφανειών τους θα μπορούσε να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα καταστροφής της συγκεκριμένης κατασκευής από πυρκαγιά. Σύμφωνα με μία τέτοια ερμηνεία, τμήματα της πήλινης «επένδυσης» των τοίχων της, θα μπορούσαν να είχαν παρασυρθεί και καταλήξει μαζί με άλλα υλικά (π.χ. θραύσματα νεολιθικών αγγείων), στο σπήλαιο, αν και προβληματίζει η έλλειψη ιχνών φωτιάς στα νεολιθικά θραύσματα[36].

Ωστόσο, εξίσου πιθανό είναι οι μάζες αυτές να αποτελούν κατάλοιπο πήλινης επιφάνειας εργασίας ή «δαπέδου» που είχε διαμορφωθεί κοντά στην είσοδο, και επί του οποίου είχε λειτουργήσει κάποιο είδος εστίας[37].

Ανάμεσα στα όστρακα της Καταβόθρας, εντοπίστηκε και ένα ανέλπιστο εύρημα: το τμήμα ενός πήλινου ειδωλίου[38]. Το ειδώλιο ΚΧ136 (εικ. 16-18) με σωζόμενο ύψος 3,5 εκ., διατηρεί

---

32 Νεολιθική κεραμεική έχει εντοπιστεί και στο Σπήλαιο Μαύρη Τρύπα, στη νήσο Σχίζα, νοτίως της Μεθώνης (Παπακωνσταντίνου 1981). Μικρή ποσότητα νεολιθικής χονδροειδούς κεραμεικής δεν αποκλείεται να περιλαμβάνεται στο επιφανειακό υλικό που περισυλλέχθηκε κατά την διενέργεια του Pylos Regional Archaeological Project (βλ. παραπάνω).

33 Howell 1992.

34 Rambach και Χατζῆ-Σπηλιοπούλου 2002.

35 Βλ. McDonald και Hope Simpson 1969, 156, πίν. 44a: 1, 7, 12, 46: 1. Phelps 2004, 105 (αρ. 46), 173, χάρτης 4. Το υλικό αποτελείται από 80 και πλέον όστρακα (επίσης, 6 κομμάτια πηλοκονιάματος). Τα περισσότερα ανήκουν σε ακόσμητα, χονδροειδή αγγεία (πολλά θραύσματα παχέων τοιχωμάτων), ενώ εντοπίζονται κάποια με καστανό επίχρισμα (με στίλβωση) εξωτερικά, ένα με μικρή μαστοειδή απόφυση και ένα θραύσμα τοιχώματος κλειστού αγγείου, με οριζόντια ανάγλυφη ταινία (μετά από εξέταση του υλικού, από το σπήλαιο, από τον Γ. Λώλο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, στην Καλαμάτα, τον Αύγουστο του 2016, με την συνεργασία των αρχαιολόγων Χριστίνας Μαραμπέα και Λίτσας Μαλαπάνη (από την ΕΦ.Α. Μεσσηνίας).

36 Χρήση πασσαλόπηκτων κατασκευών διαφόρων λειτουργιών, με πλεκτά τοιχώματα καλυμμένα από στρώση πηλού, πιστοποιείται στην Ν. Ελλάδα, στην Αττική, σε στρώματα της Μέσης και της Νεώτερης Νεολιθικής στην Νέα Μάκρη, βλ. Παντελίδου-Γκόφα 1991, 126, 131, 154-155, 163, 166-167. Κατάλοιπα πασσαλόπηκτων κατασκευών (από τις οποίες όμως απουσιάζουν θραύσματα πηλού με αποτυπώματα κλαδιών ή χόρτων) έχουν επίσης εντοπιστεί σε αρκετές θέσεις της Αρχαιότερης και Νεώτερης Νεολιθικής, στις περιοχές Μερέντας (Κακαβογιάννη κ.ά. 2009· Kakavogianni κ.ά. 2016) και Καλυβίων Μαρκοπούλου (Ραυτοπούλου και Τσώνος 2015), Παλλήνης – Γέρακα (Σταϊνχάουερ 2009, 315), και βόρειας Αττικής (Παλαιολόγος και Στεφανοπούλου 2015). Κατάλοιπα πλίνθινων τοιχίων επάνω σε λίθινους τοίχους έχουν διαπιστωθεί και στον οικισμό Γυαλού Σπάτων (Γκινάλας κ.ά. 2015).

37 Αρκετά θραύσματα ψημένων πήλινων μαζών που δείχνουν να σχετίζονται με παρόμοιες πήλινες επιφάνειες, εντοπίσθηκαν και στα νεολιθικά στρώματα του Σπηλαίου Πανός Μαραθώνος κατά την σωστική ανασκαφική διερεύνηση που διενήργησε εκεί η αρχαιολόγος Αλεξάνδρα Μαρή της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας Σπηλαιολογίας, από το 2014 έως και το 2018. Για κυκλική διαμόρφωση (εστία) σε στρώμα της Τελικής Νεολιθικής εντός του Σπηλαίου του Νέστορος στην χερσόνησο του Κορυφασίου, βλ. Κορρές κ.ά. 2014, 69-70, εικ. 8β.

38 Την ιδιαιτερότητα του θραύσματος ΚΧ 136 είχε επισημάνει ο Γ. Λώλος, από την αρχή της ενασχόλησής του με το υλικό της Καταβόθρας, αλλά το είχε ερμηνεύσει τότε διαφοροτρόπως (Λώλος 1993, 4): «Ιδιαίτερο ενδια-

τμήμα από τον περίπου κυλινδρικό, ελλειψοειδούς διατομής λαιμό και την κεφαλή, ανθρώπινης, πρόχειρα κατασκευασμένης και αφαιρετικά αποδοσμένης μορφής. Μικρή προσπάθεια καταβλήθηκε για την διαμόρφωση της άνω απόληξης της επιφάνειας της κεφαλής, ενώ στο πρόσωπο αποδίδεται πλαστικά μόνον η υπερμεγέθης ραμφόσχημη μύτη. Ενδιαφέρον προκαλούν οι μικρότατες, ακανόνιστου σχήματος κηλίδες, από βαφή χρώματος 10R 4/8 red (κατά Munsell 1994)[39], οι οποίες διακρίνονται στην μύτη, στον λαιμό και στην άνω επιφάνεια της κεφαλής.

Γενικά, το ειδώλιο δεν παρουσιάζει ομοιότητες με άλλα δημοσιευμένα που έχουν βρεθεί σε ελλαδικές νεολιθικές θέσεις. Κεφαλές σε υψηλούς λαιμούς πήλινων ανθρώπινων μορφών, επί των οποίων δηλώνεται ανάγλυφα η μύτη, έχουν εντοπισθεί, όσον αφορά στην Πελοπόννησο, κυρίως σε θέσεις της Μέσης Νεολιθικής[40]. Τμήματα πήλινων ειδωλίων (τα οποία φέρουν εγχάρακτη ή ανάγλυφη διακόσμηση), με λαιμό συμφυή με την κεφαλή όπου δηλώνεται υπερμεγέθης ή ραμφόσχημη μύτη έχουν εντοπισθεί στην περιοχή της Δράμας και χρονολογούνται από την Νεώτερη Νεολιθική έως την Πρώιμη Εποχή Χαλκού[41]. Το ειδώλιο της Καταβόθρας Χώρας παρουσιάζει σε σχέση με αυτά πολύ αμελή εργασία, και μεγάλη προχειρότητα στο πλάσιμο των όγκων, ενώ εντελώς διαφορετική είναι επίσης η μεγάλη, «γαμψή» και λεπτή μύτη που αποδίδεται με τέτοιο τρόπο ώστε να παραπέμπει συνειρμικά σε εικόνα πτηνού. Τα λιγοστά ίχνη βαφής που διατηρούνται στην επιφάνειά του δεν αρκούν για να συμπεράνουμε εάν το ειδώλιο ήταν καλυμμένο ολόκληρο με χρώμα ή εάν έφερε γραπτή ερυθρή διακόσμηση κατά τόπους. Είναι, επίσης, εξίσου πιθανό ότι η βαφή είχε χρησιμοποιηθεί για τη γραπτή δήλωση χαρακτηριστικών της εικονιζόμενης μορφής. Πάντως, η χρήση βαφής για την διακόσμηση ειδωλίων είναι συνήθης πρακτική που ασκείται κατά τη Μέση και Νεώτερη Νεολιθική, ενώ στη διάρκεια της επόμενης, Τελικής Νεολιθικής, σχεδόν εξαφανίζεται[42]. Στις ελάχιστες περιπτώσεις όπου τα ΤΝ ειδώλια διακοσμούνται με χρώμα, η διακόσμησή τους γίνεται, κατά κανόνα[43], μετά την όπτησή τους, με λευκή αλοιφή[44] (κατ' αναλογίαν της αλοιφωτής κεραμεικής που εμφανίζεται κατά την ίδια περίοδο).

Συμπερασματικά, η θεώρηση του υλικού της Καταβόθρας Χώρας υποδεικνύει την επικράτηση διαγνωστικών χαρακτηριστικών των ύστατων Νεολιθικών χρόνων. Σε αυτά τα χαρακτηριστικά περιλαμβάνονται τα εξογκώματα στην άνω επιφάνεια του χείλους του ΚΧ14, η κομβιόσχημη απόφυση του ΚΧ5, η ψευδολαβή σε σχήμα «κλεψύδρας» στο ΚΧ40, η λαβή του ΚΧ2. Τα όστρακα ΚΧ21, 22, 23-23α-44-44α, 64, 73, 88, 102, που διατηρούν τμήματα από πλατιές, ανάγλυφες, αλλά χαμηλές ταινίες, συναντώνται, επίσης, ευρέως στην κεραμεική του τέλους της Νεολιθικής περιόδου, αν και ο συγκεκριμένος τρόπος διακόσμησης εμφανίζεται ήδη από την Νεώτερη Νεολιθική[45]. Το ΚΧ12β με το καλά στιλβωμένο (αν και φθαρμένο) μελανό επίχρισμά

φέρον παρουσιάζει το θραύσμα ΚΧ 136. Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για τμήμα ογκώδους απόφυσης-λαβής με αιχμηρή απόληξη, που φαίνεται να ενσωματώνει και κάποια ζωομορφικά στοιχεία, όπως συμβαίνει με λαβές Υστερονεολιθικών αγγείων».

39 Τα περισσότερα κατάλοιπα βαφής εντοπίσθηκαν στην πλαϊνή δεξιά (κοιτάζοντας το πρόσωπο του ειδωλίου) επιφάνεια, μεταξύ της μύτης και του πίσω μέρους της κεφαλής. Ελάχιστα ίχνη διατηρούνται επίσης στη βάση του λαιμού και στην κεφαλή.

40 Βλ. Phelps 2004, εικ. 79: 1-2. Talalay 1993, 112, πίν. 12a, 13a, 16a, 17a, όπου εικονίζονται τέτοια ειδώλια από την Ακράτα και το Φράγχθι.

41 Elster και Renfrew 2003, 430, εικ. 11.22, 478, 480, εικ.13.1.6b. Renfrew κ.ά. 1986, 237, εικ. 9.23-9.24.

42 Talalay 1993, 68.

43 Εξαίρεση αποτελούν τα πήλινα ειδώλια με ίχνη ερυθρής βαφής από το Σπήλαιο Κουβελέϊκη Α' Λακωνίας. Ευχαριστούμε θερμά την αρχαιολόγο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας – Σπηλαιολογίας Χρυσάνθη Κονταξή για την πληροφορία.

44 Πρβλ. πήλινα σανιδόμορφα από το Σπήλαιο Αλεπότρυπας Διρού Λακωνίας (εξέταση από Α. Μαρή. Βλ. επίσης Παπαθανασόπουλος κ.ά. 2011, 226).

45 Π.χ. Phelps 2004, 116. Σάμψων 1993, 154-158.

του πρέπει να συνιστά θραύσμα της κατηγορίας με έντονα στιλβωμένες επιφάνειες (heavy burnished variety), της Τελικής Νεολιθικής. Τέλος, το ειδώλιο ίσως αποτελεί παλαιότερο αντικείμενο (της Νεώτερης Νεολιθικής ή των αρχών της Τελικής Νεολιθικής ;) που διασώθηκε και χρησιμοποιήθηκε και κατά τα επόμενα χρόνια.

Γ. ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΚΑΤΑΒΟΘΡΑ ΧΩΡΑΣ

Από τη δημοσιευόμενη, εδώ, κεραμεική του σπηλαίου, επιλέχθηκαν 20 δείγματα για να υποβληθούν σε εργαστηριακές αναλύσεις στο Εργαστήριο Fitch της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, με στόχο τη διερεύνηση ερωτημάτων που αφορούν στην προέλευση των πρώτων υλών και στην τεχνολογία κατασκευής αυτής της κεραμεικής. Τελικός στόχος είναι η κατανόηση των επιλογών των αρχαίων κεραμέων στα διάφορα στάδια της κατασκευής, η αναγνώριση τεχνολογικών παραδόσεων και η ένταξή τους σε ευρύτερα κοινωνικά και γεωγραφικά πλαίσια. Τα δείγματα, που επιλέχθηκαν μετά τη μακροσκοπική εξέταση της κεραμεικής, αντιπροσωπεύουν την υπάρχουσα ποικιλομορφία της κεραμεικής ύλης (χρώμα πηλού, τύπος, μέγεθος και πυκνότητα προσμίξεων) σε σχέση με χαρακτηριστικά όπως το χρώμα της επιφάνειας και του πυρήνα, το πάχος του τοιχώματος και το σχήμα του αγγείου. Με βάση τη φύση της κεραμεικής ύλης (ως επί το πλείστον χονδρόκοκκης) και τα ερωτήματα της έρευνας που αφορούν τόσο στην προέλευση όσο και στην τεχνολογία της κεραμεικής, η μέθοδος που κρίθηκε καταλληλότερη είναι η πετρογραφική ανάλυση με λεπτές τομές (thin sections) σε συνδυασμό με δοκιμές επανόπτησης[46]. Τα αναλυτικά αποτελέσματα για τη σύσταση και υφή της κεραμεικής ύλης θα συνδυασθούν με τις πληροφορίες από τη μακροσκοπική εξέταση τεχνολογικών χαρακτηριστικών όπως, η διαφοροποίηση του χρώματος στην επιφάνεια και στον πυρήνα, το πάχος του τοιχώματος και η επεξεργασία της επιφάνειας, προκειμένου να διερευνηθεί η προέλευση των αγγείων αλλά και η διαδικασία προετοιμασίας της πηλόμαζας, η χρήση βαφών ή επιχρισμάτων και η τεχνολογία της όπτησης.

α) Χαρακτηρισμός της κεραμεικής ύλης

Όλα τα δείγματα που αναλύθηκαν αντιστοιχούν στον ίδιο τύπο κεραμεικής ύλης. Σε αυτό συνηγορούν τόσο η εξέταση των λεπτών τομών στο πολωτικό μικροσκόπιο (εικ. 20-21) όσο και η επανόπτηση των δειγμάτων σε οξειδωτικές συνθήκες και σε θερμοκρασία 900 °C[47]. Πρόκειται για κεραμεική ύλη χονδρόκοκκη με μη-ασβεστιούχα αργιλική βάση, ιδιαίτερα πλούσια σε οξείδια του σιδήρου, όπως μαρτυρά το έντονο ερυθρό χρώμα μετά από επανόπτηση σε οξειδωτικές συνθήκες. Ο κυρίαρχος τύπος μη-πλαστικών είναι τα θραύσματα κεραμεικής (grog), ενώ σε μικρότερη συχνότητα περιέχονται σε όλα τα δείγματα κόκκοι πυριτόλιθου καθώς και χαλαζία (μονο- και πολυκρυσταλλικού) και πολύ σπανιότερα λεπτά φυλλάρια μαρμαρυγία, κυρίως λευκού και λιγότερο συχνά βιοτίτη. Περιστασιακά εμφανίζονται επίσης πυκνά, σκούρα ερυθρά αργιλικά στοιχεία, στρογγυλευμένα – υποστρογγυλευμένα, που διαφοροποιούνται από τα εγκλείσματα κεραμεικής και πιθανότατα αποτελούν φυσικά συστατικά των αργίλων που χρησιμοποιήθηκαν (βλ. εικ. 20, οργανικό υπόλειμμα απανθρακωμένο στο κεντρικό πάνω μέρος της φωτογραφίας). Πολύ σπάνια, και μόνο σε μερικά δείγματα, εμφανίζονται μεμονωμένα απανθρακωμένα φυτικά κατάλοιπα. Τα εγκλείσματα δεν ξεπερνούν τα 3,4 χιλιοστά, ενώ

46 Για λεπτομερή περιγραφή των τεχνικών αυτών και του τρόπου εφαρμογής τους, βλ. Whitbread 1995, 390-391. Κυριατζή 2000, 90-92. Kiriatzi κ.ά. 2011, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

47 Μετά την εξέταση της αργιλικής λεπτόμαζας των δειγμάτων στο πολωτικό μικροσκόπιο θεωρήθηκε ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, η αρχική θερμοκρασία όπτησης δεν υπερέβη τους 900 °C.

το μέσο μέγεθός τους είναι 0,2-0,4 χιλιοστά. Η συχνότητα των εγκλεισμάτων κυμαίνεται από 35 ως 55%, ενώ η παρουσία κενών και πόρων καλύπτει συνήθως λιγότερο από το 5% της επιφάνειας των παρατηρούμενων λεπτών τομών. Η αργιλική λεπτόμαζα εμφανίζει καστανό έως φαιοκάστανο χρώμα (σε απλό πολωμένο φως) και κιτρινοκάστανο έως ερυθροκάστανο και σπάνια φαιό (σε παρατήρηση με πολωτή και αναλυτή). Στις περισσότερες περιπτώσεις, εμφανίζεται οπτικά ενεργή και σπανιότερα ελαφρώς ενεργή ή ανενεργή. Αυτό σημαίνει ότι η θερμοκρασία όπτησης ήταν τέτοια ώστε δεν επηρέασε καθόλου τη δομή των αργιλικών ορυκτών (άρα <750-800 °C)[48], και μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις ξεπέρασε αυτά τα όρια προκαλώντας αλλαγές στην κρυσταλλική δομή των αργιλικών ορυκτών και κάποιου βαθμού υαλοποίηση της λεπτόμαζας. Με βάση την εμφανώς μη-ασβεστιούχα, και πλούσια σε σίδηρο, κεραμεική ύλη των δειγμάτων, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η υαλοποίηση θα μπορούσε να έχει επιτευχθεί σε θερμοκρασίες που δε θα ξεπερνούσαν τους 900-950 °C[49]. Όσο για τα εγκλείσματα κεραμεικής, αυτά παραπέμπουν σε κεραμεικές ύλες με χαρακτηριστικά ανάλογα με αυτές που τα φιλοξενούν, με κάποια διαφοροποίηση στην συχνότητα και κοκκομετρική διαβάθμιση των εγκλεισμάτων (που είναι συνήθως μονο- και πολυκρυσταλλικός χαλαζίας αλλά και κεραμεική). Συχνά η ομοιότητα με την κεραμεική ύλη που τα φιλοξενεί είναι τέτοια ώστε είναι δύσκολο να διακριθούν σαφώς. Αυτό που διακρίνει τα εγκλείσματα κεραμεικής και τα διαφοροποιεί από τα φυσικά αργιλικά στοιχεία (βλ. παραπάνω) είναι η εμφάνιση κενού περιμετρικά τέτοιων εγκλεισμάτων και το γεγονός ότι περιέχουν πόρους, όπως και η κεραμεική ύλη που τα φιλοξενεί.

β) Προέλευση και τεχνολογία της κεραμεικής: πρώτες παρατηρήσεις

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις της μακροσκοπικής εξέτασης, μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα τόσο για την προέλευση των κεραμεικών όσο και για τις τεχνολογικές επιλογές των κεραμέων που τα παρήγαγαν αλλά και για πλευρές της οργάνωση της παραγωγής τους.

Τα θραύσματα των ορυκτών και πετρωμάτων που περιέχονται στην κεραμεική ύλη (μονο- και πολυκρυσταλλικός χαλαζίας και πυριτόλιθος), σε συνδυασμό με τη μη-ασβεστιούχα, και πλούσια σε οξείδια του σιδήρου, αργιλική της βάση, φαίνεται να υποδηλώνουν χρήση χερσαίων ιζημάτων και παραπέμπουν στους γνωστούς σχηματισμούς ερυθρών εδαφών (ερυθρογή ή terra rossa), που απαντώνται συχνά σε περιοχές της Μεσογείου, σε σχέση με ασβεστολιθικά ή δολομιτικά πετρώματα. Αν και η παρούσα μελέτη δεν έχει συνδυασθεί με έρευνα για τον εντοπισμό και τη δειγματοληψία πρώτων υλών, με βάση τους διαθέσιμους γεωλογικούς χάρτες του Ι.Γ.Μ.Ε., τεκμηριώνεται η εμφάνιση ασβεστολιθικών σχηματισμών διαφόρων περιόδων σε όλη την έκταση της Μεσσηνίας αλλά και στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου[50]. Αναφορά σε ανάλογες, αν και όχι παρόμοιες κεραμεικές ύλες, που συνδέονται με τη χρήση ερυθρών αργιλοχωμάτων γίνεται και στη μελέτη του Michael Galaty για την παραγωγή κεραμεικής κατά την YE IIIB στην Μεσσηνία, με βάση μεγάλο αριθμό δειγμάτων από πολλές θέσεις της Δυτικής Μεσσηνίας[51]. Άρα, οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των υπό μελέτη αγγείων είναι συμβατές με την τοπική γεωλογία, τοπική με την στενή και την ευρύτερη έννοια. Κατά την εξέταση των λεπτών τομών δεν εντοπίσθηκε καμμία ένδειξη για την ανάμιξη διαφορετικών αργιλικών υλικών για την παρασκευή της πηλόμαζας. Φαίνεται λοιπόν ότι οι προϊστορικοί αγγειοπλάστες συνέλεγαν ερυθρά αργιλοχώματα, πιθανότατα

48 Maniatis και Tite 1981.
49 Maniatis και Tite 1981.
50 Perrier 1980.
51 Galaty 1999, 65 (Fabric 1a).

επιφανειακά, όπως μαρτυρεί η περιστασιακή παρουσία φυτικών καταλοίπων (ίσως ριζών), στα οποία πρόσθεταν κοπανισμένα παλιότερα κεραμεικά, η πηλόμαζα των οποίων είχε κατασκευασθεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Η μικροδιαφοροποίηση στην κοκκομετρία και στην κοκκομετρική διαβάθμιση που παρατηρείται από δείγμα σε δείγμα υποδηλώνει και μικροδιαφοροποιήσεις στο σχηματισμό των εδαφών, άρα και πιθανή χρήση διαφορετικών πηγών ερυθρών αργιλοχωμάτων από την ίδια ή και περισσότερες περιοχές με κοινή γεωλογία. Αν και δε μπορεί να αποκλειστεί, λοιπόν, η πιθανότητα διαφορετικής προέλευσης, η συνεπής χρήση του ίδιου τύπου αργιλοχώματος και της ίδιας πρόσμιξης (κοπανισμένης κεραμεικής) σίγουρα παραπέμπει σε κοινή συνταγή.

Η εικόνα της γενικής ομοιομορφίας, με έντονη εσωτερική μικροδιαφοροποίηση, φαίνεται να χαρακτηρίζει τις ενδείξεις και για τα υπόλοιπα κατασκευαστικά στάδια. Δυστυχώς, η σημαντική διάβρωση των οστράκων δεν επιτρέπει μελέτη σε βάθος των τεχνικών διαμόρφωσης των αγγείων και του τρόπου επεξεργασίας της επιφάνειάς τους. Η διακόσμηση της επιφάνειας φαίνεται επίσης ότι δεν είναι συχνό φαινόμενο, αν και περιστασιακά σώζονται διάφορες μορφές πλαστικής διακόσμησης. Η παρούσα δημοσίευση, ωστόσο, παρέχει πιο τεκμηριωμένες πληροφορίες για την όπτηση των υπό μελέτη αγγείων. Τόσο το χρώμα της επιφάνειας των αγγείων όσο και οι χρωματικές ζώνες στο εσωτερικό (πάχος) των τοιχωμάτων εμφανίζουν σημαντική διαφοροποίηση, κάποιες φορές ακόμη και στο ίδιο όστρακο, ενώ είναι σπάνια η εμφάνιση καθαρών ερυθρών χρωμάτων που θα αντανακλούσαν πλήρη οξείδωση. Συχνή επίσης είναι η παρουσία γκρίζου πυρήνα στις τομές των τοιχωμάτων. Αυτές οι ενδείξεις, σε συνδυασμό με την σχετικά χαμηλή θερμοκρασία όπτησης που συζητήθηκε παραπάνω, φαίνεται να αντανακλούν όπτηση των αγγείων σε ανοικτές φωτιές ή πρόχειρους λάκκους-κλιβάνους, όπου κεραμεικά και καύσιμα βρίσκονται σε επαφή, οι συνθήκες όπτησης είναι ευμετάβλητες, ο έλεγχος της θερμοκρασίας και των συνθηκών επιτυγχάνεται πιο δύσκολα και η διάρκεια της όπτησης είναι σύντομη.

Με βάση τα παραπάνω, συμπεραίνεται ότι τα υπό μελέτη αγγεία αποτελούν όλα προϊόν κοινής τεχνολογικής παράδοσης, που χαρακτηρίζεται από μια κοινή συνταγή για την παρασκευή της πηλόμαζας (με χρήση ερυθρών αργιλοχωμάτων και πρόσμιξη κοπανισμένης κεραμεικής), διαμόρφωση των αγγείων με απλά σχήματα και συνήθως χωρίς διακόσμηση, χωρίς ιδιαίτερα μεγάλη φροντίδα ή επένδυση χρόνου, και όπτηση σε μη τυποποιημένες συνθήκες, μάλλον σε ανοικτές φωτιές ή λάκκους. Ο περιορισμένος αριθμός των οστράκων της παρούσας ομάδος, αλλά και η έλλειψη απόλυτα ασφαλούς περιβάλλοντος δεν επιτρέπει περαιτέρω συζήτηση για την οργάνωση της παραγωγής της κεραμεικής σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια, η οποία όμως φαίνεται ότι χαρακτηριζόταν από μικρή επένδυση χρόνου και εργασίας αλλά και σχετικά χαμηλές απαιτήσεις σε τεχνικές δεξιότητες, άρα και σχετικά μικρή επένδυση στην εκμάθηση της τέχνης της αγγειοπλαστικής.

Στο τέλος της Νεολιθικής και στο πέρασμα προς την Εποχή του Χαλκού, τέτοιου είδους αγγεία εμφανίζονται και σε άλλες θέσεις (βλ. συζήτηση τυπολογικών χαρακτηριστικών, παραπάνω). Τα διαθέσιμα αναλυτικά δεδομένα είναι περιορισμένα αλλά υπάρχει ένα ενδιαφέρον τεχνολογικό χαρακτηριστικό που φαίνεται να είναι κοινό σε κεραμεική από θέσεις μιας αρκετά ευρύτερης περιοχής. Αφορά στην κοινή συνταγή για την παρασκευή της πηλόμαζας, με την χρήση ερυθρών αργιλοχωμάτων και την πρόσμιξη κοπανισμένης κεραμεικής. Τέτοια κεραμεική έχει εντοπισθεί στα Κύθηρα (από έναν αριθμό θέσεων, όπου αποτελεί την αποκλειστική κατηγορία κεραμεικής αυτής της περιόδου, Τελικής Νεολιθικής – Πρώιμης Εποχής Χαλκού Ι)[52], αλλά και σε θέσεις όπου η ίδια συνταγή πηλόμαζας χρησιμοποιείται και σε άλλες κατηγορίες διακοσμημένης και ακόσμητης κεραμεικής (π.χ.

52 Broodbank και Kiriatzi 2007, 248-250.

Σπήλαιο της Δράκαινας[53], Σπήλαιο Κουβελέικη Α' Λακωνίας[54], Αλεπότρυπα Διρού Λακωνίας[55]). Καθώς οι συνταγές παρασκευής πηλόμαζας δεν είναι δυνατόν να αντιγραφούν απλά και μόνο με την παρατήρηση των τελικών προϊόντων, των αγγείων[56], η εκμάθηση και μετάδοσή τους στο χώρο προϋποθέτει απαραίτητα κοινωνική επαφή και συνύπαρξη. Επομένως, τέτοιου είδους πληροφορίες μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στην κατανόηση των τοπικών και ευρύτερων δικτύων επικοινωνίας και φαινομένων ανθρώπινων μετακινήσεων (π.χ. στο πλαίσιο δικτύων αναπαραγωγής) μέσα από τα οποία μεταδίδονταν και τέτοιου είδους τεχνολογικές γνώσεις και συνταγές[57].

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΩΝ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΟΣΤΡΑΚΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1955[58]

ΚΧ 1: Τρία συγκολλώμενα όστρακα από το κατακόρυφο χείλος ανοικτού αγγείου. Διάμ.: 13,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,9 μήκ. x 5,2 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,45-0,55. Χρώμα: εξωτ. 5YR6/6 reddish yellow, εσωτ. 5Y4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Πολλά, μεγέθους <0,05-0,2. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες. Πλατιά, αβαθή ίχνη του εργαλείου εξομάλυνσης στην εξωτερική επιφάνεια και παρόμοια μικρότερου πλάτους στην εσωτερική. Πυρήνας: μία ερυθρόχρωμη ζώνη από το κέντρο έως την εξωτερική επιφάνεια και μία φαιού χρώματος από το κέντρο έως την εσωτερική επιφάνεια. Όπτηση: Με εναλλαγές στην ατμόσφαιρα.

ΚΧ 2: Όστρακο από το σώμα μεγάλου λεπτότοιχου ανοικτού αγγείου, που διατηρεί τμήμα από την κατώτερη απόληξη κατακόρυφα τοποθετημένης, ταινιωτής λαβής. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 5,6 μήκ. x 7,2 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,5-0,65. Διαστ. λαβής: 2,8 ύψος x 2,4 μέσο πλάτος. Πάχ. λαβής: 0,6-0,8. Χρώμα: εξωτ. 5YR5/4 reddish brown, εσωτ. 10YR5/3 brown και 2,5Y4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,3. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένες και λειασμένες. Χωρίς εξομάλυνση η εσωτερική επιφάνεια της λαβής. Πυρήνας: Σκούρος γκρίζος. Όπτηση: Σε σχετικά οξειδωτική ατμόσφαιρα. Δόθηκε για πετρογραφική ανάλυση.

ΚΧ 3: Μικρό όστρακο από το σώμα ανοικτού (;) αγγείου με λεπτά τοιχώματα, που διατηρεί μικρή, ταινιωτή, κατακόρυφα τοποθετημένη λαβή με οριζόντιο τρήμα. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,4 μήκ. x 4,1 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,45-0,6. Διαστ. λαβής: 3,0 μήκος x 2,6 πλάτος. Πάχ. λαβής: 0,6. Χρώμα: εξωτ. 2,5YR6/8 light red, εσωτ. 10YR3/2 very dark grayish brown. Μη πλαστικά: Μικρού μεγέθους ≤0,05. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένες. Τμήμα της αρχικής λειασμένης επιφάνειας στο κάτω ήμισυ της λαβής. Πυρήνας: Ομοιόχρωμος με την εσωτερική επιφάνεια. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 4: Μικρό όστρακο από το σώμα λεπτότοιχου ανοικτού (;) αγγείου, που διατηρεί την γένεση μικρής, ταινιωτής, κατακόρυφα τοποθετημένης λαβής με οριζόντιο τρήμα. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 4,0 μήκ. x 2,65 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,6. Πλάτ. λαβής: 2,1. Πάχ. λαβής: 0,5-0,6. Χρώμα: εξωτ. 5YR6/8 reddish yellow, εσωτ. 10YR6/4 light yellowish brown. Μη πλαστικά: Πολλά, μεγέθους 0,05-0,1. Ένα, μεγέθους 0,3. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένες, φθαρμένες. Πυρήνας: Καστανόχρωμος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 5: Όστρακο από το σώμα χονδροειδούς αγγείου, που διατηρεί διακόσμηση από ανάγλυφο κομβίο ακανόνιστου κυκλικού σχήματος. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,7 μήκ. x 4,45

53 Kiriatzi (υπό δημοσίευση).

54 Kiriatzi 2002.

55 Pentedeka 2005.

56 Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις, στην κεραμεική με πρόσμιξη κοπανισμένης κεραμεικής, το μέγεθος των θραυσμάτων κοπανισμένης κεραμεικής δεν ξεπερνά το 1 χιλιοστό και είναι δύσκολα ορατό με γυμνό οφθαλμό.

57 Gosselain 2000.

58 Οι διαστάσεις δίνονται σε εκατοστά του μέτρου. Τα χρώματα των επιφανειών αποδίδονται σύμφωνα με το Munsell Soil Color Charts (1994) και μετρήθηκαν σε εξωτερικό χώρο, κατά τις πρωινές ώρες συννεφιασμένων φθινοπωρινών ημερών.

πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,9. Ύψος κομβίου: 0,7. Διάμ. κομβίου: 1,2-1,3. Χρώμα: εξωτ. 5YR5/6 yellowish red, εσωτ. 10YR4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Πολλά, μεγέθους 0,05-0,2. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένες. Δύο εμπιέσεις στο κάτω μέρος της περιφέρειας του κομβίου (ίσως από τα δάκτυλα του κεραμέα που κόλλησαν στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου το κομβίο). Πυρήνας: Δύο χρωματικές ζώνες, μία καστανέρυθρη κοντά στην εξωτερική επιφάνεια και μία σκούρα γκρίζα κοντά στην εσωτερική. Όπτηση: Με εναλλαγές στην ατμόσφαιρα.

ΚΧ 6: Όστρακο από το σώμα ανοικτού πιθανότατα αγγείου, που διατηρεί την γένεση (;) κατακόρυφα τοποθετημένης λαβής. Στο μέσον του σημείου ένωσης της λαβής με το τοίχωμα του αγγείου διακρίνεται μικρό κενό. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,9 μήκ. x 3,3 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,35. Πλάτ. γένεσης λαβής: 1,8. Χρώμα: εξωτ. 2,5YR7/3 pale yellow, εσωτ. 2,5Y4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,2. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες, φθαρμένη η εξωτερική. Πυρήνας: Σκούρος καστανός. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 7: Όστρακο από το χείλος ανοικτού, λεπτότοιχου αγγείου, που διατηρεί σε οριζόντια διάταξη (κάτω από το χείλος) απόφυση ορθογωνίου σχήματος. Διάμ.: 20,0-22,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,4 μήκ. x 3,9 πλάτ. Μέγ. σωζ. διαστ. απόφυσης: 2,55 μήκ. x 1,1 πλά. Ύψ. απόφ.: 0,5. Πάχ. τοιχ.: 0,4-0,45. Χρώμα: εξωτ. 7,5YR6/4 light brown, εσωτ. 2,5Y4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Πολλά μικρά, μεγέθους 0,05-0,2. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες, φθαρμένες. Πυρήνας: Γκριζωπός. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 8: Όστρακο από το χείλος ευρύστομου χονδροειδούς αγγείου. Διάμ.: 22,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 6,25 μήκ. x 4,8 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,65-0,8. Χρώμα: 10YR4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,15. Επιφάνειες: Πρόχειρα εξομαλυμένες, καλύτερα εξομαλυσμένη η εσωτερική. Πυρήνας: Σκούρος γκρίζος. Όπτηση: Σε αναγωγική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 9: Όστρακο από το ευθύγραμμο, έξω νεύον χείλος βαθιάς (ή μεσαίας) φιάλης. Διάμ.: 16,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 4,55 μήκ. x 4,9 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,7. Χρώμα: εξωτ. 7,5YR5/4 brown, εσωτ. 10YR4/1 dark gray. Επίχρισμα: 7,5YR3/1 very dark gray. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,1. Επιφάνειες: Πρόχειρα εξομαλυμένες, με ίχνη μελανού επιχρίσματος (;). Πυρήνας: Γκρίζος. Όπτηση: Σε μικρής διάρκειας οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα, ή σε αναγωγική που συνοδεύθηκε από οξειδωτική ή μικτή. Δόθηκε για πετρογραφική ανάλυση.

ΚΧ 11: Μικρό όστρακο από το χείλος λεπτότοιχου, ανοικτού αγγείου. Διάμ.: 22,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 2,1 μήκ. x 2,9 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,4. Χρώμα: 2,5YR4/1 dark gray. Επίχρισμα: 7,5YR2,5/1 black. Μη πλαστικά: Πολλά, μεγέθους <0,05. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένες. Ίχνη στιλβωμένου επιχρίσματος στην εσωτερική επιφάνεια. Πυρήνας: Γκρίζος. Όπτηση: Σε αναγωγική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 12 α: Όστρακο από το ευθύγραμμο χείλος ανοικτού χονδροειδούς αγγείου. Διάμ.: 38,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 4,25 μήκ. x 2,7 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,3-1,35. Χρώμα: εξωτ. 7,5YR6/6 reddish yellow, εσωτ. 2,5YR4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,2. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες. Πυρήνας: Δύο χρωματικές ζώνες: μία καστανέρυθρη κοντά στην εξωτερική επιφάνεια και μία γκριζομέλανη κοντά στην εσωτερική επιφάνεια. Όπτηση: Με εναλλαγές στην ατμόσφαιρα.

ΚΧ 12β: Όστρακο από το κατακόρυφο χείλος ρηχής φιάλης, που διατηρεί καλά στιλβωμένο μελανό επίχρισμα. Διάμ.: 27,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,5 μήκ. x 2,5 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,65-0,75. Χρώμα: εξωτ. 5YR5/6 yellowish red, εσωτ. 2,5Y4/1 dark gray. Επίχρισμα: 5YR2,5/1 black. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,3. Δεν διακρίνονται πολλά (προφανώς λόγω των σκουρόχρωμων επιφανειών). Επιφάνειες: Πολύ καλά εξομαλυμένες. Επιχρισμένες και στιλβωμένες, φθαρμένες κατά τόπους. Πυρήνας: Γκρίζος. Όπτηση: Σε μικρής διάρκειας οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα, ή σε αναγωγική που συνοδεύτηκε από οξειδωτική ή μικτή.

ΚΧ 13: Μικρό όστρακο από το έξω νεύον χείλος ευρύστομου χονδροειδούς αγγείου. Διάμ.: 31,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 2,4 μήκ. x 3,7 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,1. Χρώμα: εξωτ. 7,5YR6/4-6 light brown – reddish yellow, εσωτ. 5YR6/6 reddish yellow. Μη πλαστικά: Λίγα, μεγέθους 0,1. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες. Πυρήνας: Ανοικτός γκρίζος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 14: Μεγάλο όστρακο από το ασύμμετρο σώμα και το έσω νεύον χείλος ευρύστομου

χονδροειδούς αγγείου με ανάγλυφη διακόσμηση. Διάμ.: 36,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 6,9 μήκ. x 8,4 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,9-1,5. Χρώμα: εξωτ. 5YR6/6 reddish yellow, εσωτ. 5YR5/4 reddish brown. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,2. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες. Διακόσμηση: Έξεργα, επιμήκη, οριζόντια τοποθετημένα, τμήματα πηλού στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους. Πυρήνας: Ανοικτός γκρίζος. Δύο χρωματικές ζώνες, μία ερυθρόχρωμη κοντά στην εξωτερική επιφάνεια και μία γκριζόχρωμη κοντά στην εσωτερική επιφάνεια. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα. Δόθηκε για πετρογραφική ανάλυση.

ΚΧ 15: Όστρακο από το έσω νεύον χείλος ευρύστομου χονδροειδούς αγγείου. Διάμ.: 40,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,7 μήκ. x 5,7 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,8-1,0. Χρώμα: εξωτ. 5YR5/4 reddish brown, εσωτ. 2,5YR5/4 reddish brown. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,2 και ένα, διαστάσεων 0,6 x 0,4. Επιφάνειες: Πρόχειρα εξομαλυμένες. Πυρήνας: Ερυθρόχρωμος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 16: Όστρακο από το χείλος ευρύστομου χονδροειδούς αγγείου. Διάμ.: 35,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 4,75 μήκ. x 4,2 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,9-1,1. Χρώμα: εξωτ. 2,5Y4/1 dark gray, εσωτ. 5YR5/4 reddish brown. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-1,25. Επιφάνειες: Πρόχειρα εξομαλυμένες. Πρόσθετο στρώμα πηλού στην εξωτερική επιφάνεια για τον σχηματισμό του χείλους. Πυρήνας: Ανοικτός γκρίζος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα που συνοδεύτηκε από πλήρως αναγωγική.

ΚΧ 17: Όστρακο από το χείλος χονδροειδούς αγγείου με παχιά τοιχώματα. Διάμ.: >42,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,45 μήκ. x 4,7 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,5-1,9. Χρώμα: εξωτ. 7,5YR7/6 reddish yellow, εσωτ. 2,5YR4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,3. Επιφάνειες: Πρόχειρα εξομαλυμένες. Πυρήνας: Γκρίζος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 18: Όστρακο από το έσω νεύον χείλος ευρύστομου αγγείου. Διάμ.: 24,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,2 μήκ. x 2,8 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,8. Χρώμα: εξωτ. 7,5YR5/4 brown, εσωτ. 2,5Y4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,1. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένες. Πυρήνας: Δύο χρωματικές ζώνες: μία καστανόχρωμη κοντά στην εξωτερική επιφάνεια και μία σκούρα γκρίζα κοντά στην εσωτερική επιφάνεια. Όπτηση: Με εναλλαγές στην ατμόσφαιρα.

ΚΧ 20: Όστρακο από το ελαφρώς έσω νεύον χείλος ευρύστομου χονδροειδούς αγγείου. Διάμ.: 40,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 4,7 μήκ. x 3,2 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,9. Χρώμα: εξωτ. 7,5YR5/4 brown, εσωτ. 7,5YR6/6 reddish yellow. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,15. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες, φθαρμένη η εξωτερική. Πυρήνας: Ομοιόχρωμος με τις επιφάνειες. Όπτηση: Σε οξειδωτική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 21: Μεγάλο όστρακο από το σώμα μεγάλου χονδροειδούς, πιθανότατα κλειστού, αγγείου με παχιά τοιχώματα. Διατηρεί υπολείμματα ανάγλυφης διακόσμησης. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 8,25 μήκ. x 5,5 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,85-2,00. Χρώμα: εξωτ. 10YR6/4 light yellowish brown. εσωτ. 2,5Y3/1 very dark gray. Μη πλαστικά: Πολλά, μεγέθους 0,1-0,4. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες. Τμήματα πρόσθετων πήλινων διακοσμητικών στοιχείων (ενός δισκοειδούς και ενός επιμήκους), χαμηλού αναγλύφου, στην εξωτερική. Πυρήνας: Δύο χρωματικές ζώνες, μία ανοικτή καστανοκίτρινη κοντά στην εξωτερική και μία γκρίζα σκούρα κοντά στην εσωτερική. Όπτηση: Με εναλλαγές στην ατμόσφαιρα.

ΚΧ 22: Όστρακο από το σώμα κλειστού χονδροειδούς αγγείου που διατηρεί ανάγλυφη διακόσμηση. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 5,5 μήκ. x 3,05 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,1. Χρώμα: 7,5YR6/4 light brown. Μη πλαστικά: Αρκετά, μεγέθους 0,05-0,5. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες. Τμήμα ανάγλυφης ταινίας στην εξωτερική. Πυρήνας: Διακρίνονται δύο χρωματικές ζώνες, μία ερυθροκάστανη κοντά στην εξωτερική επιφάνεια και μία καστανομέλανη κοντά στην εσωτερική επιφάνεια. Όπτηση: Με εναλλαγές στην ατμόσφαιρα.

ΚΧ 23, 23α, 44, 44α: Τέσσερα συγκολλώμενα όστρακα από το σώμα μεγάλου χονδρότοιχου αγγείου με ανάγλυφη διακόσμηση. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 7,65 μήκ. x 6,75 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,15-1,25. Χρώμα: 2,5Y5/1- 5/2 gray – grayish brown. Μη πλαστικά: Διακρίνονται αρκετά μεγέθους 0,05-0,25. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες. Ανάγλυφες ταινίες στην εξωτερική. Πυρήνας: Ομοιόχρωμος με τις επιφάνειες. Όπτηση: Μακράς διάρκειας σε σταθερή ατελώς αναγωγική ατμόσφαιρα, ή σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 24: Όστρακο από το σώμα μεγάλου χονδροειδούς, με παχιά τοιχώματα αγγείου, που διατηρεί τμήμα της κατώτερης απόληξης κατακόρυφης ταινιωτής λαβής. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 7,2 μήκ. x 4,5 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,45-1,55. Πάχ. λαβής: 1,3. Χρώμα: 7,5YR6/6 reddish yellow. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,3. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένες. Διακρίνονται η κόλληση της λαβής με το τοίχωμα και η κόλληση κουλούρων που τοποθετήθηκαν η μία επάνω και πλάγια στην άλλη. Πυρήνας: Σκούρος γκρίζος. Όπτηση: Σε μικρής διάρκειας οξειδωτική ή μικτή, ή σε αναγωγική που συνοδεύεται από πλήρως οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 25: Τμήμα μεγάλης, ταινιωτής, κατακόρυφα τοποθετημένης λαβής, από χονδροειδές αγγείο. Ίσως συνανήκει με το ΚΧ 24. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 5,7 x 3,9. Πάχ. λαβής κατά το μέσον: 1,6. Χρώμα: 2,5YR5/6 red – 5YR5/6 yellowish red. Μη πλαστικά: Πολλά, μεγέθους 0,05-0,25. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες. Πυρήνας: Σκούρος γκρίζος. Όπτηση: Σε μικρής διάρκειας οξειδωτική ή μικτή, ή σε αναγωγική που συνοδεύεται από πλήρως οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 26: Όστρακο από το κατώτατο σώμα και την επίπεδη βάση χονδροειδούς αγγείου. Διάμ.: 16,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 4,2 μήκ. x 5,0 πλάτ. Πάχ. τοιχ. – βάσ.: 1,3-1,4. Χρώμα: εξωτ. 2,5YR5/6 red, εσωτ. 7,5YR2,5/1 black. Μη πλαστικά: Μεγέθους έως 0,15. Στην εσωτερική επιφάνεια, επίμηκες ίχνος εγκλείσματος διαστάσεων 0,9 x 0,25 και βάθους 0,2. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένη η εξωτερική, λιγότερο καλά η εσωτερική. Πυρήνας: Γκριζοκάστανος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 27: Όστρακο από το κατώτατο σώμα και την επίπεδη βάση αγγείου. Διάμ.: 14,0. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,45 μήκ. x 4,0 πλάτ. Πάχ. τοιχ. – βάσ.: 1,0-0,9. Χρώμα: 2,5YR6/8 light red. Μη πλαστικά: Λίγα, μεγέθους 0,1-0,35. Επιφάνειες: Φθαρμένες. Πυρήνας: Κιτρινέρυθρος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 28: Τμήμα ταινιωτής, οριζόντια (;) τοποθετημένης λαβής. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 2,7 μήκ. x 2,35 πλάτ. Πάχ. λαβής: 1,0. Χρώμα: εξωτ. 10YR6/4 light yellowish brown, εσωτ. 10YR5/3 brown. Μη πλαστικά: Λίγα, μεγέθους 0,05. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες, με ίχνη λείανσης. Πυρήνας: Καστανόφαιος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 29: Τμήμα ταινιωτής, κατακόρυφα τοποθετημένης λαβής. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 2,0 μήκ. x 2,0 πλάτ. Πάχ. λαβής: 0,7-0,8. Χρώμα: 5YR6/6 reddish yellow. Μη πλαστικά: Λίγα, μεγέθους 0,15-0,2. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένη η άνω επιφάνεια, πρόχειρα εξομαλυμένη η κάτω. Πυρήνας: Ανοικτός γκρίζος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 40: Όστρακο από το σώμα ανοικτού, λεπτότοιχου αγγείου, που διατηρεί ψευδολαβή χαμηλού αναγλύφου. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 4,1 μήκ. x 4,7 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,5-0,6. Μέγ. σωζ. ύψος λαβής: 3,4. Πλάτ. λαβής κατά το μέσον: 2,1. Χρώμα: εξωτ. 5YR6/6 reddish yellow, εσωτ. 10YR4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Πολλά, μεγέθους 0,05-0,2. Επιφάνειες: Καλά εξομαλυμένες. Στην εσωτερική ίχνη λείανσης. Στην εξωτερική κατακόρυφα τοποθετημένη ψευδολαβή χαμηλότατου αναγλύφου, με μορφή «κλεψύδρας». Πυρήνας: Σκούρος γκρίζος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή μικρής διάρκειας, ή σε αναγωγική που συνοδεύεται από πλήρως οξειδωτική ή μικτή.

ΚΧ 64: Όστρακο από το σώμα μεγάλου χονδροειδούς αγγείου με διακόσμηση από ανάγλυφες ταινίες. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 5,9 μήκ. x 5,1 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,2. Χρώμα: εξωτ. 5YR6/6 reddish yellow, εσωτ. 7,5YR4/2 brown. Μη πλαστικά: Πολλά, μεγέθους 0,05-0,45. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες, φθαρμένες. Στην εξωτερική δύο τεθλασμένες ανάγλυφες ταινίες που διασταυρώνονται σχηματίζοντας σχεδόν ορθή γωνία. Πυρήνας: Ομοιόχρωμος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 73: Φθαρμένο όστρακο από το σώμα αγγείου με παχιά τοιχώματα και ανάγλυφη διακόσμηση. Φαίνεται να συνανήκει με τα ΚΧ 23, 23α, 44, 44α. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 4,15 μήκ. x 2,9 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,25. Χρώμα: 2,5Y6/2 light brownish gray. Μη πλαστικά: Αρκετά, μεγέθους 0,1. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες, φθαρμένες. Στην εξωτερική υπόλειμμα ανάγλυφης διακόσμησης. Πυρήνας: Ομοιόχρωμος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 88: Μικρό φθαρμένο όστρακο από το σώμα ανοικτού χονδροειδούς αγγείου με παχιά

τοιχώματα και ανάγλυφη διακόσμηση. Μεγ. σωζ. διαστάσεις: 3,7 μήκ. x 2,9 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 1,65. Χρώμα: εξωτ. 2,5Y6/2 light brownish gray, εσωτ. 2,5Y4/1 dark gray. Μη πλαστικά: Διακρίνονται λίγα, μεγέθους 0,1. Επιφάνειες: Φθαρμένη η εξωτερική, με υπολείμματα ανάγλυφης διακόσμησης. Λειασμένη η εσωτερική. Πυρήνας: Σκούρος καστανός. Όπτηση: Σε ατελώς αναγωγική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 102: Όστρακο από το σώμα αγγείου με ανάγλυφη διακόσμηση. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,0 μήκ. x 3,0 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 0,9. Χρώμα: εξωτ. 2,5Y6/2 lighr brownish gray, εσωτ. 7,5YR6/4-6/6 light brown - reddish yellow. Μη πλαστικά: Λίγα, μικρού μεγέθους (0,05-0,1). Επιφάνειες: Εξομαλυμένες και φθαρμένες. Πυρήνας: Ομοιόχρωμος με την εξωτερική επιφάνεια. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΚΧ 135: Όστρακο από την χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση αγγείου. Διάμ.: 11. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 4,3 μήκ. x 5,1 πλάτ. Πάχ. βάσ.: 0,75 κατά το μέσον. Χρώμα: εξωτ. 2,5Y6/6-4 light yellowish brown, εσωτ. 7,5YR6/6 reddish yellow. Μη πλαστικά: Μεγέθους 0,05-0,2 και ένα μεγέθους 0,4, στρογγυλευμένο, καστανόχρωμο, που χαράσσεται με το νύχι. Επιφάνειες: Εξομαλυμένες. Πυρήνας: Καστανοκίτρινος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ατμόσφαιρα.

ΚΧ 136: Τμήμα από τον ελλειψοειδούς διατομής λαιμό και την αδρά διαμορφωμένη κεφαλή πήλινου ανθρωπόμορφου ειδωλίου. Αποδίδεται πλαστικά μεγάλη ραμφόσχημη μύτη. Μέγ. σωζ. διαστάσεις: 3,5 μήκ. x 2,0 πλάτ. Πάχ. τοιχ.: 2,6. Χρώμα: 7,5YR6/4-6/6 light brown – reddish yellow. Μη πλαστικά: Μεγέθους έως 0,2. Εξωτερική επιφάνεια: Πολύ πρόχειρα εξομαλυμένη, με ίχνη ερυθρού χρώματος απόχρωσης 10R4/8. Πυρήνας: Γκριζοκάστανος. Όπτηση: Σε οξειδωτική ή μικτή ατμόσφαιρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλοπούλου, Β., και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη, επιμ. 2009. *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μιας δεκαετίας, 1994 – 2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003.* Μαρκόπουλο Μεσογαίας: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας.

Broodbank, C., και E. Kiriatzi. 2007. «The first 'Minoans' of Kythera re-visited: Technology, Demography and Landscape in the Early Bronze Age Aegean.» *AJA* 112:241-274.

Γκινάλας, Μ., Μ. Στάθη, και Ζ. Ζγουλέτα. 2015. «Προϊστορικός οικισμός στην περιοχή Γυαλού Σπάτων.» Στο *Πρακτικά ΙΕ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, 17-*20 Οκτωβρίου 2013, Δημαρχιακό Μέγαρο Δήμου Κρωπίας*, 337-352. Καλύβια Θορικού: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.

Daux, G. 1956. «Chronique des fouilles.» *BCH* 80:219-432.

Davis, J., S.E. Alcock, J. Bennet, Y.G. Lolos, και C.W. Shelmerdine. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project. Part I: Overview and the Archaeological Survey.» *Hesperia* 66(3):391-494.

Elster E.S., και C. Renfrew. 2003. *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970.* Vol. 2, *The Final Report.* Monumenta Archaeologica 20. California: University of California.

Θεοχάρη, Μ.Δ. 1973. «Εύρετήριο Νεολιθικῶν Οἰκισμῶν καὶ Θέσεων τοῦ Ἑλλαδικοῦ Χώρου.» Στο *Νεολιθικὴ Ἑλλάς*, Δ.Ρ. Θεοχάρης, 347-350. Ἀθῆναι: Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1981. *Νεολιθικὸς Πολιτισμός. Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς Νεολιθικῆς στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο.* Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης.

Galaty, M. L. 1999. *Nestor's Wine Cups – Investigating Ceramic Manufacture and Exchange in a Late Bronze Age "Mycenaean" State. BAR-IS* 766. Oxford: J. & E. Hedges.

Gosselain, O.P. 2000. «Materialising Identities: An African perspective.» *JAMT* 7 (3):186-217.

Howell, R. J. 1992. «Final Neolithic Phase.» Στο *Excavations at Nichoria in Southwest Greece.* Vol. II, *The Bronze Age Occupation*, επιμ. W. McDonald και N. Wilkie, 8-14. Minneapolis: The University of Minnesota Press.

Κακαβογιάννη, Ο., Ε. Τσελεπή, και Χ. Κατσαβού. 2009. «Οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής και οικία της Νεότερης Νεολιθικής εποχής στη Μερέντα.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 143-157.

Kakavogianni, O., E. Tselepi, K. Dimitriou, C. Katsavou, και K. Douni. 2016. «The Neolithic and Early Bronze Age settlement in Merenta, Attica, in its regional context.» Στο *The Human Face of Radiocarbon. Reassessing chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria 5000-3000 cal BC*, επιμ. Z. Tsirtsoni, 437-451.

Travaux de la Maison de l'Orient et de la Mediterranée 69. Lyon: Maison de l'Orient et de la Mediterranée.

Kiriatzi, E. 2002. «Petrographic analysis of Neolithic pottery from the Kouveleiki A Cave; a preliminary report.» Αδημοσίευτη έκθεση. Fitch Laboratory, British School at Athens.

_____. Υπό δημοσίευση. «Pottery traditions and people in Neolithic "Drakaina Cave", Kephalonia, Western Greece. An integrated petrological and technological study.» Στο *Drakaina Cave on Kephalonia Island, Western Greece: A place of Social Activity during the Neolithic*, επιμ. G. Stratouli. INSTAP Academic Press.

Kiriatzi, E., M. Georgakopoulou, και A. Pentedeka 2011. «Pottery Production and Importation at Bronze Age Kolonna: the ceramic fabrics and the island's landscape.» Στο *Ägina Kolonna, Forschungen und Ergebnisse.* Band V, *Pottery Production and Supply at Bronze Age Kolonna, Aegina: An Integrated Archaeological and Scientific Study of a Ceramic Landscape,* επιμ. W. Gauss και E. Kiriatzi, 69-156. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Κορρές, Γ.Σ. 1977. «Ἐργασίαι, ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνά τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:229-295.

_____. 1978. «Ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:323-360.

_____. 1979. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:138-155.

_____. 1981α. « Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς.» *ΠΑΕ*:194-240.

_____. 1981β. «Μεσσηνία.» *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαιδεία* 21:455-464.

_____. 1982. «Ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:120-187.

_____. 2012. «Μεσσηνία, Ιστορικό και Αρχαιολογικό Περίγραμμα.» Στο *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 426-439. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.

Κορρές, Γ.Σ., Α. Σάμψων, και Σ. Κατσαρού. 2014. «Τὸ σπήλαιον Νέστορος στὴν Βοϊδοκοιλιὰ Πύλου. Ἡ ἔρευνά του καὶ ἡ προκαταρκτικὴ ἐξέταση τῶν παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων εὑρημάτων.» Στο *Πρακτικὰ Δ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (Καλαμάτα, 8-11 Ὀκτωβρίου 2010)*, επιμ. Ι. Γιανναροπούλου, 49-90. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 31. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

Korres, G.S. 1990. «Excavations in the region of Pylos.» Στο *ΕΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, επιμ. J.-P. Descoeudres, 1-11. *MeditArch* Suppl. 1. Sydney: Meditarch.

Κυριατζή, Ε. 2000. «Κεραμική Τεχνολογία και Παραγωγή: η Κεραμική της Ύστερης Εποχής Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Lambert, N. 1981. *La Grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*. Paris: Éditions A.D.P.F. – École Française d'Athènes.

Lolos, Y.G. 1998. *The Capital of Nestor and its Environs, Sandy Pylos*. Athens: Oionos.

Λώλος, Γ.Γ. 1993. «Μελέτη Νεολιθικής κεραμεικής από το Σπήλαιο Καταβόθρα στην Χώρα Τριφυλίας.» Αδημοσίευτη έκθεση προόδου (5 σελίδων), ως παράρτημα αιτήματος, για επιχορήγηση, του Γ.Σ. Κορρέ προς το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου. Αθήνα.

_____. 1994. *Η πρωτεύουσα του Νέστορος και η γύρω περιοχή. Πύλος ημαθόεις.* Αθήνα: Οιωνός.

_____. 2004. *Η πρωτεύουσα του Νέστορος και η γύρω περιοχή. Πύλος ημαθόεις.* 3η έκδοση. Αθήνα: Οιωνός.

Maniatis, Y., και M.S. Tite. 1981. «Technological Examination of Neolithic-Bronze Age Pottery from Central and Southeast Europe and from the Near East.» *JAS* 8:59-76.

Μαρή, Α. 2001. «Η Νεολιθική Εποχή στον Σαρωνικό. Μαρτυρίες για την χρήση του Σπηλαίου του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα με βάση την κεραμεική της Νεώτερης και Τελικής Νεολιθικής.» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Μαρινᾶτος, Σ. 1955. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:245-255.

_____. 1962. «Πύλος.» *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, *Συμπλήρωμα* Δ':287-292.

_____. 2014. *Ἀνασκαφαὶ Μεσσηνίας, 1952-1966*. Ἐπιμέλεια – Σχέδια Σπ. Ἰακωβίδη. Βιβλιοθήκη τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 292. Ἀθῆναι: Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

McDonald, W.A., και R. Hope Simpson. 1961. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese.» *AJA* 65:221-260.

_____. 1969. «Further Explorations in Southwestern Peloponnese.» *AJA* 73:123-177.

Μπάνου, Α. 2012. «Μεσσηνία: Οι προϊστορικοί χρόνοι.» Στο *Μεσσηνία: Συμβολές στην Ιστορία και στον Πολιτισμό της*, επιμ. Α.Ν. Δουλαβέρας και Ι.Κ. Σπηλιοπούλου, 13-75. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Ὀρλάνδος, Α.Κ. 1956. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1955.* Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Παλαιολόγος, Δ., και Μ. Στεφανοπούλου. 2020. «Η προϊστορική τοπογραφία στη βόρεια Αττική: πρόσφατες ανακαλύψεις.» Στο Papadimitriou κ.ά. 2020, 127-138. Oxford: Archaeopress.

Παντελίδου-Γκόφα, Μ. 1991. *Ἡ Νεολιθικὴ Νέα Μάκρη. Τὰ οἰκοδομικά.* Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 119. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Παπαδημητρίου, Ν., και Ζ. Τσιρτσώνη, επιμ. 2010. *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.* Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης – Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.

Papadimitriou, N., J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa, και E. Andrikou, επιμ. 2020. *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27-31 May 2015*. Oxford: Archaeopress.

Παπαθανασόπουλος, Γ.Α., επιμ. 1996. *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Παπαθανασόπουλος, Γ.Α., Β. Κατσιπάνου-Μαργέλη, και Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη. 2011. *Το Νεολιθικό Διρό. Σπήλαιο Αλεπότρυπα.* Τόμ. Ι. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα - Κέντρο Νεολιθικών Μελετών Διρού.

Παπακωνσταντίνου, Ε. 1981. «Μεθώνη.» *ΑΔ* Β1:156.

Pentedeka, A. 2005. «Technological and provenance study of black burnished Neolithic pottery from Alepotrypa, Diros cave, Laconia.» Αδημοσίευτη έκθεση. Fitch Laboratory, British School at Athens.

Perrier, R. 1980. Γεωλογικός χάρτης της Ελλάδος, 1:50.000. Φύλλο Φιλιατρά. Αθήνα: Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών.

Πετράκος, Β.Χ. 2011. *Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Οἱ Ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ Ἀνασκαφὲς 1837-2011, Κατάλογος Ἐκθέσεως.* Βιβλιοθήκη τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 270. Ἀθῆναι: Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Phelps, W.W. 1975. «The Neolithic Pottery Sequence of Southern Greece.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Λονδίνου.

_____. 2004. *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*. *BAR-IS* 1259. Oxford: Archaeopress.

Raftopoulou, S., και I. Tsonos. 2020. «A Neolithic site at Kalyvia Thorikou (Mesogeia): Preliminary report on the architectural remains.» Στο Papadimitriou κ.ά. 2020, 105-114.

Rambach, J., και Γ. Χατζῆ Σπηλιοπούλου. 2002. «Μία πρώιμη παιδικὴ ταφὴ σὲ πίθο ἀπὸ τὸ Τραγάνι Βαρθολομιοῦ.» Στο *Πρακτικά τοῦ Στ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000)*, τόμ. Β', 341-355. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

Renfrew, C., M. Gimbutas, και E.S. Elster. 1986. *Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeast Greece*. Vol. 1. Monumenta Archaeologica 13. California: University of California.

Σάμψων, Α. 1980. «Σπήλαιο τοῦ Νέστορος.» *ΠΑΕ*:175-187.

_____. 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων, Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*. Αθήνα.

_____. 1997. *Το Σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων: Μια Προϊστορική θέση στην Ορεινή Πελοπόννησο*. Επιστημονικές εκδόσεις 7. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.

Σταϊνχάουερ, Γ. 2009. «Ανασκαφές στην Αττική Οδό στην περιοχή της Παλλήνης.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 309-316.

Talalay, L.E. 1993. *Deities, dolls and devices. Neolithic figurines from Franchthi Cave, Greece*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

Vitelli, K.D. 1993. *Franchthi Neolithic Pottery*. Vol. 1, *Classification and ceramic phases 1 and 2.* Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

_____. 1995. «Pots, Potters and the Shaping of Greek Neolithic Society.» Στο *The Emergence of Pottery, Technology and Innovation in Ancient Societies*, επιμ. W.K. Barnett και J.W. Hoopes, 55-63. Washington – London: Smithsonian Institution Press.

_____. 1999. *Franchthi Neolithic Pottery.* Vol. 2, *The Later Neolithic Ceramic Phases 3 to 5*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

_____. 2007. *The Neolithic pottery from Lerna*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Whitbread, I.K. 1995. *Greek Transport Amphorae: A petrological and archaeological study*. British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 4. Athens: The British School at Athens.

Zachos, K. 2008. *Ayios Dhimitrios, A prehistoric settlement in the Southwestern Peloponnesos: The Neolithic and Early Helladic Periods. BAR-IS* 1770. Oxford: Archaeopress.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Για λόγους πληρότητας της παρούσας δημοσίευσης, κρίθηκε σκόπιμη η παράθεση, εν είδει Παραρτήματος (σε φωτογραφική αναπαραγωγή), του πρώτου τμήματος της έκθεσης του Σπ. Μαρινάτου «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ» στα *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* για το έτος 1955 (Μαρινᾶτος 1955, 245-255), το οποίο αναφέρεται στην ανασκαφή του στο Σπήλαιο Καταβόθρα.

Πρόκειται για το μοναδικό, σύντομο, αν και περιεκτικό, δημοσίευμα του Μαρινάτου, το οποίο αφορά σε ανασκαφή σπηλαίου, μεταξύ των δεκάδων προϊστορικών, κυρίως μυκηναϊκών, θέσεων που ερεύνησε στην Μεσσηνία. Όπως είχαμε διαπιστώσει παλαιότερα, χάρις στην συνδρομή του Καθηγητή κ. Γ.Σ. Κορρέ, το απόσπασμα αυτό αποτελεί μεταφορά, σε μεγάλο βαθμό, του σχετικού κειμένου του Μαρινάτου από το Ημερολόγιο των Ανασκαφών Πύλου του έτους 1955.

Ας σημειωθεί, ακόμη, ότι το συγκεκριμένο απόσπασμα δεν περιελήφθη, μάλλον εκ παραδρομής, σε συγκεντρωτικό τόμο (με επιμέλεια του Σπ. Ιακωβίδη), στον οποίον έχουν αναδημοσιευθεί, κατά γεωγραφική τάξη, οι εκθέσεις του Μαρινάτου για τις ανασκαφές του σε θέσεις ανά την Μεσσηνία στα *ΠΑΕ* των ετών 1952-1966 (βλ. Μαρινᾶτος 2014). Οι εκθέσεις αυτές, σαφέστατες και ουσιώδεις, συγκροτούν το ήμισυ περίπου, από το σύνολο των τριάντα (30), και πλέον, επιστημονικών δημοσιεύσεων (εκθέσεων, ανακοινώσεων και άρθρων) του Μαρινάτου για τα ευρήματα και τα πορίσματα των ερευνών του στην Μεσσηνία.

Στην έκθεσή του για την «προκαταρκτική έρευνα» της Καταβόθρας του 1955, γραμμένη σε γλαφυρό ύφος, ο ανασκαφέας αντλεί ελεύθερα, όπως και στα περισσότερα κείμενά του, από όλο το εύρος του λεξιλογίου της Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ελληνικής Γραμματείας, οπότε, και στην περίπτωση αυτή, κάποιες επεξηγήσεις κρίνονται απαραίτητες: *Ἀσπάλακες*: τυφλοποντικοί, *ἀκτέα* (ή *ἀκταία*): κουφοξυλιά, αφροξυλιά, *τρόχοι*: ασβοί, *κευθμῶνες*: κρύπτες, κρυψώνες, σπήλαια.

27. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΠΥΛΩι

Αἱ ἐν Πύλῳ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1955 διήρκεσαν ἀπὸ τῆς 26ης Ἰουλίου μέχρι τῆς 4ης Σεπτεμβρίου, ἐξετάθησαν δὲ εἰς τρία διάφορα σημεῖα, ἐν τῇ προσπαθείᾳ ὅπως τὸ συνολικὸν ἀρχαιολογικὸν πρόβλημα τῆς Δυτ. Μεσσηνίας προσλάβῃ συγκεκριμένην μορφήν. Ἀντὶ τοῦ κ. Σπ. Ἰακωβίδου, ἀπησχολημένου ὄντος ἀλλαχοῦ, μετέσχε κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον εἰς τὰς ἀνασκαφὰς ὁ ἐπιμελητὴς κ. Δημ. Θεοχάρης. Δύο ἀρχιεργάται τῶν Ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς, οἱ κ. κ. Γ. Βασιλειάδης καὶ Μ. Σιώτης, μετέσχον τῶν ἀνασκαφῶν κατ' εὐγενῆ παραχώρησιν τῶν ἁρμοδίων Ἀμερικανικῶν ἀρχῶν. Μετέσχον ὡσαύτως κατ' ἐναλλαγὴν δύο μικραὶ ὁμάδες φοιτητῶν ἀποτελούμεναι ἐκ τῶν κυρίων Α. Ζώη, Δ. Κακάμπουρα, Β. Παναγιωτοπούλου, καὶ τῶν δεσποινίδων Κ. Κρυστάλλη, Μ. Παπαδοπούλου, Θ. Μητσοπούλου, Ε. Παπακωνσταντίνου καὶ Μ. Παντελίδου. Ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ζ. Κανάκης συνεκόλλησε καὶ ἐτακτοποίησε πολὺ κεραμεικὸν ὑλικὸν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ εἰργάσθη ἐνεργῶς κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν θολωτῶν τάφων, συντελέσας εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἐπιτυχῆ ἐξαγωγὴν τῶν δύο θησαυρῶν χαλκῶν σκευῶν. Ἐκ τῶν πολλῶν ἐπισκέψεων τῶν ἀνασκαφῶν ἡμῶν ἰδιαιτέρως ἀναφέρομεν τὴν τοῦ ἐκ Σικάγου ὁμογενοῦς κ. Χρήστου Ἀντωνοπούλου, ἰατροῦ, ὅστις μετὰ παραδειγματικῆς φιλοπατρίας ἀνήγειρε καὶ ἐδωρήσατο εἰς τὴν Πατρίδα μικρὸν μουσεῖον ἐν Πύλῳ (Ναβαρίνῳ) πρὸς στέγασιν τῶν εὑρεθησομένων ἐν τῇ περιφερείᾳ Πυλίας ἀρχαίων.

Ἡ πρώτη ὀλιγοήμερος φάσις τῶν ἀνασκαφῶν ἡμῶν ἔσχεν ὡς ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν προκαταρκτικὴν ἔρευναν μιᾶς σπηλαιώδους καταβόθρας, κειμένης ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως Χώρας. Ἐπειδὴ ὁ πέριξ χῶρος ἦτο πυκνῶς κατῳκημένος κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ ἐπειδὴ εἶναι δυνατὸν ἡ Παλαίπυλος νὰ συνεκέντρωνε περὶ ἑαυτὴν τοὺς Μυκηναϊκοὺς μύθους, μεταφερθέντας εἶτα εἰς τὴν παραλιωτέραν Πύλον τοῦ Νηλέως, θὰ ἦτο δυνατὸν τὸ σπήλαιον τοῦτο νὰ εἶναι τὸ τοῦ μύθου, ἔνθα ὁ Ἑρμῆς ἀπέκρυψε τὰς βόας τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὸ σπήλαιον τοῦ Κορυφασίου εἶναι ἁπλῆ εὐρεῖα κοιλότης, ἔνθα οὐδὲ ἀσπάλακες θὰ ἠδύναντο νὰ κρυβῶσιν ἀποτελεσματικῶς, καὶ μάλιστα ὅταν ὁ διώκτης ἦτο ὁ Ἀπόλλων.

Τὸ παρὸν σπήλαιον εἶναι τυπικὴ καταβόθρα ἐξ ἐκείνων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐξαφανίζονται τὰ ὕδατα. Ἤδη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους εἶχον ἐπιστήσει τὴν προσοχήν μου εἰς τοῦτο. Κατὰ τὰς διηγήσεις τῶν χωρικῶν τὸ ὁρατόν,

ἐπίγειον τμῆμα αὐτοῦ, συγκοινωνεῖ διὰ δυσκόλων πως στενωπῶν πρὸς ἀλλεπάλληλα ὑπόγεια σπήλαια («ἁλώνια»). Πάμπολλοι κατέβησαν ἐντὸς αὐτοῦ, παρ' ὧν ὡς αὐτοπτῶν ἐπληροφορήθην ἀρκούντως. Θρυλεῖται, ὅτι διάφορα ἀντικείμενα εὑρέθησαν ἐντὸς αὐτοῦ, ἀλλὰ ταῦτα εἶναι ἀφερέγγυοι μαρτυρίαι. Μέχρι πρὸ τεσσάρων ἢ πέντε ἐτῶν ἦτο εἰσέτι προσιτὸν τὸ κάτω σπήλαιον. Συνεπείᾳ ὅμως ὁδικῶν τινων διαρρυθμίσεων ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως διωχετεύθησαν εἰς αὐτὸ τὰ ρεῖθρα καὶ ἰλὺς ἀπέφραξε τὴν στενὴν εἴσοδον πρὸς τὰ κάτω σπήλαια. Ὅπως δήποτε, ἐπεχειρήσαμεν μίαν πρώτην ἔρευναν.

Ἡ θέσις καλεῖται σήμερον Καταβόθρα καὶ κεῖται εἰς τὸ πρὸς Ν. χαμηλότερον τμῆμα τῆς Χώρας, ἔνθα φυσικῶς συρρέουσι τὰ ὄμβρια ὕδατα. Τὸ ἐπίγειον κοίλωμα ἔχει γραφικὴν εἴσοδον, βλέπουσαν πρὸς ΒΑ. καὶ πλαισιουμένην ὑπὸ ὀργώσης βλαστήσεως, ἥτις κρεμαμένη ἐκ τῶν ἄνω καὶ συμπλεκομένη πρὸς τὴν ἀγρίαν συκῆν, τὴν κυπάρισσον καὶ τὴν ἀκτέαν μεταβάλλει τὸ σπήλαιον, ἂν καὶ λίαν εὐρύστομον, εἰς σύσκιον καὶ ὑγρὸν ἐνδιαίτημα. Τρόχοι καὶ ἀλώπεκες διασταυροῦσι τὰς στοάς των ἐντὸς τῆς παχείας ἐπιχώσεως, ἥτις κατὰ τοὺς ἐντοπίους εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν τελευταίων μόνον ἐτῶν.

Ἡ ἀπόπειρα, ὅπως ἀποκαλύψωμεν τὴν εἴσοδον πρὸς τὸ κάτω σπήλαιον ἀπέτυχε, διότι τὰ κάθυγρα χώματα μετεβάλλοντο βαθύτερον εἰς ἰλὺν καὶ ἀνεβλήθη ἡ προσπάθεια δι' εὐθετωτέρας καιρικὰς περιστάσεις. Μετὰ δυσκολίας ἐσκάψαμεν εἰς ἄλλα μέρη τοῦ σπηλαίου, φθάσαντες ἐνιαχοῦ εἰς μικρὰ τμήματα τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους τοῦ σπηλαίου, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτύχωμεν τὸ τέρμα ἔναντι τῆς εἰσόδου. Ἐφθάσαμεν εἰς 15 μ. ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ στομίου, ἀλλὰ τὸ σπήλαιον προχωρεῖ εἰσέτι. Τὸ πλάτος τούτου εἶναι 11 μέτρα, τὸ δ' ὕψος τῆς ὀροφῆς εὑρίσκεται σήμερον 3-4 μέτρα ὑπὲρ τὴν ἐπίχωσιν.

Εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἐπιχώσεως ταύτης εὕρομεν Ἑλληνιστικὴν κεραμεικήν, ἥτις ὅμως εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰσέδυσε μετὰ τοῦ χώματος τοῦ παρασυρομένου ὑπὸ τῶν βροχῶν. Εἰς τὰ βαθύτατα ὅμως στρώματα, ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ, ἔνθα τὰ ξηρότερα χώματα ἐπέτρεψαν νὰ φθάσωμεν μέχρι τοῦ πυθμένος, εὑρέθησαν δεκάδες τινὲς ὀστράκων, ἅτινα ἀσφαλῶς εἶναι προϊστορικά. Ἀκριβεστέρους χαρακτηρισμοὺς δὲν δύναμαι νὰ ριψοκινδυνεύσω, ὡς καὶ εἰς ἄλλας ἀνασκαφὰς πάντοτε εἶμαι ἐπιφυλακτικός, μέχρις ὅτου ἀνευρεθῇ καὶ μελετηθῇ ἀρκοῦσα ποσότης κεραμεικῆς ἐκ Μεσσηνίας. Τὰ ὄστρακα εἶναι χειροποιήτου καπνιστῆς κεραμεικῆς. Τὰ τοιχώματα εἶναι μελανὰ ἢ μελανὰ ἔσωθεν καὶ ὑπέρυθρα ἔξωθεν, εὔθραυστα καὶ πηλοῦ ἀκαθάρτου. Τινὰ ἔχουσι μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, δύο δὲ τεμάχια, πηλοῦ ἐρυθροῦ, φαίνονται ὡς πλαστικαὶ διακοσμήσεις. Θὰ ἠδύναντο νὰ ὀνομασθῶσι νεολιθικά, ἀλλὰ προτιμότερον εἶναι νὰ ἀναμείνωμεν τὴν περαιτέρω ἔρευναν. Οἱ ὑπόγειοι κευθμῶνες, κατὰ τοὺς ἐντοπίους πάντοτε, ἀπέδωκαν πρὸ ἐτῶν καὶ τεμάχια χαλκοῦ, ὧν ἓν ἦτο λεπὶς ξίφους ἢ μαχαίρας.

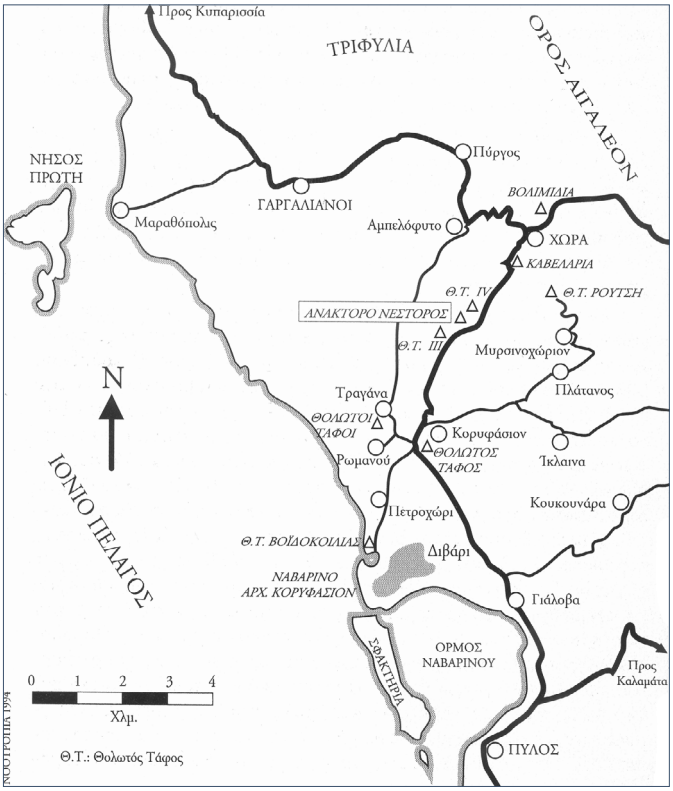

Εικ. 1. Αρχαιολογικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής Χώρας-Εγκλιανού στην Δυτική Μεσσηνία (στο Λώλος 1994).

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία τμήματος της Χώρας Τριφυλίας, με την Κεντρική Πλατεία (επάνω δεξιά) και την θέση της εισόδου του Σπηλαίου Καταβόθρα, με λευκό δισκίο (από Google Earth).

Εικ. 3. Σπήλαιο Καταβόθρα. Άποψη της εισόδου του Σπηλαίου στις αρχές της δεκαετίας του 1990 (φωτογραφία Γ. Λώλος).

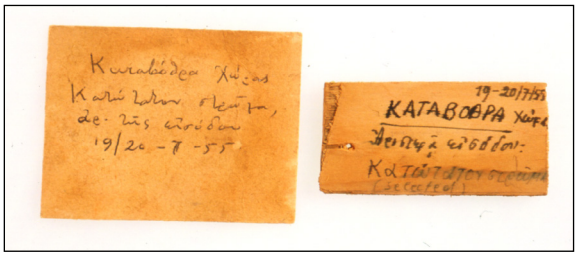

Εικ. 4. Σπήλαιο Καταβόθρα. Πινακίδες με ανασκαφικές ενδείξεις, για το νεολιθικό υλικό, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας (η αριστερή, ιδιόχειρη, του Σπ. Μαρινάτου).

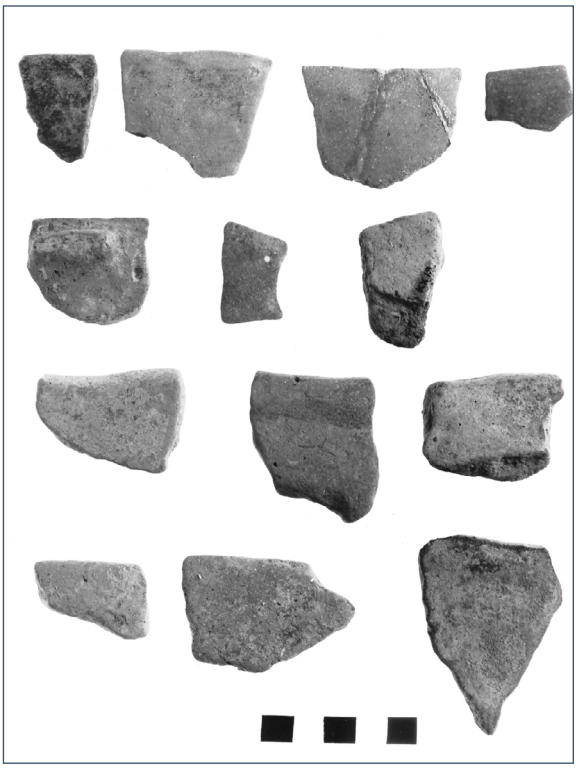

Εικ. 5. Σπήλαιο Καταβόθρα. Θραύσματα χειλέων.
(1η σειρά: ΚΧ12β, ΚΧ9, ΚΧ1, ΚΧ11.
2η σειρά: ΚΧ7, ΚΧ18, ΚΧ12α.
3η σειρά: ΚΧ20, ΚΧ16, ΚΧ17.
4η σειρά: ΚΧ13, ΚΧ15, ΚΧ8).

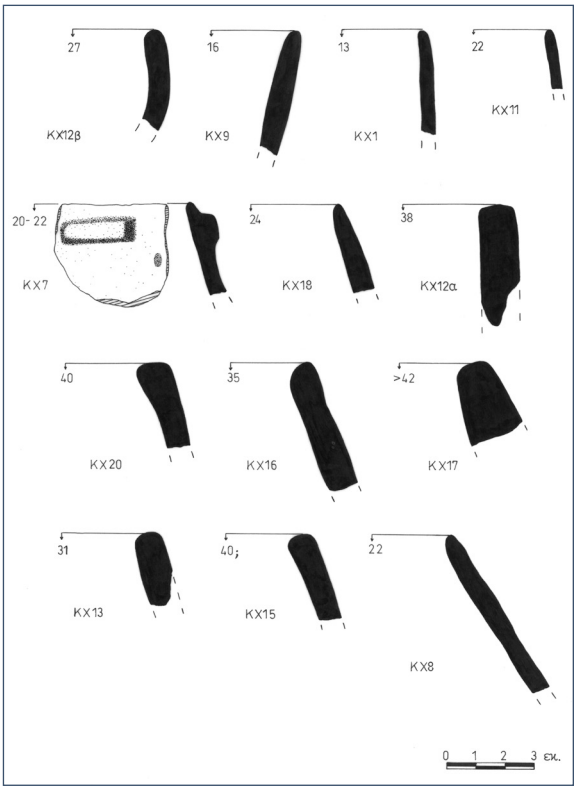

Εικ. 6. Σπήλαιο Καταβόθρα. Τομές και όψεις οστράκων χειλέων.

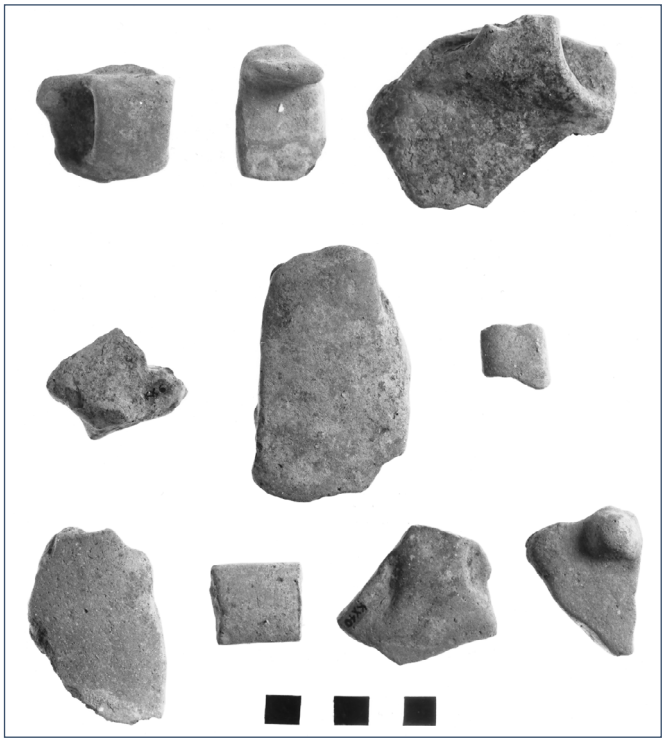

Εικ. 7. Σπήλαιο Καταβόθρα. Θραύσματα λαβών και αποφύσεων.
(1η σειρά: ΚΧ3, ΚΧ4, ΚΧ2.
2η σειρά: ΚΧ6, ΚΧ24, ΚΧ29.
3η σειρά: ΚΧ25, ΚΧ28, ΚΧ40, ΚΧ5).

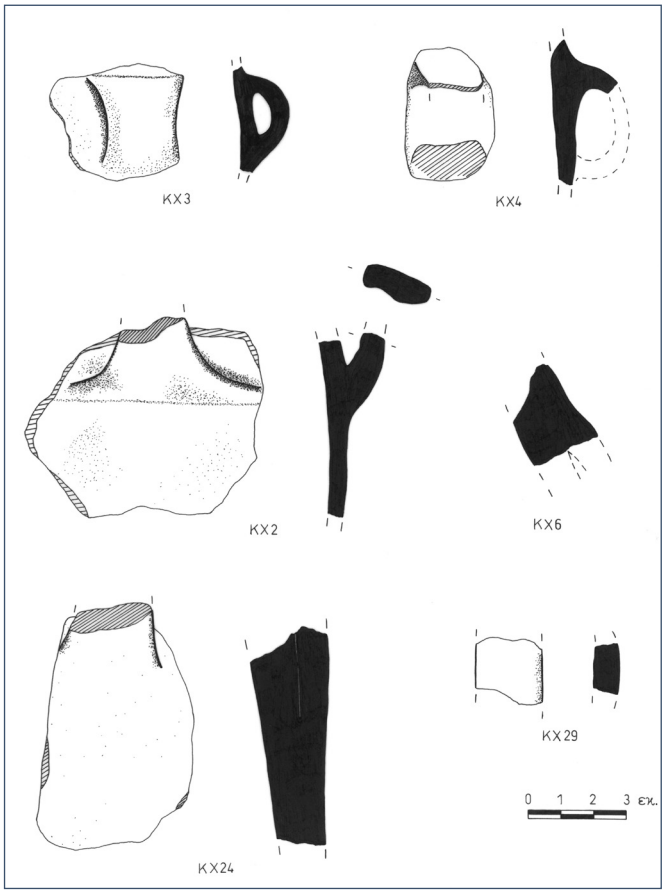

Εικ. 8. Σπήλαιο Καταβόθρα. Όψεις και τομές θραυσμάτων με τμήματα λαβών και θραύσματος λαβής.

Εικ. 9. Σπήλαιο Καταβόθρα. Θραύσματα με ανάγλυφη διακόσμηση.
(1η σειρά: ΚΧ64, ΚΧ88, ΚΧ23-23α-44-44α.
2η σειρά: ΚΧ102, ΚΧ73, ΚΧ22.
3η σειρά: ΚΧ21).

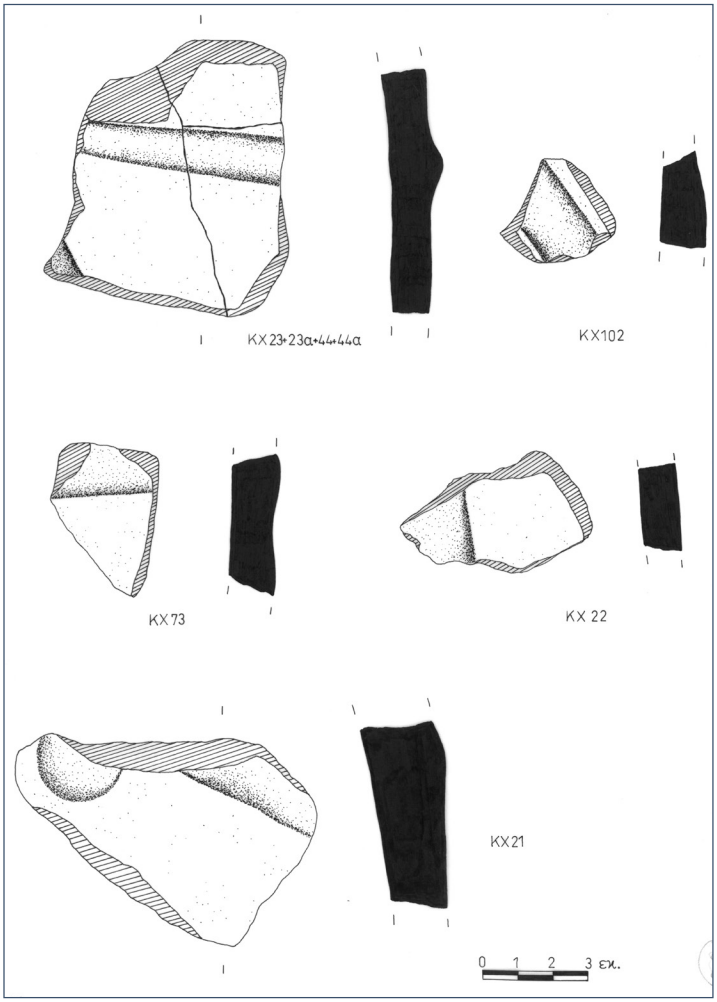

Εικ. 10. Σπήλαιο Καταβόθρα. Όψεις και τομές θραυσμάτων με ανάγλυφη διακόσμηση.

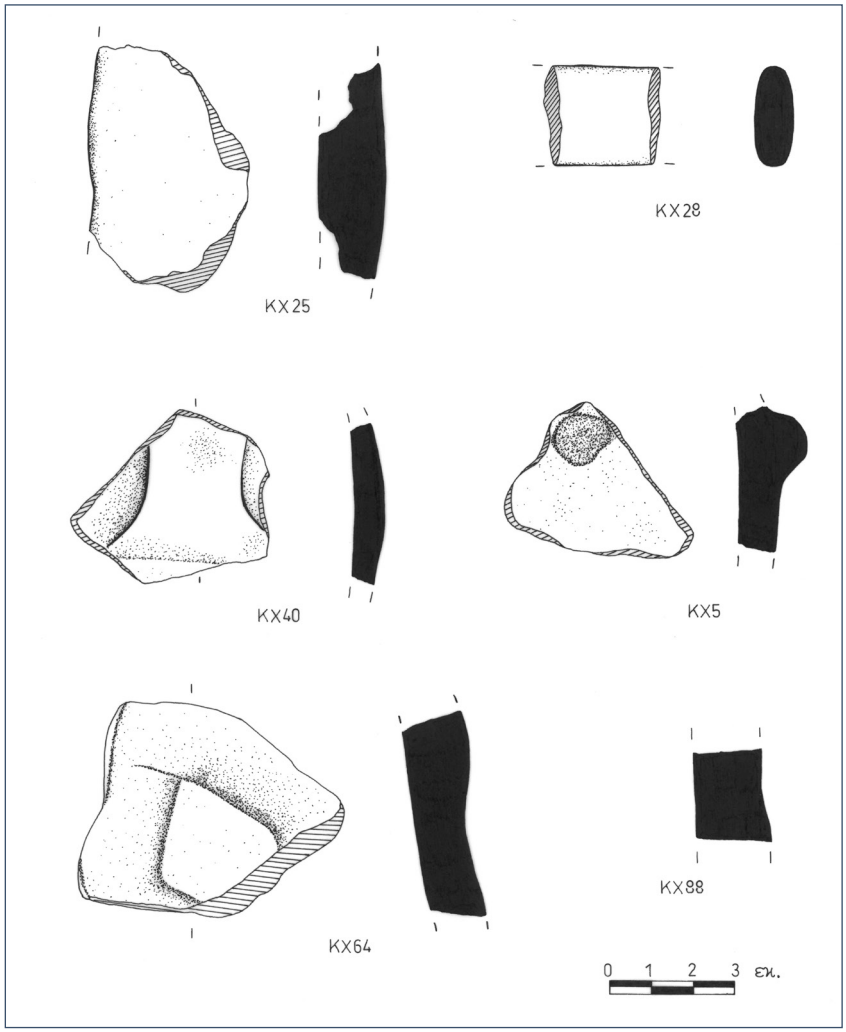

Εικ. 11. Σπήλαιο Καταβόθρα. Όψεις και τομές τμημάτων λαβών και θραυσμάτων με ανάγλυφη διακόσμηση.

Εικ. 12. Σπήλαιο Καταβόθρα. Θραύσμα χείλους και θραύσματα βάσεων. (1η σειρά: ΚΧ14. 2η σειρά: ΚΧ26, ΚΧ135, ΚΧ27).

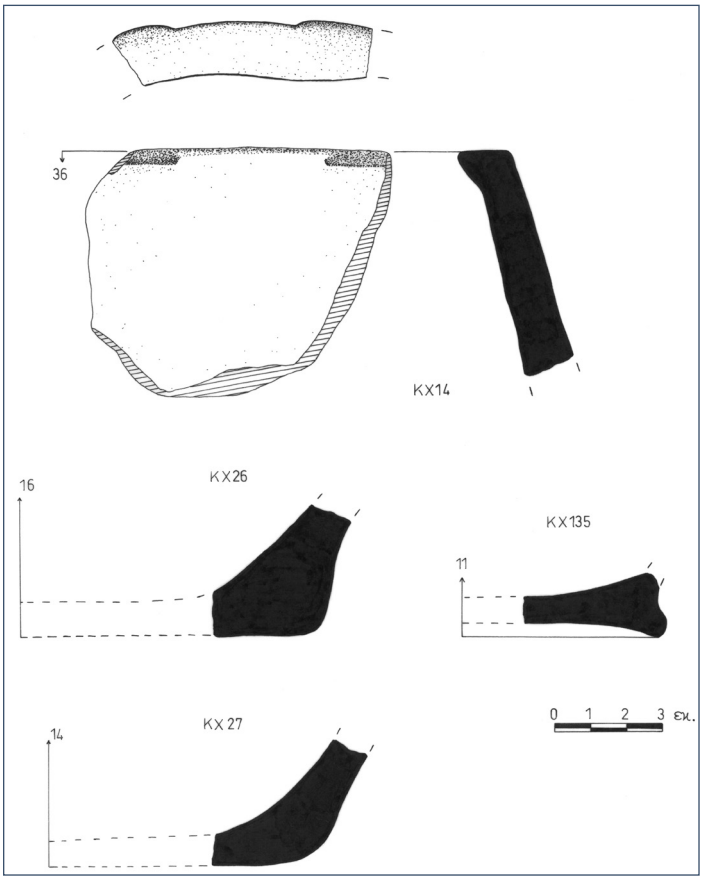

Εικ. 13. Σπήλαιο Καταβόθρα. Όψη και τομή θραύσματος χείλους, και τομές βάσεων.

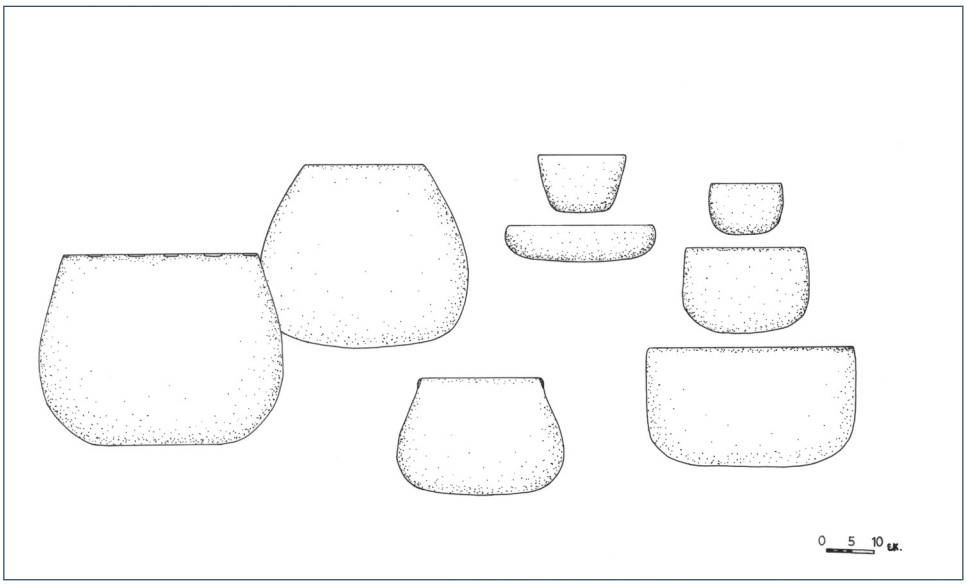

Εικ. 14. Σπήλαιο Καταβόθρα. Υποθετική αναπαράσταση αγγείων (από Α. Μαρή).

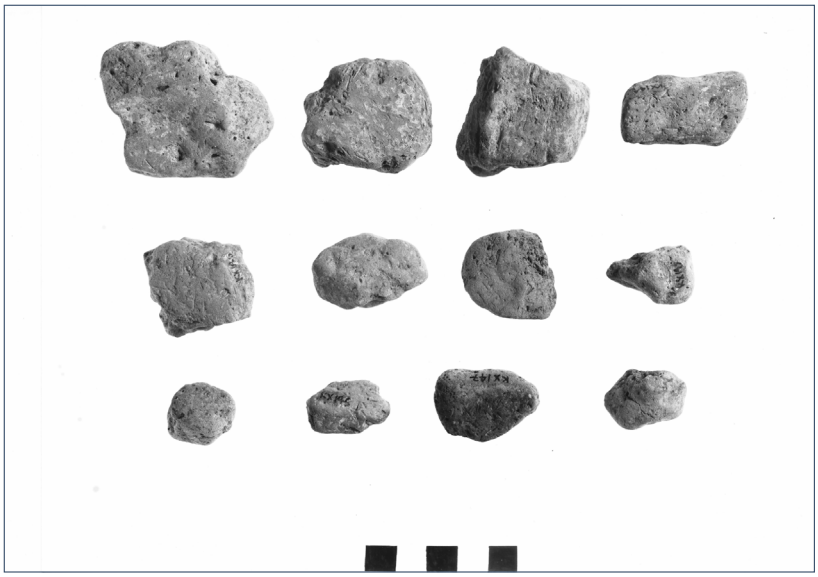

Εικ. 15. Σπήλαιο Καταβόθρα. Επιλογή μαζών ψημένου πηλού.
(1η σειρά: ΚΧ141, ΚΧ139, ΚΧ138, ΚΧ144.
2η σειρά: ΚΧ140, ΚΧ145, ΚΧ142, ΚΧ149.
3η σειρά: ΚΧ150, ΚΧ146, ΚΧ147, ΚΧ143).

Εικ. 16. Σπήλαιο Καταβόθρα. Πλαϊνή όψη κεφαλής πήλινου ειδωλίου (ΚΧ136).

Εικ. 17. Σπήλαιο Καταβόθρα. Πλαϊνή όψη κεφαλής πήλινου ειδωλίου (ΚΧ136).

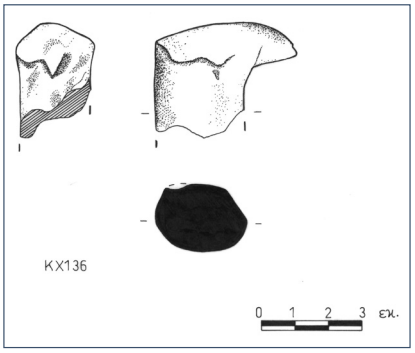

Εικ. 18. Σπήλαιο Καταβόθρα. Εμπρόσθια όψη, πλαϊνή όψη και τομή κεφαλής πήλινου ειδωλίου (ΚΧ 136).

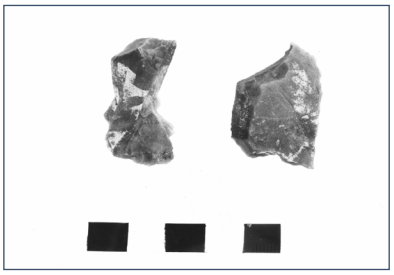

Εικ. 19. Σπήλαιο Καταβόθρα. Κομμάτια πυριτολίθου.

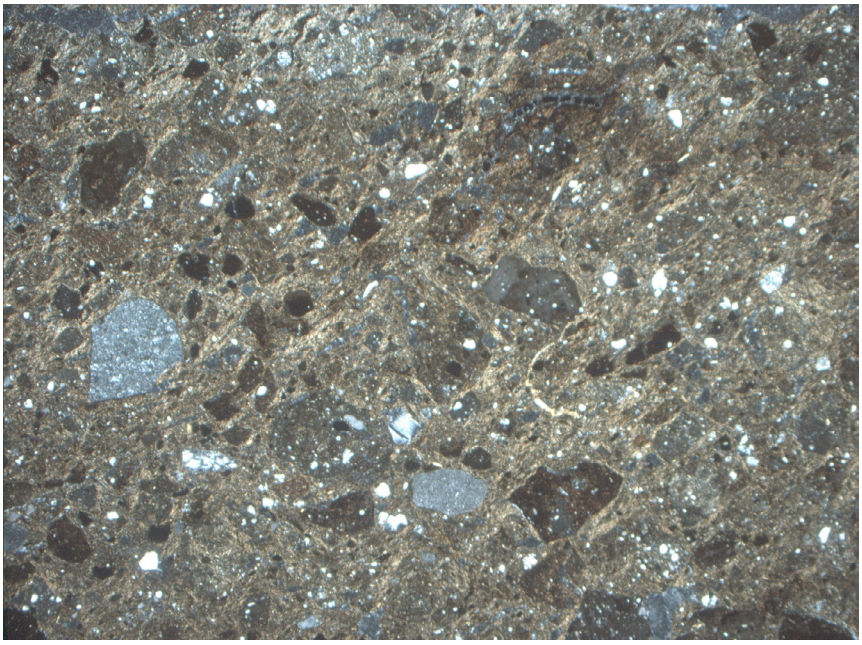

Εικ. 20. Σπήλαιο Καταβόθρα. Η κεραμεική ύλη του δείγματος ΚΑΤ 04 στο πολωτικό μικροσκόπιο (XP, εύρος πεδίου 5,5 χιλ.).

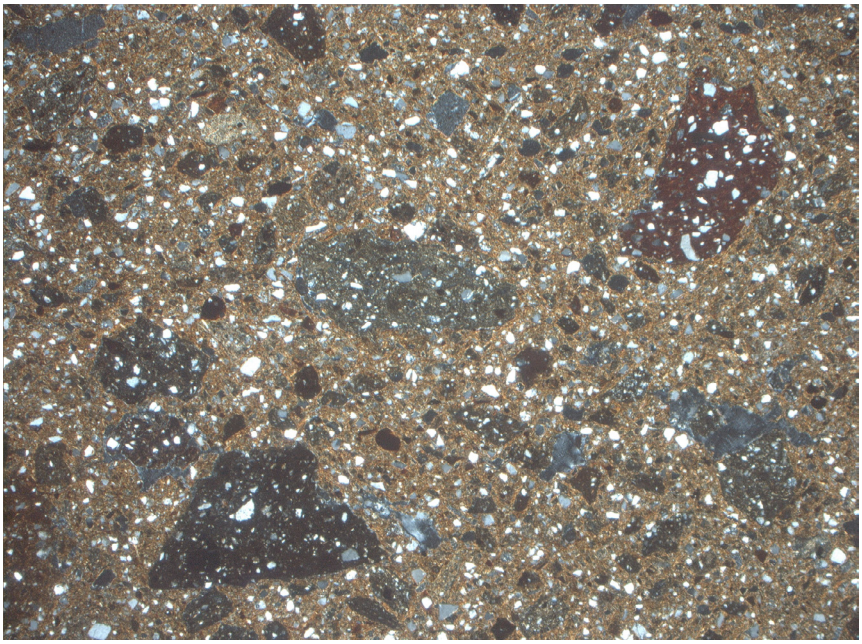

Εικ. 21. Σπήλαιο Καταβόθρα. Η κεραμεική ύλη του δείγματος ΚΑΤ 11 στο πολωτικό μικροσκόπιο (XP, εύρος πεδίου 5,5 χιλ.).

Λίθινος πέλεκυς Νεολιθικής περιόδου από τα Διόδια Μεσσηνίας

Δήμητρα Κάη – Σωτήρης Νικολόπουλος

SUMMARY: NEOLITHIC STONE AXE FROM DIODIA, MESSENIA

An exceptionally large (31 cm.) stone axe with two edges was discovered by chance in 1998 at a private field at Diodia, Messenia and does not, therefore, belong to a specific archaeological context. Fusiform in shape and with an elliptical cross section, it can be classified as a variation of Tsountas' Type A of the Mainland on account of its two edges. It is made of Spartan basalt (*Lapis Lacedaemonius*), a rare type of andesite (volcanic rock) found only in the centre of Laconia, 120 km. from the site where the axe was found.
The axe is complete and only its smaller edge exhibits slight bifacial chipping, damage probably caused by environmental factors after its life cycle. Its entire surface is well polished, with special care having been taken on both sides of its large cutting edge. Such a treatment and the investment of labor involved did not serve a practical purpose but may imply a certain symbolic and ideological value for this tool and perhaps a certain status for its manufacturer, user, or owner. Its size (it is the largest cutting-edge tool found in Greece) and weight (3,600 kg) indicate that it was probably used for digging, felling or other "heavy" work of the kind. Since no signs of abrasion were found on its surface, not even use wear, it is not certain whether it was hafted, lashed into cleft or forked shaft or just used without any haft at all.
The axe is dated probably to the Late Neolithic period (5400/5300-4700/4500 BC) because large axes were more common at that time. Such big implements usually come from quarrying which is common in Late Neolithic, a period when the surface of ground-stone tools was also better cared for and polished. We do not know why the life of such a well preserved, potentially usable implement came to an end but one can argue that its "rejection" –if not accidental– may be due to cultural factors that could relate to ideological, symbolic and ritual beliefs and practices.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, στην Καλαμάτα, εκτίθεται ένας ιδιαίτερα μεγάλος λίθινος πέλεκυς[1], με Αριθμό Καταγραφής 5648, ο οποίος βρέθηκε το 1998 στη θέση «Σαπολίβαδα» Διοδίων του Δήμου Μεσσήνης, Περιφερειακής Ενότητας Μεσσηνίας, και παραδόθηκε από τον ιδιώτη κ. Άγγελο Νικολόπουλο. Ο πέλεκυς εντοπίστηκε επιφανειακά σε αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας του (εικ. 1) και συνεπώς πρόκειται για τυχαίο εύρημα περισυλλογής, το οποίο δεν εντάσσεται σε συγκεκριμένο αρχαιολογικό πλαίσιο.

Ο πέλεκυς ανήκει στην κατηγορία των εργαλείων από λειασμένο λίθο και ειδικότερα σε αυτά με κόψη[2], ενώ κατατάσσεται στον Τύπο Α σύμφωνα με το ταξινομικό σύστημα του Χ. Τσούντα[3] αποτελώντας παραλλαγή του, καθώς διαθέτει δύο κόψεις, η μία από τις οποίες είναι μικρότερη σε πλάτος (εικ. 2-4).

1 Σύμφωνα με τον Τσούντα είναι προτιμότερος ο όρος ἀξίνη έναντι του όρου πέλεκυς, καθώς είναι ινδογερμανικής καταγωγής και έχει ευρύτερη σημασία, εκφράζοντας την ποικίλη χρήση τέτοιου είδους εργαλείων (Τσούντας 1908, 309). Στη νεότερη βιβλιογραφία, ωστόσο, επικράτησε ο όρος πέλεκυς για τα τριπτά και λειασμένα εργαλεία με συμμετρικό προφίλ κόψης, ενώ ο όρος ἀξίνη για τα εργαλεία με ασύμμετρο προφίλ κόψης (Semenov 1964, 126. Sugaya 1993, 442. Mould κ.ά. 2000, 114. Στρούλια 2003, 572. Χόνδρου 2010, 58).

2 Μουνδρέα-Αγραφιώτη 1996.

3 Τσούντας 1908, 309.

Είναι κατασκευασμένος από σπαρτιατικό βασάλτη (κροκεάτη λίθο), έχει μήκος 31 εκ. και πλάτος 3,5 - 9,7 εκ., ατρακτοειδές σχήμα και ελλειψοειδή διατομή (εικ. 5-7)[4]. Σώζεται ακέραιος πλην ελαχίστων πολύ μικρών αποκρούσεων στη μικρότερη κόψη (moderate wear[5]), φθορά που όμως δεν επηρεάζει τη μορφολογία του τεχνουργήματος και οφείλεται πιθανότατα σε μετα-αποθετικούς παράγοντες. Στη μέση του σώματος φέρει ανεπαίσθητη ρωγμή πιθανόν από μηχανικές καταπονήσεις (κρουστική φθορά – fatigue wear[6]) και στην επιφάνειά του υπάρχουν καφέ χρώματος επικαθήσεις, ίσως πυριτικές[7].

Δεν φέρει ορατά ίχνη φθοράς χρήσης ούτε άλλης μορφοποιητικής παρέμβασης, αντιθέτως, ολόκληρη η επιφάνειά του είναι λειασμένη με επιμέλεια. Ιδιαίτερη φροντίδα δείχνει να έχει υποστεί η πλατύτερη κόψη του, η οποία είναι περαιτέρω λειασμένη και στις δύο πλευρές σε μια ταινία πλάτους περίπου 1 εκ. (εικ. 8), που ίσως αποτελούσε κατασκευαστική μεταποίηση με στόχο την ανανέωση της ενεργούς επιφάνειας του εργαλείου[8]. Αντίστοιχη λείανση της μικρότερης κόψης δεν σώζεται εξαιτίας της φθοράς στο σημείο αυτό.

Πρόκειται πιθανότατα για τεχνούργημα «μιας χρήσης» (single-use), καθώς δεν φέρει ίχνη αναδιαμόρφωσης του αρχικού του σχεδίου[9]. Αυτό σημαίνει πως καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής του αξιοποιήθηκε αποκλειστικά στο πλαίσιο της δραστηριότητας για την οποία κατασκευάστηκε.

Τα στάδια κατεργασίας τέτοιου είδους μεγάλων εργαλείων ήταν αρχικά το ραμφοκόπημα, ώστε να απομακρυνθούν τα μεγαλύτερα κομμάτια του λίθου και να δοθεί το γενικότερο σχήμα, στη συνέχεια η απολέπιση και η τριβή με τη βοήθεια νερού και άμμου ώστε να ομαλοποιηθεί η επιφάνεια και, τελικά, η στίλβωση, η οποία δεν εξυπηρετούσε κάποιο πρακτικό σκοπό αλλά ήταν μάλλον θέμα αισθητικής[10]. Ωστόσο, η επένδυση χρόνου και ενέργειας σε μια τέτοια –φαινομενικά άσκοπη– εργασία ίσως υπαινίσσεται το συμβολικό και ιδεολογικό φορτίο αυτών των εργαλείων και την ιδιαίτερη θέση του κατασκευαστή, του κατόχου ή του χρήστη τους εντός της προϊστορικής κοινότητας[11].

Εντύπωση προκαλεί το μεγάλο μέγεθος του εν λόγω πέλεκυ, αντίστοιχο του οποίου δεν έχει καταγραφεί έως σήμερα στον ελλαδικό χώρο. Τα πλησιέστερα –αν και αρκετά μικρότερα– σε μέγεθος παράλληλα προέρχονται από το λεγόμενο *Ιερό* στη Νέα Νικομήδεια, όπου αναφέρονται δύο πελέκεις μήκους 27,3 και 27,8 εκ.[12]. Από το σπήλαιο Βάνη στη Νάξο, επίσης, έχει αναφερθεί πέλεκυς μήκους μικρότερου των 20 εκ. ως ο μεγαλύτερος που έχει βρεθεί στο προϊστορικό Αιγαίο[13], ενώ τέσσερις ακόμη πελέκεις έχουν αναφερθεί με μήκος άνω των 18 εκ. από το Ανεμοδούρι Μεσσηνίας, την Αρχαία Αγορά στην Αθήνα και την Αγία Άννα στην Εύβοια[14]. Όλοι οι προαναφερθέντες πελέκεις –εξαιρουμένου του πέλεκυ από τη Νάξο– ερμηνεύτηκαν ως έχοντες ταυτόχρονα συνηθισμένη (εργαλειακή) αλλά και ασυνήθιστη (τελετουργική) χρήση. Παρομοίως διπλή θα μπορούσε να ήταν και η χρήση του πέλεκυ των Διοδίων, αν και εξαιτίας της ορατής

4 Πρόκειται για διαδεδομένο εργαλειακό τύπο στη Θεσσαλία.

5 Μπεκιάρης 2007, 22.

6 Adams 2002, 30.

7 Η εξέταση του πέλεκυ έγινε κυρίως μακροσκοπικά και ενισχύθηκε με τη χρήση μικροσκοπίου στο εργαστήριο συντήρησης λίθου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Ευχαριστίες αρμόζουν στις συντηρήτριες Κα Ρ. Τεμπελοπούλου και Κα Σ. Ράθωση για τη βοήθειά τους στο εγχείρημα αυτό, καθώς και στη σχεδιάστρια Κα Β. Ανδριανοπούλου για τη σχεδίαση του αντικειμένου.

8 Adams 2002, 19.

9 Μπεκιάρης 2007, 21. Χόνδρου 2010, 21.

10 Στρούλια 2003, 574. Tsoraki 2007, 291. Stroulia 2010, 69.

11 Στρούλια 2003, 574.

12 Pyke 1993, 92.

13 Cherry και Torrence 1982, 26.

14 Sugaya 1993, 442. Stroulia 2003, 24· 2010, 76.

έλλειψης ιχνών χρήσης δεν είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιήθηκε ποτέ ή λειτούργησε μόνο εντός τελετουργικού πλαισίου.

Κατά τον Semenov, στην προϊστορική περίοδο δεν υπήρχε αυστηρός διαμοιρασμός της λειτουργίας μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών εργαλείων· κάποιες φορές για αρκετές διαφορετικές λειτουργίες χρησιμοποιούνταν ένα μόνο εργαλείο, ενώ άλλες φορές μία και μόνο εργασία πραγματοποιούνταν από διαφορετικά εργαλεία[15].

Τα μεγάλα εργαλεία (μήκους 11-20 εκ.) θεωρείται από ορισμένους μελετητές ότι ήταν ακατάλληλα για ξυλουργικές εργασίες, αλλά προορίζονταν περισσότερο για σκληρή χρήση στο έδαφος, καθώς οι κόψεις τους είναι συνήθως μικρού μήκους και αμβλυμένες, ενώ κάποια από αυτά μπορεί να φέρουν φθορές αποτριβής πάνω από τις απολεπίσεις, χαρακτηριστικές της επαφής τους με το χώμα[16]. Θα ήταν, δηλαδή, ιδανικά για αφαίρεση χαμηλής βλάστησης, ξεχορτάριασμα, αναμόχλευση του χώματος, ενώ θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν και ως σκαπτικά εργαλεία με λειτουργίες παρόμοιες με τις σύγχρονες αξίνες και τα σκαλιστήρια[17]. Κάποιοι άλλοι πάλι θεωρούν ότι τα ευμεγέθη εργαλεία είναι κατάλληλα για υλοτόμηση[18]. Ο συγκεκριμένος πέλεκυς θα μπορούσε, από πλευράς εργαλειακής χρήσης, να ανήκει και στις δύο κατηγορίες εργαλείων, εκτός εάν ο προορισμός του ήταν αποκλειστικά τελετουργικός.

Τα εργαλεία με κοφτερή ακμή συνήθως αποτελούσαν το ενεργό άκρο σύνθετων –κυρίως διμερών– εργαλείων[19] και στειλεώνονταν σε στειλεό κυρίως από ξύλο, ενίοτε σε συνδυασμό με οστό ή κέρας. Ανάλογα με τη γωνία πρόσκρουσης του εργαλείου στην προς κατεργασία επιφάνεια, η λαβή του στειλεού ήταν κάθετη ή παράλληλη με την κόψη του εργαλείου. Εξαιτίας του μεγέθους του εν λόγω πέλεκυ και κατά συνέπεια του βάρους του, που υπερβαίνει τα 3,5 κιλά (3.600 γρ.), δεν είναι βέβαιο ότι στειλεωνόταν ή χρησιμοποιούνταν μόνο με τα χέρια ως χειροπέλεκυς[20].

Μία ακόμη ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου πέλεκυ αποτελεί το γεγονός ότι –κατά πάσα πιθανότητα– διαθέτει δύο κόψεις, οι οποίες δεν είναι βέβαιο ότι ήταν και οι δύο ενεργές ή ακόμη και ότι ήταν ενεργές ταυτόχρονα. Στην περίπτωση που το εργαλείο στειλεωνόταν, ίσως η μικρότερη άκρη να εισχωρούσε στο στειλεό[21], ενώ είναι, επίσης, πιθανό να δενόταν σε διχαλωτό στειλεό στο κέντρο του μήκους του[22]. Δεν βρέθηκε όμως κανένα ίχνος στην επιφάνειά του που να αποτελεί ένδειξη στειλέωσης με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

Όσον αφορά στο υλικό κατασκευής, ο κροκεάτης λίθος είναι ένας ιδιαίτερος τύπος ανδεσίτη, που απαντάται μόνο στην περιοχή Ψηφί (Ψηφιδόπετρα) των Κροκεών, στο κέντρο του νομού Λακωνίας, σε περίπου 120 χλμ. οδηγική απόσταση από το σημείο εύρεσης του υπό εξέταση αντικειμένου. Πρόκειται για ένα σπάνιο είδος ηφαιστειογενούς, μη συμπαγούς, πετρώματος με βαθυπράσινο χρώμα που είναι διάστικτο από χρυσοπράσινους κρυστάλλους και μοιάζει με μωσαϊκό.

Ο κροκεάτης λίθος, παρότι πρόκειται για πολύ σκληρό[23] και δυσκατέργαστο πέτρωμα, εντούτοις προτιμήθηκε κατά την αρχαιότητα για την κατασκευή πολυτελέστατων αγγείων και σφραγι-

15 Semenov 1964, 1.

16 Χόνδρου 2010, 71.

17 Mould κ.ά. 2000, 115.

18 Stroulia 2003, 25· 2010, 77.

19 Στρατούλη 2002, 158.

20 Σε περιπτώσεις επικρουστικών εργαλείων, το βάρος συνιστά καθοριστικό λειτουργικό παράγοντα (Μπεκιάρης 2007, 17. Χόνδρου 2010, 16).

21 Στο σπήλαιο της Θεόπετρας, στην Καλαμπάκα, βρέθηκαν πέντε εργαλεία με μυτερή πτέρνα στη μορφή συγκλίνουσας κόψης (Χριστοπούλου 2000, 296).

22 Wace και Thompson 1912, 24.

23 Είναι πέτρωμα πέντε φορές σκληρότερο από τον γρανίτη.

δόλιθων καθώς και για την διακόσμηση κτηρίων, λουτρών[24] και τάφων, ενώ υπήρξε ένα από τα κύρια προϊόντα εξαγωγής των Μυκηναίων έως τα όρια του τότε γνωστού κόσμου. Ο Παυσανίας[25] και ο Στράβων[26] αναφέρονται, επίσης, στις Κροκεές και στο λατομείο του κροκεάτη λίθου.

Αργότερα, το λατομείο αυτό έγινε αυτοκρατορικό μονοπώλιο των Ρωμαίων που εξόρυξαν και μετέφεραν, μέσω του αρχαίου λιμένα στα Τρίνησα, μεγάλες ποσότητες αυτού του λίθου (Lapis Lacedaemonius – Λίθος των Λακεδαιμονίων, όπως τον αποκαλούσαν), τον οποίο χρησιμοποίησαν κυρίως ως διακοσμητικό οικοδομικό υλικό σε προσόψεις και δάπεδα πολυτελών κτηρίων. Αργότερα χρησιμοποιήθηκε και για τη διακόσμηση σημαντικών κτηρίων και εκκλησιών, μεταξύ των οποίων η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη και ο Άγιος Πέτρος στο Βατικανό, στην έδρα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στη Ρώμη[27].

Οι πελέκεις από βασάλτη –πολλώ δε μάλλον από σπαρτιατικό βασάλτη– είναι σπάνιοι. Παραδείγματα έχουν βρεθεί στο σπήλαιο Φράγχθι στην Αργολίδα, στην Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας στην Κοζάνη (κάποιοι από αυτούς πιθανότατα είναι και από κροκεάτη λίθο), ενώ και στη Νέα Νικομήδεια αναφέρεται η χρήση βασάλτη για κάποιους από τους μεγαλύτερους πελέκεις[28].

Εξαιτίας του μεγέθους του, ο λίθινος πέλεκυς χρονολογείται πιθανότατα στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο (5400/5300-4700/4500 π.Χ.), αφού τότε το μέγεθος των πελέκεων γίνεται μεγαλύτερο[29]. Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι οι μεγάλοι σε μέγεθος πελέκεις προέρχονται, ενδεχομένως, από λατόμηση[30], η οποία αποτελεί πρακτική των ύστερων χρόνων της Νεολιθικής περιόδου. Επίσης, στην περίοδο αυτή, η επιφάνεια των πελέκεων είναι πιο φροντισμένη και στιλβωμένη.

Στην περιοχή εύρεσης δεν έχει εντοπιστεί έως σήμερα νεολιθική εγκατάσταση, χωρίς να αποκλείεται μελλοντική ανακάλυψή της. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τι προκάλεσε το «τέλος» του κύκλου ζωής του συγκεκριμένου τέχνεργου και την είσοδό του στο αρχαιολογικό αρχείο, εφόσον πρόκειται για εύρημα τυχαίας περισυλλογής. Κρίνοντας, όμως, από το στάδιο διατήρησής του και από το γεγονός ότι πρόκειται για μη εξαντλημένο, χρηστικό και εν δυνάμει αξιοποιήσιμο εργαλείο, θα τολμήσουμε να υποθέσουμε ότι η απόρριψή του –αν δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός– ίσως να οφείλεται σε πολιτισμικούς παράγοντες που θα μπορούσαν να σχετίζονται με ιδεολογικές, συμβολικές και τελετουργικές πρακτικές και αντιλήψεις[31].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adams, J.L. 2002. *Ground stone analysis. A technological approach*. Salt Lake City: The University of Utah Press.

Cherry, J.F., και R. Torrence. 1982. «The earliest prehistory in Melos.» Στο *An Island Polity: The Archaeology of Exploitation in Melos*, επιμ. C. Renfrew και M. Wagstaff, 24-34. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, I. 1987. «The Contextual Analysis of Symbolic Meanings.» Στο *The Archaeology of Contextual Meanings*, επιμ. I. Hodder, 1-11. Cambridge: Cambridge University Press.

Mould, C., C. Ridley, και K.A. Wardle. 2000. «The Stone Small Finds: Stone.» Στο *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-1973*, επιμ. C. Ridley, K.A. Wardle, και C. Mould, 112-190. *BSA* Suppl. 32. London: The British School at Athens.

24 Όπως τα λουτρά της αρχαίας Κορίνθου (Παυσ. 2.3.5).

25 Παυσ. 3.21.4.

26 Στράβ. 8.5.7.

27 Χρησιμοποιήθηκε στα σημαντικότερα μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς του ευρωπαϊκού χώρου από την αρχαιότητα έως την Αναγέννηση.

28 Pyke 1993, 89.

29 Mylonas 1929, 63-72. Perlès 2001, 236.

30 Στρατούλη 2002, 162. Μπεκιάρης 2007, 17. Χόνδρου 2010, 15.

31 Hodder 1987. Thomas 1996, 1-288· 1999, 1-280.

Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Α. 1996. «Οστέινα και Λίθινα.» Στο *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, επιμ. Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, 103-106. Αθήνα: Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Μπεκιάρης, Τ. 2007. «Τριπτά Εργαλεία από το Νεολιθικό Οικισμό της Μάκρης Έβρου.» Μεταπτυχιακή Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Mylonas, G.E. 1929. *Excavations at Olynthus.* Vol. 1, *The Neolithic Settlement*. Baltimore: John Hopkins University.

Perlès, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pyke, G. 1993. «The Stratigraphy, Structures and Small Finds of Nea Nikomedeia, Northern Greece.» MA Thesis, University of Birmingham.

Semenov, S.A. 1964. *Prehistoric Technology: An Experimental Study of the Oldest Tools and Artefacts from Traces of Manufacture and Wear*. Bradford-on-Avon, Wiltshire: Moonraker Press.

Στρατούλη, Γ. 2002. «Τα Εργαλεία από Λειασμένο Λίθο, Οστό και Κέρατο.» Στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*, επιμ. Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, 155-174. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Στρούλια, Α. 2003. «Λίθινα Τριπτά από την Κίτρινη Λίμνη Κοζάνης: Πρώτη Προσέγγιση, Πρώτα Ερωτήματα.» *ΑΕΜΘ* 17:571-580.

Stroulia, A. 2003. «Ground Stone Celts from Franchthi Cave: a Close Look.» *Hesperia* 72:1-30.

_____. 2010. *Flexible Stones: Ground Stone Tools From Franchthi Cave.* Excavations at Franchthi Cave, Greece 14. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

Sugaya, C. 1993. «The Stone Axes of Tharrounia.» Στο *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, επιμ. Α. Σάμψων, 442-447. Αθήνα.

Thomas, J. 1996. *Time, Culture and Identity: An Interpretive Archaeology*. London: Routledge.

_____. 1999. *Understanding the Neolithic.* London: Routledge.

Tsoraki, C. 2007. «Unravelling ground stone life histories: the spatial organization of stone tools and human activities at LN Makriyalos, Greece.» *Documenta Praehistorica* 34:289-297.

Τσούντας, Χ. 1908. *1857-1934: Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου.* Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Wace, A.J.B., και M.S. Thompson, επιμ. 1912. *Prehistoric Thessaly: Being some account of recent excavations and explorations in north-eastern Greece from Lake Kopais to the borders of Macedonia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Χόνδρου, Δ. 2010. «Τριπτά Εργαλεία από τη Νεολιθική Θέση της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας.» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Χριστοπούλου, Α. 2000. «Τα λειασμένα λίθινα εργαλεία του σπηλαίου Θεόπετρας.» Στο *Σπήλαιο Θεόπετρας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*, επιμ. Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα, 293-305. Αθήνα.

Εικ. 1. Διόδια Μεσσηνίας, θέση «Σαπολίβαδα», αγρός Α. Νικολόπουλου. Περιοχή εύρεσης του λίθινου πέλεκυ (Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, ΑΚ 5648, φωτογραφία Δ. Κάη).

Εικ. 2. Όψη (Α) του λίθινου πέλεκυ (φωτογραφία Δ. Κάη).

Εικ. 3. Όψη (Β) του λίθινου πέλεκυ (φωτογραφία Δ. Κάη).

Εικ. 4. Πλάγια όψη του λίθινου πέλεκυ (φωτογραφία Δ. Κάη).

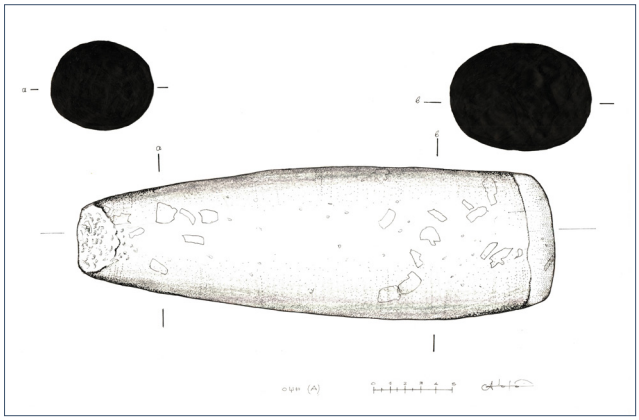

Εικ. 5. Σχεδιαστική απόδοση όψης (Α) και τομών (α και β) του λίθινου πέλεκυ (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).

Εικ. 6. Σχεδιαστική απόδοση όψης (Β) του λίθινου πέλεκυ (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).

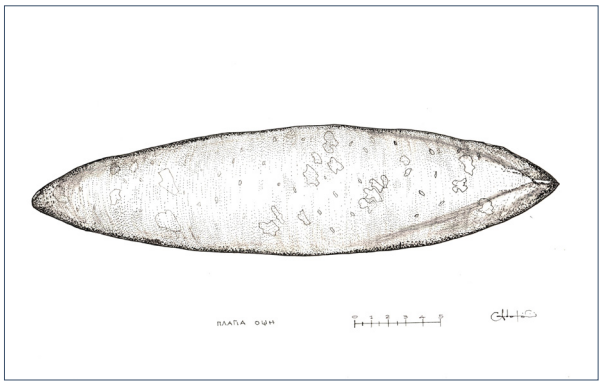

Εικ. 7. Σχεδιαστική απόδοση πλάγιας όψης του λίθινου πέλεκυ (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).

Εικ. 8. Η μεγαλύτερη κόψη του λίθινου πέλεκυ. Διακρίνεται ταινία πλάτους 1 εκ. περισσότερο στιλβωμένη (φωτογραφία Δ. Κάη).

Δυο νεολιθικά ειδώλια από τα Μεσόγεια Αττικής

Ελένη Ανδρίκου

SUMMARY: TWO NEOLITHIC FIGURINES FROM MESOGEIA, ATTICA

Recent excavations at Mesogeia, Attica, brought to light two Neolithic figurines. One of them, made of clay, representing a woman sitting on a stool, was found in the EH settlement at Koropi. The other one of stone, schematically rendering a human head with long neck, comes from the EH settlement at the site of Zapani, Keratea. Both figurines are fully presented and discussed from the aspect of typology and technique and compared to figurines from Neolithic sites of Thessaly, mainland Greece and Peloponnese. The fact that they were both unearthed in a later context is commented on and an interpretation is attempted.
Finally, the total of the 20 Neolithic figurines known from Attica, including the two ones published here, is presented and discussed.

Πρόσφατες ανασκαφές στα Μεσόγεια έφεραν στο φως δύο νεολιθικά ειδώλια[1], τα οποία βρέθηκαν σε μεταγενέστερο περιβάλλον, χρονολογούμενο στην ΠΕ περίοδο.

1. Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναίκας σε σύμφυτο τετραποδικό κάθισμα. Αρχαιολογική Αποθήκη Κορωπίου, αρ. Α.Α.Κ. 299 (εικ. 1-2).
Προέρχεται από τον ΠΕ οικισμό στο Κορωπί και συγκεκριμένα από το οικόπεδο Α. Κακοϊμάμη[2], Ο.Τ. 289, στη συμβολή των οδών Θάνου και Λέκκα – Χατζή. Βρέθηκε σε επίχωση επί του φυσικού βράχου που απέδωσε ΠΕ ΙΙ κεραμεική.
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,078, πλ. στους ώμους 0,07, στους μηρούς 0,05, μέγ. σωζ. βάθος 0,10 μ.
Συγκολλημένο[3], ελλιπές στο κεφάλι, στον δεξιό πήχυ, στον αριστερό βραχίονα, στο δεξιό σκέλος κάτω από το γόνατο και στο αριστερό από το μηρό, στα πίσω πόδια του καθίσματος. Απόκρουση στο αριστερό πλευρό.
Πηλός μελανός, συμπαγής, με προσμίξεις σχιστολιθικές και λευκές, αργυρό μαρμαρυγία (mica). Επιφάνεια καστανή, επιχρισμένη, φθαρμένη και πορώδης κυρίως στην πίσω όψη. Στην πρόσθια όψη (στήθος, κοιλιά, δεξιός βραχίονας) ίχνη της αρχικής στιλβώσεως. Έντονα ίχνη φωτιάς από το δεξιό γόνατο μέχρι τον αριστερό ώμο και στην πίσω όψη.
Κατασκευασμένο με την τεχνική του πυρήνα. Ο κορμός αποτελείται από πεπλατυσμένη μάζα

1 Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:
Ε.Α.Μ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Α.Α.Κ. Αρχαιολογική Συλλογή Κορωπίου
Α.Μ.Β. Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος
Α.Μ.Ε. Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας
Α.Μ.Μ. Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος
Α.Μ.Λ. Αρχαιολογικό Μουσείο Λαυρίου
Μ.Α.Α. Μουσείο Αρχαίας Αγοράς
ΑΝ Αρχαιότερη Νεολιθική
ΜΝ Μέση Νεολιθική
ΝΝ Νεώτερη Νεολιθική
ΤΝ Τελική Νεολιθική
ΝΛ Νεολιθική
ΠΕ Πρωτοελλαδική
ΠΕΧ Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

2 Ανδρίκου 2007, 204-205· 2012, 2013α, 2013β.

3 Το ειδώλιο αρ. Α.Α.Κ. 299 συντηρήθηκε από τον κ. Νίκο Στεργίου και το αρ. ΜΛ 1515 από την κ. Δέσποινα Μοσχοπούλου. Τα σχέδια και των δύο οφείλονται στη σχεδιάστρια της Β' ΕΠΚΑ κ. Ουρανία Ανδριανοπούλου. Τα σχέδια και οι φωτογραφίες προέρχονται από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής (πρώην Β' ΕΠΚΑ).

πηλού, στην οποία έχουν, προφανώς, επικολληθεί τα άκρα, ο λαιμός και τα πίσω πόδια του καθίσματος. Επικαλύπτεται με ανισοπαχή στρώση πηλού, επί της οποίας διαμορφώνονται οι τελικές επιφάνειες και οι λεπτομέρειες της μορφής.
Μικρά επίθετα δισκία πηλού δήλωναν τη θέση των μαστών. Το αριστερό έχει αποκολληθεί, αφήνοντας ορατή την ελάχιστη σχισμή για την σύμφυσή του στον κορμό. Δεν δηλώνεται το ηβικό τρίγωνο, αλλά αβαθής αυλάκωση παρά την αρχή του δεξιού μηρού πιθανώς δηλώνει το αιδοίο.
Στην κάτω σπασμένη επιφάνεια του αριστερού σκέλους του καθίσματος και παρά την εξωτερική περιφέρεια, σώζεται οπή διαμ. 0,001 μ. και βάθους περί τα 0,005 μ., πιθανώς μετά την διάλυση οργανικού υλικού.

Η μορφή είναι μετωπική με τα σκέλη σε ελαφρά διάσταση, ώστε να συμφύρονται με τα πρόσθια πόδια του καθίσματος. Σώμα λεπτό, χωρίς πλαστική δήλωση της κοιλιάς ή των γλουτών, οι οποίοι δεν διαχωρίζονται από το κάθισμα. Ώμοι επικλινείς. Τα άνω άκρα εκφύονται συμμετρικά, ελεύθερα από το σώμα. Ο δεξιός βραχίονας είναι παράλληλος με τον κορμό και στον αγκώνα λυγίζει προς τα εμπρός. Η πλήρης χειρονομία είναι άγνωστη, πάντως τα άκρα χέρια δεν αναπαύονται στον κορμό ή τους μηρούς. Αν και φυσιοκρατικό, στερείται πλαστικότητας στην απόδοση των επιμέρους όγκων. Ακόμη και οι μαστοί αποδίδονται υποτυπωδώς. Το ειδώλιο εικονίζει γυναικεία μορφή, όπως δηλώνουν οι επίθετοι μαστοί και η πιθανή δήλωση του αιδοίου. Είναι σαφές ότι δεν δηλωνόταν ανδρικό μόριο.

Η τεχνική του πυρήνος, με την οποία κατασκευάσθηκε το ειδώλιο, εφαρμόζεται στη νεολιθική ειδωλοπλαστική[4], στην οποία ανευρίσκονται επίσης παράλληλα ως προς τον τύπο και τη μορφή του ειδωλίου.

Από την ΑΝ περίοδο γυναικείες μορφές με τα χέρια διπλωμένα κάτω από τους μαστούς πλάθονται έτσι, ώστε να μπορούν να καθίσουν σε ανεξάρτητο κάθισμα ή θρόνο[5]. Ειδώλια της ΑΝ και ΜΝ με σύμφυτο κάθισμα, τα πρόσθια πόδια του οποίου συμφύρονται με τα σκέλη της μορφής, είναι γνωστά από την Θεσσαλία και απεικονίζουν άνδρες με τα χέρια να αναπαύονται κυρίως στους μηρούς ή στην κοιλιά[6]. Δύο ακόμα θεσσαλικά ειδώλια σε κάθισμα, από ιδιωτικές συλλογές, εικονίζουν ερμαφρόδιτη μορφή με τα χέρια σε ανάλογη θέση[7]. Ειδώλιο ιδίου τύπου, πιθανώς γυναικείο, επίσης από ιδιωτική συλλογή στη Θεσσαλία[8], προσομοιάζει με αυτό του Κορωπίου. Παρουσιάζει την ίδια λιτότητα στους όγκους και τα άνω άκρα ελεύθερα από το σώμα, αν και, γενικά, το πλάσιμο και οι επιφάνειές του είναι αδρότερες. Πρόκειται για το πλησιέστερο τυπολογικά και μορφολογικά παράλληλο. Η λιτή διάπλαση του σώματος συναντάται σε ειδώλια από την ΝΝ περίοδο και εξής, όπως στα δύο γνωστότατα δείγματα, την κουροτρόφο από το Σέσκλο (Ε.Α.Μ. 5937) και τον «στοχαστή» από τη Λάρισα (Ε.Α.Μ. 5894)[9]. Το περιεχόμενο αυτών των μορφών δηλώνεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τον εναγκαλισμό του βρέφους, την εν γένει στάση και το ιθυφαλλικό στοιχείο αντίστοιχα[10]. Η ελεύθερη χειρονομία του γυναικείου ειδωλίου από το Κορωπί, που, όμως, μένει για εμάς μετέωρη, ολοκλήρωνε το νοηματικό περιεχόμενο της μορφής, η οποία, προφανώς, κατείχε ξεχωριστή θέση, καθώς παριστάνεται καθήμενη σε κάθισμα[11].

Ο οικισμός στο Κορωπί ανθεί στην ΠΕ ΙΙ, ωστόσο η αρχή του ανάγεται στην ΠΕ Ι φάση. Λίγα

4 Χουρμουζιάδης 1994, 58, 60, εικ. 4.

5 Gimbutas κ.ά. 1989, 192, εικ. 7.38. Gallis και Orphanidis 1996, αρ. 178-180.

6 Θεοχάρης 1981, 63, εικ. 22-23, Σέσκλο. Παπαθανασόπουλος 1996, λήμμα αρ. 203. Gimbutas κ.ά. 1989, 198, εικ. 7.48**.** Gallis και Orphanidis 1996, αρ. 121-128.

7 Gallis και Orphanidis 1996, αρ. 131-132.

8 Gallis και Orphanidis 1996, αρ. 130.

9 Θεοχάρης 1981, 149, εικ. 98, 155, εικ. 103.

10 Πρβλ. τον «σκεπτόμενο» της ΑΝ, Gallis και Orphanidis 1996, αρ. 142.

11 Mina 2008, 38-39, 114.

μεμονωμένα θραύσματα ΝΛ αγγείων, που εντοπίσθηκαν[12] σε ανασκαφικά τετράγωνα γειτονικά με αυτό που βρέθηκε το ειδώλιο, είναι η μόνη ένδειξη, πέραν του ειδωλίου, για την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή κατ' αυτήν την περίοδο[13]. Αν και ΝΛ εγκατάσταση στην περιοχή του Κορωπίου δεν έχει ακόμα εντοπισθεί, οικιστικά κατάλοιπα της ΑΝ και ΝΝ έχουν ερευνηθεί στα Μεσόγεια, στην Παιανία[14], στην Παλλήνη[15], στη Μερέντα[16], στα Καλύβια[17] και την Βραυρώνα[18]. Στις δύο τελευταίες θέσεις διαπιστώθηκε κατοίκηση και στη ΜΝ. Στην ΤΝ/ΠΕ χρονολογείται οικισμός στο λόφο Ζάγανι στα Σπάτα περί τα 10 χλμ. ΒΑ από το Κορωπί[19].

2. Λίθινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο σε σχηματική απόδοση. Αρχαιολογικό Μουσείο Λαυρίου, αρ. Α.Μ.Λ. 1515 (εικ. 3).
Προέρχεται από τον ΠΕ οικισμό στην Κερατέα, θέση Ζαπάνι, εντός του ΒΙΟΠΑ Κερατέας (Οδός Β25, Τομέας Α8, τετράγωνο ΙΘ')[20]. Βρέθηκε σε στρώμα λίθων, που απέδωσε ΠΕ Ι κεραμεική[21].
Σωζ. ύψος 0,075 μ., μέγ. διάμετρος λαιμού 0,032 μ.
Λίθος λευκός σκληρός, πιθανώς μάρμαρο.
Σώζεται το κεφάλι και μέρος του συνεχόμενου μακρού λαιμού. Απόκρουση στη μύτη και στην άνω δεξιά πλευρά της κεφαλής. Τρεις μικρές παράλληλες, γραμμικές εκδορές, πρόσφατες, κάτω αριστερά της μύτης.
Στέλεχος ελλειψοειδούς διατομής, μειούμενο προς την κορυφή. Η άνω απόληξη διαμορφώνεται με μικρές, τεμνόμενες, επίπεδες επιφάνειες. Η κεφαλή δεν διακρίνεται από τον λαιμό. Η ραβδόσχημη μύτη εξέχει εκφεύγοντας προς τα δεξιά του κατακόρυφου άξονα. Στην κάτω θραυσμένη επιφάνεια και στο δεξιό τμήμα, υπάρχουν δύο αβαθείς διαδοχικές κοιλότητες, η επιφάνεια των οποίων είναι στιλπνή. Η ερμηνεία τους είναι δυσχερής. Δεν πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα να διαμορφώθηκαν για την επισκευή του ειδωλίου ήδη από την αρχαιότητα.

Το ειδώλιο παρουσιάζει τη γνωστή από την ΑΝ περίοδο και συνεχώς επαναλαμβανόμενη μορφή της κεφαλής με μακρύ λαιμό είτε σε φυσιοκρατική είτε σε σχηματική απόδοση[22]. Συνήθως το σώμα έχει αποσπασθεί, καθώς το ειδώλιο θραύεται στο ασθενές σημείο του λαιμού. Τα περισσότερα δείγματα είναι από πηλό, εμφανίζονται όμως και σε λίθο. Σε σχηματικά δείγματα, πήλινο και μαρμάρινο, μάλλον της ΑΝ από την Ακράτα[23], και σε μαρμάρινο της ΜΝ από το Διρό[24], η μύτη αποδίδεται τριγωνική και προτεταμένη. Προς το ειδώλιο της Κερατέας εγγύτερα παράλληλα, όσον αφορά στην διαμόρφωση της κεφαλής – λαιμού και της μύτης που εξέχει ομαλά του περιγράμματος, είναι δύο μαρμάρινα ειδώλια της ΝΝ ή ΤΝ, το ένα από το Μαραθώνα (βλ. κατωτέρω, αρ. κατ. 19) και το δεύτερο από το Σπήλαιο Αλεπότρυπα Διρού[25], αν και υπολείπονται στο μέγεθος. Ο ίδιος τύπος αναπαράγεται σε πηλό, από το γυναικείο ειδώλιο του Μα-

12 Την πληροφορία έδωσε η κ. Κ. Ντούνη, αρχαιολόγος στην ΕΦΑΑνΑτ που επιμελείται της συντήρησης της κεραμεικής.
13 Πρόκειται για θραύσματα από βαθεία μελανή φιάλη και λίγα θραύσματα τοιχωμάτων με φακοειδή επιθήματα, παρόμοια με εκείνα από τις φάσεις 1, 3-6, 8 και 9-10 του ΝΛ οικισμού της Νέας Μάκρης, πρβ. Παντελίδου-Γκόφα 1995, 163 κε., 318.
14 Ανδρίκου 2010, 177-178, 249 Τομέας ΙΑ'.
15 Σταϊνχάουερ 2001, 29-31. Πλασσαρά 2012, 52-55, εικ. 10-13.
16 Κακαβογιάννη κ.ά. 2009α και 2009β.
17 Προφορική πληροφορία από την ανασκαφέα κ. Στέλλα Ραυτοπούλου.
18 Diamant και Traill 1986, 118-121.
19 Σταϊνχάουερ 2001, 31-33.
20 Ανδρίκου 2007, 206-208.
21 Η μελέτη της κεραμεικής είναι σε προκαταρκτικό στάδιο.
22 Phelps 1987, 234-235. Ορφανίδη 1995, 38.
23 Phelps 2004, 253, εικ. 79.1-2.
24 Παπαθανασόπουλος 1996, 225, αρ. 33 (Δ.107).
25 Παπαθανασόπουλος 1996, 225, αρ. 32 (Δ.894).

ραθώνα και τις κεφαλές της Μερέντας, της Παιανίας και της Αθηναϊκής Αγοράς (βλ. κατωτέρω, αρ. κατ. 2, 10-12). Η απόδοση σχηματικών μορφών σε λίθο και, κυρίως, μάρμαρο αυξάνει ήδη από τη ΝΝ και κυρίως στην ΤΝ τόσο στην Θεσσαλία, όσο και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο[26].

Το ειδώλιο της Κερατέας συνδυάζεται με λίγα θραύσματα ΝΛ αγγείων[27] που περιείχοντο στην ΠΕ ΙΙ επίχωση. Ο συνδυασμός επιτρέπει να υποθέσουμε ότι προϋπήρχε ΝΛ εγκατάσταση. Στην περιοχή της Κερατέας, εκτός από το λόφο Ζαπάνι, παρατηρήθηκαν στοιχεία κατοικήσεως κατά την ΤΝ/ΠΕ στο λόφο Οβριοκάστρου[28].

Τα δύο ειδώλια που παρουσιάσθηκαν έχουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι είναι παλαιότερα (ΝΛ) από το περιβάλλον ευρέσεώς τους (ΠΕ). Δεδομένου ότι το στρώμα στο οποίο περιείχοντο αποτελούσε επίχωση μη συνδεόμενη με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή άλλες κατασκευές, η παρουσία τους μπορεί να θεωρηθεί τυχαία ή συμπτωματική. Δεν αποκλείεται, όμως, αν και ανάλογα παραδείγματα μεταγενέστερης χρήσεως ΝΛ ειδωλίων δεν έχουν, όσο γνωρίζω, επισημανθεί, η παρουσία τους να μην είναι αμιγές προϊόν της τύχης.

Τα ΝΛ ειδώλια συνδέονταν άμεσα με την καθημερινότητα των ανθρώπων σε μια ποικιλία χρήσεων, οι οποίες είναι δυνατόν να ασκούνταν εναλλακτικά ή διαδοχικά από τον ίδιο ή άλλο χρήστη[29]. Η παλαιότερα κρατούσα άποψη ότι πρόκειται για απεικονίσεις θεοτήτων[30] έχει παρακαμφθεί, ενώ για την ενδεχόμενη απόδοση σε αυτά συμβολικής σημασίας, μη εξαιρουμένης της θρησκευτικής, έχει διατυπωθεί ένα θεωρητικό σχήμα, που αναπτύσσεται με κύριο άξονα την επανάληψη συγκεκριμένων τύπων[31]. Στο πλαίσιο αυτό, τα ειδώλια, συνήθως από το ευπρόσιτο υλικό του πηλού, μπορεί να ήταν σε χρήση ακέραια ή αποσπασματικά για βραχύτερο ή μακρό χρόνο και τελικά απορρίπτονταν.

Συγκριτικές μελέτες των ειδωλίων της ΝΛ και της ΠΕΧ κατέγραψαν διαφορές ανάμεσα στις δύο εποχές, όσον αφορά στις παραμέτρους που συμβάλλουν στην ερμηνεία των ειδωλίων: ως προς το περιβάλλον (οικιστικό ή ταφικό) ευρέσεώς τους, την ποικιλία των απεικονιζομένων θεμάτων, τη μορφή και τους τύπους, την διακόσμηση, το υλικό κατασκευής, το πλήθος και την διασπορά τους στον ελλαδικό και ευρύτερο βαλκανικό χώρο[32]. Οι διαφορές αυτές προδίδουν αλλαγή στις αντιλήψεις ως προς τη χρήση και το περιεχόμενο των ειδωλίων, που απηχεί τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές από τη μία εποχή στην άλλη. Χρήσιμη για την παρούσα μελέτη είναι η διαπίστωση ότι στην ΠΕΧ τα ειδώλια θεωρούνταν αντικείμενα αξίας, όχι μόνο για το υλικό τους (μάρμαρο) και την εργασία που είχε επενδυθεί σε αυτά, αλλά και για το ρόλο τους στη δημιουργία και διατήρηση κοινωνικών ρόλων και δεσμών. Για αυτό επισκευάζονταν, τοποθετούνταν ως κτερίσματα και κληροδοτούνταν από γενιά σε γενιά[33]. Η τοποθέτησή τους στον τάφο ενδέχεται να αποσκοπούσε στην σύνδεση μεταξύ των ζώντων, του θανόντος και των προγόνων. Ανάλογη ερμηνεία νομιμοποιήσεως των ζώντων στα εδάφη τους μέσω των εικόνων των προγόνων έχει προταθεί για τα ειδώλια της ΤΝ από την περιοχή του νεκροταφείου της Κεφάλας Κέας[34].

---

26 Χουρμουζιάδης 1994, 48-51. Mina 2008, 36.

27 Πρόκειται για τοιχώματα με διακόσμηση πλαστική ή εγχάρακτη, πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 8, 10.149-153, 11.167.169.

28 Κακαβογιάννης και Κακαβογιάννη 2001, 56-57.

29 Χουρμουζιάδης 1994, 222-231. Talalay 1993, 75, 81-85. Mina 2008, 34-35.

30 Gimbutas 1986. Gimbutas κ.ά. 1989.

31 Ορφανίδη 1998, 254-262.

32 Marangou 1992. Mina 2008.

33 Mina 2008, 72-73, 110, 123.

34 Talalay 1993, 73-75.

Τα δύο ειδώλια της Αττικής, απεικονίσεις της ανθρώπινης μορφής, μπορούν να εκληφθούν ως ιδιαίτερα αντικείμενα και ως τέτοια είναι δυνατόν να κληρονομήθηκαν ή, πιθανότερο, να κρίθηκαν άξιο να κρατηθούν από τους κατοίκους της ΠΕΧ, που τα βρήκαν τυχαία. Οι λόγοι για κάτι τέτοιο είναι ποικίλοι, όπως, για παράδειγμα, η σπανιότητά τους, η αισθητική τους αξία, η συνείδηση της παλαιότητάς τους, η πεποίθηση ότι είναι προγονικά κληροδοτήματα, το διαχρονικό μήνυμα που ενσωμάτωναν, το νέο περιεχόμενο που πιθανόν προσέλαβαν, οι νέες ανάγκες που θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν. Το αρχαιολογικό περιβάλλον στο οποίο βρέθηκαν δεν διευκολύνει να εξάρουμε κάποιον/ους από τους προαναφερθέντες λόγους, οι οποίοι, εξάλλου, μπορεί να ισχύουν στο σύνολό τους. Είναι λοιπόν πιθανόν τα δύο ειδώλια, που κατασκευάσθηκαν για να εξυπηρετήσουν ανάγκες της καθημερινότητας του ΝΛ ανθρώπου, να επιβίωσαν στα χέρια των ανθρώπων της ΠΕΧ, διότι εντάχθηκαν στο πλέγμα των αντιλήψεών τους για το περιεχόμενο και τη χρήση των ειδωλίων.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Η κατοίκηση στην Αττική είναι βεβαιωμένη καθόλη την διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου από τον Ωρωπό έως το Λαύριο και από την ανατολική ακτή στον Ευβοϊκό κόλπο έως την Ελευσίνα[35]. Οι άνθρωποι επέλεγαν για την εγκατάστασή τους υψώματα ή πεδινές περιοχές, τόσο κοντά στην ακτή όσο και στην ενδοχώρα, καθώς και σπήλαια. Η πεδιάδα των Μεσογείων προσέφερε τις κατάλληλες συνθήκες και προϋποθέσεις για την εγκατάσταση και ανάπτυξη των γεωργών και κτηνοτρόφων της Νεολιθικής περιόδου[36]. Στα Β.Α. των Μεσογείων, εκτός από τον ήδη γνωστό πεδινό οικισμό της Νέας Μάκρης με διάρκεια ζωής καθόλη τη ΝΛ[37], ανασκάφηκε βορειότερα, στο Μαραθώνα, ο επίσης πεδινός οικισμός στη θέση Μπόριζα με διάρκεια ζωής από τη ΝΝ μέχρι την ΠΕΧ[38].

Από την Αττική, μαζί με τα εδώ παρουσιασθέντα, είναι γνωστά 15 πήλινα και 5 λίθινα/μαρμάρινα ανθρωπόμορφα ειδώλια της ΝΛ περιόδου, ενώ προφανώς υπάρχουν και άλλα που δεν έχουν δημοσιευθεί. Ο αριθμός τους πάντως, είναι πολύ περιορισμένος, όπως, εξάλλου, και σε όλη τη νότια Ελλάδα, σε αντίθεση με τις εκατοντάδες των ειδωλίων από τη Θεσσαλία και Μακεδονία[39]. Όπως τα περισσότερα ΝΛ ειδώλια, προέρχονται από οικιστικό περιβάλλον[40], με επιφύλαξη όσον αφορά στα ειδώλια με φερόμενη προέλευση τα Πατήσια και την Ελευσίνα (αρ. κατ. 17, 18).

Πήλινα ειδώλια

1. Ακρόπολη Αθηνών, όρθιο γυναικείο (Μ.Α.Α.: AS 148), ΜΝ[41].
2. Αρχαία Αγορά Αθηνών, φρέαρ Τ26.6, κεφαλή (Μ.Α.Α.: Ρ 25864), ΤΝ[42].
3. Αρχαία Αγορά Αθηνών, ανθρωπόμορφο (Μ.Α.Α.: Ρ13926), ΤΝ[43].

35 Κατάλογος θέσεων της Αττικής στη Νεολιθική περίοδο παρατίθεται στο Παπαθανασόπουλος 1996, 205 και με βιβλιογραφικές παραπομπές σε Alram-Stern 1996, 209-221 και Pantelidou-Gofa 2000, 125-131.

36 Βλ. ανωτέρω σημ. 14-19, Κακαβογιάννη 1985, 47-48· 2001. Πρόσφατη ανασκόπηση των θέσεων που εντοπίσθηκαν την τελευταία 20ετία στην ανατολική Αττική, βλ. Andrikou 2020.

37 Παντελίδου-Γκόφα 1991, 1995.

38 Σταϊνχάουερ 2009α, 32. Οικονομάκου 2001-04.

39 Talalay 1993, 82.

40 Marangou 1992, 227-229. Mina 2008, 33-34.

41 Broneer 1939, 405-406, εικ. 88.

42 Immerwahr 1971, 17, 48, αρ. 220, πίν. 14.

43 Immerwahr 1971, 17, 48, αρ. 221, πίν. 14.

4. Παλλήνη Μπαλάνα (Ν-ΝΔ λόφου Λεβίδη, Α.Μ.Β.: αρ. ΒΕ 6753) όρθιο ανδρικό, ΑΝ[44].
5.-8. Μερέντα, το κάτω μέρος από τέσσερα καθιστά ανθρωπόμορφα (Α.Μ.Β.: αρ. ΒΕ6421, 6422, 6437, 6559), ΑΝ[45].
9. Μερέντα, πιθανώς ανθρωπόμορφο πλήρως σχηματοποιημένο (Α.Μ.Β.: αρ. ΒΕ 6754), ΝΝ[46].
10. Μερέντα, κεφαλή (Α.Μ.Β.: αρ. ΒΕ6423), ΤΝ/ΠΕ[47].
11. Παιανία. Κεφαλή με μακρύ λαιμό (Α.Α.Κ. 298), ΑΝ[48].
12. Μαραθώνας (θέση Μπόριζα), γυναικείο (Α.Μ.Μ. αρ. Δ639), ΝΝ/ΤΝ[49].
13. Λαυρεωτική, σπήλαιο Κίτσου, όρθιο γυναικείο (Α.Μ.Λ. αρ. 1777), ΝΝ/ΤΝ[50].
14. Υμηττός, σπήλαιο Λεονταρίου, γυναικείο, ΝΝΙ-ΙΙ[51].
15. Κορωπί, ΠΕ οικισμός, καθήμενο γυναικείο (Α.Α.Κ. αρ. 299), ΝΝ.

Λίθινα / μαρμάρινα ειδώλια

16. Αρχαία Αγορά Αθηνών, γυναικείο ανακεκλιμένο (Μ.Α.Α.: S1097), ΜΝ.[52]
17. Πατήσια, άγνωστη θέση (Ashmolean Museum αρ. 1895,166 - AE148), καθήμενο γυναικείο, ΝΛ.[53]
18. Ελευσίνα, άγνωστη θέση, όρθιο γυναικείο (Α.Μ.Ε. αρ. 5171), ΝΛ.[54]
19. Μαραθώνας (θέση Μπόριζα), κεφαλή με λαιμό (Α.Μ.Μ. αρ. Δ637), ΝΝ/ΤΝ.[55]
20. Κερατέα, λόφος Ζαπάνι, κεφαλή με λαιμό (Α.Μ.Λ. αρ. 1515), ΝΝ/ΤΝ.

Τα ανωτέρω ειδώλια συνιστούν μια ολιγάριθμη ομάδα, που καλύπτει χρονικά όλη τη ΝΛ περίοδο και παρουσιάζει ποικιλία τύπων. Η διατήρησή τους επιτρέπει την αναγνώριση του φύλου για τα μισά από αυτά. Κυριαρχεί, όπως σε όλη τη ΝΛ ειδωλοπλαστική, η γυναικεία μορφή (αρ. 1, 12-18), ενώ ένα δείγμα αποδίδει ανδρική (αρ. 4) και ένα άλλο μορφή απροσδιορίστου φύλου (αρ. 3).

Τα δείγματα αρ. 4 - 8 από την Παλλήνη και τη Μερέντα επιβεβαιώνουν την κατασκευή ειδωλίων στην Αττική της ΑΝ[56], κατάλοιπα της οποίας έρχονται στο φως όλο και συχνότερα.

Όπως αναλυτικά συζητήθηκε ανωτέρω, το ειδώλιο από το Κορωπί (αρ. 15) αναπαράγει θεσσαλικό τύπο, ενώ το ειδώλιο από την Κερατέα (αρ. 20) και τα παρόμοιά του από την Αττική, εντάσσονται σε έναν διαδεδομένο τύπο επαναλαμβανόμενο και εξελισσόμενο από την ΑΝ στην ΠΕΧ. Τα δύο ειδώλια, πέρα από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, ακολουθούν τεχνικές κατασκευής, γνωστές από τα ΝΛ ειδώλια άλλων περιοχών.

Οι πτερυγιόσχημες αποφύσεις στα γυναικεία ειδώλια αρ. 13 και 14 αποδίδουν σχηματικά τα αναδιπλωμένα στο στήθος χέρια, χειρονομία που εμφανίζεται σε πλήθος ειδωλίων γυναικών,

---

44 Σταϊνχάουερ 2005, 162-163, εικ. 7-8· 2009β, 315, εικ. 7.
45 Κακαβογιάννη κ.ά. 2009α, 149, 150, εικ. 7.
46 Κακαβογιάννη κ.ά. 2009α, 153, 155, εικ. 12.
47 Κακβογιάννη κ.ά. 2009β, 163, 165, εικ. 9.
48 Ανδρίκου 2010, 178.
49 Σταϊνχάουερ 2009α, 33.
50 Vialou 1981, 395-396, εικ. 254.
51 Καραλή κ.ά. 2006, 38-39, εικ. 8. Αναφέρεται η εύρεση 10 ειδωλίων, χωρίς να διευκρινίζεται, εκτός από το εικονιζόμενο, εάν είναι ανθρωπόμορφα ή ζωόμορφα.
52 Immerwahr 1971, 48, αρ. 219.
53 Το ειδώλιο αγοράσθηκε το 1895 από το Μουσείο Ashmolean: Weinberg 1951, 122-123 αρ. 3, πίν. 1c. Pantelidou-Gofa 2000, 97, εικ. 73a.
54 Μυλωνᾶς 1932, 138-140, εικ. 115. Αν και ο Μυλωνάς σαφώς δηλώνει ότι η προέλευση του ειδωλίου είναι άγνωστη, ο Phelps (1987, 235 σημ. 14) σημειώνει ότι ο Τσούντας αναφέρει ότι βρέθηκε σε τάφο στη Μάνδρα.
55 Σταϊνχάουερ 2009α, 32.
56 Talalay 1993, 58-64.

φυσιοκρατικών ή σχηματικών, από την ΑΝ[57]. Η υιοθέτηση της χειρονομίας στο σταυρόσχημο ειδώλιο αρ. 4 αποτελεί ιδιοτυπία, καθώς αυτή δεν χαρακτηρίζει τα ανδρικά ειδώλια[58].

Συμπερασματικά, τα αττικά ειδώλια αναπαράγουν μορφές και επιμέρους χαρακτη-ριστικά, που είναι κοινά στη ΝΛ ειδωλοπλαστική και εναρμονίζονται με δείγματα από τη νότια Ελλάδα και τη Θεσσαλία[59]. Το υπάρχον σύνολο δεν επαρκεί για να διατυπωθούν συγκεκριμένες παρατηρήσεις για την αναγνώριση τοπικών χαρακτηριστικών και την εξέλιξή τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alram-Stern, E. 1996. *Die Ägäische Frühzeit.*1. Band, *Das Neolithikum in Griechenland*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Ανδρίκου, Ε. 2007. «Οδός Λέκκα-Χατζή και Θάνου (Ο.Τ. 299 Κορωπίου, οικόπεδο Α. Κακοϊμάμη», «Δήμος Κερατέας. Περιοχή ΒΙΟΠΑ.» *ΑΔ* 62 Β1:204-205, 205-211.

_____. 2010. «Οδός Αφροδίτης, Ο.Τ. 243, οικόπεδο Β. Σεϊντή» και «Επαρχιακή οδός 40: Παιανίας – Σπάτων (ή οδός Αγ. Θωμά).» *ΑΔ* 65 Β1:177-178, 247-250.

_____. 2012. «Αττική, Κορωπί.» Στο *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων,* επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη, 22-23. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

_____. 2013α. «Ο οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Κορωπί. Η κεραμική και τα άλλα κινητά ευρήματα.» Στο *Αρχαιολογικές Συμβολές.* Τόμ. Α, *Αττική. ΚΣΤ' και Β' Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, επιμ. Μ. Δόγκα-Τόλη και Σ. Οικονόμου, 173-182. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

_____. 2013β. «Ο οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Κορωπί. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις.» Στο *Πρακτικά της ΙΔ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, 6-9 Οκτωβρίου 2011, Καλύβια Θορικού*, 89-99. Καλύβια Θορικού Αττικής: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.

Andrikou, E. 2020. «East Attica: The prehistoric finds in the 21st century.» Στο *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27-31 May 2015*, επιμ. N. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa, και E. Andrikou, 3-18. Oxford: Archaeopress.

Βασιλοπούλου, Β., και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη, επιμ. 2009. *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003.* Μαρκόπουλο: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας.

Broneer, O. 1939. «A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis.» *Hesperia* 8:317-433.

Diamant, S., και J. Traill. 1986. «Πούσι Καλογέρι.» Στο *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Αττικής 25-28/10/1985,* 117-129. Καλύβια: Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων.

Gallis, K., και L. Orphanidis. 1996. *Figurines of Neolithic Thessaly*. Vol. I. Athens: Academy of Athens.

Gimbutas, M. 1986. «Mythical Imagery of Sitagroi Society.» Στο *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, επιμ. C. Renfrew, M. Gimbutas, και E.S. Elster, 225-301. Monumenta Archaeologica 13. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California – Los Angeles.

Gimbutas, M., S. Winn, και D. Shimabuku. 1989. *Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC.* Monumenta Archaeologica 14. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California – Los Angeles.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1981. *Νεολιθικὸς Πολιτισμός. Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς Νεολιθικῆς στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο.* Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης.

Immerwahr, S.A. 1971. *The Athenian Agora*. Vol. XIII, *The Neolithic and Bronze Ages.* Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Κακαβογιάννη, Ο. 1985. «Η προϊστορική Αττική στην Ν.Α. Αττική – Νέα ευρήματα.» Στο *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Αττικής 19-21/10/1984,* 47-53. Καλύβια: Κοινότητα Καλυβίων – Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων.

_____. 2001. «Η Μεσογαία κατά τους προϊστορικούς χρόνους.» Στο *Μεσογαία* 2001, 19-27.

Κακαβογιάννη, Ο., Ε. Τσελεπή, και Χ. Κατσαβού. 2009α. «Οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής και οικία

57 Πρβ. Θεοχάρης 1981, 62, εικ. 21, 65, εικ. 27-28. Πρβλ. επίσης Gallis και Orphanidis 1996, αρ. 173, 223, 243, 245, 251. Ορφανίδη 1995, 39. Παπαθανασόπουλος 1996, 304 αρ. 215.

58 Πιθανή εξαίρεση: Gallis και Orphanidis 1996, αρ. 249.

59 Ορφανίδη 1996, 154.

της Νεότερης Νεολιθικής Εποχής στη Μερέντα.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 143-158.

Κακαβογιάννη, Ο., Κ. Δημητρίου, Χ. Κουτσοθανάσης, και Α. Πέτρου. 2009β. «Οικισμός της Πρωτοελλαδικής Εποχής και δύο μεμονωμένα κτίρια στη Μερέντα.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 159-175.

Κακαβογιάννης, Ε., και Ο. Κακαβογιάννη. 2001. «Τα μνημεία της περιοχής Οβριόκαστρο – Δάρδεζα –Ποτάμι - Σταθμός Δασκαλιού του Δήμου Κερατέας.» Στο *Πρακτικά της Η' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Κερατέα Αττικής 30/10-2/11/1997,* 55-86. Κερατέα: «Χρυσή Τομή».

Καραλή Λ., Φ. Μαυρίδης, και Λ. Κορμαζοπούλου. 2006. «Σπήλαιο Λεονταρίου Υμηττού. Στοιχεία για την έρευνα των ετών 2003-2005.» *ΑΑΑ* 39:31-43.

Marangou, C. 1992. *Ειδώλια: Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*. *BAR-IS* 576. Oxford: Archaeopress.

Μεσογαία 2001. *Μεσογαία. Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*. Αθήνα: Ελευθέριος Βενιζέλος – Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών.

Mina, M. 2008. *Anthropomorphic Figurines from the Neolithic and Early Bronze Age Aegean: gender dynamics and implications for the understanding of Aegean prehistory.* Oxford: John and Erica Hedges Ltd.

Μυλωνᾶς, Γ.Ε. 1932. *Προϊστορικὴ Ἐλευσίς*. Ἐν Ἀθήναις: Τυπογραφεῖον «Ἑστία».

Οικονομάκου, Μ. 2001-04. «Μπόριζα, διαπλάτυνση της οδού Μαραθώνος (οικόπεδο Κατσαγώνη)» και «Μαραθώνια διαδρομή.» *ΑΔ* 56-59Β:376-378, 387.

Ορφανίδη, Λ. 1995. «Μορφές της βοιωτικής νεολιθικής μικροπλαστικής.» Στο *Β' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 6-10 Σεπτεμβρίου 1992*, 37-49. *ΕΕΒΜ 2.* Αθήνα: Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών.

_____. 1996. «Ειδωλοπλαστική: Θεσσαλία – Βόρειες Σποράδες – Στερεά Ελλάδα.» Στο Παπαθανασόπουλος 1996, 153-154.

_____. 1998. *Εισαγωγή στη Νεολιθική ειδωλοπλαστική. Νοτιοανατολική Ευρώπη και Ανατολική Μεσόγειος*. Κ.Ε.Α. Μονογραφία 4. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

Παντελίδου-Γκόφα, Μ. 1991. *Ἡ Νεολιθικὴ Νέα Μάκρη. Τὰ οἰκοδομικά.* Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 119. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

_____. 1995. *Ἡ Νεολιθικὴ Νέα Μάκρη. Ἡ κεραμεική.* Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 153. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Pantelidou-Gofa, M. 2000. *Neolithic Attica*. Athens: Archaeological Society at Athens.

Παπαθανασόπουλος, Γ., επιμ. 1996. *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης – Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.

Phelps, W.W. 1987. «The prehistoric Figurines from Corinth.» *Hesperia* 56:233-253.

_____. 2004. *Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*. *BAR-IS* 1259. Oxford: Archaeopress.

Πλασσαρά, Α. 2012. «Δήμος Παλλήνης. Κάντζα. Γήπεδο ιδιοκτησίας της εταιρείας "ΚΑΝΤΖΑ ΕΜΠΟΡΙΚΗ Α.Ε." στο πρώην κτήμα Καμπά.» *ΑΔ* 67 Β1:52-59.

Σταϊνχάουερ, Γ. 2001. «Δύο οικισμοί στα Μεσόγεια.» Στο *Μεσογαία* 2001, 28-34.

_____. 2005. «Η Αττική οδός από τον κόμβο του Σταυρού έως τους κόμβους Λεονταρίου και Παλλήνης.» Στο *Αττικής Οδού Περιήγησις,* επιμ. Γ. Σταϊνχάουερ, 159-173. Αθήνα: IDEA Α.Ε.

_____. 2009α. *Ο Μαραθώνας και το Αρχαιολογικό Μουσείο.* Αθήνα: Ίδρυμα Λάτση.

_____. 2009β. «Ανασκαφές στην Αττική Οδό στην περιοχή της Παλλήνης.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 309-316.

Talalay, L.E. 1993. *Deities, Dolls and Devices: Neolithic Figurines from Franchti Cave, Greece*. Excavations at Franchthi Cave, Greece 9. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

Vialou, D. 1981. «La parure.» Στο *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique*), επιμ. N. Lambert, 391-430. Paris: ADPF – École française d'Athènes.

Weinberg, S.S. 1951. «Neolithic Figurines and Aegean Interrelations.» *AJA* 55:121-133.

Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1994. *Τα νεολιθικά ειδώλια*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Εικ. 1α-ζ. Το ειδώλιο αρ. Α.Α.Κ. 299 από το Κορωπί.

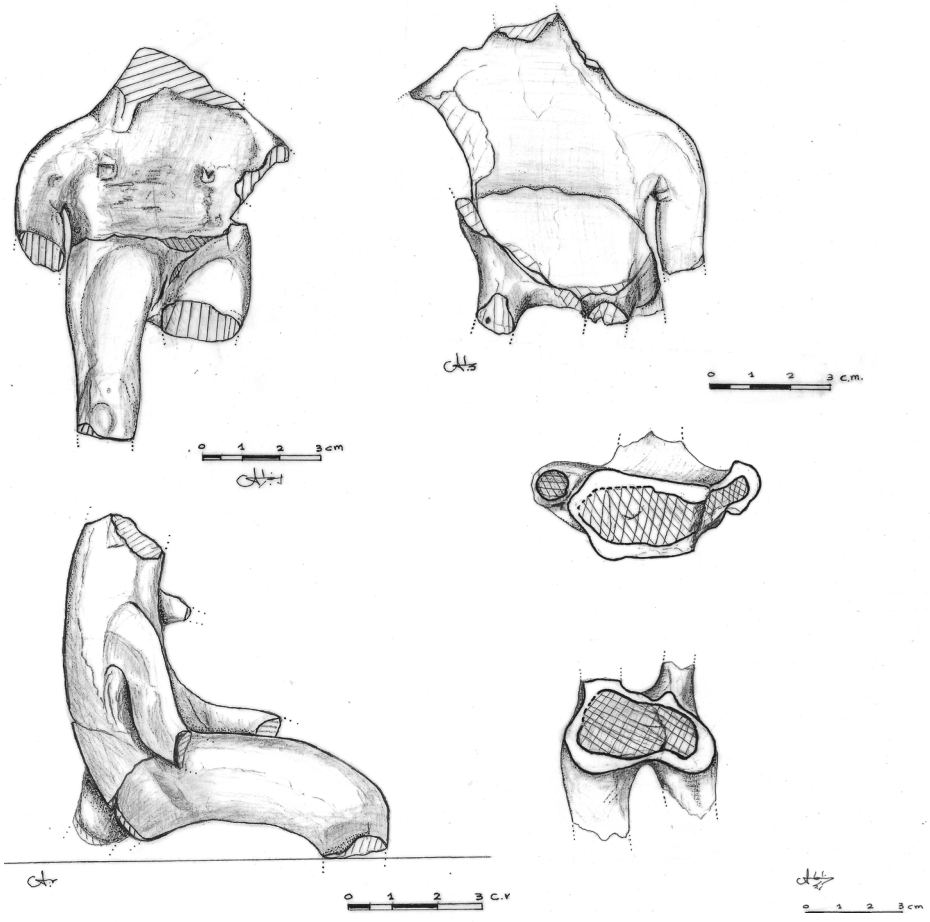

Εικ. 2α-δ. Σχέδια του ειδωλίου αρ. Α.Α.Κ. 299 από το Κορωπί.

Εικ. 3α-θ. Το ειδώλιο αρ. Α.Μ.Λ. 1515 από την Κερατέα.

Λίθινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο με οπή ανάρτησης από το σπήλαιο «Τάφος», στην περιοχή του χωριού Κρούστας Αγίου Νικολάου Κρήτης

Βασίλειος Λέτσιος

SUMMARY: A STONE ANTHROPOMORPHIC FIGURINE WITH SUSPENSION HOLE FROM THE CAVE TAPHOS, IN THE REGION OF VILLAGE KROUSTAS, AGIOS NIKOLAOS, CRETE

The paper, in honour of Prof.George St. Korres, discusses the chronology of a stone figurine, which was found by a citizen in the cave Taphos in the vicinity of the village Kroustas, 15 km south of Agios Nikolaos, Crete. As it was not found in a stratigrafical context, its chronological classification is not obvious.
The rarity of the specific stone figurine lies in its unique abstract design, in conjunction with a suspension hole, which provides evidence that the figurine had probably been worn by its owner. The typological study of the shape and the comparison with other stone figurines with suspension holes from the Neolithic and Early Bronze Age in Crete and the Greek mainland lead us to the dating of the figurine to the Neolithic period. In our opinion, the figurine belongs to an artistic and ideological tradition that extends geographically from Macedonia to Crete and chronologically from the Early Neolithic to the Chalcolithic period.

Το ειδώλιο (εικ. 1-2) και η θέση εύρεσης αυτού υποδείχθηκαν στην τότε προϊσταμένη της ΚΔ' ΕΠΚΑ (σήμερα ΕΦ.Α. Λασιθίου), Κα Βίλλυ Αποστολάκου, από τον σπηλαιολόγο Καλούστ Παραγκαμιάν και εν συνεχεία ενημερώθηκε η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδας (σήμερα Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας – Σπηλαιολογίας), η οποία διά του γράφοντος πραγματοποίησε αυτοψία την 4η Ιουλίου του 2010. Το ειδώλιο προέρχεται από το σπήλαιο «Τάφος», το οποίο βρίσκεται 16 χλμ. νότια του χωριού Κρούστας, στον Άγιο Νικόλαο Κρήτης και εντοπίσθηκε εντός μιας κόγχης στο νότιο τοίχωμα του σπηλαίου, χωρίς να υπάρχουν σε άμεση συσχέτιση άλλα αρχαιολογικά ευρήματα. Η περιοχή ονομάζεται «Τάφος Λημέρι» και σύμφωνα με την ντόπια παράδοση εκεί έβρισκαν καταφύγιο κρήτες αντάρτες κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το σπήλαιο δεν αναφέρεται από τον P. Faure[1] και για πρώτη φορά καταγράφεται από τον Ελευθέριο Πλατάκη με τον αριθμό 0425 στον κατάλογο του Δελτίου της ΕΣΕ ως «Τάφου σπήλιο»[2], ενώ αποτέλεσε θέμα ανακοινώσεως των Κ. Παραγκαμιάν και Μ. Παπαδάκη στο 4ο Παγκρήτιο Σπηλαιολογικό Συμπόσιο[3].

Η πρόσβαση στο σπήλαιο γίνεται μέσω μιας έντονης κατωφέρειας που φθάνει μέχρι την είσοδο του σπηλαίου (εικ. 3), το οποίο αποτελείται από μία μακρόστενη αίθουσα με προσανατολισμό Α. – Δ. και με κλίση από βορρά προς νότο (εικ. 4). Κατά την αυτοψία εντοπίσθηκαν στο βραχώδες και χωρίς επίχωση βόρειο πρανές αυτής όστρακα λύχνων και μικρών αγγείων Ρωμαϊκών χρόνων (1ου – 2ου αι. μ.Χ.), όστρακα λύχνων του λεγόμενου αφρικανικού τύπου (5ου – 6ου αι. μ.Χ.), ένα εξ αυτών από έντονο ερυθρό πηλό, μάλλον κατασκευασμένο

1 Faure 1964.
2 Πλατάκης 1975, 32, 205.
3 Παραγκαμιάν και Παπαδάκη 2008.

στη Βόρειο Αφρική, ενώ τα άλλα φαίνεται να είναι απομιμήσεις, καθώς επίσης όστρακα αδιακόσμητων τροχήλατων χυτρών που μπορεί να χρονολογηθούν στην ίδια περίοδο και όλα αυτά αναμεμειγμένα με κατάλοιπα πυρών. Εντοπίσθηκαν, επίσης, οστά ζώων διάσπαρτα στο κεντρικό τμήμα της αίθουσας του σπηλαίου, που πιθανότατα απορρίφθηκαν από σύγχρονους ντόπιους ποιμένες ή μεταφέρθηκαν στο σημείο από σαρκοβόρα ζώα. Ευρήματα που να χρονολογούνται στους προϊστορικούς χρόνους δεν εντοπίσθηκαν, εκτός από ένα χειροποίητο όστρακο από το χείλος και τη γένεση της λαβής αγγείου, το οποίο εντοπίσθηκε προ της εισόδου του σπηλαίου και λόγω των ιχνών στίλβωσης στην επιφάνειά του μπορεί να χρονολογηθεί στους νεολιθικούς ή και τους ΠΜ χρόνους (εικ. 5).

Γιατί το σπήλαιο ονομάζεται «Τάφος», από το οποίο πήρε και το όνομά της η περιοχή, είναι άγνωστο. Η πιθανότητα το όνομά του να ταυτίζεται με τη λέξη τάφκος, η οποία συναντάται στη Δυτική και Κεντρική Κρήτη με διάφορες παραλλαγές και υποκοριστικά, όπως ντάφκος, ταφκάκι ή νταφκάκι, νταφκόπουλο και ταφκούλι, έχοντας κυρίως τη σημασία του βαράθρου, αλλά και του βαθέος σπηλαίου, πρέπει να αποκλεισθεί, καθώς το ανατολικότερο όριο που συναντάται τέτοια ονομασία είναι το χωριό Ροτάσι Μονοφατσίου, ενώ ανατολικότερα απαντά η ονομασία λατσίδα που έχει παρόμοια σημασία[4]. Παρότι κατά την αυτοψία δεν εντοπίσθηκαν ενδείξεις ταφών ή ανθρώπινα οστά, η πιθανότητα να είχε χρησιμοποιηθεί ως χώρος ταφών δεν μπορεί να αποκλεισθεί, καθώς πρέπει να ερευνηθεί η επιφάνεια του νότιου τμήματος του σπηλαίου, το μόνο σημείο που μπορεί να διασώζει επιχώσεις, κάτω από τους μεγάλους λίθους που έπεσαν από την οροφή. Τέλος, και από τον Πλατάκη προτείνεται ότι η ονομασία «Τάφος» για το σπήλαιο προήλθε εκ της χρήσεως του κάποια στιγμή κατά το παρελθόν ως ταφικού[5].

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΕΙΔΩΛΙΟΥ

Πρόκειται για ανθρωπόμορφο ειδώλιο, κατασκευασμένο από ερυθροκάστανο ασβεστόλιθο σε αποχρώσεις μεταξύ ερυθρού και καστανού με λευκοπράσινες φλεβώσεις, το οποίο σώζεται ακέραιο (εικ. 1)[6]. Αποδίδεται σε όρθια στάση και δεν φέρει ανατομικές λεπτομέρειες που να μας επιτρέπουν να διαχωρίσουμε την εμπρόσθια από την οπίσθια όψη. Το ύψος του ανέρχεται σε 8 εκ., το πλάτος του στο άνω τμήμα είναι 2,8 εκ., το κάτω τμήμα 3,2 εκ., ενώ το μεσαίο τμήμα ανέρχεται σε 4,3 εκ. Τέλος, το πάχος του κυμαίνεται από 1,1 – 1,9 εκ. και το βάρος του φθάνει τα 112 γραμμάρια. Μία οπή ανάρτησης διαμέτρου 0,7 εκ. που ανοίχθηκε και από τις δύο πλευρές στο επάνω τμήμα του ειδωλίου, στο σημείο δηλαδή του κεφαλιού, αποτελεί ένδειξη ότι το ειδώλιο προοριζόταν για ανάρτηση. Η μία του πλευρά καλύπτεται εξολοκλήρου από λεπτό στρώμα ασβεστιτικού ιζήματος, ενώ η άλλη είναι καθαρή. Μακροσκοπικές παρατηρήσεις στις δύο επιφάνειες του ειδωλίου υποδεικνύουν ότι η μια πλευρά είχε υποστεί εντατικό πλύσιμο και σε κάποια σημεία διακρίνονται τα ίχνη σκληρής βούρτσας που χρησιμοποιήθηκε για την απομάκρυνση του ιζήματος, ενώ από την αφή πιθανολογείται η χρήση οξέος για τον καθαρισμό του. Το γεγονός αυτό μας δημιουργεί επιφυλάξεις για την εγκυρότητα της μαρτυρίας του ιδιώτη που το υπέδειξε, ότι δεν το είχε μετακινήσει, εντούτοις, δεν αμφισβητείται η γνησιότητά του.

Από τα βασικά ανατομικά χαρακτηριστικά, τα μόνα που αποδίδονται είναι τα ευκρινώς διαχωρισμένα κάτω άκρα, αν και ανομοιόμορφα αποδοσμένα (εικ. 1-2). Τρία μικρά ίχνη θραύσης στο εσωτερικό του ενός ποδιού της καθαρισμένης όψεως προκλήθηκαν πιθανότατα μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του ειδωλίου. Αντιθέτως, στην καλυμμένη με ίζημα πλευρά, μία

4 Πλατάκης 1975, 250-252.

5 Πλατάκης 1975, 270.

6 Η υπόδειξη για το υλικό κατασκευής οφείλεται στον γεωλόγο δρα Π. Καρκάνα.

αβαθής λάξευση σε όλο το μήκος του ενός ποδιού οφείλεται στον κατασκευαστή, γεγονός που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι το ειδώλιο είχε παραμείνει ημιτελές. Η περιοχή της οσφύος και των μηρών αποδίδεται με μια ελαφριά διόγκωση, έχοντας όμως ως χαρακτηριστικό την ασυμμετρία των δύο πλευρών. Ειδικότερα, η μια πλευρά είναι σχεδόν κάθετη, ενώ η άλλη σχηματίζει τη χαρακτηριστική διόγκωση του σημείου αυτού του σώματος. Αν το γεγονός αυτό αποτελεί απόπειρα απόδοσης χαρακτηριστικών και των δύο φύλων, παραμένει αναπόδεικτο. Κανένα άλλο ανατομικό στοιχείο δεν αποδίδεται.

Ένα ζήτημα που ανακύπτει, άπτεται της βασικής περιγραφής του ειδωλίου και ειδικότερα του χαρακτηρισμού του ως φυσιοκρατικού ή σχηματοποιημένου. Εάν δεχθούμε ως βασική αρχή ότι η σχηματοποίηση αποτελεί την αποδόμηση των επιμέρους στοιχείων του πρωτοτύπου σχήματος και τη μετατροπή του από σύνθετο σε απλό, μέσω κάποιων βασικών τρόπων «εικαστικής» έκφρασης, όπως είναι η συνίζηση, η εγχάραξη, η αφαίρεση και η υπερβολή[7], τότε το ειδώλιο του «Τάφου» πρέπει αναμφισβήτητα να χαρακτηριστεί ως σχηματοποιημένο.

ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΠΑΡΑΛΛΗΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η κατασκευή ενός λίθινου ειδωλίου προϋπόθετε επαρκή προετοιμασία που περιλάμβανε την επιλογή του κατάλληλου πετρώματος τόσο όσον αφορά στην ποιότητά του όσο και τις διαστάσεις του, καθώς και τη χρήση των κατάλληλων εργαλείων. Στους νεολιθικούς χρόνους και μέχρι την πρώτη φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού τα κυριότερα διαθέσιμα εργαλεία ήταν από πυριτόλιθο, οψιανό, ναξιακή σμύριδα, καθώς και θηραϊκή ελαφρόπετρα, αν και μέχρι σήμερα δεν έχει ανασκαφεί κάποιο εργαστήριο λιθοξόου[8]. Πειραματικές προσπάθειες κατασκευής λίθινων πρωτοκυκλαδικών ειδωλίων κατέδειξαν ότι ένας αρχάριος τεχνίτης χρειάζεται περίπου 5 ώρες για την ολοκλήρωση ενός βιολόσχημου ειδωλίου με διαστάσεις ανάλογες του δικού μας ειδωλίου, ενώ για πιο περίτεχνα και μεγαλύτερου μεγέθους ειδώλια των τύπων Λούρου και Σπεδού ο χρόνος κατασκευής ξεκινάει από 30 και φθάνει στις 60 ώρες[9]. Στην περίπτωση του ειδωλίου που παρουσιάζεται, ο απαιτούμενος χρόνος θα ήταν σαφέστερα πολύ λιγότερος λόγω και της απλότητας της μορφής.

Η κατανόηση του ρόλου των ειδωλίων με οπή ανάρτησης απαιτεί διερεύνηση της σχέσης «άνθρωπος – αντικείμενο» στο πλαίσιο της ιδεολογίας της κοινωνίας, μέλη της οποίας ήταν και οι κατασκευαστές ειδωλίων. Η παλαιά ερμηνευτική προσέγγιση όριζε αυτά τα ειδώλια ως περίαπτα, αποτέλεσμα της βαθειά ριζωμένης αντίληψης ότι τα ανθρωπόμορφα ειδώλια που φέρονται αναρτημένα στο σώμα του κατόχου τους, όπως το παράδειγμα του σταυρόσχημου ειδωλίου από την Γιαλιά της Πάφου στην Κύπρο[10], έχουν αποκλειστικά αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Η μορφή ενός αντικειμένου που εμπεριέχει ιδιότητες κοινωνικά αναγνωρίσιμες και αποδεκτές, υπόκειται σε κανόνες που ορίζονται κάθε φορά από τη δυναμική των ατόμων ή/και των ομάδων που έχουν τη δυνατότητα να επηρεάζουν εν μέρει ή συνολικά την ιδεολογία και την εξέλιξη των κοινωνιών τους. Συνεπώς, η μορφή και το περιεχόμενο των αντικειμένων μπορεί να μεταβάλλονται κάθε φορά, υπακούοντας σε κανόνες που τις περισσότερες φορές δεν είναι αρχαιολογικά ανιχνεύσιμοι, ιδιαίτερα στην περίπτωση των προϊστορικών κοινωνιών.

Αυτό όμως που κυρίως θα μας απασχολήσει είναι η χρονολογική κατάταξη του ειδωλίου του «Τάφου». Λόγω των συνθηκών εύρεσης και της ανυπαρξίας άλλων στοιχείων χρονολο-

7 Χουρμουζιάδης 1973, 164-171.
8 Σταμπολίδης και Σωτηρακοπούλου 2007, 40.
9 Oustinoff 1984. Getz-Preziosi 1976.
10 Vagnetti 1974, 28, πίν. V:1.

γικής τεκμηρίωσης δεν είναι δυνατό να εξαχθούν ακριβή συμπεράσματα για τη χρονολόγηση του συγκεκριμένου ειδωλίου. Στηριζόμενοι αποκλειστικά σε τυπολογικές παρατηρήσεις και λαμβάνοντας υπόψη τον χώρο εύρεσης αυτού, μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια προσπάθεια χρονολογικής κατάταξής του. Τα τυπολογικά στοιχεία που κυριαρχούν στην απόδοση του ειδωλίου είναι το σχήμα, η απόδοση της περιοχής των γλουτών και των διαχωρισμένων κάτω άκρων, η μη δήλωση του φύλου και τέλος, η οπή ανάρτησης στο σημείο του κεφαλιού, με την προϋπόθεση ότι η οπή δημιουργήθηκε κατά τη φάση κατασκευής του ειδωλίου και δεν αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση.

Με μια πρώτη ματιά το ειδώλιο θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τους νεολιθικούς μέχρι και τους προανακτορικούς χρόνους. Σχηματοποιημένα λίθινα ειδώλια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, εξαιρουμένων των μαρμάρινων κυκλαδικών που εντοπίσθηκαν στο νησί και αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση, εμφανίζονται ήδη από την ΠΜ Ι και φθάνουν μέχρι και τη ΜΜ ΙΙ[11]. Συγκεκριμένα, κατά τους προανακτορικούς χρόνους ειδώλια εντοπίζονται κυρίως σε τάφους, όπως τεκμαίρεται από τα ευρήματα των θολωτών τάφων στην περιοχή της Μεσαράς και της Κεντρικής Κρήτης και σπανίως σε οικιστικούς χώρους, όπως στην περίπτωση των ειδωλίων από τα Μάλια[12], ή σε σπήλαια, όπως στην περίπτωση των ειδωλίων του σπηλαίου της Τραπέζας στο Λασίθι[13].

Τυπολογικά, το ειδώλιο του «Τάφου» δεν εντάσσεται στις γνωστές κατηγορίες σχηματικών ειδωλίων από την Προανακτορική περίοδο, αλλά μπορεί να συγκριθεί με τα πρωιμότερα και έντονα σχηματοποιημένα βοτσαλόμορφα ειδώλια της «ομάδας του Πύργου» που χρονολογούνται στην ΠΜ Ι και με τα λίγο υστερότερα από τον Άγιο Ονούφριο που αναπαριστώνται σε όρθια στάση και με διαχωρισμένα τα κάτω άκρα[14]. Αν εξαιρέσουμε την πιο αφαιρετική εκδοχή των βοτσαλόμορφων ειδωλίων, στα υπόλοιπα λίθινα προανακτορικά παραδείγματα το κεφάλι αποδίδεται με έκφυση, σε σχήμα στρογγυλό ή ημικυκλικό, τριγωνικό ή πολυγωνικό με ή χωρίς χαρακτηριστικά[15].

Ίσως μοναδική εξαίρεση αποτελεί το μικρό λίθινο ειδώλιο από τον ΠΜ θολωτό τάφο του Πύργου Ανωπόλεως Πεδιάδος, στο οποίο το κεφάλι δεν αποδίδεται καθόλου[16]. Επιπλέον, σε ένα μεγάλο αριθμό προανακτορικών ειδωλίων ορισμένες ανατομικές λεπτομέρειες, όπως τα διπλωμένα στο στήθος χέρια (ειδώλια από τους θολωτούς της Αγίας Τριάδας και Πλατάνου) ή οι μαστοί (ειδώλιο από τον Άγιο Ονούφριο), αποδίδονται εγχάρακτα ή πλαστικά[17]. Όσον αφορά στο κατώτερο τμήμα του σώματος των ειδωλίων, αυτό συνήθως διαμορφώνεται είτε αποστρογγυλεμένο είτε οξύληκτο. Από τον γενικό αυτόν κανόνα διαφοροποιούνται δύο ειδώλια από τον Άγιο Ονούφριο, το κατώτερο τμήμα των οποίων καταλήγει σε δύο χαμηλά διαχωρισμένα οξύληκτα σκέλη[18]. Ο συγκεκριμένος τρόπος απόδοσης των κάτω άκρων θυμίζει το ειδώλιο του «Τάφου», αλλά η απόδοση του κεφαλιού και κάποιων ανατομικών λεπτομερειών, όπως η μύτη, το εγχάρακτο στόμα, καθώς και ο μακρύς λαιμός παραπέμπουν σε αντίστοιχα κυκλαδικά παραδείγματα.

Από τη σύντομη αναφορά στα λίθινα προανακτορικά ειδώλια της Κρήτης τεκμαίρεται ότι το ειδώλιο του «Τάφου» δεν εντάσσεται τυπολογικά στους γνωστούς τύπους ειδωλίων που εντοπίζονται κυρίως σε τάφους. Επιπλέον, φέρει μία οπή ανάρτησης, μια λεπτομέρεια που

11 Krause 1992.
12 Krause 1992, 237-246.
13 Pendlebury κ.ά. 1939.
14 Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1983, 60-67.
15 Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1983, παρένθετος πίν. Α.
16 Ξανθουδίδης 1918, 162-164, εικ. 14.
17 Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1983, παρένθετος πίν. Α (Λ 121 και ΓΛ 88).
18 Renfrew 1969, πίν. 10d, e.

δεν εντοπίζεται σε λίθινα προανακτορικά ειδώλια, αλλά συνηθίζεται σε ανθρωπόμορφες και ζωόμορφες σφραγίδες ΠΜ ΙΙ έως ΜΜ ΙΙΙ χρόνων[19], καθώς και σε περίαπτα – κοσμήματα από διάφορα υλικά, όπως στην περίπτωση των ευρημάτων από τις Αρχάνες που χρονολογούνται από την ΠΜ ΙΙ έως την ΥΜ Ι[20].

Στις γειτονικές Κυκλάδες λίθινα ειδώλια έχουν εντοπισθεί σε τάφους και οικισμούς, με τα περισσότερα του ημίσεως του συνόλου στη θέση Κάβος της Κέρου[21]. Μορφολογικά, τα κοντινότερα παράλληλα με το ειδώλιο του «Τάφου» αποτελούν οι σχηματικοί τύποι ειδωλίων που έλκουν την καταγωγή τους από τον αρχετυπικό βοτσαλόσχημο τύπο. Η αδρή διαμόρφωση ενός βότσαλου σε ειδώλιο αποτελεί μια πρακτική που έχει παρατηρηθεί ήδη από τη Νεολιθική εποχή τόσο στις Κυκλάδες όσο και τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Στις Κυκλάδες, ο «βοτσαλόσχημος τύπος» εμφανίζεται για πρώτη φορά στον νεολιθικό οικισμό του Σάλιαγκου, συνεχίζει στην ΠΚ Ι και μπορεί να πάρει τη μορφή του «πολυμερούς τύπου»[22]. Ένας «υβριδικός τύπος» στη μεταβατική ΠΚ Ι - ΙΙ, ο «τύπος Απειράνθου» στην ΠΚ ΙΙ και ο «τύπος Φυλακωπής Ι» ή «Αγίας Ειρήνης» στην ΠΚ ΙΙΙ, οι οποίοι όμως δεν απαντούν συχνά, καθώς οι λιθοξόοι προτιμούσαν νέους τρόπους απόδοσης του σώματος και των επιμέρους ανατομικών λεπτομερειών, θυμίζουν τον εκφραστικό μινιμαλισμό του ειδωλίου του «Τάφου», αλλά η μοναδική ανατομική λεπτομέρεια του ειδωλίου αυτού, η απόδοση δηλαδή των κάτω άκρων, διαπιστώνεται ότι βρίσκει ελάχιστα ακριβή παράλληλα στις Κυκλάδες και συγκεκριμένα σε πρωτοκυκλαδικά ειδώλια από όστρεο και μάρμαρο με ή χωρίς δήλωση του φύλου, των οποίων τα σκέλη αποδίδονται με τον ίδιο σχηματικό τρόπο[23]. Από αυτά, ένα οστρέινο ειδώλιο από την Πάρο του «τύπου Λούρου», ύψους 3 εκ. (ΠΚ Ι – ΠΚ ΙΙ)[24], καθώς και ένα άλλο μαρμάρινο ειδώλιο του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, ύψους 10 εκ., του «τύπου Φυλακωπής Ι» ή «Αγίας Ειρήνης» (ΠΚ ΙΙΙ)[25], χωρίς ενδείξεις φύλου, θυμίζουν έντονα τον τρόπο απόδοσης των κάτω άκρων του ειδωλίου του «Τάφου». Και στις δύο περιπτώσεις αφαιρέθηκε από το ένα άκρο ένα μικρό τριγωνικό τμήμα δημιουργώντας τα κάτω άκρα, αλλά στο άλλο άκρο αποδόθηκαν σχηματικά τόσο τα χέρια όσο και το κεφάλι μαζί με το λαιμό. Βέβαια, δεν φέρουν οπή ανάρτησης, ένα λειτουργικό στοιχείο που απουσιάζει σε όλα τα ανθρωπόμορφα κυκλαδικά ειδώλια, αλλά παρατηρείται σε λίθινα ειδώλια του ζωικού βασιλείου, αν και πολύ σπάνια, όπως στην περίπτωση των μικρών ζωόμορφων ειδωλίων του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης και από το νεκροταφείο των Ζουμπαρίων στο Δεσποτικό[26], των ειδωλίων πτηνών από τα νεκροταφεία του Πύργου στην Πάρο και των Ζουμπαρίων[27] ή ενός ειδωλίου βατράχου από το νεκροταφείο του Ακρωτηρίου της Νάξου[28], καθώς και σε μικρογραφικά φαλλικά σύμβολα από τα νεκροταφεία των Κρασάδων της Αντιπάρου και των Ζουμπαρίων[29].

Τυπολογικά το ειδώλιο του «Τάφου» θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παράλληλο ή πρώιμη εξέλιξη του αρχικού κυκλαδικού βοτσαλόσχημου τύπου, αλλά η υποτυπώδης απόδοση των κάτω άκρων, η παντελής απουσία οιουδήποτε άλλου ανατομικού στοιχείου, η οπή ανάρτησης και το σημείο εύρεσης δίνουν στο ειδώλιο του «Τάφου» το χαρακτήρα του μοναδικού.

Η ενδεικτική παρουσίαση των λίθινων ειδωλίων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Κρήτη και τις Κυκλάδες κατέδειξε ότι το ειδώλιο του «Τάφου» δεν μπορεί να χρονολογηθεί

19 Youle 1981, 91-100.
20 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 634-639.
21 Σταμπολίδης και Σωτηρακοπούλου 2007, 48.
22 Renfrew 1969, 5 (πίν. 2a, b), 14 (πίν. 7a,b), 24 (πίν. 7c - g), Σταμπολίδης και Σωτηρακοπούλου 2007, 43-44.
23 Thimme 1976, 442-443, εικ. 89, 90, 91, 94.
24 Thimme 1976, 443, εικ. 91.
25 Σταμπολίδης και Σωτηρακοπούλου 2007, 168, πίν. 47.
26 Σταμπολίδης και Σωτηρακοπούλου 2007, 70, πίν. 2. Τσούντας 1898, 165, πίν. 8:22.
27 Τσούντας 1898, 160, 165, πίν. 8:16, 17, 23.
28 Doumas 1977, 89, πίν. XXIXg.
29 Τσούντας 1898, 161, 165, πίν. 8:28, 37, 38.

αυτήν την περίοδο. Πριν την αναζήτηση παραλληλιών στους νεολιθικούς χρόνους πρέπει να σημειώσουμε ότι τα ειδώλια που εντοπίσθηκαν στον ελλαδικό χώρο αποτελούν ένα κατεξοχήν ενδιαφέρον και δυσερμήνευτο υλικό που αποτέλεσε το αντικείμενο πολλαπλών αναγνώσεων.

ΛΙΘΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΜΕ ΟΠΗ 'Η ΟΠΕΣ ΑΝΑΡΤΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

Ο πρώτος μελετητής που ασχολήθηκε διεξοδικά με τη μελέτη των ανθρωπόμορφων νεολιθικών ειδωλίων από τον ελλαδικό χώρο και ειδικότερα την Κρήτη είναι ο P. Ucko[30]. Ο Ucko μελέτησε διεξοδικά 103 ανθρωπόμορφα ειδώλια, εκ των οποίων 97 ή 98 από την Κνωσό και πέντε ειδώλια που προέρχονται από το υπόλοιπο νησί[31]. Η μέθοδος ανάλυσης της τυπολογίας των ειδωλίων από τον Ucko αποτέλεσε τη βάση επάνω στην οποία στηρίχθηκαν όλες οι επόμενες μελέτες και το ίδιο συμβαίνει και με την παρούσα εργασία.

Από το σύνολο των ειδωλίων που εντοπίσθηκαν στην Κρήτη, επιμέρους τυπολογικές ομοιότητες με τον τρόπο απόδοσης της μορφής του ειδωλίου του «Τάφου» μπορούν να εντοπισθούν στα υπ' αριθμ. 8, 57, 64, 85, 86, 93, 94, 95, 98 και 103 ειδώλια του καταλόγου του Ucko, από μάρμαρο, λίθο και όστρεο[32]. Οι ομοιότητες στην απόδοση των κάτω άκρων, τα οποία είναι διαχωρισμένα, η απόδοση ελαφράς πολυσαρκίας στην περιοχή των γλουτών, αλλά και το λεπτό προφίλ των ειδωλίων, μας θυμίζουν τον τρόπο απόδοσης του ειδωλίου του «Τάφου», αλλά είναι πολύ μικρότερου μεγέθους, με ύψος από 1,1 – 2,3 εκ., και, επιπλέον, κανένα από αυτά δεν προσεγγίζει την αφαιρετική διάθεση του δημιουργού του εξεταζόμενου ειδωλίου, καθώς στα προαναφερόμενα ειδώλια του καταλόγου του Ucko έχουν αποδοθεί σχηματοποιημένα τόσο το κεφάλι και τα άνω άκρα όσο και κοσμήματα που στόλιζαν το λαιμό, όπως στην περίπτωση του ειδωλίου υπ' αριθμ. 103.

Το στοιχείο που διαφοροποιεί το ειδώλιο του «Τάφου» από το σύνολο σχεδόν των λίθινων ειδωλίων που προέρχονται από την Κρήτη είναι η οπή ανάρτησης. Η παρουσία της οπής ανάρτησης, αλλά και η πρώτη ύλη κατασκευής του ειδωλίου που αναφερόμαστε, αποτελούν τα δύο κοινά στοιχεία μίας ομάδας ειδωλίων που εντοπίσθηκαν στον ελλαδικό χώρο και θα αποτελέσουν το συγκριτικό υλικό της παρούσας μελέτης. Κατά τους νεολιθικούς χρόνους ειδώλια με οπή ή οπές ανάρτησης αποτελούν την εξαίρεση, ενώ όπως είδαμε και ανωτέρω, δεν εντοπίζεται κανένα παράδειγμα στα λίθινα ανθρωπόμορφα ειδώλια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, εκτός βέβαια των περιπτώσεων οπών επιδιόρθωσης, όπως στην περίπτωση του μαρμάρινου βιολόσχημου ειδωλίου στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης[33].

Από ένα δείγμα περίπου 1.100 νεολιθικών ειδωλίων, προερχόμενων από τον ελλαδικό χώρο και ανεξαρτήτως υλικού κατασκευής[34], μόνον 15 ακόμη γνωστά παραδείγματα λίθινων ειδωλίων, με οπή ή οπές ανάρτησης που εντοπίσθηκαν από την Κρήτη έως τη Μακεδονία, απεικονίζουν με βεβαιότητα ή σχετική βεβαιότητα ανθρώπινη μορφή[35],πέραν του ειδωλίου του «Τάφου»[36].

---

30 Ucko 1968.

31 Ucko 1968, 251.

32 Ucko 1968.

33 Σταμπολίδης και Σωτηρακοπούλου 2007, 102, πίν. 17.

34 Mina 2008α, 31.

35 Για τη διάκριση του φύλου των ειδωλίων ακολουθήθηκε η βασική αρχή διαχωρισμού με βάση την παρουσία του πέους για τα ανδρικά, των μαστών, του ηβικού τριγώνου ή του αιδοίου για τα γυναικεία, ενώ στην περίπτωση που δεν αποδόθηκε κανένα από τα ανωτέρω χαρακτηριστικά, τότε χαρακτηρίζονται «ειδώλια χωρίς φύλο». Η πολυσαρκία στην περιοχή της οσφύος και των γλουτών, αποκαλούμενη λανθασμένως και ως «στεατοπυγία» (βλ. Μαρινᾶτος 1945), δεν αποτέλεσε καθοριστικό κριτήριο της διάκρισης του φύλου.

36 Όλα τα λίθινα νεολιθικά ειδώλια με οπή ή οπές ανάρτησης απεικονίζονται αριθμημένα στον πίνακα που συνοδεύει το άρθρο.

Σχετικά σπάνια είναι και τα λίθινα ζωόμορφα ειδώλια με οπή ανάρτησης, όπως το ειδώλιο σε σχήμα βατράχου από τη Νέα Νικομήδεια[37], ή τα ζωόμορφα ειδώλια από τη Θεσσαλία[38], καθώς και τα λίθινα φαλλικά σύμβολα με οπή ανάρτησης, όπως το λίθινο ομοίωμα φαλλού από το σπήλαιο του Κίτσου[39].

Από τα λίθινα ειδώλια που εντοπίσθηκαν στην Κρήτη, μόνον τρία φέρουν οπή ανάρτησης. Συγκεκριμένα τα υπ' αριθμ. 16 και 98 ειδώλια του καταλόγου του Ucko και το υπ' αριθμ. 248 του καταλόγου των ευρημάτων του τόμου της εκθέσεως του Νεολιθικού Πολιτισμού στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Το αποσπασματικό υπ' αριθμ. 16 ειδώλιο του καταλόγου του Ucko (ειδώλιο 2 του πίνακά μας) προέρχεται από στρώματα της ΑΝ Ι της Κνωσού[40]. Είναι κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο και το σωζόμενο ύψος του ανέρχεται σε 1 εκ. Το κεφάλι, το ένα πόδι και τα χέρια έχουν αποκρουσθεί. Βρίσκεται σε όρθια στάση, με έντονη στεατοπυγία, αλλά χωρίς σαφή δήλωση του φύλου, ενώ τα πόδια αποδίδονται χωριστά και προεξέχουν στα πλάγια σε σχέση με τον υπόλοιπο κορμό του ειδωλίου. Στο πίσω μέρος του σώματος και στο ύψος της μέσης διανοίχθηκε μία οριζόντια διαμπερής οπή. Πέραν της ύπαρξης της οπής, δεν διακρίνεται καμία άλλη τυπολογική ομοιότητα με το ειδώλιο του «Τάφου», καθώς το ειδώλιο έφερε τόσο κεφάλι όσο και χέρια και η απόδοση της σπονδυλικής στήλης και της έντονης στεατοπυγίας υποδεικνύουν μια περισσότερο φυσιοκρατική διάθεση του κατασκευαστή του.

Από τα στρώματα της ΑΝ της Κνωσού προέρχεται ένα άλλο ειδώλιο (ειδώλιο 3 του πίνακά μας)[41]. Πρόκειται για ένα ακέραιο μαρμάρινο σχηματικό ειδώλιο ύψους 3,1 εκ. που φέρει κάθετη οπή ανάρτησης στη περιοχή των γλουτών. Αποδίδονται σχηματικά το κεφάλι και ο λαιμός, τα άνω άκρα σε πλάγια λοξή προς τα επάνω έκταση και τα πόδια που προεξέχουν έντονα πλάγια από τον υπόλοιπο κορμό. Τυπολογικά δεν έχει καμία ομοιότητα με το ειδώλιο του «Τάφου» και η απόδοση των κάτω άκρων θυμίζει το υπ' αριθμ. 16 ειδώλιο του καταλόγου του Ucko που αναφέρθηκε ανωτέρω.

Το υπ' αριθμ. 98 ακέραιο ειδώλιο του καταλόγου του Ucko (ειδώλιο 4 του πίνακά μας) βρίσκεται στο Μουσείο Ηρακλείου, προερχόμενο πιθανότατα από την Κνωσό και είχε απεικονισθεί από τον A. Mosso στις αρχές του 20ού αιώνα[42]. Η χρονολόγησή του στους νεολιθικούς χρόνους τόσο από τον Mosso όσο και από τον Ucko οφείλεται στις τυπολογικές ομοιότητες με άλλα ειδώλια της Νεολιθικής εποχής. Το συγκεκριμένο ειδώλιο αποδίδεται σε όρθια στάση, χωρίς σαφή υποδήλωση του φύλου και φέρει διαμπερή οπή στο σημείο του κεφαλιού. Το μέγεθός του δεν αναφέρεται, αλλά τυπολογικά πέραν των διαχωρισμένων κάτω άκρων, δεν ομοιάζει με το ειδώλιο του «Τάφου», καθώς έχουν αποδοθεί σχηματικά κάποια ανατομικά χαρακτηριστικά και ειδικότερα, το κεφάλι και τα ατροφικά χέρια.

Αν ανατρέξουμε στη Μακεδονία, θα εντοπίσουμε δύο παραδείγματα ειδωλίων με οπές ανάρτησης, τα οποία προέρχονται από ανασκαφικά σύνολα.

Το πρώτο ειδώλιο (ειδώλιο 5 του πίνακά μας) προέρχεται από το στρώμα ΙΙ της Ολύνθου και από την παρουσία στο ίδιο στρώμα μελανής στιλβωτής κεραμικής, πρέπει να χρονολογηθεί στη ΝΝ[43]. Είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο, αναπαριστώντας ανθρώπινη σχηματική μορφή σε όρθια στάση, ύψους 7,8 εκ., χωρίς υποδήλωση του φύλου. Από τις υπόλοιπες ανατομικές λεπτομέρειες αποδόθηκαν εντελώς σχηματοποιημένα το κεφάλι και τα ατροφικά

37 Θεοχάρης 1973, 313, εικ. 187.
38 Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 60-64, πίν. 3:30, 37, 40 και πίν. 35:36, 38.
39 Lambert 1981, 411, εικ. 284.
40 Ucko 1968, 259, εικ. 86. Evans 1964, 237-238, εικ. 63:16, πίν. 66:4.
41 Ρεθεμιωτάκης 1996, 322, εικ. 248.
42 Mosso 1910, 150-151, εικ. 87. Ucko 1968, 296, εικ. 168.
43 Mylonas 1929, 58.

χέρια, πάνω στα οποία ανοίχθηκαν δύο διαμπερείς οπές, ενώ το κατώτερο τμήμα είναι ορθογώνιο, χωρίς να αποδίδονται τα πόδια[44].

Το δεύτερο ειδώλιο (ειδώλιο 6 του πίνακά μας) προέρχεται από τις ανασκαφές σε οικισμό της ΝΝ στη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για σχηματικό μαρμάρινο ειδώλιο σε σχήμα ρόμβου, ύψους 4,9 εκ. Η ανθρώπινη μορφή αποδίδεται σε όρθια στάση, χωρίς διάκριση φύλου, με τις άνω και κάτω απολήξεις αποστρογγυλεμένες και χωρίς να αποδίδονται χαρακτηριστικά του κεφαλιού και των ποδιών. Φέρει δύο οπές ανάρτησης στα άκρα των ατροφικών χεριών και μία οπή στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Εντοπίσθηκε μαζί με επτά χάντρες, εκ των οποίων τέσσερις βρέθηκαν κολλημένες με ίζημα επάνω στο ειδώλιο και πιθανότατα το σύνολο αποτελούσε ένα περιδέραιο[45].

Από τη Θεσσαλία, η οποία απέδωσε και τον μεγαλύτερο αριθμό ειδωλίων ανεξαρτήτως υλικού και τύπου, παρατίθεται πρώτα το αποσπασματικό λίθινο ειδώλιο γυναικείας μορφής σε στάση τοκετού ή φυσικής ανάγκης από το Αχίλλειο (ειδώλιο 7 του πίνακά μας), το οποίο φέρει δύο οπές ανάρτησης ανοιγμένες μεταξύ των αγκώνων και του σώματος, σωζόμενου ύψους 3,2 εκ. Είναι η γνωστή «θεά βάτραχος ή θεά της αναπαραγωγής» και εντοπίσθηκε σε στρώματα της φάσης Ib του οικισμού του Αχιλλείου που εντάσσονται στη θεσσαλική φάση «Πρωτοσέσκλο» της ΑΝ περιόδου[46].

Το δεύτερο θεσσαλικό παράδειγμα (ειδώλιο 8 του πίνακά μας) από στρωματογραφημένο σύνολο προέρχεται από το Σέσκλο[47]. Εντοπίσθηκε σε επιχώσεις της ΜΝ περιόδου και απεικονίζει ανθρώπινη μορφή σε όρθια στάση, ύψους 4,3 εκ., χωρίς υποδήλωση του φύλου και με οπή ανάρτησης ανοιγμένη στο σημείο της κοιλιάς. Αποδίδονται όλα τα βασικά ανατομικά χαρακτηριστικά, το κεφάλι, ο ψηλός λαιμός, τα ατροφικά χέρια και τα διαχωρισμένα πόδια.

Το επόμενο λίθινο ειδώλιο προέρχεται από τις ανασκαφές του Χρήστου Τσούντα στο Διμήνι και απεικονίζει μια ανθρώπινη μορφή σε συσπειρωμένη στάση, ενώ δύο διαμπερείς οπές ανοίχθηκαν κατά τον άξονα του ύψους (ειδώλιο 9 του πίνακά μας)[48]. Παρότι αρχικώς το ειδώλιο χαρακτηρίσθηκε από τον ανασκαφέα ως λίθινο πλακίδιο με δύο τρήματα, εντούτοις, μετά τον εντοπισμό ενός λίθινου ειδωλίου με παρόμοια απεικόνιση ανθρώπινης μορφής σε συσπειρωμένη στάση στη Μαγούλα Καραμουρλάρ[49] και από την παρατηρητικότητα ενός αρχαιοσυλλέκτη[50], διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ειδώλιο[51]. Σε ένα βότσαλο από πράσινο στεατίτη, ύψους 4,5 εκ., πέντε εγχαράξεις σε κάθε πλευρά αποδίδουν με εξαιρετική λιτότητα και καλλιτεχνική ιδιοφυία μια ανθρώπινη μορφή σε συσπειρωμένη στάση, χωρίς ένδειξη φύλου. Ο εντοπισμός του στην ακρόπολη του Διμηνίου, αν και δεν αναφέρονται στρωματογραφικά δεδομένα, χρονολογεί το εύρημα πιθανότατα στη ΝΝ ή τη Χαλκολιθική.

Τα επόμενα τρία παραδείγματα από τη Θεσσαλία δεν προέρχονται από στρωματογραφημένα σύνολα και χρονολογούνται στους νεολιθικούς χρόνους με βάση το υλικό κατασκευής και τον τρόπο απόδοσής τους. Το πρώτο είναι ένα λίθινο ειδώλιο ύψους 2,9 εκ. που φέρεται να έχει προέλθει από το Κεραμίδι Μαγνησίας (ειδώλιο 10 του πίνακά μας) και αποτελεί επιφανειακό εύρημα. Παρότι η φωτογραφική του απεικόνιση δεν είναι ευκρινής, φαίνεται να αποδίδει μια ανθρώπινη μορφή σε έντονα συνεσταλμένη στάση, με απόδοση του κεφαλιού,

44 Mylonas 1929, 53-54, εικ. 72a.
45 Γραμμένος και Κώτσος 2002, 237, πίν. 4γ.
46 Gimbutas κ.ά. 1989, 228.
47 Θεοχάρης 1973, 67, εικ. 197.
48 Τσούντας 1908, 337, πίν. 43:22. Παπαθανασόπουλος 1981, 32, σχ. 15.
49 Θεοχάρης 1973, 48-49, εικ. 14. Η γνησιότητα του συγκεκριμένου ειδωλίου αμφισβητείται.
50 Μίχος 2011, 150.
51 Καλτσάς 2007, 42.

αλλά χωρίς υποδήλωση του φύλου, ενώ μία οπή έχει ανοιχθεί στο σημείο της κοιλιάς[52].

Το δεύτερο βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή και πιθανότατα προέρχεται από τη Θεσσαλία (ειδώλιο 11 του πίνακά μας)[53]. Πρόκειται για αποσπασματικό ειδώλιο από σκούρο στεατίτη, σε όρθια στάση, σωζόμενου ύψους 2,5 εκ., με την οπή ανάρτησης στο σημείο της κοιλιάς. Αποδίδονται ο λαιμός, τα ατροφικά άνω άκρα και τα διαχωρισμένα κάτω άκρα, ενώ αποδιδόταν και το κεφάλι, το οποίο όμως είναι σπασμένο.

Τέλος, το τρίτο αποσπασματικά σωζόμενο εύρημα που στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως ειδώλιο (ειδώλιο 12 του πίνακά μας), προέρχεται από τη Μαγούλα Καραμουρλάρ[54]. Έχει κατασκευασθεί από λευκό μάρμαρο με μέγιστο σωζόμενο ύψος 2 εκ. Σώζεται το επάνω τμήμα του κορμού, ένα χέρι και το κεφάλι, όπου έχει διανοιχθεί η διαμπερής οπή, ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις του φύλου.

Από την Πελοπόννησο προέρχονται δύο ειδώλια και συγκεκριμένα, από τις Μυκήνες και τη Μάλθη. Το ειδώλιο από τις Μυκήνες (ειδώλιο 13 του πίνακά μας) αναπαριστά μια καθήμενη ανθρώπινη μορφή, σωζόμενου ύψους 1,9 εκ., χωρίς σαφή υποδήλωση του φύλου και με οπή ανάρτησης στην περιοχή του στήθους. Το κεφάλι απουσιάζει, ενδεχομένως και να μην είχε ποτέ, ενώ δεν αποδίδονται τα άνω άκρα. Από τα υπόλοιπα ανατομικά χαρακτηριστικά, σημειώνονται η έντονη πολυσαρκία και τα διαχωρισμένα με εγχάραξη κάτω άκρα. Η χρονολόγησή του στους νεολιθικούς χρόνους έγινε με βάση τυπολογικές παρατηρήσεις, παρότι εντοπίσθηκε εντός καλά στρωματογραφημένης επίχωσης στο δωμάτιο ΙΙ της λεγόμενης «οικίας της ακροπόλεως» που ανάγεται στην ΥΕ IIIB. Αν αποκλείσουμε την πιθανότητα να πρόκειται για ένα τυχαίο εύρημα από την παλαιότερη κατοίκηση του χώρου, τότε μπορεί να αποτελούσε κειμήλιο[55].

Το ειδώλιο από την ακρόπολη της Μάλθης Μεσσηνίας είναι γνωστό ως «Αφροδίτη της Μάλθης» και αναπαριστά μια καθήμενη μορφή, σωζόμενου ύψους 4,7 εκ., από την οποία έχουν σπάσει το κεφάλι και τα άκρα των ποδιών (ειδώλιο 14 του πίνακά μας). Το άνω τμήμα του κορμού αποδίδεται σχεδόν φυσιοκρατικά, αλλά λείπουν τα άνω άκρα, ενώ το κατώτερο τμήμα αποδίδεται με έντονη παχυσαρκία, που ειδικά σε αυτήν την περίπτωση μπορεί και να χαρακτηρισθεί ως στεατοπυγία, τα πόδια είναι διαχωρισμένα και δεν υπάρχει σαφής δήλωση του φύλου. Η οπή ανοίχθηκε οριζοντίως στο πίσω τμήμα του ειδωλίου, στο ύψος του στήθους. Προέρχεται από το δωμάτιο Β64 της ακροπόλεως, αυτό που ο ανασκαφέας ονόμασε ως δωμάτιο – ιερό λόγω της εύρεσης του ειδωλίου[56]. Καθότι η πρωιμότερη κεραμική από τη Μάλθη ανάγεται πλέον στο ύστερο τμήμα της Μέσης Εποχής του Χαλκού[57], η παρουσία του ειδωλίου εντός των μεσοελλαδικών επιχώσεων μπορεί να ερμηνευθεί, όπως και στην περίπτωση των Μυκηνών, είτε ως τυχαίο εύρημα είτε ως κειμήλιο.

Τέλος, από τις Κυκλάδες προέρχονται δύο παραδείγματα. Το πρώτο ειδώλιο εντοπίσθηκε στον Σάλιαγκο Αντιπάρου (ειδώλιο 15 του πίνακά μας)[58]. Πρόκειται για ένα ακέραιο λίθινο σχηματοποιημένο ανθρωπόμορφο ειδώλιο σε όρθια στάση, ύψους 4 εκ., που φέρει δύο οπές ανάρτησης σε κάθετη διάταξη. Τα άνω και κάτω άκρα αποδίδονται σχηματικά, αλλά στη θέση του κεφαλιού έχουν σχηματισθεί δύο προεξοχές, ενώ δεν υποδηλώνεται το φύλο. Το ειδώλιο εντοπίσθηκε στις επιχώσεις μιας εστίας της Φάσης ΙΙ του οικισμού ή στο ύστερο τμήμα της Φάσης Ι που ανάγονται στη ΝΝ περίοδο.

---

52 Gallis και Orphanidis 1996, 384.
53 Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 51-52, 173, πίν. 32:1.
54 Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 52, 173, πίν. 32:2.
55 Diamant 1974, εικ. 1, πίν. 19.
56 Valmin 1938, 339-340, πίν. I:2a-d.
57 Diamant 1974, 106.
58 Evans και Renfrew 1968, 64, εικ. 78:2, πίν. XLIV:1.

Το δεύτερο εύρημα εντοπίσθηκε στην ακρόπολη των Κουκουναριών της Πάρου και είναι ένα μαρμάρινο ειδώλιο μιας πολύσαρκης γυναικείας καθήμενης(;) μορφής σε αποσπασματική κατάσταση, καθότι σώζεται μόνον τμήμα από την περιοχή της κοιλιάς, της οσφύος και των γλουτών (ειδώλιο 16 του πίνακά μας). Το σωζόμενο ύψος ανέρχεται 2,5 εκ. και η οπή ανοίχθηκε στην περιοχή της κοιλιάς[59]. Προέρχεται από επιχώσεις με κεραμική της ΠΚ Ι περιόδου και η χρονολόγησή του στους νεολιθικούς χρόνους έγινε αποκλειστικά λόγω των ομοιοτήτων του με αντίστοιχα νεολιθικά ειδώλια που απεικονίζουν παχύσαρκες γυναικείες μορφές[60].

ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΛΙΘΙΝΩΝ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΜΕ ΟΠΗ 'Η ΟΠΕΣ ΑΝΑΡΤΗΣΗΣ

Για την κατηγοριοποίηση των υπό εξέταση ειδωλίων στηριχτήκαμε στη μελέτη του Ucko, περιοριζόμενοι σε τρεις μόνον άξονες από το σύνολο των κατηγοριοποιήσεων που χρησιμοποίησε. Αυτοί είναι οι διαστάσεις των ειδωλίων, η διάκριση με βάση το φύλο και η στάση του ειδωλίου. Από τις διαστάσεις των ειδωλίων θα περιορισθούμε μόνον στο ύψος, καθότι είναι η διάσταση που πάντοτε αναφέρεται. Το ύψος των συγκρινομένων ειδωλίων κυμαίνεται από 1,9 εκ., στην περίπτωση του καθιστού ειδωλίου από τις Μυκήνες[61], μέχρι 7,8 εκ., στην περίπτωση του όρθιου μαρμάρινου ειδωλίου από την Όλυνθο[62]. Συνεπώς, μόνον το μαρμάρινο ειδώλιο από την Όλυνθο πλησιάζει σε διαστάσεις το ειδώλιο του «Τάφου», αλλά η απόδοση του κεφαλιού και των χεριών, η απόληξη του κάτω μέρους του σώματος και οι δύο οπές ανάρτησης στα άκρα των χεριών, φανερώνουν μια εντελώς διαφορετική σύλληψη των δύο δημιουργών.

Συνεχίζοντας με τη διάκριση των ειδωλίων με βάση το φύλο, πρέπει να σημειώσουμε ότι οι νεολιθικές κοινωνίες «εξυμνούσαν» κατά κανόνα το γυναικείο σώμα, δευτερευόντως σώματα χωρίς υποδήλωση του φύλου και σπανιότατα ανδρικά, κάτι που υπαγορευόταν από άγνωστους σε εμάς λόγους και σχετίζονταν με τη λειτουργία των ανθρωπόμορφων ειδωλίων[63]. Έτσι στο σύνολο του ελλαδικού χώρου και ανεξαρτήτως υλικού κατασκευής, τα γυναικεία και πιθανώς γυναικεία ειδώλια αντιπροσωπεύουν το 67% του δείγματος, τα ειδώλια χωρίς φύλο το 29% και τα ανδρικά ειδώλια μόλις το 3%[64].

Στα υπό εξέταση ειδώλια με οπή ή οπές ανάρτησης, αυτό που εντυπωσιάζει είναι η παντελής απουσία της ανδρικής μορφής και η συντριπτική παρουσία ειδωλίων χωρίς σαφή υποδήλωση του φύλου που ανέρχεται στο 75% του συνόλου. Πρόκειται για τα ειδώλια της Ολύνθου (ειδώλιο 5), της Σταυρούπολης (ειδώλιο 6), της Μαγούλας Καραμουρλάρ (ειδώλιο 12), του Σέσκλου (ειδώλιο 8), του Διμηνίου (ειδώλιο 9), του Κεραμιδίου (ειδώλιο 10), του προερχομένου πιθανώς από τη Θεσσαλία (ειδώλιο 11), του Σαλιάγκου (ειδώλιο 15), των Μυκηνών (ειδώλιο 13), του Μουσείου Ηρακλείου, πιθανώς προερχομένου από την Κνωσό (ειδώλιο 4), της Κνωσού (ειδώλιο 3), και του «Τάφου» (ειδώλιο 1), ενώ μόλις το 25% αναπαριστά γυναικείες μορφές και συγκεκριμένα, τα ειδώλια του Αχιλλείου (ειδώλιο 7), της Μάλθης (ειδώλιο 14), των Κουκουναριών (ειδώλιο 16), και το αποσπασματικό της Κνωσού (ειδώλιο 2), εκ των οποίων τα τρία τελευταία δεν απεικονίζουν κάποιο γυναικείο γενετήσιο χαρακτηριστικό και θεωρήθηκαν ως γυναικεία λόγω της έντονης παχυσαρκίας ή στεατοπυγίας.

Εάν συγκρίνουμε το σύνολο των ειδωλίων που έχουν προέλθει από την Κρήτη και μελέ-

59 Ο χαρακτηρισμός του ειδωλίου ως γυναικείου από τον ανασκαφέα στηρίζεται στην απόδοση της περιοχής των γλουτών, καθώς λόγω της αποσπασματικότητας δεν διακρίνονται άλλα χαρακτηριστικά φύλου.

60 Σκιλάρντι 1990, 222, πίν. 131στ.

61 Diamant 1974, εικ. 1, πίν. 19.

62 Mylonas 1929, 53-54, εικ. 72a.

63 Μαραγκού 1991.

64 Mina 2008β, 121, εικ. 7.4.

τησε ο Ucko, διαπιστώνουμε ότι η εικόνα είναι διαφορετική. Ειδώλια χωρίς υποδήλωση του φύλου, όπως αυτό από τον Τάφο, κατασκευάζονταν εξίσου από πηλό, μάρμαρο ή άλλους λίθους και εντοπίζονται σε ίση περίπου αναλογία προς τις γυναικείες μορφές[65], για την κατασκευή των οποίων προτιμάται κυρίως ο πηλός, ενώ η χρήση οστού και οστρέου αποτελούσε την εξαίρεση[66].

Ο τρίτος άξονας κατηγοριοποίησης των υπό εξέταση παραδειγμάτων αναφέρεται στη βασική στάση του σώματος. Με βάση αυτήν την κατηγοριοποίηση διακρίνονται τρεις βασικές στάσεις. Ειδικότερα, ειδώλια σε όρθια στάση, που αποτελούν το 63% του συνόλου, προέρχονται από την Όλυνθο (ειδώλιο 5), τη Σταυρούπολη (ειδώλιο 6), τη Μαγούλα Καραμουρλάρ (ειδώλιο 12), το Σέσκλο (ειδώλιο 8), τη Θεσσαλία (ειδώλιο 11), τον Σάλιαγκο (ειδώλιο 15) και την Κρήτη (ειδώλια 1, 2, 3 & 4).

Ειδώλια καθήμενα ή σε συνεσταλμένη στάση αποτελούν το 31% του συνόλου. Πρόκειται για τα ειδώλια του Κεραμιδίου (ειδώλιο 10), του Διμηνίου (ειδώλιο 9), των Μυκηνών (ειδώλιο 13), της Μάλθης (ειδώλιο 14) και των Κουκουναριών (ειδώλιο 16), ενώ ειδώλια σε ιδιαίτερη στάση εκπροσωπούνται με ένα εύρημα, το ειδώλιο του Αχιλλείου (ειδώλιο 7).

Παρατηρείται ότι υπερτερούν τα ειδώλια που αποδίδονται σε όρθια στάση, χωρίς όμως να υφίσταται και πάλι ένας συγκεκριμένος κανόνας απόδοσης του σώματος που να αντιστοιχεί σε κάποια χρονική περίοδο. Σε παρόμοιο συμπέρασμα καταλήγει και η μελέτη του Ucko για τα κρητικά ειδώλια, όπου καθήμενα, συνεσταλμένα και όρθια ειδώλια εντοπίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής, αλλά είναι αξιοσημείωτο ότι ειδώλια χωρίς την υποδήλωση του φύλου, όπως αυτό του «Τάφου», αποδίδονται κατά πλειονότητα σε όρθια στάση[67]. Αντίστοιχη είναι η εικόνα στο σύνολο του ελλαδικού χώρου, όπου ο τύπος των ειδωλίων σε όρθια στάση αποτελεί την πλειονότητα, ακολουθούμενος από τον διαφόρων αποδόσεων καθήμενο τύπο, ενώ δεν υφίσταται κάποιος συσχετισμός μεταξύ της βασικής στάσης του σώματος και συγκεκριμένης χρονικής περιόδου[68].

Ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ο τόπος εύρεσης των νεολιθικών ειδωλίων. Από το σύνολο των ειδωλίων που εντοπίσθηκαν στην Κρήτη, τα περισσότερα προέρχονται από επιχώσεις οικιστικών καταλοίπων, αλλά μόνον ένας πολύ μικρός αριθμός προέρχεται με βεβαιότητα από το εσωτερικό κάποιας οικίας[69]. Τα προερχόμενα από σπήλαια, όπως το ειδώλιο του «Τάφου» και τέσσερα λίθινα ειδώλια χωρίς οπή ανάρτησης που εντοπίσθηκαν στο σπήλαιο Γεράνι[70], αποτελούν μια κραυγαλέα εξαίρεση. Από όλη την υπόλοιπη Κρήτη υπάρχει ακόμη ένα ειδώλιο που εντοπίσθηκε σε σπήλαιο και συγκεκριμένα στο σπήλαιο «Πελεκητά» της Ζάκρου[71], εάν θεωρήσουμε το φαλλόσχημο λίθινο ειδώλιο που εντοπίσθηκε εκεί ως έσχατη σχηματοποίηση της ανδρικής μορφής, αλλά λόγω μεγέθους και έσχατης αφαιρετικότητας δεν μπορεί να συσχετισθεί με το ειδώλιο του «Τάφου». Όπως γίνεται αντιληπτό, τα νεολιθικά ειδώλια ανεξαρτήτως υλικού που εντοπίσθηκαν στην Κρήτη δύσκολα μπορούν να συνδυασθούν με συγκεκριμένες λατρευτικές δραστηριότητες ή με ιδιαίτερους χώρους και σημεία που σχετίζονται με την άσκηση τελετουργικών πρακτικών συνυφασμένων με την ιδεολογία των νεολιθικών κατοίκων της, σε αντίθεση με την Προανακτορική περίοδο, όπου τα ειδώλια εντοπίζονται κυρίως σε τάφους ή σε σπήλαια. Ως μοναδικές εξαιρέσεις μπορούν να αναφερθούν, δύο ειδώλια που βρέθηκαν στην Κνωσό, εντός ενός λάκκου μαζί με

65 Ucko 1968, 316, πίν. 6.2.
66 Ucko 1968, 318, πίν. 6.4.
67 Ucko 1968, 321, πίν. 6.5.
68 Mina 2008α, 38.
69 Ucko 1968, 309-310.
70 Τζεδάκις 1970, 475.
71 Δαβάρας 1979, 404.

οστά ζώων και κεραμική, ένα ειδώλιο από τη Φαιστό, το οποίο δύναται να συσχετισθεί με κάποιας μορφής τελετουργική δραστηριότητα[72], καθώς και τα ειδώλια από τα σπήλαια του Γερανίου και του «Τάφου». Όσον αφορά στα δημοσιευμένα ανθρωπόμορφα νεολιθικά ειδώλια από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, ανεξαρτήτως υλικού κατασκευής, στη συντριπτική τους πλειονότητα προέρχονται από οικιστικούς χώρους ή χώρους και κατασκευές που σχετίζονται με οικιακές δραστηριότητες, ενώ ένας μικρός αριθμός προήλθε από σπήλαια, νεκροταφεία ή τάφους[73].

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Αν αναζητήσει κανείς τυπολογικά παράλληλα σε όμορες περιοχές, η Κύπρος αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση. Στο νησί εντοπίσθηκε ένας πολύ μεγάλος αριθμός λίθινων σταυρόσχημων ειδωλίων, με λεπτό και ψηλό λαιμό που καταλήγει συχνά σε οβάλ κεφάλι, το οποίο κάποιες φορές φέρει διαμπερή οπή ανάρτησης. Πρόκειται για μια ομάδα ανθρωπόμορφων σταυρόσχημων ειδωλίων που αποδίδονται με φυσιοκρατική έως έντονα σχηματική διάθεση, σε όρθια στάση και ελαφρώς λυγισμένα γόνατα, σπανίως σε άλλη στάση, ενώ το ύψος τους φθάνει μέχρι τα 7,5 εκ., όπως η περίπτωση ενός ειδωλίου από τη Συλλογή Πιερίδη[74]. Εκτός ενός ειδωλίου που προήλθε από τον οικισμό της Κλαύδιας (ειδώλιο 17)[75] και χρονολογείται στην κυπριακή Νεώτερη Νεολιθική, όλα τα υπόλοιπα χρονολογούνται στη Χαλκολιθική περίοδο. Τα περισσότερα προέρχονται από τους οικισμούς της Κυθρέας (ειδώλιο 18), της Ερήμης (ειδώλιο 19)[76], από διάφορες αποθέσεις στη θέση Κισσόνεργα-Μοσφίλια[77] και από τάφους στην περιοχή της Σουσκιού Πάφου[78]. Επίσης, η πλειονότητα των αστρωματογράφητων ειδωλίων που βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές φέρεται να έχει προέλθει κυρίως από την περιοχή της Πάφου και χρονολογούνται στη Χαλκολιθική[79]. Εξαίρεση στην τυποποιημένη απόδοση των ειδωλίων της Χαλκολιθικής Εποχής αποτελούν το ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής της Συλλογής Ζιντίλη με δύο οπές ανάρτησης στο πλάι και στο ύψος των βραχιόνων (ειδώλιο 20)[80], καθώς και το διπλό σταυρόσχημο ειδώλιο από την ίδια συλλογή, όπου η κύρια κάθετη μορφή είναι γυναικεία, ενώ η οριζόντια δευτερεύουσα, άδηλου φύλου (ειδώλιο 21)[81]. Συνοπτικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι πέραν του υλικού και της οπής ανάρτησης, δεν υπάρχει κάποιο άλλο τυπολογικό στοιχείο που να συνδέει την ομάδα των σταυρόσχημων ειδωλίων της Κύπρου με αυτό του «Τάφου».

Ανατρέχοντας σε άλλες γειτονικές περιοχές, παρατηρείται μία αξιοσημείωτη απουσία λίθινων ειδωλίων με οπή ανάρτησης. Τρία ανθρωπόμορφα ειδώλια από τη Βύβλο με οπή ανάρτησης, αλλά χωρίς σαφή δήλωση του φύλου που εντοπίσθηκαν στα στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής και της Ύστερης Χαλκολιθικής, αποτελούν την εξαίρεση, αν και μορφολογικά δεν μπορούν να συσχετισθούν με το ειδώλιο του «Τάφου». Ειδικότερα, το ένα ειδώλιο που εντοπίσθηκε σε επιχώσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής (ειδώλιο 22), είναι κατασκευασμένο από πράσινο λίθο και αποδίδει μια ανθρώπινη μορφή σε συσπειρωμένη στάση, με

72 Ucko 1968, 309-310.
73 Mina 2008α, 34-35.
74 Καραγιώργης 1985, 48, εικ. 9.
75 Thimme 1976, 566, εικ. 576.
76 Dikaios και Stewart 1962, εικ. XXXIX:4, 5.
77 Goring 1998, 148-154.
78 Goring 2006.
79 Thimme 1976, 566, εικ. 577. Καραγιώργης 1985, 48, 50, εικ. 9, 12. Lubsen-Admiraal 2004, 26-28.
80 Lubsen-Admiraal 2004, 23.
81 Lubsen-Admiraal 2004, 25.

την οπή ανάρτησης διανοιγμένη στο ύψος του στήθους, ενώ ένα παρόμοιο ειδώλιο (ειδώλιο 23) εντοπίσθηκε σε στρώματα της Ύστερης Χαλκολιθικής[82]. Ένα άλλο ειδώλιο (ειδώλιο 24), σε όρθια στάση με οπή ανάρτησης στο σημείο του κεφαλιού, θυμίζει τα βιολόσχημα ειδώλια του ελλαδικού χώρου και εντοπίσθηκε ομοίως σε στρώματα της Ύστερης Χαλκολιθικής[83].

ΣΥΝΟΨΗ

Λόγω των συνθηκών εύρεσης και της απουσίας συνευρημάτων, επικεντρωθήκαμε στην προσπάθεια χρονολογικής κατάταξης του ειδωλίου του «Τάφου», στηριζόμενοι σχεδόν αποκλειστικά σε τυπολογικές παρατηρήσεις. Παρουσιάσθηκαν εν συντομία παραδείγματα λίθινων ειδωλίων ΠΜ και ΠΚ χρόνων από την Κρήτη και τις Κυκλάδες και διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα. Στη συνέχεια περιορισθήκαμε στα λίθινα ανθρωπόμορφα ειδώλια με οπή ανάρτησης από το σύνολο του ελλαδικού χώρου που χρονολογούνται στη Νεολιθική εποχή, και διαπιστώθηκε ότι αυτός ο τύπος ειδωλίων είναι σπάνιος σε σχέση με τον μεγάλο αριθμό πήλινων ειδωλίων που κατασκευάζονταν καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής. Από τα συνολικά δεκάεξι (16) παραδείγματα του ελλαδικού χώρου που εντοπίσαμε, μόνον τα οκτώ (8) προέρχονται από ασφαλή νεολιθικά σύνολα και συγκεκριμένα τα ειδώλια από την Όλυνθο (ειδώλιο 5), τη Σταυρούπολη (ειδώλιο 6), το Αχίλλειο (ειδώλιο 7), το Σέσκλο (ειδώλιο 8), το Διμήνι (ειδώλιο 9), τον Σάλιαγκο (ειδώλιο 15) και δύο ειδώλια από την Κνωσό (ειδώλια 2 & 3). Η χρονολόγηση αυτών από την ΑΝ μέχρι και τη ΝΝ καταδεικνύει την πρακτική κατασκευής λίθινων ειδωλίων διαφόρων τύπων, όπου ο φυσιοκρατικός και σχηματικός τρόπος απόδοσης συνυπάρχουν, ενώ η διάνοιξη οπής ανάρτησης αποτελεί εξαίρεση και δεν ταυτίζεται με συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Αντίστοιχη εικόνα σπανιότητας ή και απουσίας λίθινων ειδωλίων με οπή ή οπές ανάρτησης παρατηρείται τόσο στα Βαλκάνια όσο και την Εγγύς Ανατολή. Εξαίρεση αποτελεί η Κύπρος με τα σχηματοποιημένα σταυρόσχημα ειδώλια της Νεώτερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής περιόδου, τα οποία πιθανότατα φέρονταν στο λαιμό των κατόχων τους ως κοσμήματα ή φυλακτά, όπως συνηγορεί το γνωστό σταυρόσχημο ειδώλιο από πράσινο στεατίτη από την Γιαλιά Πάφου[84].

Το ειδώλιο του «Τάφου» είναι μοναδικό, χωρίς ακριβή παράλληλα τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και τις όμορες περιοχές. Η κατασκευή του είναι απλούστατη και εδώ έγκειται η ελκυστικότητα της μορφής του, καθώς κατορθώνει με ελάχιστα μέσα να αποδώσει την ανθρώπινη μορφή. Η επιλογή ενός λίθου για την κατασκευή του, η έσχατη αφαίρεση στην απόδοση της ανθρώπινης μορφής, ο ασύμμετρος τρόπος απόδοσης των κάτω άκρων και της περιοχής των γλουτών, που ενδεχομένως να αποτελεί προσπάθεια απόδοσης μιας ερμαφρόδιτης μορφής και τέλος, η ύπαρξη της οπής ανάρτησης, ένα χαρακτηριστικό στοιχείο που εντοπίζεται σε ένα μικρό αριθμό λίθινων ειδωλίων που ανάγονται στους νεολιθικούς χρόνους, μας παραπέμπουν με σχετική βεβαιότητα στη μικρογλυπτική παράδοση της Νεολιθικής εποχής, κατά την οποία πρέπει να δημιουργήθηκε το ειδώλιο του «Τάφου», χωρίς όμως να είναι δυνατή η ακριβής χρονολογική κατάταξή του.

Η δημοσίευση του ειδωλίου από τον «Τάφο» δεν αποσκοπεί σε μια συνολική αντιμετώπιση και ερμηνεία των νεολιθικών ειδωλίων. Το ζήτημα αυτό υπερβαίνει τα όρια αυτού του άρθρου και μια πρόχειρη προσέγγιση θα αποτελούσε αυθαιρεσία, λαμβάνοντας υπόψη τον ελάχιστο αριθμό των λίθινων ειδωλίων με οπή ανάρτησης, τη χρονολογική και χωρική δια-

82 Dunand 1973, 84, εικ. 47, πίν. CXV:30834, 33142.
83 Dunand 1973, 324, πίν. CLXII:34966.
84 Vagnetti 1974, 28, πίν. V:1.

σπορά τους, καθώς και το γεγονός ότι αγνοούμε σημαντικές εκφάνσεις της νεολιθικής τέχνης, όπως η μικροξυλογλυπτική. Άλλωστε, μια σύνοψη των ερμηνευτικών προσεγγίσεων έχει παρουσιασθεί στα ελληνικά πριν μερικά χρόνια και δεν πρόκειται να τις επαναλάβουμε[85]. Πολύ επιγραμματικά όμως μπορούμε να σημειώσουμε ότι στο απόλυτα σχηματοποιημένο ειδώλιο του «Τάφου» συμπυκνώνονται τα ζητήματα του νοηματικού περιεχομένου και της λειτουργίας των ειδωλίων στο πλαίσιο των νεολιθικών κοινωνιών, ανεξαρτήτως του πώς εμείς συμβατικώς τα χαρακτηρίζουμε. Η αφαιρετική διάθεση του δημιουργού μπορεί να ερμηνευθεί ως μια κατασκευαστική σύμβαση για την προβολή ενός μηνύματος, χρηστικού ή συμβολικού, η αποκρυπτογράφηση του οποίου δεν είναι δυνατή σήμερα, καθώς το ειδώλιο κατασκευάσθηκε για να λειτουργήσει και να γίνει κατανοητό στο πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνίας, μέλος της οποίας υπήρξε και ο άνθρωπος που το κατασκεύασε.

Παρότι η επιχειρηματολογία της χρονολογικής κατάταξης του ειδωλίου μας οδηγεί στη Νεολιθική εποχή, είναι πολύ σημαντικό να αναφερθεί η πιθανότητα της δεύτερης χρήσης του ειδωλίου κατά τους ιστορικούς χρόνους. Με την επιφύλαξη των πορισμάτων που θα μπορούσαν να προκύψουν από τη διεξαγωγή μιας ενδελεχούς αρχαιολογικής έρευνας στο σπήλαιο, το γεγονός ότι το ειδώλιο δεν προέρχεται από ασφαλές αρχαιολογικό στρώμα και εντός του σπηλαίου εντοπίσθηκε προς το παρόν αποκλειστικά κεραμική που ανάγεται από τον 1ο έως τον 6ο αι. μ.Χ., θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το ειδώλιο αποτελούσε κειμήλιο και ο κάτοχός του το απόθεσε για άγνωστο λόγο εντός του σπηλαίου κατά τους ρωμαϊκούς ή τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γραμμένος, Δ.Β., και Σ. Κώτσος. 2002. *Σωστικές ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης.* Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας 2. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βόρειας Ελλάδας.

Δαβάρας, Κ. 1979. «Σπήλαιο Πελεκητῶν Ζάκρου.» *ΑΔ* 34Α:402-404.

Diamant, S. 1974. «A prehistoric figurine from Mycenae.» *BSA* 69:103-107.

Dikaios, P., και J.R. Stewart. 1962. *The Swedish Cyprus Expedition.* Vol. IV, Part 1A, *The Stone Age and the Early Bronze Age in Cyprus.* Lund: Swedish Cyprus Expedition.

Doumas, C. 1977. *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades. SIMA* 48. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Dunand, M. 1973. *Fouilles de Byblos.* Tome V, *L'architecture, les tombes, le matériel domestique des origins néolithiques à l'avènement urbain.* Paris: Libraire D'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve.

Evans, J.D. 1964. «Excavations in the Neolithic settlement of Knossos, 1957-60. Part I.» *BSA* 59:132-238.

Evans, J.D., και C. Renfrew. 1968. *Excavations at Saliagos near Antiparos. BSA* Suppl. 5. Athens: British School of Archaeology at Athens – London: Thames and Hudson.

Faure, P. 1964. *Fonctions des cavernes Crétoises.* Paris: Éditions E. De Boccard.

Gallis, K., και L. Orphanidis. 1996. *Figurines of Neolithic Thessaly.* Monograph 3. Athens: Academy of Athens, Research Centre for Antiquity.

Getz-Preziosi, P. 1976. «Herstellung der Kykladenidole und ihre Bildhauer.» Στο Thimme 1976, 74- 93.

Gimbutas, M., S. Winn, και D. Shimabuku. 1989. *Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC.* Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California.

Goring, E. 1998. «Figurines, Figurine Fragments, Phalli, Possibly Figurative Worked and Unworked Stone and Pottery Fragments.» Στο *Lemba Archaeological Project.* Vol. II.1A, *Excavations at Kissonerga – Mosphilia, 1979-1992*, επιμ. E. Peltenburg κ.ά., 148-167. *SIMA* 70:2. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

_____. 2006. «Anthropomorhic and zoomorphic figurines and pendants.» Στο *The Chalcolithic cemetery of Souskiou-Vathyrkakas, Cyprus. Investigations of four missions from 1950 to 1997*, επιμ. E. Peltenburg κ.ά., 67-90. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1973. *Νεολιθικὴ Ἑλλάς*. Ἀθήνα: Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Καλτσάς, Ν.Ε. 2007. *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.* Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση – Ολκός.

85 Ορφανίδη 1998, 233-266.

Καραγιώργης, Β. 1985. *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στο Μουσείο του Ιδρύματος Πιερίδη.* Λάρνακα: Ίδρυμα Πιερίδη.
Krause, S. 1992. *Die Typologie der frühminoischen Idole: Versuch einer evolutionäre Typologie.* Hamburg: Kovac.
Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Ν. 2001. *Τα προϊστορικά κοσμήματα της Θεσσαλίας.* Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
Lambert, N. 1981. *La Grotte Préhistorique de Kitsos (Attique): Missions 1968-1978.* Tome I, *L'occupation néolithique. Les vestiges des temps paléolithiques, de l'antiquité et de l'histoire récente*. Paris: A.D.P.F. – École Française d'Athènes.
Lubsen-Admiraal, S. 2004. *Ancient Cypriote art: the Thanos N. Zintilis collection*. Athens: N.P. Goulandris Foundation – Museum of Cycladic Art.
Μαραγκού, Χ. 1991. «Εικονογραφία της Νεολιθικής εποχής και της Πρώιμης Χαλκοκρατίας: η (φαινομενική) σπανιότητα της ανδρικής παρουσίας.» *Αρχαιολογία* 41:15-23.
Μαρινᾶτος, Σ. 1945. «Ἡ στεατοπυγία ἐν τῇ προϊστορικῇ Ἑλλάδι.» *Πρακτικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας*:1-8.
Mina, M. 2008α. *Anthropomorphic Figurines from the Neolithic and Early Bronze Age Aegean: gender dynamics and implications for the understanding of early Aegean prehistory. BAR-IS* 1894. Oxford: John and Erica Hedges Ltd.
_____. 2008β. «Figurin' Out Cretan Neolithic Society: Anthropomorphic Figurines, Symbolism and Gender Dialecics.» Στο *Escaping the Labyrinth. The Cretan Neolithic in Context*, επιμ. V. Isaakidou και P.D. Tomkins, 115-135. Oxford: Oxbow Books.
Μίχος, Μ. 2011. «Η Κυρά της Καραμουρλάρ.» *Ανάσκαμμα* 5:147-154.
Mosso, A. 1910. *The Dawn of Mediterranean Civilization*. Translated by Marrian C. Harrison. London–Leipzig: T. Fisher Unwin.
Mylonas, G.E. 1929. *Excavations at Olynthus.* Part I, *The Neolithic Settlement.* Baltimore: The Johns Hopkins University.
Ξανθουδίδης, Σ. 1918. «Μέγας πρωτομινωικὸς τάφος Πύργου.» *ΑΔ* 4:136-170.
Ορφανίδη, Λ. 1998. *Εισαγωγή στη νεολιθική ειδωλοπλαστική, Νοτιοανατολική Ευρώπη και Ανατολική Μεσόγειος.* Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος.
Oustinoff, E. 1984. «The manufacture of Cycladic figurines: a practical approach.» Στο *Cycladica: Studies in Memory of N.P. Goulandris*. *Proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium, June 1983*, επιμ. J.L. Fitton, 38-47. London: British Museum Publications.
Παπαθανασόπουλος, Γ. 1981. *Νεολιθικά – Κυκλαδικά*. Άθήνα: Μέλισσα.
Παραγκαμιάν, Κ., και Μ. Παπαδάκη 2008. «Τα σπήλαια Τάφος και Τρύπα στο Σελί Κρούστα.» Αδημοσίευτη ανακοίνωση στο 4ο Παγκρήτιο Σπηλαιολογικό Συμπόσιο, Ζωνιανά, 25 – 26 Οκτωβρίου 2008.
Pendlebury, H.W., J.D.S. Pendlebury, και M.B. Money-Coutts. 1939. «Excavations in the plain of Lasithi.» *BSA* 36:116-122.
Πλατάκης, Κ.Ε. 1975. *Σπήλαια καὶ ἄλλαι καρστικαὶ μορφαὶ τῆς Κρήτης.* Τόμος Β'. Ἡράκλειον Κρήτης.
Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1996. «Ειδώλιο-περίαπτο.» Στο *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα. Κατάλογος λημμάτων. Ειδωλοπλαστική: Ανθρωπόμορφα ειδώλια. Κρήτη*, επιμ. Γ. Παπαθανασόπουλος, 322-323. Αθήνα: Ίδρυμα Νικόλαου Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
Renfrew, C. 1969. «The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines.» *AJA* 73:1-32.
Σακελλαράκης, Ι., και Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη. 1997. *Αρχάνες. Μία νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη.* Τόμος ΙΙ. Αθήνα: Άμμος.
Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, Ἔ. 1983. «Τὸ εἰδώλιο τοῦ Σαμπᾶ.» *ΑΕ* 122:44-74.
Σκιλάρντι, Δ. 1990. «Ανασκαφή Πάρου.» *ΠΑΕ* 145:209 -223.
Σταμπολίδης, Ν., και Π. Σωτηρακοπούλου. 2007. *Αιγαίου Κύματα. Έργα του Πρωτοκυκλαδικού Πολιτισμού στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης της Αθήνας.* Αθήνα – Μιλάνο: Skira.
Thimme, J., επιμ. 1976. *Kunst der Kykladen. Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend v. Chr.* Karlsruhe: C.F. Mueller.
Τζεδάκις, Ι. 1970. «Ἀνασκαφὴ σπηλαίου Γερανίου.» *ΑΔ* 25Α:474-476.
Τσούντας, Χ. 1898. «Κυκλαδικά.» *ΑΕ* 16:137-212.
_____. 1908. *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου*. Ἐν Ἀθήναις: Π.Δ. Σακελλαρίου.
Ucko, P.J. 1968. *Anthropomorphic figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with comparative material from the prehistoric Near East and mainland Greece.* London: Andrew Szmidla.
Vagnetti, L. 1974. «Preliminary remarks on Cypriote Chalkolithic figurines.» *RDAC*:24-34.
Valmin, M.N. 1938. *The Swedish Messenia expedition.* Lund: C.W.K. Gleerup.
Χουρμουζιάδης, Γ. 1973. *Ἡ ἀνθρωπόμορφη εἰδωλοπλαστικὴ τῆς νεολιθικῆς Θεσσαλίας. Προβλήματα κατασκευῆς, τυπολογίας καὶ ἑρμηνείας*. Βόλος: Ἑταιρεία Θεσσαλικῶν Ἐρευνῶν.
Youle, P. 1981. *Early Cretan Seals: A study of chronology.* Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 4. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Εικ. 1. Το ειδώλιο (φωτ. του συγγραφέα).

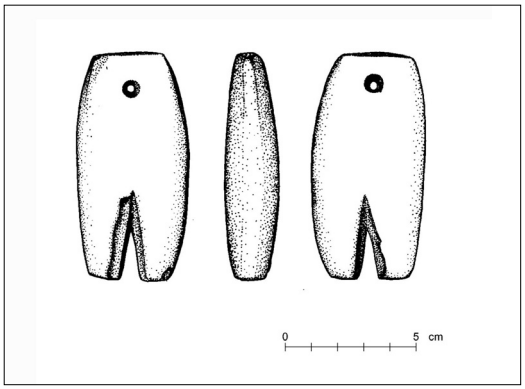

Εικ. 2. Σχεδιαστική απεικόνιση του ειδωλίου (σχέδ. Οδ. Μεταξάς).

Εικ. 3. Η είσοδος του σπηλαίου (φωτ. του συγγραφέα).

Εικ. 5. Λαβή από χειροποίητο αγγείο Νεολιθικής ή Πρωτομινωικής περιόδου (φωτ. του συγγραφέα).

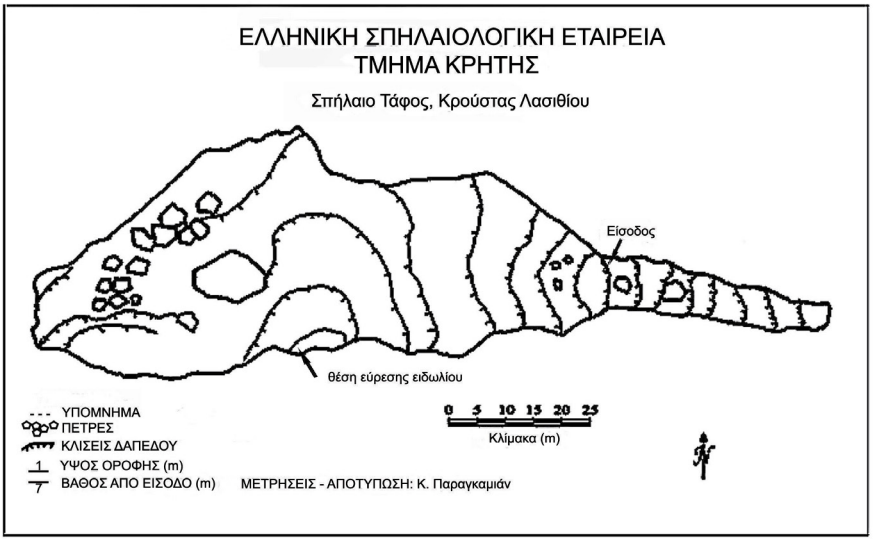

Εικ. 4. Η κάτοψη του σπηλαίου (αποτύπ. Κ. Παραγκαμιάν).

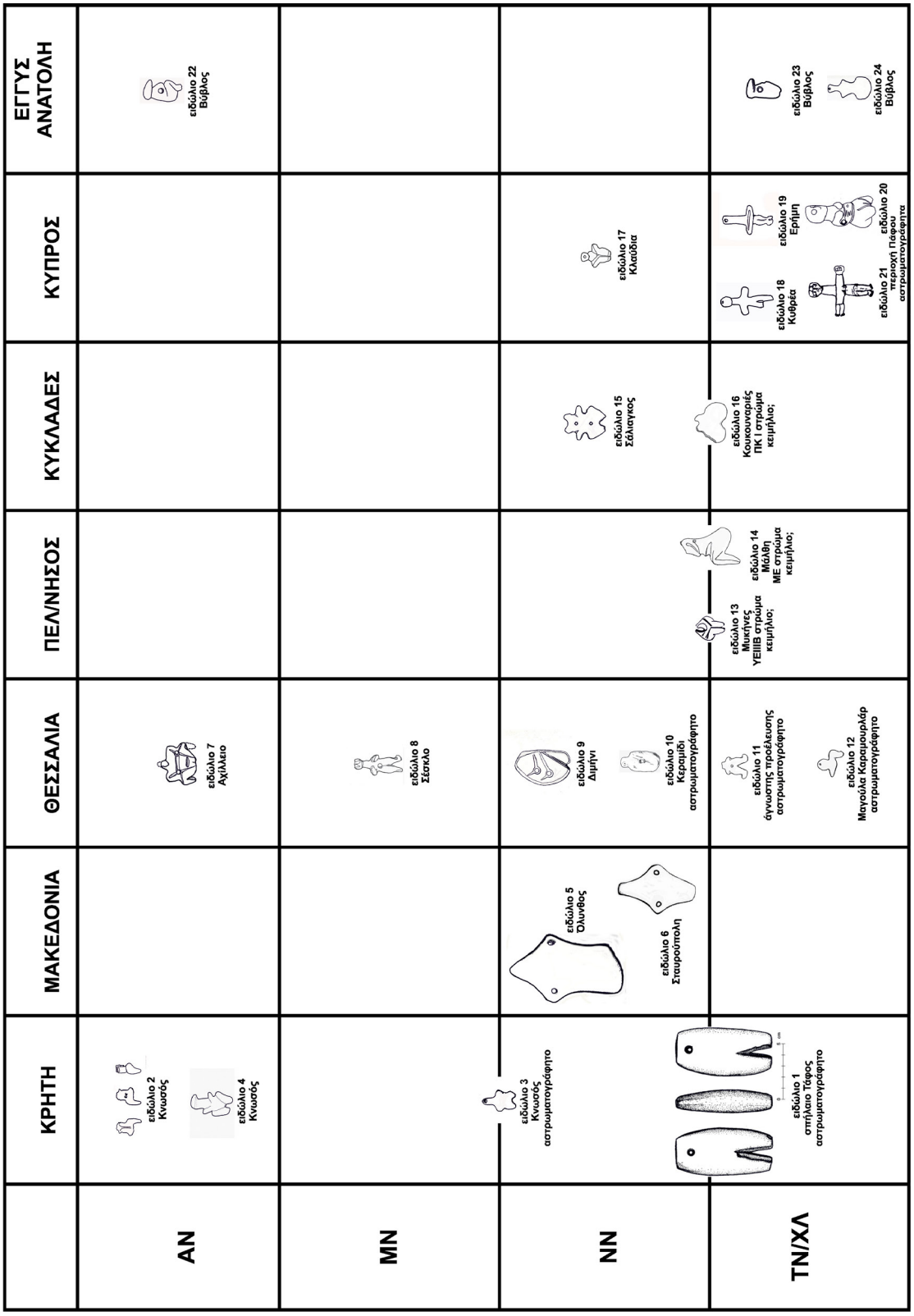

Πίνακας. Χρονολογική και χωρική κατανομή λίθινων νεολιθικών ειδωλίων με οπή ή οπές ανάρτησης.

ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Το Κάστρο της Μύρινας στην προϊστορία και αρχαιότητα

Λαξεύματα και βραχογραφίες[1]

Χριστίνα Μαραγκού

SUMMARY: THE MYRINA KASTRO IN PREHISTORY AND ANTIQUITY. ROCK-CUT FEATURES AND ROCK ART

Research on the Kastro peninsula, at the western edge of the town of Myrina, Lemnos island, has focused on the study of rock-cut features, omnipresent in the area of the rocky peninsula. Such carved features had already been noticed by various travellers in the 19th century, while a number of ancient structures were noted on the spot at least since the 16th century. Study is ongoing and includes mobile material found in connection with rock-cut structures, on or under the present surface. The carved rocks (dacites) are identified mostly in areas that have not been covered by later structures, that is, mainly by the Medieval, Venetian and Ottoman castle at its northern and highest part, but also by more recent buildings towards the eastern edge of the peninsula. The structures are complex and may be isolated or combined in smaller or larger ensembles. They are visible on the surface, when not covered by earth, depending on their state of conservation, as they are heavily eroded and/or partly destroyed by man. Carved features include platforms, walls, cavities, steps, channels and niches; flattened surfaces may sometimes be covered by rock art (petroglyphs, engravings). Current research showed that possible functions might be varied, either concrete and practical, or symbolic, or both. Symbolic meanings may be proposed particularly concerning elements, which are not understandable, since too small, too inaccessible, or too invisible. There are, however, structures, which may have been used for habitation, others for liquid/water management or technological activities and still others for inter-communication among different sectors of the site or between the slopes and the sea. Although most features have been noticed at mid-height of the Kastro hill, they also occur at lower, as well as higher, altitudes, including traces that survived inside the castle walls. There are strong trends permitting interpretation hypotheses, to be proved by further study, that include relations of the features with the sea, navigation and pilotage, but also overseas trade, as well as cult, ritual, symbolic and industrial activities. According to the mobile finds, dating should extend from at least the Bronze Age (if not earlier) and the Iron Age to the Archaic, Classical and Hellenistic, probably also Roman, periods. Similar rock-cut structures from neighbouring areas also point to dates from at least late prehistory to late antiquity.

1 Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου (πρώην Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων), στο Συμβούλιο Μνημείων Νήσων και στο Υπουργείο Πολιτισμού για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης, στο προσωπικό του Μουσείου της Μύρινας για την φιλική φιλοξενία και στους συνεργάτες της έρευνας για την πολύτιμη συνδρομή τους. Θα ήθελα και από εδώ να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή κ. Γεώργιο Στυλ. Κορρέ για την ενθάρρυνση και την ανεκτίμητη βοήθειά του στη διάρκεια των σπουδών μου. Μεταξύ άλλων, μου επισήμανε το σύνολο των οστράκων που απαρτίζουν το πλοίο της Τραγάνας και έδωσε την άδειά του να περιλάβω στο μεταπτυχιακό μου την περιγραφή τους, πριν από την δημοσίευση (Marangou 1977, 98). Ευχαριστώ επίσης τους εκδότες του τιμητικού τόμου για την ευγενή πρόσκλησή τους να συμμετάσχω σε αυτόν, καθώς και τους ανώνυμους κριτές για τα χρήσιμα σχόλιά τους. Οι εικόνες του άρθρου προέρχονται από την έρευνα της συγγραφέως, η οποία έχει και την πνευματική τους ιδιοκτησία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη δυτική ακτή της Λήμνου, η χερσόνησος του Κάστρου της Μύρινας βρίσκεται στο δυτικό άκρο της πόλης[2] και πλαισιώνει το λιμάνι της από τη βόρεια πλευρά (εικ. 1). Στους βράχους[3] της χερσονήσου έχουν λαξευθεί, σε διαφορετικά υψόμετρα, σύνθετες κατασκευές, οι οποίες μερικές φορές φέρουν βραχογραφίες. Ορισμένες από τις κατασκευές αυτές είναι πιθανόν ότι τροποποιήθηκαν και/ή ξαναχρησιμοποιήθηκαν σε διαδοχικές περιόδους. Η κατασκευή και η χρήση τους φαίνεται, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, ότι αρχίζει τουλάχιστον από την Χαλκοκρατία και την εποχή του Σιδήρου και φθάνει μέχρι την Ελληνιστική περίοδο και μάλλον και την Ρωμαϊκή, ενώ ίσως υπάρχουν και πρωϊμότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας σε μερικούς τομείς. Φαίνεται βέβαιο, πάντως, ότι τα λαξεύματα προηγήθηκαν των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, δηλαδή κυρίως του φρουρίου της Μύρινας[4], που βρίσκεται στην κορυφή και στις πλαγιές της βόρειας πλευράς της χερσονήσου. Υπάρχουν μάλιστα γραπτές μαρτυρίες, αλλά και στοιχεία από την έρευνα, ότι μερικές όψιμες κατασκευές οικοδομήθηκαν απευθείας επάνω σε προγενέστερά τους λαξεύματα. Η μελέτη των λαξευμάτων συμπεριλαμβάνει επιφανειακά και υπεδάφια κινητά ευρήματα, τα οποία βρέθηκαν σε συνάφεια με κατασκευές και φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μύρινας. Δεδομένου ότι η έρευνα είναι σε εξέλιξη, οι υποθέσεις που παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο αποτελούν ερευνητικές κατευθύνσεις.

Η έρευνα παρουσιάζει δυσκολίες που οφείλονται κατ' αρχήν στην ιδιαιτερότητα της θέσης και του αντικειμένου: προβλήματα αναγνώρισης και ταύτισης των κατασκευών, λόγω της μεγάλης διάβρωσης και της καταστροφής τους στη διάρκεια του χρόνου, ακόμη και στον 20ό αιώνα, δυσχερής και κουραστική πρόσβαση στις απόκρημνες πλαγιές, αλλά και δυσκολίες βέβαιης χρονολόγησης των επιφανειακών κατασκευών και απουσία απολύτως επακριβών παραλλήλων. Υπάρχουν ομοιότητες με δεδομένα από το Αιγαίο και από γειτονικές περιοχές, κυρίως τη Θράκη και την Ανατολία, τα οποία, όμως, και αυτά, παρουσιάζουν συχνά δυσκολίες ένταξης σε συγκεκριμένη χρονολογική περίοδο. Ωστόσο, οι μέχρι τώρα προσπάθειες, όσον αφορά σε γνωστά παράλληλα στοιχεία, τείνουν και αυτές, ως επί το πλείστον, να δείξουν την Χαλκοκρατία και την αρχαιότητα ως πιθανές κύριες περιόδους κατασκευής και χρήσης, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για ενδεχόμενη πρωιμότερη ανθρώπινη παρουσία. Επίσης, μερικές φορές υπάρχουν μαρτυρίες για την χρήση των ίδιων χώρων ή για επισκέψεις σε αυτούς και αργότερα, ενώ κάποτε συνδέονται με δοξασίες και θρύλους, μέχρι και σήμερα. Από την μελέτη των ευρημάτων του Κάστρου, που είναι σε εξέλιξη, προκύπτει επιβεβαίωση της πιθανής ελάχιστης χρονικής διάρκειας, από την όψιμη προϊστορία μέχρι την ύστερη αρχαιότητα[5].

Το Κάστρο, σε σύγκριση με θέσεις από τις προαναφερθείσες γειτονικές περιοχές, έχει την ιδιαιτερότητα της αναπόφευκτα στενής σχέσης του με τη θάλασσα, όχι μόνο λόγω του νησιωτικού χαρακτήρα της Λήμνου και της άμεσης γειτνίασης της χερσονήσου με τη θάλασσα, αλλά και εξ αιτίας άλλων στοιχείων, τα οποία προέκυψαν από την έρευνα της θέσης (βλ. παρακάτω).

---

2 Η χερσόνησος βρίσκεται στα δυτικά της Μύρινας. Για τις ανασκαφικές έρευνες στην κυρίως πόλη της Μύρινας βλ. π.χ. Αρχοντίδου 1994. Αρχοντίδου-Αργύρη και Κοκκινοφόρου 2004. Φιλανιώτου 2012.

3 Ηφαιστειογενείς δακίτες του Μειοκαίνου-Τριτογενούς, ενώ η παράκτια χαμηλή περιοχή του ισθμού που ενώνει την χερσόνησο με το κυρίως νησί συνίσταται σε μεταγενέστερες αποθέσεις του Ολοκαίνου-Τεταρτογενούς: ΙΓΜΕ 1993. Βλ. και: Pe-Piper κ.ά. 2009, *passim* και ιδίως 41: «The Myrina Unit [...] rocks [...] are mainly dacite with subordinate trachydacite». Fornadel κ.ά. 2012, 89: «The Myrina unit [...] is composed of K-rich dacite, with lesser amounts of andesite and trachyte, which are associated with hydrothermal breccias [...], lava flows, and lahars».

4 Γενικά για το φρούριο της Μύρινας βλ. *Κάστρων Περίπλους* 1999, 56-57. Στο παρόν άρθρο, για λόγους ευκρίνειας, χρησιμοποιείται ο όρος «φρούριο» για το βυζαντινό και μεταγενέστερο οχυρωμένο κάστρο που βρίσκεται πάνω στην χερσόνησο του «Κάστρου».

5 Marangou 2016, 2020.

Η ΘΕΣΗ: ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΚΑΙ ΤΑ ΛΑΞΕΥΜΑΤΑ ΜΕ ΒΑΣΗ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΩΝ[6]

Την δυσχερή πρόσβαση στο Βενετσιάνικο φρούριο της Μύρινας στην κορυφή του λόφου (υψόμετρο περίπου 115 ή 116 μέτρα ανάλογα με τις πηγές) περιγράφει τον 16ο αιώνα ο Pierre Belon[7]: ούτε άλογο δεν μπορούσε να σκαρφαλώσει στην απότομη πλαγιά μέχρι την υψηλότερη είσοδο, πλησιέστερα στην κορυφή, ενώ ήταν δύσκολη και η πρόσβαση στην δεύτερη, χαμηλότερη είσοδο, λαξευμένη μέσα στον βράχο. Ο Belon αναφέρει μάλιστα ότι, όταν σηκωνόταν το κινητό γεφύρι που υπήρχε την εποχή εκείνη, το χαμηλότερο μέρος του έπεφτε μέχρι την παραλία[8], καθώς και ότι ο ισθμός ανάμεσα στην χερσόνησο και το κυρίως νησί ήταν τότε πολύ στενός, γεγονός που επιβεβαιώνει ο Dappert[9]. Ο Coronelli αναφέρεται επίσης στο φρούριο, λέγοντας ότι τα τείχη έφθαναν μέχρι τη θάλασσα στην βόρεια πλευρά (τραμουντάνα)[10], ενώ ο Dappert διευκρινίζει ότι το φρούριο είναι ισχυρό, επειδή η πρόσβαση σε αυτό είναι πολύ δυσχερής, δηλαδή λόγω της φυσικής θέσης του μάλλον, παρά της οχύρωσής του[11], γνώμη που συμμερίζεται και ο Du Loir[12]. Ο Belon αναφέρει ότι η πόλη και το φρούριο περιβαλλόντουσαν από τείχη, όχι επειδή αποτελούσαν «οχυρό» (εννοώντας μάλλον οχυρωμένη θέση που θα προστάτευε από τις από ξηράς επιθέσεις), αλλά για να επιτυγχάνεται αποτελεσματικότερη αντίσταση στους κουρσάρους και τις γαλέρες σε περίπτωση που προετοίμαζαν αιφνιδιαστική επίθεση[13] – πράγμα που δείχνει ότι η σημασία της θέσης οφειλόταν στο ότι μπορούσε κανείς να διακρίνει πειρατές ή γενικότερα εχθρικά πλοία πολύ γρήγορα από την κορυφή του υψώματος (βλ. παρακάτω). Ο Conze[14] πάλι θεωρεί ότι η πόλη ήταν ασφαλής από τους πειρατές, αν και δίπλα στη θάλασσα, λόγω του ότι την προστάτευε το απρόσιτο φρούριο, με τους απόκρημνους βράχους που στέκουν πάνω από τη θάλασσα[15]. Ο De Launay περιγράφει τις απόκρημνες πλαγιές του Κάστρου, τους αιχμηρούς βράχους με τα παράξενα σχήματα και τα μαύρα περιγράμματα των πετρωμάτων, που έμοιαζαν με μυθικά άγρια ζώα, προπαντός στο ηλιοβασίλεμα[16].

Ο Du Loir[17], όταν επισκέφθηκε το νησί, πρόσεξε ήδη, στην παραλία, αρχαία ερείπια, από τα οποία μπορούσε κανείς να καταλάβει ότι η πόλη υπήρξε αρκετά σημαντική στο παρελθόν και ο Dappert αναφέρει και αυτός παλιές ερειπωμένες κατοικίες στην παραλία, από τις οποίες, όμως, μπορούσε κανείς να φανταστεί το αρχαίο μεγαλείο αυτών των κτιρίων[18]. Κανείς τους, ωστόσο, δεν διευκρινίζει αν πρόκειται για λαξευμένες ή κτιστές κατασκευές. Την παλιότερη σαφή αναφορά στα λαξεύματα της χερσονήσου κάνει ο αρχαιολόγος Alexander Conze[19] στην περιγραφή

---

6 Η μετάφραση ξενόγλωσσων χωρίων έχει γίνει από την συγγραφέα.

7 Χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του 1588, 57-58.

8 Αυτό δείχνει να σημαίνει η φράση του Belon, της οποίας η μετάφραση παρουσιάζει δυσκολίες: «il y a un pont, lequel quand il est levé, le lieu qui est fort bas est précipité jusque à la marine».

9 Dappert 1703, 243. Φαίνεται ότι ο συγγραφέας είχε πλήρη γνώση των περιηγητικών κειμένων της εποχής του, αλλά μάλλον δεν είχε επισκεφθεί ο ίδιος το νησί: Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου 1986, 185-186.

10 Όπως φαίνεται στον χάρτη του 1696· αναφέρεται και από τον Armao (1951, 63) και την Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου (1986, 209, 210, εικ. 1).

11 Dappert 1703, 243.

12 Du Loir 1654, 295.

13 Belon 1588, 57.

14 Conze 1986, 106, 107.

15 Αλλά, εκτός από την αντίσταση στους κουρσάρους και τις εχθρικές γαλέρες, σκοπός της φρουράς πάνω στο φρούριο ήταν και να ελέγχει και να επιβάλλει υπακοή στους νησιώτες: Belon 1588, 57.

16 De Launay 1897, 102.

17 Du Loir 1654, 295.

18 Dappert 1703, 243.

19 Conze 1986, 108, 109.

του ταξιδιού του στα νησιά του Θρακικού Πελάγους: «ανεβαίνοντας προς την πύλη των εξωτερικών τειχών [του φρουρίου] – παρατήρησα, στα αριστερά, πάνω στην κλιτύ του βραχώδους υψώματος [...] κοντά στο λιμάνι, ένα τμήμα [...] αρχαίου ελληνικού τείχους από ακανόνιστους λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό, κτισμένου πάνω στο βράχο. Πλησιάζοντας πιο ψηλά, βρήκα ότι, κάτω από αυτό το τείχος, βαθμίδες και άλλα λαξεύματα, μερικά ορθογώνια, άλλα όχι, κάλυπταν τον βράχο σε διάφορα σημεία, ίχνη αρχαίας κατοίκησης». Ακόμη και εντός των τειχών του φρουρίου είδε και άλλα ίχνη της «αρχαίας κατοίκησης», στο μεγαλύτερο μέρος της ακάλυπτης επιφάνειας του βραχώδους εδάφους –παρόμοια με τα ίχνη που είχε παρατηρήσει, όπως προαναφέρθηκε, στην βραχώδη κλιτύ κοντά στο λιμάνι–, καθώς και έναν αρχαίο ελληνικό τοίχο παρόμοιας τοιχοδομίας με τον παραπάνω, ο οποίος αποτελούσε την υποδομή του τουρκικού τείχους, στην κορυφή της χερσονήσου. Πρόσεξε, επίσης, ότι μεμονωμένα ίχνη είχαν διατηρηθεί στο βραχώδες ύψωμα πάνω από την τούρκικη συνοικία – δηλαδή στο λοφώδες ανατολικό άκρο της χερσονήσου. Ενώ είχε την πρόθεση να ερευνήσει για να εντοπίσει «επιγραφές» «πάνω στους βράχους», δεν πρόλαβε να το κάνει. Ίσως από την διατύπωση αυτή θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι οι εγχαράξεις των βράχων, τις οποίες ο Conze προφανώς διέκρινε και ήθελε να επιβεβαιώσει, ίσως ήταν στην πραγματικότητα βραχογραφίες. Ο Louis De Launay, στο βιβλίο του για τους Έλληνες της Τουρκίας, παραπέμπει στον Conze σχετικά με τους τοίχους, τα σκαλοπάτια και τα λαξεύματα, αναφέροντας τοίχους από ακανόνιστους λίθους χωρίς συνδετικό υλικό, ίχνη βαθμίδων και εγκοπές μέσα στο βράχο[20]. Ο ντόπιος ιστορικός Παντελίδης επιβεβαιώνει ότι «διερχόμενός τις πρὸς τὰ ἄνω εἰς τὸ φρούριον ἔξω τῆς πύλης τοῦ φρουρίου παρατηρεῖ ἐπὶ τοῦ πλησίον τοῦ λιμένος βράχου σωζόμενον μέρος τείχους ἀρχαίου ἑλληνικοῦ [...] οἰκοδομημέν[ου] ἐπὶ τοῦ βράχου ἄνευ μέσων συνδέσεως, κάτω δε τοῦ τείχους αὐτοῦ ὁ βράχος εἶναι κεκαλυμμένος εἰς διαφόρους θέσεις μετ' ἀναβαθμίδων καὶ ἄλλων ἐσχηματισμένων ὀρθογώνων ἐγχαράξεων ἴχνη ἀρχαίας κατοικίας»[21]. Παρόμοιες παρατηρήσεις έκανε νωρίτερα ο von Richter, ο οποίος, και αυτός, ανεβαίνοντας προς το φρούριο, πρόσεξε ίχνη τείχους, «αναμφισβήτητα της Μύρινας των ηρωϊκών χρόνων», από λίθους χωρίς συνδετικό υλικό, κτισμένου πάνω στο βράχο, «πάνω από ένα σπήλαιο», ενώ παρατήρησε παρόμοια ίχνη σε διάφορα σημεία και πιο χαμηλά στους βράχους· γράφει δε, ότι τέτοιου είδους τοιχοδομία χωρίς συνδετικό υλικό είδε και κοντά στον κόλπο – προφανώς τον βόρειο, αφού το λιμάνι που περιγράφει αντιστοιχεί στον νότιο κόλπο[22], αναφέρει μάλιστα και ένα λαξευμένο «βωμό» κοντά στο λιμάνι[23]. Ο Tozer περιέγραψε τα ίχνη της «αρχαίας πόλης της Μύρινας», ένα τμήμα κυκλώπειας κατασκευής (τα λεγόμενα «πελασγικά» τείχη) από ακανόνιστους δόμους λίθων, χωρίς συνδετικό υλικό, στην κλιτύ του λόφου, κοντά στην είσοδο των τειχών, χωρίς να αναφερθεί μεν καθαρά στα λαξεύματα, περιγράφοντας όμως «τους γρανίτινους βράχους [...] που υψώνονται απόκρημνοι με τα πιο παράξενα σχήματα, [...] έντονα κίτρινοι σε πολλά σημεία από τους λειχήνες»[24]. Ο Fredrich είδε και αυτός παντού ίχνη αρχαίων οικιών «από διαφορετικούς αιώνες» στο «νότιο και νοτιοδυτικό» μέρος της χερσονήσου, ισοπεδώσεις (πλατφόρμες;) και εσοχές, ίχνη τοίχων, βαθμίδες, μικρούς δρόμους: ο ένας από αυτούς είχε πλάτος 1,5 μέτρο και, παράλληλα στη μία του πλευρά, έναν υδραγωγό, ο οποίος κατέληγε σε «κυκλική λεκάνη»[25].

Δυστυχώς μεγάλα τμήματα περιοχών, στις οποίες υπήρχαν λαξεύματα, καταστράφηκαν, ακόμη και σε πρόσφατα χρόνια, και μάλιστα από ανθρώπινο χέρι: βράχοι λατομήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν σε νεότερα κτίσματα και κτίρια οικοδομήθηκαν πάνω σε λαξεύματα. Οι

20 De Launay 1897, 101.
21 Παντελίδης 1876, 37.
22 von Richter 1822, 452-453.
23 von Richter 1822, 454.
24 Tozer 1890, 246-247.
25 Fredrich 1906, 246.

μόνες σχετικές μαρτυρίες στην διάθεσή μας προέρχονται, εκτός από την επί τόπου έρευνα των υπολειπομένων ιχνών, από τις περιγραφές των παλαιών ταξιδιωτών, καθώς και από σημειώσεις, φωτογραφίες, σχέδια και χάρτες αρχείων[26].

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΤΟΠΙΟ

Η παρουσία της θάλασσας και των κόλπων/λιμανιών και στις δύο πλευρές της χερσονήσου, βόρεια και νότια, έχει φυσικά ζωτική σημασία για την κατανόηση της στρατηγικής θέσης του Κάστρου, την οποία εκμεταλλεύθηκαν πολλοί πολιτισμοί στη διάρκεια των αιώνων, και προφανώς όσοι έκτισαν αρχικά και διαμόρφωσαν μεταγενέστερα το φρούριο και διέμειναν σε αυτό. Αν το μέρος είναι οχυρό, αυτό συμβαίνει λόγω της πλεονεκτικής, περίοπτης θέσης του, και όχι τόσο λόγω των τειχών του, κατά γενική ομολογία περιηγητών, όπως προαναφέρθηκε. Ο Conze περιγράφει ότι από την κορυφή του Κάστρου μπορούσε να δει όλη την δυτική ακτή της Λήμνου προς τα βόρεια και τα νότια[27], πράγμα που επιβεβαιώνει ο Tozer, ο οποίος τονίζει ότι η θέα είναι εντυπωσιακή ακόμη και από τις χαμηλότερες πλαγιές της χερσονήσου· διέκρινε μάλιστα, όχι μόνο τα βόρεια και νότια ακρωτήρια του νησιού, αλλά μέχρι και τον Άγιο Ευστράτιο[28].

Αν τα σημερινά πλοία, ερχόμενα από τον Βορρά, αφού διασχίσουν τη θάλασσα, πλέουν στα ανοιχτά του Κάστρου, πέραν του δυτικού άκρου του, για να φθάσουν στο λιμάνι της Μύρινας, ακόμη περισσότερους λόγους να προτιμήσουν αυτή τη ρότα θα είχαν τα ιστιοφόρα (πόσω μάλλον τα κωπήλατα), τα οποία, ερχόμενα από το βόρειο ή βορειοανατολικό Αιγαίο, ακολουθώντας τα ρεύματα και τους ανέμους, κατευθυνόντουσαν προς την δυτική ακτή, αφού πρώτα έπλεαν παράλληλα προς την βόρεια ακτή[29]. Η ρότα αυτή θα ήταν προτιμότερη από την πλεύση απευθείας από την βορειοδυτική Μικρά Ασία προς την ανατολική ακτή του νησιού. Η ακτή αυτή ήταν επικίνδυνη, λόγω των υφάλων και σκοπέλων[30], πάνω στους οποίους μπορούσε να ρίξει τα καράβια που έβγαιναν από τον Ελλήσποντο το δυνατό ρεύμα που προέρχεται από τα στενά[31]. Η περιγραφή του ταξιδιού του Belon από την Τροία στη δυτική ακτή της Λήμνου δείχνει, όχι μόνο τους κινδύνους, λόγω των πειρατών, αφού το μπριγκαντίνι του αναγκάστηκε να καταφύγει για λίγες μέρες στην Ίμβρο για να διαφύγει από τρία πειρατικά, αλλά και τη δυσκολία του διάπλου από την Ίμβρο προς τη Λήμνο και αντιστρόφως χωρίς ούριο άνεμο, που ήταν φυσικά ακόμη μεγαλύτερη όταν έπνεαν βίαιοι αντίθετοι άνεμοι: αντί της Θάσου, προς την οποία κατευθυνόταν μετά τη Λήμνο, το καράβι του βρέθηκε στη Σκύρο[32]. Χαρακτηριστική είναι στα απομνημονεύματα του Du Loir και η περιγραφή μιας φοβερής καταιγίδας που ξέσπασε, ενώ αρχικά ο άνεμος ήταν ούριος, κατά την οποία κινδύνεψε να βουλιάξει η γαλέρα του, καθώς κατευθυνόταν από την Τρωάδα προς την Λήμνο, περνώντας, όχι ανάμεσα στην Τένεδο και την μικρασιατική ακτή, αλλά από μια συντομότερη, αλλά επικίνδυνη ρότα, δηλαδή περνώντας «πίσω από την Τένεδο»[33]. Τεράστια κύματα καθώς έπλεε ανάμεσα στα νησιά από τη Λήμνο προς την Ίμβρο περιγράφει και ο von Richter[34].

---

26 Μαραγκός 1954-1982.
27 Conze 1986, 108.
28 Tozer 1890, 248.
29 Παπαγεωργίου 1998. Papageorgiou 2008, 212.
30 Οι ύφαλοι αυτοί τονίζονται στους παλαιούς χάρτες της Λήμνου. Μεταξύ άλλων: Choiseul-Gouffier (1809, 129, 130, 131 και πίν. XIV).
31 Βλ. την περιγραφή των ρευμάτων του Ελλησπόντου από τον Belon (1588, 55).
32 Belon 1588, 56, 74.
33 Du Loir 1654, 290-293.
34 von Richter 1822, 454-455.

Σε εποχές ιστιοφόρων ή κωπήλατων πλοίων, πρέπει να είχε ζωτική σημασία για το στίγμα των ναυτικών η μορφολογία των ακτών[35], ιδίως προκειμένου για νησί το οποίο, αν και το μεγαλύτερο του Βορείου Αιγαίου, είναι ωστόσο χαμηλό και αμμώδες στο ανατολικό του μισό και λοφώδες στο δυτικό[36], γεγονός που επαναλαμβάνουν πολλοί περιηγητές. Ο Conze εξέφρασε την έκπληξη που αισθάνεται όταν πρωτοαντικρύσει κανείς το νησί πλέοντας από τα βορειοανατολικά, από τη νότια ακτή της Ίμβρου: αντί για τις κατάφυτες κορυφές της Θάσου και της Σαμοθράκης που συναντά στην ίδια περιοχή του Αιγαίου, διακρίνει την Λήμνο σαν ένα απόμακρο και στενό τμήμα ξηράς στον ορίζοντα[37]. Ο Belon σημειώνει ότι η Λήμνος είναι λοφώδης σε αντίθεση με τα άλλα νησιά της περιοχής[38]. Ο Fredrich υπογραμμίζει την διαφορά ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του νησιού, του μεγαλύτερου και χαμηλότερου του Θρακικού πελάγους[39]. Ο Dappert, και αυτός, γράφει ότι τα υψηλότερα «όρη» της Λήμνου βρίσκονται στο τμήμα του νησιού προς την πλευρά της Μακεδονίας, μιλά μάλιστα για δύο υψώματα που ξεχωρίζει κανείς πλέοντας από τα βορειοδυτικά, ενώ το υπόλοιπο νησί είναι χαμηλό και ομοιόμορφο[40]. Ο De Launay τονίζει τη διαφορά ανάμεσα στην τοπογραφία της Σαμοθράκης και της χθαμαλής Λήμνου, της οποίας οι λόφοι αποκαλύπτονται σιγά-σιγά όσο πλησιάζει κανείς προς τις ακτές[41]. Ο Tozer γράφει λυρικότερα για μια «αιθέρια οπτασία» που «αναφαίνεται» καθώς αρχίζει να διακρίνεται το λεπτό περίγραμμα των βουνών του νησιού, ενώ τα χαμηλότερα μέρη της στεριάς κρύβονται ακόμη κάτω από την γραμμή του ορίζοντα[42].

Το ύψωμα του Κάστρου είναι ορατό από μεγάλη απόσταση, ακόμη και όταν κατευθύνεται κανείς προς την Μύρινα από το εσωτερικό του νησιού, όπως είχε ήδη παρατηρήσει ο Conze ερχόμενος από την περιοχή των Θέρμων, καθώς αντίκρυσε ανάμεσα στους ενδιάμεσους λόφους το καθαρό περίγραμμα της βραχώδους χερσονήσου και των τειχών του Κάστρου να διαγράφεται διακόπτοντας τον ορίζοντα της θάλασσας[43]. Το Κάστρο αποτελεί όμως κυρίως σημάδι για τα καράβια, καθώς ξεχωρίζει, με το έντονο σκούρο χρώμα του, από τους αμμώδεις ανοιχτόχρωμους κόλπους στις δύο του πλευρές[44]. Όταν πλέει κανείς προς την δυτική ακτή του νησιού, το Κάστρο ξεχωρίζει σαφώς και σήμερα και σηματοδοτεί την είσοδο του λιμανιού της Μύρινας[45]. Ωστόσο, η είσοδος στο στενό και ρηχό, μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, λιμάνι (το σημερινό, το νότιο), το οποίο περιέκλειαν απόκρημνες βραχώδεις πλαγιές, φαίνεται ότι παρουσίαζε δυσκολίες μέσα στο σκοτάδι, με βάση πολλές μαρτυρίες[46]. Ο De Launay περιγράφει το λιμάνι ως ένα μικρό κυκλικό όρμο που μοιάζει με κρατήρα ηφαιστείου πλημμυρισμένο με νερό, πάνω από τον οποίο δεσπόζουν ψηλοί βράχοι[47]. Και τα δύο λιμάνια (βόρεια και νότια της χερσονήσου) δεν ήταν ασφαλή, και μάλιστα όταν φυσούσε άνεμος[48], ιδίως δυτικός, ειδικότερα δε το νότιο λιμάνι (αφότου έπαψε να χρησιμοποιείται το βόρειο) μπορούσε να καταστεί επικίνδυνο μέχρι πρόσφατα[49].

---

35 Marangou 2002γ, 9 και εικ. 2. Marangou και Della Casa 2008α.
36 Μοσχίδης 1907, 20.
37 Conze 1986, 234-235.
38 Belon 1588, 56.
39 Fredrich 1906, 242.
40 Dappert 1703, 243.
41 De Launay 1897, 93.
42 Tozer 1890, 235: «Lemnos arose from the water like a fairy vision».
43 Conze 1986, 105. Marangou 2002α.
44 Marangou 2002γ.
45 Marangou 2002γ.
46 Μεταξύ άλλων: von Richter 1822, 452. Fredrich 1906, 252 σημ. 1. Marangou 2002α, 2006.
47 De Launay 1897, 96.
48 Belon 1588, 58. Fredrich 1915, 41.
49 Για περισσότερα σχετικά στοιχεία βλ. Marangou 2006.

ΛΑΞΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΕΣ: ΤΟ ΤΕΧΝΗΤΟ ΣΚΗΝΙΚΟ

Μολονότι τα λαξεύματα έχουν γενικά παρατηρηθεί κυρίως σε περιοχές του Κάστρου πλησιέστερες προς την πόλη της Μύρινας και στο λοφώδες άκρο του που περιβάλλεται από σύγχρονα κτίρια, στα δυτικά όρια της πόλης, ωστόσο υπάρχουν ίχνη και μαρτυρίες, όπως προαναφέρθηκε, που δείχνουν ότι υπήρχαν και σε πολλά άλλα σημεία, μεταξύ άλλων και εντός των τειχών του βυζαντινού και μεταβυζαντινού φρουρίου. Αυτό προκύπτει και από την υπό εξέλιξη έρευνα. Επίσης, τα λαξεύματα δεν περιορίζονται, παρά τα φαινόμενα, μόνο σε σημεία μεσαίου υψομέτρου στις πλαγιές, αλλά μερικά εντοπίζονται σχετικά κοντά στις υπώρειες της χερσονήσου και άλλα πολύ υψηλότερα, ακόμη και κοντά στην υψηλότερη βραχώδη κορυφή της[50].

Το γενικό χαρακτηριστικό είναι ότι επιλέγονται φυσικά σχήματα και όγκοι βράχων που συνδυάζονται με τεχνητά στοιχεία, αφού οι βράχοι οριοθετούν και επηρεάζουν την μορφή των ανθρώπινων κατασκευών, ενώ ενσωματώνονται σε αυτές. Τα λαξεύματα περιλαμβάνουν πιθανές χρηστικές κατασκευές, όπως είναι οι πολυάριθμες βαθμίδες, οι αγωγοί και οι κοιλότητες ή και «βόθροι», καθώς και οι «πλατφόρμες», ισοπεδωμένα δάπεδα δηλαδή, τα οποία περιβάλλονται σε δύο ή τρεις πλευρές από τοίχους που σχηματίζουν μία ή δύο γωνίες και μοιάζουν με τμήματα δωματίων. Φαίνεται επομένως δυνατόν ότι μερικά λαξεύματα υπήρξαν χώροι κατοίκησης, ενώ η ερμηνεία τους ως ταφικών κατασκευών φαίνεται λιγότερο πιθανή, εκτός εξαιρέσεων, χωρίς να αποκλείεται ορισμένοι από αυτούς τους χώρους να είχαν χρησιμοποιηθεί και για κάποιους συμβολικούς λόγους[51]. Η διαχείριση υγρών, κυρίως του νερού, αποτελεί άλλη μία πιθανή χρήση που μαρτυρούν ορισμένες κατασκευές, ενώ υποψιαζόμαστε ίχνη τεχνολογικών δραστηριοτήτων σε άλλες[52]. Τέτοιες ερμηνευτικές προτάσεις επιτρέπουν ορισμένα ρηχά, κοίλα λαξεύματα στα οποία καταλήγει αγωγός. Σε ένα σημείο ίσως πρόκειται, μεταξύ άλλων υποθέσεων, για κατάλοιπα πιθανής επεξεργασίας μετάλλων[53].

Η ηθελημένη επιλογή θαλάσσιων ή χερσαίων ζωνών για ορισμένους τύπους λαξευμάτων δείχνει στροφή προς ή εξάρτηση από τη θάλασσα και/ή τη στεριά, με μερικές φορές σαφή την επιδίωξη ανεμπόδιστης θέας προς το πέλαγος ή το λιμάνι, ή, αντίθετα, απόκρυψης από αυτά. Σε αρκετές περιπτώσεις, είναι σαφής ή πολύ πιθανή η σύνδεση των λαξευμάτων και ορισμένων βραχογραφιών (χαραγμάτων, πετρογλύφων), αλλά και ορισμένων κινητών ευρημάτων, με τη θάλασσα και τις προφανείς σχέσεις των κατοίκων με αυτήν, πραγματικές, όπως είναι η ναυσιπλοΐα[54], η πλοήγηση[55], το δια θαλάσσης εμπόριο[56] και η πειρατεία[57], αλλά και συμβολικές, όπως είναι οι λατρείες ή άγνωστα τυπικά (βλ. παρακάτω)[58]. Είναι επίσης προφανής η μέριμνα για την κατασκευή διόδων ή κλιμάκων επικοινωνίας μεταξύ κατασκευών σε διάφορα υψόμετρα, από τις υπώρειες προς υψηλότερα σημεία της χερσονήσου και αντιστρόφως, αλλά και οριζόντια, μεταξύ ισοϋψών τομέων της θέσης. Επιβάλλονται κατά κάποιον τρόπο κατευθυνόμενες κινήσεις και διαδρομές, όχι μόνο μεταξύ της ακτής και των κλιτύων, αλλά και μεταξύ συνόλων λαξευμάτων. Η γενικότερη εντύπωση που δίνεται είναι ο συνδυασμός μεγαλιθικών σχηματισμών, φυσικών και τεχνητών. Ταυτόχρονα, η προσοχή του θεατή ελκύεται από συγκεκριμένες τεχνητές κατασκευές ή φυσικές διαμορφώσεις.

---

50 Marangou 2012α.
51 Marangou 2012β, 2019.
52 Marangou 2006.
53 Marangou 2006.
54 Marangou 2002β.
55 Marangou 2006.
56 Marangou 2016.
57 Marangou 2006.
58 Marangou 2006, 2009, 2012β, 2019, 2020.

Εκτός από το ότι η θέα από το φρούριο και γενικότερα από το Κάστρο, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ήταν σημαντική κυρίως για λόγους ασφαλείας, η ορατότητα του τοπίου, τόσο προς το πέλαγος, όσο και προς την πλευρά της στεριάς, από ορισμένα λαξεύματα, πρέπει να έπαιζε σημαντικό ρόλο για την επιλογή των θέσεών τους[59]. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, μολονότι η ορατότητα από τα λαξεύματα προς τα πέριξ είναι καλή, οι ίδιες οι κατασκευές είναι δυσδιάκριτες ανάμεσα στους φυσικούς βράχους, τόσο από τη θάλασσα, όσο και από τη στεριά. Αυτό, εκτός από το προαναφερθέν πρόβλημα διάκρισης των λαξευμάτων λόγω της πολυχρωμίας των βράχων και της καταστροφής τους, οφείλεται και στο γεγονός ότι ορισμένα από αυτά βρίσκονται σε σημεία δύσβατα και κρυμμένα πίσω από βράχους, δηλαδή στην ουσία αόρατα, είτε από τη θάλασσα, είτε από χαμηλότερα σημεία των κλιτύων. Κάποτε είναι δύσκολο να μαντέψει κανείς ακόμη και ότι υπάρχουν, πόσω μάλλον να προσπαθήσει να τα πλησιάσει. Ίσως χρειαζόταν προηγούμενη γνώση, όχι μόνο της ίδιας της ύπαρξης και της ακριβούς θέσης ορισμένων λαξευμάτων, αλλά ακόμη και του τρόπου πρόσβασης σε αυτά (βλ. παρακάτω)[60].

Όσο και αν η χρήση της θέσης φαίνεται γενικά διαχρονική και πολυλειτουργική, διακρίνουμε προτιμήσεις όσον αφορά στις περιόδους, πιθανές λειτουργίες, αλλά και κατηγορίες ευρημάτων ανά επί μέρους περιοχές/τομείς. Τα δεδομένα μας οδηγούν, ωστόσο, να θεωρήσουμε το σύνολο των λαξευμάτων και των σχετικών κινητών ευρημάτων ως ένα σύστημα, παρά τις ιδιαιτερότητές τους.

Η ΘΑΛΑΣΣΑ

Η σχέση με τη θάλασσα προκειμένου για λαξεύματα και βραχογραφίες που βρίσκονται δίπλα σε λιμάνι, και μάλιστα σε ακτή νησιού που ήταν επίκεντρο θαλάσσιων οδών και επικοινωνιακός κόμβος από την προϊστορία, φαίνεται αυταπόδεικτη. Στη συνειδητοποίηση αυτής της πραγματικότητας συμβάλλουν επιπλέον: η ναυπήγηση καραβιών επί τόπου, τουλάχιστον από την Αναγέννηση μέχρι τους τελευταίους αιώνες[61]· ο μεγάλος αριθμός καραβιών του νησιού, αν και ναυπηγημένων στη Σύρο τον 19ο αιώνα, κατά τον Conze[62]· οι γραπτές μαρτυρίες ήδη από την αρχαιότητα για την σχέση των κατοίκων με ταξίδια πραγματικά ή μυθικά (π.χ. Αργοναύτες), αλλά και με την πειρατεία, ακόμη και για την φημολογούμενη δική τους ενασχόληση με την πειρατεία, τουλάχιστον κατά την Αρχαϊκή εποχή, αν όχι νωρίτερα (Τυρρηνοί, αλλά και Σίντιες)[63]· και οι συνεχείς επιθέσεις εχθρικών πλοίων και κουρσάρων επί σειρά αιώνων, και μάλιστα επί Τουρκοκρατίας. Όσον αφορά στις πειρατικές επιδρομές του τέλους του 19ου αιώνα, οι τελευταίες μαρτυρίες είχαν μέχρι πρόσφατα διατηρηθεί στην ανθρώπινη μνήμη.

Είναι γνωστή η αφήγηση για την αναγγελία σχετικά με την εκπόρθηση της Τροίας από τους Αχαιούς, που διαβιβάστηκε με φρυκτωρίες από κορυφή σε κορυφή (Αισχύλου *Αγαμέμνων* 283-311) – ανάμεσά τους ο Άθως και το *Ἑρμαῖον Λέπας*, μάλλον στο βορειοανατολικό ακρωτήριο της Λήμνου. Παρόμοιο σύστημα επικοινωνίας μπορούσε να επιτευχθεί με τους βιγλάτορες που φύλαγαν, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, από κάθε κορυφή λόφου του νησιού για να προειδοποιούν τους νησιώτες, όταν προσέγγιζαν εχθρικά καράβια· η ανάμνησή τους έχει μάλιστα επιζήσει: όντως, η Σκοπιά, ο Σκοπός και η Βίγλα είναι λόφοι ή λοφώδη ακρωτήρια που έχουν ανοικτή θέα στο πέλαγος[64].

---

59 Marangou 2002α, 2006, 2012α.

60 Marangou 2002γ.

61 Choiseul-Gouffier 1809, 214. Σημειωτέον ότι στον 20ό αιώνα, στα όρια της πόλης, κοντά στους νοτιοανατολικούς πρόποδες του Κάστρου, υπήρχε ακόμη καρνάγιο.

62 Conze 1986, 107.

63 Marangou 2006.

64 Marangou 2002γ.

Η εύρεση πρώτων υλών και αντικειμένων που πρέπει να προέρχονται από πέραν της θαλάσσης περιοχές μαρτυρεί, και αυτή, υπερθαλάσσια επικοινωνία και εμπόριο[65].

Εκτός όμως από αυτές τις μαρτυρίες, υπάρχουν επιπλέον ενδείξεις για τις σχέσεις με τη θάλασσα και από τα ίδια τα λαξεύματα, μερικά από τα οποία μπορεί να αποτελούσαν οπτικά σήματα πλοήγησης ή αγκυροβόλησης για τους ναυτικούς, όταν μάλιστα είναι ορατά από τη θάλασσα από μεγάλη απόσταση. Παράλληλα, η θέα από ορισμένα λαξεύματα φθάνει ανεμπόδιστα μέχρι τον ορίζοντα (βλ. παραπάνω), οπότε ίσως χρησίμευαν για την φρούρηση και προφύλαξη των κατοίκων από εχθρούς ερχόμενους δια θαλάσσης - χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να κινδύνευαν μάλλον οι ξένοι από τους κατοίκους του νησιού[66]. Πρόκειται για χώρους με ανοικτή θέα προς την είσοδο του λιμανιού ή και το πέλαγος[67], και μάλιστα σε περιοχές, σε μέτριο υψόμετρο, που βρίσκονται στα άκρα τομέων με διατηρημένα λαξεύματα, οι οποίες κάποτε επικοινωνούν με χαμηλότερα επίπεδα μέχρι και την ακτή[68].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια βραχογραφία κωπήλατου καραβιού[69] (εικ. 2-4) μεγάλων διαστάσεων, μήκους μεταξύ 2,10 και 2,30 μ.[70] και ύψους 1 μ., χαραγμένη στην κατακόρυφη επιφάνεια βαθμιδωτού λαξεύματος (εικ. 2), σε χαμηλό σχετικά υψόμετρο, που είναι ορατή από τον μυχό του λιμανιού, αλλά όχι από μακρινή απόσταση – ούτε από την είσοδο του λιμανιού, ούτε από την ανοικτή θάλασσα.

Στην βραχογραφία της Μύρινας ιστίο δεν διακρίνεται, εξάλλου δεν υπήρχε αρκετός χώρος για να χαραχθεί πάνω στον βράχο που είχε επιλεγεί για την παράσταση (εικ. 3-4). Φαίνεται ότι αναπαριστά μεγάλο κωπήλατο καράβι, αφού τα κουπιά που διακρίνονται είναι ίσως μέχρι δώδεκα (ή δεκατρία), δηλαδή είχε τουλάχιστον εικοσιτέσσερις (αν όχι εικοσιέξη) κωπηλάτες, αριθμό που ενδέχεται να αντιστοιχεί σε τριακόντορο (πλοίο με τριάντα κωπηλάτες), εφόσον δεν είναι απαραίτητα ακριβής ο αριθμός των κουπιών στην εικονογραφία. Αυτός ο τύπος κωπήλατου καραβιού μαρτυρείται μεν από τον Ηρόδοτο, αλλά πιστεύεται ότι προϋπήρχε ήδη του Ομήρου, αφού τριακόντορος θεωρείται ότι ήταν το πλοίο του Θησέα, αλλά και των Μινύων αποίκων της Θήρας, ενώ υπάρχουν μαρτυρίες από την εικονογραφία και την Γραμμική Β για σκάφη της Χαλκοκρατίας με τριάντα περίπου κωπηλάτες[71].

Η πλώρη και η πρύμνη του χαραγμένου καραβιού φαίνεται ότι βρίσκονται αντίστοιχα στα αριστερά και στα δεξιά του θεατή. Ένα μικρό πλάγιο προς τα κάτω εξάρτημα στο κάτω μέρος της πλώρης θα μπορούσε μάλλον να απεικονίζει κουπί (παρά πρωτο-έμβολο) (εικ. 4:2: μήκος εγχάραξης πολύ μικρότερο και με ελαφρά αποκλίνουσα κατεύθυνση από ό,τι τα άλλα κουπιά, ενώ στο 4:1: η συμπλήρωση είναι αβέβαιη). Η διαμόρφωση της έντονα γωνιώδους πλώρης – έστω με πλάγιο εξάρτημα (;) (αν δεν πρόκειται για κουπί) στο κάτω μέρος της– με μια σχεδόν οριζόντια προεξοχή (ακροστόλιο;) σε σημείο σαφώς υψηλότερο από την ίσαλο γραμμή, καθώς και η ελαφρά καμπύλη, σε αμβλεία γωνία –όπως φαίνεται από τα διατηρημένα χαράγματα–, χαμηλότερη πρύμνη, αλλά και γενικά το σχήμα του σκαριού, παρουσιάζουν ομοιότητες με παραστάσεις καραβιών, τόσο της Πρώιμης όσο και της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Τα τελευταία είναι κυρίως ιστιοφόρα, τα οποία έπρεπε, όμως, προφανώς να χρησιμοποιούσαν κωπηλάτες ως εναλλακτική κινητήρια δύναμη[72]. Το σκαρί της βραχογραφίας της Μύρινας αναπαρίσταται

65 Marangou 2006, 2016.

66 Marangou 2006: υπονοείται πλιάτσικο ή σύληση ναυαγισμένων καραβιών από τους κατοίκους του νησιού.

67 Marangou 2006.

68 Marangou 2006, 2009, 2017, 2020.

69 Marangou 1995 (προκαταρκτική παρουσίαση), 2002β (λεπτομερής μελέτη).

70 Ανάλογα με το εάν συμπεριληφθούν ή όχι κάποια ίχνη στο δεξιό άκρο.

71 Langdon και Van de Moortel 2002, 502-503. Marangou 2002β, 516.

72 Πρόκειται για παραστάσεις κυρίως της ΥΕ ΙΙΙΓ, π.χ.: Πλοίο της Τραγάνας (Κορρές 1989. Wedde 2000, αρ. 643). Παραστάσεις με παρόμοια χαρακτηριστικά προέρχονται, μεταξύ άλλων, από το Γάζι (Basch 1987, εικ. 303, 306), την Ασίνη (Basch 1987, εικ. 309), το Δράμεσι (Basch 1987, εικ. 302Α-Β, ίσως ΜΕ-ΥΕ), τον Πύργο Λιβανάτων

με οριζόντιες παράλληλες γραμμές· παράλληλες, κατακόρυφες όμως, γραμμές εμφανίζονται σε μεσοελλαδικές ή υστεροελλαδικές παραστάσεις πλοίων, όπως στην πυξίδα της Τραγάνας ή την στήλη από το Δράμεσι, όπου ενδέχεται να αναπαριστούν interscalmnia[73]. Η επίπεδη, οριζόντια, κατώτερη εγχάραξη του ασύμμετρου κύτους της βραχογραφίας, που αλλάζει ελαφρά κατεύθυνση καθώς πλησιάζει προς την πρύμνη, παρουσιάζει εικονογραφικά χαρακτηριστικά που δεν αποκλείουν την απεικόνιση ακόμη πρωιμότερου σκάφους, όπως των ασύμμετρων τύπων των αρχών της Χαλκοκρατίας[74].

Εκτός, επομένως, από την προφανή συμβολική σημασία που πρέπει να ενείχε η βραχογραφία, μας παρέχει πληροφορίες και για έναν τύπο κωπήλατου πλοίου, που χρονολογείται πριν από την Αρχαϊκή, αλλά και την Γεωμετρική εποχή. Πράγματι, δεν φαίνεται να αναπαρίσταται έμβολο, το οποίο δεν μαρτυρείται νωρίτερα από τον 9ο αιώνα π.Χ., παρά σε πρόδρομη, όχι λειτουργική μορφή[75]. Όντως, στις παραστάσεις πλοίων της Εποχής του Χαλκού, το εξάρτημα στο κάτω μέρος της πλώρης δεν εξέχει αρκετά από την στείρα και δεν δείχνει ενίσχυσή της, ώστε να μπορεί να πλήξει εχθρικό πλοίο χωρίς κίνδυνο αυτοκαταστροφής, ενώ το ακροστόλιο στο άνω μέρος της στείρας θα εμπόδιζε την εμβολή, αφού προεξέχει περισσότερο από το «πρωτο-έμβολο»[76].

Ενόσω η μελέτη δεν έχει ολοκληρωθεί, και λαμβάνοντας υπόψη πρόσφατες έρευνες, βάσει των οποίων ορισμένες πρώιμες βραχογραφίες πλοίων στο Αιγαίο χρονολογούνται, εκτός από την Πρώιμη Χαλκοκρατία[77], και από την Τελική Νεολιθική[78], το θέμα της χρονολόγησης της βραχογραφίας της Μύρινας παραμένει ανοιχτό. Παρόμοιες δυσκολίες χρονολόγησης μεταξύ τέλους της Νεολιθικής και Χαλκοκρατίας επισημαίνονται και όσον αφορά στα πλοία της Μάλτας[79]. Προφανώς, δεδομένου ότι το λάξευμα πάνω στο οποίο έχει χαραχθεί το καράβι είναι τελείως επιφανειακό, επιβάλλεται σύνεση για την βέβαιη χρονολόγησή του. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί να αποφύγει κανείς την παραπάνω διαπίστωση, ότι τα διατηρούμενα χαρακτηριστικά του σκάφους προσομοιάζουν με εκείνα καραβιών τουλάχιστον της (Ύστερης;) Εποχής του Χαλκού. Επίσης, η βραχογραφία έχει χαραχθεί σε λάξευμα που πιθανόν ανήκει στην πρωϊμότερη κατηγορία κατασκευών του Κάστρου[80], με μερικές μικρές βαθμίδες στο δεξί του πλευρό, που οδηγούν στην άνω οριζόντια επιφάνεια του βράχου (εικ. 2). Ο βράχος του λαξεύματος φαίνεται ότι υπέστη τροποποιήσεις στη συνέχεια, όταν κατασκευάσθηκε παράπλευρα «δωμάτιο», ενώ υπάρχουν και ίχνη πιθανής προσπάθειας μεταγενέστερης αποκοπής/λατόμησης του βράχου στο άνω μέρος της βραχογραφίας (Μ και Ν στην εικ. 4). Σε μια ενδεχόμενη χρονολόγηση στα τέλη της Χαλκοκρατίας οδηγούν ορισμένα κινητά ευρήματα, από άλλα

(Wachsmann 1998, εικ. 7.8, 7.9, 7.16). Όσον αφορά στους κωπηλάτες των ιστιοφόρων, βλ. Marangou 1990.

73 Βλ. προηγούμενη υποσημείωση. Για διάφορες ερμηνείες των παράλληλων οριζόντιων εγχαράξεων βλ. Marangou 2002β, 517. Μερικά από τα σκαριά των προϊστορικών πλοίων που είχαν χαραχθεί στους ορθοστάτες του Hal Tarxien στη Μάλτα αναπαρίστανται και αυτά με παράλληλες οριζόντιες γραμμές: Woolner 1957, εικ. 1-3. Ωστόσο, και ορισμένα ελληνιστικά ακιδογραφήματα της Δήλου παριστάνουν ιστιοφόρα με πρόχειρες οριζόντιες παράλληλες εγχαράξεις στο σκαρί (Basch 1987, εικ. 804, κυρίως αριθ. 27, 36, 41), αλλά οι τύποι των πλοίων είναι διαφορετικοί.

74 Π.χ. Wachsmann 1998, 73, εικ. 5.4, και 74, εικ. 5.8 Β.

75 Για την εξέλιξη από «πρωτο-έμβολο» σε έμβολο βλέπε Basch 1987, εικ. 318. Wachsmann 1998, 157-158. Wedde 2000, 171, 172, εικ. 15. Για αναπαράσταση εμβόλου, βλέπε π.χ. Basch 1987, εικ. 323, 344, 374. Wedde 2000, εικ. 16 (Γεωμετρική εποχή). Basch 1987, εικ. 428 (Αρχαϊκή εποχή), εικ. 619 (Κλασσική εποχή), εικ. 804, κυρίως αριθ. 10, 14, 18 (Ελληνιστική εποχή).

76 Wachsmann 1998, 157-158.

77 Wachsmann 1998, 74, εικ. 5.8 Β.

78 Όπως Televantou 2008 και Τελεβάντου 2013. Σημειωτέον ότι και στις βραχογραφίες του Στρόφιλα το σκαρί απεικονίζεται με κατακόρυφες παράλληλες γραμμές: πρβλ. υποσημ. 72-73.

79 Fenwick 2017. Για τους τύπους σκαφών της Νεολιθικής εποχής βλ., μεταξύ άλλων, Marangou 2001.

80 Marangou 2012α, 2012β, 2019, 2020.

σημεία της θέσης[81]. Ωστόσο, όπως ήδη σημειώθηκε, υπάρχουν ενδείξεις από ορισμένους τομείς λαξευμάτων για πρωϊμότερη ανθρώπινη παρουσία στο Κάστρο.

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΩΝ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΩΝ

Αναφερθήκαμε προηγουμένως σε λαξεύματα, για τα οποία δεν φαίνεται αποδεκτή με βεβαιότητα μια ορθολογική ερμηνεία, είτε λόγω του μη λειτουργικού μεγέθους τους, είτε λόγω άλλων ακατανόητων χαρακτηριστικών, είτε λόγω του ότι είναι εξαιρετικά δυσπρόσιτα[82]. Υπάρχουν επομένως και κατασκευές δυσερμήνευτες, καθώς δεν είναι προφανής κάποια συγκεκριμένη πρακτική λειτουργία τους, έστω παράλληλα ή εναλλακτικά με άλλη/ες μη πρακτική/ές: μικροί λαξευμένοι χώροι σε δύσβατα ύψη, κόγχες, σειρές βαθμίδων και λαξευμένα μονοπάτια που ανεβοκατεβαίνουν γύρω από ένα μεγάλο βράχο[83], ή κλίμακες που δεν καταλήγουν πουθενά[84]. Η δυσχερής πρόσβαση σε αυτά μόνο από ένα στενό, δυσδιάκριτο μονοπάτι μπορεί να θεωρηθεί και ως απόκρυψή τους από μη εξουσιοδοτημένα άτομα. Η υπόθεση της προσπάθειας απόκρυψης ίσως υποστηρίζεται και από το γεγονός ότι συχνά, έστω σε χώρους και επίπεδα που γειτνιάζουν με τα εν λόγω λαξεύματα, δεν υπάρχει αρκετή θέση, λόγου χάριν για θεατές ή συμμετέχοντες σε κάποια διαδικασία. Το γεγονός δε ότι παράλληλα ορισμένες τέτοιες κατασκευές δεν είναι ορατές ούτε από τη θάλασσα μπορεί να σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι επιδιώκεται απόκρυψη ή προστασία από κινδύνους προερχόμενους από εκεί[85].

Επομένως, μερικές φορές, δεν μπορούμε καν, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, να προτείνουμε αξιόπιστες υποθέσεις για τους ενδεχόμενους σκοπούς της κατασκευής και της χρήσης ορισμένων λαξευμάτων. Και αυτό δεν οφείλεται απλά και μόνο στις δυσκολίες, λόγω καταστροφής και ελλιπούς διατήρησης, όπως σημειώθηκε παραπάνω, τμημάτων των κατασκευών, αλλά και ολόκληρων περιοχών με λαξεύματα, όσο και αν το πρόβλημα εντείνεται από αυτές. Μοιραία, ο αινιγματικός χαρακτήρας ορισμένων λαξευμάτων, σε αντιδιαστολή από τις κατά τα φαινόμενα χρηστικές ερμηνείες άλλων, μας κατευθύνει προς την υπόθεση ότι εσκεμμένα είχαν προβλεφθεί διαφορετικές λειτουργίες και σκοπιμότητες των κατασκευών και ότι, επομένως, μεταξύ άλλων, αυτές εμπεριείχαν και εξειδικευμένα νοήματα[86].

Σε άλλες περιπτώσεις, η υπόθεση των συμβολικών συμπεριφορών προκύπτει από ορισμένες κατηγορίες ευρημάτων, όπως είναι τα θραύσματα πήλινων ειδωλίων Αρχαϊκής έως Ελληνιστικής περιόδου, μέχρι στιγμής γυναικείων, και μάλιστα κεφαλών με πώλο και πέπλο και ένθρονων σωμάτων, χαρακτηριστικών της εικονογραφίας ορισμένων γυναικείων θεοτήτων[87]. Αρκετά θραύσματα προέρχονται, μεταξύ άλλων, από ένα σημείο που βρίσκεται σε αρκετό υψόμετρο, στην άκρη των βράχων, με ανοιχτή θέα προς το λιμάνι, και συγκεκριμένα την είσοδό του, δίπλα σε μια απλή κατασκευή από μια σειρά λίθων. Πρόκειται για σταυροδρόμι, μεταξύ, αφενός, διόδου προς τις υπόλοιπες περιοχές του Κάστρου, και αφετέρου συνδυασμού λαξευμένων βαθμιδωτών και φυσικών διαβάσεων, οι οποίες κατευθύνονται χαμηλότερα, προς το επίπεδο της θάλασσας[88]. Γυναικεία παρουσία μαρτυρούν και πήλινα βαρίδια εργαλειού,

81 Υπό μελέτη ακόμη, αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, στις πρώιμες φάσεις, γκρίζα κεραμεική διαφόρων τύπων και περιόδων (Τροία VII, VIII, ενώ δεν αποκλείεται η VI), ενώ στη συνέχεια μαρτυρείται και «barbarian» κεραμεική: Marangou 2016, 2020.

82 Marangou 2002γ.

83 Marangou 2002γ.

84 Marangou 2002γ, 2017, 2019, 2020.

85 Marangou 2006, 2012α.

86 Marangou 2002γ, 2012α, 2012β, 2019, 2020.

87 Marangou 2006, εικ. 22.5· 2009, εικ. 12.9a-b. Πήλινα ειδώλια είχαν βρεθεί και προηγουμένως στο Κάστρο (χωρίς διευκρίνιση περιοχής): Χαριτωνίδης 1963. Αρχοντίδου 1994, 55, εικ. 12-13.

88 Marangou 2006, 2020.

πηνία και σφονδύλια, ή ίσως και μερικά μετάλλινα κοσμήματα, σε ορισμένες περιοχές[89].

Ειδώλια βρέθηκαν επομένως, μεταξύ άλλων, και σε περιοχές με πανοραμική θέα προς τη θάλασσα και το λιμάνι. Τόσο η τοπική θεά Λήμνος, όσο και οι θεές Βενδίς, Κυβέλη[90], (Μεγάλη) Μητέρα και Άρτεμις, ήσαν θεότητες της φύσης. Η Άρτεμις ειδικότερα, η οποία συγχωνεύθηκε με την Λήμνο, η σημαντικότερη θεά του νησιού από την Κλασική εποχή, της οποίας ιερά είναι γνωστά στην ευρύτερη περιοχή της Μύρινας[91], χαρακτηρίζεται και από ορισμένες ιδιότητες της Εκάτης, συνδέεται δε σε ιστορικούς χρόνους με σταυροδρόμια, εισόδους, όρια, χώρους διαβάσεων και μεταβάσεων, φυλάσσει μάλιστα λιμάνια και διαδρομές. Τα λιμάνια και τα αγκυροβόλια αποτελούν σημεία διάβασης, αφού συνιστούν αφετηρίες και τέρματα θαλάσσιων ταξιδιών[92]. Διαβατήριες τελετές τελούνται στις αρχές ή το τέλος μιας διαδικασίας, όπως κατά την διάβαση φυσικών ορίων ή οριακών καταστάσεων. Ενδέχεται επομένως εδώ, κάποιες συμβολικές συμπεριφορές να συνδυάζουν χώρους και τυπικά που αφορούν διαβάσεις, με απεικονίσεις και ίσως τελετές που προϋποθέτουν την πεποίθηση στην ύπαρξη μιας ή περισσοτέρων γυναικείων θεοτήτων της φύσης.

Από την άλλη πλευρά, είναι γνωστή η σχέση, σε πρώιμες εποχές, ανδρικών και αργότερα γυναικείων θεοτήτων με μνημεία λαξευμένα στα βράχια σε όρη της Ανατολίας[93]. Ειδικότερα, η Κυβέλη αναπαρίσταται ανάγλυφα σε «προσόψεις» που σχετίζονται με βαθμιδωτούς βωμούς και θρόνους, ενώ συνδέεται και αυτή με σημεία «διαβάσεων». Τα τυπικά που αφορούν θεότητες σαν την Μητέρα και την Κυβέλη διαδραματίζονται στο ύπαιθρο, μέσα στη φύση, και περιλαμβάνουν αναβάσεις από βαθμιδωτές οδούς, πλατφόρμες, κόγχες, αγωγούς και λαξευτές «λεκάνες», ενώ η δυσχερής πρόσβαση αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό. Αντιστοιχίες παρουσιάζουν και τα λεγόμενα ιερά βράχων της Θράκης, ενώ είναι γνωστές, τόσο οι ανεικονικές λατρείες, τις οποίες υποδηλώνουν λαξευτές σε βράχους κατασκευές σε περιοχές υπό επίδραση των Χετταίων, όσο και ο ανεικονικός και ανώνυμος χαρακτήρας της (Μεγάλης) Μητέρας στη Φρυγία και την Θράκη[94]. Όσο και αν υπάρχουν διαφορές στο Κάστρο σε σύγκριση με τα παραπάνω, ωστόσο είναι προφανείς και οι ομοιότητες, οι δε παραλληλισμοί οδηγούν σε υποθέσεις προς επιβεβαίωση. Σαφής είναι πάντως στο Κάστρο μία, τουλάχιστον, γυναικεία παρουσία.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

Παρά την σοβαρή καταστροφή και διάβρωση του Κάστρου, διακρίνουμε διαχρονικές χρήσεις και πιθανόν λειτουργίες των λαξευμάτων με, κατά τα φαινόμενα, ειδικευμένες σκοπιμότητες ανά τομείς και κατηγορίες κατασκευών. Οι δομές είναι πολύπλοκες, ενώ μας επιτρέπουν τόσο χρηστικές, όσο και συμβολικές υποθέσεις ερμηνείας, οι οποίες δεν αλληλοαποκλείονται απαραίτητα. Αυτό που διακρίνουμε, ωστόσο, είναι ένα σύνθετο σύστημα, έστω και αν μεσολάβησαν τροποποιήσεις και ενδεχόμενες αλλαγές χρήσης στο πέρασμα των εποχών.

Το τοπίο, θαλάσσιο και νησιωτικό, και το βραχώδες περιβάλλον παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες. Το λαξευμένο «μεγαλιθικό» σκηνικό δημιουργήθηκε τεχνητά μέσα σε αυτό το ιδιάζον φυσικό περιβάλλον, με το οποίο και ενοποιείται. Η επίταση, με την ανθρώπινη επίδραση, της

89 Marangou 2006, 2009. Είναι γνωστές οι υφάντρες από τη Λήμνο ήδη στη Γραμμική Β (*ra-mi-ni-ja*), η δε βασίλισσα Υψιπύλη υφαίνει (Ευριπίδου *Ὑψιπύλη* frg. 752f 9-11).

90 Για την λατρεία της Κυβέλης στο βορειοανατολικό Αιγαίο βλ. Ρούγγου 2013. Για ειδώλια Κυβέλης και θεότητας με πώλο από την Λέσβο βλ. Αχειλαρά 2005, 128-129, 136-137.

91 Αρχοντίδου 1994. Beschi 2001.

92 Romero Rocio 2000. Fenet 2002. Marangou 2009, 2016, 2019.

93 Marangou 2009, 2016, 2019, 2020, με σχετική βιβλιογραφία.

94 Λεπτομερέστερη παρουσίαση: Marangou 2009, 2016, 2019, 2020.

σημασίας του φυσικού χώρου επέτρεπε την μετάδοση πληροφοριών και επηρέαζε την συμπεριφορά των ανθρώπων[95]. Η εσκεμμένα διαφοροποιημένη πρόσβαση προς τις κατασκευές ή μεταξύ κατασκευών, η οποία είτε διευκολύνεται είτε, αντίθετα, δυσχεραίνεται, δείχνει και αυτή έλεγχο, προμελέτη και σύνθετη σύλληψη.

Οι σύνδεσμοι με την θάλασσα και την ναυτιλία, οι μαρτυρίες για χρηστικές λειτουργίες, καθώς και οι συμβολικές συμπεριφορές, που πρέπει να εκφραζόντουσαν με κάποια τυπικά, συνιστούν μερικές από τις σημαντικότερες πτυχές της μελέτης των λαξευμάτων, που είναι σε εξέλιξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Armao, E. 1951. *In giro per il Mar Egeo con Vicenzo Coronelli.* Firenze: Olschki.

Αρχοντίδου, Α. 1994. «Η Μύρινα υπό το φως των ανασκαφών.» *Αρχαιολογία* 50:50-55.

Αρχοντίδου-Αργύρη, Α., και Μ. Κοκκινοφόρου, επιμ. 2004. *Η Μύρινα της πρώιμης εποχής του Χαλκού*. Λήμνος: Υπουργείο Πολιτισμού – Κ' ΕΠΚΑ.

Αχειλαρά, Λ. 2005. *Η κοροπλαστική της Λέσβου.* Τόμ. Ι-ΙΙ. Μυτιλήνη: Υπουργείο Πολιτισμού – Κ' ΕΠΚΑ.

Basch, L. 1987. *Le musée imaginaire de la marine antique.* Athènes: Institut Hellénique pour la Préservation de la Tradition Nautique.

Belon du Mans, P. 1588. *Observations de plusieurs singularités et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estrangers, rédigées en trois livres*. Paris: Chez H. de Marnef, et la veuve G. Cavellat, avec privilège du Roy.

Beschi, L. 2001. «I disiecta membra di un santuario di Myrina (Lemno).» *ASAtene* 79:191-251.

Choiseul-Gouffier, M.G.F.A. 1809. *Voyage pittoresque de la Grèce*. Tome second. Paris.

Conze, A. 1986. *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*. Επανεκτύπωση. Amsterdam: Verlag A.M. Hakkert. Πρωτότυπη έκδοση 1860, Hannover.

Coronelli, V. 1696. Forte di Lemno. Χειρόγραφος χάρτης. Εθνική Βιβλιοθήκη Γαλλίας, Département Cartes et Plans, GE DD-2987.

Dappert, O. 1703. *Description exacte des îles de l'archipel et de quelques autres adjacentes, dont les principales sont Chypre, Rhodes, Candie, Samos, Chio, Negrepont, Lemnos, Paros, Delos, Patmos avec un grand nombre d'autres*. Amsterdam.

De Launay, L. 1897. *Chez les Grecs de Turquie*. *Le Pays et les Mœurs. Autour de la mer Egée.* Paris: E. Cornély.

Du Loir, sieur. 1654. *Les voyages du sieur Du Loir: contenus en plusieurs lettres écrites du Levant.* Paris: Chez G. Clouzier, sur les Degrez de la Sainte Chapelle, avec privilège du Roy.

Fenet, A. 2002. «Les dieux olympiens et la mer: le cas de la Messénie et de la Laconie.» Στο Tzalas 2002, τόμ. 1, 335-344.

Fenwick, V. 2017. «Robert Newall's Primary Record of the Prehistoric Ship Graffiti at Hal Tarxien, Malta: new thoughts on their significance.» *IJNA* 46:415-426.

Fornadel, A.P., P.C. Voudouris, P.G. Spry, και V. Melfos. 2012. «Mineralogical, stable isotope, and fluid inclusion studies of spatially related porphyry Cu and epithermal Au-Te mineralization, Fakos Peninsula, Limnos island, Greece.» *Mineralogy and Petrology* 105 (1):85-111.

Fredrich, C. 1906. «Lemnos II. Topographisches und archäologisches.» *AM* 31:241-255.

_____. 1915. *Vor den Dardanellen, auf altgriechischen Inseln und auf dem Athos*. Berlin: Weidmansche Buchhandlung.

ΙΓΜΕ. 1993. *Γεωλογικός Χάρτης Ελλάδας: 1:50.000 Νήσος Λήμνος.* Αθήνα: Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών.

Κάστρων Περίπλους. 1999. *Κάστρων Περίπλους.* Συλλογική δημοσίευση. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Διεύθυνση Αποτυπώσεων.

Κορρές, Γ.Σ. 1989. «Νέαι παρατηρήσεις ἐπί τῆς παραστάσεως πλοίου τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ:1 πυξίδος ἐκ Τραγάνας Πύλου.» Στο *Tropis I, 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity (Piraeus 1985)*, επιμ. H. Tzalas, 177-202. Athens: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.

Langdon, M.K., και A. Van de Moortel. 2002. «An early Attic triaconter.» Στο Tzalas 2002, τόμ. 1, 501-506.

95 Marangou 2002α, 2019.

Μαραγκός, Τ. 1954-1982. Αδημοσίευτο αρχείο και προφορική επικοινωνία.

Marangou, C. 1977. «Les représentations de bateaux dans la Protohistoire égéenne.» Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Université de Paris I (Panthéon-Sorbonne).

_____. 1990. «Rowers paddling sailing ships in the Bronze Age Aegean.» Στο *Tropis II, 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity (Delphi 1987)*, επιμ. H. Tzalas, 259-270. Athens: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.

_____. 1995. «A rock engraving in Lemnos (preliminary study).» Στο *Tropis III, 3d International Symposium on Ship Construction in Antiquity (Athens 1989*), επιμ. H. Tzalas, 309-319. Athens: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.

_____. 2001. «Neolithic craft: evidence about types and uses.» Στο *Αρχαιομετρικές Μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα,* επιμ. Ι. Μπασιάκος, Ε. Αλούπη, και Γ. Φακορέλλης, 737-751. Αθήνα: Ελληνική Αρχαιομετρική Εταιρεία – Εταιρεία Αρχαιολογικών Μεσσηνιακών Μελετών.

_____. 2002α. «Rock-art and landscape in Myrina, island of Lemnos, Greece.» Στο *International Rock-Art Conference Proceedings, vol. 2*, *12th IRAC (Ripon, May 1999)*, επιμ. P. Whitehead, W. Whitehead, και L. Loendorf, 147-153. American Indian Rock Art 26. Tucson: American Rock Art Research Association.

_____. 2002β. «The Myrina ship re-examined.» Στο Tzalas 2002, τόμ. 1, 513-522.

_____. 2002γ. «Rocks and Itineraries: Sea and Land Perspectives on an Aegean island.» Στο *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations, V Deia International Conference of Prehistory* (Deia 2001), επιμ. W.H. Waldren και J.A. Enseyat, 7-18. *BAR-IS* 1095. Oxford: Archaeopress.

_____. 2006. «Land and Sea connections: the Kastro rock-cut site (Lemnos island, Aegean Sea, Greece).» Στο *Connected by the Sea. Proceedings of the 10th International Symposium on Boat and Ship Archaeology (Roskilde 2003)*, επιμ. L. Blue, F. Hocker, και A. Englert, 130-136. Oxford: Oxbow Books.

_____. 2009. «Carved Rocks, functional and symbolic (Lemnos island, Greece).» Στο *Prehistoric Art: Signs, Symbols, Myth, Ideology*, επιμ. D. Seglie, M. Otte, L. Oosterbeek, και L. Remacle, 93-101. *BAR-IS* 2028. Oxford: Archaeopress.

_____. 2012α. «A Constructed Maritime Landscape: The Carved Setting at Myrina Kastro (Island of Lemnos, Greece).» Στο *IKUWA 3. Beyond Boundaries. Proceedings of the 3rd International Congress on Underwater Archaeology*, *9th to the 12th July 2008, London*, επιμ. J. C. Henderson, 269-276. Römisch-Germanische Kommission, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 17. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

_____. 2012β. «The rock-cut site at the Myrina Kastro: Consideration of symbolic aspects.» Στο *Proceedings of the First International Symposium on Ancient Cultures in South-East Europe and the Eastern Mediterranean, "Megalithic Monuments and Cult Practices"*, *October 11-14 2012*, επιμ. V. Markov, 126-137. Blagoevgrad, Bulgaria: Neofit Rilski University Press.

_____. 2016. «On-going research at Myrina Kastro, Lemnos island: current matters and points at issue.» Στο *Proceedings of the Second International Symposium on Ancient Cultures in South-East Europe and the Eastern Mediterranean, "Megalithic Monuments and Cult Practices"*, *October 2016*, επιμ. V. Markov, 185-194. Blagoevgrad, Bulgaria: Neofit Rilski University Press.

_____. 2017. «The Kastro Coastal Rock-cut Site (Myrina, Island of Lemnos): Metaphorical, Representational and Tangible Maritime Aspects.» Στο *Under the Mediterranean: The Honor Frost Foundation Conference of 'Mediterranean Maritime Archaeology',* Λευκωσία, Οκτώβριος 2017. https://ucy.ac.cy/underthemediterranean/documents/Images/Abstracts_of_papers_posters/Maritimity._Between_Land_and_Sea.pdf. Τελευταία επίσκεψη 16 Ιουλίου 2020.

_____. 2019. «Η φύση ως σκηνικό συμβολικών συμπεριφορών στο πρώιμο Αιγαίο: το Κάστρο της Μύρινας Λήμνου.» Στο *Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους έως και την Ύστερη Αρχαιότητα, Διεθνές Συνέδριο*, *Λήμνος, 11-15 Σεπτεμβρίου 2019*, τόμος περιλήψεων, 174-175. Λέσβος: Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων.

_____. 2020. «Rocks and the Sea at Myrina Kastro, Lemnos island.» Στο *Neôteros. Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger on the Occasion of His Retirement*, επιμ. B. Davis, και R. Laffineur, R., 261-270, pls. LIV-LV. *Aegaeum* 44. Leuven: Peeters.

Marangou, C., και P. Della Casa. 2008α. «Islands in the Mediterranean: introduction.» Στο Marangou και Della Casa 2008β, 171-177.

_____, επιμ. 2008β. *Islands in the Mediterranean*. *EJA* Special Issue 11 (2-3).

Μοσχίδης, Α. 1907. *Ἡ Λῆμνος, ἤτοι ἱστορικὸν δοκίμιον τῆς νήσου ταύτης. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθημᾶς. Εἰς δύο τεύχη. Τεῦχος Α: Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1770*. Ἀλεξάνδρεια: ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Ταχυδρόμου» Γ. Τηνίου.

Παντελίδης, Γ. 1876. *Ἱστορία τῆς Νήσου Λήμνου ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους μέχρι σήμερον.* Ἀλεξάνδρεια.

Παπαγεωργίου, Δ. 1998. «Ρεύματα και άνεμοι στο βόρειο Αιγαίο.» Στο *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του*

Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα, 22-25 Απριλίου 1996, επιμ. Χ. Ντούμας και V. La Rosa, 424-442. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών – Scuola Archeologica Italiana di Atene.

Papageorgiou, D. 2008. «The marine environment and its influence on seafaring and maritime routes in the prehistoric Aegean.» Στο Marangou και Della Casa 2008β, 199-222.

Pe-Piper, G., D.J.W. Piper, I. Koukouvelas, L.M. Dolansky, και S. Kokkalas 2009. «Postorogenic shoshonitic rocks and their origin by melting underplated basalts: The Miocene of Limnos, Greece.» *Geological Society of America Bulletin* 121:39-54.

Richter, O.F., von. 1822. *Wallfahrten im Morgenlande. Aus seinen Tagebüchern und Briefen dargestellet von J. Ph. G. Ewers*. Berlin: G. Reimer. Επανέκδοση Georg Olms Verlag, Hildesheim-Zürich-New York 2005.

Romero Rocio, M. 2000. *Cultos Marítimos y Religiosidad de Navegantes en el Mundo Griego Antiguo*. *BAR-IS* 897. Oxford: Archaeopress.

Ρούγγου, Κ. 2013. «Η λατρεία της Κυβέλης στο βορειοανατολικό Αιγαίο: Λέσβος, Χίος, Λήμνος.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Τελεβάντου, Χ. 2013. «Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου.» *ΠΑΕ*:185-189.

Televantou, C.A. 2008. «Strophilas: a Neolithic Settlement on Andros.» Στο *Ορίζων Horizon. A Colloquium on the prehistory of the Cyclades*, επιμ. N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas, και C. Renfrew, 43-53. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, Β. 1986. *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος-20ός αιώνας)*. *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής*, Παράρτημα 33 του Θ' Τόμου. Θεσσαλονίκη : Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Tozer, H.F. 1890. *The islands of the Aegean*. Oxford: Clarendon Press.

Tzalas. H., επιμ. 2002. *Tropis VII, 7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity (Pylos 1999)*. Vols. 1-2. Athens: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.

Φιλανιώτου, Ο. 2012. «Νέα δεδομένα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές της Λήμνου.» *ASAtene* 88:309-346.

Wachsmann, S. 1998. *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*. London: Chatham Publishing.

Wedde, M. 2000. *Towards a Hermeneutics of Aegean Bronze Age Ship Imagery*. *Peleus* 6. Mannheim – Möhnesee: Bibliopolis.

Woolner, D. 1957. «Graffiti of ships at Tarxien, Malta.» *Antiquity* 31:60-67.

Χαριτωνίδης, Σ. 1963. «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα νήσων Αἰγαίου. Λῆμνος. Μύρινα.» *ΑΔ* 18 Β1:265.

Εικ. 1. Άποψη της χερσονήσου του Κάστρου από τα ανατολικά (2005).

Εικ. 2. Το βαθμιδωτό λάξευμα με την βραχογραφία του καραβιού που έχει επικαλυφθεί με σύγχρονο σύνθημα. Στο δεξιό άκρο της κατακόρυφης επιφάνειας, διακρίνονται οι μικρές βαθμίδες που οδηγούν στην οριζόντια επιφάνεια του λαξεύματος (2003).

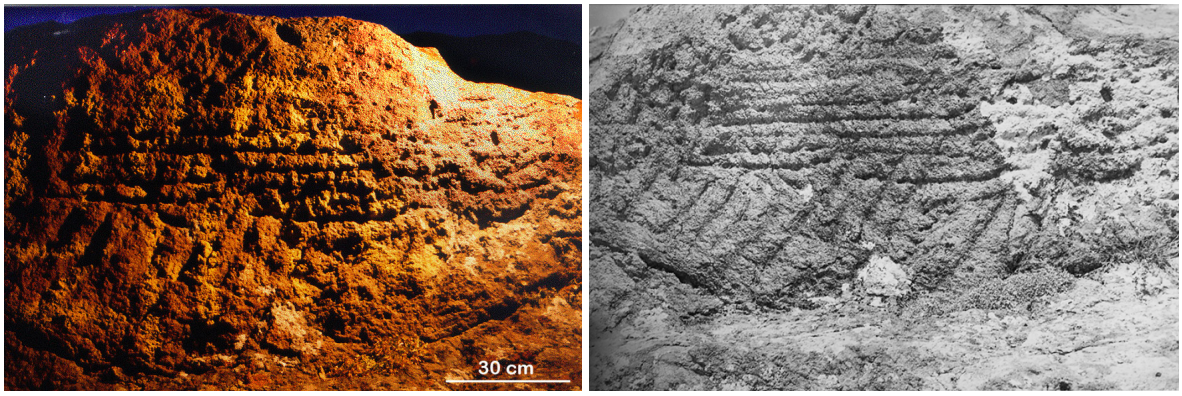

Εικ. 3. Η βραχογραφία του καραβιού σε κατακόρυφη επιφάνεια λαξεύματος: α) (2003), β) δεκαετία του 1950 (φωτογραφία Τρύφωνος Μαραγκού).

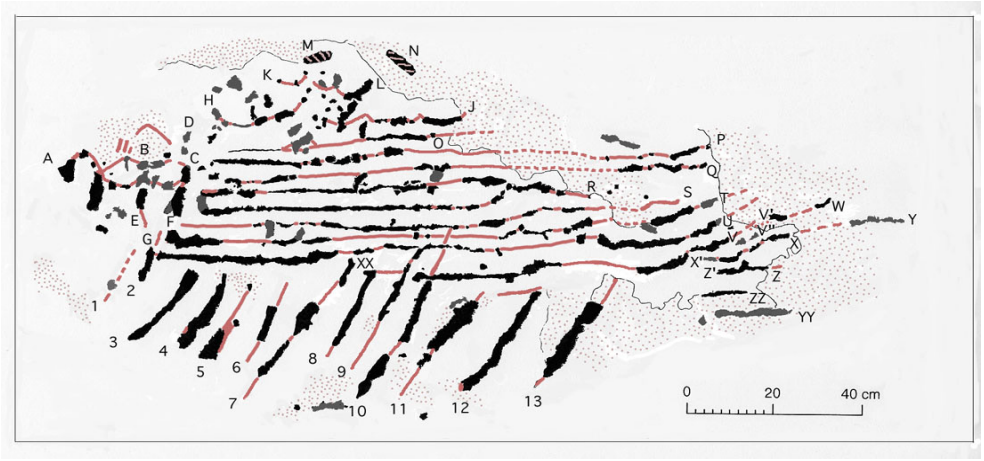

Εικ. 4. Σχέδιο με ερμηνευτική προσέγγιση της βραχογραφίας, με βάση αποτύπωση, επί τόπου παρατηρήσεις και αρχειακές φωτογραφίες. Με σκούρο γκρίζο χρώμα: πιθανή φυσική φθορά. Με κοκκινωπό χρώμα: προτεινόμενες συμπληρώσεις· με διακεκομμένες γραμμές: αβέβαιες συμπληρώσεις. Περιοχές με κουκκίδες: κατεστραμμένα τμήματα. 1: αβέβαιη συμπλήρωση (κουπί ή «πρωτο-έμβολο»;)· 2: κουπί (;), 3-13: κουπιά. G-F-C-D: πλώρη/στείρα· A-B-E: ακροστόλιο (;)· ZZ, Z-Z', X'-X-Y, V-V'-W: σωζόμενα ίχνη άκρου πρύμνης. Μ και Ν: ίχνη προσπάθειας λατόμησης του βράχου (2000, 2009).

«Επιστροφή στας Μυκηναϊκάς Ακροπόλεις»

Αναζητώντας ίχνη προϊστορικής κατοίκησης στην Ακρόπολη των Αθηνών

Γιάννα Βενιέρη

SUMMARY: "RETURN TO THE MYCENAEAN ACROPOLEIS". IN SEARCH OF THE PREHISTORIC ELEMENTS IN THE ACROPOLIS OF ATHENS

This article presents the preliminary results of the study of the pottery recovered from the limited prehistoric strata found during archaeological works for the protection of the Arrephorion on the Athenian Acropolis. The project was carried out by the Acropolis Restoration Service and the 1st Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities during 2005-2006.
The prehistoric pottery was discovered in the fill removed from cavities in the natural rock, in the east room of the Arrephorion and dates back to the Early Helladic and Middle Helladic period. The pottery from the Arrephorion supplements the evidence recovered during previous archaeological investigations along the north wall of the Acropolis, namely in the area west, north and east of Erechtheion and completes the gap in the prehistoric chronological sequence of the Athenian Acropolis.

Η αγάπη μου για την Κρήτη και η συμμετοχή μου, ήδη από φοιτήτρια, σε ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες στο νησί, με ώθησαν να επικεντρωθώ στη μελέτη του μινωϊκού πολιτισμού. Η θητεία μου ωστόσο, ως αρχαιολόγου στην Εφορεία Ακροπόλεως για 12 χρόνια (1996-2008) και ιδιαίτερα η συμμετοχή στην ανασκαφή για την ανέγερση του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, καθώς και στις εργασίες αποχωμάτωσης και κατάχωσης του Αρρηφορίου, πάνω στον ιερό βράχο, μου έδωσαν τη δυνατότητα να καταγράψω και να μελετήσω κατάλοιπα της Εποχής του Χαλκού που προέκυψαν από τις ανασκαφικές εργασίες.

Ο τίτλος του κειμένου «Επιστροφή στας Μυκηναϊκάς Ακροπόλεις» μπορεί επομένως να μαρτυρά τις επιστημονικές μου αναζητήσεις των τελευταίων χρόνων. Θα μπορούσε όμως και να υπαινίσσεται ένα νοσταλγικό ταξίδι μνήμης στα όμορφα πανεπιστημιακά μας χρόνια και ιδιαίτερα στις περιπετειώδεις εκπαιδευτικές εκδρομές με τον Καθηγητή Γεώργιο Κορρέ ή μια «ανασκαφή» στη φοιτητική βιβλιοθήκη, όπου ακόμα υπάρχουν τα πανεπιστημιακά συγγράμματα που είχε μοιράσει ο Καθηγητής το 1985: *Αἱ Μυκηναϊκαὶ Ἀκροπόλεις* του Σπύρου Ιακωβίδη, *Ἑλλάς. Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ* της Emily Vermeule και πολλά άλλα. Έτσι, με ιδιαίτερη χαρά, συμμετέχω στον τιμητικό τόμο για τον Καθηγητή Γεώργιο Κορρέ, με την παρουσίαση κεραμικής που προέρχεται από την Ακρόπολη των Αθηνών και συγκεκριμένα από μικρής έκτασης προϊστορικά στρώματα, τα οποία εντοπίστηκαν κατά την αποχωμάτωση του Αρρηφορίου[1].

1 Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους μου, στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, Ε. Μπάνου, Σ. Μοσχονησιώτη, Θ. Βάκουλη και Α. Μπακανδρίτσου, που διευκόλυναν τη μελέτη μου.

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΑΡΡΗΦΟΡΙΟ

Ο οίκος των Αρρηφόρων ή *Αρρηφόριον,* οικοδόμημα του 5ου αι. π.Χ., βρίσκεται στα δυτικά του Ερεχθείου, σε επαφή με το βόρειο τείχος της Ακρόπολης. Ήταν η κατοικία των *Αρρηφόρων*, των νεαρών κοριτσιών, ηλικίας 7 έως 11 ετών, που προέρχονταν από τις αριστοκρατικές οικογένειες της αρχαίας Αθήνας και είχαν ως αποστολή να υφαίνουν κάθε χρόνο το νέο πέπλο με τον οποίο έντυναν, κατά τον εορτασμό των Παναθηναίων, το ξόανο της θεάς που φυλασσόταν στο ναό της Αθηνάς Πολιάδος[2]. Η θητεία τους διαρκούσε περίπου ένα έτος και έληγε κατά τον εορτασμό των *Αρρηφορίων*, μιας εορτής προς τιμήν της θεάς Αθηνάς που συνδεόταν με την καρποφορία. Σύμφωνα με τον Παυσανία, δύο από τις Αρρηφόρους μετέφεραν κατά τη διάρκεια της νύχτας στο ιερό της *Αφροδίτης εν Κήποις* κοντά στον Ιλισσό τα άρρητα ιερά της θεάς καλυμμένα (*ἄρρητα φέρειν*), για να μη μπορούν να δουν τι περιείχαν και από εκεί παραλάμβαναν άλλα δοχεία επίσης καλυμμένα και τα μετέφεραν πίσω στην Ακρόπολη. Η κάθοδος και η άνοδος γινόταν από τη μυστική κλίμακα που βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του Αρρηφορίου, σε επαφή με αυτό, και πρόκειται και για την ίδια κάθοδο που οδηγούσε στη μυκηναϊκή κρήνη[3].

Το κτήριο αποκαλύφθηκε το 1886, κατά τη διάρκεια των μεγάλων ανασκαφών της Ακροπόλεως από τους Π. Καββαδία και G. Kawerau[4]. Τα ανασκαφικά δεδομένα μας είναι άγνωστα, όμως το κτήριο αποτυπώθηκε και δημοσιεύθηκε στα γενικά τοπογραφικά σχέδια της Ακρόπολης με την ονομασία «Βόρειον Οἰκοδόμημα», ως ένα οικοδόμημα ορθογώνιας σχεδόν κάτοψης με προστώο στη νότια πλευρά του. Στα δυτικά του και σε επαφή με αυτό υπάρχει ένας περίκλειστος υπαίθριος χώρος. Πρόκειται πιθανότατα για τη λεγόμενη *σφαιρίστρα των Αρρηφόρων*[5]. Το οικοδόμημα έχει περίπου 45 μ. μήκος και 15 μ. πλάτος. Το Δωμάτιο Α (ανατολικό δωμάτιο) ή «αίθουσα του οίκου» του Αρρηφορίου (εικ. 1), έχει διαστάσεις 8,30 x 4,30 μ. και μέγιστο ύψος θεμελίου, 4,90 μ. Το πάχος των θεμελίων κυμαίνεται από 1,40 μ. έως 2 μ. Ως προς τις οικοδομικές φάσεις του μνημείου, σύμφωνα με τους νεότερους μελετητές, διακρίνονται τριών ειδών κατάλοιπα θεμελίων ανάλογα με το είδος των λίθων, αλλά και ως προς τον άξονα προσανατολισμού τους[6].

Τα θεμέλια του κτηρίου, κατασκευασμένα από το εξαιρετικά φθαρτό υλικό του πωρόλιθου (μαργαϊκού ασβεστόλιθου του Πειραιά), για πολλά χρόνια παρέμεναν εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την έντονη φθορά του μνημείου[7]. Το 2002, η Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Ακροπόλεως αποφάσισε την εκπόνηση μελέτης για την λήψη μέτρων προστασίας του[8]. Το έργο υλοποιήθηκε κατά τα έτη 2005 – 2006, από την Υπηρεσία Αναστήλωσης Μνημείων Ακροπόλεως σε συνεργασία με την Α' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων που είχε την εποπτεία των αρχαιολογικών ερευνών[9]. Καθώς τα μέτρα προστασίας που αποφασίσθηκαν περιελάμβαναν την κατάχωση του μνημείου, κρίθηκε απαραίτητη η πλήρης αποχωμάτωση της αίθουσας του «οίκου» από τα απορρίμματα (μπάζα) των παλαιών ανασκαφών έως το φυσικό βράχο.

---

2 Παυσ. 1.27.3.

3 Broneer 1939.

4 Καββαδίας και Kawerau 1907, 76-78. Bundgaard 1974, 11-12, πίν. 24-34, 37, 41, 45.

5 Πλούτ., *Βίοι Παράλληλοι*, *Ἰσοκράτης*, 839 γ.

6 Μανιδάκη 2006, 2.

7 Παπακωνσταντίνου 2006.

8 Μανιδάκη 2006, 2 σημ. 5. Εγγλέζος 2006.

9 Το έργο επέβλεψαν από πλευράς ΥΣΜΑ οι Β. Μανιδάκη – αρχιτέκτων, Δ. Εγγλέζος – Εδαφομηχανικός, Κ. Κίσσας – αρχαιολόγος και από πλευράς Α' ΕΠΚΑ, οι αρχαιολόγοι Γ. Βενιέρη και Δ. Χαραλαμπίδης.

Η αρχαιολογική πρόκληση, σε έναν ήδη ανεσκαμμένο χώρο και μάλιστα της Ακροπόλεως, ήταν η διερεύνηση για τυχόν ύπαρξη αρχαίων στρωμάτων. Οι ανασκαφείς του 19ου αιώνα είχαν φτάσει έως το φυσικό βράχο χωρίς να αφήσουν μάρτυρες ή άλλα στοιχεία βοηθητικά για τη χρονολόγηση της τάφρου θεμελίωσης των τοίχων, η οποία δεν εντοπίσθηκε, καθιστώντας τη διεξαγωγή των όποιων συμπερασμάτων χρονολόγησης και διάκρισης αρχιτεκτονικών φάσεων εξαιρετικά δύσκολη[10]. Διακρίθηκαν συνολικά 16 ανασκαφικά στρώματα εντός του Δωματίου Α και ένα στρώμα έδρασης του περιβόλου του λεγόμενου υπαίθριου χώρου[11].

Στην μελέτη αυτή, θα παρουσιάσουμε χαρακτηριστικά όστρακα των προϊστορικών χρόνων, από δύο ομάδες κεραμικής που προέρχονται από ανασκαφικά στρώματα (πρόκειται για γεμίσματα του βράχου), τα οποία εντοπίστηκαν σε περιορισμένη έκταση και θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε ως «κλειστά» σύνολα. Οι ομάδες αυτές περιείχαν επίσης ελάχιστα όστρακα των ιστορικών χρόνων, τα οποία ενδεχομένως να χρονολογούν την περίοδο διατάραξης των πρωϊμότερων αυτών στρωμάτων και επομένως την πρωταρχική κατασκευή του οικοδομήματος, καθώς επάνω τους πάτησαν οι θεμέλιοι λίθοι του βόρειου, του δυτικού και του νότιου τοίχου του Δωματίου Α.

Η πρώτη ομάδα, ΟΜ 2-Κ1 (στρώμα 12), προέρχεται από τη νοτιοδυτική γωνία του Δωματίου Α και περιείχε 41 συνολικά όστρακα. Η δεύτερη ομάδα, ΟΜ 1-Κ1 (στρώμα 16), προέρχεται από τη βόρεια πλευρά του Δωματίου Α, και συγκεκριμένα από την περιοχή μεταξύ της βορειοδυτικής γωνίας του λεγόμενου «εγκάρσιου» τοίχου και της σειράς των τριών πωρολίθων του Δωματίου Α (εικ. 1). Η κεραμική των παραπάνω στρωμάτων χρονολογείται από την ΠΕ έως την ΥΕ Ι/ΙΙ περίοδο.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Αρκετά από τα όστρακα χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, και στις τρεις περιόδους, ΠΕ Ι, ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ περίοδο. Παρουσιάζουν ομοιότητες με κεραμική της ίδιας περιόδου που εντοπίσθηκε σε ανασκαφές πάνω στην Ακρόπολη, στην περιοχή της βορείου και νοτίου κλιτύος της Ακροπόλεως και στην Αρχαία Αγορά[12]. Πρόκειται κυρίως για επιτραπέζια και αποθηκευτικά αγγεία. Τα περισσότερα όστρακα φαίνεται ότι ανήκουν σε φιάλες με χείλη ευθέα, κάθετα – επίπεδα ή ελαφρά πεπλατυσμένα, νεύοντα προς το εσωτερικό του αγγείου ή έξω νεύοντα[13]. Ξεχωρίζουν επίσης όστρακα από σκύφο, πινάκιο, τηγανόσχημο σκεύος, λεκάνη, κύπελλο, πιθοειδές αγγείο και «σαλτσιέρες» (sauce-boats). Ο πηλός τους είναι καστανός, καστανέρυθρος ή ερυθρός, με τεφρό πυρήνα και προσμείξεις. Ορισμένα από τα αγγεία ανήκουν στην κατηγορία των ερυθρών μονόχρωμων, ενώ ένα αγγείο ανήκει στην κατηγορία των μελανών μονόχρωμων (αρ. 13). Οι «σαλτσιέρες» φέρουν ίχνη ανοιχτόχρωμου επιχρίσματος (αρ. 14-15). Τα υπόλοιπα είναι από άβαφα, χονδροειδή αγγεία.

---

10 Βενιέρη και Χαραλαμπίδης 2005.

11 Τα περισσότερα από αυτά δεν αντιστοιχούν σε αρχαίες επιχώσεις, αλλά είναι γεμίσματα που χρησιμοποιήθηκαν για την επιχωμάτωση του δωματίου, μετά το πέρας της ανασκαφής του 1890. Η κεραμική στα σύνολα αυτά μπορεί να χρονολογηθεί από την προϊστορική περίοδο έως τα νεώτερα χρόνια. Αντιθέτως, αρχαιότερα στρώματα εντοπίσθηκαν: α) σε σημεία έδρασης των περιμετρικών τοίχων του Δωματίου Α, β) κάτω από τον εγκάρσιο τοίχο της λεγόμενης β' φάσης, στην ανατολική πλευρά του Δωματίου Α και γ) κάτω από τους τρεις πωρολίθους που εντοπίσθηκαν κοντά στη βορειοδυτική γωνία του Δωματίου Α. Τα στρώματα αυτά μπορούν, ενδεχομένως, με την ολοκλήρωση της μελέτης της κεραμικής των ιστορικών χρόνων, να χρονολογήσουν τις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις του κτηρίου.

12 Holland 1924. Graef και Langlotz 1925. Levi 1930-31. Broneer 1933. Hansen 1937. Δημακοπούλου 1964. Πλάτων 1964. Immerwahr 1971. Παντελίδου 1975. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1985. Iakovidis 2006.

13 Τζαβέλλα-Evjen 1984, φιάλη τύπου ΣΤα – εικ. 8α, φιάλη τύπου Α – πίν. 18γ, 20γ, φιάλη τύπου Ε – εικ. 7. Σάμψων 2000, 135, 148, εικ. 8.

1. Χείλος φιάλης (ΑΡ 2/12.2-Κ1). Επίπεδο, ευθύ, συγκολλούμενο από τρία θραύσματα. Πηλός καστανέρυθρος με ασβεστολιθικές προσμείξεις (10 R, red, 5/6)[14]. Διάμ. Χ.: 0,24 μ. (περ.), πάχος χ.: 0,007μ. (εικ. 2).

2. Τμήμα τοιχώματος φιάλης με σφαιρικό σώμα (ΑΡ 7/12.2-Κ1). Ανομοιογενές ψήσιμο, καμμένο. Ίχνη λευκής βαφής (7.5 YR 8/2, pinkish white). Πηλός καστανός (7.5 YR 6/3, light brown) χονδροειδής. Πάχος: 0,07 μ.

3. Τμήματα (2) τοιχώματος φιάλης (ΑΡ 9/12.2-Κ1) με ερυθρή στιλπνή βαφή (2.5 YR 4/6, dark red) εξωτερικά και με ίχνη επεξεργασίας στο εσωτερικό. Πηλός καστανέρυθρος (10 R 4/8, red, - 6/6, light red). Καμμένο. Πάχος: 0,07 μ.[15]

4. Χείλος φιάλης (ΑΡ 14/16.1-Κ1). Επίπεδο, ευθύ, στιλβωμένο με σκουρόχρωμο παχύ επίχρισμα (10 R 5/1, reddish gray), με ίχνη επεξεργασίας[16]. Πηλός ερυθροκάστανος (10 YR 5/6, red), χονδροειδής, με πολλές προσμείξεις. Διάμ. χ.: περ. 0,30 μ. Πάχος χ.: 0,014 μ. (εικ. 2).

5. Τμήμα ευθέος χείλους, ελαφρά έσω νεύοντος, με μέρος ωοειδούς τοιχώματος μεγάλης φιάλης (ΑΡ 16/16.1-Κ1). Καμμένο αγγείο. Καστανό επίχρισμα και ίχνη επεξεργασίας εξωτερικά. Πηλός καστανός (5 YR 6/4, light reddish brown) με τεφρό πυρήνα. Διάμ. χ.: περ. 0,24 μ. Πάχος τοιχ.: 0,006 μ. Σωζ. υψ: 0,11 μ. (εικ. 2).

6. Τμήμα επίπεδου, ελαφρά πεπλατυσμένου χείλους ευρύστομης φιάλης (ΑΡ 19/16.1-Κ1). Αβαφές. Πηλός ερυθρός (10 R 6/8, light red) με πολλές προσμείξεις. Διάμ. χ.: 0,25 μ. Πλάτος χ.: 0,012 μ. (εικ. 2).

7. Τμήμα ευθέος, επίπεδου χείλους φιάλης (ΑΡ 20/16.1-Κ1). Αβαφές. Καμμένο. Πηλός καστανέρυθρος (5 YR 5/3-5/4, reddish yellow,) με πολλές προσμείξεις και μίκα. Πάχος χ.: 0,007 μ.

8. Τμήμα ευθέος, επίπεδου χείλους φιάλης (ΑΡ 21/16.1-Κ1). Πιθανόν διακοσμημένο με φαρδιά ερυθρή ταινία, εσωτερικά, κάτω από το χείλος. Πηλός ερυθρός (10 R 7/8, light red) με πολλές προσμείξεις. Διάμ. χ.: περ. 0,28 μ. Πάχος χ.: 0,01 μ. (εικ. 2).

9. Μικρό τμήμα ευθέος κάθετου χείλους φιάλης (ΑΡ 22/16.1-Κ1). Άβαφο, με ίχνη από κάψιμο. Πηλός καστανέρυθρος (10 R 6/6, light red) με προσμείξεις. Πάχος χ.: 0,012 μ.

10. Χείλος φιάλης με σφαιρικό σώμα, ελαφρά νεύον προς το εσωτερικό του αγγείου (ΑΡ 23/16.1-Κ1). Άβαφο, με ίχνη από κάψιμο στο εσωτερικό. Πηλός ανοιχτός καστανός – μπεζ (5 YR 7/6, reddish yellow), με προσμείξεις[17]. Διάμ. χ.: 0,14 μ. Πάχος χ.: 0,005 μ. (εικ. 2).

11. Ευθύ τμήμα χείλους πινακίου με πολύ χαμηλά τοιχώματα (δύο συγκολλούμενα τμήματα) (ΑΡ 17/16.1-Κ1). Στιλβωμένο καστανέρυθρο επίχρισμα (2.5 YR 3/6, dark red). Πηλός ερυθροκάστανος (2.5 YR 6/6, red) με μεγάλες προσμείξεις[18]. Διάμ. χ.: περ. 0,20 μ. Πάχος χ.: 0,008 μ. (εικ. 3).

12. Τηγανόσχημο σκεύος (ΑΡ 13/16.1-Κ1). Σώζεται ένα τμήμα από το χείλος, το πλάγιο τοίχωμα και την επίπεδη βάση και ένα άλλο από τη βάση και το τοίχωμα. Πεπλατυσμένο χείλος, λοξό κωνικό τοίχωμα, επίπεδη βάση. Βαφή καστανέρυθρη. Καμμένο. Πηλός ερυθρός (10 R 5/6, red), χονδροειδής με προσμείξεις[19]. Πάχος χ.: 0,017 μ. Πάχος τοιχ.: 0,015 μ. Πάχος β.: 0,009 μ. (εικ. 5).

13. Τμήμα τοιχώματος και απαρχή λαβής μικρού κλειστού αγγείου (πυξίδας;) (ΑΡ 26/16.1-Κ1). Σώμα σφαιρικό, λαβή οριζόντια ταινιωτή. Στιλβωμένο με σκουρόχρωμη στιλπνή βαφή (2.5 YR 3/1, reddish brown) εξωτερικά. Πηλός τεφρός (5 YR – 7.5 YR 6/2, pinkish grey),

14 Αναφορά στο χρωματολόγιο του Munsell Soil Color Book.

15 Hansen 1937, 544, εικ. 3.

16 Hansen 1937, 542-544.

17 Σάμψων 1985, 42-46, σχ. 11.3.

18 Θεοχάρης 1952, 143-144, εικ. 10. Τζαβέλλα-Evjen 1984, 153, εικ. 9, πίν. 33, πινάκιο τύπου Α. Σάμψων 1985, 70, σχ. 24 – Κ111.

19 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 156-157, αρ. ΑΚ 159, πίν. 44α. Δημακοπούλου 1964, 63, πίν. 38α/α.

χονδροειδής, με προσμείξεις[20]. Σωζ. διαστάσεις: 0,078 x 0,07 μ. Πάχος τοιχ.: 0,007 μ. Πλάτος λ.: 0,023 μ. Πάχος λ.: 0,008 μ. (εικ. 3).

14. Δύο συγκολλημένα τμήματα χαμηλού και πεπλατυσμένου ποδιού «σαλτσιέρας» (sauce-boat) (ΑΡ 28/16.1-Κ1). Βαφή κιτρινέρυθρη (7.5 YR 8/6, reddish yellow), με ίχνη επεξεργασίας. Πηλός ανοιχτός ερυθρός (2.5 YR 7/6, light red), σχετικά καθαρός[21]. Διάμ. β.: 0,08 μ. Ύψος β.: 0,016 μ. ΠΕ ΙΙ/ΙΙΙ (εικ. 3).

15. Τμήμα κάτω μέρους «σαλτσιέρας» (sauce-boat) (ΑΡ 29/16.1-Κ1). Αρχή κωνικού σώματος και χαμηλό πόδι. Ίχνη κιτρινέρυθρης βαφής (7.5 YR 8/4, pink, ή 5 YR 8/4, pink). Πρωτοβερνίκωτη κεραμική. Πηλός κιτρινέρυθρος (5 YR 6/4, light reddish brown, ή 2.5 YR 6/4, weak red), σχετικά καθαρός. Σωζ. υψ.: 0,055 μ. Πάχος τοιχ.: 0,005 μ. (εικ. 3).

16. Χείλος κάθετο, με την απαρχή ώμου ωοειδούς κλειστού αγγείου, πιθανόν υδρίας (ΑΡ 15/16.1-Κ1), χωρίς λαιμό. Ίχνη ερυθρής βαφής (10 R 4/6, red) εξωτερικά, με ίχνη κατεργασίας (πιθανή ερυθρή ταινία γύρω από τον λαιμό). Πηλός ερυθρωπός (10 R 6/8, light red) με τεφρό πυρήνα, χονδροειδής, με προσμείξεις[22]. Διάμ. χ.: 0,14 μ. Ύψος χ.: 0,032μ. Πάχος χ.: 0,008 μ. Πάχος τοιχ.: 0,007 μ. (εικ. 4).

17. Λαβή ταινιωτή (ΑΡ 6 α /12.2-Κ1), κάθετη, φαρδιά, με ίχνη ερυθρωπής στιλπνής βαφής (2.5 YR 5/4, weak red) στην εξωτερική επιφάνεια, χειροποίητου πιθοειδούς αγγείου. Πηλός καστανός (7.5 YR 6/4, light brown), χονδροειδής, με προσμείξεις[23]. Σωζ. υψ.: 0,046 μ. πλάτος: 0,041 μ. πάχος: 0,01 μ. (εικ. 4).

18. Τμήμα λαιμού κλειστού πιθοειδούς αγγείου (ΑΡ 6 β /12.2-Κ1), με απαρχή κάθετης ταινιωτής λαβής[24]. Πηλός όπως στο 6 α/12.2-Κ1 (αρ. 17 στον παρόντα κατάλογο). Πλάτος: 0,054 μ. πάχος: 0,01 μ. (εικ. 4).

19. Χείλος (ΑΡ 3/12.2-Κ1), επίπεδο, έξω νεύον, αποθηκευτικού αγγείου. Ερυθρή στιλπνή βαφή εξωτερικά (2.5 YR 4/6, dark red). Ίχνη κατεργασμένης – τριμμένης επιφάνειας και στο εξωτερικό. Χειροποίητο ή από αργόστροφο τροχό. Πηλός ανοιχτός ερυθρός με χονδροειδείς ασβεστολιθικές προσμείξεις (5 YR 7/4, pink)[25]. Διάμ. χ.: 0,24 μ. (περ.), πλ. χ.: 0,023 μ. (εικ. 4).

20. Τμήματα έξω νεύοντος χείλους χονδρού αποθηκευτικού αγγείου (ΑΡ 12/16.1-Κ1), με σφαιρικό σώμα και οριζόντια λαβή στον ώμο. Ερυθρό επίχρισμα (10 R 6/6, light red) και ίχνη από τρίψιμο στην εξωτερική επιφάνεια. Πηλός ερυθρός (10 R 4/6, red) με τεφρό πυρήνα[26]. Διάμ. χ.: 0,21 μ. Πλάτος χ.: 0,026 μ. Πάχος τοιχ: 0,08 μ. Μήκος λ.: 0,07 μ. Πλάτος λ.: 0,019 μ. πάχος λ.: 0,011μ. (εικ. 5).

21. Μικρό τμήμα ελαφρά νεύοντος χείλους κλειστού αγγείου, ίσως πιθοειδούς (ΑΡ 24/16.1-Κ1). Ίχνη καστανού επιχρίσματος στο εσωτερικό. Πηλός καστανέρυθρος (2.5 YR 6/6, red), με προσμείξεις. Πάχος χ.: 0,008 μ..

22. Τμήμα τοιχώματος μεγάλου χονδροειδούς αγγείου, πιθανόν πίθου (ΑΡ 33/16.1-Κ1). Πηλός καστανέρυθρος (2.5 YR 6/6, red) με τεφρό πυρήνα, κιτρινέρυθρο επίχρισμα (5 YR 8/4, pink) στην εξωτερική επιφάνεια και ίχνη επεξεργασίας της επιφάνειας. Πάχος τοιχ.: 0,009 μ. (εικ. 4).

---

20 Hansen 1937, 542, εικ. 3j (black monochrome ware). Immerwahr 1971, 57, αρ. 250, πίν. 16, 70 (black burnished ware).

21 Θεοχάρης 1951, 85-86, εικ. 10· 1952, 144-145, εικ. 11· 1954, 108-109, εικ. 3. Σάμψων 1993, 74, σχ. 42:3, 5, 8. Τζαβέλλα-Evjen 1984, 156, εικ. 14δ-θ.

22 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 158, εικ. 16η.

23 Broneer 1933, 356-358, εικ. 26b. Τζαβέλλα-Evjen 1984, 154, πίν. 37γ. Σάμψων 1988, 13, εικ. 15.

24 Παρόμοιες ταινιωτές λαβές, από αγγεία της Ύστερης Νεολιθικής, στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης. Ο Hansen (1937, 543-544, εικ. 2) αναφέρει ότι οι λαβές αυτές, που ξεκινούν από το χείλος του αγγείου, είναι ιδιαίτερα κοινές στην ΠΕ εποχή. Broneer 1933, 356-358, εικ. 26c (ΠΕ).

25 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 159, εικ. 15θ.

26 Mavridis και Tankosiç 2016, 225-226, εικ. 16.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Τα όστρακα ανήκουν κυρίως σε χονδροειδή αγγεία, μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους: βαθειές λεκάνες, κύλικες, πίθους, αμφορείς ή πρόχους. Πρόκειται για ερυθρά και μελανά μονόχρωμα, τεφρά μινύα και αμαυρόχρωμα, με διακόσμηση λευκή επί σκοτεινού βάθους. Η κεραμική ύλη είναι χονδροειδής, με μεγάλο αριθμό προσμείξεων ασβεστολιθικών, συχνά με κόκκους αργυρής ή χρυσής μίκας. Χρονολογούνται κυρίως στη ΜΕ εποχή, ενώ ορισμένα μπορεί να χρονολογούνται στο τέλος της ΜΕ και στην αρχή της ΥΕ περιόδου.

23. Πεπλατυσμένο, προεξέχον χείλος μεγάλης βαθιάς λεκάνης (ΑΡ 1/12.2-Κ1). Στιλπνή παχιά ερυθρή βαφή (2.5 YR 4/8, dark red) με αποτύπωμα ανοιχτόχρωμης λεπτής ταινίας, στην επιφάνεια του χείλους. Στο εσωτερικό του τοιχώματος, ίχνη επεξεργασίας με βούρτσα. Πηλός ερυθρωπός (2.5 YR 5/6, red) με μεγάλου μεγέθους προσμείξεις από χαλικάκι και κόκκους χρυσής μίκας[27]. Διάμ. χ.: περ. 0,30 μ. Πλάτος χ.: 0,025 μ. Πάχος τοιχ.: 0,013 μ. Συνανήκον πιθανόν με όστρακο ανοιχτού αγγείου (ΑΡ 11/12.2-Κ1), με στιλπνή ερυθρή βαφή (2.5 YR 6/6, dark red) στο εσωτερικό του. Πηλός ερυθρός ανοιχτός (10 R 6/6, light red) με πολλές χονδροειδείς προσμείξεις. Πάχος τοιχ.: 0,014 μ. (εικ. 6 αρ. 23 α-β).

24. Τμήμα τοιχώματος μικρού πίθου (ΑΡ 18/16.1-Κ1). Ίχνη σκούρου τεφρού χρώματος (5 YR 4/1, dark grey) εξωτερικά. Πηλός ερυθροκάστανος (5 YR 6/3, light reddish brown) με τεφρό πυρήνα και πολλές προσμείξεις και κόκκους χρυσής μίκας[28]. Πάχος τοιχ.: 0,01 μ.

25. Οριζόντια κυλινδρική λαβή κλειστού μονόχρωμου αγγείου (ΑΡ 4/12.2-Κ1) με τεφρή βαφή (7.5 YR 5/1, grey). Καμμένη. Πηλός ερυθρωπός (2.5 YR 6/6, red), χονδροειδής με προσμείξεις. Διάμ. λ.: 0,02 μ. Σωζ. υψ.: 0,057 μ. (εικ. 7).

26. Τμήμα τοιχώματος κύλικας (ΑΡ 8/12.2-Κ1) με κωνικό σώμα, κυματοειδή εγχάρακτη ταινία και οριζόντιο ανάγλυφο δακτύλιο εξωτερικά, στο κάτω μέρος του σώματος. Πηλός ερυθρός (10 R 6/6, light red) με προσμείξεις[29]. Πάχος: 0,06 μ. (εικ. 6).

27. Κυλινδρικό ψηλό πόδι μεγάλου κυπέλλου ή κύλικας (ΑΡ 30/16.1-Κ1). Βαμμένο με στιλπνό σκούρο ερυθρότεφρο χρώμα (10 R 4/1, dark reddish gray). Πηλός ερυθρός (10 R 5/6, red), χονδροειδής με μεγάλες προσμείξεις[30]. Διάμ. β.: περ. 0,07 μ. Μέση Διάμ. ποδιού: 0,04 μ. Ύψος ποδιού: 0,058 μ. (εικ. 6).

28. Τμήμα κάθετης λαβής υδρίας (;) (ΑΡ 27/16.1-Κ1). Διακόσμηση αμαυρόχρωμη, ανοιχτή επί σκοτεινού βάθους. Σκοτεινή βαφή, ερυθρωπή (2.5 YR 5/3, weak red) στο βάθος και ίχνη φαιάς ταινίας (10 YR 7/3, very pale brown) γύρω από την κάτω γένεση της λαβής. Πηλός ανοιχτός ερυθρός (10 R 6/8, light red), χονδροειδής, με προσμείξεις[31]. Διάμ. λ.: 0,023 μ. (εικ. 7).

29. Τμήμα οριζόντιας γλωσσοειδούς λαβής μικρού πίθου (ΑΡ 5/12.2-Κ1). Διακόσμηση αμαυρόχρωμη, ανοιχτή επί σκοτεινού βάθους. Ερυθρή βαφή στο χρώμα του πηλού και ανοιχτόχρωμη ταινία (7.5 YR 8/3 pink) γύρω από τη λαβή. Πηλός ερυθρωπός (10 R 5/8, red) με τεφρό πυρήνα, χονδροειδής, με προσμείξεις[32]. Πλ. λ.: 0,066 μ. (εικ. 7) .

30. Τμήμα οριζόντιας γλωσσοειδούς λαβής πίθου (ΑΡ 25/16.1-Κ1). Διακόσμηση αμαυρόχρωμη, ανοιχτή επί σκοτεινού βάθους. Πάνω σε βάθος με σκουρόχρωμη βαφή (10 R 5/2, weak red), φαιά επίθετη ταινία (10 YR 8/4, very pale brown), γύρω από τη λαβή. Πηλός τεφρός – ανοιχτός

27 Broneer 1933, 359-361, εικ. 30. Hansen 1937, 547-548, εικ. 5b ως προς τη διακόσμηση και 556-557, εικ. 12c. Immerwahr 1971, 86, αρ. 342, πίν. 24, 72.

28 Iakovidis 2006, 279, εικ. 52c, Group C, ΜΗ.

29 Blegen 1921, 17, εικ. 23. Παρόμοιο αγγείο έχει βρεθεί στις ανασκαφές νοτίως της Ακροπόλεως. Η Δημακοπούλου (1964, 68, πίν. 40β) αναφέρει ότι θυμίζουν τα αργεία μινύεια αγγεία.

30 Hansen 1937, 548, εικ. 5k. Immerwahr 1971, 77, αρ. 285, πίν. 18 (κύλικα με χαμηλό πόδι, με τεφρό στιλπνό επίχρισμα, απομίμηση μινύειας κεραμικής). Cosmopoulos 2014, 578, αρ. 318, εικ. 12, πίν. 25 και 597, αρ. 457, πίν. 36.

31 Immerwahr 1971, 83, αρ. 329, πίν. 22, 74.

32 Immerwahr 1971, 82-84, αρ. 318, 330, 342, πίν. 21, 22, 24, 72, 73. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1985, 102, αρ. 18, πίν. 22. Βενιέρη 2010, 192, 197, εικ. 8.

ερυθρός (10 R 6/2, pale red) με χονδροειδείς προσμείξεις[33]. Σωζ. μ.: 0,08 μ. Μεγ. πλ.: 0,049 μ. (εικ. 7).

31. Τμήμα τοιχώματος μεγάλου χονδροειδούς αγγείου, πίθου (ΑΡ 34/16.1-Κ1). Διακόσμηση φθαρμένη, αμαυρόχρωμη, λευκή επί σκοτεινού (10 YR 4/2, dark grayish brown). Διακρίνονται ίχνη επίθετου λευκού χρώματος, ίσως οριζόντιας λευκής ταινίας. Πηλός ανοιχτός ερυθρός (10 R 7/6, light red), χονδροειδής, με πολλές προσμείξεις[34] (εικ. 8).

32. Τρία τμήματα τοιχώματος μεγάλου χονδροειδούς αγγείου (απομίμησης τεφρού μινύου) (ΑΡ 31/16.1-Κ1). Πηλός τεφρός ροδόχρωμος (7.5 YR 6/2, pinkish gray), με πολλές προσμείξεις. Πάχος τοιχ.: 0,003 μ. (εικ. 8).

33. Τμήμα τοιχώματος μεγάλου αγγείου, ίσως αμφορέα ή πίθου (ΑΡ 32/16.1-Κ1). Αιγινήτικης προέλευσης. Πηλός υποκίτρινος – υπόλευκος (5 Y 8/3-8/4, pale yellow), πορώδης, με λίγες προσμείξεις και χρυσού μαρμαρυγία[35]. Πάχος τοιχ.: 0,008 μ. (εικ. 8).

ΣΥΝΟΨΗ

Ο Σπύρος Ιακωβίδης, εξετάζοντας την προϊστορική κεραμική από την Ακρόπολη των Αθηνών, διαπιστώνει ότι μετά τους πρώτους αιώνες της Πρωτοελλαδικής περιόδου, υπάρχει ένα μεγάλο χρονικό κενό στην κατοίκηση στην περιοχή αυτή, έως την ύστερη Μεσοελλαδική περίοδο[36]. Συμπληρώνει, ωστόσο, ότι αυτό το κενό μπορεί να είναι συμπτωματικό και ότι στο μέλλον νέα ευρήματα ενδεχομένως να αλλάξουν τα δεδομένα, καθώς γνωρίζουμε ότι υπάρχει αδιάλειπτη κατοίκηση γύρω από την Ακρόπολη της Αθήνας, σε όλη τη διάρκεια της Μεσοελλαδικής περιόδου.

Η προϊστορική κεραμική που αποκαλύφθηκε σε γεμίσματα του φυσικού βράχου, στο ανατολικό δωμάτιο του Αρρηφορίου, χρονολογείται κατά το μεγαλύτερο μέρος της στην Πρωτοελλαδική και Μεσοελλαδική περίοδο και έρχεται να συμπληρώσει το χρονολογικό κενό και τα δεδομένα των παλαιότερων αρχαιολογικών ερευνών κατά μήκος του βόρειου τείχους της Ακρόπολης και συγκεκριμένα στην περιοχή στα δυτικά, βόρεια και ανατολικά του Ερεχθείου, η οποία φαίνεται ότι ήταν η πρώτη που κατοικήθηκε, από την ύστερη Νεολιθική περίοδο[37].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βενιέρη, Γ. 2010. «Νέα στοιχεία για την κατοίκηση στη νότια πλευρά της Ακρόπολης των Αθηνών κατά τη μεσοελλαδική περίοδο: ευρήματα από την ανασκαφή στο οικόπεδο Μακρυγιάννη.» Στο *Mesohelladika: La Grèce continentale au Bronze Moyen*, επιμ. A. Philippa–Touchais, G.Touchais, S. Voutsaki, και J. Wright, 187-198. *BCH* Suppl. 52. Athènes: École française d'Athènes.

_____. 2020. «"Rethink Middle Helladic Athens": ανασύνθεση της μεσοελλαδικής κατοίκησης γύρω από την Ακρόπολη.» Στο *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27-31 May 2015*, επιμ. N. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa, και E. Andrikou, 417-426. Oxford: Archaeopress.

Βενιέρη, Γ., και Δ. Χαραλαμπίδης. 2005. «Αρρηφόριον.» *ΑΔ* 60Β:45-48.

Blegen, C.W. 1921. *Korakou; a prehistoric settlement near Corinth.* Boston – New York: American School of Classical Studies at Athens.

Broneer, O. 1933. «Excavations on the North Slope of the Acropolis.» *Hesperia* 2:329-417.

33 Βλ. σημ. 32.

34 Iakovidis 2006, 279, εικ. 52c, Group C, MH.

35 Είναι πιθανό να είχε αμαυρόχρωμη διακόσμηση, σκοτεινή επί ανοιχτού βάθους, βλ. Δημακοπούλου 1964, 66, πίν. 39β. Πλάτων 1964, 24, πίν. 14α. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1985, 105, αρ. 39, εικ. 2, πίν. 24. Βενιέρη 2020, πίθος ΜΑ 9751, από το μεσοελλαδικό βόθρο.

36 Iakovidis 2006, 53.

37 Holland 1924, 156. Graef και Langlotz 1925, πίν. 1, αρ. 2, 3, 24. Ἰακωβίδης 1973, 116. Iakovidis 2006, 50-55, 275-283.

_____. 1939. «A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis.» *Hesperia* 8:317-433.
Bundgaard, J.A. 1974. *The excavation of the Athenian Acropolis, the original drawings.* Copenhagen: Gyldendal.
Cosmopoulos, M. 2014. *The Sanctuary of Demeter at Eleusis. The Bronze Age*. Athens: The Archaeological Society at Athens.
Δημακοπούλου, Α. 1964. «Προϊστορικὴ κεραμικὴ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως.» *ΑΔ* 19Α:62-72.
Εγγλέζος, Δ. 2006. *Γεωτεχνική Μελέτη Κατάχωσης του Αρρηφορίου.* Αθήνα: ΥΣΜΑ.
Graef, B., και E. Langlotz. 1925. *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*. Band I. Berlin: de Gruyter.
Hansen, H. 1937. «The Prehistoric Pottery on the North Slope of the Acropolis.» *Hesperia* 6:539-570.
Holland, I.B. 1924. «The Strong House of Erechtheus.» *AJA* 28:142-169.
Θεοχάρης, Δ. 1951. «Ἀνασκαφὴ ἐν Ἀραφῆνι.» *ΠΑΕ*:77-92.
_____. 1952. «Ἀνασκαφὴ ἐν Ἀραφῆνι.» *ΠΑΕ*:129-151.
_____. 1954. «Ἀνασκαφὴ ἐν Ἀραφῆνι.» *ΠΑΕ*:104-113.
Iakovidis, S. 2006. *The Mycenaean Acropolis of Athens.* Athens: The Archaeological Society at Athens.
Ἰακωβίδης, Σ. 1973. *Αἱ Μυκηναϊκαὶ Ἀκροπόλεις*. Ἀθῆναι: Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.
Immerwahr, S. 1971. *The Athenian Agora.* Vol. XIII, *The Neolithic and Bronze Ages.* Princeton, N.J.: The American School of Classical Studies at Athens.
Καββαδίας, Π., και G. Kawerau. 1907. *Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890*. Ἀθῆναι: Ἑστία.
Levi, D. 1930-31. «Abitazioni preistoriche sulle pendici meridionali dell'Acropoli.» *ASAtene* 13-14:411-498.
Μανιδάκη, Β. 2006. *Μελέτη Κατάχωσης του Αρρηφορίου.* Αθήνα: ΥΠΠΟ – ΥΣΜΑ.
Mavridis, F., και Z. Tankosiç. 2016. «EBA Burial Deposits at the Ayia Triada Cave.» *Hesperia* 85:207-242.
Παντελίδου, Μ. 1975. *Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀθῆναι*. Ἀθῆναι.
Παπακωνσταντίνου, Ε. 2006. *Η περίπτωση του Αρρηφορίου – Περιγραφή και τεκμηρίωση της κατάστασης διατήρησης των θεμελιόλιθων του Μνημείου*. Αθήνα: ΥΠΠΟ – ΥΣΜΑ.
Πλάτων, Ν. 1964. «Ἐργασίαι διαμορφώσεως καὶ τακτοποιήσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Ἀκροπόλεως. Νότια Κλιτύς.» *ΑΔ* 19 Β1:24-29, 49.
Σάμψων, Α. 1985. *Μάνικα Ι. Μια Πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα*. Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών Τμήμα Χαλκίδος.
_____. 1988. *Μάνικα ΙΙ. Ο Πρωτοελλαδικός οικισμός και το νεκροταφείο*. Αθήνα.
_____. 1993. *Καλογερόβρυση: Ένας οικισμός της Πρώιμης και Μέσης Χαλκοκρατίας στα Φύλλα της Εύβοιας*. Αθήνα.
_____. 2000. «Σπηλαιοκατοίκηση στην περιοχή της Κωπαΐδας. Το σπήλαιο του Σαρακηνού.» Στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών (Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996)*, 133-155. *ΕΕΒΜ* 3, Αρχαιολογία. Αθήνα: Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών.
Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, Ἔ. 1985. «Προϊστορικὴ κεραμικὴ τῶν ἀνασκαφῶν Νοτίως Ἀκροπόλεως (1956-1959).» *ΑΕ*:95-112.
Τζαβέλλα-Evjen, Χ. 1984. *Λιθαρές*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Εικ. 1. Το Δωμάτιο Α του Αρρηφορίου μετά την αποχωμάτωση, από τα ανατολικά. Πάνω δεξιά διακρίνεται η κάθοδος προς τη μηκυναϊκή κρήνη.

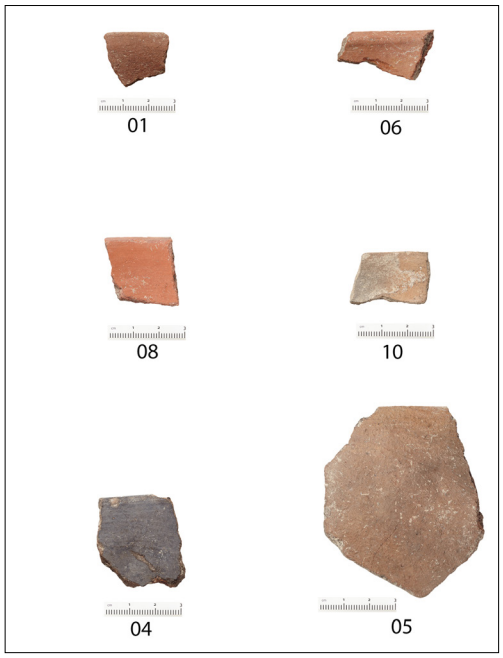

Εικ. 2. Αρρηφόριο. Χείλη από φιάλες της Πρωτοελλαδικής περιόδου (αρ. καταλόγου 1, 4, 5, 6, 8, 10).

Εικ. 3. Αρρηφόριο. Πρωτοελλαδικές φιάλες (αρ. καταλόγου 11, 13, 14, 15).

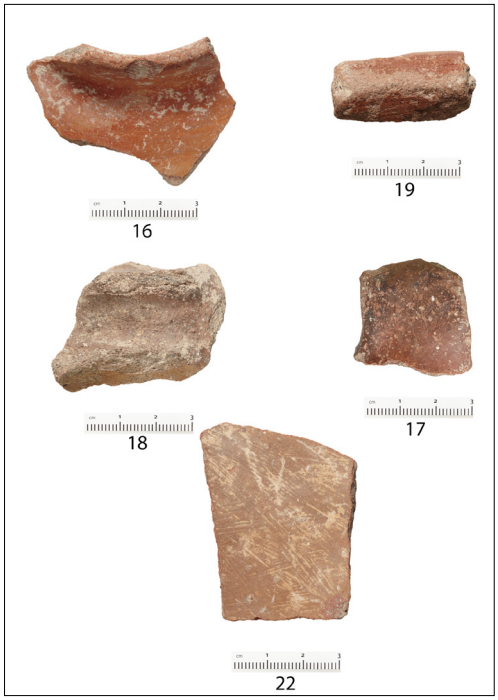

Εικ. 4. Αρρηφόριο. Πρωτοελλαδικά όστρακα (αρ. καταλόγου 16, 17, 18, 19, 22).

Εικ. 5. Αρρηφόριο. Πρωτοελλαδικά όστρακα από χονδροειδή αγγεία (αρ. καταλόγου 12, 20).

Εικ. 6. Αρρηφόριο. Μεσοελλαδικά όστρακα, ερυθρά και μαύρα μονόχρωμα, μινύα (αρ. καταλόγου 23 α-β, 26, 27).

Εικ. 7. Αρρηφόριο. Μεσοελλαδικά όστρακα (αρ. καταλόγου 25, 28, 29, 30).

Εικ. 8. Αρρηφόριο. Μεσοελλαδικά όστρακα από χονδροειδή αγγεία (αρ. καταλόγου 31, 32, 33).

Πρωτοελλαδικοί «κρατευτές» και άλλα τελετουργικά σκεύη από την Κάτω Κηφισιά

Μαρία Πλάτωνος-Γιώτα

SUMMARY: EARLY HELLADIC "KRATEFTES" (SPIT SUPPORRTS) AND OTHER CEREMONIAL VESSELS FROM KATO KIFISSIA

This paper deals with the fragments of forty four (44) peculiar pots, known in the Greek bibliography as "krateftes" (in the English bibliography found as "zoomorphic stands", "firedogs" or "spit supports"), identified among a great amount and variety of finds (pottery, clay spindle whorls, a bronze hook, tools made of obsidian and flint), which were brought to light during a rescue excavation of an EH II pottery deposit at Kato Kifissia, Athens (Thivaidos Rd). Eight more pieces, belonging to rectangular clay objects with a thick rim and probably identified as offering tables, are also presented here together with the "krateftes", appearing to have a function relationship to the latter.

Most of the "krateftes" are undecorated and made of a brown to red coarse fabric, bearing a plain wash, while only a few are covered by a red to red-brown or a thin white slip. Some of them are plainly decorated with rope-like relief bands and at least one, as well as three offering tables, bears typed flattened decoration, zigzag bands in the case of the offering tables, a six-rayed star in the case of the fire pot. Several "krateftes" preserve traces of fire on their feet or on the lower surface of their body. They are not all equal-sized and none of them has been completely preserved. Most of them belong to the four-legged unhandled zoomorphic type, presenting from a cylindrical to a spool-like body, in most of cases with concave upper and lower surfaces, curved sides and a throughout perforation in the long axis.

The fire pots from Kato Kifissia belong to a category of objects, the use of which remains unclear up to date. Their finding in the frame of settlements but, as well as, of burial places make their interpretation difficult. Most of the scholars interpret them as stands for roasting meat. Other interpretations relate them to the weaving, some others attribute to them a burial use and others consider that they functioned as stands to support pots with narrow bases.

One could accept that the "krateftes" constitute a general category, the specimens of which could be variously used, not exclusively for ceremonial actions. Certain specimens could be used in ceremonies, which explains why some of them took the figure of the sacred animal dominating in the cult of the specific district, e.g. the bull figured specimens in Lithares (where the only clay model of "krateftis" was found along with figurines of bulls), Eutresis, Paphina e.t.c., or the elephant figured specimens in Hagios Kosmas.

Since at least one variant of the Kifissia specimens shares features attributed to bulls, a short survey regarding the interpretation of the bull and the bull's sacrifice in the frame of the east Mediterranean cults is presented here. The bull was an animal usually related to the cult of the caves and chthonian deities, symbolizing, because of its bodily power, the male fertilizing deity, the young consort of the Mother Goddess, the dominant female deity, protector of nature and animal kingdom (*Potnia Theron*). The existence of a bull figured Minoan god –certainly of an eastern provenance– probably survived through the creto-mycenaean tradition in the religious system of archaic and classical Greece. It is therefore no coincidence that in the Kato Kifissia district, where the bull figured "krateftes" come from, a later tradition of a cult for Dionysos in the form of a horned God is attested (classical – helenistic shrines of Dionysos and Ariadne).

The "krateftes" from Kato Kifissia could be used during ritual actions, either as spit supports for the preparation of sacral meals, or as stands for ceremonial vessels. Unfortunately, up to date, the settlement from which they came has not been identified yet, rendering their specific function problematic. Nevertheless, their probable ceremonial use is supported by their being found within the same deposit with a row of miniature vessels, which had been probably used as ritual offerings, and eight at least ceremonial offering tables.

ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Κατά την ανασκαφή αποθέτη κεραμικής δυτικά της κλασικής οικίας 1, που εντοπίσθηκε στην περιοχή της Κάτω Κηφισιάς (οδός Θηβαΐδος)[1], και σε βάθος από την επιφάνεια από 1,50 έως 2,35 μ., βρέθηκαν σαράντα τέσσερα (44) τουλάχιστον, ταυτισμένα με ασφάλεια, τμήματα ιδιόμορφων σκευών που είναι γνωστά στη βιβλιογραφία ως «κρατευτές». Τα αντικείμενα ήρθαν στο φως μαζί με ΠΕ κεραμική[2] και διάφορα μικροαντικείμενα, όπως σφονδύλια, χάλκινο άγκιστρο και λεπίδες οψιανού και πυριτολίθου. Η κεραμική[3] περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, τμήματα από κύμβες (σαλτσιέρες), μικκύλα μόνωτα κύπελλα, ημισφαιρικούς κυάθους, αμφορίσκους, φιάλες, πινάκια, πυξίδες και λεκανίδες και θραύσματα από ραμφόστομες σαλτσιέρες, τηγανόσχημα σκεύη και πίθους. Ανάμεσά τους, οκτώ (8) κομμάτια από ορθογώνια πήλινα σκεύη με χοντρά χείλη, πιθανότατα από τράπεζες προσφορών[4], που, για λόγους πιθανής λειτουργικής συνάφειας, παρουσιάζονται εδώ μαζί με τους «κρατευτές».

Τα περισσότερα αγγεία και σκεύη είναι από χονδροειδή καστανό-καστανέρυθρο πηλό, άβαφα και έχουν λειανθεί στοιχειωδώς με νερόπλυση. Μερικά μόνο έχουν επίχρισμα ερυθρό ή καστανέρυθρο και λίγα ανήκουν στην κατηγορία των «βερνικωτών» («urfirnis»). Τα όστρακα από τις σαλτσιέρες, συνήθως από λεπτούς πηλούς, κοσμούνται με αμαυρόχρωμη τεχνοτροπία, σκοτεινών γραμμικών και γεωμετρικών μοτίβων επί ανοικτού βάθους. Μερικοί πίθοι, όπως και οι περισσότεροι από τους «κρατευτές», κοσμούνται με ανάγλυφες ταινίες εμπίεστης σχοινοειδούς διακόσμησης. Η κεραμική χρονολογείται, όπως φαίνεται στο σύνολό της, στην ΠΕ ΙΙ περίοδο.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Οι πηλοί από τους οποίους είναι κατασκευασμένοι οι «κρατευτές» της Κάτω Κηφισιάς είναι χοντρόκοκκοι, με αρκετές προσμίξεις σκούρου καστανού χρώματος. Τα χρώματά τους ποικίλουν από καστανό ανοικτό έως καστανέρυθρο και πορτοκαλί, πολλές φορές στον πυρήνα φαιό. Αρκετοί διατηρούν ίχνη φωτιάς στα πόδια ή στο κάτω μέρος του κορμού τους.

Οι «κρατευτές» δεν έχουν όλοι το ίδιο μέγεθος και κανείς δεν διατηρήθηκε ακέραιος. Φαίνεται όμως ότι ένας μόνο (ή δύο) ανήκουν στον τριποδικό τύπο, χωρίς λαβή (ο υπ' αρ. 4), που έχει αναγνωρισθεί σε μερικούς ΠΕ οικισμούς[5]. Κάποιοι έχουν λαβή, αλλά οι περισσότεροι ανήκουν στον τετραποδικό ζωόμορφο τύπο, χωρίς λαβή. Ο μεγαλύτερος που διατηρεί το σώμα, τμήμα του πτερύγιου και τμήμα των τεσσάρων ποδιών έχει σωζόμενο μήκος 16,5 εκ., πλάτος 10 εκ. και σωζόμενο ύψος 7,2 εκ., ενώ ο μικρότερος έχει σωζόμενο μήκος 7 εκ. και πλάτος 4,8 εκ. Υπάρχουν όμως μεμονωμένα πόδια «κρατευτών» με μεγάλο ύψος, που φτάνει και τα 12,5 εκ., όπως και κομμάτια από μεγάλα πτερύγια, που δείχνουν

---

1 Η σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε από τη Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής, από τη γράφουσα, στο πλαίσιο του έργου «Επέκταση και Επικαιροποίηση της Λεωφόρου Κύμης από ΕΟΝ1 Κάτω Κηφισιάς προς το Ολυμπιακό Χωριό», με επιβλέπουσα αρχαιολόγο την κα. Θεοδώρα Γεωργουσοπούλου. Η συντήρηση των ευρημάτων έγινε από τους συντηρητές Ι. Τσιώμη και Κ. Χάραρη και η σχεδίαση των «κρατευτών» από τη σχεδιάστρια Κ. Δελή. Οι φωτογραφίες που δημοσιεύονται είναι από το Αρχείο της Εφορείας (Κ. Ξενικάκης, Μ. Πλάτωνος, Κ. Χαράρης).

2 Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 433, έγχρ. εικ. 31α, β· 2005, 49, εικ. 1· 2013, 142, εικ. 7δ.

3 Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 433, έγχρ. εικ. 30α, β, γ· 2005, 49, εικ. 1· 2013, 142, εικ. 7β.

4 Η ανασκαφέας του οικισμού των Λιθαρών (Τζαβέλλα-Evjen 1984, 156-157, πίν. 44) ονομάζει τα σκεύη αυτά «τηγανόσχημα τύπου Α» και τα κατατάσσει στα σκεύη οικιακής καθημερινής χρήσης, που χρησιμοποιήθηκαν στην τελευταία φάση κατοίκησης του οικισμού. Ανάλογα είναι γνωστά και από την Εύτρηση (Goldman 1931, εικ. 125) και τον οικισμό του Κοράκου (Blegen 1921, 12-13. Συριόπουλος 1968, 230, 232, 235, 240).

5 Goldman 1931, 195. Τζαβέλλα-Evjen 1984, πίν. 88α.

ότι υπήρχαν και πολύ μεγαλύτεροι «κρατευτές», που το κύριο τμήμα τους δεν σώθηκε.

Ο κορμός των σκευών αυτών έχει σχήμα κυλινδρικό, συνήθως με κοίλανση στην πάνω και κάτω επιφάνεια, κυρτές πλευρές και διαμπερή οπή κατά μήκος (είναι σχεδόν τροχαλιόσχημος). Ο τριποδικός υπ' αρ. 4 είναι ο μοναδικός που έχει οπή κατά το ύψος του κορμού[6]. Τα πτερύγια στις δύο στενές πλευρές, εμπρός και πίσω, είναι καμπυλόγραμμα με ακανόνιστο σχήμα και ίσιες ακμές, εκτός από το κάτω τμήμα τους, μεταξύ των ποδιών, που είναι κοίλο, σχηματίζοντας καμάρα.

Σε μερικά δείγματα (υπ' αρ. 3, 9, 11, 12, 18), η πάνω πλευρά του κορμού είναι σχεδόν επίπεδη ή ελαφρά κοίλη και ενώνεται με τη μία πλάγια πλευρά με γωνίωση, που σχηματίζει οξεία ευθύγραμμη ακμή. Η πάνω πλευρά του κορμού του υπ' αρ. 11 είναι σχεδόν επίπεδη. Τα πόδια των αντικειμένων έχουν σχήμα α) κυλινδρικό (υπ' αρ. 23, 27, 33, 39), β) κυλινδρικό, λιγότερο ή περισσότερο, πεπιεσμένο με ελλειψοειδή διατομή και επίπεδη βάση, γ) τετραγωνικό ή τραπεζοειδές και δ) τριγωνικό (υπ' αρ. 14). Τα κυλινδρικά πόδια σε μερικές περιπτώσεις στενεύουν προς τα κάτω και έχουν κλίση προς τα έξω. Πολλά έχουν μικρότερο πάχος στην μία κατά το ύψος πλευρά και σχηματίζουν με ακμή την ένωσή με την άλλη, όπως τα υπ' αρ. 12, 14, 20, 21, 25, 30, 32, 34, 35, 38, 43, 44, 45, ενώ έχουν συνήθως κυρτή τη μία πλευρά και την άλλη κοίλη και δεν διακοσμούνται.

Οι περισσότεροι «κρατευτές» είναι άβαφοι, ενώ μερικοί φέρουν ερυθρό (υπ' αρ. 12, 19, 20, 21, 22, 33, 34, 35, 39, 45) επίχρισμα και άλλοι καστανό– καστανέρυθρο (υπ' αρ. 15, 24, 37 και 39). Ο υπ' αρ. 31 φέρει αραιό λευκό αλοίφωμα. Πολλοί είναι διακοσμημένοι με εμπίεστη σχοινοειδή ταινία κατά πλάτος –και σε μία περίπτωση κατά μήκος– του κορμού. Η δήλωση του σχοινιού έχει γίνει με αραιές κυκλικές πιέσεις των δακτύλων ή με πυκνότερες εφαπτόμενες[7] ή κυκλικές βαθύνσεις[8]. Η σχοινοειδής διακόσμηση έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως σε διαφόρων τύπων και ποιοτήτων ΠΕ αγγεία και σκεύη. Πιθανώς, αποτελεί την πιο τυπική διακόσμηση της προϊστορικής κεραμικής, από τους νεολιθικούς έως τους ύστερους χρόνους της Χαλκοκρατίας[9]. Ένας τουλάχιστον «κρατευτής», ο υπ' αρ. 13, και τρεις τράπεζες προσφορών, οι υπ' αρ. 4-6, διακοσμούνται με έκτυπη επίπεδη τεθλασμένη γραμμή[10], διακόσμηση που θυμίζει κυκλαδικά πρότυπα[11]. Ο υπ' αρ. 13 έχει έκτυπη διακόσμηση, με τεθλασμένη γραμμή και εξάκτινο αστέρι.

Οι «κρατευτές» της Κάτω Κηφισιάς μοιάζουν πολύ ως προς το σχήμα και την κατασκευή με τον ταυρόμορφο τετραποδικό τύπο των ανάλογων από τις Λιθαρές[12] (όπου όμως υπάρχει και ο τριποδικός τύπος με λαβή), από την Εύτρηση[13], τη Ραφήνα[14] και τον οικισμό του Προ-

---

6 Οι οπές αυτές, που παρατηρούνται σχεδόν σε όλους τους ΠΕ «κρατευτές», έχουν ανοιχθεί πιθανότατα για κατασκευαστικούς λόγους, για την καλύτερη όπτηση του συμπαγούς πηλού.

7 Τύποι α και β Λιθαρών. Τζαβέλλα-Evjen 1984, 162, πίν. 67γ, ε.

8 Τζαβέλλα-Evjen 1984,162, πίν. 67ζ (τύπος γ).

9 Dörpfeld 1927, πίν. 56c, τύπος β. Blegen 1921, 5, εικ. 3.4, τύπος β. Holmberg 1944, 76, εικ. 78k, τύπος β. Blegen 1928, 97, εικ. 85, τύπος β. Frödin και Persson 1938, 211, εικ. 157, 6, 8. Θεοχάρης 1951, 89, εικ. 16, τύπος γ. Στον οικισμό του Κεφαλαρίου Πελοποννήσου η σχοινοειδής διακόσμηση κοσμεί καθ' ύψος τα κυλινδρικά ή τριγωνικά πόδια των κρατευτών (Dousougli 1987), όπως και σε μερικούς από την Εύτρηση (Goldman 1931, εικ. 207, 208) και τον Αγ. Κοσμά (Mylonas 1959, εικ. 172, 173). Κατά την ανασκαφέα των Λιθαρών, οι τύποι ανήκουν στην ΠΕ ΙΙ τρίτη κατοίκηση, ενώ ο τύπος γ στην ΠΕ Ι δεύτερη κατοίκηση.

10 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 163, σχ. 17δ, πίν. 73α, 74ε .

11 Zervos 1957, 158, εικ. 202. Σωτηριάδης 1908, παρένθ. πίν. β, 15. Dörpfeld 1927, πίν. 61b, 11-15. Holmberg 1944, 77, εικ. 79. Blegen 1928, 121, εικ. 114. Θεοχάρης 1951, 88, εικ. 14.

12 Σπυρόπουλος 1969, 28-29, πίν. 30 γ (ιδιαίτερα τα δύο τελευταία). Τζαβέλλα-Evjen 1984, 172-173, εικ. 88, 89. Στις Λιθαρές βρέθηκαν 178 κομμάτια «κρατευτών», που προέρχονται από τα περισσότερα δωμάτια και τους χώρους του οικισμού. Από το ιερό του οικισμού, προέρχεται και ένα μικρογραφικό ομοίωμα «κρατευτή» (Τζαβέλλα-Evjen 1984, 148, 170, εικ. 82α), που βρέθηκε μαζί με ειδώλια ταύρων και άλλα τελετουργικής χρήσης αντικείμενα.

13 Goldman 1931, 193-196, εικ. 266, αρ. 7, 9, 10.

14 Θεοχάρης 1951, 91, εικ. 20. Τζαβέλλα-Evjen 1984, 173 σημ. 212.

σκυνά[15] στη βόρεια Ελλάδα (παρότι, στην περίπτωση αυτή, υπάρχει τουλάχιστον μία λαβή). «Κρατευτές» που προέρχονται από άλλους ΠΕ ΙΙ οικισμούς (και τάφους), όπως αυτοί από την Κόρινθο[16], τη Χαιρώνεια[17], τη Μάνικα[18], τον Αγ. Κοσμά[19], το Κορωπί[20], τη Θέρμη Θεσσαλονίκης[21], την Παλιόσκαλα Αγιάς[22], την Τροία[23] κ.ά., παρουσιάζουν επίσης ζωομορφική όψη, μιμούμενοι όχι μόνον ταύρους, αλλά πιθανώς και άλλα ζώα ή πράγματα[24] – στον Άγ. Κοσμά, παρουσιάζουν π.χ. μορφή μικρού ελέφαντα (;), στην Παλιόσκαλα Αγιάς κεφαλιού ζώου (;) κ.ά. Σε τετραποδικούς ζωόμορφους «κρατευτές», μπορεί να ανήκουν και τμήματα από χονδροειδή πόδια που βρέθηκαν σε ΠΕ οικισμούς στη Χαιρώνεια[25], την Κέα[26], την Ασέα[27], τη Χίο[28] κ.α.

Στηρίγματα για οβελίσκους απαντούν και κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, όπως αποδεικνύουν ευρήματα από το μινωικού χαρακτήρα οικισμό του Ακρωτηρίου Θήρας[29] και δύο τουλάχιστον παραδείγματα από την Κρήτη (από τον οικισμό του Παλαικάστρου[30] και την οικία των Αχλαδίων[31]).

ΧΡΗΣΗ

Τα σκεύη που βρέθηκαν στην Κάτω Κηφισιά ανήκουν σε μία κατηγορία αντικειμένων, που συχνά χαρακτηρίζονται με τους γενικούς όρους «κρατευτές» και «ζωομορφικά στηρίγματα» και η χρήση τους δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένη. Η εύρεση δειγμάτων της κατηγορίας αυτής σε οικισμούς, αλλά και σε νεκροταφεία, δεν διευκολύνει τη διασαφήνιση της ερμηνείας τους. Οι περισσότεροι ερευνητές τα ερμηνεύουν ως οικιακά σκεύη για το ψήσιμο κρέατος, δηλαδή σούβλες, αλλά στα σκεύη που βρέθηκαν στις Λιθαρές (178 τμήματα) δεν βρέθηκαν ίχνη φωτιάς, ούτε σ' αυτά από τον οικισμό του Προσκυνά. Ίχνη φωτιάς παρατηρήθηκαν σε μερικούς από τους «κρατευτές» της Κηφισιάς (υπ. αρ. 2, 9, 10, 11, 14, 20, 36, 40 και στην τράπεζα αρ. 4), αλλά όχι σε όλους και όχι σε μεγάλη έκταση. Δεν μπορεί να αποκλεισθεί, ότι αυτό οφείλεται σε κακή όπτηση, αφού σε πολλούς –στους περισσότερους– ο πηλός παρουσιάζεται φαιός στον πυρήνα του. Άλλοι συσχετίζουν τη χρήση των «κρατευτών» με την υφαντική[32], επειδή βρέθηκαν μαζί

15 Ζάχου 2009, 143-145, σχ. 4.44, 4.45, 4.46, εικ. 4.69, 4.70, 4.71.
16 Weinberg 1937, 487, εικ. 30. Walker-Kosmopoulos 1948, 31, εικ. 6. Schachermeyr 1975, 203.
17 Σωτηριάδης 1908, 75, εικ. 7.
18 Συριόπουλος 1968, 249. Θεοχάρης 1959, 299, εικ. 17, 19.
19 Mylonas 1959, 34, 38, 45, 82, πίν. 162.11, 12.13.16, πίν. 172, 173.146, ΕΜ, αρ. 8977.
20 Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 2001, 39, εικ. σελ. 39.
21 Κάνθαρος: Ο νεολιθικός οικισμός στη Θέρμη Θεσσαλονίκης. Ηλεκτρονική διεύθυνση: http://hellenes-romaion.blogspot.com/2013/09/blog-post_9.html, εικ. 16. Τελευταία επίσκεψη 12 Ιουλίου 2020. Πυραμιδόσχημοι κρατευτές «για προετοιμασία και κατανάλωση φαγητού».
22 Τουφεξής 2014, 22-23, εικ. σελίδας 23.
23 Blegen κ.ά. 1950, 142, εικ. 221 κάτω.
24 Οι γεωμετρικών χρόνων «κρατευτές» από το Άργος είναι σιδερένιοι και έχουν μορφή πλοίου. Ηλεκτρονική διεύθυνση: http://odysseus.culture.gr/h/1/gh155.jsp?obj_id=3407. Τελευταία επίσκεψη 12 Ιουλίου 2020. Οι ΠΕ «κρατευτές» από το ναυάγιο της Δοκού έχουν πυραμιδικό σχήμα με οπή. Βλ. Λώλος 2005, 3 (ηλεκτρονικό αρχείο).
25 Σωτηριάδης 1908, 75, εικ. 7.
26 Caskey και Caskey 1960, 145, πίν. 4.16, 4.17. Caskey 1964, πίν. 47b, d, e (κομμάτι από αυτί ζωόμορφου «κρατευτή»;) και h-i (κομμάτια πτερυγίων).
27 Holmberg 1944, 72, πίν. 74J.
28 Hood 1981, πίν. 24, 142.
29 Μπουλώτης 1998, 5.
30 Dawkins και Bosanquet 1923, εικ. 58a.
31 Platon 1997, 194, εικ. 15.
32 Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 2001, 39.

με υφαντικά βάρη, ενώ άλλοι τους αποδίδουν ταφική χρήση[33], αφού ερμηνεύονται ως στηρίγματα του κεφαλιού των νεκρών, μία υπόθεση όμως που δεν επιβεβαιώνεται, αφού οι «κρατευτές» προέρχονται κυρίως από οικισμούς και όχι από τάφους. Κάποιοι τους ερμηνεύουν ως στηρίγματα αγγείων που δεν είχαν ευρείες βάσεις[34], ενώ η R. Todd[35] εξέφρασε την άποψη –για τους «κρατευτές» των Λιθαρών– ότι ήταν πιθανά επαγγελματικά όργανα κεραμέα, που θα χρησίμευαν για την τελική επεξεργασία των μεγαλύτερων αγγείων, κάτι που θα δικαιολογούσε τη συμβολική ανάθεση ενός τουλάχιστον ομοιώματός τους στη θεότητα, για την προστασία της κεραμεικής παραγωγής.

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός της εύρεσης ομοιώματος «κρατευτή»[36] στο ιερό των Λιθαρών μαζί με πολλά ειδώλια ταύρων[37] (δεκαέξι μέσα στο ιερό και τρία σε άλλα δωμάτια) –το μοναδικό παράδειγμα τέτοιου ομοιώματος που έχει βρεθεί μέχρι τώρα στον ελλαδικό χώρο– ενισχύει την άποψη του Γ. Μυλωνά για πιθανή θρησκευτική χρήση των αντικειμένων αυτών. Ένα άλλο στοιχείο που ενισχύει αυτήν την άποψη, τουλάχιστον για μία από τις κατηγορίες «κρατευτών», συμπεριλαμβανόμενης της ομάδος των «κρατευτών» από την Κάτω Κηφισιά, είναι το ταυρόμορφο σχήμα τους, η θέση εύρεσής τους, καθώς και το ανασκαφικό περιβάλλον στο οποίο βρέθηκαν, που φαίνεται πως υποδεικνύει μία τελετουργική απόθεση κεραμικής.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΣΗ

Με δεδομένη την πιθανή απόδοση ταυρόμορφων χαρακτηριστικών σε μία τουλάχιστον από τις παραλλαγές «κρατευτών», θα πρέπει να γίνει μία σύντομη αναφορά στη σημασία του ταύρου –και κατ' επέκταση της ταυροθυσίας–στις προϊστορικές θρησκείες της ανατολικής Μεσογείου. Ο ταύρος είναι το ζώο που λατρεύτηκε περισσότερο από όλα τα άλλα, ήδη από τους νεολιθικούς χρόνους στην Αίγυπτο[38], τη Μ. Ασία[39] (όπου έδωσε το όνομά του στις οροσειρές του Ταύρου και του Αντίταυρου), τη Μεσοποταμία, τη Συρία και, κυρίως, στη μινωική Κρήτη[40] και, στη συνέχεια, τη Φοινίκη[41].

Πρόκειται για το ζώο που έχει συνδεθεί περισσότερο απ' όλα τα άλλα με τη λατρεία των σπηλαίων και των χθόνιων θεοτήτων. Συμβόλιζε, λόγω της σωματικής του ρώμης, τον άρρενα γονιμοποιό θεό της μητέρας φύσης και κυρίαρχο του ζωικού βασιλείου, που ήταν η κύρια θεότητα των περισσότερων προϊστορικών κοινωνιών και ο σύντροφος της Μητέρας-Θεάς (potnia theron). Στις αντιλήψεις των προϊστορικών ανθρώπων δέσποζε εκείνη του κύκλου της ζωής, του θανάτου και της αναζωογόνησης και διαιώνισης της ζωής, που συμβολιζόταν με το μαρασμό και την αναβλάστηση της μητέρας φύσης (μαρασμός τον χειμώνα, αναζωογόνηση την άνοιξη)[42]. Ο ταύρος, που συμβόλιζε τη ζωοποιό δύναμη, πέθαινε και ανασταινόταν και ο ερ-

33 Mylonas 1959, 146 σημ. 211.

34 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 173 σημ. 217.

35 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 170 και 173. Η R. Todd συσχέτισε πρώτη τους κρατευτές των Λιθαρών με εκείνους του Αγίου Κοσμά.

36 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 170.

37 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 169.

38 Bleeker 1956, 15-18· 1967, 57-60. Πλάτων 1978, 115-116. Sakellarakis 1970, 193. Marinatos 1986, 11-12. Dietrich 1974, 114-115. Darcque κ.ά. 2003, 153, 232-234.

39 Evans 1921-35, Vol. II, 160, 259, εικ. 154. Mellaart 1967, 95 κ.ε. Dietrich 1967, 386 κ.ε., 406-407. Platon 1968, 182-184. Ρεθεμιωτάκης 1995, 170, εικ. 3. Dickinson 2003, 102, 359-361. Πλάτωνος 2008, 22-24 σημ. 26.

40 Matz 1961-62. Πλάτων 1970, 32-33· 1974, 251. Marinatos 1986, 11. Πλάτωνος 2008, 22-25 σημ. 20, 27-32. Cromarty 2008 (βιβλιογραφία).

41 Εκεί, η λατρεία του ταύρου συνδέεται με εκείνη του Αδώνιδος και της Αστάρτης. Βλ. Πλάτων 1978, 114.

42 Nilsson 1950, 147-154, 433. Picard 1948, 168. Long 1974, 67 κ.ε. Πλάτων 1978, 114. Marinatos 1984, 28-29, εικ. 16, 18a-b· 1986, 27, 41. Ρεθεμιωτάκης 1995, 177-178. Πλατωνος 2008, 25 σημ. 39-43.

χομός του και η ένωσή του με τη μεγάλη θεά –μητέρα του και ερωμένη του– έφερνε και την αναγέννηση της φύσης. Είναι λοιπόν φυσικό ο ταύρος, ως προσωποποίηση της αρσενικής αυτής δύναμης, να είχε λατρευτεί από τους ανθρώπους των προϊστορικών κοινωνιών ως θεός[43] και να είχε αποτελέσει μέχρι την ύστατη αρχαιότητα τον κύριο συμμετέχοντα στο λατρευτικό τυπικό και τις θρησκευτικές τελετουργίες. Ο ιερός ταύρος είχε επίσης στενή σχέση με τον ήλιο[44], τον Ποσειδώνα και τους σεισμούς[45], τους θεούς των ποτάμιων νερών[46], αλλά και με τον κόσμο των νεκρών[47]. Υπήρξε, επίσης, σύμβολο της βασιλικής εξουσίας και της πολιτικής κνωσιακής προπαγάνδας[48]. Στη βόρεια είσοδο της Κνωσού το πρώτο που αντίκριζε ο επισκέπτης ήταν η μεγαλοπρεπής τοιχογραφία του ταύρου σε καλπασμό[49], ενώ τα λεγόμενα διπλά κέρατα ή κέρατα καθοσιώσεως[50], που σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη συμβόλιζαν τα κέρατα του ταύρου, ανάμεσα στα οποία πολλές φορές προσαρμοζόταν στειλεός με το διπλό πέλεκυ[51] (όπλο της τελετουργικής θυσίας του ταύρου;), στόλιζαν τις στέγες και τους εξώστες των ανακτόρων[52] και ιερών κορυφής[53] και άλλων ιερών κτισμάτων και τάφων[54]. Πολλοί ήταν οι μύθοι που τον περιέβαλαν, όπως εκείνος που τον θέλει ως ταύρο Αστερίωνα να ενώνεται με τη γυναίκα του Μίνωα Πασιφάη (το όνομά της σήμαινε γεμάτο φεγγάρι) και από την ένωσή τους να γεννιέται ο φοβερός Μινώταυρος, μισός άνθρωπος μισός ταύρος, το τέρας που καταβρόχθιζε τους επτά νέους και επτά νέες που έστελνε ως φόρο στον βασιλιά της Κρήτης η Αθήνα (μύθος Θησέα –Αριάδνης), ο μύθος του γίγαντα Τάλω που διατρέχει ως ταύρος-ήλιος τον ουρανό[55] ή και ο μεταγενέστερος ελληνικός μύθος που τον θέλει να απάγει από τη Γόρτυνα την Ευρώπη και να τη

43 Στην Αίγυπτο λατρεύονταν ο θεοποιημένος ιερός ταύρος Άπις και η θεοποιημένη μητέρα φύση με μορφή αγελάδας, η Αθώρ, καθώς και τα ηλιακά σώματα που συμβόλιζαν ο ηλιακός δίσκος ανάμεσα στα κέρατά της που είχαν το σχήμα της σελήνης. Platon 1958, 35. Πλάτων 1970, 35, 125· 1978, 115. MacGillivray 2000, 153. Πλάτωνος 2008, 24 σημ. 33.

44 Η σύνδεση των κεράτων του ταύρου-αγελάδας με τον ηλιακό δίσκο φαίνεται να περνά από την Ανατολή στη μινωική λατρεία, όπως δείχνουν πολλές παραστάσεις, ανάμεσα στις οποίες εκείνη στη σαρκοφάγο της Επισκοπής, όπου ανάμεσα στα τονισμένα κέρατα της εικονιζόμενης αγελάδας απεικονίζεται συμβολικά, με ένα δισκοειδές εξόγκωμα, ο ήλιος. Πλάτων 1970, 57-58· 1974, 152. Ρεθεμιωτάκης 1986. Πλάτωνος 2008, 24 σημ. 32, 28 σημ. 70.

45 Evans 1921-35, Vol. II, 324-325. Dietrich 1974, 115. Πλάτων 1978, 114.

46 Dietrich 1974, 114-115.

47 Long 1974, 67, 68, σημ. 94, 96, 97. Ρεθεμιωτάκης 1995, 181. Πλάτων 2003, 360. Πλάτωνος 2008, 26 σημ. 50.

48 Evans 1921-35, Vol. II, 590-596, 604-606, Vol. IV, 221-228.

49 Hood 1978, 74, εικ. 55.

50 Nilsson 1950, 220-229. Buchholz 1959, 16, 17. Ἀλεξίου 1968, 92, 113. Long 1974, κεφ. 5, 40 σημ. 62, 63, 64, εικ. 9, 34, 67, 91. Marinatos 1986, 25, 26.

51 Long 1974, εικ. 27 (σαρκοφάγος από το Παλαίκαστρο). Τζεδάκις 1970, 111, εικ. 1 (μετανακτορική πυξίδα με παράσταση κεράτων με διπλό πέλεκυ και κιθαρωδού από το Καλάμι Χανίων)· 1971, 219, εικ. 6 και 7 (ΥΜ ΙΙΙ εικονιστικές σαρκοφάγοι από τους Αρμένους Ρεθύμνου). Πλάτωνος 2008, 25 (εικονιστική σαρκοφάγος από την Επισκοπή Ιεράπετρας).

52 Πλάτων 1978, 59 και 63. Πλάτων χ.χ., 277 (διπλά λίθινα κέρατα στο ανάκτορο της Κνωσού, Νότια πρόσοψη). Long 1974, εικ. 38 (λίθινες βάσεις διπλών πελέκεων).

53 Long 1974, εικ. 35 (χρυσό δακτυλίδι από τάφο των Δενδρών, με παράσταση ιερού με επίστεψη κεράτων), εικ. 79 (ρυτό Ζάκρου με ιερό–τάφο), εικ. 84 (δακτυλίδι από τις Μυκήνες με ιερό με επίστεψη διπλών κεράτων), εικ. 95 (κομμάτι από ρυτό από την Κνωσό, με παράσταση ιερού κορυφής με επίστεψη κεράτων), εικ. 97 (κομμάτι από ρυτό από τις Γυψάδες Κνωσού, με παράσταση ιερού κορυφής με επίστεψη κεράτων). Boulotis 2008, 52, εικ. 7 (σφράγισμα από την Κνωσό ΠΜ ΙΙβ, με παράσταση της θεότητας σε ιερό κορυφής).

54 Πλάτων 2003. Platon 2008β, 311-312, εικ. 1, 3, 4, 321 (ρυτό με ιερό τέμενος-τάφο, από την Ζάκρο 1650-1500 π.Χ.). Persson 1942, 131 κ.ε. Long 1974, εικ. 61, 62 (πήλινα ομοιώματα ιερών από τάφο στο Καμηλάρι Μεσαράς), εικ. 72 (πήλινο ομοίωμα ιερού από το ιερό Πισκοκεφάλου). Kerenyi 1974, 254. Boulotis 2008, 52, εικ. 9 (σφράγισμα από το Καστέλλι Χανίων με παράσταση θεού και μινωικής πόλης με κτήρια με επιστέψεις ιερών κεράτων (περί το 1450 π.Χ.).

55 Πλάτων 1970, 34. Kerenyi 1974, 254. *CMS* XIII, 84 (σφραγίδα από την Κρήτη σήμερα στη Ν. Υόρκη).

μεταφέρει στην ράχη του στις βορειες χώρες[56]. Τα τελετουργικά αγγεία ρυτά σε σχήμα ταύρου ή κεφαλής ταύρου, πιθανώς με επίχρυσα κέρατα και ρόδακα στο μέτωπο (σύμβολο του ηλιακού δίσκου) είναι συνηθισμένα σε όλη την Κρήτη και τη μυκηναϊκή Ελλάδα[57]. Ο ταύρος απεικονίζεται συχνά σε μεγάλες και μικρές τοιχογραφίες από το ανάκτορο της Κνωσού και τα μεγάλα σπίτια των αξιωματούχων της, καθώς και σε άλλα μικροτεχνήματα της τέχνης της εποχής[58] (πήλινα ειδώλια, πλάκες από φαγεντιανή, κοσμήματα και περίαπτα, σφραγιδόλιθους κ.ά.). Τα περίφημα ταυροκαθάψια[59] της μινωικής Κρήτης, με το δύσκολο άλμα πάνω στην πλάτη του ζώου, δεν αποτελούσαν απλό άθλημα, αλλά φαίνεται ότι σχετίζονταν με την τελετουργική σύλληψη[60] και ένα αγώνισμα προς τιμήν της θεότητας[61] ή του αφηρωισμένου και θεοποιημένου νεκρού (παραστάσεις ταυροκαθαψίων και τελετουργικού κυνηγιού παριστάνονται συχνά στις πήλινες εικονιστικές σαρκοφάγους[62]). Στο αγώνισμα αυτό φαίνεται ότι έπαιρναν μέρος αγόρια και κορίτσια, γόνοι βασιλικών και αριστοκρατικών οικογενειών. Είναι πιθανόν, όπως μαρτυρεί το ανάγλυφο ρυτό από στεατίτη από την έπαυλη της Αγ. Τριάδας[63], στο οποίο παριστάνονται αγωνίσματα μεταξύ ανδρών (πυγμαχία, τρέξιμο, πάλη, ταυροκαθάψια), να αποτελούσε μια από τις απαραίτητες δοκιμασίες που έπρεπε να περάσουν επιτυχώς οι νέοι για να ενηλικιωθούν (rites of passage)[64].

Η τελετουργική θυσία αυτού του ιερού, κατάφορτου με θρησκευτικούς συμβολισμούς, ζώου[65] σε ειδικούς φορητούς βωμούς[66] (εικ. 5), στα ανακτορικά και οικιακά ιερά, στα ιερά κορυφής[67] και σε τάφους[68] επιβεβαιώνεται ανασκαφικά (οστά βοοειδών σε κατάλοιπα πυρών) και εικονιστικά, κυρίως με την απόδοσή της σε σφραγίσματα και σφραγιδόλιθους[69], αλλά και στην

56 Kerenyi 1974, 111, εικ. 18.

57 Hood 1978, 163, εικ. 157. Long 1974, 68. Πλάτων 1970, 35, 121-122· 1974, 249-271. Πλάτωνος 2008, 24 σημ. 34.

58 Ενδεικτικά: Hood 1978, 62-63, εικ. 45 (μικρογραφική τοιχογραφία με κεφάλι ταύρου, 1550-1450 π.Χ.), 65, εικ. 48 (γυάλινη ένθετη πλάκα από την Αίθουσα του Θρόνου στην Κνωσό, πριν το 1450 π.Χ.), 111, εικ. 95 (πήλινο ειδώλιο ταύρου από τη Φαιστό, ΥΜ ΙΙΙΓ, μετά το 1200 π.Χ.), 205, εικ. 206 (χρυσό σκουλαρίκι σε μορφή κεφαλιού ταύρου από το νεκροταφείο Μαυροσπήλιου Κνωσού (1500-1300 π.Χ.), 219, εικ. 219 (σφράγισμα με ταύρο από τον τάφο των Ισοπάτων, 1400 π.Χ.), 225, εικ. 227 (σφραγιδόλιθος από μαύρο στεατίτη από την Κνωσό, πριν το 1450 π.Χ.), 43, εικ. 21 (παράσταση ταύρων σε μυκηναϊκό αγγείο από την Κύπρο, περί το 1250 π.Χ.).

59 Σπυρόπουλος 1970, εικ. 16 (εικονιστική σαρκοφάγος από την Τανάγρα Βοιωτίας). Hood 1978, 60-61, εικ. 44, εικ. 97 (χάλκινο σύμπλεγμα από την Τύλισσο, 1550-1450 π.Χ.), εικ. 105, 106 (ελεφάντινος ακροβάτης από την Κνωσό, 1600 π.Χ.), 147 σημ. 71 (τμήμα ανάγλυφου αγγείου από την Ακρόπολη των Αθηνών, περί το 1600 π.Χ.). Betancourt 2008, 57, εικ. 2 (πήλινο ρυτό σε σχήμα ταύρου με ακροβάτες, από τάφο στην Κουμάσα Μεσαράς, 2000-1900 π.Χ.). Platon 2008α, 97, εικ. 2 (πήλινο σφράγισμα από το μέγαρο Σκλαβοκάμπου, περί το 1450 π.Χ). Long 1974, 47, εικ. 66 (χάλκινο σύμπλεγμα με ταύρο ακροβάτη στο Βρετανικό Μουσείο), 68. Πλάτωνος 2008, 32-33 σημ. 118-119 (με βιβλιογραφία).

60 Younger 1995, 512-515. Hood 1978, 166, εικ. 160-163 (χρυσά κύπελλα Βαφειού με ανάγλυφες παραστάσεις σύλληψης ταύρου, 1600-1500 π.Χ.), 121, 122, εικ. 111 (ελεφάντινη πυξίδα από τάφο στον Κατσαμπά Ηρακλείου, 1500-1450 π.Χ).

61 Dietrich 1974, 115-116. Long 1974, 46-47. Πλάτωνος 2008, 32-33.

62 Τζεδάκις 1971, 218, 220, εικ. 5, πίν. 3, 1. Long 1974, 24 σημ. 66, 48. Ρεθεμιωτάκης 1995. Πλάτωνος 2008, 27, 31.

63 Hood 1978, 146, εικ. 139 (1650-1500 π.Χ.).

64 Davis 1986, 401. Koehl 1986. Doumas 2000, 976-979.

65 Sakellarakis 1970, 157-198. Πλάτων 1970, 188-189. Long 1974, 62, εικ. 87, 67-68. Marinatos 1986. Watrous 1991, 301. Hägg και Alroth 2005. Πλάτωνος 2008, 30 σημ. 105.

66 Sakellarakis 1970, 175-176. Long 1974, 62, σημ. 18. Persson 1931, 77-78, 100, 110, πίν. 29, 2, εικ. 53. Marinatos 1986, 14-15, εικ. 2, 5, 11, 54. Marinatos 1988, εικ. 11.

67 Karetsou 1981, 150-151. Marinatos 1986, 11. Cromarty 2008, 14 σημ. 30, 31.

68 Pini 1968, 27. Branigan 1970, 2. Long 1974, 40 σημ. 52, 63, 64, εικ. 27, 40, 91 (τάφοι ΠΜ-ΜΜ από Αγία Τριάδα, Απεσωκάρι, Καμηλάρι, Μόχλο), 67 σημ. 71 (Τάφος-Ιερό Κνωσού, τάφος Κανιαλί Τεκέ). Sakellarakis 1970, 160.

69 Ενδεικτικά: Sakellarakis 1970, πίν. 61. Long 1974, εικ. 13. *CMS* I, 91, Suppl., 34· II 3, 338· V, 608· XII, 137, 249.

περίφημη γραπτή σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας[70]. Φαίνεται ότι σε όλο το Αιγαίο η θυσία του ταύρου ήταν η πιο διαδεδομένη ανάμεσα στις θυσίες ζώων (μεταξύ άλλων αιγάγρων, αμνοειδών, χοίρων, ελαφιών)[71].

Επιστρέφοντας στους ταυρόμορφους «κρατευτές» της Κάτω Κηφισιάς, αξίζει να σημειωθεί ότι αυτοί ήρθαν στο φως πολύ κοντά σε θέσεις ιερών κλασικών χρόνων αφιερωμένων στον Διόνυσο και την Αριάδνη[72], τα ευρήματα των οποίων –δεκάδες πήλινων μικρών κεράτων, το κεφάλι πήλινου αιλουροειδούς κ.ά.– επιβεβαιώνουν ότι ο Διόνυσος λατρευόταν και ως κερασφόρος θεός-ταύρος[73]. Η παράδοση αυτή, ασφαλώς ανατολικής προέλευσης (ιερός ταύρος Άπις στην Αίγυπτο, βωμοί με κεφάλια ταύρων από το Çatal Hüyük[74] στη Μεσοποταμία, σκηνές με θυσία ταύρων σε σφραγίδες και σφραγιδοκυλίνδρους από την πόλη Ugarit της Συρίας κ.ά.) πιθανώς πέρασε από την κρητομηκυναϊκή παράδοση στην ελληνική (Βελχανός-Δίας στην Κρήτη των ελληνικών χρόνων, όπου ο θεός εικονίζεται σε χάλκινα νομίσματα από τη Φαιστό και τη Γόρτυνα με ένα πουλί και έναν ταύρο). Απαντά, επίσης, ως νεαρός ταυροκέρατος Διόνυσος[75] στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Ίσως δεν είναι τυχαίο, ότι στην περιοχή της Κάτω Κηφισιάς, όπου βρέθηκαν οι ταυρόσχημοι «κρατευτές», υπήρχε μεταγενέστερη παράδοση λατρείας του Διόνυσου, ως κερασφόρου θεού. Όπως, ίσως, δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία και η ανεύρεση του ειδωλίου του «κρατευτή» στο ιερό των Λιθαρών μαζί με ειδώλια ταύρων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι «κρατευτές» ως κατηγορία, γενικότερα, πρέπει να ήταν στηρίγματα, τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ποικιλοτρόπως και όχι πάντα για τελετουργικές χρήσεις. Μερικοί από αυτούς, και κατά περίπτωση, είναι πιθανό να χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες και, τότε, πιθανότατα, τους έδιναν τη μορφή του ιερού ζώου που δέσποζε στη λατρεία της περιοχής. Οι «κρατευτές» της Κάτω Κηφισιάς μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν σε θρησκευτικές δράσεις των κατοίκων, είτε ως στηρίγματα για σούβλες, κατά την παρασκευή ιερών γευμάτων, είτε για την στήριξη ιερών σκευών. Δυστυχώς, μέχρι σήμερα, δεν έχει έρθει στο φως ο οικισμός στον οποίο ανήκαν, κάτι που ίσως να έριχνε περισσότερο φως στη συγκεκριμένη χρήση τους. Ωστόσο, την πολύ πιθανή τελετουργική χρήση τους ενισχύει η εύρεσή τους στον αποθέτη μαζί με μικρογραφικά (μικκύλα) αγγεία (μόνωτα κύπελλα, αμφορίσκους, ημισφαιρικές φιάλες, πυξίδια κ.λ.π.)[76], που πιθανότατα είχαν χρησιμοποιηθεί ως αναθήματα–αφιερώματα. Η εύρεση, στο ίδιο σύνολο, θραυσμάτων από οκτώ (8) τουλάχιστον τράπεζες προσφορών –δεν θεωρούμε ότι τα σκεύη αυτά πρέπει να χαρακτηριστούν τηγανόσχημα[77] ή φορητές εστίες[78], όπως τα χαρακτηρίζουν μερικοί μελετητές, αφού ακολουθούν ένα ρηχό τύπο με περιχείλωμα επιβεβαιωμένο από την Κρήτη

70 Long 1974.

71 Marinatos 1986, 11. Bergquist 1988, 11-14. Abusch 2002.

72 Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 433-435, εικ. 11, έγχρ. εικ. 33· 2005, 51-53, εικ. 8· 2013, 145, 146, εικ. 14.

73 Πλούταρχος, *Αἴτ. Ἑλλην*. 299β. Ευριπίδης, *Βάκχαι*, στ. 1017. Burkert 1993, 152 σημ. 89. *IG*^{7}, 1787 (αναθηματική στήλη από τις Θεσπιές Βοιωτίας με ταυρόμορφο Διόνυσο). Πλάτωνος 2008.

74 Dietrich 1974, 114. Mellaart 1958· 1967, 241-245.

75 Dietrich 1974, 124-125. Kerenyi 1974, 253.

76 Παράλληλα κεραμικής: Mylonas 1959, 22-23. Τζαβέλλα-Evjen 1984, 150, 151 (σκύφοι, φιάλες). Σάμψων 1985, 178, εικ. 89β, 93. Πετριτάκη 1980, 170. Mylonas 1959, 69. Τζαβέλλα-Evjen 1984, 154-155, πίν. 38, 39α-γ (μόνωτα τροχαλιόσχημα κύπελλα). Mylonas 1959, 70-72. Σάμψων 1985, 255, σχ. 50, 59, 59α, 64α (αμφορίσκοι).

77 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 156, 157, πίν. 44, 171, πίν. 87β (λίθινος τύπος πλανθάνου, που χαρακτηρίζεται ως τράπεζα προσφορών).

78 Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 2001, εικ. σελ. 37 αριστερά (Ασκηταριό).

ως τράπεζα προσφορών[79]– συνάδει απόλυτα με την προτεινόμενη τελετουργική χρήση των αγγείων και των «κρατευτών» της Κηφισιάς. Από την ίδια περιοχή, τέλος, προέρχεται και τμήμα μαρμάρινου πρωτοκυκλαδικού ειδωλίου[80], που –εκτός από την μαρτυρία που μας δίνει για τη σχέση του οικισμού της Κάτω Κηφισιάς με τις Κυκλάδες[81], μαζί με τα τηγανόσχημα σκεύη και τις λεπίδες οψιανού– υποβάλλει την σκέψη ότι κάποιο είδος λατρείας ασκούνταν την εποχή αυτή στην περιοχή, που είχε ίσως σχέση με κάποιον ταυρόμορφο θεό, πρόδρομο του θεού Διονύσου των κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Σε κάθε περίπτωση, τελετουργικό ή μη, το σύνολο των «κρατευτών» από την Κάτω Κηφισιά, αποτελεί ένα σημαντικό εύρημα για την τυπολογία, λειτουργία και σημασία των σπάνιων και ιδιότυπων αυτών ΠΕ σκευών.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Α. «Κρατευτές»

1. Τετραποδικός «κρατευτής», ελλιπής κατά το ένα πτερύγιο, τμήμα του άλλου πτερυγίου και τα πόδια (εικ. 1). Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Η επιφάνεια του σωζόμενου πτερυγίου είναι ελαφρώς κοίλη και έχει διαμπερή κατά μήκος του κορμού οπή, που δεν έχει ακριβώς την ίδια διάμετρο στις απολήξεις της. Οι πάνω και κάτω επιφάνειες του σκεύους είναι κοίλες, ενώ οι πλευρικές κυρτές. Διακοσμείται, εκτός από το κάτω μέρος, με ανάγλυφη εμπίεστη σχοινοειδή ταινία, περίπου στο ύψος της μέσης του κορμού. Πηλός καστανέρυθρος, με προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 16,5 εκ. Πλ.: 10 εκ. Ύψ.: 7,2 εκ. Διαστ. πτερυγίου: 17,5 x 10,5 εκ. Διάμ. οπής: 4 εκ. Πάχος πτερυγίου: 1,5 εκ.

2. Τετραποδικός «κρατευτής», όμοιος με τον προηγούμενο, ελλιπής κατά τμήμα της επιφάνειας των πτερυγίων και τα πόδια (εικ. 2). Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Η επιφάνεια του εμπρός πτερυγίου είναι ελαφρώς κοίλη. Κατά μήκος του σκεύους, υπάρχει διαμπερής οπή. Εξωτερικά, κοσμείται με εμπίεστη σχοινοειδή ταινία, στο ύψος περίπου της μέσης του κορμού. Πηλός καστανέρυθρος, με προσμίξεις. Στην κάτω επιφάνειά του σώζει ίχνη φωτιάς.
Μ. (σωζ.): 16,2 εκ. Ύψ. (μεγ. σωζ.): 7 εκ. Διαστάσεις πτερυγίου: 11,5 x 12,2 εκ. Πάχος πτερυγίων: 1,6-1,7 εκ. Διάμ. οπής: 4 εκ.

3. Τριποδικός «κρατευτής», ελλιπής κατά τμήμα του πτερυγίου και τα πόδια (εικ. 3). Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Οπή διαμπερής, κυλινδρική, κατά μήκος του σκεύους. Διακοσμείται με ανάγλυφη, εμπίεστη σχοινοειδή διακόσμηση, στο ύψος περίπου της μέσης του κορμού. Στην ένωση του πτερυγίου με την κυρτή άνω επιφάνεια, σχηματίζεται γωνία με οξεία ακμή. Πηλός καστανέρυθρος, με προσμίξεις.
Μ. (σωζ): 13,3 εκ. Διαστ. πτερυγίου: 14,5 x 9 εκ. Πλ. (σωζ.): 10,3 εκ. Διάμ. οπής: 3,5-5,4 εκ. Πάχος πτερυγίου: 2 εκ.

4. Τριποδικός (;) «κρατευτής», ελλιπής κατά τμήματα του κορμού, του πτερυγίου και των ποδιών (εικ. 4). Βάθος εύρεσης 1,79-1,80 μ. Η πάνω επιφάνεια είναι κυρτή. Διακοσμείται με εμπίεστη σχοινοειδή ταινία, κατά μήκος του κορμού. Πηλός καστανέρυθρος, με προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 15,7 εκ. Πλ. (σωζ.):10,2 εκ. Πάχος πτερυγίου: 3,1εκ. Διάμ. οπής: 6,3 εκ.

5. Τμήμα από το πόδι μεγάλου τετραποδικού (;) «κρατευτή», και τμήμα της καμάρας και της οπής του πτερυγίου (εικ. 5, αριστερά). Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Σχήμα κυλινδρικό πεπιεσμένο, ελλειπτικής διατομής. Εξωτερική επιφάνεια ελαφρώς κυρτή. Πηλός καστανός με φαιό πυρήνα, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 10,2 εκ. Πλ. (σωζ.): 8,4 εκ. Πάχος ποδιού: 4,9 εκ.

79 Cromarty 2008, εικ. 51. Nilsson 1950, εικ. 56 (τράπεζα προσφορών από τη Φαιστό).
80 Πλάτωνος-Γιώτα 2005, 50· 2013, 142, εικ. 7γ.
81 Τζαβέλλα-Evjen 1984, 176. Ανδρίκου 2013, 180. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 2001, 27, 41.

6. Τμήμα από το πόδι μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Σχήμα κυλινδρικό, πεπιεσμένο, ελλειψοειδούς διατομής, με μείωση προς την επίπεδη βάση. Η μία πλευρά ελαφρώς κυρτή. Πηλός καστανός, με λίγες προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 6,5-8 εκ. Πλ.: 11εκ. Πάχος: 3-3,9 εκ.

7. Τμήμα ποδιού τετραποδικού (;) «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,79-1,80 μ. Σχήμα τραπεζοειδές, με επίπεδη, ελλειψοειδούς σχήματος, βάση. Πηλός καστανέρυθρος, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 8,1 εκ. Πλ. (μεγ. σωζ.): 8,35 εκ. Πάχος ποδιού: 4,1-3,2 εκ. Διάμ. βάσης (μεγ.): 6 εκ.

8. Τετραποδικός «κρατευτής», ελλιπής κατά το ένα πτερύγιο, τμήμα του άλλου και τα πόδια (εικ. 6). Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Το πάνω μέρος του κορμού είναι ελαφρώς κοίλο και διακοσμείται με εμπίεστη σχοινοειδή ταινία, στο ύψος περίπου της μέσης του κορμού. Πηλός ανοικτός καστανός, με προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 9,8 εκ. Πλ. (σωζ.): 8,5 εκ. Πλάτος περιχειλώματος: 4 εκ. Διάμ. κοιλότητας: 5,2 εκ.

9-10. Δύο κομμάτια του ίδιου τετραποδικού «κρατευτή», σήμερα συγκολλημένα (εικ. 5, μέσον). Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Το πρώτο από αυτά, ελλιπές κατά το ήμισυ του σώματος, τα δύο πτερύγια και τα πόδια. Οπή διαμπερής, κυλινδρική, κατά μήκος του σκεύους. Πάνω και κάτω επιφάνεια ελαφρώς κοίλες. Η μία πλάγια πλευρά που διατηρήθηκε είναι σχεδόν επίπεδη και ενώνεται με την κάτω επιφάνεια με οξεία ευθύγραμμη ακμή. Διακοσμείται με εμπίεστη σχοινοειδή ταινία κατά πλάτος, στο ύψος περίπου της μέσης του κορμού. Στην πάνω και στην πλευρική επιφάνεια, σώζονται ίχνη φωτιάς. Πηλός καστανέρυθρος με φαιό πυρήνα, με προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 10,2 εκ. Πλ. (σωζ.): 7,8 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,1 εκ. Διάμ. οπής: 4,4 εκ.

Το δεύτερο τμήμα (αρ.10) που συγκολλήθηκε με το πρώτο, είναι ελλιπές κατά ολόκληρο το επάνω τμήμα, τα πτερύγια (σώζεται μικρό τμήμα) και τα πόδια. Πάνω επιφάνεια στο σπάσιμο καμένη.
Μ. (σωζ.): 11 εκ. Πλ.: 8,4 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,9 εκ. Υ: 10,4 εκ.

11. Τριποδικος «κρατευτής», ελλιπής κατά το μεγαλύτερο τμήμα των πτερυγίων και τα πόδια, των οποίων σώζονται οι εκφύσεις (εικ. 7). Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Οπή διαμπερής, κυλινδρική, κατά μήκος του σκεύους. Άνω επιφάνεια σχεδόν επίπεδη (ελάχιστα κυρτή). Πλευρική επιφάνεια κοίλη. Η τελευταία ενώνεται με την άνω με ευθύγραμμη, οξεία, ακμή. Κοσμείται με εμπίεστη σχοινοειδή ταινία, κατά πλάτος, στο ύψος περίπου της μέσης του κορμού. Πηλός ανοικτός καστανός, με φαιό πυρήνα, με πολλές προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 11,2 εκ. Πλ. (σωζ.): 9 εκ. Πάχος πτερυγίου: 2,2 εκ. Διάμ. οπής: 4-5 εκ.

12. Τμήμα από το πόδι και το πτερύγιο τετραποδικού (;) «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,81-2,00 μ. Πτερύγιο επίπεδο, με ελαφρά κοίλανση προς την οπή. Οι δύο επιφάνειες ενώνονται σχεδόν σε ορθή γωνία. Πόδι κυλινδρικό πεπιεσμένο, διανοιγόμενο προς τα άνω. Δεν σώζεται η βάση. Διακρίνονται ίχνη ερυθρού επιχρίσματος. Πηλός καστανέρυθρος, με φαιό πυρήνα, με πολλές προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ): 16,1 εκ. Πλ. (σωζ.): 9,8 εκ. Πλάτος ποδιού (μεγ.): 6,1 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,9-5 εκ.

13. Τμήμα από το πτερύγιο «κρατευτή» με ανάγλυφη διακόσμηση (εικ. 5, δεξιά). Βάθος εύρεσης 1,81-2,00 μ. Πλευρές ευθύγραμμες, που ενώνονται σε αποστρογγυλευμένη ορθή γωνία. Διακοσμείται, στην άνω επιφάνεια του πτερυγίου, με έκτυπο εξάκτινο αστέρι, από το οποίο ξεκινά τεθλασμένη, οριζόντια, ανάγλυφη ταινία. Πηλός καστανέρυθρος, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 4,2 εκ. Μ. (μεγ. σωζ.): 11 εκ. Πλ. (σωζ.): 6,9 εκ. Διάμ. οπής: 3,8 εκ. Πάχος τοιχώματος: 1,8 εκ.

14. Πόδι τετραποδικού «κρατευτή» και τμήμα της πλάγιας καμάρας (εικ. 8, αριστερά). Βάθος εύρεσης 1,81-2,00 μ. Σχήμα τριγωνικό πεπλατυσμένο, με επίπεδη βάση. Στο κάτω άκρο, ίχνη φωτιάς. Πηλός καστανός, με προσμίξεις.
Ύψ.: 11,3 εκ. Πλ.: 10,3εκ. Διάμ. ποδιού (μεγ.): 4,4 εκ. Πάχος ποδιού: 3 εκ.

15. Τμήμα πτερυγίου τετραποδικού «κρατευτή» και η αρχή του ενός ποδιού. Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Χείλος ευθύ. Επιφάνεια πτερυγίου επίπεδη, με ελαφριά κοίλανση προς την οπή.

Πηλός καστανός, με αρκετές προσμίξεις. Εξωτερικά και εσωτερικά, καστανό αλοίφωμα. Μ. (σωζ.): 11 εκ. Ύψ. (σωζ.): 9,2 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,8εκ.

16. Τμήμα πτερυγίου «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,79-1,80 μ. Χείλος ευθύ. Επιφάνεια ελαφρά επικλινής. Πηλός καστανός, με προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 4,5 εκ. Πλ. (σωζ.): 5,2 εκ. Πάχος τοιχώματος: 1,8 εκ.

17. Τμήμα από την άνω επιφάνεια «κρατευτή» μικρού μεγέθους. Βάθος εύρεσης 1,49-1,80 μ. Εξωτερική επιφάνεια ελαφρά κοίλη, διακοσμημένη με εμπίεστη σχοινοειδή ταινία. Διασώζεται τμήμα της κατά μήκος του σκεύους κυλινδρικής κοιλότητας. Πηλός καστανέρυθρος, με πολλές προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 7 εκ. Πλ. (σωζ.): 4,8 εκ. Πάχος τοιχώματος: 1,3 εκ.

18. Τετραποδικός «κρατευτής», ελλιπής κατά το πτερύγιο και τα πόδια (εικ. 8, το δεύτερο από αριστερά). Βάθος εύρεσης 1,49-1,80 μ. Άνω επιφάνεια ελαφρά κοίλη. Οπή διαμπερής, ημικυλινδρική, κατά μήκος του σκεύους. Σώζεται ελάχιστο τμήμα εμπίεστης σχοινοειδούς ταινίας, κατά πλάτος, στο ύψος περίπου της μέσης του κορμού. Ελαφρά κοίλη και η κάτω επιφάνεια. Δύο επιφάνειες, η άνω και η μία πλάγια, ενώνονται με ακμή. Πηλός καστανός, φαιός στον πυρήνα, με προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 13 εκ. Πλ.: 8,5-10 εκ. Ύψος πλάγιας πλευράς: 4,5 εκ. Διάμ. οπής: 5,3 εκ.

19. Τμήμα από το κάτω μέρος της στενής πλευράς, με την καμάρα και τα πόδια μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή» (εικ. 8, το τρίτο από αριστερά). Βάθος εύρεσης 0,76-1,49 μ. Από τα πόδια, σώζεται το ένα και το μεγαλύτερο τμήμα του άλλοΎψ. Κάτω επιφάνεια κοίλη. Πόδια κυλινδρικού πεπιεσμένου - τραπεζοειδούς σχήματος. Στην πρόσθια επιφάνεια, ίχνη ερυθρού χρώματος. Πηλός καστανός, φαιός στον πυρήνα.
Ύψ. (σωζ.): 10,7 εκ. Μ.: 21,5 εκ. Πλ.: 7,61 εκ.

20. Τμήμα από το πτερύγιο μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,48-1,80 μ. Σχήμα τραπεζοειδές, ελλειψοειδούς – ακανόνιστης τομής. Ελαφρά κυρτό εξωτερικά, κοίλο εσωτερικά. Κλίση προς τα έξω, όπου σχηματίζεται ευθεία ακμή στην ένωση των πλευρών. Πηλός καστανός, με ίχνη καύσης στο εσωτερικό.
Ύψ. (σωζ.): 8,6 εκ. Πλ. :7,6 εκ. Πάχος: 2,6-3 εκ.

21. Τμήμα από το πόδι «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 2,00-2,35 μ. Σχήμα ορθογώνιο πεπιεσμένο, ελλειψοειδούς διατομής. Σώζεται η βάση, ελλειψοειδούς σχήματος. Στη μια πλευρά σχηματίζεται οξεία ακμή. Πηλός καστανός, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 10,5 εκ. Πλ.: 5,5 εκ. Διάμ. ποδιού (μεγ.): 5,8 εκ. Πάχος ποδιού: 1,9 εκ.

22. Τμήμα από το πτερύγιο «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 0,90-1,65 μ. Η εσωτερική πλευρά ελαφρά κοίλη, εξωτερικά κυρτό, με ακμή. Οι πλευρές ενώνονται με οξεία γωνία. Σώζεται το ήμισυ της κοιλότητας. Πηλός καστανός, με φαιό πυρήνα. Σώζει ερυθρό επίχρισμα.
Ύψ. (σωζ.): 8,4 εκ. Πλ. (μεγ.): 9,3 εκ. Πάχος: 2,9-3,9 εκ.

23. Τμήμα από το πόδι «κρατευτή» μέσου μεγέθους. Βάθος εύρεσης 1,49-1,80 μ. Σχήμα κυλινδρικό. Εξωτερικά κυρτό, εσωτερικά κοίλο. Βάση επίπεδη, σχεδόν κυκλικής διατομής. Πηλός καστανέρυθρος, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 5 εκ. Πλ.: 4,9 εκ. Διάμ. βάσης: 4,6 εκ.

24. Τμήμα από το πόδι «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,49-1,80 μ. Σχήμα κυλινδρικό πεπιεσμένο. Διατομή ελλειψοειδής. Φέρει καστανό χρώμα, εσωτερικά και εξωτερικά. Βάση επίπεδη. Πηλός καστανός, με φαιό πυρήνα.
Ύψ. (σωζ.): 7 εκ. Πλ.: 5-6,3 εκ. Πάχος (μεγ.): 3,6 εκ. Διάμ. βάσης (μεγ.): 4,8 εκ.

25. Τμήμα από το πόδι (;) «κρατευτή» μέσου μεγέθους. Βάθος εύρεσης 0,90-1,65 μ. Το πλάτος του τοιχώματος του ποδιού μειώνεται προς τα πίσω και σχηματίζει ακμή. Εξωτερικά κυρτό, εσωτερικά κοίλο. Πηλός ανοικτός καστανός, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 8 εκ. Πλ. (σωζ.): 5,7 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,1-3,9 εκ.

26. Πόδι τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,48-1,80 μ. Σχήμα κυλινδρικό πεπιεσμένο, ελλειψοειδούς διατομής. Εξωτερικά κυρτό, εσωτερικά κοίλο. Σώζεται τμήμα της

επίπεδης βάσης και του κοίλου πτερυγίου. Πηλός καστανός, με φαιό πυρήνα.
Ύψ. (σωζ.): 11,5 εκ. Πλ.: 5,5-6,8 εκ. Διάμ. βάσης: 3,2-5,5 εκ. Πάχος: 3,2-3,4 εκ.

27. Πόδι τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,48-1,80 μ. Σχήμα κυλινδρικό, κυκλικής διατομής, εξωτερικά ευθύγραμμο, εσωτερικά ελαφρώς κυρτό, με κλίση προς τα έξω. Σώζεται η επίπεδη βάση. Πηλός καστανός, φαιός στον πυρήνα.
Ύψ. (σωζ.): 7,6 εκ. Πλ.: 4,5 εκ. Διάμ. βάσης: 4,2 εκ.

28. Τμήμα από το ένα πόδι, το πτερύγιο και τμήμα της καμάρας μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή» (εικ. 9, αριστερά). Βάθος εύρεσης 2,00-2,35 μ. Πόδι κυλινδρικό, σχεδόν κυκλικής διατομής. Στην επίπεδη πλάγια επιφάνεια, ίχνη ανάγλυφης, εμπίεστης σχοινοειδούς διακόσμησης (κάθετα στην καμάρα). Διασώζεται τμήμα της οπής, κατά μήκος του σκεύους. Πτερύγιο ευθύ, με κλίση προς την οπή. Πηλός ανοικτός καστανός, με φαιό πυρήνα.
Ύψ. (σωζ.): 13,1 εκ. Πλ.: 3,8-8 εκ. Πάχος ποδιού: 3,4 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,4 εκ. Διάμ. βάσης (μεγ.): 3,8 εκ.

29. Πόδι μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,49-1,80 μ. Σχήμα γλωσσοειδές. Βάση επίπεδη, ελλειψοειδούς, διατομής. Εξωτερικά ελαφρώς κυρτό, εσωτερικά κοίλο. Πηλός καστανός, φαιός στον πυρήνα, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 11,4 εκ. Πλ.: 6,1-7,8 εκ. Πάχος ποδιού: 3,4 εκ. Διάμ. βάσης (μεγ.): 6,2 εκ.

30. Τμήμα από το πόδι μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή» (εικ. 9, δεξιά). Βάθος εύρεσης 0,76-1,49 μ. Σχήμα κυλινδρικό πεπιεσμένο, εξωτερικά ελαφρώς κυρτό, εσωτερικά κοίλο, σχηματίζει ακμή. Βάση επίπεδη, ελλειψοειδούς διατομής. Πηλός καστανός, με μαύρη μίκα.
Ύψ. (σωζ.): 12,6 εκ. Πλ.: 8,9-6,2 εκ. Πάχος: 1,8-4,3 εκ. Διάμ. βάσης: 4,5-5,6 εκ.

31. Τμήμα πτερυγίου μεγάλο, τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 0,76-1,49 μ. Η μία σωζόμενη πλευρά δεν είναι ευθεία, αλλά σχηματίζει κυματιστή ακμή με δακτυλική εμπίεση. Ελαφριά κλίση προς την οπή, που δεν διατηρήθηκε. Οι πλευρές συναντώνται σε σχεδόν ορθή γωνία. Εξωτερικά, ελαφρά κυρτό. Λευκό αλοίφωμα στην εξωτερική επιφάνεια. Πηλός καστανός, φαιός στον πυρήνα.
Μ. (σωζ.): 10,3 εκ. Πλ.: 10, 1 εκ. Πάχος τοιχώματος: 1,4-2,1 εκ.

32. Τμήμα από το πόδι μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 0,76-1,49 μ. Σχήμα γλωσσοειδές, διατομή σχεδόν ελλειψοειδής. Εξωτερικά ευθύγραμμο, εσωτερικά ελαφρά κυρτό. Προς το πίσω άκρο, σχηματίζεται ακμή. Το πάχος του τοιχώματος μειώνεται προς τα έξω. Δεν σώζεται η βάση. Εξωτερικά, καστανό επίχρισμα. Πηλός καστανός, φαιός στον πυρήνα, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 10,8 εκ. Πλ.: 6,1-8,1 εκ. Πάχος τοιχώματος: 3,8-5 εκ.

33. Τμήμα από το πόδι «κρατευτή» ή τράπεζας προσφορών. Βάθος εύρεσης 1,55-1,98 μ. Σχήμα κυλινδρικό, βάση επίπεδη. Πηλός καστανέρυθρος. Εξωτερικά, καστανέρυθρο αλοίφωμα.
Υ. (σωζ.): 5,8 εκ. Πλ.: 3,6-5,9 εκ. Διάμ. βάσης: 3,6 εκ.

34. Τμήμα από το πτερύγιο μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,50-1,80 μ. Άνω επιφάνεια επίπεδη, ελαφρά επικλινής προς την κοιλότητα. Οι σωζόμενες πλευρές ενώνονται σε ορθή γωνία. Εξωτερικά, ελαφρά κοίλο, με ερυθρό επίχρισμα. Πηλός καστανός, με προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 9,4 εκ.. Πλ.: 9,7 εκ. Πάχος τοιχώματος: 1,3- 1,8 εκ. Διάμ. κοιλίας: 7 εκ.

35. Τμήμα από το πτερύγιο μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,50-1,80 μ. Πλευρές ευθύγραμμες, ενώνονται με οξεία γωνία Εξωτερικά ελαφρά κυρτό, εσωτερικά ελαφρά κοίλο. Ίχνη ερυθρού επιχρίσματος κοντά στις ακμές. Πηλός καστανέρυθρος, με μαύρη μίκα.
Μ. (σωζ.): 8,2 εκ. Πλ.: 7,9 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,1-2,5 εκ.

36. Τμήμα από το πόδι και το ήμισυ της καμάρας της κάτω επιφάνειας μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή» (εικ. 8, δεξιά). Βάθος εύρεσης 1,49-1,80 μ. Σχήμα ποδιού κυλινδρικό πεπιεσμένο. Βάση επίπεδη, ελλειψοειδούς διατομής. Εξωτερική επιφάνεια

ελαφρά κυρτή, εσωτερική κοίλη. Παρατηρούνται ίχνη καύσης στο πόδι. Εξωτερικά, καστανέρυθρο επίχρισμα. Πηλός καστανός, με προσμείξεις.
Ύψ. (σωζ.): 9 εκ. Πλ.: 6,1-9,7 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,7-3,9 εκ. Διάμ. βάσης: 3,6-6,2 εκ.

37. Τμήμα από το πόδι μεγάλου τετραποδικού (;) «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,45-1,80 μ. Σχήμα κυλινδρικό πεπιεσμένο. Βάση επίπεδη, ελλειψοειδούς διατομής. Κυρτό εξωτερικά, εσωτερικά κοίλο. Φέρει καστανό αραιό επίχρισμα. Πηλός καστανός, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 11,1 εκ. Πλ.: 6,8-9 εκ. Πάχος τοιχώματος: 3 εκ.

38. Πόδι μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή», αποκρουσμένο κατά τμήμα της βάσης. Βάθος εύρεσης 1,55-1,98 εκ. (Λιθοσωρός 3). Από τη μία πλευρά, το πόδι λεπταίνει. Σχήμα ελλειψοειδές-γλωσσοειδές. Η μία πλευρά επίπεδη, η άλλη ελαφρώς κοίλη. Πηλός καστανός, με λίγες προσμίξεις. Σώζεται τμήμα της πλάγιας καμάρας.
Ύψ. (σωζ.) 11,1 εκ. Πλ. 6,5-9,2 εκ. Πάχος 2,3-4,8 εκ.

39. Τμήμα από το πόδι τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,45-1,80 μ. Σχήμα κυλινδρικό-τροχαλιοειδές, ελαφρά πεπιεσμένο, διανοιγόμενο προς τα πάνω. Διασώζει ίχνη ερυθρού επιχρίσματος. Πηλός καστανέρυθρος, φαιός στον πυρήνα.
Ύψ. (σωζ.): 10,6 εκ. Πλ. (μεγ.):10,2 εκ. Πάχος τοιχώματος: 4,5 εκ.

40. Τμήμα από το πόδι (μικρού ύψους) μεγάλου τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,50-1,80 μ. Διασώζεται τμήμα της καμάρας της κάτω επιφάνειας. Σχήμα κυλινδρικό πεπιεσμένο. Βάση επίπεδη, ελλειψοειδούς σχήματος. Εξωτερικά κυρτό, εσωτερικά κοίλο. Πηλός καστανός, με προσμίξεις. Ίχνη καύσης κατά τόπους.
Ύψ. (σωζ.): 6,8 εκ. Πλ.: 6,3-7,3 εκ. Διάμ. βάσης: 4,1-6,2 εκ. Πάχος τοιχώματος: 3,6 εκ.

41. Τμήμα από το πόδι (;) τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,55-1,98 μ. Αποκρουσμένο από όλες τις πλευρές. Σχήμα κυλινδρικό. Διασώζει ερυθρό επίχρισμα. Πηλός καστανόφαιος.
Ύψ. (σωζ.): 6,6 εκ. Πλ.: 4,3-5,7 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,1 εκ.

42. Τμήμα από το πόδι τετραποδικού «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,55-1,98 μ. Σχήμα τριγωνικό (;), διανοιγόμενο προς τα επάνω. Πλευρές κοίλες. Εσωτερικά τραχύ, εξωτερικά ελαφρά κυρτό. Πηλός ερυθρός, με προσμίξεις.
Ύψ. (σωζ.): 6,9 εκ. Πλ.: 3,2-8 εκ. Πάχος τοιχώματος: 3,1 εκ.

43. Τμήμα από «κρατευτή» μικρού μεγέθους (χωρίς οπή). Βάθος εύρεσης 0,76-1,49 μ. Ελλιπές κατά τις στενές πλευρές. Σχήμα παραλληλεπίπεδο, διανοιγόμενο προς την μια πλευρά. Η μία πλευρά ελαφρά κοίλη. Οι σωζόμενες πλευρές ενώνονται με οξεία ακμή. Στο κάτω στενό μέρος, ίχνη εμπίεστης σχοινοειδούς ταινίας. Πηλός καστανός, με λίγες προσμίξεις.
Μ. (σωζ.): 7,4 εκ. Πλ.: 5,9-6,3 εκ. Πλάτος πλάγιας όψης: 3,3-3,6 εκ.

44. Τμήμα από το πόδι (;) «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 2,00-2,35 μ. Αποκρουσμένη η γωνία. Εσωτερικά κοίλο. Σχήμα κυλινδρικό. Διασώζει τμήμα της επίπεδης μπροστινής πλευράς (;), όπου η καμάρα. Πηλός καστανός, φαιός στον πυρήνα, με μαύρη μίκα.
Ύψ. (σωζ.): 7,5 εκ. Πλ.: 7,2 εκ. Πάχος ποδιού: 2,8 εκ.

Β. Τράπεζες προσφορών

1. Τμήμα τράπεζας προσφορών (εικ. 10, αριστερά). Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Η άνω επιφάνεια είναι σχεδόν επίπεδη, με ελάχιστη κοίλανση. Οι ευθύγραμμες πλευρές ενώνονται σε οξεία γωνία. Σώζεται τμήμα της κεντρικής ημισφαιρικής κοιλότητας. Πηλός, καστανέρυθρος, με αρκετές προσμίξεις. Σώζει καστανέρυθρο επίχρισμα.
Μ. (σωζ.): 8,4 εκ. Ύψ. (σωζ.): 6,8 εκ. Διάμ. κοιλότητας: 4,9 εκ. Πλάτος περιχειλώματος: 4,6 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2 εκ.

2. Τμήμα τράπεζας προσφορών με πλατύ περιχείλωμα. Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Περιχείλωμα επίπεδο. πλατύ. Η κοιλότητα εσωτερικά κατεστραμμένη. Εξωτερική επιφάνεια

ελαφρά κυρτή. Οι πλευρές ενώνονται κατ' οξεία γωνία. Πηλός καστανέρυθρος, με προσμίξεις.

Μ. (σωζ.): 8 εκ. Πλάτος περιχειλώματος: 4,2 εκ. Ύψ. (σωζ.): 6,4 εκ. Πάχος τοιχώματος: 3 εκ.

3. Τμήμα τράπεζας προσφορών ή πτερυγίου «κρατευτή». Βάθος εύρεσης 1,69-1,80 μ. Σχήμα σχεδόν κωνικό. Διατηρείται η μία οξεία γωνία που σχηματίζουν οι πλευρές και τμήμα της κεντρικής κοιλότητας. Η άνω επιφάνεια σχεδόν επίπεδη, ελαφρά επικλινής προς την κοιλότητα. Στην εξωτερική πλάγια επιφάνεια, στην κοιλότητα και σε στενή λωρίδα της άνω επιφάνειας διασώζονται ίχνη ερυθρού χρώματος. Κατά τόπους, ίχνη φωτιάς. Πηλός καστανόφαιος, φαιός στον πυρήνα, με προσμίξεις.

Μ. (σωζ.): 11,4 εκ. Πλ. (σωζ.): 10,2 εκ. Ύψ. (σωζ.): 7,6 εκ. Πάχος τοιχώματος. 1,8 εκ. Διάμ. κοιλότητας: 8,4 εκ.

4. Τμήμα τράπεζας προσφορών με ανάγλυφη διακόσμηση (εικ. 11, αριστερά). Βάθος εύρεσης 1,80-2,00 μ. Σχήμα ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο. Αποκρουσμένο στις πλευρές. Διακοσμείται στο μέσον της μακριάς πλευράς με τεθλασμένη ανάγλυφη ταινία. Πηλός καστανός, με προσμίξεις.

Μ. (σωζ.): 9 εκ. Πλ.: 4,6 εκ. Ύψ.: 5,3 εκ.

5. Τμήμα τράπεζας προσφορών με ανάγλυφη διακόσμηση (εικ. 10, δεξιά και 11, μέσον). Βάθος εύρεσης 1,80-2,00 μ. Σχήμα ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο, αποκρουσμένο κατά τις τέσσερεις πλευρές. Η πάνω ακμή ελαφρά κοίλη. Διακοσμείται, στο μέσον της μακριάς πλευράς, με τεθλασμένη λεπτή ανάγλυφη ταινία. Πηλός καστανόφαιος, με προσμίξεις.

Μ. (σωζ.): 8,8 εκ. Πλ.: 4,4 εκ. Ύψ.: 4,6 εκ.

6. Τμήμα περιχειλώματος ορθογώνιας τράπεζας προσφορών με ανάγλυφη διακόσμηση, που διασώζει και τμήμα της εσωτερικής κοιλότητας και του πυθμένα (εικ. 11, δεξιά). Βάθος εύρεσης 1,80-2,00 μ. Σχήμα ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο, αποκρουσμένο στα πλάγια. Το σκεύος είναι ρηχό, με επίπεδο πυθμένα. Το περιχείλωμα ενώνεται με το εσωτερικό πλάγιο τοίχωμα σε ορθή γωνία, με οξεία ακμή. Η πάνω επιφάνεια του περιχειλώματος διακοσμείται μεπλατιά ανάγλυφη τεθλασμένη ταινία. Πηλός καστανόφαιος, με προσμίξεις.

Μ. (σωζ.): 7,4 εκ. Πλάτος περιχειλώματος (σωζ.): 3,4 εκ. Ύψ. (σωζ.): 4,2 εκ.

7. Τμήμα τράπεζας προσφορών. Σχήμα κωνικό. Άνω επιφάνεια επίπεδη. Πηλός καστανός, με πολλές προσμίξεις.

Ύψ. (σωζ.): 7 εκ. Πλ. (σωζ.): 7 εκ. Πάχος τοιχώματος: 2,9-4 εκ.

8. Τροχαλιόσχημο πόδι τράπεζας προσφορών (;). Βάση επίπεδη, κυκλικής διατομής. Πηλός καστανός, φαιός στον πυρήνα, με προσμίξεις.

Ύψ. (σωζ.): 3,6 εκ. Πλ. (στο μέσον): 4,1 εκ. Διάμ. βάσης: 4,6 εκ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abusch, T. 2002. «Sacrifice in Mesopotamia.» Στο *Sacrifice in Religious Experience*, επιμ. A.I. Baumgarden, 39-49. Leiden – Boston: Brill.

Ἀλεξίου, Σ. 1968. *Μινωικὸς Πολιτισμός*. Ἡράκλειο.

Andreadaki-Vlazaki, M., G. Rethemiotakis, και N. Dimopoulou-Rethemiotaki, επιμ. 2008. *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 3000-1100 B.C. Essays*. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation.

Ανδρίκου, Ε. 2013. «Ο οικισμός της πρώιμης εποχής του Χαλκού στο Κορωπί. Η κεραμική και τα άλλα κινητά ευρήματα.» Στο Δόγκα-Τόλη και Οικονόμου 2013, 173-182.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ο. 2001. «Η εποχή των μετάλλων στην Μεσογαία. Η πρώιμη εποχή του Χαλκού (3000-2000 π.Χ.).» Στο *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, 35-42. Αθήνα: Ελευθέριος Βενιζέλος – Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών.

Bergquist, B. 1988. «The Archaeology of Sacrifice Minoan-Mycenaean versus Greek- A Brief Query into Two Sites with Contrary Evidence.» Στο Hägg κ.ά. 1988, 21-44.

Betancourt, F. 2008. «Minoan Art and Archaeology.» Στο Andreadaki-Vlazaki κ.ά. 2008, 56-60.

Bleeker, C.J. 1956. *Die Geburteines Göttes*. Leiden: Brill.

_____. 1967. *Egyptian festivals*. Leiden: Brill.

Blegen, C.W. 1921. *Korakou; a prehistoric settlement near Corinth.* Boston – New York: American School of Classical Studies.

_____. 1928. *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Blegen, C.W., Caskey, J. L., Rawson, M., και J. Sperling. 1950. *Troy: General Introduction, the First and Second Settlements*. Princeton: Princeton University Press.

Boulotis, C. 2008. «From the Mythical Minos to the Search for Cretan Kingship.» Στο Andreadaki-Vlazaki κ.ά. 2008, 44-55.

Branigan, K. 1970. *The Tombs of Messara*. London: Duckworth.

Buchholz, H.-G. 1959. *Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt. Geschicte und answärtige Beziehungen eines minoischen Kultsymbols*. München: Kiefhaber & Elbl.

Burkert, W. 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική εποχή*. Μετάφραση Π. Μπετζεντάκος, Α. Αβαγιανού. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα (τίτλος πρωτοτύπου: *Griechische Religion de rarchaischen und klassischen Epoche*, 1977).

Caskey, J.L. 1964. «Excavations in Keos, 1963.» *Hesperia* 33:314-335.

Caskey, J.L., και E.G. Caskey. 1960. «The earliest settlements at Eutresis, supplementary excavations 1958.» *Hesperia* 29:126-167.

Cromarty, R.J. 2008. *Burning bulls, broken bones: Sacrificial ritual in the context of palace period Minoan religion*. *BAR-IS* 1792. Oxford: Archaeopress.

Darcque, P., J. Poursat, G. Touchais, και R. Treuil. 2003. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου.* Μετάφραση Ο. Πολυχρονοπούλου, Α. Φίλιππα-Touchais. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα (τίτλος πρωτοτύπου: *Les civilizations égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze*, 1989).

Davis, E.N. 1986. «Youth and Age in the Thera Frescoes.» *AJA* 90:399-406.

Dawkins, R.M., και R.C. Bosanquet. 1923. *The unpublished objects from the Palaikastro excavations, 1902-1906*. London: Macmillan & Co.

Dickinson, O. 2003. *Αιγαίο, Εποχή του Χαλκού*. Μετάφραση Θ. Ξένος. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα (τίτλος πρωτοτύπου: *The Aegean Bronze Age*, 1994).

Dietrich, B.C. 1967. «Some Light from the East on Cretan Cult Practice.» *Historia* 16:386-408.

_____. 1974. *The Origins of Greek Religion*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Δόγκα-Τόλη, Μ. και Σ. Οικονόμου, επιμ. 2013. *Αρχαιολογικές Συμβολές.* Τόμος Α', *Αττική*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Dörpfeld, W. 1927. *Alt Ithaka.* München – Gräfelfing: Verlag Richard Uhde.

Doumas, C. 2000. «Age and Gender in the Theran Wall Paintings.» Στο *The Wall Paintings of Thera*, επιμ. S. Sherratt, τόμ. 2, 971-981. Athens: Petros M. Nomikos – Thera Foundation.

Dousougli, A. 1987. «Makrovouni – Kefalari Magoula – Talioti. Bemerkungen zu den Stufen FH I und II in der Argolis.» *PZ* 62:164-220.

Evans, A. 1921-35. *The Palace of Minos at Knossos*. Vols. I-IV. London: Macmillan and Co.

Frödin, O., και A. Persson. 1938. *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*. Stockholm: Gernerals-tabens. Litografiska Anstalts Förlag.

Goldman, H. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Ζάχου, Ε. 2009. «Ο ΠΕ οικισμός του Προσκυνά. Η οργάνωση του χώρου, η παραγωγή και η κατανάλωση της κεραμικής.» Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
Hägg, R., και B. Alroth, επιμ. 2005. *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian: Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Organized by the Dept. of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 25-27 April 1997*. Sävedalen, Sweden: Svenska Institutet i Athen.
Hägg, R., N. Marinatos, και G.C. Nordquist, επιμ. 1988. *Early Greek Cult Practice: Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
Holmberg, E.J. 1944. *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*. Lund: C.W.K. Gleerup.
Hood, S. 1978. *The Arts in Prehistoric Greece*. Harmondsworth: Penguin Books.
_____. 1981. *Excavations at Chios, 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala*. *BSA* Suppl. 15. London: British School of Archaeology at Athens – Thames and Hudson.
Θεοχάρης, Δ. 1951. «Ἀνασκαφὴ ἐν Ἀραφῆνι.» *ΠΑΕ:*77-92.
_____. 1959. «Ἐκ τῆς προϊστορίας τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Σκύρου.» *AEM* 6:279-328.
Karetsou, A. 1981. «The Peak Sanctuary of Mt. Jouktas.» Στο *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the first International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 12-13 May 1980*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 137-153. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
Kerenyi, K. 1974. *Ἡ Μυθολογία τῶν Ἑλλήνων*. Μετάφραση Δ. Σταθόπουλος. Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» [επανεκδόσεις 2005, 2006, τίτλος πρωτοτύπου: *Die Mythologie der Griechen (I. Die Götter- und Menschheitsgeschichten. II. Die Heroen-Geschichten*) 1951, 1958, 1997. Stuttgart: J.G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH].
Koehl, R.B. 1986. «The Chieftain Cup and Minoan Rite of Passage.» *JHS* 106:99-110.
Long, C.R. 1974. *The Ayia Triada Sarcophagus. A Study of Late Minoan and Mycenaean Funerary Practices and Beliefs. SIMA* 41. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
Λώλος, Γ. 2005. «Πέρα από την Δοκό. Διάσπαρτες μαρτυρίες για την ΠΕ θαλασσοκρατία από τον βυθό του Αργολικού κόλπου.» Στο *30 χρόνια Υποβρύχιας Έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά. Συνέδριο για την επέτειο των 30 χρόνων δράσης του Ι.Εν.Α.Ε. στη μνήμη του Ν.Ν. Τσούχλου, Αθήνα 20-22 Μαΐου 2005*. Ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj9m92RysjqAhXEbc0KHablDcUQFjAAegQIBRAB&url=http%3A%2F%2Fusers.uoi.gr%2Fgramisar%2Fprosopiko%2Flolos%2Fenalia%2F3_Navagio_Dokou2.pdf&usg=AOvVaw3X1paU_7CQT1H6G7_wZfQh. Τελευταία επίσκεψη 12 Ιουλίου 2020.
MacGillivray, J.A. 2000. «Sir Arthur Evans's Minoans and the Egyptian Renaissance of the New Kingdom.» Στο *Κρήτη-Αίγυπτος, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*. *Κατάλογος έκθεσης*, επιμ. Α. Καρέτσου, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, και Ν. Παπαδάκης, 152-153. Ηράκλειο: Υπουργείο Πολιτισμού.
Marinatos, N. 1984*. Art and Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society*. Athens: D. and I. Mathioulakis.
_____. 1986. *Minoan Sacrificial Ritual. Cult Practice and Symbolism*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
_____. 1988. «Imagery of Sacrifice Minoan and Greek.» Στο Hägg κ.ά. 1988, 9-20.
Matz, F. 1961-62. «Minoischer Stiergott?» Στο *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου,* 215-223. *ΚρητΧρον* 15-16. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
Mellaart, J. 1958. «The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean.» *AJA* 62:9-33.
_____. 1967. *Çatal Hüyük, A Neolithic Town in Anatolia.* London: Thames and Hudson.
Μπουλώτης, Χ. 1997-98. *1998.* «Άρτος και τυρός. Ζητήματα διατροφής στο Αιγαίο της 2ης χιλιετίας π.Χ.» *Η Καθημερινή*. *Επτά Ημέρες*, «*Κουζίνα και Πολιτισμός. Η ενότητα και η πολυτυπία της Ελληνικής κουζίνας*» (18-19 Απριλίου 1998):5-7.
Mylonas, G.E. 1959. *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*. Princeton: Princeton University Press.
Nilsson, M.P. 1950. *The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion*. Lund: C.W.K. Gleerup.
Persson, A.W. 1931. *The Royal Tombs at Dendra Near Midea*. Lund: C.W.K. Gleerup.
_____. 1942. *The Religion of Greece in Prehistoric Times*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
Πετριτάκη, Μ. 1980. «Λείψανα Πρωτοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ στό Ρούφ.» *ΑΔ* 35Α:147-185.
Picard, C. 1948. *Les religions préhelléniques*. Paris: Presses Universitaires de France.
Pini, I. 1968. *Beiträge zur minoischen Gräberkunde*. Wiesbaden: F. Steiner.
Platon, L. 1997. «The Minoan 'villa' in Eastern Crete. Riza, Akhladia and Prophetes Elias, Praissos: Two Different Specimens of One Category?» Στο *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June, 1992*, επιμ. R. Hägg, 187-202. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

_____. 2008α. «Athletes and Sports.» Στο Andreadaki-Vlazaki κ.ά. 2008, 96-99.
_____. 2008β. «Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχομένων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.» Στο *Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Από την προϊστορική μέχρι την αρχαϊκή εποχή 18-21.05.2006*, 305-325. Weilheim: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e.V.
Platon, N. 1958. *Führer durch das Archäologische Museum von Heraklion*. Heraklion.
_____. 1968. *Crete*. New York: Nagel Publishers.
Πλάτων, Λ. 2003. «Το ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου κάτω από ένα νέο σημασιολογικό πρίσμα.» Στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 331-336. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε..
_____. χ.χ. «Τα Μινωικά Ανάκτορα» και «Μινωική Τέχνη.» Στο *Ιστορία των Ελλήνων*. Τόμος 1 (Προϊστορικοί χρόνοι), 262-343. Αθήνα: εκδ. Δομή.
Πλάτων, Ν. 1970. *Κρητομυκηναϊκή θρησκεία* (Πανεπιστημιακές παραδόσεις στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
_____. 1974. Ζάκρος. *Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον*. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
_____. 1978. *Προϊστορική Αρχαιολογία: Μινωικός Πολιτισμός* (Πανεπιστημιακές παραδόσεις στο Πανεπιστήμιο Κρήτης).
Πλάτωνος, Μ. 2008. «Εικονιστική σαρκοφάγος από την Επισκοπή Ιεράπετρας.» Στο *Amicitiae Gratia, Τιμητικός τόμος στη μνήμη της Αλκμήνης Σταυρίδη*, 17-34. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.
Πλάτωνος-Γιώτα, Μ. 2004. *Αχαρναί. Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση των αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών τους δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*. Αχαρναί: Δήμος Αχαρνών.
_____. 2005. «Αττική Οδός. Νέα ευρήματα από τις ανασκαφές κατά την επέκταση της Λεωφόρου Κύμης από ΕΟΝ1 Κάτω Κηφισιάς προς το Ολυμπιακό Χωριό.» Στο *Αττικής Οδού Περιήγηση*, επιμ. Γ. Σταϊνχάουερ, 49-61. Αθήνα: IDEA Α.Ε.
_____. 2013. «Οι αρχαιότητες του δήμου των αρχαίων Αχαρνών και η αποκάλυψη του θεάτρου.» Στο Δόγκα-Τόλη και Οικονόμου 2013, 137-152.
Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1986. «Λάρνακες και αγγεία από το Καβροχώρι Ηρακλείου.» *ΑΔ* 34Α:248-259.
_____. 1995. «Μινωική λάρνακα από το Κλήμα Μεσαράς.» *AE*:163-181.
Sakellarakis, J.A. 1970. «Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretischmykenische Tieropferritual.» *PZ* 45:135-219.
Σάμψων, Α. 1985. *Μάνικα Ι. Μια Πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα*. Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών Τμήμα Χαλκίδος.
Schachermeyr, F. 1975. *Die Ägäische Frühzeit.* I. Band. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Σπυρόπουλος, Θ. 1969. «Λιθαρὲς Θηβῶν.» *ΑΔ* 24:28-46.
_____. 1970. «Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον Τανάγρας.» *ΑΑΑ* 3:184-197.
Συριόπουλος, Κ. 1968. *Ἡ Προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος*. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
Σωτηριάδης, Γ. 1908. «Προϊστορικὰ ἀγγεῖα Χαιρωνείας καὶ Ἐλατείας.» *AE*:63-96.
Τζαβέλλα-Evjen, Χ. 1984. *Λιθαρές*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
Τζεδάκις, Ι. 1970. «Μινωικὸς κιθαρωδός.» *ΑΑΑ* 3:111-112.
_____. 1971. «Λάρνακες ὑστερομινωϊκοῦ νεκροταφείου Ἀρμένων Ρεθύμνης.» *ΑΑΑ* 4:216-221.
Τουφεξής, Γ. 2014. *Ο προϊστορικός οικισμός στην Παλιόσκαλα Αγιάς*. Λάρισα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΙΕ' Εφορεία προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
Walker-Kosmopoulos, L. 1948. *The Prehistoric Inhabitation of Corinth*. Munich: Münchner Verlag.
Watrous, L.V. 1991. «The Origin and Iconography of the Late Minoan Painted Larnax.» *Hesperia* 60:285-308.
Weinberg, S.S. 1937. «Remains from Prehistoric Corinth.» *Hesperia* 6:487-524.
Younger, J.G. 1995. «Bronze age representations of Aegean bull-games.» Στο *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*. *Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne Internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, επιμ. R. Laffineur και W.D. Niemeier, 504-523. *Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
Zervos, C. 1957. *L'Art des Cyclades du début à la fin de l'Age du Bronze*. Paris: Cahiers D'Art.

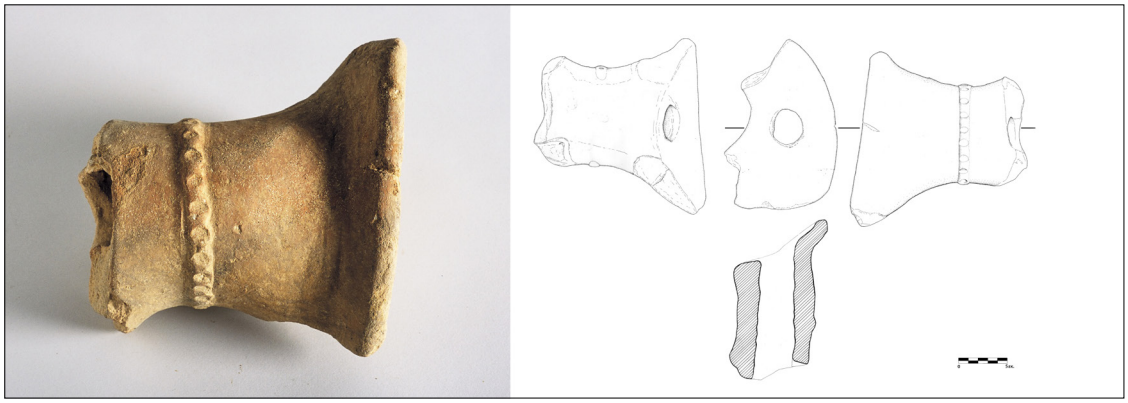

Εικ. 1. «Κρατευτής» 1 (φωτογραφία και σχέδια).

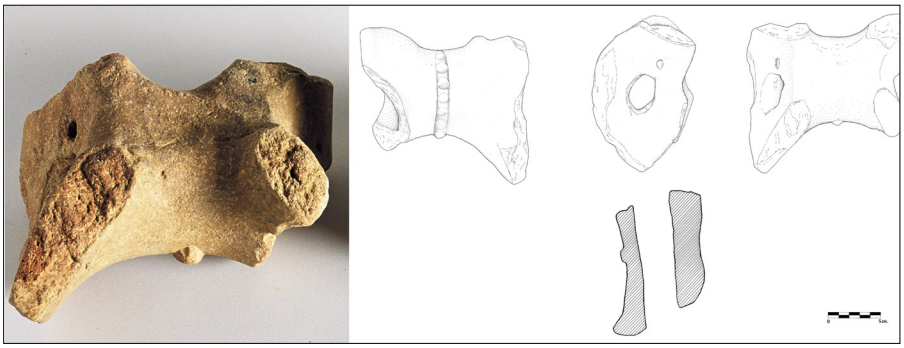

Εικ. 2. «Κρατευτής» 2 (φωτογραφία και σχέδια).

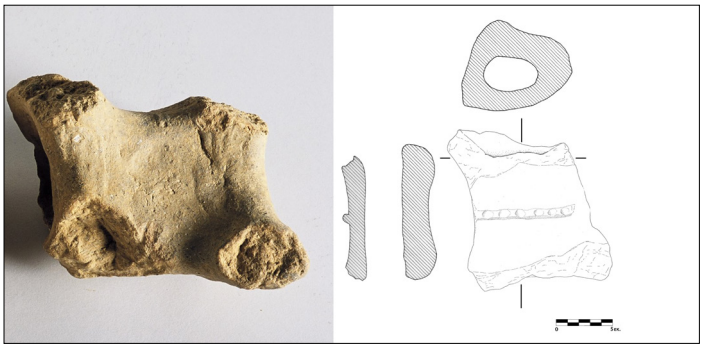

Εικ. 3. «Κρατευτής» 3 (φωτογραφία και σχέδια).

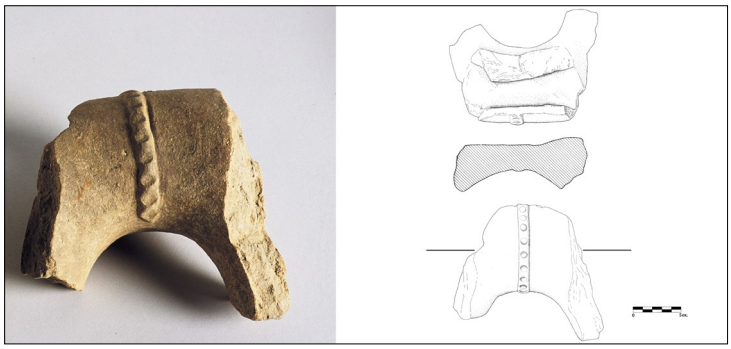

Εικ. 4. «Κρατευτής» 4 (φωτογραφία και σχέδια).

Εικ. 5 (από αριστερά προς δεξιά). «Κρατευτής» 5, «κρατευτής» 9-10, «κρατευτής» 13.

Εικ. 6. «Κρατευτής» 8 (φωτογραφία και σχέδιο).

Εικ. 7. «Κρατευτής» 11 (φωτογραφία και σχέδια).

Εικ. 8 (από αριστερά προς δεξιά). «Κρατευτές» 14, 18, 19, 36.

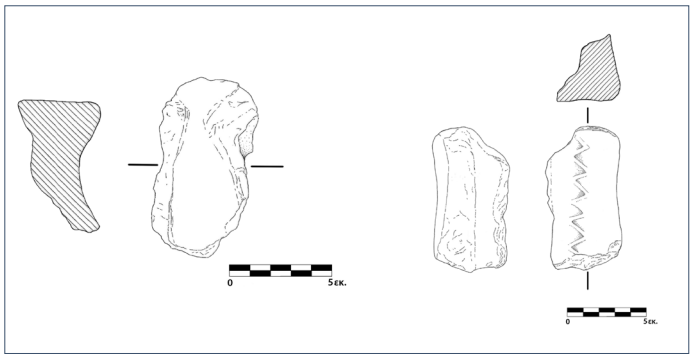

Εικ. 9 (από αριστερά προς δεξιά). «Κρατευτές» 28 και 30.

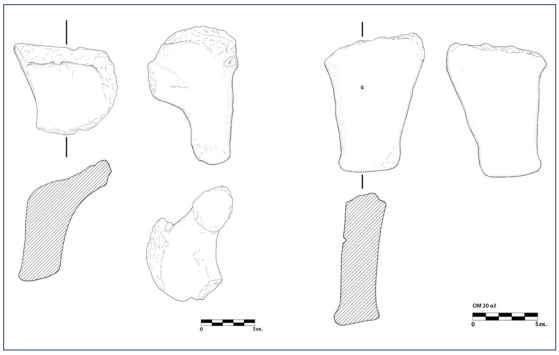

Εικ. 10 (από αριστερά προς δεξιά). Τράπεζες 1 και 5.

Εικ. 11 (από αριστερά προς δεξιά). Τράπεζες 4, 5, 6.

Αγγείο από ναυάγιο της ύστερης Πρωτοελλαδικής – πρώιμης Μεσοελλαδικής περιόδου

Έλενα Κόρκα

SUMMARY: AN AMPHORA FROM A SHIPWRECK DATING TO THE LATE EARLY HELLADIC – EARLY MIDDLE HELLADIC PERIOD

This presentation deals with a rare vessel dating to the late Early Helladic – early Middle Helladic period. It was handed in by a fisherman and it is now deposited in the Ephorate for Underwater Antiquities of the Hellenic Ministry of Culture. Apart from its good state of preservation, the object is a rare underwater find, indicating the existence of an unknown shipwreck in the Gulf of Patras.

It is a rare type of amphora which must have been used for the transport of products. This type of ware has been found up to now on few occasions in settlements. For this reason, its presence in the sea, as part of the cargo of a ship, is very interesting.

This presentation offers evidence that chance finds can contribute to scholarly research and add valuable information to our knowledge for objects and periods of which we have a rather limited knowledge.

Σε αυτή τη μελέτη παρουσιάζεται ενδιαφέρον αγγείο[1], χρονολογούμενο στην ύστερη Πρωτοελλαδική – πρώιμη Μεσοελλαδική περίοδο (εικ. 1-5), το οποίο παραδόθηκε από ιδιώτη στην Αρχαιολογική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού το 2010[2].

Η ιδιαιτερότητα του αγγείου δεν έγκειται απλώς στην σπανιότητα, πρωιμότητα και τέλεια διατήρησή του, αλλά στο γεγονός ότι προέρχεται από άγνωστο ναυάγιο του Πατραϊκού κόλπου. Σημασία έχει η χρήση που επιτελούσε ως αγγείο μεταφοράς και η θέση του μέσα στο πλοίο, προφανώς τοποθετημένο στη σκευοφόρο. Έχει ενδιαφέρον ως εύρημα που προέρχεται από θαλάσσια διαδρομή που συνέδεε τους πλέον καίριους εμπορικούς διαύλους στη Δυτική Ελλάδα, δηλαδή τον Κορινθιακό κόλπο με το Ιόνιο και περαιτέρω με τη γειτονική Σικελία, τη Νότια Ιταλία και την Αδριατική. Αποτελεί ακριβώς αυτό το στοιχείο σημείο εκκίνησης για προβληματισμό, όσον αφορά αφενός στον χαρακτήρα ενός τύπου αγγείου, ο οποίος συνήθως ανακαλύπτεται σε οικισμούς, και αφετέρου στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, για την οποία η συχνότητα των θαλάσσιων επικοινωνιών και οι συγκεκριμένες οδοί που αυτές ακολουθούσαν εξακολουθούν να είναι σε μεγάλο βαθμό άγνωστα δεδομένα.

---

1 Ευχαριστώ θερμά την Προϊσταμένη της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων κα Αγγ. Σίμωση για την δυνατότητα να μελετήσω το αγγείο και για όλες τις διευκολύνσεις που μου παρείχε. Ευχαριστώ και τον φωτογράφο της Εφορείας κ. Π. Βεζυρτζή για τις φωτογραφίες του αγγείου.

2 Ημερομηνία εισαγωγής: 1-12-2010 από τον κ. Τσικουρκιτούδη στην ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών. Αλιεύτηκε στη περιοχή του Αράξου. Στη πορεία, λόγω αρμοδιότητας, παραδόθηκε στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων. Το αγγείο φέρει αριθμό εισαγωγής: ΒΕ 2010/12 και αριθμό καταγραφής 16098 και εκτιμήθηκε από τριμελή επιτροπή υπό την προεδρία της υπογράφουσας.

Πρέπει να τονιστεί ότι η ανάλυση ενός μεμονωμένου ευρήματος και μάλιστα από παράδοση είναι δυνατόν να προσδώσει σημαντικά στοιχεία στην αρχαιολογική έρευνα και γι' αυτό πρέπει να ενθαρρύνονται οι παραδόσεις. Τα ευρήματα αυτά μπορεί να δώσουν πληροφορίες, μερικές φορές πέρα από κάθε προσδοκία, εφόσον ξεπεραστούν τα συνήθη στεγανά, που αφορούν στην προέλευση αλλά και στην ερευνητική «αξία» όσων αρχαιοτήτων δεν προέρχονται από την ανασκαφική έρευνα. Πράγματι, οι πολυπληθείς θησαυροί της ελληνικής γης και θάλασσας που έτυχε να βρεθούν από ένα ψαροκάικο ή να ανασκαφούν λαθραία είναι δυνατόν να «μιλήσουν» και να πουν τη δική τους ιστορία, όχι απλώς ως τυπολογική ή καλλιτεχνική ταυτότητα, αλλά και ως αναπόσπαστο μέρος της κληρονομιάς μας εν γένει. Το αγγείο αυτό, ο τύπος του οποίου σπανίζει, προσφέρει ένα νέο δεδομένο στην έρευνα των πρώιμων προϊστορικών πιθαμφορέων.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Πρόκειται για μεσαίων διαστάσεων[3] δίωτο πιθαμφορέα, με ψηλό και στενό λαιμό, ωοειδή κορμό, ελαφρώς κωνικό προς τη βάση, και δύο οριζόντιες τοξωτές λαβές στη μέγιστη διάμετρο του σώματος. Η βάση είναι ελαφρώς κυρτή. Ο πηλός είναι λεπτός, με ελάχιστη ύπαρξη ψιλών εγκλεισμάτων λευκωπής απόχρωσης. Η όπτηση είναι καλή και φαίνεται ότι πριν από αυτήν η επιφάνεια του αγγείου λειάνθηκε με προσοχή. Ασφαλώς η λεία και καθαρή επιφάνεια του αγγείου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και στην επαφή του με την άμμο του θαλάσσιου πυθμένα, μέσα στην οποία διατηρήθηκε από τη στιγμή που έλαβε χώρα το ναυάγιο μέχρι την πρόσφατη ανάσυρσή του.

Ο πηλός είναι ενιαία πορτοκαλόχρους[4] σε ολόκληρη την επιφάνεια, με περιορισμένες εξαιρέσεις γύρω από τον λαιμό και κατά τόπους στην κοιλία, όπου υπάρχουν θύλακες ελαφρώς σκοτεινότερων τόνων του ίδιου χρώματος[5]. Δεν βρέθηκαν ίχνη βαφής, ενώ κατά την παράδοση, στο εσωτερικό του αγγείου, βρέθηκε ψιλή άμμος και υπολείμματα στρειδονίων. Δεν εντοπίστηκε σημείο κεραμέως ή άλλο διακριτικό στοιχείο.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ

Ο πιθαμφορέας που παρουσιάζουμε εδώ αποτελεί εξελιγμένη μορφή νεολιθικού τύπου αγγείου ως προς τα βασικά του χαρακτηριστικά, όπως ο τύπος λαιμού και στομίου (υπερυψωμένος σε σχέση με τον κορμό, με στένωση στην περιοχή κάτω από το χείλος, και έξω νεύον χείλος), το σφαιρικό άνω τμήμα του κορμού και το σχεδόν κωνικό κατώτερο τμήμα του[6]. Αυτά είναι χαρακτηριστικά τυπολογικά στοιχεία ευρέως γνωστά κατά την Ύστερη Νεολιθική περίοδο, τα οποία διατηρούνται και στην Πρωτοελλαδική περίοδο[7].

Ωστόσο, η εξέλιξη αυτού του σχήματος κατά την Πρωτοελλαδική περίοδο συνοδεύεται από κάποια νέα στοιχεία, όπως η τοποθέτηση οριζόντιων λαβών, όχι στη βάση του λαιμού αλλά

3 Ύψος: 42,05 εκ. Μέγ. διάμ.: 33 εκ. Μέγ. διάμ. χείλους: 11,05 εκ. Μέγ. διάμ. βάσης λαιμού: 13,01 εκ. Μέγ. άνοιγμα λαβών: 12 εκ. Μέγ. διάμ. βάσης: 7 εκ.

4 Munsell 5YR 5/6, yellowish red.

5 Munsell 5 YR 6/8, reddish yellow έως 5/4, reddish brown.

6 Phelps 2004, εικ. 28, 4 (Αλεπότρυπα), εικ. 33, 24, 27 (Κλένια), εικ. 42, 8, 10 (Αλεπότρυπα), εικ. 55, 4 (Αλεπότρυπα), εικ. 58, 2 (Αλεπότρυπα). Dietz και Moschos 2006, πίν. 24 (Πάγκαλη), πίν. 12 (Αγία Τριάδα). Πλησιέστερο παράδειγμα αμφορέα αποτελεί ο αναφερόμενος από τον Βάλτο Λεπτοκαρυάς, φάση 3. Βλ. Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού 2012, 207, εικ. 8α.

7 Δελλαπόρτα 2005, 435.

στο σημείο της ευρύτερης διαμέτρου του αγγείου[8]. Έχουμε διάφορες παραλλαγές αυτού του τύπου πιθαμφορέα στην όψιμη Πρωτοελλαδική ΙΙ[9] περίοδο και στην όψιμη Πρωτοελλαδική ΙΙ, φάση 2[10], ενώ στην αμέσως επόμενη Πρωτοελλαδική ΙΙΙ[11] και στην πρώιμη Μεσοελλαδική παρατηρείται ότι η βάση γίνεται όλο και πιο κωνική και οι λαβές είναι συνήθως τριγωνικές[12].

Κατά τη Μεσοελλαδική εποχή ο τύπος δεν αφορά μόνο σε μεσαίου μεγέθους αγγεία, αλλά και σε μεγάλους πίθους, όπως ο ταφικός πίθος από τη Θήβα, ο οποίος φέρει παρεμφερή δομικά στοιχεία[13], ενώ ταυτόχρονα συνεχίζεται η κατασκευή μεσαίου και μικρότερου μεγέθους πιθαμφορέων, όπως το δείγμα από το Πελέκι Μαντουδίου[14].

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ

Το αγγείο προέρχεται από άγνωστη περιοχή στα ανοιχτά του Πατραϊκού κόλπου, ωστόσο το γεγονός ότι πιάστηκε σε δίχτυα τράτας υποδηλώνει ότι το ναυάγιο, από το οποίο προέρχεται το αγγείο βρισκόταν σε βαθύ σημείο του κόλπου, καθώς τα δίχτυα της τράτας ρίχνονται κατά κανόνα σε βαθιά νερά που ξεπερνούν τα 100 μέτρα. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί και το γεγονός ότι μόνο μερικά ανώτερα τμήματα του αγγείου είναι καλυμμένα από στρειδόνια και μικροοργανισμούς της θάλασσας, τα οποία περιορίζονται στις λαβές και κάτω από τον λαιμό, κατά συνέπεια το αγγείο ήταν εξ αρχής βυθισμένο.

Ότι ένα τέτοιο αγγείο προέρχεται από τα ανοιχτά και όχι από τη θαλάσσια περιοχή της πατραϊκής ακτογραμμής επιβεβαιώνει την προέλευσή του από ναυάγιο και ταυτόχρονα μαρτυρά τη δραστηριότητα μεταφοράς παρόμοιων αγγείων επάνω σε πλοία, σε, προφανώς, μεγάλες αποστάσεις και πιθανώς ακόμα και σε περιοχές μακριά από την Πελοπόννησο (στην απέναντι Αιτωλοακαρνανία; στην Ήπειρο; στα Ιόνια Νησιά ή ακόμα και στη Νότια Ιταλία;). Είναι δύσκολο να δώσουμε ένα πιο συγκεκριμένο στίγμα σχετικά με τον προορισμό του πλοίου, από το οποίο προέρχεται το συγκεκριμένο αγγείο, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για δείγμα από το φορτίο ενός πλοίου, το οποίο ακολουθούσε κάποιες οργανωμένες διαπόντιες διαδρομές στην ευρύτερη περιοχή.

Εντούτοις, μπορούμε ακόμα να προσθέσουμε κάποιες ουσιαστικές υποθέσεις μας, όσον αφορά στο μεταφερόμενο φορτίο, εφόσον αυτό αποτελείτο από παρόμοια με το υπό μελέτη αγγείο.

Η κυρτή επιφάνεια της βάσης του είναι ήδη ένα ισχυρό στοιχείο για την κατανόηση της χρήσης του ως αγγείου αποθηκευτικού: στη στεριά μέσα στο χώμα σε κατάλληλα διαμορφωμένο κτήριο για τη φύλαξη των προμηθειών και στη σκευοφόρο πλοίου σε κατάλληλα διαμορφωμένη ξύλινη υποδοχή. Ο στενός λαιμός του επιβεβαιώνει τη χρήση του ως αγγείου αποθηκευτικής χρήσης, για την διατήρηση του περιεχομένου και ασφαλώς για την τοποθέτηση κάποιου είδους καλύμματος στο στόμιο.

Οι δύο οριζόντιες λαβές, με γερή σύνδεση στον κορμό του αγγείου και σε κατάλληλα υπολογισμένο ύψος, στη μέγιστη διάμετρό του, υποδηλώνουν ότι το περιεχόμενο θα προσέδιδε αρκετό βάρος κατά τη διάρκεια της μεταφοράς του προκειμένου αυτή να καθίσταται ασφαλής.

Το κατά πόσο το προϊόν ήταν υγρής ή στερεάς μορφής δεν είναι εύκολο να το κρίνουμε εφόσον και οι δύο αυτές μορφές προϊόντος θα μπορούσαν να αποθηκευτούν επιτυχώς σε αυτό το είδος αγγείου.

---

8 Blegen 1921, εικ. 32 (Κοράκου).
9 Pullen 2011, 105, εικ. 5, 124, εικ. 5 (Τσούνγκιζα).
10 Pullen 2011, 451, εικ. 5 (Τσούνγκιζα).
11 Pullen 2011, 558, EU 5, Pitt 24. Sampson 2008, 317, αρ. 4.
12 Sampson 2008, 297-298, εικ. 183-184, αρ. 223, 240.
13 Δημακοπούλου 1975, 25.
14 Σάμψων 1975, 29.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον αρχαιολόγο κ. Σταύρο Οικονομίδη για τις απόψεις που ανταλλάξαμε σχετικά με την εξέλιξη της πρωτοελλαδικής και μεσοελλαδικής κεραμικής, καθώς και για το σχέδιο του αγγείου που εκπόνησε στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Blegen, C.W. 1921. *Korakou; a prehistoric settlement near Corinth.* Boston – New York: American School of Classical Studies at Athens.

Δελλαπόρτα, Κ. 2005. «Αιγαίο. Ένα υποβρύχιο μουσείο.» Στο *Αρχαιολογία – Νησιά του Αιγαίου,* επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 434-445. Αθήνα: Εκδ. Μέλισσα.

Δημακοπούλου, Κ. 1975. «Θῆβαι. Μεσοελλαδικὸς ταφικὸς πίθος.» *AAA* 8:25-27.

Dietz, S., και I. Moschos. 2006. *Chalkis Aitolias.* Vol. I, *The Prehistoric Periods.* Monographs of the Danish Institute at Athens 7. Aarhus: Aarhus University Press.

Phelps, W.W. 2004. *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece. BAR-IS* 1259. London: Archaeopress.

Pullen, D.J. 2011. *The Nemea Valley Archaeological Project*. Vol. I, *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill.* Princeton: The American School of Classical Studies.

Sampson, A. 2008. *The Sarakenos Cave at Acraephneion, Boeotia, Greece.* Vol. I, *The Neolithic and the Bronze Age Pottery analysis, Cave occupations patterns and population movements in Central and Southern Greece.* Athens: University of the Aegean – Polish Academy of Arts and Sciences.

Σάμψων, Α. 1975. «Μεσοελλαδικὸς συνοικισμὸς παρὰ τὸ Πελέκι Μαντουδίου.» *AAA* 8:28-31.

Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού. 2012. *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.culture.gov.gr/anaskafes/pdfs/KZ_EPKA.pdf. Τελευταία επίσκεψη 6 Ιουλίου 2020.

Εικ. 1-4. Ο δίωτος πιθαμφορέας.

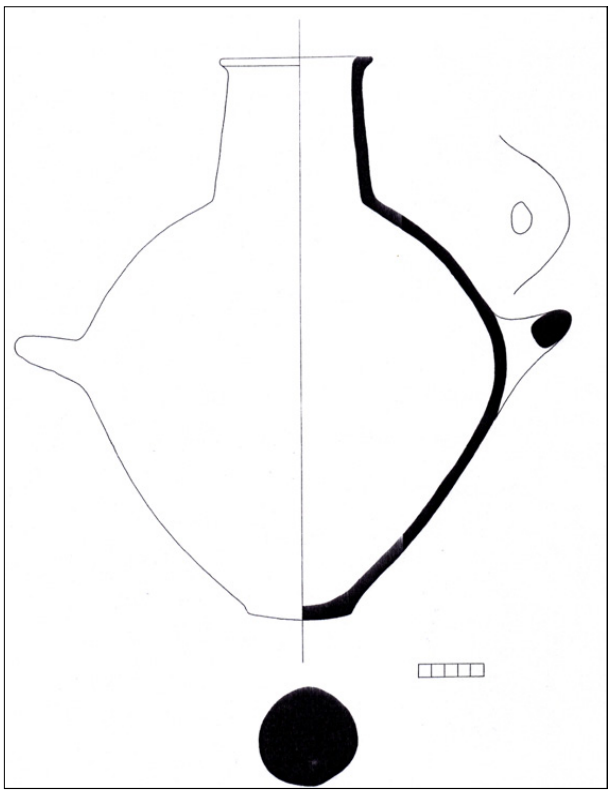

Εικ. 5. Σχεδιαστική απόδοση του πιθαμφορέα.

Προβλήματα ερμηνείας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου

Το παράδειγμα του οικισμού στη Βοϊδοκοιλιά Μεσσηνίας[1]

Πηγή Π. Καλογεράκου

SUMMARY: INTERPRETATION PROBLEMS OF THE EARLY HELLADIC II ARCHITECTURAL REMAINS. THE EXAMPLE OF THE SETTLEMENT AT VOIDOKOILIA IN MESSENIA

In the last decades, many theories have appeared regarding Early Helladic settlement architecture and its relation to society, economy and ideology. However, many crucial questions about the period remain unanswered, as our interpretation efforts are influenced by theoretical models not familiar with the "Helladic" tradition and way of life, and by our modern perspectives of architecture and the "built space". As a result, prehistoric buildings are treated more like the expression of metaphysical ideas or procedures and less like examples of prehistoric vernacular architecture or products of common people trying to deal with everyday problems.

Another issue is that EH II excavation data are almost always fragmentary: all that remains of the buildings are their foundations and floors, and it is certain that not even one settlement has been revealed in its whole extent. Moreover, extensive research on EH II settlements has shown that the importance and function of each settlement are of the utmost importance for the interpretation of its remains.

A typical example of this situation is the EH II settlement located on a small promontory at the bay of Voidokoilia, in Messenia. What can its poor foundations tell us about their history? This article poses a series of questions on the architectural remains of the EH II period: What is actually missing from the buildings? What is really pictured in the layout of a settlement? What is the lifespan of a building? And how can we discern the use of space? The purpose of posing these questions is not interpretation *per se*, but the creation of a different perspective, using parallels of settlement patterns in other periods of Greek history and examples based mainly on the study of Greek mainland vernacular architecture.

Η αρχιτεκτονική των οικισμών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα έχει απασχολήσει την έρευνα τις τελευταίες δεκαετίες, τόσο με αφορμή την ανακάλυψη νέων αρχιτεκτονικών συνόλων όσο και στο πλαίσιο της προσπάθειας για «αποκρυπτογράφηση» των οικοδομημάτων σε σχέση με την κοινωνία, την οικονομία και την ιδεολογία της περιόδου[2]. Έχουν δημοσιευθεί πολλές και ποικίλες απόψεις για τα θέματα αυτά, όμως καίρια ερωτήματα εξακολουθούν να παραμένουν ουσιαστικά αναπάντητα, καθώς, ελλείψει γραπτών πηγών και εικονογραφικών αναπαραστάσεων για την Πρωτοελλαδική εποχή, οι θεωρίες μας για τα αρχιτεκτονικά της κατάλοιπα εδράζονται σε θεμέλια κάπως ασταθή.

---

1 Το κείμενο που ακολουθεί, με στόχο όχι να φθάσει σε συμπεράσματα αλλά κυρίως να θέσει ερωτήματα, είναι βασισμένο σε μεγάλο βαθμό στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τη διδακτορική μου διατριβή (Καλογεράκου 1995), υπό την εποπτεία του Καθηγητή Γεωργίου Στυλ. Κορρέ. Τον ευχαριστώ ιδιαίτερα για την άδεια μελέτης του πρωτοελλαδικού υλικού από τον οικισμό της Βοϊδοκοιλιάς, για τις πολύωρες συζητήσεις μας γύρω από την προϊστορική Μεσσηνία, κυρίως όμως για την παρότρυνσή του προς εμάς, τους μαθητές του, να επανεξετάζουμε διεξοδικά τα ανασκαφικά δεδομένα και να αναζητούμε την ερμηνεία τους, ακόμη και με «παράδοξους» προβληματισμούς, πίσω από το φαινομενικά προφανές και το ευρύτερα αποδεκτό.

2 Δεν κρίνεται σκόπιμη η παράθεση εδώ της εκτενούς σχετικής βιβλιογραφίας. Αναφέρονται μόνο πρόσφατα ή συγκεντρωτικά έργα, στα οποία μπορούν να αναζητηθούν παλαιότερες δημοσιεύσεις.

Πρώτα απ' όλα, τα θεωρητικά πρότυπα που συνήθως επικαλούμαστε, ανεξάρτητα από το ιδεολογικό τους υπόβαθρο και την προέλευσή τους από την αρχαιολογία, την αρχιτεκτονική ή την ανθρωπολογία, με ελάχιστες εξαιρέσεις και εκτός από ορισμένες κοινά αποδεκτές αρχές, έχουν βασισθεί κυρίως σε δεδομένα περιοχών που απέχουν πολύ από την ελλαδική ή έστω την αιγαιακή παράδοση και έχουν δοκιμασθεί σε πολιτισμούς πολύ καλύτερα τεκμηριωμένους από τον πρωτοελλαδικό χωρίς τα αναμενόμενα αποτελέσματα[3].

Επίσης, οι ερμηνείες μας παραμένουν σε μεγάλο βαθμό προσκολλημένες στα σύγχρονα πρότυπα, στις δικές μας βιωματικές αντιλήψεις και στη δική μας αισθητική για την αρχιτεκτονική και τον «κτισμένο χώρο». Ως συνέπεια, πολλές φορές αποδίδονται στα προϊστορικά αρχιτεκτονήματα ιδιότητες που χαρακτηρίζονται από υπερβολή και έμφαση στο μεταφυσικό στοιχείο, ενώ παραβλέπεται η απλότητα των πρακτικών λύσεων που διαχρονικά καθορίζουν ορισμένες επιλογές και αποφάσεις των ανθρώπων, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στην αρχιτεκτονική και, μάλιστα, στην «ανώνυμη»[4] αρχιτεκτονική, η οποία «παραμένει σχεδὸν ἀναλλοίωτη [...] καὶ ἡ καταγωγὴ τῶν μορφῶν καὶ τῶν κατασκευαστικῶν μεθόδων [της] χάνεται στὰ βάθη τῶν αἰώνων»[5].

Από την άλλη πλευρά, και τα ίδια τα ανασκαφικά δεδομένα της ΠΕ ΙΙ περιόδου είναι προβληματικά και αποσπασματικά. Οι θέσεις όπου έχουν αποκαλυφθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι λίγες σε σύγκριση με εκείνες που διατηρούν ίχνη κατοίκησης και έχουν εντοπισθεί από έρευνες επιφανείας. Επί πλέον, δεν προκύπτουν από όλες τις ανασκαμμένες θέσεις οι ίδιες πληροφορίες, ούτε από ποσοτική ούτε από ποιοτική άποψη, λόγω του διαφορετικού χαρακτήρα τόσο των ανασκαφών όσο και των δημοσιεύσεών τους – ή της μη δημοσίευσής τους. Εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, οι ανασκαμμένες εκτάσεις είναι μικρές και είναι βέβαιο ότι κανένας πρωτοελλαδικός οικισμός δεν έχει αποκαλυφθεί στο σύνολό του.

Παρά την αποσπασματική εικόνα των ΠΕ ΙΙ οικισμών, όμως, η συνολική τους μελέτη αποδεικνύει ότι δεν είχαν όλοι την ίδια ιστορία, την ίδια διάρκεια ζωής, την ίδια σημασία και την ίδια βαρύτητα στο οικιστικό δίκτυο κάθε περιόδου – οικισμοί με διαφορετική λειτουργία περιλάμβαναν και κτίσματα με διαφορετική λειτουργία[6]. Επομένως, δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται όλοι με το ίδιο σκεπτικό και τα αρχιτεκτονικά τους κατάλοιπα δεν πρέπει να ερμηνεύονται με τα ίδια κριτήρια.

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑ

Κατάλοιπα μιας μικρής ΠΕ ΙΙ εγκατάστασης έχουν αποκαλυφθεί στον βόρειο βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, στην κορυφή του μικρού βραχώδους υψώματος απέναντι από το Παλαιόκαστρο και το σπήλαιο του Νέστορος. Η θέση προσέφερε ασφαλές φυσικό αγκυρο-

3 Ενδεικτικά βλ. Steadman 1996 με ανασκόπηση της μέχρι τότε έρευνας. Cutting 2003.

4 Για τη χρήση των όρων «πρωτόγονη» και «ανώνυμη» αρχιτεκτονική βλ. Rapoport 2010, 11-19. Φιλιππίδης 2019, 23.

5 Κατά τον B. Rudofsky, βλ. Oliver 1979, 9. Ακόμη και σήμερα, η λίγο μεταγενέστερη δική μας αισθητική αποτίμηση ενός κτίσματος μπορεί να διαφοροποιείται κατά πολύ από τον τρόπο αξιολόγησης του δημιουργού του, ο οποίος πιθανότατα δεν είχε τις ίδιες προτεραιότητες (π.χ. θέα, ιδιωτικότητα, κοινωνικότητα ή διάθεση για διάκριση). Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα σύγχρονα, εντυπωσιακά για εμάς, σπίτια της Σαντορίνης, τα οποία στην πραγματικότητα αποτελούν απλώς την έκφραση των χρηστικών αναγκών μιας καθαρά αγροτικής ζωής (εξασφάλιση στεγασμένων και ανοικτών χώρων στον απόκρημνο βράχο). Βλ. Φιλιππίδης 2010, 230-231. Στον τομέα αυτό είναι χρήσιμες οι παρατηρήσεις των παλαιών ανασκαφέων, οι οποίοι είχαν μεγαλύτερη ευχέρεια σύγκρισης του προϊστορικού τρόπου ζωής με τις συνθήκες που επικρατούσαν στα ελληνικά χωριά μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. Ωστόσο, η αξιοποίηση αυτού του συγκριτικού υλικού απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και πρέπει να συνυπολογίζει τους παράγοντες που επηρεάζουν τον τρόπο ζωής σε τόσο διαφορετικές εποχές.

6 Καλογεράκου 1995, 449-457· 1997.

βόλιο και ταυτόχρονα αποτελούσε καίριο σημείο για τον έλεγχο των θαλάσσιων διαδρομών (εικ. 1). Κατά τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν αρχικά από τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, τη δεκαετία του 1950, και, στη συνέχεια, από τον Γεώργιο Κορρέ, τα έτη 1975-1983, αποκαλύφθηκαν σημαντικά ευρήματα, που χρονολογικά καλύπτουν το τέλος της Νεολιθικής και τις τρεις περιόδους της Εποχής του Χαλκού[7]. Τα λείψανα του πρωτοελλαδικού οικισμού υπερκαλύφθηκαν, κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, από κυκλικό τύμβο με ταφές σε πίθους, ενώ κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ακριβώς στην ίδια θέση και στο κέντρο του τύμβου, κατασκευάσθηκε θολωτός τάφος. Ίχνη προϊστορικής κατοίκησης σώζονται και στη γύρω περιοχή, στην ΑΝΑ πλαγιά του υψώματος, στο πλάτωμα πιο βόρεια, στο σπήλαιο του Νέστορος στον νότιο βραχίονα του όρμου, στην περιοχή της λιμνοθάλασσας Οσμάναγα και στον γειτονικό λόφο του Προφήτη Ηλία[8].

Ο χώρος στην κορυφή του υψώματος είναι εξ ορισμού περιορισμένος, ενώ λόγω της συνεχούς χρήσης του τα ΠΕ ΙΙ αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι αποσπασματικά και έχουν αποκαλυφθεί ουσιαστικά γύρω από τον θολωτό τάφο και τον τύμβο (εικ. 2). Οι πρώτοι κάτοικοι πρέπει να εγκαταστάθηκαν εδώ συστηματικά στις αρχές της ΠΕ ΙΙ περιόδου, ισοπέδωσαν το έδαφος γεμίζοντας ορισμένες από τις φυσικές κοιλότητές του με υλικό που περιείχε όστρακα της Τελικής Νεολιθικής εποχής, και στη συνέχεια έκτισαν τα πρώτα κτήρια. Με βάση κυρίως την εξέλιξη της κεραμικής, διακρίνονται δύο κύριες περίοδοι κατοίκησης του οικισμού, που αντιστοιχούν στην πρώιμη και στην ώριμη ΠΕ ΙΙ (εικ. 3).

Στην πρώιμη ΠΕ ΙΙ περίοδο αναγνωρίζονται τουλάχιστον δύο αρχιτεκτονικές φάσεις. Τα κτήρια φαίνεται ότι ήταν ανεξάρτητα μεταξύ τους, όλα με γενικό προσανατολισμό Β-Ν και ΒΒΑ-ΝΝΔ και ανάμεσά τους υπήρχαν ανοικτοί, διαμορφωμένοι χώροι. Τα θεμέλια όλων ήταν λίθινα, κτισμένα κυρίως από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους, άλλοτε αποκλειστικά από ψαμμίτες και άλλοτε από ψαμμίτες και ασβεστολίθους, σε ορισμένα σημεία με το σύστημα της «ιχθυάκανθας», που αποτελεί τυπικό γνώρισμα της ΠΕ ΙΙ αρχιτεκτονικής. Τα δάπεδα ήταν συνήθως από πατημένο χώμα και ασπροπουλιά, ενώ τα λιθόστρωτα ήταν πιο σπάνια και κατασκευασμένα από μικρούς λίθους.

Από τα πιο ξεχωριστά κτίσματα αυτής της περιόδου είναι το κυκλικό (διάμ. 3,80 μ.), στο ΒΔ άκρο του ανασκαμμένου χώρου. Το θεμέλιό του, πλάτους 0,80 μ., έχει καλή κατασκευή και στη δυτική πλευρά ενισχυόταν εξωτερικά με δεύτερο θεμέλιο, ίδιας τοιχοποιίας. Το δάπεδό του ήταν κατασκευασμένο από πατημένο κίτρινο χώμα και σε αυτό είχαν ενσωματωθεί πορώδεις λίθοι, τριπτήρες και μυλόλιθοι. Εξίσου ξεχωριστή είναι η κατασκευή που σώζεται στον ΝΝΔ τομέα, μια επίπεδη επιφάνεια με δάπεδο από καλά πατημένο χώμα, άμμο και χαλίκια, στο οποίο υπήρχε εστία και βοθρίσκοι που περιείχαν όστρακα, κομμάτια καμένου πηλού, τέφρα και ίχνη καύσεων. Τότε οικοδομήθηκαν για πρώτη φορά η Οικία 1 και η Ανατολική Οικία, και οι δύο με χωμάτινα δάπεδα και εστίες, ενώ σώζονται και άλλα, πολύ αποσπασματικά τμήματα δαπέδων και λίθινων θεμελίων, με πιο χαρακτηριστικά την «αποθήκη» στον ΒΑ τομέα και την «κουζίνα» στον ΝΔ.

Από την ώριμη ΠΕ ΙΙ περίοδο διατηρούνται μεγαλύτερα τμήματα ορθογωνίων κτηρίων, με τον ίδιο γενικό προσανατολισμό, τα οποία ανήκουν σε τρεις, τουλάχιστον, οικοδομικές φάσεις. Τα θεμέλιά τους ήταν κτισμένα αποκλειστικά από ασβεστολίθους, με το σύστημα της

7 Κορρές 1975, 512-514· 1976, 254-265· 1977, 242-295· 1978, 334-360· 1979α· 1979β· 1979γ· 1980α, 150-173· 1980β· 1981, 194-239· 1982, 194-230· 1983, 169-206. Korres 1983. Σταθόπουλος 1984. Korres 1987, 712-735· 1990, 1-8.

8 Για τη γεωμορφολογική εξέλιξη της περιοχής κατά την προϊστορία βλ. Kraft κ.ά. 1980. Zangger κ.ά. 1997, 557-558, εικ. 5. Χασιακού και Κορρές 2006, 696-697. Για τις πιο πρόσφατες έρευνες βλ. τα άρθρα των G. Ranieri και Α. Χρόνη στον παρόντα τόμο. Για την ΠΕ κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή της Βοϊδοκοιλιάς βλ. Χασιακού και Κορρές 2006, 699-704 και εικ. 2.

«ιχθυάκανθας» ή κλιμακωτά, και όλα είχαν πολύ επιμελημένη κατασκευή, μάλιστα, σε δύο περιπτώσεις, ενισχύονταν εξωτερικά με δεύτερο εφαπτόμενο τοιχίο. Διέθεταν θύρες με λίθινα κατώφλια και λίθινους όλμους για τις στρόφιγγες, η ανωδομή τους ήταν από πλίθρες και εδραζόταν σε κατάλληλα διαμορφωμένη επιφάνεια του θεμελίου, τα δάπεδα ήταν κατασκευασμένα από πατημένο χώμα και λιθαράκια ή βότσαλα και σε αυτά υπήρχαν εστίες και αποθηκευτικοί πίθοι. Σε δύο σημεία σώζονται τμήματα μάλλον ανοιχτών χώρων, με δάπεδα από χώμα, λίθους και ενσωματωμένους μυλολίθους.

Στη θέση του κυκλικού κτίσματος οικοδομήθηκε ένα περίπου ίδιων διαστάσεων τετράγωνο (3,95 x 3,95 μ.). Είχε εξίσου καλή κατασκευή, διέθετε είσοδο στον νότιο τοίχο, με κατώφλι κτισμένο σε τρεις βαθμίδες, ενώ ο εξωτερικός χώρος μπροστά του ήταν διαμορφωμένος σαν αυλή. Η Οικία 1, που φαίνεται ότι καταστράφηκε από φωτιά, ανοικοδομήθηκε ακριβώς στην ίδια θέση, το δάπεδό της στρώθηκε με μικρά λευκά ακανόνιστα λιθαράκια και μέσα σε αυτό τοποθετήθηκαν δύο πίθοι. Αντίστοιχα, συνέχισε να κατοικείται και η Ανατολική Οικία. Είχε καλά κτισμένα θεμέλια ενισχυμένα εξωτερικά με ορθοστάτες, θύρα με λίθινο κατώφλι και δάπεδο στο οποίο είχαν ενσωματωθεί μυλόλιθοι. Ανάμεσα στα δύο κτίσματα διαμορφώθηκε μάλλον αστέγαστος χώρος, ίσως δρόμος ή αυλή, όπου βρέθηκαν πολλοί μυλόλιθοι και βότσαλα. Και πάλι, σε όλη την ανασκαμμένη έκταση σώζονται διάσπαρτα μεμονωμένα τμήματα κτηρίων και δαπέδων, των οποίων δεν είναι σαφής ο συσχετισμός. Τουλάχιστον σε τρεις ακόμη περιπτώσεις, όμως, στον ΒΑ και στον ΝΔ τομέα, φαίνεται ότι υπήρχαν κτίσματα οικοδομημένα στη θέση των παλαιότερων. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε στο τέλος της ώριμης ΠΕ ΙΙ περιόδου[9].

ΤΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΣΩΖΕΤΑΙ ΚΑΙ ΤΙ ΕΧΕΙ ΧΑΘΕΙ ΑΠΟ ΕΝΑΝ ΠΕ ΙΙ ΟΙΚΙΣΜΟ

Από τα κτίσματα της Βοϊδοκοιλιάς, όπως και από όλα τα κτίσματα της ΠΕ ΙΙ περιόδου, έχει διατηρηθεί μόνο το κατώτερο μέρος: τα λιθόκτιστα θεμέλια και η «κρηπίδα», τα δάπεδα, και οι ενσωματωμένες σε αυτά κατασκευές. Επίσης, κοινό φαινόμενο είναι η ύπαρξη πολλών διάσπαρτων σπαραγμάτων τοίχων ή δαπέδων, που δεν βοηθούν στη συμπλήρωση της κάτοψης, πολύ δε περισσότερο στην αποκατάσταση της συνολικής μορφής των κτηρίων.

Από την ανωδομή των ΠΕ ΙΙ οικοδομημάτων έχουν χαθεί σχεδόν όλα τα υλικά και διατηρούνται μόνο ελάχιστα, που υποδηλώνουν τον τρόπο της κατασκευής της: διαλυμένες ή καμένες πλίθρες[10], κομμάτια πηλού με αποτυπώματα δοκαριών ή καλαμιών, οπές στα δάπεδα για τους στύλους που στήριζαν τη στέγη ή ελαφρούς εσωτερικούς τοίχους[11]. Πιο σπάνια έχουν διατηρηθεί πλάκες σχιστολίθου ή κεραμίδια ή από την κάλυψη της στέγης – μάλιστα, όπως δείχνουν πιο πρόσφατες μελέτες, η χρήση των κεραμιδιών ήταν αρκετά διαδεδομένη στον ελλαδικό χώρο[12]. Τέτοια υλικά δεν αναγνωρίζονταν πάντα σε παλαιότερες ανασκαφές,

---

9 Για το τέλος του οικισμού έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οφείλεται σε σεισμό που έπληξε την ευρύτερη περιοχή και πιθανότατα προκάλεσε την καταστροφή και άλλων θέσεων. Βλ. Zachos 1996, ιδ. 172.

10 Οι πλίθρες ήταν παραδοσιακά το συνηθέστερο υλικό δομής στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα από την προϊστορία μέχρι πρόσφατα. Βλ. ενδεικτικά Guest-Papamanoli 1978. Vissilia 2009, 1097. Φιλιππίδης 2010, 288. Ενδιαφέρουσα είναι η συστηματική μελέτη πλινθόκτιστων κτηρίων καθώς και η πειραματική κατασκευή ενός τέτοιου κτηρίου από την αρχιτέκτονα V.A. Walsh στο πλαίσιο της μελέτης της για την κατασκευή των ΥΕ οικοδομημάτων στα Νιχώρια της Μεσσηνίας (Walsh 1980).

11 Γενικά στοιχεία για την ανωδομή των ΠΕ κτισμάτων: Καλογεράκου 1995, 252-254. Ειδικά για τα ευρήματα από τη Βοϊδοκοιλιά βλ. Κορρές 1982, 227· 1983, 194-195, πίν. 164α-β.

12 Η κεραμοσκεπή ήταν ανέκαθεν χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής στην ηπειρωτική Ελλάδα, σε αντίθεση με τα χωμάτινα δώματα, που ήταν και είναι πιο κατάλληλα για τους νησιωτικούς οικισμούς. Μάλιστα, αντίθετα από ό,τι πολλές φορές πιστεύουμε, η κεραμοσκεπή είναι ελαφρύτερη κατασκευή από τη χωμάτινη στέγη, η οποία απαιτεί πιο προσεκτική και συστηματική συντήρηση και στεγανοποίηση. Βλ. Μέγας 1949, 6. Φιλιππίδης 2010, 258, 294. Για τη χρήση κεραμιδιών στην ΠΕ εποχή βλ. Καλογεράκου 1995, 254-258. Jazwa 2018, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

καθώς με τον ίδιο πηλό μπορούσαν να κατασκευάζονται κεραμίδια, πλίθρες ή μεγάλοι πίθοι[13]. Επί πλέον, ο διαλυμένος άψητος πηλός από τις πλίθρες δεν θα ήταν εύκολα διακριτός από το έδαφος, δεδομένου ότι οι πλίθρες σε όλες τις εποχές κατασκευάζονταν στον τόπο όπου επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν και με τοπικές πρώτες ύλες[14].

Λαμβάνοντας υπόψη δύο βασικά γνωρίσματα της «πρωτόγονης» αρχιτεκτονικής, δηλαδή τον συντηρητισμό σε ό,τι αφορά στη μορφή των κτηρίων[15] και τον κοινό τρόπο κατασκευής τους, που δεν απαιτεί εξειδικευμένες τεχνικές γνώσεις και αξιοποιεί τα τοπικά υλικά[16], μπορούμε να υποθέσουμε ότι, σε γενικές γραμμές, ένα τυπικό ΠΕ ΙΙ κτίσμα θα έμοιαζε αρκετά με τα πλινθόκτιστα οικοδομήματα που ακόμη απαντώνται στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα (εικ. 4). Και με δεδομένη τη σταθερότητα της ΠΕ ΙΙ περιόδου, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αυτού του τύπου τα κτίσματα επικράτησαν σε όλη τη διάρκειά της[17].

Ακόμη, όμως, και αν αποκαθιστούμε ως ένα βαθμό τη γενική μορφή των κτισμάτων με βάση τα διατηρημένα κατάλοιπά τους, εξακολουθούν να μας διαφεύγουν οι πληροφορίες για την εσωτερική τους διαρρύθμιση. Με εξαίρεση διακριτά σημεία επικοινωνίας μεταξύ χώρων, δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί ποια ήταν τα όρια ενός κτίσματος ούτε η σχέση του με τους υπόλοιπους χώρους μιας εγκατάστασης. Επίσης, έχουν χαθεί οι ενδείξεις για κατασκευές από φθαρτά υλικά, ξύλα, καλάμια, φύκια, ψάθες, υφαντά ή δέρματα, οι οποίες παραδοσιακά υπήρχαν στους οικισμούς, σε όλες τις ιστορικές περιόδους, επηρεάζοντας σημαντικά τη διαρρύθμιση των κτηρίων.

Στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που δεν έχουν διατηρηθεί συγκαταλέγονται και οικοδομικά υλικά των κατεστραμμένων και πολύ περισσότερο των εγκαταλελειμμένων κτισμάτων, τα οποία «ανακυκλώνονταν» ή ξαναχρησιμοποιούνταν αυτούσια. Πρόκειται για μια συνήθεια διαχρονική, που υπάρχει μέχρι σήμερα[18]. Οι λίθοι, υλικό πιο δύσκολο στην επεξεργασία του, είναι βέβαιο ότι ξαναχρησιμοποιούνταν πολλές φορές – στη Βοϊδοκοιλιά, λίθοι από τα ΠΕ ΙΙ θεμέλια έχουν χρησιμοποιηθεί και στον ΜΕ τύμβο και στον ΥΕ θολωτό τάφο. Οι διαλυμένες πλίθρες αποτελούσαν έτοιμη πρώτη ύλη[19], ενώ τα κεραμίδια ή οι λίθινες πλάκες που κάλυπταν τη στέγη συλλέγονταν και ξαναχρησιμοποιούνταν, είτε με τον ίδιο τρόπο αν ήταν ακέραια ή με διαφορετικό αν ήταν σπασμένα – π.χ. για την κάλυψη δαπέδων. Το ίδιο ίσχυε προφανώς και για τα μη διατηρημένα φθαρτά υλικά, καθώς και για το περιεχόμενο των κτισμάτων – θραύσματα πήλινων αγγείων και πίθων ή λίθινα εργαλεία προσφέρονταν για πολλές δευτερογενείς χρήσεις.

Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει σε άλλες περιοχές του Αιγαίου, στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΠΕ ΙΙ νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας σπάνια σώζονται ενδείξεις για την ανάπτυξη των κτισμάτων σε ύψος, σε ό,τι αφορά τόσο στην πιθανή ύπαρξη ορόφων όσο και τη διάταξη του οικιστικού συνόλου σε διαφορετικά επίπεδα, στις πλαγιές ενός υψώματος, σε έντονες κατω-

13 Βλ. ενδεικτικά Giannopoulou και Kiriatzi 2008, 339.

14 Guest-Papamanoli 1978, 4-6. Walsh 1980, 156-157. Φιλιππίδης 2010, 288.

15 Οποιαδήποτε αλλαγή στη μορφή των «πρωτόγονων» κτισμάτων, ειδικά των σπιτιών, θεωρείται αποτέλεσμα σοβαρότερων αιτίων και συνεπάγεται σημαντικές μεταβολές και στον τρόπο ζωής και στην οργάνωση των οικισμών. Βλ. Oliver 1979, 9. Rapoport 2010, 70. Φιλιππίδης 2010, 266, 272· 2019, 125-126, 128-129.

16 Χαρακτηριστικό παράδειγμα της υιοθέτησης κοινού τρόπου οικοδόμησης είναι τα λίθινα θεμέλια: στη Μεσσηνία της δεκαετίας του 1980, ακόμη και οι σύγχρονοι «πετράδες» δεν ήταν σε θέση να διακρίνουν τους προϊστορικούς τοίχους από τους νεότερους. Βλ. Walsh και McDonald 1986.

17 Συγκεντρωτικά στοιχεία για την αρχιτεκτονική της ΠΕ ΙΙ περιόδου: Καλογεράκου 1995, 235-290. Alram-Stern 2004, 229-251, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

18 Η χρήση παλαιών υλικών μπορεί να αποτελεί και μέρος της τυπικής διαδικασίας κατασκευής, ενώ συχνά τα παλαιότερα υλικά αποδεικνύονται πιο ανθεκτικά. Βλ. Φιλιππίδης 2010, 263, 290· 2019, 186.

19 Βλ. λ.χ. τη σκόπιμη καύση των πηλόκτιστων νεολιθικών σπιτιών που εγκαταλείπονταν, με στόχο τη διάσωση του πηλού των τοίχων, ο οποίος διαφορετικά θα διαλυόταν. Shaffer 1993, 62.

φέρειες ή σε διαμορφωμένα άνδηρα, όπου μπορεί π.χ. η οροφή του ενός κτηρίου να ήταν ο εξώστης του άλλου. Κατά συνέπεια, η μόνη εικόνα που ουσιαστικά έχουμε και κατά κανόνα επικαλούμαστε στη μελέτη των ΠΕ ΙΙ οικισμών είναι αυτή της κάτοψής τους.

Η ΚΑΤΟΨΗ ΚΑΙ ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ

Τι πληροφορίες, όμως, μπορεί να μας δώσει μια κάτοψη από μόνη της; Η εικόνα που διαμορφώνουμε βλέποντας αποκλειστικά με αυτόν τον τρόπο τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός οικισμού είναι παραπλανητική και άμεσα συνδεδεμένη με την τελευταία φάση κατοίκησης. Είναι, για παράδειγμα, περίπου η ίδια με τη δορυφορική εικόνα ενός πολύ νεότερου εγκαταλελειμμένου αγροτικού οικισμού, όπως το Ρομήρι στην περιοχή της Πυλίας (εικ. 5)[20]. Έπειτα από ούτε μισό αιώνα, οι λιθόκτιστοι τοίχοι, οι στέγες και οι πιο πρόχειρες κατασκευές έχουν καταρρεύσει, στερώντας τα ασφαλή στοιχεία για την αποκατάσταση της μορφής των κτισμάτων, τα οποία έτσι φαίνονται σχεδόν ίδια μεταξύ τους, παρά το γεγονός ότι η αρχική εικόνα και λειτουργία τους μάς είναι σαφώς πιο οικεία και άρα αναγνωρίσιμη. Τίποτα σε αυτή την εικόνα δεν μαρτυρά τη μακρά ιστορία του οικισμού ούτε τον πλούτο και την ευημερία που είχε γνωρίσει στο παρελθόν.

Παρ' όλα αυτά, οι παλαιοί κάτοικοι του Ρομηρίου και οι απόγονοί τους έχουν ανοικοδομήσει ελάχιστα σπίτια και τις εκκλησίες του χωριού και επιστρέφουν εκεί για τις τοπικές γιορτές σε μια προσπάθεια αναβίωσης του ιστορικού οικισμού τους. Επομένως, στην «κάτοψη» υπάρχουν κτίσματα τα οποία θεωρητικά είναι σύγχρονα μεταξύ τους, στην πραγματικότητα, όμως, δεν είναι.

Μεταφέροντας αυτό το σκεπτικό στην ΠΕ ΙΙ περίοδο, βλέπουμε ότι πράγματι, ακόμη και στον ίδιο οικισμό, στην ίδια περίοδο κατοίκησης, υπάρχουν κτίσματα με περισσότερες οικοδομικές φάσεις από ό,τι άλλα (όπως η Ανατολική Οικία στη Βοϊδοκοιλιά), και είναι πολύ δύσκολο να διαπιστωθεί ποια τελικά συνυπήρχαν μεταξύ τους και για πόσο χρόνο. Αν συνυπολογίσουμε ότι ορισμένα κτίσματα μπορεί να είχαν εποχικό χαρακτήρα, ότι κάποια ήταν ήδη ερείπια όταν άλλα κτίζονταν, ότι ορισμένα είχαν μεγαλύτερη διάρκεια ζωής, συνειδητοποιούμε ότι η εικόνα που έχουμε για τους οικισμούς δεν είναι καθόλου σαφής. Είναι γεγονός ότι στους οικισμούς με περιορισμένη, λόγω μορφολογίας του εδάφους, έκταση η παραμονή ενός ερειπίου στερούσε οικοδομήσιμο χώρο και ίσως αποτελούσε εστία μόλυνσης, γι' αυτό και είναι συχνή η ανοικοδόμησή του στην ίδια θέση. Αντίθετα, σε οικισμούς που αναπτύσσονται σε μεγαλύτερες εκτάσεις, τα ερείπια μπορεί να παρέμεναν και τα νέα κτίσματα να οικοδομούνταν σε άλλη θέση[21], δηλαδή να υπήρχε ένα είδος «μετακίνησης» του κατοικημένου χώρου.

Η ακριβής διάκριση, επομένως, των αρχιτεκτονικών φάσεων ενός οικισμού δεν είναι τόσο εύκολη, εκτός αν υπάρχουν εμφανείς και καθολικές μεταβολές, π.χ. στον προσανατολισμό και στη μορφή των κτηρίων ή στη χρήση διαφορετικών οικοδομικών υλικών, όπως συμβαίνει στη Βοϊδοκοιλιά, μεταξύ της πρώιμης και της ώριμης ΠΕ ΙΙ. Και μιλώντας για τις φάσεις αυτές είναι αναγκαίο να συνυπολογίζουμε την προβολή τους στον χρόνο – τι σημαίνει, δηλαδή, χρονικά μια φάση κατοίκησης ενός προϊστορικού κτίσματος και πόσα διαδοχικά κτίσματα με διάρκεια ζωής κατά μέσο όρο μισού αιώνα[22] «χωρούν» σε έναν οικισμό που κατοικήθηκε σε όλη την ΠΕ ΙΙ περίοδο, δηλαδή για περισσότερο από τέσσερις αιώνες;

---

20 Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε μετά την κατάργησή του και την προσάρτησή του στον Μεσοπόταμο, το 1981 (στοιχεία της Ελληνικής Εταιρείας Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, https://www.eetaa.gr/index.php?tag=oikmet_details&id=13631. Τελευταία επίσκεψη 30 Νοεμβρίου 2020.

21 Αντίστοιχους προβληματισμούς για την ΠΕ εποχή βλ. Weiberg 2007, 117-121, 140-147. Επίσης, Haggis 2013.

22 Από τη μελέτη αντίστοιχων σύγχρονων πλινθόκτιστων οικοδομημάτων προκύπτει ότι με τακτική συντήρηση μπορούσαν να διατηρηθούν κατά μέσο όρο από 20 έως 60 χρόνια. Guest-Papamanoli 1978, 19.

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΖΩΗΣ ΕΝΟΣ ΠΕ ΙΙ ΚΤΗΡΙΟΥ ΟΠΩΣ ΑΠΟΤΥΠΩΝΕΤΑΙ ΣΤΑ ΕΡΕΙΠΙΑ ΤΟΥ

Πληροφορίες που δεν μπορούν άμεσα να εξαχθούν από τα ερείπια ενός κτίσματος (και σπάνια μάς απασχολούν) είναι όσες αφορούν τη δημιουργία του: ποιος αποφάσισε την κατασκευή του, ποιος επέλεξε την αρχική θέση του και τον προσανατολισμό του, ποιος καθόρισε το αρχικό του σχέδιο, ποιος το υλοποίησε, ποια ήταν η σχέση του με το περιβάλλον και τις κλιματικές συνθήκες, δεδομένου ότι ορισμένα κεκτημένα σήμερα αγαθά δεν ήταν αυτονόητα, όπως για παράδειγμα η θέρμανση, η είσοδος του ήλιου ή η αποφυγή του ανέμου.

Στην «ανώνυμη» αρχιτεκτονική, τα απλά κτίσματα συνήθως κτίζονται από ανθρώπους χωρίς εξειδικευμένες γνώσεις. Μάλιστα, σε ορισμένες κοινωνίες, το κτίσιμο ενός σπιτιού είναι κοινή προσπάθεια και συμμετέχουν σε αυτήν όλοι, προσφέροντας ο καθένας ανάλογα με τις δυνατότητές του. Ο σχεδιασμός των κτηρίων είναι γενικά λιτός, τα υλικά κατασκευής είναι διαθέσιμα στη γύρω περιοχή και, λόγω της κεκτημένης εμπειρίας, η πρακτική αυτή επαναλαμβάνεται, όποτε χρειάζεται, ως καλά δοκιμασμένη και επιτυχημένη[23]. Υπάρχουν, βέβαια, και περιπτώσεις κτισμάτων που απαιτούν πιο περίπλοκο σχεδιασμό και πιο δύσκολη κατασκευή, η οποία μπορεί να είναι έργο τεχνιτών με εξειδικευμένες γνώσεις[24].

Χαρακτηριστικά τέτοια κτίσματα για την ΠΕ ΙΙ περίοδο αποτελούν το μοναδικό κυκλικό οικοδόμημα της Τίρυνθας και τα οικοδομήματα με διαδρόμους, δηλαδή «κλειστού» σχήματος κτήρια, τα οποία απαιτούσαν όχι μόνο ξεχωριστά σχέδια αλλά και ιδιαίτερη προετοιμασία, μεγάλες ποσότητες οικοδομικών υλικών και ανάλογο προγραμματισμό εργασιών[25]. Κάτι αντίστοιχο, σε μικρότερο βαθμό, μπορεί να ίσχυε και για απλούστερα κτίσματα που περιείχαν «μόνιμες» ειδικές κατασκευές, όπως μεγάλες εστίες ή πίθους αποθήκευσης, οι οποίες ουσιαστικά εντάσσονταν στη διαδικασία οικοδόμησης[26].

Στη διάρκεια της χρήσης τους είναι βέβαιο ότι τα κτίσματα συντηρούνταν τακτικά, ίσως σε ετήσια βάση και πιθανότατα σε συγκεκριμένες εποχές του χρόνου. Τέτοια ίχνη δεν είναι πάντα εμφανή στα ερείπιά τους. Αυτό που μπορεί να διακριθεί ευκολότερα είναι οι πιο εκτεταμένες μεταβολές που υπέστησαν στη διαρρύθμιση ή στη μορφή τους. Και πάλι, όμως, δεν μπορεί να διαπιστωθεί ούτε η συχνότητα ούτε η σημασία τους για τα ίδια τα κτίσματα ή για το σύνολο ενός οικισμού[27].

Στη λεγόμενη «ανώνυμη» αρχιτεκτονική και στις περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει δέσμευση από την οργάνωση του χώρου ή τη διαμόρφωση του εδάφους, ισχύει ο «κανόνας» ότι κανένα κτίσμα δεν παραμένει αναλλοίωτο. Τα σπίτια, για παράδειγμα, μπορεί να οικοδομούνται αρχικά με απλή μορφή και όσο η οικογένεια μεγαλώνει, να αποκτούν νέους χώρους, προκει-

---

23 Rapoport 1976, 148· 2010, 155. Φιλιππίδης 2010, 272-274· 2019, 128.

24 Rapoport 2010, 153-154. Φιλιππίδης 2010, 274-275.

25 Για τα οικοδομήματα αυτά βλ. Marzolff 2004. Nilsson 2004. Weiberg 2007, 37-57 και 83-86 (γενικά για τον σχεδιασμό και την κατασκευή των ΠΕ σπιτιών). Maran και Kostoula 2014. Maran 2016.

26 Για παράδειγμα, στην Οικία 1 της Βοϊδοκοιλιάς παρατηρήθηκε ότι για τη σωστή τοποθέτηση ή την ενσωμάτωση σε νέο χώρο ενός από τους δύο πίθους είχε διαμορφωθεί εσοχή στον τοίχο, βλ. Κορρές 1977, 261. Αντίστοιχα, σε άλλους οικισμούς έχει διαπιστωθεί ότι οι πίθοι ήταν μεγαλύτεροι από τα ανοίγματα των θυρών, επομένως πρέπει να είχαν κατασκευασθεί πριν από την ολοκλήρωση της οικοδόμησης, πιθανότατα από περιοδεύοντες εξειδικευμένους τεχνίτες. Βλ. το παράδειγμα στον ΠΕ οικισμό της Ελίκης, Katsonopoulou κ.ά. 2016, 15 (με παλαιότερη βιβλιογραφία). Αντίστοιχη παρατήρηση για τη σύγχρονη εποχή: Giannopoulou και Kiriatzi 2008, 342.

27 Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ορισμένες τέτοιες μεταβολές συνδυάζονταν με συγκεκριμένες πεποιθήσεις ή σημαντικά γεγονότα στη ζωή των κατοίκων, π.χ. ανανέωναν το δάπεδο ενός σπιτιού «θάβοντας» το προηγούμενο, όταν πέθαινε ο αρχηγός της οικογένειας. Βλ. σχετικά Weiberg 2007, 100-101. Worsham 2015, 32-38 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Κρίνοντας από παραδείγματα των νεότερων χρόνων, η μόνη «περιοδικότητα» που μπορεί να διακριθεί είναι ότι τα πλινθόκτιστα κτίσματα οικοδομούνταν ή ανακαινίζονταν πάντα το καλοκαίρι, για καθαρά πρακτικούς λόγους αποφυγής της υγρασίας.

μένου να στεγάσουν νέα μέλη ή να αλλάζουν διαρρύθμιση προκειμένου να στεγάσουν νέες λειτουργίες. Κάτι αντίστοιχο έχει διαπιστωθεί ότι συνέβαινε και στην ΠΕ ΙΙ περίοδο[28]. Επίσης, έχει διαπιστωθεί και η συνήθεια της οικοδόμησης στην ίδια θέση, συχνά επάνω σε παλαιότερα θεμέλια, αποδεικνύοντας ότι υπήρχε κάποιο είδος συνέχειας της ζωής ενός κτηρίου, που ίσως σχετιζόταν με καθεστώς «ιδιοκτησίας» ή άλλου είδους ιδεολογικής δέσμευσης για τη συγκεκριμένη έκταση[29].

Στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποτυπώνεται και το τέλος της ιστορίας ενός κτηρίου, ωστόσο δεν είναι πάντα εμφανές κατά πόσο πρόκειται για εγκατάλειψη ή καταστροφή, σταδιακή ή βίαιη[30]. Σε κάθε περίπτωση, όταν ένα κτίσμα από πλίθρες καταρρέει με τη διάβρωση των τοίχων του, μετατρέπεται εύκολα σε μια άμορφη μάζα πηλού, εγκλωβίζοντας το περιεχόμενό του (εικ. 6-7). Και είναι πολύ πιθανό ότι ανάμεσα στην εγκατάλειψη και την τελική κατάρρευση μπορεί να υπήρχε χρήση του χώρου του, για παράδειγμα για τη στέγαση ζώων, την προσωρινή εγκατάσταση ενός εργαστηρίου ή την πρόχειρη στέγαση των κατοίκων μετά από μια καταστροφή[31].

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ

Η αναγνώριση της χρήσης των χώρων είναι αποτέλεσμα συνυπολογισμού αρκετών παραγόντων, πέραν της αρχιτεκτονικής, καθώς υπήρχαν δραστηριότητες που σχετίζονταν κυρίως με κινητά ευρήματα ή με κατασκευές από φθαρτά υλικά, δεν συνδέονταν καθόλου με κτίσματα ή δεν άφηναν ίχνη, όπως τα μαντριά ή οι στάβλοι[32]. Καθοριστικής σημασίας, επομένως, είναι τα κινητά ευρήματα, ενώ σημαντική βοήθεια μπορεί να προσφέρουν τα εθνογραφικά/λαογραφικά παράλληλα, με σκοπό όχι την άμεση ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων, αλλά την αναζήτηση εναλλακτικών τρόπων σκέψης. Γιατί είναι γεγονός ότι, στην προσπάθειά μας να ερμηνεύσουμε τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καταλήγουμε να «τακτοποιούμε» σε αυτά όσες δραστηριότητες θεωρούμε ότι γνωρίζουμε, αποδίδοντας στα κτήρια ιδιότητες που πιθανότατα δεν είχαν. Ας αναλογιστούμε, για παράδειγμα, πώς θα ερμήνευε ο μελλοντικός αρχαιολόγος τα καλοκτισμένα κυκλικά λίθινα θεμέλια που θα ανακάλυπτε διάσπαρτα σε σημεία εκτεθειμένα σε δυνατούς ανέμους. Θα μπορούσε να αναγνωρίσει τους πιο «διάσημους» ανεμόμυλους, δύσκολα όμως θα φανταζόταν ότι οι άνθρωποι προστάτευαν τα δέντρα τους από τα ζώα και τον άνεμο κτίζοντάς τους σπίτια, όπως είναι οι «σπιτακούλες» στη Μάνη ή τα «λεμονόσπιτα» στη Φολέγανδρο.

Στις πρώιμες κοινωνίες δεν υπήρχε η έννοια του λεπτομερούς διαχωρισμού των χώρων ως προς τη λειτουργία τους. Οι χρήσεις ενός χώρου μπορούσαν να συνδυάζονται ή να εναλλάσσονται, μάλιστα, πολλές φορές, όλες οι δραστηριότητες των κατοίκων, ακόμη και η στέγαση

---

28 Η συνηθέστερη μεταβολή των κτηρίων ήταν η περίφραξη και στέγαση ενός ανοικτού χώρου, που είχε τη θέση αυλής ή προστώου ή το κλείσιμο μιας θύρας για την απομόνωση ενός δωματίου, πιθανότατα λόγω έλλειψης χώρου στα κτήρια ή αλλαγής στη δομή του οικισμού ή στις σχέσεις των κατοίκων. Καλογεράκου 1995, 421-422. Weiberg 2007, 86-92.

29 Είναι πρακτική που συναντάται και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου την ίδια περίοδο, βλ. Kouka 2016, 132-133. Γενικότερη διαπραγμάτευση του θέματος για τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. Weiberg 2007, 144-152.

30 Θεωρητικά, η καταστροφή από φωτιά είναι η πιο ευδιάκριτη, παρ' όλα αυτά, πειράματα έχουν δείξει ότι η τελική εικόνα δεν είναι στην πραγματικότητα αυτή που θα περιμέναμε: Bankoff και Winter 1979. Shaffer 1993. Επίσης, δεν είναι άγνωστη η πρακτική της σκόπιμης πυρπόλησης ενός κτηρίου είτε για τη διάσωση του πηλού των τοιχωμάτων του (βλ. σημ. 19) είτε για την «ταφή» με πιθανή ανοικοδόμησή του ή για την αποτροπή της περαιτέρω χρήσης του, βλ. Haggis 2013 και Worsham 2015 με εκτενή διαπραγμάτευση του θέματος και σχετική βιβλιογραφία. Για την ΠΕ εποχή ειδικά, βλ. Weiberg 2007, 92-102.

31 Βλ. και Weiberg 2007, 67-68.

32 Ακόμη και στους σύγχρονους οικισμούς, υπάρχουν αρχιτεκτονικά στοιχεία που δεν αφήνουν ίχνη. Βλ. ενδεικτικά Murray και Kardulias 1986, 41.

των ζώων, γίνονταν στον ίδιο χώρο. Η εξειδίκευση στη χρήση των χώρων συνδέεται είτε με αλλαγές στην τεχνολογία και την παραγωγή των προϊόντων ή με πιο σύνθετες κοινωνίες που αναπτύσσουν περισσότερες δραστηριότητες και επομένως αποκτούν ανάγκη για διαφορετική στέγασή τους[33]. Επί πλέον, όπου το κλίμα ήταν ευνοϊκό, είναι βέβαιο ότι πολλές δραστηριότητες λάμβαναν χώρα εκτός κτηρίων[34].

Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν στοιχεία της αρχιτεκτονικής (π.χ. τρόπος κατασκευής, χρήση συγκεκριμένων υλικών) που μπορούν να μας οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα για τη χρήση των χώρων, βασισμένα σε διαχρονικούς «κανόνες», οι οποίοι στην πραγματικότητα αντανακλούν κοινούς τρόπους αντιμετώπισης των ίδιων προβλημάτων σε αντίστοιχες συνθήκες. Για παράδειγμα, ένα δάπεδο από πατημένο χώμα δεν είναι χρήσιμο σε μη στεγασμένο χώρο, όπου εύκολα μετατρέπεται σε λάσπη, ενώ στο εσωτερικό ενός κτηρίου προσφέρει μόνωση και ζέστη.

Η άποψη ότι η λειτουργία ενός κτίσματος συνδέεται με τη μορφή του έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις[35] και από πολλούς ερευνητές θεωρείται απλοϊκή, ίσως όμως σε ορισμένες περιπτώσεις να έχει εφαρμογή. Για παράδειγμα, το κυκλικό σχήμα στα κτίσματα εξυπηρετεί καλύτερα την αποθήκευση άμορφων υλικών, από ό,τι το ορθογώνιο και αντίστροφα. Επίσης, η θέση ενός χώρου μέσα στο κτήριο μπορεί να υποδηλώνει τη χρήση του, π.χ. οι αποθήκες είναι συνήθως σκοτεινές, απομονωμένες, ισόγειες ή ελαφρά υπόγειες, ενώ οι χώροι απομόνωσης ενός σπιτιού βρίσκονται σε λιγότερο προσιτά δωμάτια.

Επί πλέον, σε τόσο πρώιμες περιόδους, η διάκριση της λειτουργίας των κτηρίων με βάση μόνο τη μορφή τους δεν είναι δυνατή, καθώς οι τύποι των κτηρίων είναι ελάχιστοι – στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα πρότυπο που μπορεί να εμφανίζεται με μικρές παραλλαγές, το οποίο, μάλιστα, είναι «ανοικτό» στη διάταξη και έχει προσθετική δυνατότητα[36]. Σε ό,τι αφορά ειδικά τα σπίτια, αποτελεί γενική αρχή ότι σε όλες τις πρωτόγονες και αγροτικές κοινωνίες η μορφή τους είναι ίδια, κοινά αποδεκτή και αναγνωρίσιμη από όλους[37]. Και η μορφή αυτή είναι άμεσα συνυφασμένη με τις κλιματικές συνθήκες, τις συνήθειες των κατοίκων και τη δομή της κοινωνίας. Το δε περιεχόμενό τους είναι επίσης περίπου ίδιο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ένας χώρος με ενδείξεις οικιακής χρήσης ήταν υποχρεωτικά σπίτι.

Ειδικότερα για την ΠΕ εποχή, τα τελευταία χρόνια έχουν δημοσιευθεί πολλές μελέτες για τη μορφή και τη δομή των σπιτιών. Κοινή άποψη είναι ότι στην ΠΕ ΙΙ περίοδο τα σπίτια στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα ήταν ορθογώνια, με δύο ή τρία δωμάτια, με αυλές ή περιορισμένους εξωτερικούς χώρους και στη διάρκεια της ζωής τους υφίσταντο μετατροπές και αναδιαρρυθμίσεις[38]. Με αυτό το σκεπτικό, οτιδήποτε δεν έχει τη συνηθισμένη μορφή σπιτιού ίσως ήταν χώρος με διαφορετική χρήση, δηλαδή στέγαζε συγκεκριμένες δραστηριότητες ή «δήλωνε» μέσω της μορφής του κάτι για τον ιδιοκτήτη του ή για όλον τον οικισμό.

Στην ΠΕ ΙΙ περίοδο υπάρχουν κτίσματα αυτής της διαφορετικής μορφής, για τα οποία

---

33 Steadman 1996, 71. Trebsche 2009, 509-510. Rapoport 2010, 20-22. Αυτό συνέβαινε μέχρι πρόσφατα στην ελληνική ύπαιθρο, όπου τα μονόχωρα σπίτια στέγαζαν όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες, σε συνδυασμό με τη διαβίωση των κατοίκων. Βλ. ενδεικτικά Μέγας 1949, 7. Vissilia 2009, πίν. 2.

34 Μάλιστα, έχει διαπιστωθεί ότι στις ελληνικές αγροτικές κοινωνίες, οι κάτοικοι για περίπου οκτώ μήνες ζουν στην ύπαιθρο, βλ. Φιλιππίδης 2010, 252.

35 Για το θέμα υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. λ.χ. Trebsche 2009. Rapoport 2010.

36 Rapoport 1976, 22· 2010, 16-19. Φιλιππίδης 2010, 272. Στον αντίποδα, βέβαια, είναι αξιοσημείωτη η αδυναμία γενίκευσης των χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν, για παράδειγμα, μέχρι και την προεπαναστατική περίοδο στην Ελλάδα, τα κτίσματα και οι κατασκευές που σχετίζονται με βιοτεχνικές δραστηριότητες. Βλ. Φιλιππίδης 2019, 166.

37 Rapoport 2010, 15.

38 Συγκεντρωτικά στοιχεία για τις ΠΕ κατοικίες: Harrison 1995. Καλογεράκου 1995, 404-414. Alram-Stern 2004, 233-251. Weiberg 2007, 27-102. Peperaki 2010. Leiner 2011, 205-210.

έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς πολλές και διαφορετικές απόψεις[39], οι οποίες όμως παραμένουν εικασίες λόγω της άγνοιάς μας σχετικά με τις αντιλήψεις και συνήθειες της εποχής, αλλά και λόγω της αδυναμίας μας να αποκαταστήσουμε με ασφάλεια τη συνολική εικόνα των οικισμών. Γιατί, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για τη λειτουργία ενός κτηρίου ανεξάρτητα από το σύνολο των κτηρίων με τα οποία συνυπήρχε και ανεξάρτητα από τη λειτουργία του οικισμού στον οποίο ανήκε.

ΤΙ ΜΠΟΡΟΥΝ ΝΑ ΜΑΣ ΠΟΥΝ ΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΣΤΗ ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑ;

Στη Βοϊδοκοιλιά υπάρχουν κατάλοιπα τουλάχιστον τεσσάρων κτισμάτων που σώζουν ενδείξεις οικιακής χρήσης. Όλα περιείχαν σκεύη χρηστικά ή αποθηκευτικά, διέθεταν εστίες και ανοικοδομούνταν στις ίδιες θέσεις σε όλες τις φάσεις κατοίκησης: η Οικία 1, η Ανατολική οικία, η «αποθήκη» του ΒΑ τομέα και η «κουζίνα» στον ΝΔ. Όλα, επίσης, διατηρούνται πολύ αποσπασματικά και δεν μας επιτρέπουν να πούμε με βεβαιότητα ότι ανήκαν στον συνηθισμένο τύπο του ΠΕ ΙΙ σπιτιού. Πιο χαρακτηριστικά, όμως, για τον οικισμό είναι τρία στοιχεία που δεν έχουν τη συνηθισμένη εικόνα της οικιακής χρήσης:

Η ανοιχτή έκταση με τους βοθρίσκους, που δεν φαίνεται να οριοθετείται από τοίχους (ίσως υπήρχαν τοιχία από φθαρτά υλικά ή πρόχειρη στέγαση κάποιου είδους) και δεν έχει ακριβή παράλληλα σε αυτή την περίοδο. Η όλη διαμόρφωση υποδεικνύει εργαστηριακή/βιοτεχνική δραστηριότητα, ίσως κατασκευή αγγείων, ειδικά αν συσχετισθεί με κομμάτια άμορφου πηλού που βρέθηκαν στη γύρω περιοχή[40].

Επίσης, ο αριθμός των μυλολίθων που βρέθηκαν διάσπαρτοι στον χώρο είναι σαφώς πολύ μεγαλύτερος από τις ανάγκες μιας τόσο μικρής εγκατάστασης. Οι μυλόλιθοι έχουν βρεθεί μέσα σε κτίσματα και στη μάλλον ανοιχτή έκταση ανάμεσά τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν απαραίτητα σε δεύτερη χρήση και ότι δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε αυτή τη θέση. Σε συνδυασμό με τη μεγάλη ποσότητα οστών και κεράτων που βρέθηκαν στη ΝΔ «κουζίνα»[41], δείχνουν ότι εδώ γινόταν εντονότερη από το συνηθισμένο επεξεργασία πρώτων υλών.

Τέλος, μοναδικά είναι τα δύο κτίσματα του οικισμού, των οποίων σώζονται ολόκληρα τα θεμέλια: το κυκλικό και το μεταγενέστερο τετράγωνο, που έχει οικοδομηθεί στην ίδια θέση. Δεν έχουν τη συνηθισμένη μορφή ούτε το περιεχόμενο ενός τυπικού ΠΕ ΙΙ σπιτιού[42], επομένως υποθέτουμε ότι είχαν διαφορετική χρήση. Γενικά, τα ΠΕ ΙΙ κυκλικά οικοδομήματα με λιθόκτιστα θεμέλια, με πιο γνωστά αυτά του Ορχομενού στη Βοιωτία, δεν είναι συνηθισμένα. Έχουν βρεθεί σχεδόν άδεια –περιέχουν μόνο ένα ή δύο απλά αγγεία– και δεν διατηρούν καμμία εσωτερική κατασκευή ούτε εστία. Για τη χρήση τους έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ήταν βοηθητικοί ή κοινόχρηστοι χώροι, πιθανότατα σιτοβολώνες[43].

---

39 Με πιο χαρακτηριστικά τα κτίσματα με διαδρόμους και το κυκλικό οικοδόμημα της Τίρυνθας (βλ. σημ. 25), καθώς και τους εργαστηριακούς χώρους. Βλ. Καλογεράκου 1995, 387-390. Weiberg 2007, 68-70.

40 Υπάρχουν παρόμοιες διαμορφώσεις με εστίες, βόθρους και αγωγούς, που σχετίζονται με εργαστηριακή δραστηριότητα, αλλά γενικά χρονολογούνται σε λίγο μεταγενέστερες φάσεις της ΠΕ ΙΙ και στην ΠΕ ΙΙΙ. Βλ. Καλογεράκου 1995, 286-287. Για τη χρήση των βόθρων έχουν επίσης διατυπωθεί πολλές θεωρίες, με επικρατέστερη εκείνη που τους συσχετίζει με την αποθήκευση προϊόντων ή την απόρριψη υλικών. Βλ. πιο πρόσφατα Nilsson 2014, 226-227 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

41 Κορρές 1978, 342· 1981, 231, πίν. 176β· 1982, 227, πίν. 145-146.

42 Το κυκλικό περιείχε τους περισσότερους τριπτήρες που βρέθηκαν στον οικισμό και στο δάπεδό του είχαν ενσωματωθεί μυλόλιθοι, ενώ στο τετράγωνο βρέθηκε μόνο λιγοστή κεραμική και λεπίδες οψιανού. Γενικά, όμως, τριπτήρες και μυλόλιθοι υπήρχαν διάσπαρτοι σε όλον τον χώρο. Βλ. Κορρές 1980α, 164-167· 1981, 222.

43 Marinatos 1946. Alram-Stern 2004, 243-246. Yiannouli 2009, 93-95 (όπου το κτίσμα της Βοϊδοκοιλιάς διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα κυκλικά της ίδιας περιόδου). Nilsson 2014, 228-231, 236.

Μία ακόμη ιδιαιτερότητα, όμως, στη Βοϊδοκοιλιά, είναι ότι στην ίδια θέση οικοδομήθηκε ένα επίσης μονόχωρο κτίσμα, με εξίσου «κλειστό» σχήμα, με σχεδόν το ίδιο εμβαδόν και αντίστοιχα διαμορφωμένο εξωτερικό χώρο, το οποίο ίσως εξυπηρετούσε τον ίδιο σκοπό, ειδικά αν δεχθούμε ότι τα κτίσματα τηρούσαν στοιχειωδώς την ίδια θέση στον οικισμό. Γιατί, όμως, τετράγωνο στη θέση του κυκλικού; Ίσως ήταν πιο εύκολη η οικοδόμηση των τοίχων ή η στέγασή του ή μπορεί να μη χρειαζόταν πια να διαφοροποιείται τόσο πολύ οπτικά από τα υπόλοιπα κτήρια. Αντίστοιχα μικρά, ανεξάρτητα τετράγωνα κτίσματα, με εξίσου απροσδιόριστη λειτουργία, ίσως αναγνωρίζονται και σε άλλα ακρωτήρια, όπως το Ασκηταριό και ο Άγιος Κοσμάς στην Αττική. Αυτό που κυρίως τα συνδέει είναι η θέση και ίσως η σημασία των οικισμών αυτών.

Η εγκατάσταση στη Βοϊδοκοιλιά ανήκει στον πιο συνηθισμένο τύπο οικισμών της ΠΕ ΙΙ εποχής, σε εκείνους που αναπτύχθηκαν σε μικρά ακρωτήρια κατά μήκος των ακτών[44] και παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: είχαν γενικά μικρή διάρκεια ζωής (εγκαταλείφθηκαν μετά την ΠΕ ΙΙ περίοδο), καταλάμβαναν περιορισμένη έκταση[45], επιβεβλημένη από τη γεωμορφολογία του χώρου, περιλάμβαναν κτήρια μικρά και πυκνά δομημένα, βρίσκονταν σε άμεση γειτνίαση με σύγχρονες θέσεις λίγο πιο μακριά από την ακτή ή αποτελούσαν τα ακραία σημεία πολύ μεγαλύτερων οικισμών[46], είχαν εξαιρετική οπτική επαφή μεταξύ τους και σχετίζονταν με κάποιου είδους εργαστηριακή δραστηριότητα[47].

Η θέση αυτών των εγκαταστάσεων ήταν ιδανική για τις εργασίες που δεν θα μπορούσαν να γίνουν σε επίπεδες εκτάσεις ή στην ενδοχώρα, τόσο για λόγους υγιεινής και προστασίας από ατυχήματα όσο και για πρακτικούς λόγους, όπως η ανάγκη νερού, ισχυρού ανέμου και φυσικών υλικών (χώμα, λάσπη, βότσαλα, κλαδιά κλπ.) – αντίστοιχα, λόγω ακριβώς αυτών των χαρακτηριστικών, κυρίως της έκθεσης στους δυνατούς ανέμους, δεν ήταν κατάλληλη για την ανάπτυξη οικισμών με μεγάλη διάρκεια ζωής. Επίσης, όμως, ήταν ιδανική για τη μεταφορά υλικών ή αντικειμένων μέσω θαλάσσης, καθώς και για τον έλεγχο των ναυτικών δρόμων και των θαλάσσιων περασμάτων.

Αντίστοιχη οικιστική διάταξη υπήρχε στο Αιγαίο και σε μεταγενέστερες εποχές, μέχρι και την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν η έξαρση της πειρατείας οδήγησε στην ανάπτυξη, κατά μήκος των ακτών, ενός πλήρους συστήματος οικισμών και λιμανιών που επιβίωσε παρά τις καταστροφές και ερημώσεις. Η ανάγκη για έλεγχο των ναυτικών δρόμων ενίσχυσε τα οχυρά τμήματα του δικτύου αυτού στα σημεία ελέγχου των περασμάτων, ενώ στα παράλια αναπτύχθηκαν «βίγλες», μικρές εγκαταστάσεις που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με φωτιές τη νύχτα ή με καπνό την ημέρα (σαν τις αντίστοιχες αρχαίες φρυκτωρίες στα νησιωτικά υψώματα) – μάλιστα, μερικές δεν είχαν μόνιμο, αλλά πιο «ευκαιριακό» χαρακτήρα, με χώρους διαμονής των πληρωμάτων των πλοίων και αποθήκες για τα εμπορεύματα που διακινούνταν[48].

Είναι πολύ πιθανό ότι κάτι παρόμοιο συνέβαινε και στην ΠΕ ΙΙ περίοδο. Ίσως τα κατάλοιπα αυτών των μικρών εγκαταστάσεων επάνω στα ακρωτήρια να μην ήταν οικισμοί με τη στενή έννοια, αλλά εργαστήρια ή εμπορικοί σταθμοί που σχημάτιζαν ένα πυκνό δίκτυο παρακο-

---

44 Τέτοιες θέσεις απαντώνται σε όλη τη νότια ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. Καλογεράκου 1997, 122. Ειδικά για τις μεσσηνιακές παράλιες θέσεις βλ. Σπονδύλης 1992. Davis κ.ά. 1997, 417, 433. Χασιακού και Κορρές 2006. Hope Simpson 2014, 20-28, 38, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

45 Στη Βοϊδοκοιλιά τα κτίσματα που έχουν ανασκαφεί καλύπτουν έκταση περίπου 900 τ.μ., δηλαδή αντίστοιχη με αυτή του Ασκηταριού ή του Αγίου Κοσμά στην Αττική, αλλά πολύ μικρότερη από αυτή της Λέρνας ή των γειτονικών Ακοβίτικων. Για την ακρίβεια, η έκταση ολόκληρης της ανασκαμμένης εγκατάστασης στη Βοϊδοκοιλιά είναι περίπου ίση με τον εμβαδόν ενός κτηρίου με διαδρόμους.

46 Πιθανότατα αυτό ίσχυε και στη Βοϊδοκοιλιά. Βλ. Κορρές 1982, 229-230.

47 Για τη Βοϊδοκοιλιά, ίσως ήταν κυρίως η επεξεργασία αγροτικών προϊόντων, τα οποία θα προέρχονταν από τις εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις της γύρω περιοχής. Βλ. Korres 1990, 4.

48 Βλ. ενδεικτικά Μπελαβίλας 1997, 10-14, 40-43, 66-71.

λούθησης της αναγκαστικής πλεύσης κατά μήκος των ακτών. Και με αυτό το σκεπτικό, ίσως τα μικρά μονόχωρα κτίσματα να λειτουργούσαν ως φυλάκια ή παρατηρητήρια, με σκοπό την αμεσότητα της επικοινωνίας, την προστασία των οικισμών ή την ασφαλή διακίνηση των προϊόντων[49]. Ή ίσως απλώς να ήταν κτίσματα που έπρεπε να ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα όταν κάποιος τα έβλεπε από τη θάλασσα – για άγνωστους σε εμάς λόγους. Άλλωστε, η έννοια του «τηλεφανούς» χαρακτήριζε τα μνημεία της Βοϊδοκοιλιάς και στις επόμενες περιόδους της προϊστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alram-Stern, E. 2004. *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002*. Band 2, *Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Bankoff, H.A., και F.A. Winter. 1979. «A House-Burning in Serbia. What do burnt remains tell an archaeologist?» *Archaeology* 32:8-14.

Cutting, M. 2003. «The use of spatial analysis to study prehistoric settlement architecture.» *OJA* 22:1-21.

Davis, J.L., S.E. Alcock, J. Bennet, Y.G. Lolos, και C.W. Shelmerdine. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project. Part I: Overview and the archaeological survey.» *Hesperia* 66:391-494.

Giannopoulou, M., και E. Kiriatzi. 2008. «Understanding the Technology of Large Storage Jars: Raw Materials and Techniques in Hellenistic and Modern Messenia.» Στο *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry, National Hellenic Research Foundation, Athens, 28-31 May 2003*, επιμ. Y. Facorellis, N. Zacharias, και K. Polikreti, 335-347. *BAR-IS* 1746. Oxford: Archaeopress.

Guest-Papamanoli, A. 1978. «L'emploi de la brique crue dans le domaine Égéen à l'époque néolithique et à l'âge du Bronze.» *BCH* 102:3-24.

Haggis, D. 2013. «Destruction and the formation of static and dynamic settlement structures in the Aegean.» Στο *Destruction. Archaeological, philological and historical perspectives*, επιμ. J. Driessen, 63-87. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.

Harrison, S. 1995. «Domestic architecture in Early Helladic II: Some observations on the form of non-monumental houses.» *BSA* 90:23-40.

Hope Simpson, R. 2014. *Mycenaean Messenia and the Kingdom of Pylos*. Prehistory Monographs 45. Philadelphia: INSTAP Academic Press

Jazwa, K.A. 2018. «The Construction of Early Helladic II Ceramic Roofing Tiles from Mitrou, Greece: Influence and Interaction.» *MAA* 18:153-173.

Καλογεράκου, Π. 1995. «Εξέλιξη, χρήση των χώρων και οργάνωση των πρωτοελλαδικών οικισμών.» Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

_____. 1997. «Τύποι οἰκισμῶν τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Πελοπόννησο.» Στο *Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Ἄργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995)*, τόμ. Β', 116-128. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

Katsonopoulou, D., I. Iliopoulos, S. Katsarou, και V. Xanthopoulou. 2016. «Craftmanship of big storage pithoi in the Early Helladic settlement of Helike, Achaea.» Στο *Proceedings of the 6th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry*, επιμ. E. Photos-Jones, Y. Bassiakos, E. Filippaki, A. Hein, I. Karatasios, V. Kilikoglou, και E. Kouloumpi, 13-20. *BAR-IS* 2780. Oxford: British Archaeological Reports Ltd.

Κορρές, Γ.Σ. 1975. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:428-514.

_____. 1976. «Ἔρευναι ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:253-282.

_____. 1977. «Ἐργασίαι, ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:229-295.

_____. 1978. «Ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:323-360.

_____. 1979α. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:138-155.

_____. 1979β. «Τὸ Χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς. Ὁ τύμβος τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς καὶ ἡ γένεσις τοῦ τύπου τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος.» Στο *Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ*, Γ.Σ. Κορρές, 11-83. *Ἀθηνᾶ*, Σειρά Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 21. Ἐν Ἀθήναις: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία – Τυπογραφεῖον Ἐμμ. Παπαδάκη.

49 Αντίστοιχα χαρακτηριστικά στη διάταξη των οικισμών αναγνωρίζονται στον Αργολικό κόλπο από τον Ά. Κύρου (1990, 72-80, 237-241).

_____. 1979γ. «Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς.» Στο *Μνήμη*, *Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Κουρμούλη*, 393-430. Ἀθῆναι.
_____. 1980α. «Ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:120-187.
_____. 1980β. «Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς Μεσσηνίας κατὰ τὰς ἐρεύνας τῶν ἐτῶν 1956, 1958, 1975-1979.» *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν 1977-1978*:310-343.
_____. 1981. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς.» *ΠΑΕ*:194-240.
_____. 1982. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:191-231.
_____. 1983. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:169-208.
Korres, G.S. 1983. «Archaeological Investigations at Voidokoilia, near Pylos, Greece.» *National Geographic Society-Research Reports* 21:231-237.
_____. 1987. «Neue Ausgrabungen im Gebiet von Pylos.» *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 28:711-743.
_____. 1990. «Excavations in the region of Pylos.» Στο *ΕΥΜΟΥΣΙΑ: Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, επιμ. J.-P. Descoeudres, 1-11. *MeditArch* Suppl. 1. Sydney: Meditarch.
Kouka, O. 2016. «The Embodiment of Land Ownership in the Aegean Early Bronze Age.» Στο *An Archaeology of Prehistoric Bodies and Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*, επιμ. M. Mina, S. Triantaphyllou, και Y. Papadatos, 129-135. Oxford – Philadelphia: Oxbow Books.
Kraft, J.C., G.R. Rapp, και S.E. Aschenbrenner. 1980. «Late Holocene palaeogeomorphic reconstructions in the area of the Bay of Navarino: Sandy Pylos.» *JAS* 7:187-201.
Κύρου, Α. 1990. *Στό σταυροδρόμι τοῦ Ἀργολικοῦ. Τόμος Α'. Ἱστορικό καί ἀρχαιολογικό ὁδοιπορικό σ' ἕνα χῶρο τῆς θάλασσας τοῦ Αἰγαίου*. Ἀθήνα.
Leiner, D. 2011. «Die frühbronzezeitliche Architektur in der Ägäis. Studien zu Siedlungsform, Urbanistik und Bauwesen.» Στο *Österreichische Forschungen zur Ägäischen Bronzezeit 2009*, επιμ. F. Blakolmer, C. Reinholdt, J. Weilhartner, και G. Nightingale, 205-218. Wien: Phoibos Verlag.
Maran, J. 2016. «The Persistence of Place and Memory: The Case of the Early Helladic *Rundbau* and the Mycenaean Palatial Megara of Tiryns.» Στο *Von Baden bis Troia. Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer*, επιμ. M. Bartelheim, B. Horejs, και R. Krausz, 153–173. Oriental and European Archaeology 3. Rahden/Westf.: Leidorf.
Maran, J., και M. Kostoula. 2014. «The spider's web: innovation and society in the Early Helladic 'Period of the Corridor Houses'.» Στο *ΑΘΥΡΜΑΤΑ. Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, επιμ. Y. Galanakis, T. Wilkinson, και J. Bennet, 141-158. Oxford: Archaeopress.
Marinatos, S. 1946. «Greniers de l'Helladique Ancien.» *BCH* 70:337-351.
Marzolff, P. 2004. «Das Zweifache Rätsel Tiryns.» Στο *Macht der Architektur – Architektur der Macht*, επιμ. E.–L. Schwandner και K. Rheidt, 79-91. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
Μέγας, Γ.Α. 1949. *Ἡ ἑλληνικὴ οἰκία: Ἱστορικὴ αὐτῆς ἐξέλιξις καὶ σχέσις πρὸς τὴν οἰκοδομίαν τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς*. Ἀθῆναι: Σειρὰ ἐκδόσεων τοῦ Ὑπουργείου Ἀνοικοδομήσεως.
Μπελαβίλας, Ν. 1997. *Λιμάνια και οικισμοί στο αρχιπέλαγος της πειρατείας, 15ος-19ος αι*. Αθήνα: Οδυσσέας.
Murray, P., και N. Kardulias. 1986. «A Modern-Site Survey in the Southern Argolid, Greece.» *JFA* 13:21-41.
Nilsson, M. 2004. «A civilization in the making: A contextual study of Early Bronze Age corridor buildings in the Aegean.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Göteborg.
_____. 2014. «A note on domestic vs communal grain storage in the Early Helladic period.» *OpAthRom* 7:223-239.
Oliver, P. 1979. «Βασικὲς μορφὲς καὶ βασικὲς προϋποθέσεις. Ἡ μελέτη τῶν ἀνώνυμων ἑλληνικῶν οἰκισμῶν.» Στο *Οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα*, επιμ. Ὀ. Δουμάνης και P. Oliver, 9-15. Δεύτερη ἔκδοση. Ἀθῆναι: Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα (στην ελληνική και αγγλική γλώσσα).
Peperaki, O. 2010. «Models of Relatedness and Early Helladic Architecture: Unpacking the Early Helladic II Hearth Room.» *JMA* 23:245-264.
Rapoport, A. 1976. *Ἀνώνυμη ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολιτιστικοὶ παράγοντες*. Μετάφραση, εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια τοῦ ἀρχιτέκτονα Δημήτρη Φιλιππίδη. Ἀθήνα: Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα.
_____. 2010. «Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες.» Στο Rapoport και Φιλιππίδης 2010, Μέρος πρώτο, 7-191, μετάφραση Δ. Φιλιππίδης.
Rapoport, A., και Δ. Φιλιππίδης. 2010. *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Μέλισσα.
Shaffer, G.D. 1993. «An Archaeomagnetic Study of a Wattle and Daub Building Collapse.» *JFA* 20:59-75.
Σπονδύλης, Η. 1992. «Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών της Πυλίας με βάση τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων.» *Ενάλια* 4:30-37.

Σταθόπουλος, Γ. 1984. «Ἀρχιτεκτονικὲς παρατηρήσεις στὸν Πρωτοελλαδικὸ οἰκισμὸ τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς.» Στο *Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Κυπαρισσία, 27-29 Νοεμβρίου 1982*, 69-73. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

Steadman, S.R. 1996. «Recent Research in the archaeology of Architecture: Beyond the Foundations.» *Journal of Archaeological Research* 4:51-93.

Trebsche, P. 2009. «Does form follow function? Towards a methodical interpretation of archaeological building features.» *WorldArch* 41:505-519.

Φιλιππίδης, Δ. 2010. «Ανώνυμη αρχιτεκτονική στην Ελλάδα ή ο Έλληνας Rapoport.» Στο Rapoport και Φιλιππίδης 2010, Μέρος δεύτερο, 193-332.

_____. 2019. *Ανώνυμη αρχιτεκτονική. Μια άρρητη παρουσία*. Αθήνα: ΠΙΟΠ.

Vissilia, A.-M. 2009. «Evaluation of a sustainable Greek vernacular settlement and its landscape: Architectural typology and building physics.» *Building and Environment* 44:1095-1106.

Walsh, V.A. 1980. «A Computer Simulation of the House Construction Activity System at Nichoria in SW Greece.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Minnesota.

Walsh, V.A., και W.A. McDonald. 1986. «Greek Late Bronze Age Domestic Architecture: Toward a Typology of Stone Masonry.» *JFA* 13:494-499.

Weiberg, E. 2007. *Thinking the Bronze Age: Life and Death in Early Helladic Greece*. BOREAS 29. Uppsala: Uppsala Universitet.

Worsham, R. 2015. «Discontinuous Houses, Settlement Structures, and Social Organization in Late Early Helladic and Middle Helladic Greece.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο North Carolina at Chapel Hill.

Χασιακού, Α., και Γ.Σ. Κορρές. 2006. «Νέες προϊστορικές θέσεις στην Μεσσηνία. Οι παράλιες θέσεις. Μια πρώτη προσέγγιση.» Στο *Ευεργεσίη. Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, επιμ. Ι.Κ. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, 689-758. *Παρουσία* 17-18. Αθήνα: Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Yiannouli, E. 2009. «The emergence and development of a round building tradition in the Aegean and Crete.» *MAA* 9:89-113.

Zachos, K. 1996. «Tracing a Destructive Earthquake in the Southwestern Peloponnese (Greece) during the Early Bronze Age.» Στο *Archaeoseismology*, επιμ. S. Stiros και R.E. Jones, 169-185. Fitch Laboratory Occasional Paper 7. Athens: IGME – The British School at Athens.

Zangger, E., M.E. Timpson, S.B. Yazvenko, F. Kuhnke, και J. Knauss. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project. Part II: Landscape Evolution and Site Preservation.» *Hesperia* 66:549-641.

Εικ. 1. Άποψη του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς (φωτ. Π. Καλογεράκου).

Εικ. 2. ΠΕ ΙΙ τοίχοι κτισμένοι με το χαρακτηριστικό σύστημα της «ιχθυάκανθας», κάτω από τον ΜΕ τύμβο στη Βοϊδοκοιλιά. Διακρίνεται η εξαιρετική θέα σε όλη την ακτογραμμή προς Νότο, ως την Πύλο (φωτ. Π. Καλογεράκου).

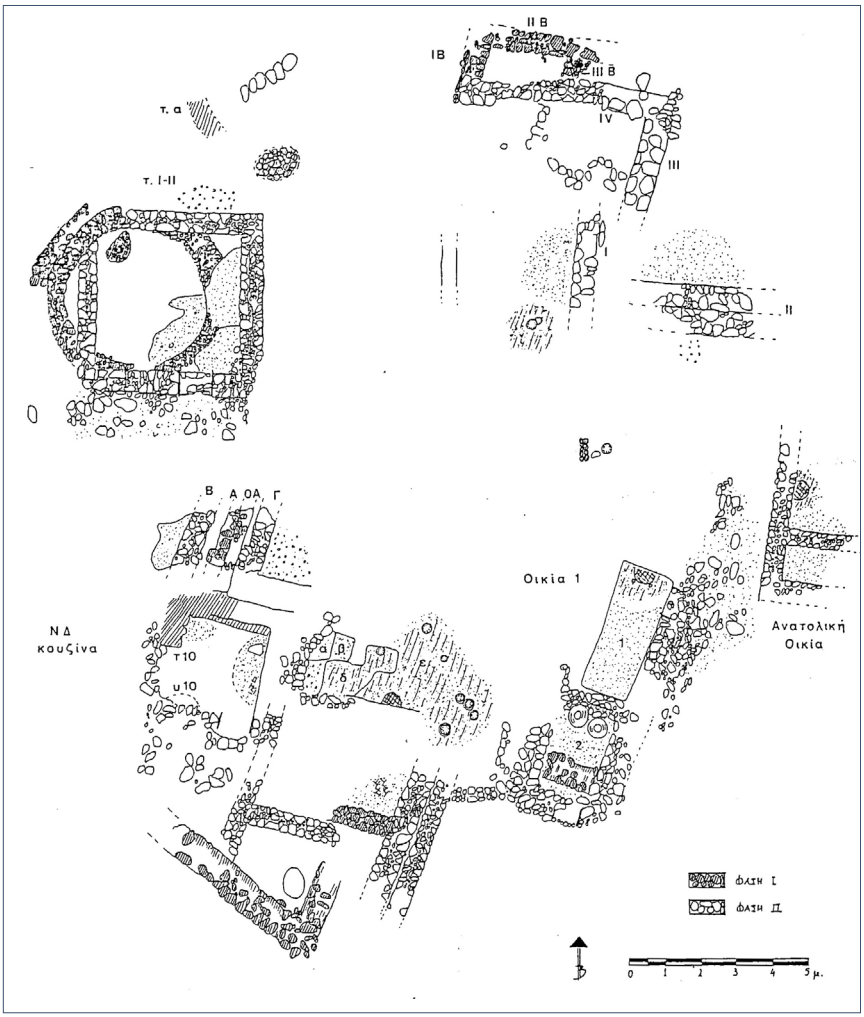

Εικ. 3. Κάτοψη του ΠΕ ΙΙ οικισμού στη Βοϊδοκοιλιά (βασισμένη σε δημοσιευμένα σχέδια της αρχιτέκτονος Ε. Σκαλτσά).

Εικ. 4. Σύγχρονο κτίσμα με λίθινα θεμέλια, ανωδομή από πλίθρες και κεραμοσκεπή, στη νότια Μεσσηνία (φωτ. Π. Καλογεράκου, 1992).

Εικ. 5. Ο εγκαταλελειμμένος οικισμός στο Ρομήρι Πυλίας (πηγή: Google Earth).

Εικ. 6-7. Σύγχρονα ερειπωμένα κτίσματα με τοίχους από πλίθρες, στην περιοχή της Πυλίας (φωτ. Σ. Ταράντου, 2020).

Die Ausgrabungen in der P.O.T.A. Romanou/Navarino-Dunes Hotelkomplex bei Romanos in der Pylia/Messenien

Jörg Rambach

SUMMARY: RESCUE EXCAVATIONS IN THE AREA OF THE P.O.T.A. ROMANOU/NAVARINO DUNES HOTEL COMPLEX 2007-2011

During the construction of the Navarino-Dunes resort, a rescue excavation was carried out from February 2007 until the end of 2011. The resort, which is situated by the beach and surrounded by an 18 hole-golf course, is located to the northwest of the modern village of Romanos (fig. 1). The rescue excavation was conducted under the supervision of the 38th Ephorate for Prehistoric and Classical Antiquities of Messenia and the direction of the present writer. Funding was provided by the TEMES Company and its owner, the late Captain Vasilis Konstantakopoulos. Ancient remains were found principally near the southern and eastern boundaries of the construction area. Some of the most important findings are an early LH Tholos Tomb (area of Golf Course 16), remains of habitation dating to the Protogeometric/Geometric periods (areas of Golf Courses 13, 15 and 16), a previously unknown sanctuary and temple of Early Archaic date (Golf Course 15), and a large farmstead of the Hellenistic period (east of Golf Course 6). The most striking discovery was, however, a huge EH II settlement (area of Golf Course 15 and 16), extending over an area of at least 40.000 m^2, which makes it the largest known EH settlement in Messenia. The settlement appears to have been inhabited for the first time in EH I or the transition of EH I/II and yielded several major finds (fig. 2):

1) An extensive area densely covered with large rectangular houses. The excavation in this part of the settlement yielded a deep stratigraphic sequence of habitation layers with several architectural phases and roads crossing each other at a right angle (fig. 3).

2) A store room in the southeastern corner of Golf Course area 16, with several fallen large pithoi, some of which contained carbonized grape pits or, as it seems, carbonized figs (fig. 4).

3) A metal workshop with remains of melting and processing of copper/bronze (fig. 5-6). This building, with its exceptional ground plan and room layout, was specifically designed and built for this purpose.

4) A well, located a few meters west of the metal workshop (fig. 7). Half of its ring-shaped stone lining (about 2 m deep) had collapsed, probably in an earthquake, and had fallen into the deeper parts of the shaft of the well, which was cut into the soft natural bedrock. Already in the Early Helladic II Period the upper two and a half meters of the well, which had fallen out of use, were filled to the top with huge masses of EH II pottery, among which were found many complete vessels and other artifacts of this period.

5) Of special interest is also the western part of the settlement, where a long retaining wall orientated NW-SE was located at the edge of the plateau and the beginning of the sloping ground to the west. At a small distance to the east of this retaining wall a large EH II oval pit was discovered and partly excavated; it was 15 m in length, 10 m in width, and had a maximum depth of approximately 1.2 m. It was orientated NW-SE and filled up to its edge with thousands of tennis ball-sized stones and tens of thousands of fragments of EH II vases, belonging to wares and shapes of all categories. The pit contained also obsidian tools, small pieces of charcoal, and large quantities of animal bones, including more than a hundred bulls' horns. All of these finds were quasi-densely compressed and deposited in this pit. The bull's horns, which were found almost exclusively in this pit, and the fact that some clay vessels may have been used for libations (as indicated by a vertical perforation in the centre of their base, opened before firing) (fig. 8). The combined evidence of the bulls' horns and the libation vessels suggests that this pit may have been connected to ceremonies, perhaps venerations and celebrations or feasts of cultic character.

The huge amounts of collected obsidian artifacts, the metalworking activities and the evidence of obviously imported pottery clearly show that this large EH II settlement of Romanos-Navarino Dunes, which perhaps was the most important settlement in the area of Pylia in these times, was a nodal point in maritime trade networks and participated in pan-Aegean trade.

Im Rahmen des Programms P.O.T.A.[1] Romanou zur Errichtung des Hotelkomplexes COSTA NAVARINO-NAVARINO DUNES mit weitläufigem 18 Loch-Golfplatz nahe an der Küste des Ionischen Meeres nordwestlich des Dorfes Romanos (Abb. 1) leitete der Verfasser ab Februar 2007 die ausgedehnten und bis Ende 2011 fortgesetzten Rettungsgrabungen im Bereich der riesigen Golfresort-Hotelanlage, die jetzt unter dem Namen Navarino-Dunes firmiert[2].

Die Grabungen fanden unter der Aufsicht der 38. Ephorie für Prähistorische und Klassische Altertümer Messeniens des griechischen Kulturministeriums, mit Sitz in Kalamata, statt, wobei der Bauträger, die Gesellschaft TEMES des Großreeders Vasilis Konstantakopoulos, alle anfallenden Kosten zu tragen hatte[3].

Archäologische Überreste fanden sich nicht überall im Bereich der P.O.T.A. Romanou, sondern im Wesentlichen südlich des Flusses Selas nahe an der Süd- und Ostgrenze des zur Verwirklichung des Bauvorhabens vorgesehenen Geländes, vor allem im Bereich der anzulegenden Golfbahnen für die Löcher 13, 15 und 16. Im Hügelgelände nördlich des Flusses Selas sowie in der Zone entlang des Küstenabschnittes, wo die Errichtung der Hotelanlage weitreichende Gebäudekomplexe umfasste, wurden bis auf eine Ausnahme[4], keine erhaltenen vorgeschichtlichen und antiken Straten beobachtet. In den Versuchsschnitten, die vor Beginn der Bauarbeiten in diesen Abschnitten unter Aufsicht von Archäologen des Griechischen Antikendienstes angelegt worden waren und auch bei den Erdaushüben, die im Zuge der Baumaßnahmen immer im Beisein von Archäologen oder archäologischen Werksaufsehern durchgeführt wurden, kam stets allein steriler Boden geologischer Schichten zum Vorschein.

Dieses Bild änderte sich im Gelände südlich des Flusses Selas und am südlichen und mittleren Ostrand der Navarino-Dunes Liegenschaft radikal (Abb. 1).

Hier wurden nicht nur ein bislang völlig unbekanntes früharchaisches griechisches Heiligtum mit früharchaischem Tempel, dem ältesten bislang in Messenien nachgewiesenen Tempel, im

---

1 P.O.T.A. steht als Abkürzung für „Periochi Oloklirομenis Touristikis Anaptixis", d.h. „Bereich Vervollständigter Touristischer Entwicklung".

2 Arapogianni 2012. Αραπογιάννη 2012a, 2012b, 2017. Rambach 2007, 2008, 2009, 2010, 2011a, 2011b, 2011c, 2012a, 2012b, 2012c, 2014, 2016, 2018, im Druck. Kordatzaki u.a. 2018. Smith 2016-2017.

3 Der Verfasser möchte hier der langjährigen Direktorin der 7. Ephorie in Olympia (1990 - 2006, mit Zuständigkeit für Elis, Messenien und Zakynthos) und späteren Leiterin der 38. Ephorie von Messenien (bis Ende 2011), Dr. Xeni Arapogianni, seinen herzlichen Dank aussprechen für die Erlaubnis, die prähistorischen Funde und Befunde aus den Grabungen in der P.O.T.A. Romanou, jetzt Hotelkomplex Navarino-Dunes, zu bearbeiten und publizieren zu dürfen. Das Grabungspersonal umfasste anfänglich acht bis zwölf Arbeiter. Ab der Mitte des Jahres 2008 bis zum 30. Juni 2009 wurden 24 Kräfte beschäftigt. Danach waren bis zum November 2009 nur noch fünf und bis zum 31. Juli 2010, als der Bauherr alle Grabungshelfer entließ, sechs Arbeiter angestellt. Eine letzte Grabungskampagne konnte von Anfang September 2011 bis Ende Dezember 2011 mit fünf Arbeitern am Tempel bestritten werden. Die Mannschaft der wissenschaftlichen Mitarbeiter bestand aus den Archäologinnen Maria Zacharopoulou und Anastasia Thomopoulou, sowie dem Verfasser als verantwortlichem Leiter der Ausgrabungen. A. Thomopoulou war für größere Zeitabschnitte nicht auf der Grabung in der P.O.T.A. Romanou beschäftigt, sondern beobachtete als archäologische Aufseherin die Erdbewegungen in der benachbarten P.O.T.A. Pylou unmittelbar nördlich des Ortes Pylos. Sehr wertvoll war zudem der Beitrag der beiden archäologischen Werks-Wächter Vasilis Adraktas und Sakis Kyriakopoulos, die in der Hauptsache die während des Bauvorhabens anfallenden Erdbewegungen mit Baumaschinen in der P.O.T.A. Romanou, aber auch in der P.O.T.A. Pylou, begleiteten und beaufsichtigten.

4 Die einzige Ausnahme war eine Stelle im Bereich des vorgesehenen Hotelbaues Ξ2, Flügel A, Gebäude 11, wo am Hügelhang in einem antiken Trockenbachbett eine ausgedehnte Ansammlung von Dachziegeln Klassischer Zeitstellung aufgedeckt wurde. Zwischen den Ziegeln fanden sich zudem Scherben größerer Gefäße von Gebrauchsware der Klassischen Epoche und kleinere schwarz gefirnisste Tongefäße sehr guter Qualität sowie einige Webgewichte aus Ton dieses Zeitabschnittes. Da die Ansammlung von Ziegeln ohne Verbindung zu steinernen Fundamentresten irgendeines antiken Gebäudes vorgefunden wurde, ist es am wahrscheinlichsten, dass die Dachziegelansammlung in antiker Zeit in Folge einer „Abspülung" aus höherer Hanglage entstand. Die festgestellte relative Armut an antiken Überresten im Hügelgelände nördlich des Flusses Selas dürfte wohl auf tiefgreifende Bodenerosion zurückzuführen sein, die in vielen Bereichen Messeniens zu beobachten ist.

Bereich der Golfbahn 15[5], ein großes hellenistisches Farmhaus östlich der Golfbahn 6[6], ein frühmykenisches Tholos-Grab[7] südlich der Golfbahn 16 und Gräber[8] sowie Siedlungsreste der Protogeometrischen bis Geometrischen Zeit im Bereich der Golfbahnen 13 und 16 entdeckt, sondern vor allen Dingen auch Teile der größten bislang in Messenien bekannt gewordenen Frühhelladisch II-Siedlung im Areal der Golfbahnen 15 und 16 aufgedeckt und untersucht[9]. Die Siedlung, deren Grenzen nach Osten und Süden zu noch unbekannt sind, bedeckte eine Fläche von mindestens 40.000 m^2, die benachbarte FH II-Siedlung von Voidokoilia im Vergleich dazu lediglich ca. 900 m^2 [10]. Die Besiedelung im Bereich von Navarino-Dunes setzte offensichtlich bereits in FH I oder im Übergangshorizont von FH I-II ein, wie Grubenbefunde mit Talioti-Ware belegen[11]. Generell scheint die FH II-Siedlung sehr gut organisiert gewesen zu sein. Alle Bauten, rechteckig und weiträumig, hatten die gleiche Orientierung SSW-NNO, Straßen liefen im rechten Winkel aufeinander zu.

Als wichtigste von uns dort bislang festgestellte Befunde sind folgende anzuführen:

1). Ein Siedlungsteil mit mehreren, sich stratigraphisch überlagernden Häusern zu beiden Seiten zweier sich im rechten Winkel kreuzender Straßen im Bereich der Quadrate Y14-Y15, Φ14-Φ15, X14-X15, Ψ14-Ψ18, Ω14-Ω15 und AN14 (Abb. 2, Punkt 1) unserer Grabungsraster mit 5 x 5 m Rasterquadraten für den Bereich der Golfbahnen 15 und 16[12]. Es handelt sich um einen dicht bebauten Teil der Siedlung mit gut fundamentierten weiträumigen Rechteckbauten mit Hofanlagen (Abb. 3). Die breiten Steinfundament-Sockelmauern der Häuser, deren Oberbau aus Lehmziegelmauerwerk mit aufliegendem Flachdach bestand, waren z.T. bis zu einer Höhe von 1 m erhalten. Von großer Bedeutung ist, dass in diesen 14 Grabungsschnitten drei bis vier aufeinander folgende Bebauungs- und Siedlungsphasen zu beobachten waren. Nirgendwo in Messenien ließ sich bislang eine so mächtige und reich mit Keramikresten bestückte Schichten- und Bauphasensequenz der Stufe Frühhelladisch II beobachten. Ein Raum dieser Häuseransammlung war z.B. mit Dutzenden von zerbrochenen Tongefäßen ausgestattet, die nahezu ausschließlich zu geschlossenen sphärischen Gefäßen mittlerer Größe, zumeist Krügen, zu zählen sind. Möglicherweise handelt es sich bei diesem Raum um einen Vorrats- oder Verkaufsraum eines Keramikhändlers oder Töpfers.

Die FH II-Bebauung an dieser Stelle reicht nach Westen zu noch mindestens 6-7m in unausgegrabenes Gelände hinein. Auch nach Süden und Osten setzt sie sich mit Sicherheit in die benachbarten unausgegrabenen Areale, vermutlich sogar sehr weit, fort.

2). Eine der im oben angesprochenen dicht bebauten Siedlungsteil erwähnten Straßen setzt sich in WNW-OSO Richtung unter einem östlich anschließenden Rebengelände vermutlich bis in die äußerste SO-Ecke der Navarino-Dunes Liegenschaft im Bereich der Golfbahn 16 fort. Dort

---

5 Rambach 2009, 363 Abb. 22-23; Rambach 2011a, 42, Abb. 4; Rambach 2011c, 263-264, Abb. 15-16; 2012c, Abb. 1-6; 2014, 153-154, Abb. 4 N, 11-13; Rambach im Druck. Rambach 2011b, 38, mit unnum. Abb. 40, 42, Abb. 2, 44, Abb. 1. Vgl. auch Arapogianni 2012, Abb. 13. Αραπογιάννη 2017.

6 Rambach 2009, 364 Abb. 24; Rambach 2010, 727-728, Abb. 16; Rambach 2011a, 43, Abb. 5; 2014, 154, Abb. 1 G, 14. Rambach 2011b, 44, Abb. 4. Vgl. auch Αραπογιάννη 2012b, Abb. 1-3.

7 Rambach 2009, 362-363, Abb. 21; Rambach 2011a, 40, Abb. 3; 2011b, 40, Abb. 2; 2012a, 22; 2012b, Abb. 11-13; 2014, 152, Abb. 1 E, 4 M, 10.

8 Rambach 2007, 351, Abb. 8; Rambach 2009, 363; Rambach 2011a, 36-38, Abb. 1; 2014 148, 152, Abb. 2. Rambach 2011b, 42, Abb. 3-4. Vgl. insbesondere auch Αραπογιάννη 2012a, Abb. 1-3.

9 Rambach 2007, 351-354; 2008, 399-403; 2009, 362; 2010, 727-728; 2011a, 38-39, Abb 2; 2012b, Abb. 1-10; 2014, 147-157, Abb. 1 F, 4 O. Rambach 2011b, 40, Abb. 1, 42, Abb. 1, 44, 2-3.

10 Vgl. Korres 1990, 3, Taf. 1.2-3, 2.1-2. Alram-Stern 2004, 655.

11 Rambach 2014, 151. Zum Talioti-Horizont vgl. Dousougli 1987. Weisshaar 1990, 21. Maran 1998, 8-9, 16-17. Alram-Stern 2004, 156-157, 671-672. Pullen 2011, 896.

12 Rambach 2009, 362, Abb. 20; Rambach 2011a, 38-39, Abb. 2; 2011b, 40, Abb. 1; 2012b, Abb. 7,14; 2014, 147-157, Abb. 9.

war in den Quadraten ZN31, HN31 und ΘN31 (Abb. 2, Punkt 2) unseres Grabungsrasters im Areal von FH II Häusern ein großer Vorratsraum aufgedeckt worden, der mehrere verstürzte große Vorratsgefäße (Pithoi) enthielt (Abb. 4). Zahlreiche, zwischen und unter den verstürzten Pithoi vorgefundene Teile von FH II-Feingeschirr scheinen zu belegen, dass dieser Raum gegen Ende der Stufe FH II, ungefähr zeitgleich mit der Phase Lerna IIID, in einer Feuersbrunst zerstört wurde. Dadurch wurde der Inhalt einiger Pithoi konserviert. Mindestens zwei Pithoi enthielten hunderte von karbonisierten Traubenkernen und mindestens einer barg offensichtlich karbonisierte Feigen. Mit diesem Befund lässt sich zum ersten Mal für das Messenien des 3. Jts. v.Chr. eine Beschäftigung der Menschen mit Weintrauben nachweisen. Die Beantwortung der Frage, ob es sich um die kultivierte Form von Wein handelt und ob die Trauben zur Herstellung von Wein- oder Rosinen gedient haben können, bleibt Spezialisten auf diesem Gebiet vorbehalten[13].

3). Eine Werkstätte zum Schmelzen und zur Verarbeitung von Kupfer/Bronze, in der in einem anderen Raum auch die Verarbeitung von Obsidian vorgenommen wurde, konnte im Zentrum der Golfbahn 16 in den Quadraten H26-H27, Θ25-Θ27 freigelegt werden (Abb. 2, Punkt 3). Eine derartige Einrichtung ist für die FH II-Zeit auf der Peloponnes absolut einzigartig, insbesondere, wenn man bedenkt, dass das Gebäude dieser Werkstatt von Anfang an für diesen speziellen Zweck geplant und gebaut war (Abb. 5)[14]. Wie wir in den drei Jahren, in denen wir im Bereich der Golfbahn 16 Ausgrabungen durchführten, feststellen konnten, schwankte die vorherrschende Richtung der Winde an der Stelle der Errichtung der Werkstätte aus Südwest bis Nordwest kommend. Der Punkt, an dem Kupfer/Bronze geschmolzen wurde, befindet sich in der NW-Ecke des östlichsten Raumes dieses Baues, der nach Osten zu offen war (Abb. 6). Parallel zur Nordseite des in seiner Zentralachse SW-NO orientierten Werkstattbaues verläuft ein vorgesetzter Korridor, welcher nach Südwest und Nordost offen war bzw. mit jeweils einer Holztür geschlossen und wieder geöffnet werden konnte. Mit Hilfe einer kleinen Öffnung in der südlichen der beiden Korridormauern war es möglich, einen Luftstrom genau an die Stelle der Kupfer/Bronze Schmelzung in der NW-Ecke des Ostraumes zu leiten. Auf diese Weise ließen sich die Luftzufuhr und damit auch die Intensität und die Temperatur des Feuers an der Schmelzstelle bequem steuern. Mit geschlossener Tür am Ostausgang des Korridors und weit geöffnetem Durchlass in der südlichen Korridorwand konnte an der Schmelzstelle die maximale Luftstromzufuhr erzeugt werden. In Abhängigkeit zum Grad der Öffnung der Türen im Korridor und eines Holzschiebers am Durchlass in der südlichen Korridorwand war die Menge der Luftzufuhr an der Schmelzstelle feinstufig zu regulieren.

An der Schmelzstelle von Kupfer/Bronze in der NW-Ecke des Ostraumes südlich der kleinen Öffnung in der Korridor-Südmauer fanden sich zwischen Asche und Holzkohlebrocken zahlreiche Klumpen von Kupfer/Bronze-Schlacke. Nahe bei der Südmauer dieses Raumes kamen zudem Bruchstücke von tönernen Schmelztiegeln mit an der Innenseite anhaftenden Schlackeresten zum Vorschein.

In einem anderen Areal an der Westseite der Werkstatt wurde Obsidian verarbeitet, wie Hunderte von dort auf dem Fußboden liegenden Geräten, Nuklei und Abschlägen aus diesem Material bezeugen.

---

13 Rambach 2011c, 264-265, Abb. 17; Rambach 2012b, Abb. 8-9; 2014, 151. Vgl. zu frühen Nachweisen von Wein als Nutzpflanze im ägäischen Raum Alram-Stern 2004, 221-222.

14 Rambach 2007, 351-352, Abb. 10; Rambach 2012b, Abb. 3; 2014, 149-151, Abb. 4 E, 5-6. Zu frühen metallurgischen Aktivitäten auf der Peloponnes und vorgelagerten Inseln im Argivischen und Saronischen Golf vgl. Alram-Stern 2004, 410-413 und generell Maran 1998, 259-271. Zum Schmelzofen in Ägina Kolonna Stadt IV (FH III früh) vgl. Alram-Stern 2004, 412 mit Anm. 1130; Maran 1998, 265 mit Anm. 1082-1084. Zu großen Metallöfen in Arkadien, deren frühe Datierung allerdings nicht gesichert erscheint, vgl. Alram-Stern 2004, 412-413 mit Anm. 1131-1133. In einem gewöhnlichen Haus (Haus A) der FH II Siedlung von Ajios Dimitrios (Periode IIb)/Triphylien (Südelis) fand offensichtlich am häuslichen Herd Metallverarbeitung statt; vgl. dazu Zachos 2008, 50-65, 77, Abb. 54: 45/83, Taf. 52. Alram-Stern 2004, 414 mit Anm. 1140.

Generell kann die Zahl der Obsidian-Artefakte, die in den Jahren der Ausgrabung in der prähistorischen Siedlung zutage kam, nur als immens bezeichnet werden und deutet zweifellos auf intensiven Handelskontakt mit den Kykladen hin. Geräte aus Feuerstein waren dagegen vergleichsweise selten.

4). Ein in der Frühhelladisch II-Zeit zugeschütteter Brunnen mit gemauerter Einfassung, aus dem u.a. weit mehr als 400 Tongefässe der Stufe FH II geborgen werden konnten[15], wurde 2007 wenige Meter westlich der Werkstatt zur Kupfer- und Obsidianverarbeitung im Quadrat Θ23 entdeckt und untersucht (Abb. 2, Punkt 4). Die südliche Hälfte der aus Bruchsteinmauerwerk bestehenden mächtigen Brunneneinfassung und Schachtverschalung war, wohl in Folge eines Erdbebens, in den Schacht gestürzt. Der damit unbrauchbar gewordene Brunnen wurde danach noch während der FH II-Zeit bis über seinen Rand hinaus mit Massen von FH II-Keramikresten, darunter vielen komplett zusammensetzbaren oder z.T. sogar völlig intakten Tongefäßen von feiner Tafelware und gröberem Geschirr, zugeschüttet (Abb. 7). Dabei handelte es sich im Wesentlichen um Saucieren, Askoi, Ringfußschälchen und Krüge, aber auch um tiefe Schalen, Becken und Pfannen[16]. Besonders bemerkenswert war eine Askos-Flasche mit zusätzlichem seitlichem Tüllenausguß zum Füttern von Kleinkindern[17]. Im Brunnen wurde auch bemalte und ritzverzierte Ware beobachtet.

Generell ist zu betonen, dass das im Brunnenschacht geborgene äußerst umfangreiche Fundensemble an vollständig erhaltenen oder komplett zusammensetzbaren Tongefäßen der Stufe FH II für Messenien einzigartig ist. Es ist zu vermuten, dass allein aus der Bearbeitung und Restaurierung dieses Fundgutes aus dem Brunnen mehr als 400 komplette oder weitgehend komplett zusammengesetzte Tongefäße hervorgehen werden. Eine vergleichbare Zahl komplett oder weitgehend erhaltener Tongefäße der Stufe FH II findet sich auf der Peloponnes unter veröffentlichten Funden allein in der FH II-Siedlung von Lerna III in der Argolis[18].

5). An der Westseite der Siedlung in den Quadraten K4-K6, Λ4-Λ6, M6-M7 unseres Grabungsrasters erstreckte sich auf dem ebenen Geländeplateau hinter einer Hangstützmauer mit einer Art von vorgesetzter Rampe eine große ovale Grube mit einer Ausdehnung von ca. 15 auf 10 m (Abb. 2, Punkt 5). Diese Grube war bis oben zum Rand hin mit Tausenden von kleinen, ca. faustgroßen, Steinen und unglaublichen Mengen an FH II-Scherben und einigen nahezu komplett erhaltenen FH II-Gefäßen gefüllt, die manchmal eine vertikale Perforation im Zentrum ihrer Basis aufwiesen (Abb. 8). Unerwartet und erstaunlich war der Fund von Dutzenden von mutmaßlichen Ziegen-Hörnern in dieser Grube, die wohl, im Verein mit Hangstützmauer und Rampe, in einem kultischen Zusammenhang gesehen werden muss. Plätze, an denen archäologische Hinweise für mögliche Kultaktivitäten in der FH II-Zeit gesammelt werden konnten, sind bis heute extrem rar gesät[19].

---

15 Rambach 2007, 352, Abb. 9; Rambach 2011b, 42, Abb. 1, 44, Abb. 2-3; 2012b, Abb. 3-6; 2014, 150-151, Abb. 5, 7-8; 2016, 567-570, Taf. CLV a-d, CLVI a-e. Dieser ungeheure Schatz an FH II-Keramik kann vom Verfasser mit Hilfe einer vom österreichischen FWF am OREA Institut der Wiener Akademie der Wissenschaften finanzierten Lise Meitner Stelle (Projekt Nr. M 1468-G18) und von INSTAP für das Waschen und Zusammensetzen der unzähligen Gefäßbruchstücke aus dem Brunnen gewährten Geldmittel endpubliziert werden. Beiden Einrichtungen gilt dafür großer Dank.

16 Rambach 2011b, 42, mit Abb. 1, 44 mit Abb. 2-3; 2012b, Abb. 6; 2014, 150-151, Abb. 7-8; 2016, 567-570, Taf. CLV c-d, CLVI a-e; 2018, 215-248, Abb. 8-53. Kordatzaki u.a. 2018, 249-266.

17 Rambach 2007, 352; Rambach 2011b, 44 mit Abb. 3; Rambach 2012b, Abb. 6 unten rechts; 2014, 150, Abb. 8; 2016, 568, Taf. CLVI a; 2018, 229, Abb. 26-27.

18 Wiencke (2000) 315-799.

19 Zur Grube s. Rambach 2012b, Abb. 10; 2014, 151-152, Abb. 4 L. Zu FH II-Plätzen mit möglichen Kultausübungen vgl. Wiencke 2000, 315-799. Vgl. auch Maran 1998, 292-299. Alram-Stern 2004, 329-330. Rambach 2003, 247-250; 2004, bes. 1214-1220, 1228-1231.

In den viereinhalb Jahren ununterbrochener Rettungsgrabung zwischen 2007 und 2011 wurden von uns knapp 40.000 Fundposten-Nummern vergeben. Ständig waren ca. 2.000 m^2 der aktuellen Grabungsflächen mit großen, z.T. variabel verschiebbaren, Schutzdächern bedeckt. Ohne diese Schutzdächer, die von den Arbeitern der Grabung errichtet wurden (viele in Form von hohen Gewächshäusern), wäre eine ordnungsgemäße Durchführung der Grabungen wegen den in Herbst und Winter häufig auftretenden extrem intensiven Regenfällen und starken Stürmen nicht möglich gewesen.

Es scheint, dass die Siedlung von Romanos in der FH II-Zeit der zentrale Ort der weiteren Umgebung war und über den Bezug und die Verarbeitung von großen Obsidianmengen sicher mit den Kykladen in Verbindung stand[20]. Von den für Romanos-Navarino Dunes vergebenen Fundpostennummern entfiel ca. ein Viertel auf die stets punktgenau eingemessenen Artefakte aus Obsidian. Auch im Hinblick auf die beobachtete Verarbeitung und das Schmelzen von Kupfer oder Bronze in der dazu errichteten Werkstätte scheint sich eine Verbindung zu den Kykladen anzudeuten[21]. Reste von Kupfer-Bronze-Schlacke wurden nicht nur in der Werkstätte und in Grabungsschnitten in anderen Teilen der Siedlung in Schichtbefunden, sondern auch als Lesefunde an der modernen Oberfläche, vor allem im Areal nordwestlich des Mittelabschnittes der Golfbahn 16, aufgesammelt.

Im Hinblick auf die Keramik aus allen Grabungsschnitten mit frühbronzezeitlichen Befunden und Funden, die selbst im Moment nur im Hinblick auf bestimmte Grabungsareale als komplett gewaschen bezeichnet werden kann[22], lässt sich augenblicklich nur Folgendes zu potenziellen Kontaktnachweisen mit anderen Regionen sagen: Es gibt Dunkel auf Hell musterbemalte Ware, es gibt stempelverzierte dunkle Ware und es liegen mindestens drei größere Fragmente von so genannten Kykladenpfannen vor, die ersten, die in Messenien gefunden wurden. Diese Funde legen Beziehungen zur NO-Peloponnes, zum östlichen festländisch mittelgriechischen Raum und eventuell auch zu den Kykladen nahe. Hell auf Dunkel bemalte FH II-Ware könnte aus dem östlichen Mittelgriechenland stammen. Auch quadratische Tonpaletten mit vertikal perforierten Ecken fanden sich in der FH II-Siedlung von Romanos, und zwar bislang zumindest drei Exemplare[23]. Exakte Vergleiche findet man zu diesen Stücken auf den Kykladen allerdings nicht. Formal ähnliches findet sich eher auf Kreta, z.B. in Mochlos[24].

Die Stelle der FH II-Siedlung von Romanos kann in vieler Hinsicht als ideal bezeichnet werden. Sie liegt nicht direkt am Meer, sondern ca. 1 km landeinwärts, oben auf einer weitgehend ebenen plateauartigen Anhöhe, direkt oberhalb des nordöstlich bis nordwestlich vorbeifließenden Flusses Selas, der die Siedlung mit dem nahen Meer verband und wohl ganzjährig Frischwasser bereitstellte. Das nahe gelegene Voidokoilia[25] mit seiner geschützten Bucht könnte der Hafen für den großen Hauptort Romanos gewesen sein.

Für den Zeitraum unmittelbar nach dem Untergang der Kultur der Frühhelladisch II-Zeit, in der das Mittel- und Südgriechische Festland an der Schwelle zur Hochkultur stand, fehlt in

---

20 Vgl. dazu Stocker und Davis 2011, 278-279. Zu Obsidianfunden aus der FH II-Siedlungsstelle nahe des Zentrums des heutigen Dorfes Romanos, das ca. 300m südsüdöstlich der südlichsten aufgedeckten Teile der FH II-Siedlung von Romanos-Navarino Dunes liegt, vgl. Parkinson und Cherry 2010, bes. 9 mit Abb. 3, I4; 25-29 mit Tabelle 8, I4.

21 Vgl. dazu Zachos 2008, 96-98. Maran 1998, 259-271, 433-443. Rutter 2001, 105 mit Anm. 34, 119-122. Alram-Stern 2004, 398-434, 471-477. Stocker und Davis 2011, 278-279.

22 Dank finanzieller Unterstützung durch das Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) konnte ab dem Sommer 2012 mit dem planmäßigen Waschen des prähistorischen Fundgutes von Romanos-Navarino Dunes begonnen werden.

23 Nahezu formidentisch mit dem bei Κορρές 1980, 170-171, Abb. 11, Taf. 129γ-130. Korres 1993, 231, Taf. 29a abgebildeten Stück aus Voidokoilia.

24 Vgl. z.B. Seager 1912, 86 M.112, Abb. 48, 38.

25 Zur Lage von Voidokoilia s. Korres 1993, 232, Abb. 1, Nr. 3. Κορρές 2012, 446-447. Rutter 2001, 112, Abb. 3. Χαϊδεμένος 2007, 43,140, 142-143.

Messenien bislang nahezu jeder archäologische Nachweis und damit auch jeglicher Hinweis zu auswärtigen Kontakten[26]. Lediglich die Besiedelung von Deriziotis Aloni in der Nähe des Nestor-Palastes sowie die Besiedlung des Areals des Nestor-Palastes selbst und diejenige von Nichoria Gruppe *A und C früh* könnte bereits ganz am Ende der Periode Frühhelladisch III eingesetzt haben[27]. Einige Gefäße aus dem Brunnen in Θ23 (Golfbahn 16 von Navarino-Dunes), in traditioneller FH II-Ware hergestellt (z.B. „Blue and Yellow Slipped and Mottled Ware"), weisen bislang in traditioneller Formgebung von FH II-Gefäßen noch nicht beobachtete formale Eigenheiten auf, die daran denken lassen, dass diese Gefäße zu einem Zeitpunkt geschaffen worden sein könnten, als in anderen Teilen der Peloponnes bereits der Übergang zu den Veränderungen der Stufe FH III eingesetzt hatte. Warum die ausgedehnte FH II-Siedlung von Romanos-Navarino Dunes ohne Anzeichen einer Weiterbesiedlung in FH III oder im frühen Mittelhelladikum aufgelassen wurde, ist (noch) nicht zu ergründen[28].

BIBLIOGRAPHIE

Alram-Stern, E., Hrsg. 2004. *Die ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002.* Band 2, *Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern.* Wien: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Αραπογιάννη, Ξ. 2012a. „Σωστικές ανασκαφές στην Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού 2007-2011 (Μέρος Β')" http://www.archaiologia.gr/blog/2012/11/05/σωστικές-ανασκαφές-στην-π-ο-τ-α-ρωμανο/. Zuletzt besucht am 29. Juli 2020.

_____. 2012b. „Σωστικές ανασκαφές στην Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού 2007-2011 (Μέρος Δ')" http://www.archaiologia.gr/blog/2012/12/03/σωστικές-ανασκαφές-στην-π-ο-τ-α-ρωμανο/. Zuletzt besucht am 29. Juli 2020.

_____. 2017. „Άγνωστα Ιερά της Μεσσηνίας πριν από την ίδρυση της Αρχαίας Μεσσήνης." In *Ιερά και Λατρείες της Μεσσήνης. Από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια. Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου (Αθήνα, 25 Οκτωβρίου 2014)*, hrsg. von Π. Θέμελης, Μ. Σπαθή, und Κ. Ψαρουδάκης, 1-28. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.

Arapogianni, X. 2012. „Elis und Messenien – Neue Forschungen." In *Mythos Olympia, Kult und Spiele*, *Katalog zur Ausstellung in Berlin vom 31. August 2012 – 7. Januar 2013*, hrsg. von W.-D. Heilmeyer, H.-J. Gehrke, G.E. Hatzi, und N. Kaltsas, 74-81. Deutsches Archäologisches Institut. München: Verlag Prestel.

---

26 Maran 1998, 23-24. Rutter 2001, 123. Alram-Stern 2004, 165-166.

27 Vgl. Zerner 1978, 192. Rutter 2001, 123 mit Anm. 115-116. Stocker 2004. Alram-Stern 2004, 660. Davis und Stocker 2010. Für Iklaina wurde kürzlich der Fund eines Tonankers gemeldet; vgl. Κοσμόπουλος 2008, 52, Taf. 56α.

28 Der Dank der Grabungsmannschaft gilt dem leider viel zu früh verstorbenen Kapetan Vasilis Konstantakopoulos (Winter 2010), der für die Anliegen der Archäologie stets ein offenes Ohr hatte und die Freilegung von bedeutenden Altertümern auf seinem Landbesitz mit Interesse und Respekt verfolgte. Es war in Übereinstimmung mit der Leitung der 38. Ephorie Prähistorischer und Klassischer Altertümer Messeniens geplant, wichtige Bodendenkmäler wie den Früharchaischen Tempel, das Frühmykenische Tholosgrab, das landwirtschaftliche Gehöft hellenistischer Zeitstellung und einen Teil der FH II-Siedlung mit dichter Bebauung, die sich außerhalb der Golfbahnen fanden und deren Betrieb nicht behindern (der Golfplatz ist seit Frühjahr 2010 in Betrieb), mit permanenten Schutzdächern zu überspannen und für die Besucher sichtbar zu erhalten. Im Bereich der Golfbahnen 15 und 16 hätte sich den Besuchern somit die Möglichkeit geboten, für die Geschichte der Pylia und Messeniens außerordentlich bedeutende Kulturdenkmäler aus drei verschiedenen Jahrtausenden v.Chr. zu bewundern. Dazu waren von Architekten, die die Gesellschaft TEMES beauftragt hatte, bereits fertige Pläne für lichtdurchlässige permanente Schutzdächer ausgearbeitet worden. Am 09.04.2012 fasste das Kulturministerium auf Anraten des Zentralen Archäologische Rates (ΚΑΣ) den Beschluss, sowohl den Früharchaischen Tempel, das Mykenische Tholosgrab, alle Teile der weitläufigen Frühhelladisch II-Siedlung und das hellenistische Gehöft mit dem Mittel der Zuschüttung für die Nachwelt zu erhalten. Damit war auch der nach Begutachtung durch den Zentralen Archäologischen Rat gefasste Beschluss des Ministeriums vom 30.12.2010 außer Kraft gesetzt, mit dem die Errichtung eines bestimmten Schutzdaches für das Mykenische Tholosgrab bereits beschlossen und genehmigt worden war. Das hellenistische Gehöft, östlich der Golfbahn 6 und unmittelbar südlich des Energiegebäudes-Bauhofes zur Unterhaltung des Golfplatzes gelegen, war bereits im Februar 2011 nach einer Stellungsnahme des Zentralen Archäologischen Rates ΚΑΣ und anschließendem Beschluss des Ministeriums vom 01.12.2010 zugeschüttet worden.

Davis, J.L., und S.R. Stocker. 2010. „Early Helladic and Middle Helladic Pylos: The Petropoulos Trenches and Pre-Mycenaean Remains on the Englianos Ridge." In *MESOHELLADIKA: The Greek Mainland in the Middle Bronze Age*, hrsg. von A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, und J. Wright, 101-106. *BCH* Suppl. 52. Paris – Athènes: École française d'Athènes.

Dousougli, A. 1987. „Mavrovouni – Kephalari Magoula – Talioti." *PZ* 62:164-220.

Kordatzaki, G., E. Kiriatzi, und J. Rambach. 2018. „Ceramic Traditions in Southwestern Peloponnese during the Early Helladic II Period: The Romanos Pylias Case Study." In *Pottery Technologies and Sociocultural Connections between the Aegean and Anatolia during the 3rd Millennium BC, Proceedings of the Conference held at the Institute for Oriental and European Archaeology, Department Aegean and Anatolia, Austrian Academy of Sciences, Vienna 22 - 23.10.2015*, hrsg. von E. Alram-Stern und B. Horejs, 249-266. *OREA* 10. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.

Κορρές, Γ.Σ. 1980. „Ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν." *ΠΑΕ*:120-187.

_____. 2012. „Από τη Νέδα έως τον Πάμισο. Προϊστορικοί χρόνοι." In *Πελοπόννησος – Αρχαιολογία*, hrsg. von Α. Βλαχόπουλος, 446-451. Αθήνα: Μέλισσα.

Korres, G.S. 1990. „Excavations in the Region of Pylos." In *ΕΥΜΟΥΣΙΑ: Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, hrsg. von J.-P. Descoeudres, 1-11. *MeditArch* Suppl. 1. Sydney: Meditarch.

_____. 1993. „Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age." In *Wace und Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, hrsg. von C. Zerner, P. Zerner, und J. Winder, 231-248. Amsterdam: J.C. Gieben.

Κοσμόπουλος, Μ.Β. 2008. „Ἀνασκαφὴ Ἴκλαινας Μεσσηνίας." *ΠΑΕ*:51-68.

Maran, J. 1998. *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jt. v. Chr.: Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit.* Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 53. Bonn: Habelt.

Parkinson, W.A., und J.F. Cherry. 2010. „Pylos Regional Archaeological Project, Part VIII: Lithics and Landscapes: A Messenian Perspective." *Hesperia* 79:1-51.

Pullen, D.J. 2011. *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill.* Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Rambach, J. 2003. „Ein frühbronzezeitliches Tongefäßfragment mit Tierkopfprotome aus Olympia, Hinweise auf frühen Kult." In *Olympiabericht XII*, hrsg. von H. Kyrieleis, 226-256. Berlin: Walter de Gruyter.

_____. 2004. „Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v.Chr. Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum." In Alram-Stern 2004, 1199-1254.

____. 2007. „Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού." *ΑΔ* 62 B1:351-354.

____. 2008. „Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού." *ΑΔ* 63 B1:399-403.

____. 2009. „Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού." *ΑΔ* 64 B1:361-364.

____. 2010. „Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού Πυλίας, Costa Navarino – Navarino Dunes." *ΑΔ* 66 B1:263.

____. 2011a. „Οι σωστικές ανασκαφές στην θέση Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού - Costa Navarino - Navarino Dunes 2007-2010. Ρωμανός Πυλίας, Νέα στοιχεία κατοίκησης από την Πρωτοελλαδική έως την Ελληνιστική Εποχή." *Όριον* 27:36-43.

____. 2011b. „Window in History. The Archaeological Treasures of Costa Navarino." *Costa Navarino Stories* 1:38-44.

____. 2011c. „Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού Πυλίας, Costa Navarino – Navarino Dunes." *ΑΔ* 66 B1:263-265.

____. 2012a. „Σωστικές ανασκαφές στην Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού 2007-2011. Προϊστορικός οικισμός και μυκηναϊκός θολωτός τάφος." *Ελευθερία*, Free Weekend, Kalamata, 10/11. November 2012, 22.

____. 2012b. „Σωστικές ανασκαφές στην Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού 2007-2011."
www.archaiologia.gr > περισσότερα > άρθρα > σελ. 8. Zuletzt besucht am 29. Juli 2020.

____. 2012c. „Σωστικές ανασκαφές στην Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού 2007-2011 (Μέρος Γ)."
www.archaiologia.gr > περισσότερα > άρθρα > σελ. 8. Zuletzt besucht am 29. Juli 2020.

____. 2014. „Οι σωστικές ανασκαφές στην θέση Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού - Costa Navarino - Navarino Dunes 2007-2010. Ρωμανός Πυλίας. Νέα στοιχεία κατοίκησης από την Πρωτοελλαδική έως την Ελληνιστική Εποχή." In *Πρακτικὰ Δ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα, 8-11 Ὀκτωβρίου 2010*, 147-166. *Πελοποννησιακὰ* 31. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

____. 2016. „Early Helladic Romanos/Messenia: Filling a well." In *METAPHYSIS, Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna 22-25 April* 2014, hrsg. von E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, und J. Weilhartner, 567-570. *Aegaeum* 39. Leuven – Liège: Peeters.

____. 2018. „Romanos-Navarino Dunes in the Pylia: The Early Helladic II Settlement and the Case of the Early Helladic II Well.“ In *Pottery Technologies and Sociocultural Connections between the Aegean and Anatolia during the 3rd Millennium BC, Proceedings of the Conference held at the Institute for Oriental and European Archaeology, Department Aegean and Anatolia, Austrian Academy of Sciences, Vienna 22 - 23.10.2015*, hrsg. von E. Alram-Stern und B. Horejs, 215-248. *OREA* 10. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.

____. Im Druck. „Romanos in the Pylia. A Riverside Sanctuary.“ In *3rd CSPS International Conference Sacred Landscapes in the Peloponnese from Prehistory to Post-Byzantine Times Sparti, 30 March - 1 April 2012*, hrsg. von Chrysanthi Gallou.

Rutter, J.B. 2001. „Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland.“ In *Aegean Prehistory. A Review*, hrsg. von T. Cullen, 95-155. Boston: Archaeological Institute of America.

Seager, R.B. 1912. *Exporations in the Island of Mochlos.* Boston – New York.

Smith, D.M. 2016-17. „Recent research in Early Helladic southern Greece.” *AR* 63:107-129.

Stocker, S.R. 2004. „Deriziotis Aloni: Ein kleiner bronzezeitlicher Fundort in Messenien.“ In Alram-Stern 2004, 1189-1198.

Stocker, S.R., und J.L. Davis. 2011. „The Cyclades and Pylos: An Early Bronze Age Stone Pyxis from Ali Chodza.” In *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age*, hrsg. von W. Gauss, M. Lindblom, R.A.K. Smith, und J.C. Wright, 274-281. Oxford: Archaeopress.

Weisshaar, H.J. 1990. „Die Keramik von Talioti.“ In *Tiryns, Forschungen und Berichte*. Band XI, 1-34. Mainz: Philipp von Zabern.

Wiencke, M.H. 2000. *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid*. Vol. IV, *The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III.* Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Χαϊδεμένος, Ν. Hrsg. 2007. *Μεσσηνία. Τόπος, Χρόνος, Άνθρωποι.* Αθήνα: εκδόσεις Μίλητος.

Zachos, K.L. 2008. *Ayios Dhimitrios. A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese: The Neolithic and Early Helladic Periods. BAR-IS* 1770. Oxford: Archaeopress.

Zerner, C. 1978. „The Beginning of the Middle Helladic Period at Lerna.“ Ph.D. Dissertation, Cincinnati.

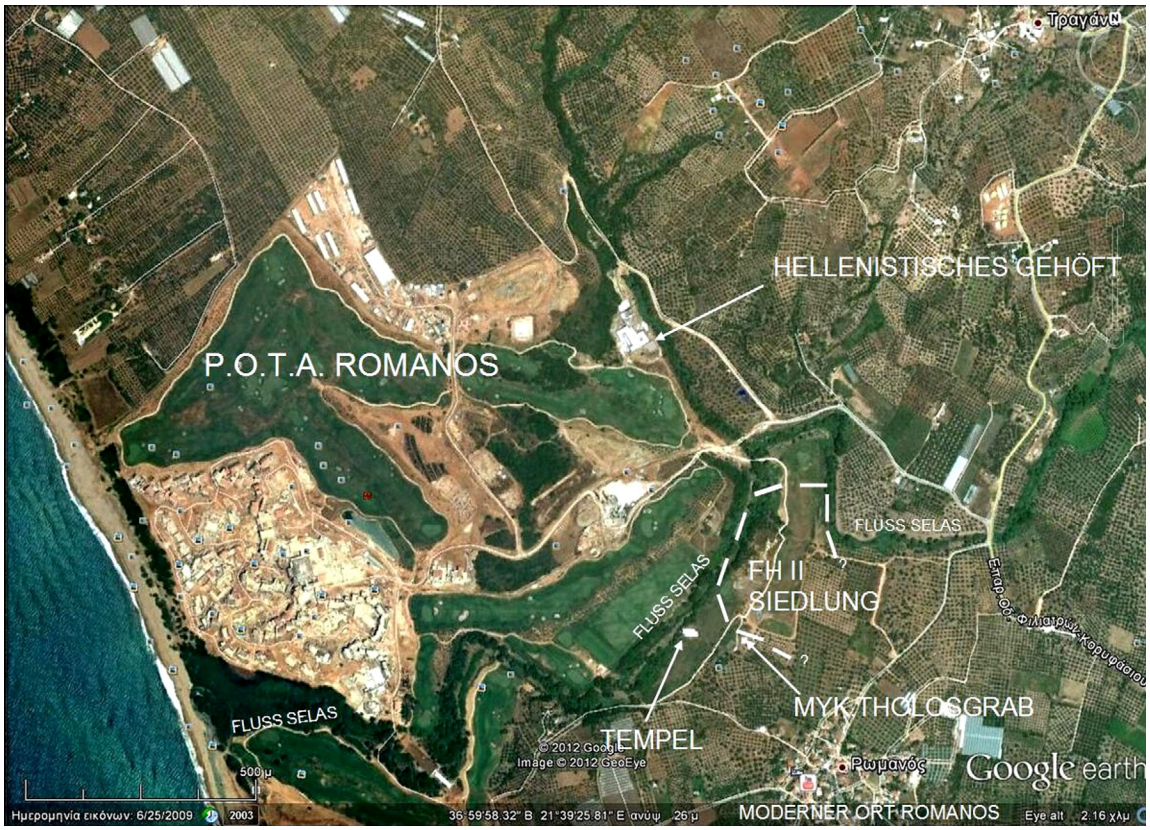

Abb. 1. Satellitenbild der P.O.T.A. Romanou mit Angabe der Lage des mykenischen Tholosgrabes, des archaischen Tempels, des hellenistischen Gehöftes und der Ausdehnung der FH II Siedlung im Bereich der Golfbahn 16.

Abb. 2. Satellitenbild der P.O.T.A. Romanou mit Angabe des südlichen und mittleren Teiles der Golfbahn 16 und der im Text erwähnten Fundstellen 1-5 innerhalb der FH II Siedlung von Romanos-Navarino Dunes.

Abb. 3. Romanos-Navarino Dunes, Golfbahn 16. Dichte FH II Bebauung im Bereich der im Text erwähnten Fundstelle 1 der großen FH II Siedlung.

Abb. 4. Romanos-Navarino Dunes, Golfbahn 16. Ausgedehnter Versturz von FH II Pithoi im Bereich eines Vorratsraumes an der im Text erwähnten Fundstelle 2 der großen FH II Siedlung.

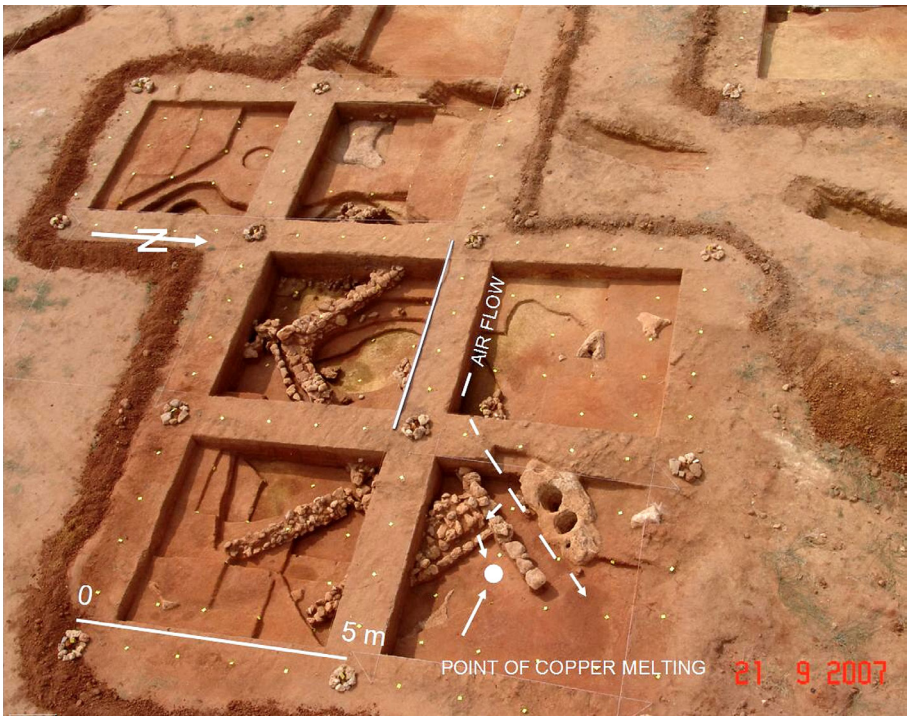

Abb. 5. Romanos-Navarino Dunes, Golfbahn 16. Luftbild der Werkstatt zur Kupfer/Bronze Verarbeitung an der im Text erwähnten Fundstelle 3 der großen FH II Siedlung.

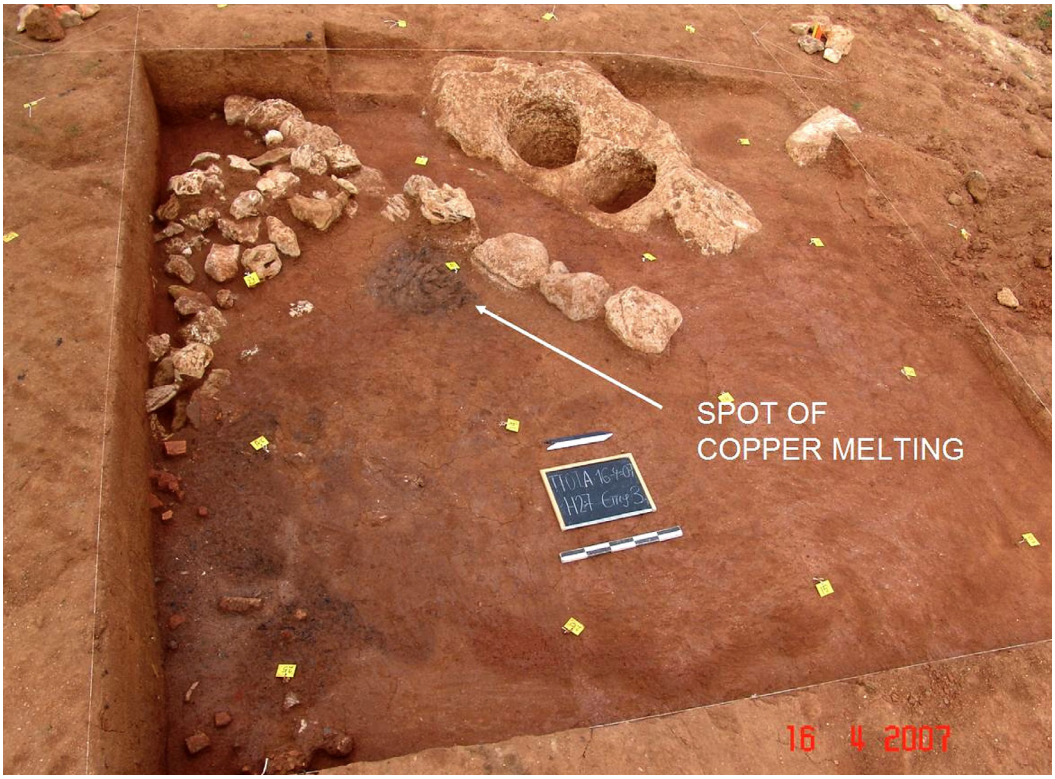

Abb. 6. Romanos-Navarino Dunes, Golfbahn 16. Detailaufnahme der Schmelzstelle mit Kupfer/Bronze Schlackeresten in der Werkstatt zur Kupfer/Bronze Verarbeitung an der im Text erwähnten Fundstelle 3.

Abb. 7. Romanos-Navarino Dunes, Golfbahn 16. Oberfläche 7 des bis zum Mündungsrand mit FH II Material zugeschütteten tiefen Brunnens an der im Text erwähnten Fundstelle 4 der großen FH II Siedlung.

Abb. 8. Romanos-Navarino Dunes, Golfbahn 16. FH II Sauciere mit vor dem Brand perforierter Basis in der riesigen Grube an der im Text erwähnten Fundstelle 5 der großen FH II Siedlung.

Παυλοπέτρι

Μια βυθισμένη θέση στη Λακωνία[1]

Ηλίας Σπονδύλης

SUMMARY: PAVLOPETRI. A SUBMERGED SITE IN LACONIA

This paper provides a brief description of the field work of the Greek-British research project during the years 2009-2011 at the submerged site of Pavlopetri, in Laconia (S-E Peloponnese). It presents the methods used, the remarks and main results of the operation, as well as the questions that were raised about the date and causes of the submersion of the site. Current data show that at the end of the Middle Bronze Age the settlement and its environs suffered a major destruction caused by geological phenomena, which may have also affected other sites of the southern Peloponnese.

Το Παυλοπέτρι είναι μια νησίδα στο δυτικό άκρο του κόλπου Νεαπόλεως Βοιών, ανάμεσα στην παραλία του χωριού Βιγκλάφια Λακωνίας και την Ελαφόνησο.

Κάτω από τα αβαθή νερά του διατηρούνται οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα της Πρώιμης, Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού, αλλά και των ιστορικών χρόνων. Τα λείψανα αυτά κατεγράφησαν το πρώτον από τον Φωκίωνα Νέγρη στις αρχές του 20ού αιώνα[2]. Η πρώτη συστηματική μελέτη τους έγινε με την επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ, το 1968[3]. Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, σε συνεργασία με την Ε' ΕΠΚΑ, συνέχισαν να μεριμνούν για τον χώρο, τον οποίο και κήρυξαν ως αρχαιολογικό για την αποτελεσματικότερη προστασία του. Έχοντας, επί σειρά ετών, την ευθύνη μεταξύ άλλων και για τον νομό Λακωνίας, είχα διαπιστώσει, κατά τη διάρκεια υπηρεσιακών αυτοψιών, την ύπαρξη κιβωτιόσχημων τάφων και κτηριακών καταλοίπων σε έκταση ευρύτερη από την περιοχή που είχε αποτυπωθεί το 1968[4]. Ήταν φανερό και από αντίστοιχες έρευνες που είχα διεξάγει σε άλλες βυθισμένες παράλιες θέσεις[5], ότι ο χώρος παρουσίαζε ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον. Η ευκαιρία της ενασχόλησης με τη θέση αυτή μου δόθηκε το 2009, όταν η Βρετανική Σχολή Αθηνών εκδήλωσε την επιθυμία να επιστρέψει, για μια έρευνα συνεργασίας με την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, σε αυτόν τον χώρο, στον οποίο είχε δραστηριοποιηθεί και στο παρελθόν. Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων και το Υπουργείο Πολιτισμού μού έκαναν την τιμή να μου εμπιστευθούν τη διεύθυνση της έρευνας αυτής, που είναι ακόμη σε εξέλιξη, και τους ευχαριστώ γι' αυτό. Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου, αν και όχι ονομαστικά ελλείψει χώρου, σε όσα άτομα και από τις δύο πλευρές, ελληνική και βρετανική, προσέφεραν τον καλλίτερο εαυτό τους για την επιτυχή έκβαση του εγχειρήματος, αντέχοντας τις δυσκολίες που εμφανίστηκαν απρόσμενα σε μια υπόθεση η οποία εξ αρχής είχε ευνοϊκές προοπτικές.

---

1 Το παρόν αποτελεί μια συνεπτυγμένη αλλά και εμπλουτισμένη εκδοχή των ανακοινώσεών μου, με το αυτό θέμα, που είχαν γίνει στο συνέδριο «1ο Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο», Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012 και στην ημερίδα του έργου της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων «Βουτιά στα περασμένα. Η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα 1976-2014», Αθήνα 6 Μαρτίου 2014. Οι ανακοινώσεις αυτές δεν περιλαμβάνονται στους αντιστοίχους τόμους των πρακτικών.

2 Negris 1904, 362.

3 Harding κ.ά. 1969.

4 Σπονδύλης 1999, 1024.

5 Δελλαπόρτα και Σπονδύλης 1991. Σπονδύλης 1992.

Ο επιστημονικός υπεύθυνος της βρετανικής πλευράς ήταν ο καθηγητής Jon Hendersson, ενώ στο σχήμα προστέθηκε και το Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών (ΕΛΚΕΘΕ) για τη γεωλογική διερεύνηση του χώρου, με υπεύθυνο τον Διευθυντή Ερευνών Δημήτρη Σακελλαρίου. Από το 2012 και εξής η μελέτη του υλικού της τριετούς έρευνας πεδίου συνεχίζεται ομαλά, με εκπρόσωπο της βρετανικής πλευράς τον καθηγητή William Cavanagh, τον οποίο και ευχαριστώ για την αγαστή συνεργασία.

Οι ερευνητικές περίοδοι 2009 και 2010 αναλώθηκαν αποκλειστικά στην επιφανειακή έρευνα. Αρχικός στόχος ήταν η εκ νέου χαρτογράφηση του χώρου, αφ' ενός για την αντιπαραβολή της με εκείνην του 1968[6], αφ' ετέρου δε για την επέκτασή της στα νέα στοιχεία που είχαν εν τω μεταξύ εμφανιστεί κυρίως λόγω της μετακίνησης της αμμώδους επικάλυψης του πυθμένα της περιοχής. Εφαρμόστηκαν συμβατικές, αλλά και νέες μέθοδοι αποτύπωσης, με ένα ακόμη στόχο, να ελεγχθεί η αποτελεσματικότητά τους στην υποβρύχια έρευνα.

Για την αποτύπωση χρησιμοποιήθηκε βασικά η ταχυμετρία με ηλεκτρονικό όργανο Total Station. Παραλλήλως με την ταχυμετρία, το 2009, χρησιμοποιήθηκε μια μέθοδος ηχοβολιστικής τεχνικής με sector scan (περιφερειακή σάρωση). Ο πομποδέκτης, στηριζόμενος σε τρίποδο, σαρώνει περιμετρικά τον χώρο. Με διαδοχικές μετακινήσεις του τριπόδου με τον πομποδέκτη καλύπτεται η επιθυμητή έκταση. Η σύνθεση των επί μέρους λήψεων δίνει τη γενική εικόνα. Η ακτίνα δράσεως μπορεί να ρυθμιστεί καταλλήλως, αναλόγως εάν είναι επιθυμητές λεπτομέρειες απεικόνισης ή απλώς να καλυφθεί μεγάλη έκταση.

Το 2010 και το 2011 έγινε φωτογραμμετρική αποτύπωση με σάρωση της καταποντισμένης περιοχής – με δύτες το 2010 και με αυτόνομο υποβρύχιο όχημα το 2011. Επίσης το ΕΛΚΕΘΕ, το 2010, παράλληλα με τις ηχοβολιστικές έρευνες που διεξήγαγε στον ευρύτερο χώρο με το σκάφος «ΑΛΚΥΩΝ» για το γεωλογικό παρελθόν της περιοχής, αποτύπωσε με ηχοβολιστικό πλευρικής σάρωσης και την έκταση του οικισμού, όσο ήταν αυτό δυνατόν να γίνει, λόγω κυρίως του μικρού βάθους στα πρόσγεια. Ταυτοχρόνως, στη βραχώδη ηπειρωτική ακτή αποτυπώθηκαν οι παράκτιοι τάφοι και τα ίχνη λατόμευσης, που είχαν από παλαιά εντοπισθεί με συμβατικές μεθόδους. Τα αποτελέσματα των μη συμβατικών μεθόδων είναι προς το παρόν στο στάδιο της τελικής επεξεργασίας και εξαγωγής συμπερασμάτων ως προς το κατά πόσον αυτές διευκολύνουν πραγματικά την αποτύπωση τέτοιας φύσεως υποβρυχίων ευρημάτων. Παρατηρώντας, όμως, τη σημερινή «συμβατική» αποτύπωση κάνουμε ευθύς εξ αρχής δύο βασικές διαπιστώσεις. Πρώτον, ότι η αποτύπωση που έγινε το 1968, παρά τα πενιχρά μέσα της εποχής, έχει αξιοπρόσεκτη πιστότητα, ενίοτε και μεγαλύτερη από τη «συμβατική» σημερινή. Δεύτερον, ότι η έκταση των καταποντισμένων καταλοίπων που αποτυπώθηκαν τώρα έχει αυξηθεί από 30 σε 50, περίπου, στρέμματα (εικ. 1)[7]. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι μεγάλο μέρος του χώρου στα βόρεια, που ήταν τότε καλυμμένο με άμμο, σήμερα είναι καθαρό. Οικοδομικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν και αποτυπώθηκαν επίσης και στη νότια πλευρά του χώρου. Κατά τα τρία έτη της δράσης πεδίου έγινε και επιλεκτική περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων, κυρίως κεραμικών οστράκων, με προσδιορισμό της θέσεώς τους, επίσης με ταχυμετρία. Η πρώτη αξιολόγηση του υλικού δεν μετέβαλε ουσιωδώς την αρχική εικόνα για τη συνεχή χρήση του χώρου σε όλη τη διάρκεια της Χαλκοκρατίας, αλλά και τους ιστορικούς χρόνους.

Κύριος και καίριος προβληματισμός μου ήταν η ερμηνεία του χώρου, όπως αυτός αποτυπώνεται στα σχέδια αλλά και εμφανίζεται στον βυθό, με κατάλοιπα διαφορετικών εποχών στο ίδιο επίπεδο. Φυσικά, κάθε προσπάθεια ερμηνείας είναι απολύτως συνδεδεμένη με το ερώτημα για το πώς και πότε συνέβη ο καταποντισμός της θέσης.

---

6 Harding κ.ά. 1969, εικ. 3.

7 Οι εικόνες προέρχονται όλες από το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα – διευθυντή της έρευνας.

Είναι προφανές ότι η εικόνα που βλέπουμε σήμερα στην επιφάνεια του βυθού είναι αποτέλεσμα της δράσης φυσικών δυνάμεων, που επενέργησαν και επενεργούν στον χώρο σε συνδυασμό με τη μορφολογία που αυτός έχει. Εάν δεν υπήρχε η υποβρύχια βραχώδης ράχη στα ανατολικά του χώρου, τα προσπίπτοντα κύματα από τους ΝΑ ανέμους θα είχαν διαβρώσει περισσότερο την περιοχή και, ενδεχομένως, όλα τα κατάλοιπα θα είχαν εξαφανισθεί. Από την άλλη πλευρά, η επενέργεια των κυμάτων μπορεί να έχει αλλοιώσει σημαντικά τη μορφή των καταλοίπων: για παράδειγμα, η «πλακόστρωση» ενός δρόμου, όπως εμφανίζεται σήμερα, μπορεί να έχει προκύψει απλώς από τη διάλυση των παρακειμένων τοίχων, με τους λίθους να έχουν επιστρωθεί λόγω των κυμάτων.

Το ερώτημα για το τι έχει συμβεί με οδήγησε στην υποβρύχια διερεύνηση των αμέσως γειτονικών περιοχών της Πούντας και της Πικρής, όπου παρατήρησα ότι εμφανίζονται καταποντισμένοι ψηφοπαγείς σχηματισμοί (beachrock), οι οποίοι ορίζουν παλαιοακτές. Το 2010 έγιναν από μέρους μου συστηματικές μετρήσεις και τα στοιχεία που απεκόμισα με οδήγησαν στον σχεδιασμό μιας μηκοτομής (εικ. 2). Από αυτήν γίνεται φανερό ότι συνέβησαν τουλάχιστον τρία κύρια επεισόδια απότομης καταβύθισης της περιοχής, που αντιστοιχούν σε βάθη -4,5 μ., -2,5 μ., και -0,7 μ σε σχέση με τη σημερινή επιφάνεια. Οι δύο ακραίες τιμές αντιστοιχούν σε εγκολπώσεις μέσης στάθμης θαλάσσης, που σώζονται και στα κατακόρυφα τοιχώματα του πετρώματος στο Παυλοπέτρι. Όσον αφορά αυτήν των -2,5 μ., έχουμε και αρχαιολογικές ενδείξεις της ύπαρξής της: στο δάπεδο του λατομείου της νησίδας, στα -2,5 μ., υπάρχουν ημίεργοι πώρινοι λιθόπλινθοι που δεν έχουν αποκοπεί από το πέτρωμα, πράγμα που σημαίνει ότι ο χώρος μέχρι τότε δεν ήταν ακόμη καταβυθισμένος. Επιπλέον, την υποβρύχια ράχη προς την πλευρά της στεριάς διατρέχει στα -2,5 μ. ψηφοπαγές πέτρωμα (beachrock) με ενσωματωμένα, έγκλειστα σε αυτό, άφθονα θραύσματα αγγείων, πράγμα που επίσης καταδεικνύει ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή ο χώρος ήταν χερσαίος. Επίσης, σε κατάλοιπα τοίχων του οικισμού, που είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους πώρινους λιθοπλίνθους, μεγέθους παρόμοιου με τους ημίεργους του λατομείου, άρα πιθανώς σύγχρονους με αυτούς και μάλλον όχι προϊστορικούς, παρατηρήθηκαν κατά τόπους μικρές «καμινάδες μαγισσών» (εικ. 3). Οι αρχαίοι τοίχοι έχουν διατηρηθεί ως στήλες σε εκείνα τα σημεία σε αρκετό ύψος, επειδή έτυχε να συγκολληθούν με επίπαγο στην επάνω τους επιφάνεια βότσαλα από σκληρό πέτρωμα, που απέτρεψαν τη διάβρωση του υποκείμενου τοίχου, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του διαβρώθηκε σε μια στάθμη θαλάσσης -2,5 μ. Τέλος, στην ίδια αυτή στάθμη, όπου παρατήρησα τις τρεις αυτές αρχαιολογικές ενδείξεις, διαπίστωσα και τη σαφή ύπαρξη εγκόλπωσης σε σημεία, όπου είναι κατακόρυφες οι παρειές της νησίδας. Με τα δεδομένα αυτά μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο κατακλυσμός του χώρου από τη θάλασσα συνέβη, όταν η στάθμη θαλάσσης είχε φθάσει στα -2,5 μ. από τη σημερινή. Ακολούθησε η διάβρωση και διάλυση όλων των υπερκείμενων κατασκευών και ο σχηματισμός της λωρίδας του ψηφοπαγούς πετρώματος με την έγκλειστη κεραμική. Οι διαπιστώσεις αυτές με οδήγησαν στη χάραξη μιας κλιμακωτής απόδοσης των βασικών φάσεων των καταβυθίσεων (εικ. 4). Αυτό που δεν γνωρίζουμε και δεν θα γνωρίζουμε, ώσπου να πραγματοποιηθούν ανασκαφικές έρευνες και μέχρις ότου υπάρξει μια σαφέστερη απάντηση από τη γεωλογική έρευνα, είναι σε ποιες χρονικές στιγμές αντιστοιχούν τα τρία αυτά επίπεδα θαλάσσης, δηλαδή οι τρεις καταποντισμοί. Ως τότε, μπορούμε να δεχθούμε ότι η στάθμη των -4,5 μ. από τη σημερινή είναι ασφαλής τοποθέτηση για την ανάπτυξη ενός παράκτιου προϊστορικού οικισμού.

Επιπροσθέτως, υπάρχει μία ακόμη αρχαιολογική ένδειξη για το πότε ήταν αδιαμφισβήτητα καταποντισμένος πλέον ο χώρος. Το 2011 περισυνελέγη επιφανειακώς από τον πυθμένα χρυσό νόμισμα αραβικής προέλευσης του 12ου αιώνος[8], που είναι σύγχρονο με κεραμική από

8 Margariti 2020, 202-203.

τις επιφανειακές περισυλλογές, και συγκεκριμένα με όστρακα ή και μεγαλύτερα τεμάχια από αμφορείς 5ης ομάδος κατά Μπακιρτζή[9] και τύπου ΙΙΙ κατά Günsenin[10]. Εκ παραλλήλου, στην προς το πέλαγος πλευρά τής υποβρύχιας ράχης και σχετικώς κοντά στο σημείο ευρέσεως του νομίσματος, υπάρχουν συσσωματώματα πληθώρας «σιδερένιων οβελών», όπως χαρακτηρίστηκαν αρχικώς από τους συλλέξαντες, που όμως, όπως από εμπειρία αναγνωρίσαμε, δεν είναι τίποτε άλλο από τα καρφιά ενός διαλυμένου ναυαγίου (εικ. 5). Που σημαίνει ότι την εποχή εκείνη ο καταποντισμός του χώρου είχε ήδη συντελεστεί πλήρως.

Με όσα προαναφέρθηκαν κατέστη σαφές ότι η ανάγνωση της κατόψεως των καταλοίπων που διατηρήθηκαν είναι μια εξαιρετικά πολύπλοκη υπόθεση, που δεν είναι δυνατόν να γίνει χωρίς ανασκαφικό έλεγχο του χώρου. Έτσι, το 2011 πραγματοποιήσαμε δύο διερευνητικές τομές, η πρώτη (εικ. 6) σε χώρο του συγκροτήματος Χ, κατά την αρίθμηση του 1968[11], σε ένα στενόμακρο «δωμάτιο» – διάδρομο, όπου ήταν εμφανές επιφανειακά το περίγραμμα ενός πίθου. Η τομή έδωσε και ένα δεύτερο πίθο, φαίνεται δε πως αμφότεροι ήταν αρχικώς κατά χώρα βυθισμένοι στο δάπεδο του δωματίου κατά τα 2/3 περίπου του ύψους τους. Οι πίθοι βρέθηκαν γεμάτοι με πέτρες και κοκκινόχωμα (εικ. 7), σε αντίθεση με το έδαφος που τους περιέβαλε, το οποίο ήταν σκούρο και χωρίς λίθους. Στον πυθμένα του μεγαλύτερου πίθου εντοπίστηκε σχιστολιθική πλάκα σπασμένη στα δύο, πιθανώς αρχικό κάλυμμα του στομίου του. Ο εμπλησμός των πίθων οφείλεται πιθανότατα στην κατάρρευση του παρακειμένου τοίχου και το κοκκινόχωμα δικαιολογείται από τις πλίθρες της ανωδομής, που διαλύθηκαν μεν αλλά δεν σκόρπισαν εξ αιτίας των τοιχωμάτων των πίθων. Οι δύο σχετικώς παράλληλοι, μακροί τοίχοι που ορίζουν τον χώρο δεν διατηρούνται παρά μόνον στην σημερινή επιφανειακή σειρά, όμως στο επίπεδο που θα αντιστοιχούσε στο τότε δάπεδο του δωματίου υπήρχε άφθονο απανθρακωμένο ξύλο από κλαδιά μετρίου πάχους, που μάλλον «γεφύρωναν» τους δύο μακρούς τοίχους, ως τεγίδες. Δείγμα δόθηκε για ραδιοχρονολόγηση. Η τομή δεν έφθασε σε στείρο έδαφος αλλά καταχώθηκε για προστασία. Οι πίθοι συντηρήθηκαν και συγκολλήθηκαν. Ο ένας έχει πλαστική διακόσμηση (εικ. 8-9) και ο άλλος (εικ. 10-11) παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα κατασκευαστική τεχνική: είναι συναρμοσμένος από τρία ανεξάρτητα τμήματα, με εγχαράξεις, προ της όπτησης, στα σημεία επαφής ώστε να διευκολύνεται η συγκόλληση.

Η δεύτερη ανασκαφική τομή, μικρότερη σε έκταση, έγινε επίσης σε θέση, όπου υπήρχε επιφανειακή ένδειξη πίθου, στον χώρο L[12]. Εμφανίστηκε μια συγκέντρωση κεραμικών που έχουν θραυσθεί κατά χώρα, στην οποία περιλαμβάνονται μεγάλα τεμάχια αποθηκευτικών αγγείων αλλά και λεπτή κεραμική. Σημειωτέον ότι και εδώ οι τοίχοι διατηρούνται σε ύψος ενός δόμου, ενώ το έδαφος είναι από στερεοποιημένο κοκκινόχωμα, στο οποίο έχει προσκολληθεί ποσότητα κεραμικής. Και η τομή αυτή επιχώθηκε για λόγους προστασίας.

Οι πρώτες ανασκαφικές ενδείξεις και τα αποτελέσματα της ραδιοχρονολόγησης (εικ. 12) δίνουν την εικόνα κάποιας βίαιης καταστροφής κατά το τέλος της Μεσοελλαδικής – αρχή Υστεροελλαδικής εποχής (1600-1500 π.Χ.). Η διαπίστωση αυτή ενισχύει την εικόνα για κάποια έντονα γεωλογικά επεισόδια, που φαίνεται να έλαβαν χώρα στην ευρύτερη νότια Πελοπόννησο την ίδια περίοδο και φαίνεται να προκάλεσαν αντίστοιχες αλλαγές στις ακτογραμμές[13].

Βεβαίως το Παυλοπέτρι δεν μπορεί να καταποντίστηκε τότε, αφού η ζωή συνεχίστηκε και στους μυκηναϊκούς χρόνους, όπως μαρτυρούν τουλάχιστον οι θαλαμοειδείς τάφοι που έχουν εντοπισθεί, αλλά και η ανευρεθείσα κεραμική τόσο κατά τις παλαιές όσο και κατά τις νεότερες έρευνες. Ενδέχεται ο οριστικός καταποντισμός του να συνδέεται με τους ισχυρότατους σει-

9 Μπακιρτζής 1989, 82 και πίν. 20, αριθ. 1, 4, 5, 7.
10 Günsenin 1989, 271-274 και εικ. 8, 9, 10, 11.
11 Harding κ.ά. 1969, εικ. 4.
12 Harding κ.ά. 1969, εικ. 3.
13 Σπονδύλης 1992.

σμούς του τρίτου τετάρτου του 4ου μ.Χ. αιώνος[14], που μάλλον οδήγησαν και στην αποκοπή της άκρας «Όνου Γνάθος» και τη δημιουργία της Ελαφονήσου.

Τι είναι, λοιπόν, το Παυλοπέτρι; Σίγουρα δεν είναι ο «αρχαιότερος καταποντισμένος οικισμός», όπως έχει ευφάνταστα χαρακτηρισθεί στα διεθνή μέσα, είναι όμως ένας σημαντικός κρίκος σε μια αλυσίδα ενδείξεων. Προς το παρόν μπορούμε να το εντάξουμε στη σημειοσειρά των παράκτιων προϊστορικών οικισμών, οι θέσεις των οποίων πυκνώνουν συνεχώς με την πρόοδο της έρευνας και σηματοδοτούν έναν αδιαμφισβήτητο θαλάσσιο δρόμο κατά μήκος των ακτών της Πελοποννήσου, που υποστηριζόταν από πλήθος παράλιων θέσεων – λιμανιών. Ήδη στη Λακωνία οι θέσεις αυτές αντιπροσωπεύονται στον Άγιο Πέτρο Παλαιάς Μονεμβασιάς, καθώς και στη σημερινή Μονεμβασιά, στο Τραχήλι και τον Άγιο Φωκά στην πλευρά του Αιγαίου, και στον Λακωνικό κόλπο, στην περιοχή Αγίας Μαρίνας έως τη θέση Ζόμπολα, κοντά στον Μαλέα και, λίγο βορειότερα, στο ακρωτήριο Ξυλί και στη θέση Μποζάς. Τις θέσεις αυτές, οι περισσότερες από τις οποίες είναι μεσοελλαδικές, έχω εντοπίσει στη διάρκεια υπηρεσιακών αυτοψιών και σίγουρα αλλάζουν πολύ την εικόνα για την εποχή αυτή. Πλήθος είναι και οι αντίστοιχες θέσεις στις νότιες ακτές της Μεσσηνίας.

Είμαι βέβαιος ότι η συνέχιση της έρευνας και η σοβαρή διεπιστημονική συνεργασία θα διαλύσει μύθους και αβάσιμους ισχυρισμούς και θα συντελέσει στην ακριβή χρονολόγηση των επιμέρους καταλοίπων και στην κατά το δυνατόν ορθότερη αποκατάσταση της εικόνας και της ιστορίας του χώρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δελλαπόρτα, Κ., και Η. Σπονδύλης. 1991. «Πλατυγιάλι Αστακού: Ένας βυθισμένος Πρωτοελλαδικός οικισμός.» Στο *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για την Αιτωλοακαρνανία (Αγρίνιο, 21-22-23 Οκτωβρίου 1988)*, επιμ. Ι. Μέννενγκα, 39-46. Αγρίνιο: Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας – ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Δράκος, Α.Γ., και Σ.Κ. Στείρος. 2001. «Ο σεισμός του 365 μ.Χ. από το θρύλο στην προσομοίωση.» *ΔΕΓΕ* 34 (4):1417-1424.

Günsenin, N. 1989. «Recherches sur les amphores Byzantines dans les musées Turcs.» Στο *Recherches sur la Céramique Byzantine,* επιμ. V. Déroche και J.-M. Spieser, 267-276. *BCH* Suppl. 18. Paris – Athènes: École Française d'Athènes.

Harding, A.F., G. Cadogan, και R. Howell. 1969. «Pavlopetri, an Underwater Bronze Age Town in Laconia.» *BSA* 64:112-142.

Margariti, R.E. 2020. «An Almoravid *Dinar* at Pavlopetri, Laconia: Archaeological Enigma and Historical Context.» Στο *Dinars and Dirhams: Festischirft in Honor of Michael L. Bates,* επιμ. J. Lerner, T. Daryaee, με V. Rey, 201-206. Irvine: Jordan Center of Persian Studies.

Μπακιρτζής, Χ. 1989. *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυριμάχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*. Δημοσιεύματα του *ΑΔ* 39. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Χώρων και Απαλλοτριώσεων, Υπουργείο Πολιτισμού.

Negris, P. 1904. «Vestiges antiques submergés.» *AM* 29:340-363.

Σπονδύλης, Η. 1992. «Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών της Πυλίας με βάση τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων.» *Ενάλια* 4 (3-4):30-37.

_____. 1999. «Νομός Λακωνίας.» *ΑΔ* 54 Β2:1023-1025.

14 Δράκος και Στείρος 2001.

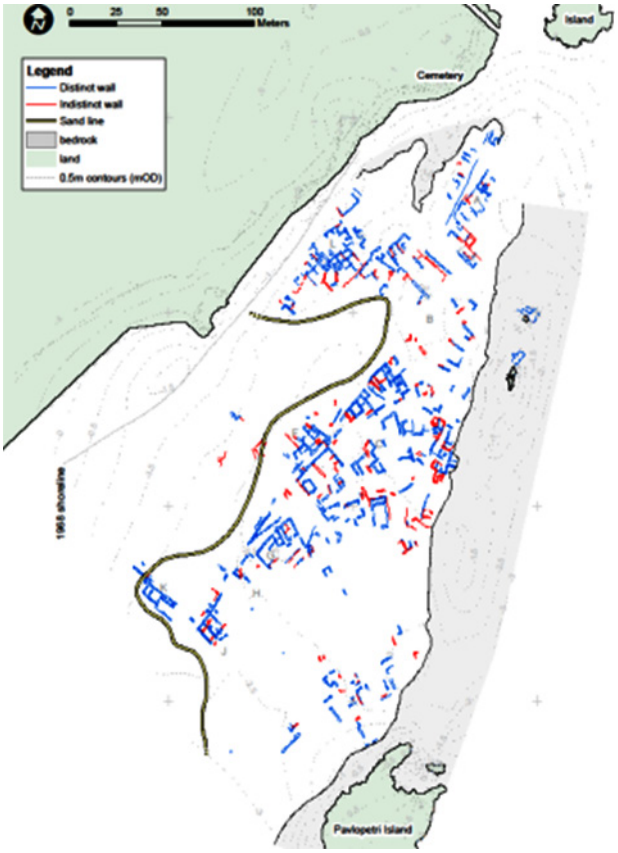

Εικ. 1. Γενική κάτοψη του χώρου στο πέρας της έρευνας πεδίου το 2011.

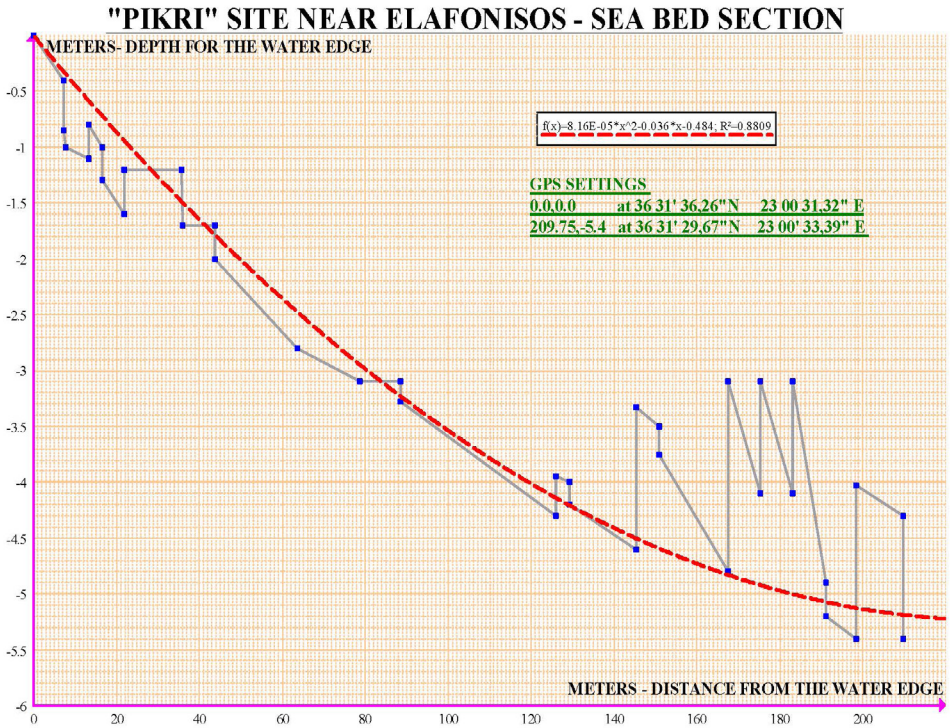

Εικ. 2. Μηκοτομή των καταβυθισμένων παλαιοακτών στην Πικρή. Το γράφημα εκπονήθηκε, με βάση τις μετρήσεις μου, από τον φίλο μηχανικό Αρ. Δημητρίου.

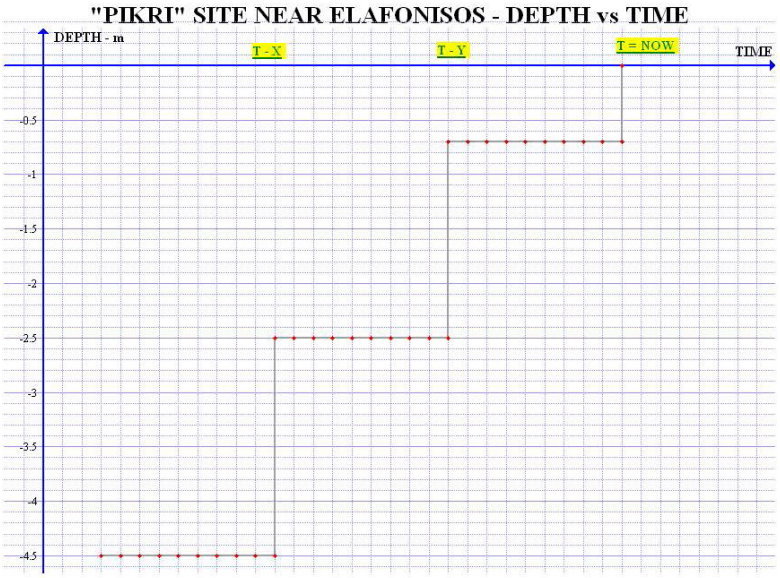

Εικ. 4. Βασικά επεισόδια κλιμακωτών καταβυθίσεων στην περιοχή. Το γράφημα εκπονήθηκε, με βάση τις μετρήσεις μου, από τον φίλο μηχανικό Αρ. Δημητρίου.

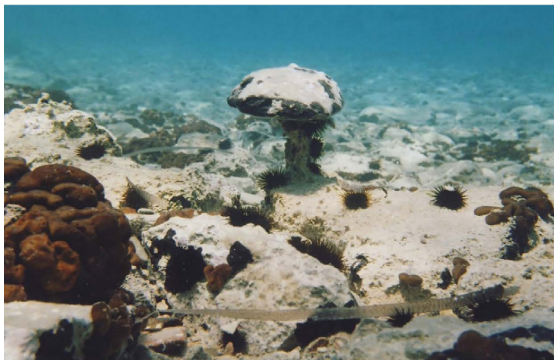

Εικ. 3. Μικρογραφία «καμινάδας μάγισσας» σε λιθόπλινθο από πωρόλιθο.

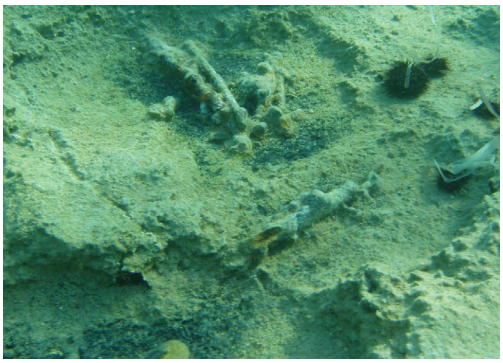

Εικ. 5. Σιδερένια καρφιά συσσωματωμένα, με επίπαγο, στον βράχο.

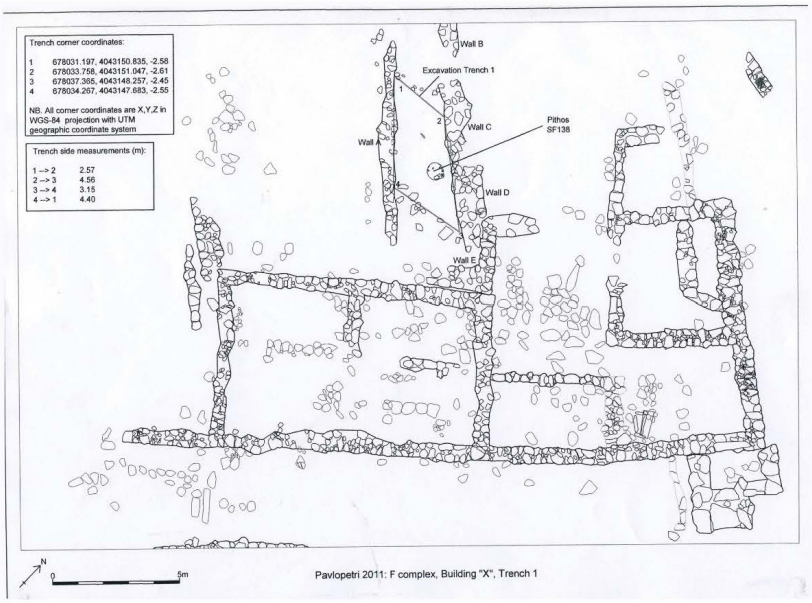

Εικ. 6. Κάτοψη του χώρου Χ και της πρώτης ανασκαφικής τομής.

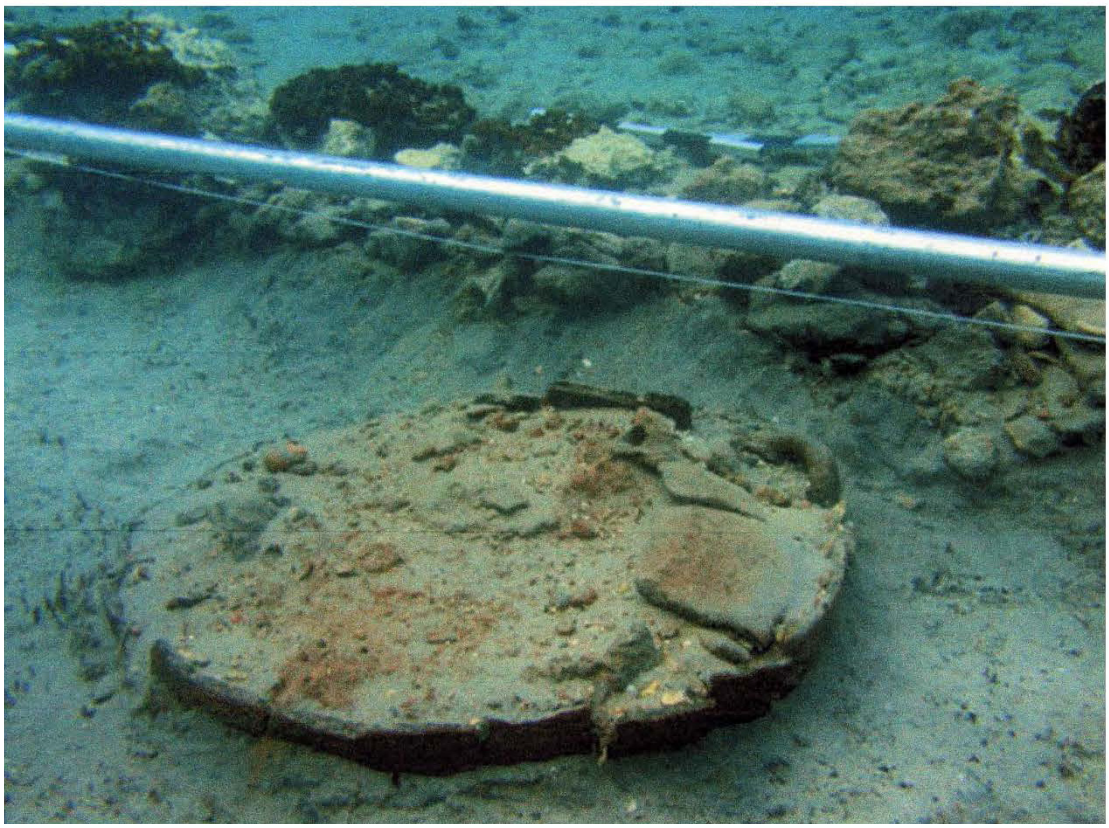

Εικ. 7. Ο πρώτος πίθος σε πρώιμο στάδιο της ανασκαφής. Διακρίνεται η διαφορά χρώματος του εσωτερικού, σε σχέση με το εξωτερικό περιβάλλον.

Εικ. 8. Ο πρώτος πίθος μετά τη συντήρηση και αποκατάσταση του.

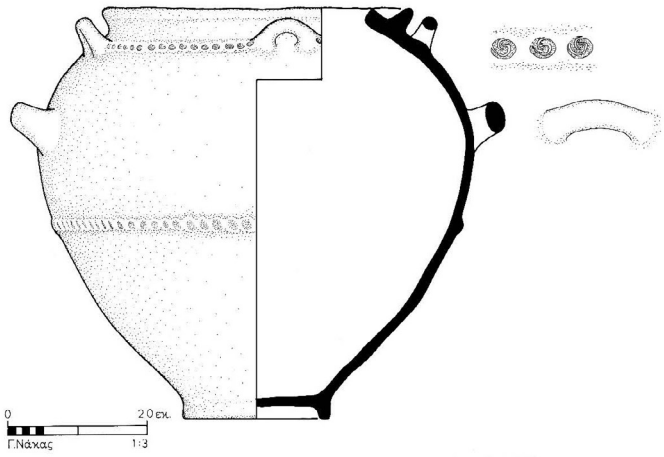

Εικ. 9. Σχέδιο του πρώτου πίθου και λεπτομερειών διακόσμησης από τον αρχαιολόγο Γ. Νάκα.

Εικ. 10. Ο δεύτερος πίθος μετά τη συντήρηση και αποκατάστασή του.

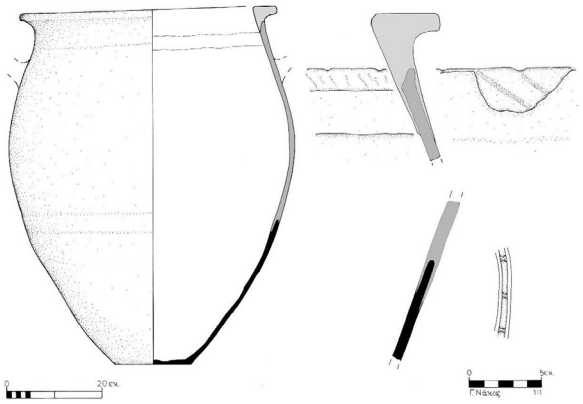

Εικ. 11. Σχέδιο του δευτέρου πίθου και κατασκευαστικών του λεπτομερειών από τον αρχαιολόγο Γ. Νάκα.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑΣ
Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών
ΕΚΕΦΕ "ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ"
153 10 Αγία Παρασκευή, Αττική
Τηλ. +30-210-6503389 & +30-210-6503350
Fax +30-210-6519430,
e-mail: maniatis@ims.demokritos.gr

Ημερομηνία: 4 Φεβρουαρίου 2013
Υποβολή δειγμάτων: κύριος Ηλίας Σπονδύλης, ΕΕΑ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΕ ^{14}C

ΘΕΣΗ: ΠΑΥΛΟΠΕΤΡΙ, ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Αριθμός Εργαστηρίου	Δείγμα	Είδος	Ηλικία ^{14}C (BP)	$\delta^{13}C$ (‰)	Βαθμονομημένη Ηλικία (BC)	Πιθανότητες (95,4%)
DEM – 2279	Αρ. Δ. 1103, Τομή 1, Στρώμα δεύτερο Βάθος: 0,7μ	Απανθρακωμένο Ξύλο	3262 ± 30	-23,75	1616 – 1489 π.Χ. 1481 – 1455 π.Χ.	(87,8%) (7,6)
DEM – 2280	Αρ. Λ. 1105, Τομή 1, Στρώμα δεύτερο Βάθος: 0,7μ	Απανθρακωμένο Ξύλο	3271 + 30	-23,66	1623 – 1492 π.Χ. 1478 – 1459 π.Χ.	(91,9%) (3,5%)

- Για τη βαθμονόμηση της ηλικίας χρησιμοποιήθηκε το OxCal v.4.1.5 (Bronk-Ramsey 2010) με το πιο πρόσφατο σετ δεδομένων του 2009 (Reimer et al, *Radiocarbon* **51**, nr. 4, 1111-1150, 2009).

Επεξεργασία δειγμάτων:
Μαριγώ Ειρήνη Κυριαζή

Δρ Γιάννης Μανιάτης
Υπεύθυνος Εργαστηρίου

Εικ. 12. Αποτελέσματα ραδιοχρονολόγησης από το ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

ΜΟΝΤΕΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΜΕ BAYESIAN ANALYSIS

Δεδομένου ότι τα δείγματα προέρχονται από το ίδιο περιεχόμενο χρησιμοποιήθηκε σαν συνθήκη στην ανάλυση ότι ανήκουν στην ίδια φάση.

Κωδικός δείγματος	Μοντελοποιημένες ηλικία με μία φάση (π.Χ.)	Πιθανότητες (95,4%)	Μέση τιμή (π.Χ.)
DEM-2279	**1615-1491**	92.3%	1544 ± 40
	1477-1461	3.1%	
DEM-2280	**1620-1492**	93,9%	1549 ± 38
	1474-1463	1,5%	

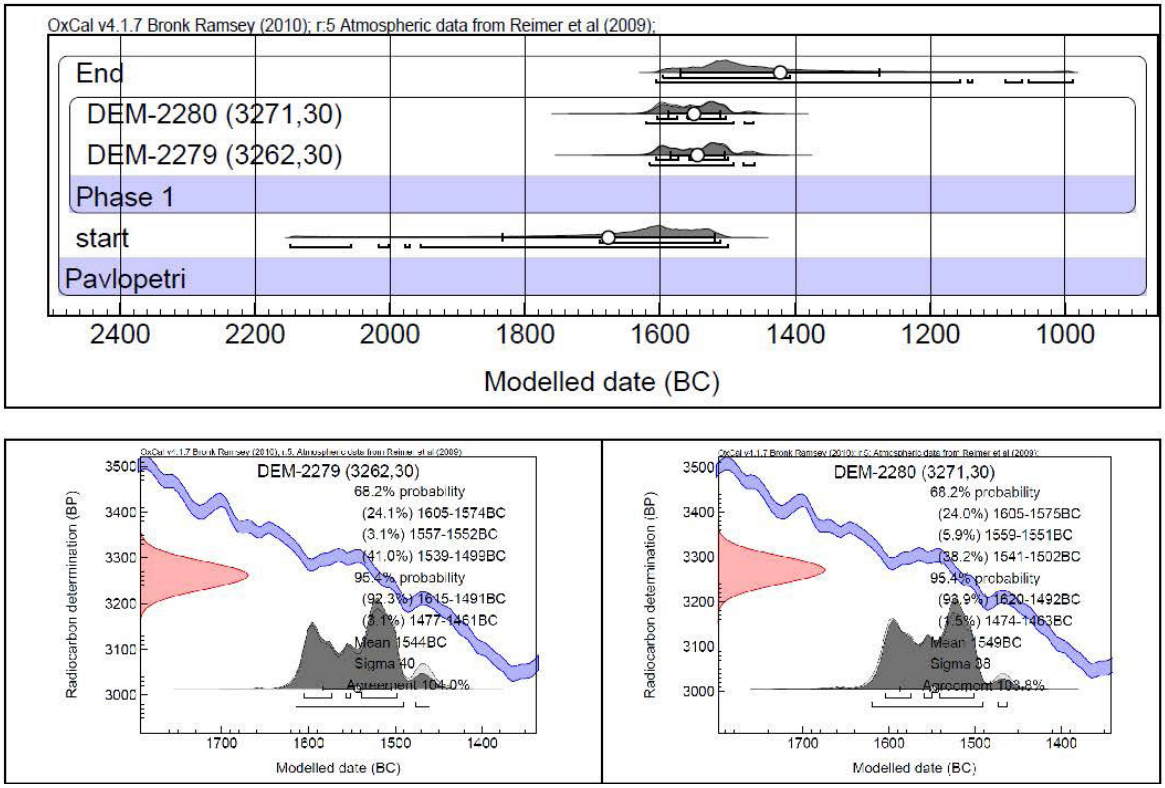

Εικ. 13. Μοντελοποίηση των αποτελεσμάτων της ραδιοχρονολόγησης.

Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Αρματοδρομία και συμπόσιο στη μετανακτορική Τίρυνθα[1]

Πάνος Βαλαβάνης

SUMMARY: CHARIOT-RACE AND FEASTING IN THE POST-PALATIAL TIRYNS

On a partly preserved amphoroid crater of the late pictorial style from the acropolis of Tiryns, there is one of the earliest chariot race representations in ancient Greek art. Behind chariots a sitting figure of undefined sex is depicted, holding a cylix in his/her raised right hand. So far, it is considered as a burial or ritual race taking place in front of a goddess, who is making a libation in honour of an important deceased person.
However, the place the vase was found, its sympotic character, the usual iconography of pictorial style vases, which to a great extent are a means of displaying aristocratic lifestyle, and the all recognizable part played by feasting in the creto-mycenaean society has led to a new interpretation.
We therefore believe that on the Tiryns' vase there is a narrative scene of facts related to one another, comprising typical functions of the post-palatial elite, which struggled for higher positions. Thus, the sitting figure with the raised cylix is considered a member of the new upper class, representing a symposium procedure. The rendering of the chariot race, in which the element of competition is particularly emphasized, shows a new perception about athletics, placed in the new social and cultural values of the 12th c. Tiryns.
The successful conclusion (the victory) of the competition is applauded with a feast and it is interesting that there is a combination of the cause for feast on the vase (victory in chariot race) with the illustration of the feast (symposium) itself, and indeed so on a symposium vase, through which this festivity is realized.

Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες παραστάσεις της τελευταίας φάσης του εικονιστικού ρυθμού («late pictorial» των Vermeule και Karageorghis[2]) βρίσκεται σε αγγείο της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (α' μισό 12ου αι. π.Χ.) από την Τίρυνθα, που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου. Πρόκειται για τμήμα από το σώμα αμφοροειδούς κρατήρα, που στον ώμο του φέρει αποσπασματική παράσταση συντεθειμένη από δύο θέματα (εικ. 1-2)[3].

Το πρώτο είναι αρματοδρομία τουλάχιστον τριών, και το πιθανότερο, τεσσάρων αρμάτων προς τα αριστερά και το δεύτερο μία ένθρονη μορφή, που παρίσταται πίσω από τα άρματα δίπλα στη λαβή του αγγείου (εικ. 3). Τα θέματα αυτά με τη συγκεκριμένη διάταξη συνυπάρχουν για πρώτη φορά στο ίδιο αντικείμενο ή έργο τέχνης. Ας τα δούμε:

Το πρώτο θέμα είναι μία από τις πρωιμότερες, απολύτως ασφαλείς παραστάσεις αρματοδρομίας στην κρητομυκηναϊκή εικονογραφία και κατ' επέκτασιν στην αρχαία ελληνική τέχνη. Η

---

1 Για πρώτη φορά επισκέφθηκα την Τίρυνθα ως φοιτητής το 1975 σε μια πανεπιστημιακή εκδρομή, από αυτές που με τόση επιτυχία οργάνωνε κάθε χρόνο και για περισσότερα από 40 χρόνια ο Καθ. Γ. Κορρές. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στους φίλους και συναδέλφους Χρήστο Μπουλώτη, Λευτέρη Πλάτωνα και Θόδωρο Ηλιόπουλο, με τους οποίους είχα συζητήσεις σχετικά με το θέμα. Ιδιαιτέρως στον Θόδωρο, που έθεσε στη διάθεσή μου την αδημοσίευτη ακόμη διατριβή του για την καθήμενη κρητομυκηναϊκή θεά. Επίσης για την παροχή φωτογραφιών, πληροφοριών και για κάθε είδους βοήθεια ευχαριστώ τους Έρη Λαιμού, Άλκηστη Παπαδημητρίου, Βίκυ Σαμπετάι, Μιχάλη Τιβέριο, Αλίκη Τσοτσορού, Ελένη Τίρκου, Νίνα Μπάκα και φυσικά την Έφη Μπαζιωτοπούλου. Η μελέτη της βιβλιογραφίας σταματά στο 2012-13, εκτός ελαχίστων συμπληρώσεων που έγιναν στην πρώτη διόρθωση, το 2015.

2 Vermeule και Karageorghis 1982, 120-149.

3 Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου αρ. κατ. 27656. Kilian 1980. Crouwel 1981, 165, αρ. V 51, εικ. 66. Vermeule και Karageorghis 1982, 230, αρ. XI, 19.1. Åkerström 1986, 145, εικ. 2 (τα άρματα λανθασμένα προς τα δεξιά). Younger 1995, 181, αρ. 181, πίν. 68b. Rehak 1995α, 108, πίν. 39a. Güntner 2000, 22, αρ. 17, 182 αρ. 190, 195, πίν. 5, 1a-b. Rystedt 2001, 398, πίν. 106b. Wright 2004α, 165, εικ. 17. Decker 2012, 20, πίν. 7. Παρά την αποσπασματικότητα του αγγείου, η παράσταση μπορεί να θεωρείται πλήρης.

σύμφωνη γνώμη της έρευνας βασίζεται αφενός στην απόδοση των ίππων εν πλήρει καλπασμώ, και αφετέρου στο γεγονός ότι στο άρμα επιβαίνει μία μόνο μορφή, ένας άοπλος ηνίοχος[4]. Ήδη από την ΥΕ Ι περίοδο έχουμε ενδείξεις τέλεσης αρματοδρομιών, κυρίως με βάση την απεικόνιση αγωνιστικού άρματος με ηνίοχο που κρατά *κέντρο*, σε χρυσό δαχτυλίδι από τα Αηδόνια που χρονολογείται γύρω στο 1500 π.Χ.[5]. Όμως η απόδειξη έρχεται με το συγκεκριμένο αγγείο από την Τίρυνθα, όπου εικονίζονται περισσότερα του ενός άρματα, μέσω των οποίων δηλώνεται καθαρά η έννοια του αγώνος και του ανταγωνισμού, που αποτελεί συστατικό στοιχείο της αθλητικής δραστηριότητας (εικ. 4)[6].

Το δεύτερο στοιχείο της παράστασης, η ανθρώπινη μορφή, κάθεται σε θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο, είναι ντυμένη με ποδήρες ένδυμα που φέρει στικτή παρυφή και με το υψωμένο δεξί κρατάει από το στέλεχος υψίποδη κύλικα[7]. Σημαντικό στοιχείο είναι η παρουσία επί του εδάφους, δίπλα στη μορφή, ενός λέβητα ή κρατήρα επί υποστατού. Η μορφή αυτή ερμηνεύεται συνήθως ως γυναικεία θεότητα, επί τη βάσει σύγκρισης με την καθήμενη θεά του δαχτυλιδιού της Τίρυνθος, της οποίας θεωρείται ως υστερομυκηναϊκή μετάπλαση, με βάση ότι φορά το ίδιο στικτό ποδήρες ένδυμα και κρατά αγγείο στο υψωμένο χέρι[8].

Πράγματι, η καθήμενη στάση είναι βασικό εκφραστικό μέσο της θείας υπόστασης στην κρητομυκηναϊκή εικονογραφία, χωρίς όμως να αποκλείεται παρόμοια απόδοση ιερέων/ειών ή/και ηγεμόνων, με αποτέλεσμα να μην είναι πάντοτε εύκολο να διακριθούν οι θεϊκές από τις ηγεμονικές θνητές μορφές[9]. Πιθανότατα αυτό να μην είναι τυχαίο αλλά επιλογή, με στόχο στη συνείδηση των υπηκόων να ταυτίζονται οι κατέχοντες την εξουσία με τους θεούς, από τους οποίους αυτή εκπορεύεται[10].

Στην κρητομυκηναϊκή εικονογραφία καθήμενοι αποδίδονται όχι μόνο μεμονωμένες μορφές αλλά και σύνολα ανθρώπων σε ζεύγη, που μάλιστα κάνουν την ίδια κίνηση με τη μορφή μας, δηλ. κρατούν κύλικα στο υψωμένο χέρι[11]. Οι μορφές αυτές ερμηνεύονται τα τελευταία χρόνια ως συμποσιαστές, άποψη που έχει αναπτυχθεί αφενός λόγω της στροφής της έρευνας προς λι-

---

4 Kilian 1980, 21-22. Laser 1987, 30. Evjen 1992, 99-100. Decker 1992, 130· 2012, 20. Για άλλες λιγότερο πιθανές παραστάσεις αρματοδρομίας στην κρητομυκηναϊκή τέχνη βλ. Crouwel 1981, 142, πίν. 52. Vermeule και Karageorghis 1982, 126, πίν. XI.19. Åkerström 1986. Μανακίδου 1994, 35, σημ. 1, 2. Ο Kilian (1980, 30) βλέπει στα κατάλοιπα του δίφρου του τελευταίου άρματος μπροστά στην καθήμενη μορφή όχι έναν αλλά δύο αναβάτες, ηνίοχο και οπλίτη, κάτι που δεν είναι σαφές στη νέα φωτογραφία του θραύσματος που επισυνάπτεται εδώ (εικ. 3). Αν η παρατήρηση του Kilian ισχύει, θα μπορούσε να δηλώνεται η ύπαρξη αγωνίσματος αποβάτη δρόμου. Για αντίστοιχο παράδειγμα στην ΥΓ εικονογραφία βλ. Reber 1999. Οι Vermeule και Karageorghis (1982, 126) θεωρούν ότι έχουμε δύο ομάδες αρμάτων ανά δύο, στη δεύτερη από τις οποίες οι ηνίοχοι φέρουν οπλισμό.

5 Βλ. Decker 2012, 20, εικ. 6. Τα άρματα στις παραστάσεις των πώρινων στηλών από τους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών δεν θεωρούνται πλέον αγωνιστικά. Βλ. Μανακίδου 1994, 35 σημ. 2.

6 Για τους τρόπους απόδοσης του ανταγωνισμού και της δραματικής έντασης του αγώνα στην εικονογραφία των ιστορικών χρόνων, βλ. Μανακίδου 1994, 28, 34-37. Ασφαλείς παραστάσεις ιππικών αγώνων με απεικόνιση προσπεράσματος ίππων ή αρμάτων έχουμε μόνον από το β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Βλ. Κεφαλίδου 2007, 216-217 και σημ. 46.

7 Για τον τύπο του καθίσματος, που πιθανότατα είναι φτιαγμένο από τρητό πλέγμα με ιμάντες βλ. Ηλιόπουλος 2011, 182, 347. Για τον τύπο της κύλικας βλ. Borgna 2004, 260, εικ. 13, αρ. 5. Ενδιαφέρον είναι γενικά ότι στην αιγαιακή εικονογραφία τα αγγεία κρατιούνται από το στέλεχος, σε αντίθεση με τους ανατολικούς πολιτισμούς. Βλ. σχετ. Yasur-Landau 2008, ιδ. 356, εικ. 68j.

8 Kilian 1980, 26-29. Rystedt 2001, 398. Wright 2004α, 164-165. Ηλιόπουλος 2011, 71, 113. Για τις καθιστές γυναικείες θεότητες, που ορίζονται ως «seated ladies» βλ. Crowley 2008, 76-83. Για τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά των θεοτήτων αυτών, που η δική μας μορφή δεν τα καλύπτει, βλ. Ηλιόπουλος 2011, 97-100. «Of unidentified sex» θεωρεί τη μορφή ο Rehak 1995α, 108. Πρβλ. και Wright 1996, 304.

9 Για το ζήτημα της διάκρισης των θεϊκών από τις θνητές μορφές βλ. Wright 2004α, 164-165 με βιβλιογραφία.

10 Βλ. το παράλληλο φαινόμενο που διαπιστώνεται στους τάφους των κρητομυκηναίων ηγεμόνων, οι οποίοι ήταν παραλλήλως ιερά και δέχονταν λατρεία για να συνδέουν στη συνείδηση των υπηκόων τούς κατέχοντες την εξουσία με τους θεούς. Πλάτων 2003, 352.

11 Younger 1995, 153. Ηλιόπουλος 2011, 94-95.

γότερο «θρησκευτικές» και περισσότερο πρακτικές ερμηνείες της εικονογραφίας και αφετέρου γιατί προσφάτως έχει δοθεί ιδιαίτερο βάρος στις εορταστικές - συμποτικές δραστηριότητες των κρητομυκηναϊκών ανακτόρων[12]. Τα συμπόσια θεωρείται ότι αποτελούσαν μία από τις κύριες λειτουργίες τους, όπως διαπιστώνεται από τους μεγάλους αριθμούς κυλίκων στο ανάκτορο της Πύλου, καθώς και από την συναναφορά αγγείων με έπιπλα στις μυκηναϊκές πινακίδες[13].

Οι γνωστότερες παραστάσεις μορφών καθήμενων σε πτυκτούς δίφρους σε αντωπά ζεύγη, που με το δεξί υψώνουν κύλικα και έχουν ερμηνευθεί ως συμποσιαστές είναι α. άνδρες εκατέρωθεν τριποδικού τραπεζιού στην τοιχογραφία της αίθουσας του θρόνου του ανακτόρου της Πύλου κάτω από τον κιθαριστή και την ταυροθυσία (εικ. 5) και β. γυναίκες που κάθονται εκατέρωθεν τραπεζιού υψώνοντας αγγεία στην τοιχογραφία των δίφρων (campstool fresco) του ανακτόρου της Κνωσού, που σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές παριστάνει συμπόσιο[14]. Μία απ' αυτές είναι και η «Παριζιάνα», η οποία σημειωτέον αποδίδεται σε μεγαλύτερη κλίμακα από τις υπόλοιπες. Τελευταία όλο και πληθαίνουν όσοι υποστηρίζουν ότι οι τοιχογραφίες με τις συμποσιακές σκηνές στους τοίχους συγκεκριμένων χώρων των ανακτόρων αντλούσαν την έμπνευσή τους από τις εορταστικές συγκεντρώσεις που ελάμβαναν χώραν εκεί[15].

Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις πιστεύεται ότι η καθήμενη στάση αποδίδει συμβολικά την εξουσία και την υψηλή θέση των εικονιζόμενων θνητών, θεωρώντας ότι στα γλέντια αυτά συμμετείχαν άτομα της ανώτερης τάξης, αξιωματούχοι κ.λπ. Χωρίς να αμφισβητείται η άποψη αυτή, δεν αποκλείεται η επιλογή της καθήμενης στάσης να είναι και ένας εικονιστικός τύπος για την απόδοση του συμποσίου, του χαρακτηριστικότερου στοιχείου της ευωχίας (γλεντιού), που είναι μια καθιστή διαδικασία. Η καθήμενη στάση συνδυάζεται με την ύψωση της κύλικας, που θα μπορούσαμε να την υποθέσουμε γεμάτη με κρασί εφόσον και στην αιγαιακή, όπως και στη μεταγενέστερη εικονογραφία των ιστορικών χρόνων, η έννοια της ευωχίας εικονογραφείται αποκλειστικά με σκηνές πότου[16].

Ο τρόπος που κρατιέται το αγγείο στις περισσότερες από τις παραστάσεις που είδαμε, μάς οδηγεί στο να την ερμηνεύσουμε ως μια χαρακτηριστική κίνηση πρόποσης, που εμφανίζεται σε συμποσιακό περιβάλλον (toasting movement)[17]. Η απεικόνιση και μνημειοποίηση της κίνησης αυτής, που πρωτοαπαντάται στον πρωτοκυκλαδικό πότη, έχει νόημα μόνον αν έπαιζε τον ίδιο ρόλο που παίζει και σήμερα, ως χαρακτηριστική κίνηση της συμποσιακής ευωχίας.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ο συνδυασμός αρμάτων και καθήμενης θεάς είχε οδηγήσει την έρευνα σε ερμηνεία της σκηνής του αγγείου από την Τίρυνθα ως αρματοδρομίας τελετουργικού ή ταφικού χαρακτήρα, με βάση

12 Για τις τελευταίες, πιο «πρακτικές» απόπειρες ερμηνείας της κρητομυκηναϊκής εικονογραφίας βλ. Güntner 2000, 197-198 με βιβλιογραφία. Για τη συμποσιακή δραστηριότητα στα ανάκτορα βλ. Rehak 1995α, 111-112. Younger 1995. Wright 1996. Hitchcock κ.ά. 2008. Wright 2004α, 2004β, 2004γ. Fox 2012. Lanuzza 2012, 262-263.

13 Για τις κύλικες που έχουν βρεθεί σε ανακτορικούς χώρους βλ. Shelton 2008, 226. Για αρχαιολογικά τεκμήρια εορτών και συμποσίων στα ανάκτορα Κνωσού, Γαλατά Πεδιάδος και Πετρά Σητείας, βλ. Sørensen 2012, 716-717 και γι αυτό της Πύλου βλ. Stocker και Davis 2004. Shank 2008, 101. Επιγραφικά τεκμήρια στο Wright 1996, 300-301. Palaima 2004. Ιδιαιτέρως για συναναφορά επίπλων με αγγεία στην πινακίδα Ta της Πύλου Palaima 2004, 232-234. Shelmerdine 2012. Lanuzza 2012, 262.

14 Η τοιχογραφία διασώζεται πολύ αποσπασματικά και οι προσπάθειες ερμηνείας της είναι ποικίλες: Rehak 1995α, 109-112. Wright 2004β, 161-164. Pini 2008, 253-254. Shank 2008, 101-102. Marakas 2010, 118-119. Lanuzza 2012. Ο Wright (1996, 295, 303) βλέπει στις παραστάσεις αυτές «a kind of protohistoric symposion».

15 Lanuzza 2012, 263. Έχει προταθεί επίσης η άποψη, ότι τα συμπόσια γίνονταν στο πλαίσιο διπλωματικών επαφών, «during a diplomatic summit meeting». Sørensen 2012, 715-717.

16 Weilhartner 2008, 411 σημ. 2. Το ίδιο ισχύει και για τα συμπόσια των ιστορικών χρόνων, με τη διαφορά ότι οι συμποσιαστές αποδίδονται όχι καθήμενοι αλλά ανακεκλιμένοι, πάντοτε με τα αγγεία του ποτού στα χέρια.

17 Για την κίνηση αυτή βλ. Yasur-Landau 2008, 356.

ανάλογες παραστάσεις αρμάτων σε σαρκοφάγους και στα πρωιμότερα αγγεία εικονιστικού ρυθμού, που παλαιότερα σχετίζονταν συνήθως με ταφικές πρακτικές. Η δε καθήμενη μορφή είχε θεωρηθεί θεά, που ετοιμάζεται να κάνει σπονδή προς τιμήν του νεκρού[18].

Το γεγονός όμως ότι το αγγείο προέρχεται από την ακρόπολη της Τίρυνθος θέτει υπό αμφισβήτησιν τον ταφικό χαρακτήρα του και δυσχεραίνει την ερμηνεία των σκηνών ως εκδηλώσεων προς τιμήν νεκρού[19]. Νομίζω ότι ο συνδυασμός του τόπου εύρεσης με το σχήμα και την εικονογραφία του αγγείου δίνουν τα στοιχεία μιας άλλης ερμηνευτικής προσέγγισης: Το σχήμα του αγγείου είναι συμποσιακό, ενώ και ο εικονιστικός ρυθμός με τον οποίο διακοσμείται σχετίζεται κυρίως με συμποσιακά αγγεία, τα οποία στον ελλαδικό χώρο ανευρίσκονται συχνότερα σε περιοχές ανακτόρων και ακροπόλεων[20].

Η παρουσία του εικονιστικού ρυθμού στην Ανατολική Μεσόγειο είναι εντονότερη απ' ό,τι στη μητροπολιτική Ελλάδα. Στην πρώτη κυριαρχούν οι αμφοροειδείς κρατήρες, τα κατεξοχήν συμποσιακά αγγεία, οι οποίοι διακοσμούνται σχεδόν κατά το 50% με πομπές αρμάτων[21]. Τα αγγεία αυτά θεωρούνται αγγεία επίδειξης και έτσι εξηγείται η απεικόνιση σ' αυτά σκηνών αρμάτων και ευωχίας, που αποτελούν χαρακτηριστικά του τρόπου ζωής των ανώτερων τάξεων[22]. Σε μερικά από τα συγκεκριμένα αγγεία, πίσω από το άρμα απεικονίζονται όρθιες ανθρώπινες μορφές και ανάμεσά τους συμποσιακά αγγεία, συνδυασμός που εμμέσως υποδηλώνει δημόσια τελετουργική πομπή ή παρέλαση, που ακολουθείται από συμπόσιο (εικ. 6)[23].

Τα δύο αυτά θέματα (άρματα και ευωχία με συμπόσιο) απεικονίζονται και στο δικό μας αγγείο με διαφορετικό τρόπο: Τα μεν άρματα σε αγωνιστικό στιγμιότυπο και όχι σε πομπικό σχηματισμό, το δε συμπόσιο όχι εμμέσως με την ένδειξη αγγείων αλλά με πραγματική παρουσία του συμποσιαστή. Νομίζω λοιπόν ότι και η δική μας παράσταση μπορεί να ενταχθεί στο ίδιο γενικό νοηματικό πλαίσιο με τα αγγεία του πρωιμότερου εικονιστικού ρυθμού, οι παραστάσεις του οποίου εντάσσονται, όπως είδαμε, στο πλαίσιο δραστηριοτήτων της άρχουσας τάξης «around drinking ceremonies and aristocratic life style»[24]. Θα μπορούσαμε δηλαδή να δεχθούμε ότι στο αγγείο από την Τίρυνθα έχουμε δύο παραστάσεις που χαρακτήριζαν τις δραστηριότητες της άρχουσας τάξης στην υστερομυκηναϊκή Ελλάδα: την αρματοδρομία και το συμπόσιο. Οι διαφορές που διαπιστώνονται στην απόδοση μεταξύ παραστάσεων της Ανατολικής Μεσογείου και της Μυκηναϊκής Ελλάδας δικαιολογούνται από την τοπική και χρονική απόσταση των μνημείων και ίσως υποδηλώνουν αλλαγές ή εξέλιξη είτε στο αγώνισμα της αρματοδρομίας είτε στην διαδικασία του συμποσίου[25].

Τη συμποσιακή ερμηνεία της σκηνής ενισχύει η απεικόνιση του λέβητα ή κρατήρα επί υποστατού, δίπλα στην καθήμενη μορφή. Η ύπαρξη του αγγείου έχει οδηγήσει σε ερμηνεία του ως βραβείου του αγωνίσματος, βασισμένη σε παράλληλα των ιστορικών χρόνων,

---

18 Kilian 1980, 31. Vermeule και Karageorghis 1982, 230, αρ. XI, 19.1. Decker 1982-83, 14-15. Reber 1999, 138. Decker 2012, 20. Πρβλ. και Vermeule 1979, 61-62. Για αντίστοιχη ταφική ερμηνεία στις παραστάσεις αρμάτων της γεωμετρικής τέχνης βλ. Μανακίδου 1994, 8.

19 Βάσιμες αντιρρήσεις αναπτύσσει και ο Güntner 2000, 198.

20 Steel 1999, 804-805. Σε ταφικό περιβάλλον πολύ περιστασιακά. Το ποσοστό των αγγείων εικονιστικού ρυθμού σε σχέση με τα υπόλοιπα της μυκηναϊκής κεραμικής παραγωγής είναι πολύ μικρό και είναι λογικό να δεχθούμε ότι πρόκειται για ιδιαίτερη ομάδα, που σχετίζεται με δραστηριότητες της ανώτερης τάξης.

21 Τα άλογα παρίστανται στατικά ή με ελαφρύ βηματισμό. Steel 1999, 807-808. Για αντίστοιχη απόδοση αλόγων με άρματα σε παραστάσεις των ιστορικών χρόνων βλ. Μανακίδου 1994, 62-63.

22 Steel 2004, 293-294. Σημειωτέον ότι και στην επανεμφάνιση του εικονιστικού ρυθμού κατά την ΥΓ περίοδο, διαπιστώνεται ότι «the Late Geometric elite employed figurative art to underline their social status». Βλ. τελευταία Gadolou 2011, 266 με βιβλιογραφία.

23 Για τα αγγεία αυτά και τη σημασία τους βλ. Wright 2004β, 168-169 και εικ. 18. Steel 2004.

24 Steel 1999, 806, η οποία εντάσσει σ' αυτό το ερμηνευτικό σχήμα και το αγγείο από την Τίρυνθα. Πρβλ. και Wright 2004β, 165.

25 Wright 2004β, 155. Για τις διαφορές μινωικών και μυκηναϊκών συμποσίων βλ. Borgna 2004.

ακόμα και στην υπόθεση ότι η μορφή θα μπορούσε να κάθεται *επάνω* στον τριποδικό λέβητα[26]. Νομίζω, όμως, ότι εδώ βρίσκεται *δίπλα* στη μορφή, και ενισχύει τον συμποσιακό χαρακτήρα της σκηνής. Πρόκειται για κατεξοχήν συμποτικό αγγείο, ο τρόπος απόδοσης του οποίου με περίγραμμα υποδηλώνει το ευγενές μέταλλο από το οποίο είναι κατασκευασμένο, πράγμα που μας κατευθύνει και πάλι σε ανακτορικό ή γενικότερα σε περιβάλλον υψηλής κοινωνικής τάξης[27].

Ένα σχετικό παράλληλο θα μπορούσαμε να δούμε σε αγγείο της ίδιας περιόδου από το Λευκαντί (εικ. 7), όπου δίπλα σε παρόμοια καθήμενη μορφή απεικονίζεται με περίγραμμα κρατήρας και, πάνω στο σώμα του, κύλικα. Ασχέτως με τις επιφυλάξεις της έρευνας για το αν στο συγκεκριμένο αγγείο απεικονίζεται λατρευτική ή κοσμική σκηνή[28] (άλλωστε δεν είναι εύκολο να γίνει διάκριση σε τόσο αποσπασματικές παραστάσεις αυτή την εποχή) νομίζω ότι πρόκειται εδώ για κατεξοχήν δήλωση των δύο ακραιφνώς συμποσιακών αγγείων.

Η έρευνα αποδέχεται ομοφώνως την προέλευση των εικονιστικών θεμάτων της μικρής τέχνης (αγγειογραφία, σφραγιδογλυφία) από τη μεγάλη, και κυρίως από τον τοιχογραφικό διάκοσμο των κρητομυκηναϊκών ανακτόρων[29]. Η παράσταση του αγγείου από την Τίρυνθα θα μπορούσε να ερμηνευθεί υπό το αυτό πρίσμα: Όπως είδαμε, στην τοιχογραφία των δίφρων η «Παριζιάνα» αποδίδεται σε μέγεθος μεγαλύτερο των άλλων μορφών, γεγονός που θεωρήθηκε ότι δηλώνει πως η μορφή είναι ιέρεια ή βασίλισσα, που εποπτεύει όλη την εορταστική και συμποτική διαδικασία[30]. Έχει υποστηριχθεί επίσης, ότι ο θρόνος στα μυκηναϊκά ανάκτορα προοριζόταν για τη βασίλισσα, η οποία ενσαρκώνει τη θεότητα και αποτελεί την καρδιά του ανακτόρου, και ακόμη ότι οι αίθουσες του θρόνου λειτουργούσαν και ως χώροι συμποσίων[31].

Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι και στο δικό μας αγγείο έχουμε αντανάκλαση θέματος από τη μεγάλη τέχνη και ότι ο αγγειογράφος, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο pars pro toto, απέδωσε μια παράσταση συμποσίου συντετμημένη στο έπακρον, δηλ. στο ένα άτομο. Το άτομο αυτό, που εκπροσωπεί όλη τη διαδικασία, θα μπορούσε να είναι η αντίστοιχη βασίλισσα ή ιέρεια της τοιχογραφίας, αν πρόκειται πράγματι για θηλυκή οντότητα[32]. Το γεγονός ότι η μορφή μας κάθεται σε θρόνο, εν αντιθέσει με τους δίφρους των τοιχογραφιών, θα μπορούσε να δηλώνει είτε τη διάκρισή της από τους υπόλοιπους συμποσιαστές είτε να σημαίνει γενικό-

---

26 Βλ. Crouwel 2006, 240. Ηλιόπουλος 2011, 270. Δεν είναι δυνατόν η μορφή να κάθεται στον τρίποδα, γιατί το κάθισμα φέρει σαφώς ερεισίνωτο (βλ. εικ. 3) που δεν μπορεί να προσαρμοστεί στον τρίποδα. Για τους τρίποδες και λέβητες ως βραβεία σε αθλητικούς αγώνες των ιστορικών χρόνων βλ. Μανακίδου 1994, 53-57. Κεφαλίδου 1996, 104-109. Gadolou 2011, 258-263.

27 Για το σχήμα του κρατήρα σε σχέση με το κρασί κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους βλ. Wright 1996, 303-304. Για τη χρήση αγγείων από πολύτιμα μέταλλα στα μυκηναϊκά συμπόσια και τη σημασία τους βλ. Whittaker 2008, 95. Για παραστάσεις τριποδικών λεβήτων στην κρητομυκηναϊκή εικονογραφία με ψηλά πόδια που δεν μοιάζουν με του δικού μας αγγείου βλ. Wright 2004β, 158-160. Shank 2008, 99, πίν. 15,2. Pini 2008, 252-253, πίν. 51a, b από τοιχογραφία της Αγ. Ειρήνης Κέας. Πρβλ. παράσταση τριποδικού αγγείου που αποδίδεται με σκιαγραφία, άρα μάλλον πήλινο, σε όστρακο σύγχρονου με το δικό μας αγγείου, επίσης από την Τίρυνθα. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998.

28 Crouwel 2006, 240-241.

29 Για το θέμα της σχέσης της μεγάλης τέχνης με τη μικρή βλ. Πλάτων 1959, 331-334. Wright 1996, 304. Steel 1999, 806. Güntner 2000, 198. Rystedt 2001. Πλάτων 2003, 353. Ηλιόπουλος 2011, 95. Μπουλώτης 2013, 106. Για πιθανές παραστάσεις ίππων, αρμάτων και ίσως αρματοδρομιών σε σπαράγματα τοιχογραφιών βλ. Kilian 1980, 21. Wright 2004β, 158 σημ. 109.

30 Πλάτων 1959. Rehak 1995α, 111-112, 117.

31 Για το θέμα βλ. Rehak 1995α, 111-112, 117. Πλάτων 2003, 353. Marakas 2010, 118-119. Lanuzza 2012, 263. Sørensen 2012, 715.

32 Βέβαια, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, στις σχετικές εκδηλώσεις του ανακτόρου «prominent among the participants were [...] the wanax and the lawagetas». Palaima 2004, 234-235. Αν η καθήμενη μορφή στο αγγείο μας είναι ανδρική, τότε θα μπορούσε να ήταν ο wanax αλλά σε μια τέτοια περίπτωση θα είχαμε την πρώτη παράσταση καθήμενου μυκηναίου άνακτος στην κρητομυκηναϊκή εικονογραφία. Για το ζήτημα της [μη] απεικόνισης του μυκηναίου άνακτος βλ. Rehak 1995α, 112-117. Davis 1995.

τερα συμπόσιο στο εσωτερικό του ανακτόρου αντί ενός υπαίθριου χώρου, που ίσως δηλώνουν οι εύκολα μεταφερόμενοι (πτυκτοί ;) δίφροι[33].

Αυτές ήταν οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της παράστασης του οστράκου από την Τίρυνθα το 2012, όταν πρωτοασχοληθήκαμε με το θέμα. Δηλαδή η ερμηνεία του στο πλαίσιο των ενδείξεων που παρείχαν τα κείμενα και η εικονογραφία της ανακτορικής περιόδου. Όμως, το αγγείο δημιουργήθηκε στην Τίρυνθα κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, μέσα στον 12ο αι., σε μια εποχή που το ανακτορικό σύστημα είχε καταρρεύσει και νέες δομές εξουσίας και κοινωνικής συγκρότησης είχαν αναφυεί: Όπως αναφέρουν τελευταία οι Maran και Mühlenbruch, στη μετανακτορική Τίρυνθα η κοινωνική δομή έγινε πολύ πιο ευέλικτη και διευρύνθηκαν τα μέλη της ελίτ που είχαν τη δυνατότητα εμπλοκής στη λήψη αποφάσεων[34]. Θα πρέπει, λοιπόν, να δούμε την παράσταση υπ' αυτό το νέο πρίσμα:

Όπως είδαμε, στο αγγείο είναι ιδιαίτερα τονισμένο το αγωνιστικό και κατ' επέκτασιν το νικητήριο στοιχείο, κάτι που δεν υπάρχει στα αγγεία με άρματα της προηγούμενης περιόδου. Επίσης, με βάση και τα νέα δεδομένα της μετανακτορικής περιόδου που είδαμε, οι γιορτές με συμπόσια δεν θα ήταν προνόμιο μόνο των ανακτόρων αλλά θα μπορούσαν να γίνονται και από ιδιώτες και ομάδες υψηλής κοινωνικής τάξης και με αφορμές όχι πάντοτε λατρευτικές[35].

Έτσι, βασιζόμενοι σε αυτά τα δύο στοιχεία, εκτός από μια γενική «expression of aristocratic lifestyle», θα μπορούσαμε στην παράσταση του αγγείου μας να δούμε μια νέα, περισσότερο τονισμένη μορφή αθλητικής δραστηριότητας, η οποία τώρα συνοδεύεται ή ακολουθείται από συμποσιακή ευωχία. Αφορμή για τη δημιουργία του αγγείου και της εικόνας που φέρει θα μπορούσε να ήταν κάποιο συγκεκριμένο γεγονός, όπως για παράδειγμα η νίκη στην αρματοδρομία ενός μέλους της νέας αριστοκρατικής τάξης της Τίρυνθος. Τέτοιοι αγώνες θα μπορούσαν να είναι μέσον συσχετισμού της με το ανακτορικό παρελθόν ή/και ένδειξη επαφών με απομακρυσμένες περιοχές, όπως π.χ. η Κύπρος, στην οποία είδαμε ότι υπάρχει ήδη έντονη παρουσία του εικονιστικού ρυθμού με αντίστοιχη θεματογραφία[36]. Υπ' αυτό το πρίσμα θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε και την παράσταση της αρματοδρομίας στο αγγείο από την Τίρυνθα. Το δε συμπόσιο που υποδηλώνεται με απόλυτη σύντμηση στο αγγείο μας θα μπορούσε να είναι μία από τις ceremonial feastings, για τις οποίες υπάρχουν αρκετά αρχαιολογικά τεκμήρια στην ίδια την ακρόπολη της ΥΜ Τίρυνθας[37].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο αγγείο από την Τίρυνθα δεν έχουμε αγώνισμα και σπονδή προς τιμήν κάποιου νεκρού αλλά μια αφηγηματική σκηνή με διαδοχή γεγονότων, που σχετίζονται μεταξύ τους και αποτελούσαν χαρακτηριστικές εκδηλώσεις της υστερομυκηναϊκής υψηλής κοινωνίας: αγώνα αρματοδρομίας και συμπόσιο. Η ευωχία, που προφανώς έρχεται ως επιστέγασμα της αθλητικής νίκης απεικονίζεται εδώ σε απόλυτη σύντμηση: Με έναν μόνο συμποσιαστή, τον

33 Για τον συσχετισμό των δίφρων με outdoor events, βλ. Shank 2008, 101. Ηλιόπουλος 2011, 177-179.

34 Mühlenbruch 2015, 139. Maran 2015, *passim* και ιδ. 285.

35 Για το θέμα βλ. Wright 2004β, 155, 160-161. Pini 2008, 249. Shelmerdine 2008, 402, 408.

36 Για προσπάθειες των νέων ελίτ το «gain reputation [...] by drawing on their relation to distant elites» βλ. Maran 2015, 285, και ιδιαιτέρως για τις σχέσεις με την Κύπρο, σημ. 84. Ο αγώνας αυτός ίσως να αποτελούσε δοκιμασία στο πλαίσιο κάποιας μυητικής τελετής ή διαβατηρίου εθίμου, η επιτυχής έκβαση των οποίων (νίκη) γνωρίζουμε ότι συνοδευόταν από εορταστικές-συμποσιακές εκδηλώσεις. Säflund 1987. Wright 1996, 300, 307· 2004β, 136. Lebessi κ.ά. 2004, 17. Papageorgiou 2008. Platon 2008. Marakas 2010, 118-119. Για το είδος και τον χαρακτήρα των αθλητικών δραστηριοτήτων κατά την κρητομυκηναϊκή περίοδο βλ. Evjen 1992, 97-100 και τελ. Lebessi κ.ά. 2004, 11-14, 17. Platon 2008.

37 Βλ. Maran 2012, 126-129. Για σχετικές δραστηριότητες στην Τίρυνθα την εποχή δημιουργίας του αγγείου βλ. τελ. Mühlenbruch 2015.

σημαντικότερο εκπρόσωπο της όλης διαδικασίας. Σε μια τέτοια περίπτωση, εδώ έχουμε την αρχαιότερη απεικόνιση τέτοιας δραστηριότητας στην αγγειογραφία της μητροπολιτικής Ελλάδος, λίγο νεώτερη από τις τοιχογραφίες των ανακτόρων αλλά και από τις με έμμεσο τρόπο αποδοσμένες σκηνές ευωχίας στα αγγεία εικονιστικού ρυθμού από την Ανατολική Μεσόγειο.

Στο αγγείο από την Τίρυνθα τονίζεται ιδιαιτέρως το αγώνισμα και η άμιλλα, για να αναδειχθεί πιθανότατα το στοιχείο του ανταγωνισμού και της νίκης. Έχουμε λοιπόν μια νέα μορφή απόδοσης της αγωνιστικής δραστηριότητας, άγνωστη μέχρι τώρα στις παρόμοιες σκηνές της κρητομυκηναϊκής εικονογραφίας. Το νέο πνεύμα που την χαρακτηρίζει θα μπορούσε να συσχετιστεί με τις νέες κοινωνικές δομές που ακολούθησαν την καταστροφή του ανακτόρου, στις οποίες διευρύνονται τα στρώματα των προνομιούχων ομάδων, που προσπαθούν με διάφορους τρόπους να ενισχύσουν τις διεκδικήσεις τους στην μετανακτορική Τίρυνθα. Η αρματοδρομία θα μπορούσε να είναι τρόπος συσχετισμού με το ανακτορικό παρελθόν ή/και με απομακρυσμένες περιοχές, όπως η Κύπρος. Ενδιαφέρον είναι ότι στο αγγείο παριστάνεται συνδυασμός της αιτίας της ευωχίας (νίκη σε αρματοδρομία) με την ίδια την απεικόνιση της ευωχίας (συμπόσιο) και μάλιστα πάνω σε ένα συμποσιακό αγγείο, διά του οποίου υλοποιείται η ευωχία αυτή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Åkerström, Å. 1986. «A Mycenaean Pictorial Vase fragment from Tiryns.» Στο *Φίλια Ἔπη. Ἀφιερωματικὸς τόμος εἰς Γ.Ε. Μυλωνᾶν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ του ἔργου*, 144-147. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 103. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Andreadaki-Vlazaki, M., G. Rethemiotakis, και N. Dimopoulou-Rethemiotaki, επιμ. 2008. *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 3000-1100 B.C. Essays*. New York: Onassis Public Benefit Foundation.

Borgna, E. 2004. «Aegean Feasting. A Minoan perspective.» Στο Wright 2004γ, 247-279.

Coulson, W., και H. Kyrieleis, επιμ. 1992. *Proceedings of an international Symposium on the Olympic Games.* Athens: DAI Athen.

Crouwel, J. 1981. *Chariots and other Means of Land Transport in Bronze Age Greece.* Amsterdam: Allard Pierson Museum.

_____. 2006. «Late Mycenaean Pictorial Pottery.» Στο *Lefkandi.* Vol. IV, *The Bronze Age*, επιμ. D. Evely, 233-255. London: British School at Athens.

Crowley, J. 2008. «In Honour of the Gods – But which Gods? Identifying Deities in Aegean Glyptic.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 75-88.

Davis, E.N. 1995. «Art and Politics in the Aegean. The missing Ruler.» Στο Laffineur και Niemeier 1995, 11-20.

Decker, W. 1982-83. «Die mykenische Herkunft der griechischen Totenagons.» *Stadion* 8-9:1-24.

_____. 1992. «Zum Wagenrennen in Olympia. Probleme der Forschung.» Στο Coulson και Kyrieleis 1992, 129-138.

_____. 2012. *Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen.* 2η έκδοση. Hildesheim: Arete Verlag.

Evjen, H. 1992. «The Origins and Functions of formal athletic Competition in the Ancient World.» Στο Coulson και Kyrieleis 1992, 95-104.

Fox, R.S. 2012. *Feasting Practices and Changes in Greek Society from the late Bronze Age to the Early Iron Age.* Oxford: Archaeopress.

Gadolou, A. 2011. «A late Geometric Architectural Model with figure Decoration from ancient Helike, Achaia.» *BSA* 106:247-273.

Güntner, W. 2000. *Tiryns, Forschungen und Berichte.* Band XII, *Figürlich bemalte mykenische Keramik aus Tiryns.* Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.

Hägg, R. 1990. «The role of libation in Mycenaean Ceremony and Cult.» Στο *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*, *Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June, 1988*, επιμ. R. Hägg και G.C. Nordquist, 177-184. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Hitchcock, L., R. Laffineur, και J. Crowley, επιμ. 2008. *DAIS. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre égéenne internationale, University of Melbourne, Centre for*

Classics and Archaeology, 25-29 March 2008. Aegaeum 29. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.

Ηλιόπουλος, Θ. 2011. «Η καθήμενη κρητομυκηναϊκή θεά και η επιβίωσή της κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κεφαλίδου, Ε. 1996. *Νικητής. Εικονογραφική μελέτη του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού.* Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.

_____. 2004. «Νικητήρια και επινίκια.» Στο *Αγών*, επιμ. Ν. Καλτσάς, 70-91. Αθήνα: ΥΠΠΟ.

_____. 2007. «Γεωμετρικά και Αρχαϊκά έπαθλα, Κείμενα, ευρήματα, εικονογραφία (8ος-7ος αι. π.Χ.).» Στο *Άθλα και έπαθλα στα Ομηρικά έπη. Από τα Πρακτικά του Ι' συνεδρίου για την Οδύσσεια (15-19 Σεπτεμβρίου 2004)*, επιμ. Μ. Παΐζη Αποστολοπούλου, Α. Ρεγκάκος, και Χ. Τσαγγάλης, 203-229. Ιθάκη: Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών.

Kilian, K. 1980. «Zur Darstellung eines Wagenrennens aus spaetmykenischer Zeit.» *AM* 95:21-31.

Laffineur, R., και W.D. Niemeier, επιμ. 1995. *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*. *Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994. Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.

Lanuzza, V. 2012. «Dressing priestly shoulders. Suggestion from the Campstool fresco.» Στο Nosch και Laffineur 2012, 255-264.

Laser, S. 1987. *Sport und Spiel. ArchHom* T. Goettingen: Vanderhoeck & Ruprecht.

Lebessi, A., P. Muhly, και G. Papasavvas. 2004. «The runner's ring. A Minoan athlete's dedication at the Syme sanctuary, Crete.» *AM* 119:1-31.

Μανακίδου, Ε. 1994. *Παραστάσεις με άρματα (8ος-5ος αι. π.Χ.). Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους*. Αθήνα: εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Marakas, G. 2010. *Ritual Practice between the Late Bronze Age and Protogeometric Periods of Greece*. *BAR* 2145. Oxford: Archaeopress.

Maran, J. 2012. «Ceremonial Feasting equipment, social space and interculturality in Post-Palatial Tiryns.» Στο *Materiality and Social Practice. Transformative capacities of Intercultural Encounters*, επιμ. J. Maran και W. Stockhammer, 121-136. Oxford: Oxbow Books.

_____. 2015. «Tiryns and the Argolid in Mycenaean times. New clues and interpretations.» Στο Schallin και Tournavitou 2015, 277-293.

Miller, S.G. 2009. *The Berkeley Plato. From neglected relic to ancient treasure.* Berkeley: California University Press.

Μπουλώτης, Χ. 2013. «Ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν στὸ θρησκευτικὸ κέντρο. Ὁ σηματοδοτικὸς λόγος τῶν τοιχογραφιῶν.» Στο *Γεώργιος Μυλωνᾶς. Βίος καὶ ἔργο*, 85-128. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 290. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Mühlenbruch, T. 2015. «Power and Cult in LH IIIC Tiryns.» Στο Schallin και Tournavitou 2015, 131-141.

Nordquist, G. 2008. «Feasting. Participation and Performance.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 105-112.

Nosch, M.L., και R. Laffineur, επιμ. 2012. *KOSMOS. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Aegaeum* 33. Liège: Peeters.

Palaima, T. 2004. «Sacrificial Feasting in the Linear B Documents.» Στο Wright 2004γ, 217-246.

Papageorgiou, I. 2008. «Children and Adolescence in Minoan Crete.» Στο Andreadaki-Vlazaki κ.ά. 2008, 89-95.

Pini, I. 2008. «Are there any Representations of Feasting in the Aegean Bronze Age ?» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 249-258.

Platon, L. 2008. «Athletes and Sports.» Στο Andreadaki-Vlazaki κ.ά. 2008, 96-99.

Πλάτων, Ε. 2003. «Το ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου κάτω από ένα νέο σημασιολογικό πρίσμα.» Στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 331-366. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε..

Πλάτων, Ν. 1959. «Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς μινωικῆς τοιχογραφίας. Β'. Ἡ τοιχογραφία τῆς προσφορᾶς σπονδῶν.» *ΚρητΧρον* 13:319-345.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1998. «Όστρακο με εικονιστική παράσταση από την Προϊστορική συλλογή του Μουσείου του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της τέχνης.» *ΑΔ* 53Α:101-112.

Reber, K. 1999. «Apobaten auf einem geometrischen Amphorenhals.» *AntK* 42:126-141.

Rehak, P. 1995α. «Enthroned figures in Aegean art and the Function of the Mycenaean Megaron.» Στο Rehak 1995β, 95-118.

_____, επιμ. 1995β. *The Role of the ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion Presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of American New Orleans 1992*. *Aegaeum* 11. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.

Rystedt, E. 2001. «A new (old) Mycenaean Scene of Worship.» Στο *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000*, επιμ. R. Hägg και R. Laffineur, 393-399. *Aegaeum* 22. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.

Säflund, K. 1987. «The *Agoge* of the Minoan youth as reflected by palatial Iconography.» Στο *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 227-233. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Schallin, A.L., και I. Tournavitou, επιμ. 2015. *Mycenaeans up to date*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Shank, E. 2008. «Decorated Dining Halls.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 97-104.

Shelmerdine, C. 2008. «Host and Guest at a Mycenaean Feast.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 401-410.

_____. 2012. «Mycenaean Furniture and Vessels, Text and Image.» Στο Nosch και Laffineur 2012, 685-695.

Shelton, K. 2008. «Drinking, Toasting, Consumption and Libation, Late Helladic IIIA Pottery and a Cup for every Occasion.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 221-228.

Sørensen, A.H. 2012. «A toast to Diplomacy! Cups in Diplomacy and Trade. The case of Minoica in Cyprus and the Levant, 2000-1500 BC.» Στο Nosch και Laffineur 2012, 705-723.

Steel, L. 1994. «A Mycenaean Chariot Krater from Cyprus.» *BSA* 89:201-213.

_____. 1999. «Wine Kraters and Chariots. The Mycenaean Pictorial Style reconsidered.» Στο *Meletemata. Studies in the Aegean Archaeology presented to M.H. Wiener as he enters his 65 years*, επιμ. P. Betancourt κ.ά., 803-811. *Aegaeum* 20. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas.

_____. 2004. «A goodly Feast. A cup of mellow wine. Feasting in Bronze Age Cyprus.» Στο Wright 2004γ, 281-300.

Stocker, S.R., και J. Davis. 2004. «Animal sacrifice, Archives and Feasting in the Linear B Documents.» Στο Wright 2004γ, 179-195.

Ulf, C., και I. Weiler. 1980. «Der Ursprung der antiken Olympischen Spiele in der Forschung.» *Stadion* 6:1-38.

Vermeule, E. 1979. *Aspects of Death in early Greek Art and Poetry.* Berkeley: Unversity of California Press.

Vermeule, E., και V. Karageorghis. 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting.* Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Weilhartner, G. 2008. «Some Observations on the Commodities in the Linear B Tablets referring to Sacrificial Banquets.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 411-427.

Whittaker, H. 2008. «The role of Drinking in Religious Ritual in the Mycenaean Period.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 89-96.

Wright, J.C. 1996. «Empty Cups and Empty Jugs. The Social Role of Wine in Minoan and Mycenaean Societies.» Στο *The Origins and Ancient History of Wine*, επιμ. P. McGovern, S. Fleming, και S. Katz, 287-309. Amsterdam: Gordon & Breach.

_____. 2004α. «The Mycenaean Feast. An Introduction.» Στο Wright 2004γ, 121-132.

_____. 2004β. «A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society.» Στο Wright 2004γ, 133-178.

_____, επιμ. 2004γ. *The Mycenaean Feast*. *Hesperia* 73 (2). Princeton: American School of Classical Studies.

Yasur-Landau, A. 2008. «Hard to handle. Aspects of Organization in Aegean and Near Eastern Feasts.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 353-358.

Younger, J.G. 1995. «The Iconography of Rulership in the Aegean: a Conspectus.» Στο Rehak 1995β, 151-211.

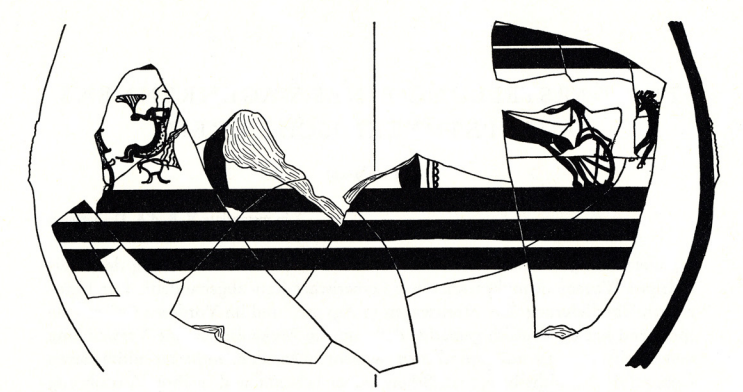

Εικ. 1. Σχέδιο της παράστασης του αμφοροειδούς κρατήρα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ναυπλίου αρ. 27656 (από Kilian 1980, εικ. 1).

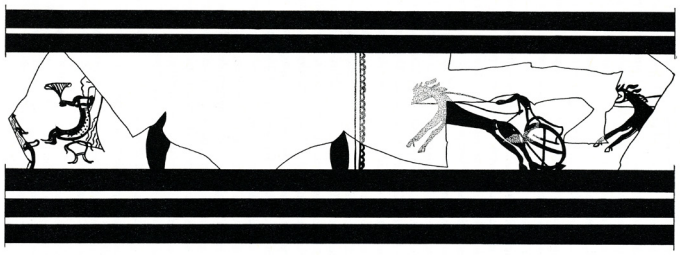

Εικ. 2. Σχέδιο του αναπτύγματος της παράστασης της εικ. 1 (από Kilian 1980, εικ. 2).

Εικ. 3. Φωτογραφία της καθήμενης μορφής του αγγείου της εικ. 1 (ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδος).

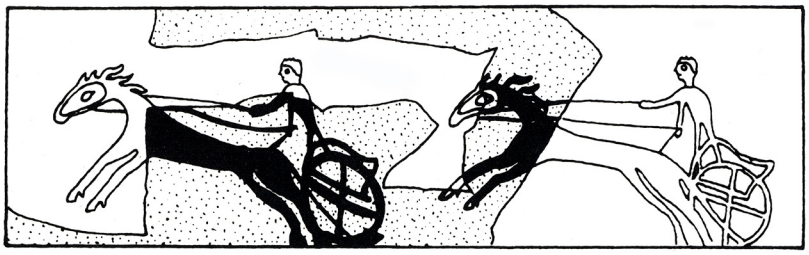

Εικ. 4. Συμπληρωμένο σχέδιο της παράστασης αρματοδρομίας του αγγείου της εικ. 1 (από Decker 1992, πίν. 59,2).

Εικ. 5. Σχέδιο από τοιχογραφία της αίθουσας του θρόνου του ανακτόρου της Πύλου, με αντωπά ζεύγη συμποσιαστών (από Wright 2004α, 163, εικ. 13).

Εικ. 6. Σχέδιο παράστασης κρατήρα εικονιστικού ρυθμού από την Έγκωμη, με σκηνή πομπής με άρμα, πεζούς και συμποσιακά αγγεία (από Wright 2004α, 169, εικ. 18).

Εικ. 7. Σχέδιο οστράκου κρατήρα από το Λευκαντί, με παράσταση κρατήρα και κύλικας δίπλα σε καθήμενη μορφή (από Crouwel 2006, πίν. 71).

Ο εμπορικός και ναυτικός προσανατολισμός του βασιλείου της Πύλου

Ιωάννα Βουρεξάκη

SUMMARY: THE MERCANTILE AND NAVAL ORIENTATION OF THE KINGDOM OF PYLOS

During the LH III period in the Southwestern Peloponnese flourished a political entity with the palace at Ano Englianos, better known as the palace of Nestor at Pylos, as its administrative center. This palace acted as an organizer and coordinator of local industrial production, as well as an international maritime center of importing and exporting commercial activities. Imported items and commodities from all over the Mediterranean confirm the existence of numerous contacts. Moreover, the evidence of the Linear B tablets is also enlightening about the industrial activities taking place. Pottery, perfumed oils, metal workings, woolen and linen textiles were among these transactions. In return, the kingdom was supplied with the necessary primary materials, especially metals, copper and tin.

The Linear B tablets which also reveal the military – naval side of the organization of the kingdom are the "rowers" tablets, the "coast-guard" tablets and, lastly, the famous Vn 46 and Vn 897 tablets.

If the kingdom fell after an attack that also led to the destruction by fire of the palace at Ano Englianos, it is more plausible that this attack came from the sea, probably from the Messenian gulf, where the defense was weak.

Iconographic finds such as fragments of wall-paintings of ships, dolphins, and stars, all coming from the palace, also attest to the will of the people of Pylos to project the symbols of their naval power through decoration. From nearby the palace, the site of Tragana comes the famous LH IIIC depiction of a ship on a pyxis with characteristics displaying the new morphology of ships evolving during this period. In historical times, memory of the naval power of Pylos is also documented in Homer's *Odyssey* .

Geoarchaeological research of the area around the palace (1991-95) by E. Zangger and his team led to the discovery –according to the investigator– of the oldest (1350-1300 B.C.) artificial harbor of Europe, in the estuary of the river Selas. Although more research is needed to prove this theory, we can understand the need of the people of Pylos for a harbor only 3 kilometers away from the palace.

Finally, the selection itself of the site at Ano Englianos for the palace, at a place that surveys the sea traffic of the west coast, near the natural harbors of Voidokoilia and the gulf of Navarino, reinforces the idea of the mercantile and naval "orientation" of the kingdom.

Στην περιοχή της Μεσσηνίας, στη Ν.Δ. πλευρά της Πελοποννήσου, τα παλαιότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας χρονολογούνται στην Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή, ενώ σε πολλές θέσεις η κατοίκηση ανάγεται στη Νεολιθική εποχή[1]. Η μορφολογία του εδάφους ήταν αυτή που καθόριζε, σε μεγάλο βαθμό, την επιλογή των θέσεων εγκατάστασης. Όμως σημαντικό ρόλο πρέπει να διαδραμάτιζε και η δυνατότητα συμμετοχής σε δίκτυα επαφών και ανταλλαγών. Ήδη από την Τελική Νεολιθική περίοδο υπάρχουν σαφείς ενδείξεις εμπορικών επαφών με την ανατολική ακτή της ηπειρωτικής Ελλάδος, όπως και με τη νήσο Μήλο[2]. Κατά την Εποχή του Χαλκού, στο δυτικό τμήμα της Μεσσηνίας, προτιμώνται για κατοίκηση οι ακτές και η εύφορη ενδοχώρα κοντά σ' αυτές, ενώ στο ανατολικό επιλέγονται για εγκατάσταση και θέσεις πιο απομακρυσμένες από τη θάλασσα, όπως αυτές στην κοιλάδα του ποταμού Παμίσου[3]. Στη

1 Davis κ.ά. 1997, 414-417.

2 Korres 1993, 231 σημ. 11.

3 Davis κ.ά. 1997, 417-419, 430-434 για ΠΕ, και 419-423, 434-445 για ΜΕ-ΥΕ ΙΙ. Επίσης Kilian 1984, 59.

διάρκεια της Πρωτοελλαδικής εποχής, ενδεικτική είναι η προτίμηση για παράλιες θέσεις και τη μείζονα περιοχή τους (έως 5 χλμ.)[4], ενώ τα πολιτισμικά στοιχεία υποδηλώνουν ότι κατά την Πρωτοελλαδική ΙΙ εποχή η Μεσσηνία συμμετέχει ενεργά στην «Πρωτοελλαδική Κοινή»[5]. Η μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού είναι ομαλή και ανοδική. Οι μεγάλες ποσότητες χρυσού, που βρέθηκαν στους θολωτούς τάφους της ΥΕ Ι-ΙΙ περιόδου, φανερώνουν ότι η περιοχή είχε φθάσει σε σημαντική οικονομική ευημερία, τέτοια που οδήγησε τους ερευνητές να την αποκαλέσουν «Μυκήνες της Δυτικής Πελοποννήσου»[6].

Ενδείξεις για πρώιμες επαφές της Μεσσηνίας με μακρινές περιοχές κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ περίοδο αποτελούν αντικείμενα εισηγμένα από την Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία σε θέσεις, όπως η Κουκουνάρα, το Μυρσινοχώρι, ο Επάνω Εγκλιανός, ο Κακόβατος στα βόρεια. Τα αντικείμενα αυτά στο σύνολό τους είχαν προσφερθεί ως κτερίσματα σε θολωτούς τάφους[7].

Κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο ενδεικτική είναι η ανεύρεση, στον Εγκλιανό[8], ελεφαντόδοντου, εξωτικού υλικού από μακρινές περιοχές (Αίγυπτο και Συρία και πιθανόν Μ. Ασία)[9] και χρυσού, από απροσδιόριστες ακόμη περιοχές[10]. Ανάμεσα στις έκτακτες εισφορές που καταγράφονται στις πινακίδες είναι και χρυσά αντικείμενα, συνολικά έξι κιλών, ποσότητα η οποία, σε κάθε περίπτωση, υποδηλώνει πλούτο και μάλιστα καθόλου ευκαταφρόνητο για την έκταση του βασιλείου[11].

Επίσης, έχει προταθεί ότι σημιτικές και μικρασιατικές λέξεις αναγνωρίζονται στις πινακίδες της Γραμμικής Β του ανακτόρου στον Επάνω Εγκλιανό (πιθανές σημιτικές: κυπάρισσος, κυπαρίσσιος, χρυσουργός, ελαιόλαδο, λινό[12], πιθανές μικρασιατικές: Σαρπηδών, Λύκιος, Τρως, Μόψος, Αμνισός, Παρνασσός κ.ά.[13]), υπόθεση που συνηγορεί στο ότι η Πύλος διατηρούσε επαφές και επικοινωνία με τις εν λόγω περιοχές. Η στήλη των αιγαιακών τοπωνυμίων από το Κομ- Ελ- Χετάν της Αιγύπτου, χρονολογούμενη στην εποχή του Αμενόφι του Γ' (1402-1433), πιθανόν αναφέρει και το όνομα Μεσσηνία (Μέσσανα) μεταξύ άλλων ελληνικών περιοχών[14].

Όσον αφορά στις εξαγωγές, είναι δύσκολο να διαγνώσουμε με βεβαιότητα μεσσηνιακά προϊόντα (π.χ. κεραμική) σε μακρινές περιοχές, παρόλο που έχει γίνει αντικείμενο μελέτης η μεταφορά και το εμπόριο των αρωματικών ελαίων μέσα σε ψευδόστομους αμφορείς και από την περιοχή της Πύλου[15]. Ειδικότερα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι αναγραφόμενες ποσότητες ελαίων στις πινακίδες της Γραμμικής Β, αλλά και ο σημαντικός αριθμός ψευδόστομων που ανευρέθησαν στο ανάκτορο, υπερέβαιναν τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς[16]. Οι ψευδόστομοι που ανευρέθησαν σε περιοχές της Ιταλίας έχουν πιθανή προέλευση τη Ν.Δ. Πελοπόννησο[17].

Επιπρόσθετα, οι 400 ορειχαλκουργοί με τους πολυάριθμους δούλους, που καταγράφονται στις πινακίδες, αποτελούν υπερβολικά μεγάλο αριθμό για την ικανοποίηση μόνο των εσω-

4 Kilian 1984, 59.
5 McDonald και Rapp 1972, 131-133. Κορρές 1979, 394. Morris 1986, 17-18. Korres 1993, 231.
6 Κορρές 1988, 225.
7 Λάμπρου-Phillipson 1987, 158, 160-163.
8 Åkerström 1975, 192. Λάμπρου-Phillipson 1987, 162-163.
9 De Hoff 1988, 159-160, 241-249. Chadwick 1999, 320.
10 Korres 1993, 237-238. Chadwick 1999, 320.
11 Chadwick 1999, 296.
12 Λάμπρου-Phillipson 1987, 168. Foster 1989, 29.
13 Λάμπρου-Phillipson 1987, 174-177.
14 Λάμπρου-Phillipson 1987, 182-183. Cline 1994, 112, αρ. κατ. Α.24.
15 Haskell 1985, 215. Foster 1989, 151-155, 187-188.
16 Haskell 1985, 1986. Κορρές 1988, 234-235. Για αντίθετη άποψη βλ. Foster 1989, 153-155.
17 Κορρές 1988, 234.

τερικών αναγκών του βασιλείου σε μεταλλικά αντικείμενα[18]. Εύλογο είναι λοιπόν, να θεωρήσουμε ότι το πλεόνασμα της παραγωγής μεταλλικών ειδών ήταν προορισμένο για εξαγωγή. Καθίσταται, επομένως, κατανοητό ότι η οικονομία ήταν, σε μεγάλο βαθμό, εξαρτημένη από το θαλάσσιο εμπόριο, αφού δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι χαλκός[19] και κασσίτερος εισάγονταν από μακρινές περιοχές[20].

Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία των πινακίδων, συνολικά 500 έως 600 γυναίκες απασχολούνταν στην υφαντουργία, πράγμα που, πιθανότατα, υποδηλώνει ότι γινόταν εξαγωγή ενός μέρους της παραγωγής μάλλινων υφασμάτων[21]. Εκτός από το μαλλί, φαίνεται ότι στην Πύλο υπήρχε εξειδίκευση στην κατεργασία και παραγωγή υφασμάτων από λινάρι[22]. Πέρα από τα είδη ένδυσης, το λινάρι προορίζονταν για την κατασκευή σχοινιών και ιστίων[23].

Βέβαια, ακόμη και εάν θα ήταν δυνατό να αμφισβητηθεί ο ρόλος του ανακτόρου της Πύλου ως κέντρου συντονισμού και ελέγχου βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και παραγωγής προϊόντων προορισμένων για το εξαγωγικό εμπόριο, είναι αδύνατο, επί τη βάσει της μαρτυρίας των πινακίδων, να αμφισβητηθεί η στρατιωτική και, συγκεκριμένα, η ναυτική πλευρά της οργάνωσης του βασιλείου. Αυτή η ναυτική πλευρά φανερώνεται: α) Στην ομάδα των πινακίδων που αναφέρονται στους κωπηλάτες[24], β) στις πινακίδες της λεγόμενης ακτοφυλακής[25], και γ) στις δύο πινακίδες που πιθανολογείται ότι καταγράφουν ξύλινα τμήματα που απαιτούνται για την κατασκευή πλοίων[26].

Ειδικότερα:

α) Συνολικά 600-700 άνδρες καταγράφονται ως κωπηλάτες που έπρεπε να υπηρετήσουν στα πλοία του στόλου της Πύλου. Όπως φαίνεται, αυτού του είδους η στρατιωτική υπηρεσία προσφέρονταν ως αντάλλαγμα παροχής γης για καλλιέργεια από το κράτος σε μεγαλογαιοκτήμονες, ενώ διάφορες πόλεις-κώμες του βασιλείου –στην πλειονότητά τους παράλιες– συνεισέφεραν επίσης ως κινητήρια δύναμη του στόλου. Πιθανόν, αυτοί οι κωπηλάτες –οι *ἐρέται*– να ήταν και πολεμιστές, πράγμα που εξηγεί και τη μεταγενέστερη αρχαιοελληνική σημασία της λέξης υπηρέτης: αυτός που υπηρετεί τον ερέτη, παίρνει ίσως το κουπί όταν χρειάζεται ώστε να του δώσει τη δυνατότητα να πολεμήσει[27]. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η αναφορά στο θέμα υποδηλώνει μια διαδικασία ρουτίνας, πράγμα που σημαίνει ότι η Πύλος βρισκόταν μόνιμα σε ναυτική ετοιμότητα, όχι μόνο επειδή, πιθανόν, περίμεναν κάποια επίθεση, αλλά επειδή ήταν ναυτική δύναμη.

Ανάμεσα στους κωπηλάτες αναφέρονται και κάποιοι «Ζακύνθιοι»[28], ενώ 30 στον αριθμό καταγράφονται ως κατευθυνόμενοι προς την Πλευρώνα[29]. Αν αποδεχθούμε για το πατριδωνυμικό και το τοπωνύμιο αντίστοιχα τις σημερινές γνωστές γεωγραφικές θέσεις, αντιλαμβα-

18 Chadwick 1999, 153, 287-288, 320.

19 Παρόλες τις σχετικές αναλύσεις μεταλλικών αντικειμένων από άλλες περιοχές, με τη μέθοδο των ισοτόπων του μολύβδου, που υποδεικνύουν το Λαύριο ως πιθανή πηγή προέλευσης, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι αποτελούσε την πρωταρχική πηγή χαλκού για όλες τις μυκηναϊκές «επαρχίες». Για χαλκό και εμπόριο μετάλλων βλ. Gale και Stos-Gale 1999.

20 Foster 1989, 23-26 για εισαγωγές, 27-29 για χαλκό. Για εμπόριο από μαρτυρίες πινακίδων, Killen 1985, 262-265. Για τρόπους διεξαγωγής εμπορίου, ανταλλαγές, φορολόγηση υποτελών και αναδιανομή βλ. Morris 1986, 17-47, 48-56.

21 Chadwick 1999, 311.

22 Chadwick 1999, 312-319, 320.

23 Μιχαηλίδου 1990, 74. Chadwick 1999, 319.

24 Chadwick 1987· 1999, 350-351. Ruipérez και Melena 1996, 209.

25 Ruipérez και Melena 1996, 114, 209-212. Chadwick 1999, 354-359.

26 Hocker και Palaima 1994.

27 Chadwick 1987, 77.

28 Lindgren, 1973, 49, 163-164. Chadwick 1987, 78.

29 Chadwick 1987, 76.

νόμαστε ότι το βασίλειο της Πύλου σε μια δύσκολη στιγμή ή μη, δέχεται την ενίσχυση από το πιο κοντινό νησί σε άνδρες, ενώ έχει συνάψει κάποια μορφή «διπλωματικών» σχέσεων με παράλια πόλη στη Ν.Δ. Στερεά Ελλάδα . Το περιεχόμενο αυτής της αποστολής στην Αιτωλοακαρνανία δεν είναι γνωστό, μπορούμε να εικάσουμε από εμπορικό σκοπό μέχρι έκκληση για βοήθεια. Τέλος, εάν για κάθε πλοίο υποθέσουμε ότι χρειάζονταν 30 κωπηλάτες, προκύπτει ένας στόλος 20 καραβιών, αν χρειάζονταν λιγότεροι τότε τα πλοία ήταν περισσότερα. Είναι γνωστό πως, προκειμένου για πολεμικά πλοία, δε χρειάζονται ιδιαίτερα ογκώδη ή μεγάλα σκάφη, αρκούν μικρά ευέλικτα πλοιάρια, ικανά να κινούνται και να ελίσσονται, κυρίως κοντά στις ακτές.

β) Στις 5 πινακίδες των κειμένων της ακτοφυλακής (An 657,654, 519, 656, 661), που εύγλωττα έχουν ως επικεφαλίδα «έτσι φρουρούν οι φύλακες τις ακτές»[30], καταγράφονται 10 τμήματα 800 ανδρών – φυλάκων και 11 αξιωματούχοι – επόπτες. Οι τελευταίοι, πιθανόν, είχαν υπό τις διαταγές τους χερσαία τάγματα στρατού, έτοιμα για άμυνα. Εξάλλου, ο οργανωμένος στρατός με την αμυντική ασφάλεια που παρείχε διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση της μυκηναϊκής οικονομίας[31].

Σε ορισμένες περιοχές, ιδιαίτερα στη Ν.Δ. πλευρά της μεσσηνιακής χερσονήσου, η φύλαξη μπορεί να γινόταν από τα πλοία που περιπολούσαν τις ακτές, και όχι από την ξηρά: κυρίως επρόκειτο για ακατοίκητες περιοχές, δύσβατες και κακοτράχαλες[32]. Ο Palmer έχει αναφερθεί σε σταθμούς κωπηλατών στη μεσσηνιακή χερσόνησο, διακρίνοντάς τους από τις χερσαίες μονάδες ακτοφυλακής[33]. Η Φοινικούντα και η Κορώνη (ο *Χάραδρος* και το *Ρίον* των πινακίδων αντίστοιχα), λοιπόν, πιθανόν να λειτουργούσαν ως λιμάνια – σταθμοί ανεφοδιασμού για τους άνδρες και τα πλοία που υπηρετούσαν στους «σταθμούς των κωπηλατών»[34]. Τέλος, είναι ενδεικτικό ότι οι μελετητές των πινακίδων τοποθετούν τα 10 από τα 11 αυτά τάγματα στη δυτική ακτή της Μεσσηνίας και μόνο ένα στο βάθος της δυτικής πλευράς του Μεσσηνιακού κόλπου (περιοχή *ti-mi-to-a-ko*, η οποία ταυτίζεται ευρέως με τη θέση Νιχώρια)[35]. Η πλειονότητα, μάλιστα, των ταγμάτων (5 ή 6) τοποθετούνται στην περιοχή από τον κόλπο του Ναβαρίνου έως το ανάκτορο του Επάνω Εγκλιανού.

γ) Η άποψη που διατύπωσε αρχικά το 1970 ο H. Van Effenterre[36], ότι οι δύο πινακίδες, Vn 46 και Vn 879, δεν απαριθμούν τμήματα για την κατασκευή μιας μυκηναϊκής καπνοδόχου προορισμένης για μυκηναϊκό μέγαρο –όπως μέχρι τότε πιστευόταν[37]– αλλά ξύλινα τμήματα πλοίου, παρόλες τις αρχικές αμφισβητήσεις που δέχθηκε, κερδίζει συνεχώς έδαφος, καθώς υποστηρίζεται με τρόπο πειστικό, ιδιαίτερα μετά τη δημοσιευμένη μελέτη των St. Hocker και T. Palaima[38]. Θεωρήθηκε ότι οι εν λόγω πινακίδες αποτελούσαν κατάλογο τμημάτων πλοίων, που υπήρχαν στις αποθήκες, προκειμένου να δοθούν στους ναυπηγούς. Παρεμπιπτόντως, η λέξη ναυπηγός, όπως και πολλά άλλα επαγγέλματα, αναγράφεται στις πινακίδες (*ναυ-δο-μο*), πράγμα που φανερώνει ανακτορική εποπτεία του προσωπικού που είχε αναμειχθεί στο χτίσιμο του στόλου[39]. Δεδομένης της χρονικής συγκυρίας κατά την οποία γράφτηκαν οι δύο πινακίδες –λίγο πριν από την καταστροφή της Πύλου– είναι απορίας άξιο γιατί το ανάκτορο

30 Ruipérez και Melena 1996, 210. Bennet 1999β, 139-142.

31 Για το θέμα ενδεικτικές είναι οι πινακίδες από την Πύλο που αναφέρονται στους θώρακες (*to-ra-ke*), βλ. Chadwick 1999, 329-330. Ruipérez και Melena 1996, 205.

32 Higgins 1966, 23.

33 Palmer 1961, 133-138.

34 Higgins 1966, 23.

35 Bennet 1999β, 143.

36 Van Effenterre 1970.

37 Baumbach 1972. Chadwick 1999, 282-284.

38 Hocker και Palaima 1994. Επίσης, Palaima 1991.

39 Lindgren, 1973, 51, 175.

να μπει στη διαδικασία της επισκευής ή κατασκευής μιας καπνοδόχου (*κα-πι-νι-για*), όπως υποστηρίζεται από άλλους μελετητές, ενώ όλα δείχνουν ότι ήταν σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης: συγκέντρωνε εισφορές σε χρυσό[40] και χαλκό από τα αναθήματα των ναών για να κατασκευάσει βέλη και ακόντια[41], πιθανόν ακόμη και να προέβαινε και σε ανθρωποθυσίες[42]. Έτσι, η πρόταση ότι η λέξη *κα-pi-ni-ja* σημαίνει *σκαφνία*, δηλαδή σκάφος, φαίνεται πιο πειστική. Εφόσον το δεχθούμε αυτό, έχουμε να κάνουμε με ένα συνεχιζόμενο πρόγραμμα ανακτορικής ανάμειξης σε μια τέχνη (τη ναυπηγική), βασική και για το θαλάσσιο μεταφορικό εμπόριο. Επιπλέον, το ανάκτορο έπρεπε να είναι σε ετοιμότητα για την κατασκευή ή επισκευή, σε σχετικά σύντομο χρόνο, πλοίων, τόσο απαραίτητων για την άμυνα του βασιλείου σε μια δύσκολη στιγμή. Όπως συμβαίνει και με πολλά αντικείμενα (άρματα, έπιπλα κ.ά.) που βρίσκονταν πιθανώς στο ανάκτορο και έχει γίνει η καταγραφή – απογραφή τους στις πινακίδες της Γραμμικής Β, είναι λογικό να έχει καταγραφεί και η έτοιμη, διαμορφωμένη ξυλεία, που προοριζόταν για το χτίσιμο πλοίων.

Εν κατακλείδι, αν και δεν θεωρούμε απολύτως βέβαιο το περιεχόμενο των δύο πινακίδων, η απουσία οχυρώσεων, τουλάχιστον για τη χρονική φάση καταστροφής της Πύλου, συνηγορεί για το γεγονός ότι η άμυνα της περιοχής είχε οργανωθεί διαφορετικά[43].

Εάν για την καταστροφή του ανακτόρου στον Επάνω Εγκλιανό κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο δεχθούμε τη θεωρία της επίθεσης, δεν ξέρουμε από πού αυτή εκδηλώθηκε, αν και, απ' ό,τι φαίνεται, την περίμεναν από τη θάλασσα – ίσως από τον Μεσσηνιακό κόλπο, όπου η άμυνα ήταν ασθενής (ένα τάγμα στρατού)[44].

Βέβαια, χρειάζεται να τονισθεί ότι για το θέμα της καταστροφής και εγκατάλειψης του ανακτόρου της Πύλου έχουν διατυπωθεί και άλλες θεωρίες. Επικρατέστερη, ίσως, είναι εκείνη που κάνει λόγο για κατάρρευση του ανακτορικού οικονομικού συστήματος, συνέπεια της αποκοπής των εμπορικών οδών που προξένησαν οι «λαοί της θάλασσας», σε συνδυασμό με την ολοένα αυξανόμενη δυσαρέσκεια των κατώτερων καταπιεσμένων κοινωνικών ομάδων[45]. Ακόμη και εάν ισχύει κάτι από τα παραπάνω ή κάποιος συνδυασμός τους, η αμυντική – ναυτική οργάνωση του βασιλείου της Πύλου δε μπορεί να αναιρεθεί.

Ανάμεσα στα θραύσματα τοιχογραφιών που ανευρέθησαν σε σημαντικό χώρο του ανακτόρου της Πύλου, αναφέρεται και η τοιχογραφία ενός πλοίου[46], το οποίο θεωρήθηκε τμήμα μιας παράστασης με περισσότερα καράβια (π.χ. όπως στην τοιχογραφία της ναυτικής πομπής από το Ακρωτήρι της Θήρας). Αναφέρονται, επίσης, τοιχογραφίες με δελφίνια και άστρο, το οποίο θεωρείται, ομοίως, θαλασσινό θέμα. Σε κάθε περίπτωση, υποδηλώνουν τη διάθεση των κατοίκων του ανακτόρου να προβάλουν τα σύμβολα της ναυτικής τους δύναμης μέσα και από τη διακόσμηση[47].

Τέλος, αξίζει να μνημονεύσουμε την πασίγνωστη αναπαράσταση μακρού πλοίου με ιστίο φουσκωμένο από τον άνεμο σε πυξίδα από την Τραγάνα της Πύλου της ΥΕ ΙΙΙΓ εποχής[48], κατά την οποία οι μυκηναϊκές θέσεις μειώθηκαν στο 1/10 και τα πράγματα ακολουθούσαν φθίνουσα πορεία[49]. Καθώς το συγκεκριμένο πλοίο παρουσιάζει μορφολογικά χαρακτηριστικά

40 Ruipérez και Melena 1996, 172-173. Chadwick 1999, 296-297.
41 Chadwick 1999, 289, 290.
42 Ruipérez και Melena 1996, 194-195. Chadwick 1999, 182-185.
43 Ruipérez και Melena 1996, 209. Shelmerdine 1999, 563. Chadwick 1999, 280, 351-352.
44 Chadwick 1999, 349-361.
45 Ruipérez και Melena 1996, 214-216.
46 Van Leuven 1979, 127 σημ. 49. Επίσης Shaw 1980, 177-178, εικ. 12.
47 Shaw 2001, πίν. 1-3.
48 Κορρές 1989.
49 Chadwick 1999, 359.

που το κατατάσσουν στη νέα τυπολογία κατασκευής καραβιών, η οποία εγκαινιάζεται κατά την ΥΕ ΙΙΙ εποχή (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι κατασκευαστικές καινοτομίες συντελούνται στην ηπειρωτική Ελλάδα)[50], κατανοούμε τη σημασία ανεύρεσής του στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή.

Η ανάμνηση της ναυτικής ισχύος της Πύλου κατά τους ιστορικούς χρόνους πιθανώς αποτυπώνεται και στα έπη του Ομήρου. Είναι χαρακτηριστική η σκηνή από την *Ὀδύσσεια*, κατά την οποία ο Τηλέμαχος, φθάνοντας στην Πύλο και καθώς αράζει στο ακρογιάλι, βρίσκει το Νέστορα και τους Πυλίους να κάνουν μεγάλη θυσία προς τιμήν του Ποσειδώνα[51].

Η ανασύνθεση του χάρτη της μυκηναϊκής Μεσσηνίας με τη βοήθεια των πινακίδων έχει οδηγήσει στην άποψη ότι η γεωγραφική επικράτεια, που όριζε το ανάκτορο στον Επάνω Εγκλιανό[52], χωριζόταν σε δύο περιοχές, την Εγγύτερη Επαρχία και την Απώτερη Επαρχία, με φυσικό ορόσημο το βουνό που υψώνεται στα Β.Δ. του ανακτόρου[53]. Από τα 200 τοπωνύμια που αναφέρονται (περίπου όσες θέσεις ευρημάτων –195– μέτρησαν και οι αρχαιολόγοι από τις επιφανειακές έρευνες και ανασκαφές που έχουν διεξάγει)[54], 17 τοπωνύμια φαίνεται ότι αποτελούσαν τις επιμέρους επαρχίες του βασιλείου. Οι 9 ανήκουν στη δυτική πλευρά (δυτικές ακτές, Κυπαρισσία και μεσσηνιακή χερσόνησος έως την Κορώνη – *Ρίον* των πινακίδων)[55], ενώ οι υπόλοιπες 8 στην ανατολική, δηλαδή θέσεις εκατέρωθεν του ποταμού Παμίσου στην ομώνυμη κοιλάδα και κάποιες στα κοντά στα παράλια (π.χ. τα Νιχώρια – *ti-mi-to-a-ko*)[56]. Βόρειο σύνορο του βασιλείου θεωρήθηκε ο ποταμός Νέδα στα βόρεια της Κυπαρισσίας και ανατολικό σύνορο ο ποταμός Νέδων κάτω απ' τον Ταΰγετο[57].

Την προσοχή μας προσελκύει, στο σημείο αυτό, η επιλογή του Επάνω Εγκλιανού για την ανέγερση του ανακτόρου και κέντρου της περιοχής, θέση που ελέγχει τη δυτική ακτή της Πελοποννήσου, άρα και τη θαλάσσια κυκλοφορία. Πραγματικά αξίζει να προβληματιστούμε γιατί επιλέχθηκε αυτή η θέση για το ανάκτορο και όχι κάποια άλλη στην πολύ πιο εύφορη κοιλάδα του Παμίσου[58]. Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν τα θαυμάσια φυσικά λιμάνια της Βοϊδοκοιλιάς- Κόλπου του Ναβαρίνου. Πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι στη Βοϊδοκοιλιά υπήρχε το σημαντικότερο λιμάνι του βασιλείου, αυτό που αναφέρεται στις πινακίδες με την ονομασία *Roo-wa*[59], ενώ ο Μαρινάτος είχε ταυτίσει τη Βοϊδοκοιλιά με τα Βούβοτα των μυκηναϊκών πινακίδων[60]. Επιπλέον, οι πινακίδες (της «ακτοφυλακής» και άλλες) μας πληροφορούν και για άλλες παράλιες θέσεις στην επικράτεια του ανακτόρου, οι οποίες λειτουργούσαν πιθανόν και ως λιμάνια[61]. Όπως συνάγεται από τις πινακίδες που αναφέρονται στους κωπηλάτες και τις πινακίδες της ακτοφυλακής, υπήρχε κυκλοφορία πλοίων κοντά στις ακτές τα οποία δεν ήταν εμπορικά (ή μόνο εμπορικά). Αυτό μας οδηγεί στη σκέψη ότι πρέπει να υπήρχαν και «στρατιωτικά λιμάνια», ως σημεία - σταθμοί ανεφοδιασμού αυτών

50 Basch 1987, 140-147. Wedde 2000, 54-56.

51 Ομ. *Ὀδ.* γ 29-42.

52 Shelmerdine 1999, 559-562. Bennet 1999α.

53 Chadwick, J. 1977, 37. Carothers και McDonald 1979, 437. Carothers 1992, 233-237. Chadwick 1999, 72, 78-79. Bennet 1999α, 9-10· 1999β, 133-136.

54 Chadwick, J. 1977, 37. Carothers 1992, 234. Chadwick 1999, 76. Για αρχαιολογικές και επιφανειακές έρευνες βλ. Kilian 1984, 57, 60.

55 Για παράλιες θέσεις: Carothers 1992, 257. Bennet 1999β, 141.

56 Chadwick, J. 1977, 34 (χάρτης).

57 Shelmerdine 1973. Chadwick, A. 1977. Chadwick, J. 1977, ιδιαίτερα 38, πίν. 7, 88-93. Cherry 1977. Kendall 1977. Ruipérez και Melena 1996, 113-121. Chadwick 1999, 69-91.

58 Chadwick 1999, 69.

59 Chadwick 1987, 79-80. Ruipérez και Melena 1996, 120, 209, 211.

60 Marinatos 1970, 58. Κορρές 1979, 394.

61 Van Effenterre 1990-91. Carothers 1992, 257-276. Ruipérez και Melena 1996, 209-210. Chadwick 1999, 83-91. Bennet 1999β, 140-142.

των πλοίων. Χαρακτηριστική περίπτωση θέσης που πρέπει να ήταν μόνο σταθμός ανεφοδιασμού είναι ο Χάραδρος στη μεσσηνιακή χερσόνησο, ενώ θέση που αποτελούσε λιμάνι γενικότερα (δηλ. για εμπορική και στρατιωτική χρήση) ήταν ο *Ἐλάφων λιμὴν*[62] στην περιοχή της Κυπαρισσίας.

Κατά τα έτη 1991-95, στην ευρύτερη περιοχή του ανακτόρου, διεξήχθησαν έρευνες από διεπιστημονική ομάδα με επικεφαλής το γεωαρχαιολόγο Eberhard Zangger, με σκοπό την ανασύνθεση της γεωπεριβαλλοντικής ιστορίας του. Στα κύρια αποτελέσματα της έρευνας αυτής ήταν η ανακάλυψη –σύμφωνα πάντα με τους ερευνητές– του αρχαιότερου τεχνητού λιμανιού της Ευρώπης, στην περιοχή όπου εξέβαλε ο ποταμός Σέλας[63]. Αρχικά, ο ποταμός έχοντας τις πηγές του στα Β.Α. του ανακτόρου και μέσα από τη φυσική διαδρομή της κοίτης του εξέβαλε στη λιμνοθάλασσα του Οσμάναγα στα νότια. Στη συνέχεια και μετά το 1350 π.Χ. έγινε εκτροπή της κοίτης του ποταμού Σέλα προς τα δυτικά στο Ιόνιο, προκειμένου να κατασκευαστεί ένα τεχνητό εσωτερικό ασφαλές λιμάνι στην περιοχή Ν.Δ. της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου. Το φανερά τετραγωνισμένο σχήμα της κοιλότητας (ορθογώνιου παραλληλόγραμμου σχήματος 500 x 300 μ. περίπου) προδίδει την πιθανότητα σκόπιμης διάνοιξης και σχηματοποίησης με την εξόρυξη του πετρώματος της περιοχής. Έτσι, α) το τεχνητό λιμάνι – λεκάνη, β) ένα τεχνητό κανάλι που το συνέδεε με γ) μία εσωτερική μεγαλύτερη φυσική κοιλότητα – λίμνη στα ανατολικά του και δ) ο ποταμός Σέλας, που πλέον είχε δύο εξόδους προς τη θάλασσα (μία στα δυτικά, στη νέα έξοδο και μια στα νότια, προς τη λιμνοθάλασσα του Οσμάναγα), αποτελούσαν τμήματα ενός υδραυλικού συστήματος, χάρη στο οποίο διατηρούνταν το λιμάνι. Το ποτάμι εξέβαλε στη μεγάλη φυσική κοιλότητα - λίμνη (700 x 300 μ. περίπου) αφήνοντας το μεγαλύτερο μέρος των ιζημάτων του στον πυθμένα της, και στη συνέχεια, καθαρό πλέον νερό περνούσε από το τεχνητό κανάλι μέσα στο τεχνητό λιμάνι και χυνόταν στη θάλασσα, προστατεύοντας το λιμάνι από τις θαλάσσιες αποθέσεις και το κλείσιμο της εισόδου του. Το υπόλοιπο νερό του ποταμού, αυτό που δεν περνούσε από το τεχνητό κανάλι στο λιμάνι, συνέχιζε να κατευθύνεται και να χύνεται στα νότια, στη λιμνοθάλασσα του Οσμάναγα. Βέβαια, για να παραμένει σε χρήση το λιμάνι, ήταν απαραίτητο να γίνεται συνεχώς συντήρηση στο κανάλι και όπου αλλού χρειαζόταν και να ελέγχεται ο όγκος του καθαρού νερού που εισερχόταν στο λιμάνι. Όταν το λιμάνι εγκαταλείφθηκε, το ποτάμι συνέχισε να εξέρχεται προς τα δυτικά, εφόσον ήταν πλέον η κοντινότερη δίοδος προς τη θάλασσα, όμως δεν υπήρχε φροντίδα για την προστασία από τα ιζήματα, πράγμα που, μαζί με άλλες τεκτονικές και γεωλογικές μεταβολές, οδήγησε στη σημερινή τοπογραφία της περιοχής[64]. Η απόσταση του συγκεκριμένου υποθετικού λιμανιού από το ανάκτορο είναι 3 χλμ., ενώ της Βοϊδοκοιλιάς 6 χλμ. Από την άλλη πλευρά, μπορεί να αναρωτηθεί κανείς γιατί οι Μυκηναίοι της Πύλου να προβούν σε μια διαδικασία εξόρυξης εκατοντάδων χιλιάδων τόνων χώματος (στην πραγματικότητα μαλακό πέτρωμα), εφόσον η απόσταση που προαναφέρθηκε ότι «κέρδιζαν», δεν ήταν και τόσο μεγάλη. Όμως, η τοπογραφία της περιοχής συνηγορεί στην ιδέα ότι, προκειμένου να αποκτήσουν ένα εξ ολοκλήρου κλειστό –άρα και απόλυτα ασφαλές– λιμάνι, θα μπορούσαν να επιχειρήσουν ένα τόσο μεγάλο έργο. Το βασίλειο φαίνεται ότι είχε την οικονομική δυνατότητα, τεχνογνωσία και πολιτική εξουσία για να αναλάβει και να πραγματοποιήσει ένα τέτοιο έργο. Πάνω απ' όλα είχε τα κίνητρα, αφού η ίδια η διατήρηση της ύπαρξής του στηριζόταν, σε μεγάλο βαθμό, στην εισαγωγή πρώτων υλών και στην εξαγωγή βιοτεχνικών προϊόντων. Έτσι, η σκέψη ενός λιμανιού, στο οποίο θα μπορούσαν με απόλυτη άνεση και ασφάλεια να

62 Van Effenterre 1990-91. Ruipérez και Melena 1996, 210.
63 Zangger κ.ά. 1997, 613-623.
64 Higgins 1966.

φορτώνουν και να ξεφορτώνουν αγαθά τα εμπορικά πλοία, μόλις 3 χλμ. από το ανάκτορο, υποβάλλει στην ανάγκη διεξαγωγής περαιτέρω ερευνών προς επαλήθευση ή διάψευση της πρότασης του Zangger. Στην περίπτωση που υπάρξει επαλήθευση, θα απαντηθούν παράλληλα και πολλά ερωτήματα που αφορούν τις συνθήκες εγκατάλειψης και καταστροφής του ανακτόρου στον Επάνω Εγκλιανό.

Εάν επιβεβαιωθεί η ύπαρξή του, ο τύπος του συγκεκριμένου λιμανιού ανήκει στην κατηγορία που αργότερα χαρακτηρίζονται ως «κόθωνες», δηλαδή εσωτερικά κλειστά λιμάνια με τεχνητά ανοιγμένη λεκάνη[65]. Σε μεταγενέστερες περιόδους, λιμάνια – κόθωνες υπήρχαν στην φοινικική Καρχηδόνα (τον 6ο αι π.Χ.), στη Φαλάσαρνα της Κρήτης (της Υστεροκλασικής περιόδου), στον Αμαθούντα της Κύπρου και πιθανώς, στο Κίτιο. Ερευνητές έχουν διατυπώσει απόψεις για ύπαρξη λιμανιών αυτής της κατηγορίας στην Κρήτη (ήδη από τη Μεσομινωική περίοδο)[66], στην Κύπρο και στην Αίγυπτο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού[67]. Επίσης, έχει υποτεθεί ότι οι προϊστορικοί μηχανικοί στην Κρήτη (από τη ΜΜ εποχή) και στην Ανατολική Μεσόγειο είχαν κατασκευάσει και εφαρμόσει υδραυλικά συστήματα στα τεχνητά λιμάνια, προκειμένου να αποφύγουν την αχρήστευσή τους εξαιτίας των ιζημάτων[68]. Επομένως, η τεχνογνωσία που χρησιμοποιήθηκε στην περίπτωση του λιμανιού της Πύλου δεν θα ήταν κάτι που εφαρμοζόταν για πρώτη φορά, τουλάχιστον για τον αιγαιακό χώρο, εφόσον είχε προηγηθεί η μινωική Κρήτη. Έτσι, πριν από τους Φοίνικες, την τεχνογνωσία των κλειστών λιμένων την πήραν από τους Μινωίτες οι Μυκηναίοι, ή, εν πάση περιπτώσει, το θέμα αποτελούσε κοινή γνώση από τη 2η χιλιετία π.Χ. και το εκάστοτε έργο προσαρμοζόταν στις ιδιαίτερες ανάγκες, που υπαγόρευε η τοπογραφία. Εξάλλου, οι Μυκηναίοι είναι γνωστοί και για άλλα μεγάλα υδραυλικά έργα, όπως η αποξήρανση της λίμνης της Κωπαΐδας στη Βοιωτία. Όπως και στην Κρήτη, λοιπόν, χρειάζεται ανασκαφική έρευνα στις περιοχές που έχουν υποδείξει οι ερευνητές, έργο που πιστεύουμε αξίζει τον κόπο, εφόσον τα προϊστορικά τεχνητά λιμάνια στον ελλαδικό χώρο αποτελούν ένα τομέα έρευνας για τον οποίο γνωρίζουμε ελάχιστα.

Συμπερασματικά, θα σημειώναμε ότι η σπουδαία πολιτική επικράτεια της Πύλου, που ήκμασε στη Ν.Δ. Πελοπόννησο κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, παρόλο που περιελάμβανε την ευφορότατη μεσσηνιακή πεδιάδα προς ανατολάς, επέλεξε ως διοικητικό της κέντρο την περιοχή του Επάνω Εγκλιανού λόγω της εγγύτητάς του με τη θάλασσα, στην οποία στήριζε την οικονομία του. Βέβαια, ο γεωργοκτηνοτροφικός τομέας και το αγροτικό πλεόνασμα αποτελούσε την απαραίτητη βάση της οικονομίας. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και οι μαρτυρίες των πινακίδων της Γραμμικής Β σκιαγραφούν ένα κράτος με αξιόλογο βιοτεχνικό τομέα (εργατικό δυναμικό, εργασιακό καταμερισμό και πρώτες ύλες) και σαφή προσπάθεια να προστατεύσει τον εαυτό του από τυχόν κινδύνους. Αυτή η «επιστράτευση» και «τιθάσευση» των παραγωγικών δυνάμεων της περιοχής δεν θα είχε επισυμβεί, εάν δεν υπήρχε ο στόχος της διεξαγωγής εμπορικών συναλλαγών με άλλες περιοχές, προκειμένου να προμηθευτεί πρώτες ύλες – κυρίως μέταλλα, απαραίτητα για την ίδια τη διατήρηση της δομής και της οργάνωσής του. Οι μηχανισμοί μέσω των οποίων γίνονταν αυτές οι συναλλαγές δεν έχουν γίνει πλήρως κατανοητοί ως σήμερα, καθώς τα στοιχεία που διασώζονται είναι λιγοστά. Αναμφίβολα, πάντως, η Πύλος ήταν ένα από τα κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδος που συμμετείχε στο δίκτυο διεθνών επαφών και στο κλίμα κοσμοπολιτισμού της περιόδου. Κρίνοντας μάλιστα από τη μετέπειτα πορεία της περιοχής της Πύλου κατά τους ιστορικούς

65 Zangger κ.ά. 1997, 623.

66 Το λιμάνι της Ζάκρου στην ανατολική Κρήτη έχει χαρακτηρισθεί ως «κόθων», βλ. Hadjidaki 1984, 13.

67 Το λιμάνι του Κιτίου στην Κύπρο παρουσιάζει ενδείξεις ότι θα μπορούσε να ανήκει σ' αυτήν την κατηγορία, βλ. Blackman, 1982, 92. Frost 1995, 20. Raban 1995, 153.

68 Raban 1991. Γενικά για το θέμα των προϊστορικών λιμένων βλ. Raban 1987, 1988, 1991, 1995 και Shaw 1990.

χρόνους (ποτέ ξανά δεν έφθασε σε ανάλογο σημείο ακμής), ίσως ήταν το βασίλειο εκείνο, το οποίο συγκριτικά με όλα τα άλλα κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδος κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, είχε εξαρτήσει περισσότερο την ύπαρξή του από τη θαλάσσια εμπορική και στρατιωτική δραστηριότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Åkerström, Å. 1975. «More Canaanite Jars from Greece.» *OpAth* 11:185-192.

Basch, L. 1987. *Le musée imaginaire de la marine antique*. Athènes: Institut hellénique pour la préservation de la tradition nautique.

Baumbach, L. 1972. «Further Thoughts on PY Vn 46.» *Minos* 12:383-397.

Bennet, J. 1999α. «Pylos, The expansion of a Mycenaean Palatial Center.» Στο *Rethinking Mycenaean Palaces, New Interpretations of an Old Idea*, επιμ. M.L. Galaty και W.A. Parkinson, 9-18. Los Angeles: The Cotsen Institute of Archaeology, University of California.

_____. 1999β. «The Mycenaean Conceptualization of Space or Pylian Geography (...yet again!).» Στο Deger-Jalkotzy κ.ά. 1999, 131-157.

Betancourt, P., V. Karageorghis, R. Laffineur, και W.-D. Niemeier, επιμ. 1999. *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*. *Aegaeum* 20. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.

Bintliff, J., επιμ. 1977. *Mycenaean Geography, Proceedings of the Cambridge Colloquium, September 1976*. Cambridge: British Association for Mycenaean Studies.

Blackman, D. 1982. «Ancient Harbours in the Mediterranean, Part I.» *IJNA* 11:79-104.

Carothers, J. 1992. «The Pylian Kingdom: A case study of an Early State.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο California.

Carothers, J., και W.A. McDonald. 1979. «Size and distribution of the Population in Late Bronze Age Messenia: Some Statistical Approaches.» *JFA* 6:433-454.

Chadwick, A. 1977. «Computer simulation of Settlement Development in Bronze Age Messenia.» Στο Bintliff 1977, 88-93.

Chadwick, J. 1977. «The Interpretation of Mycenaean documents and Pylian Geography.» Στο Bintliff 1977, 36-40.

_____. 1987. «The Muster of the Pylian Fleet.» Στο *Tractata Mycenaea. Proceedings of the Eighth International Colloquium on Mycenaean Studies, Held in Ohrid, 15-20 September 1985*, επιμ. P.H. Ilievski και L. Črepajac, 76-84. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts.

_____. 1999. *Ο Μυκηναϊκός κόσμος*. Αθήνα: Gutenberg.

Cherry, J. 1977. «Investigating the Political Geography of an Early State by multidimensional Scaling of Linear B tablet data.» Στο Bintliff 1977, 76-88.

Cline, E.H. 1994. *Sailing the Wine Dark-Sea, International trade and the Late Bronze Age Aegean*. *BAR-IS* 591. Oxford: Tempus Reparatum.

Davis, J.L., S.E. Alcock, J. Bennet, Y.G. Lolos, και C.W. Shelmerdine. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project: Part I Overview and the Archaeological Survey.» *Hesperia* 66:391-494.

De Hoff, S.L. 1988. «The Ivory Trade in the Eastern Mediterranean Bronze Age: Background and Preliminary Investigation.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Minnesota.

Deger-Jalkotzy, S., S. Hiller, και O. Panagl, επιμ. 1999. *Floreant Studia Mycenaea, Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1-5 mai 1995*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Foster, E.D. 1989. «The Manufacture and Trade of Mycenaean Perfumed Oil.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Duke. History, Archaeology, Xerox University Microfilms, Ann Arbor, Michigan.

Frost, H. 1995. «Harbours and Proto-Harbours; Early Levantine Engineering.» Στο Karageorghis και Michaelides 1995, 1-22.

Gale, N.H., και Z.A. Stos-Gale. 1999. «Copper Oxide Ingots and the Aegean Metals Trade.» Στο Betancourt κ.ά. 1999, 267-277.

Hadjidaki, E. 1984. «Minoan Seafaring in Relation to Harbour Construction.» Στο *Third European Intensive Course in Underwater Archaeology by the Council of Europe at Pylos, 28/8 – 9/9/1984.* Ανάτυπα 3 (Βιβλιοθήκη Μουσείου Χανίων).

Haskell, H.W. 1985. «The Origin of the Aegean Stirrup Jar and Its Earliest Evolution and Distribution (MB III-LB I).» *AJA* 89:221-229.

_____. 1986. «Were LM III B inscribed stirrup jars palatial?» *Kadmos* 25:85-86.

Higgins, C.G. 1966. «Possible Disappearance of Mycenaean Coastal Settlements of the Messenian Peninsula.» *AJA* 70:23-29.

Hocker, F., και T. Palaima. 1994. «Late Bronze Age Aegean Ships and the Pylos Tablets Vn 46 and Vn 879.» *Minos* 25:297-317.

Karageorghis, V., και D. Michaelides, επιμ. 1995. *Cyprus and the Sea, Proceedings of the International Symposium, Nicosia 25-26 September 1993*. Nicosia: University of Cyprus.

Kendall, D. 1977. «Computer techniques and the Archival Map-Reconstruction of Mycenaean Messenia.» Στο Bintliff 1977, 83-88.

Kilian, K. 1984. «Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Πύλου καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἱεραρχία τῶν οἰκισμῶν τῆς Ἀργολίδας στὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχή.» Στο *Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982)*, 55-67. *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 10. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

Killen, J.T. 1985. «The Linear B tablets and the Mycenaean Economy.» Στο *Linear B: A 1984 survey. Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIth Congress of the International Federation of Classical studies, Dublin, 27 August - 1 September 1984*, επιμ. A. Morpurgo Davies και Y. Duhoux, 242-305. Louvain-La-Neuve: Cabay.

Κορρές, Γ.Σ. 1979. «Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς.» Στο *Μνήμη*, *Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Κουρμούλη*, 393-422. Ἀθῆναι.

_____. 1988. «Χρονικὸ Ἀνασκαφῶν Μεσσηνίας. Περίληψη ἀνακοινώσεως στὸ Συμπόσιο "Pylos comes alive". Fordham University, 1984.» *Πλάτων* 40:221-237.

_____. 1989. «Νέαι παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς παραστάσεως πλοίου τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ:1 πυξίδος ἐκ Τραγάνας Πύλου.» Στο *Tropis I. Proceedings of the 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Piraeus, 1985*, επιμ. H.E. Tzalas, 177-202. Piraeus: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.

Korres, G.S. 1993. «Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age.» Στο *Wace and Blegen: Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of the International conference held at the American School of Classical Studies at Athens, December 2-3, 1989*, επιμ. C. Zerner, P. Zerner και J. Winder, 231-248. Amsterdam: J.C. Gieben.

Laffineur, R., και L. Basch, επιμ. 1991. *Thalassa, L'Egée Préhistorique et la Mer*, *Actes de la troisième Rencontre égéenne internationale de l' Université de Liège, Calvi, Corse (23-25 avril 1990)*. *Aegaeum* 7. Liège: Université de Liège.

Λάμπρου-Phillipson, Φ.Κ. 1987. «Η Ανατολική Παρουσία στο Αιγαίο κατά την Εποχή του Χαλκού, 3000-1100 π.Χ.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Lindgren, M. 1973. «The People of Pylos, Prosopographical and Methodological Studies in the Pylos Archives.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Uppsala.

Marinatos, S. 1970. «La "diaspora" crétomycénienne.» Στο *Actes du Premier Congrès International des Édudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, 49-60. Sofia: Academie Bulgare des Sciences.

McDonald, W.A., και J.R. Rapp. 1972. *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Μιχαηλίδου, Α. 1990. «Μετρικό σύστημα και σχέσεις παραγωγής στο Αιγαίο στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.» Στο *Ποικίλα*, 65-96. Μελετήματα 10. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Morris, H.J. 1986. «An Economic Model of the Late Mycenaean Kingdom of Pylos.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Minnesota.

Palaima, T. 1991. «Maritime Matters in the Linear B tablets.» Στο Laffineur και Basch 1991, 273-310.

Palmer, L.R. 1961. *Mycenaeans and Minoans*. London: Faber.

Raban, A. 1987. «Artificially Alternated River Outlets along the Mediterranean Coast of Israel during the Bronze Age.» Στο *Déplacements des Lignes de ravage en Méditerranée d'après les Données de l'Archéologie*, επιμ. R. Paskoff και P. Trousset, 173-199. Paris: CNRS.

_____ 1988. «Coastal Processes and Ancient Harbour Engineering.» Στο *Archaeology of Coastal Changes. Proceedings of the First International Symposium "Cities on the Sea – Past and Present", Haifa, Israel, September 22-29, 1986*, επιμ. A. Raban, 185-208. *BAR-IS* 404. Oxford: British Archaeological Reports.

_____. 1991. «Minoan and Canaanite Harbours.» Στο Laffineur και Basch 1991, 129-146.

_____. 1995. «The Heritage of Ancient Harbour Engineering in Cyprus and the Levant.» Στο Karageorghis και Michaelides 1995, 139-189.

Ruipérez, M.S., και J.L. Melena. 1996. *Οι Μυκηναίοι Έλληνες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
Shaw, J. 1990. «Bronze Age Aegean Harboursides.» Στο *Thera and the Aegean World III.* Vol. 1, επιμ. D.A. Hardy, 420-436. London: Thera Foundation.
Shaw, M.C. 1980. «Painted "Ikria" at Mycenae?.» *AJA* 84:167-179.
_____. 2001. «Symbols of Naval Power at the Palace at Pylos: The Evidence from the Frescoes.» Στο *Ιθάκη: Festschrift für Jörg Schäfer zum 75. Geburtstag am 25. April 2001*, επιμ. S. Böhm και K.-V. von Eickstedt, 37-43. Würzburg: Ergon Verlag.
Shelmerdine, C.W. 1973. «The Pylos Ma Tablets Reconsidered.» *AJA* 77:261-275.
_____. 1999. «A comparative look at Mycenaean administration(s).» Στο Deger-Jalkotzy κ.ά. 1999, 555-576.
Van Effenterre, H. 1970. «Un navire mycénien?» Στο *Societés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien*, επιμ. M. Mollat, 43-53. Paris: SEVPEN.
_____. 1990-91. «Le "Porte des Cerfs" de la Tablette Pylienne An 657.12.» *Minos* 25-26:87-90.
Van Leuven, J.C. 1979. «Mycenaean Goddesses called Potnia.» *Kadmos* 18:112–129.
Wedde, M. 2000. *Towards a Hermeneutics of Aegean Bronze Age Ship Imagery*. Mannheim – Möhnesee: Bibliopolis.
Zangger, E., M.E. Timpson, S.B. Yazvenko, F. Kuhnke, και J. Knauss. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project, Part II: Landscape Evolution and Site Preservation.» *Hesperia* 66:549-641.

Making connections at Mycenaean sites in the Messenian landscape

†Dora Constantinidis

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΚΑΝΟΝΤΑΣ ΣΥΝΔΕΣΕΙΣ ΣΕ ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΟ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟ ΤΟΠΙΟ

Ο καθηγητής Κορρές οργάνωσε γενναιόδωρα εκπαιδευτικά ταξίδια για προ- και μετα-πτυχιακούς φοιτητές στο Τμήμα Αρχαιολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Κατά τη διάρκεια της διδακτορικής υποψηφιότητάς μου στο Πανεπιστήμιο ήμουν πολύ τυχερή και είμαι ευγνώμων που είχα παρακολουθήσει ορισμένα από αυτά τα ταξίδια και γνώρισα από κοντά το αξιόλογο αρχαιολογικό τοπίο της Μεσσηνίας και μερικές από τις αρχαιολογικές «θέσεις» που βρέθηκαν εκεί. Αυτό το άρθρο προβάλλει την ανάγκη για περισσότερες έρευνες, οι οποίες θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε καλύτερα τη θέση και τη χωρική σύνδεση των αρχαιολογικών θέσεων στην περιφέρεια της Πύλου Μεσσηνίας. Στο παρελθόν οι αρχαιολογικές θέσεις μπορεί να είχαν τοποθετηθεί εκεί που βρίσκονται κατά κύριο λόγο από γεωπολιτικούς, τοπογραφικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες. Ωστόσο, ίσως επίσης και για λόγους επικοινωνίας ή πολιτιστικές προδιαθέσεις ή και σε κάποιο βαθμό κοινωνικές και θρησκευτικές πρακτικές μπορεί να έπαιξαν ρόλο στην τοποθεσία των θέσεων. Οι πολιτιστικές προδιαθέσεις ίσως επηρέαζαν τις αποστάσεις μεταξύ των διαφόρων θέσεων και μεταξύ σημαντικών τοπίων, ακόμα και με τάφους ή θρησκευτικά μνημεία. Η ανάλυση των αποστάσεων μεταξύ θέσεων θα μπορούσε να ευθυγραμμιστεί με ανάλογες χωρικές αποστάσεις, π.χ. σε μοτίβα πάνω σε μυκηναϊκά αντικείμενα. Μελλοντικές έρευνες θέσεων μπορούν να περιλαμβάνουν για παράδειγμα ανάλυση των χωρικών δεικτών σε μυκηναϊκά αντικείμενα, όπως μοτίβα στην αγγειοπλαστική, αρχιτεκτονικές διαστάσεις και εικονιστικές παραστάσεις. Αυτές οι χωρικές αναλογίες θα μπορούσαν στη συνέχεια να χρησιμοποιηθούν για τον προσδιορισμό πιθανών πολιτιστικών πρακτικών που αντανακλούν επιλογές μυκηναϊκών χωρικών προτιμήσεων ανεξαρτήτως κλίμακας. Αυτό οδηγεί σε μια πρόταση, βάσει της οποίας αντικείμενα ή το τοπίο μπορούν να εκληφθούν ως ένας καμβάς, στον οποίο μυκηναϊκές πολιτιστικές αξίες μπορεί να είχαν ενσωματωθεί. Αλλά υπάρχουν πολλές δυσκολίες στο να καθοριστούν οριστικά αυτές οι περίπλοκες πολιτιστικές επιρροές, λόγω της πολυπλοκότητας άλλων στοιχείων. Για παράδειγμα, η ιεραρχία των θέσεων και η τοποθεσία τους στο τοπίο μπορεί να αντανακλά μόνο τις πιο βασικές ανάγκες, όπως η πρόσβαση σε νερό, καλλιεργήσιμη γη και σε άλλους πόρους. Αυτά είναι μερικά παραδείγματα για μελλοντικές έρευνες που προτείνονται για μυκηναϊκές θέσεις στην περιφέρεια της Πύλου Μεσσηνίας και πέραν αυτής.

1. INTRODUCTION: LOCATING SITES ACROSS LANDSCAPES

Landscapes were shaped by people that settled them over time and in turn cultures were formed by those landscapes. Apart from settling sites for practical purposes, such as easy access to water and food, political, social and cultural factors may also have significantly influenced where people settled. The Messenian landscape was home to a significant Mycenaean centre: Pylos, now associated with Ano Englianos. Pylos, which very convincingly was the main administrative site in Messenia[1], was surrounded by satellite sites that most likely interacted with each other in both its “hither” and “further” provinces. This unique area fostered Mycenaean settlement patterns that most likely operated on a system of site hierarchy. For now only preliminary analyses for any spatial patterns can be conducted amongst a handful of already discovered sites. However, textual references confirm that there are numerous sites that still

1 Blegen and Rawson 2015.

need to be linked with archaeological evidence as it becomes available. Given their probable cultural and political connections with each other, the possibility that some of these sites were located where they were for communication network purposes as well, could also be investigated. The many challenges of fully surveying the region limit any definitive spatial pattern recognition for now, but surveys such as the Minnesota Messenia expedition (MME)[2] and later the Pylos Regional Archaeological Project (PRAP)[3] have made excellent inroads for such investigations and future research perspectives on site settlement.

Theoretical propositions can guide analyses of currently available data to glimpse at possible spatial choices for site interconnectivity. The political landscape of Pylos has been investigated and discussed in the paper by Cosmopoulos[4]. His research indicates that political influence of site connectivity is supported by textual evidence that delineates the "hither" and "further" provinces of Pylos. Topography, and in this case Mount Aigaleon, most likely played a role in this sub-division of the two major administration areas. So far, the nine major settlements of the "hither" and seven or eight settlements of the "further" province have not been conclusively mapped out on the modern terrain[5]. However, the textual evidence and numbers alone do indicate that infrastructure such as roads[6] or at the very least tracks would have kept these sites connected with each other. Irrespective of where such politically connected sites were located in the Messenian landscape it can be posited that besides the political influence emanating from the administrative centre at Pylos their distances to each other may have also been influenced by cultural aspects. Proximity or orientation to shrines, peak sanctuaries or significant tombs in relation to sites can provide further ideas as to the positioning of settlements. Even though strategically locating sites for political domination may have been prevalent, as further investigations are conducted and more archaeological evidence is discovered, cultural aspects influencing spatial preferences could possibly be revealed in the future. Most importantly is the need to determine how to best map out these sites on the landscape with their exact locations when they are discovered by intensive surveys and excavations, to establish distances with each other and significant features in their surroundings.

This paper advocates the need for a continual reconsideration of research perspectives and theoretical frameworks to help us improve our understanding of the spatial distribution of a variety of site types with a focus on those surrounding the Pylian administrative centre at Ano Englianos. An excellent example of such work is that of research conducted by Cosmopoulos for the Iklaina Archaeological Project (IKAP)[7]. Numerous site types were revealed by an intensive survey in the region and convincingly linked back to textual evidence. Ongoing research can also reveal and trace changes to settlement patterns over time in a specific region, possibly indicating shifts based on either necessitated moves, due to war, raids or decreased resource availability, or even perhaps changing cultural trends that influenced how sites connected with each other[8]. It is proposed that the so far more intangible and elusive aspects of culture in relation to settlement choices could consider topographical distances as an expression of spatio-cultural elements that may have been influenced by different aspects over time. These elements could include for example site orientation and elevation. However, there is a multiplicity

2 McDonald and Rapp 1972.
3 Davis *et al.* 1997. Zangger *et al.* 1997.
4 Cosmopoulos 2006.
5 Cosmopoulos 2006, 206.
6 Cosmopoulos (2006, 206) refers to a road in the Kazarma-Neromylos area that most probably connected the two provinces.
7 Cosmopoulos 2006, 213-224.
8 Bennet 1995.

of factors, and even combinations of interrelated factors, that most likely affected how people selected site locations. Some of these possible factors are highlighted in the next section before concluding with possible future research perspectives and directions. These proposed research ideas are based on the need to iteratively re-analyse spatial contexts of Mycenaean culture across landscapes as new evidence becomes available. As such, the region of Messenia with its significant administrative centre at Pylos can afford researchers a focal point from which to "join the dots" with the surrounding hierarchy of interconnected sites for the Mycenaean era and any subsequent changes after that.

2. POSSIBLE FACTORS INFLUENCING MYCENAEAN SITE LOCATION

What influencing factors led to the founding of Mycenaean sites in the Messenian district? Logically arable land, a perennial water supply, climate including wind patterns and optimal duration of sunlight, especially for the winter months, are major environmental factors that most likely led to establishing sites across a landscape during the Mycenaean era. Some of these factors are reflected by settlement patterns that have already been noted by Hope Simpson[9]. However, besides these subsistence factors there was also the requirement for a site to be well drained and easily defended. This would therefore explain why many of the sites during the Mycenaean era are on hills or slopes, which are also relatively close to fertile plains. Surveying sites across a landscape allows for insights as to preferred site locations. A site's position in relation to mountains, rivers, coastlines, soil types and other nearby sites may reflect decisions that were based on strategic survival influences alone[10] but political and cultural influences should not be precluded. Settlement theories provide a good framework from which to investigate some reasons as to why a group of people chose specific locations where politically and culturally connected sites were established.

An interplay between environmental and social kinships or cultural factors influenced site location to varying degrees. However, other factors based on socio-economics, status and religion may also have influenced the locations and distances between sites. The latter reasons are often difficult to ascertain and determine with any certainty, unless, for example, definite sites of worship are identified and then spatially analysed in relation to surrounding sites of varying types. At sites where evidence of trade exists[11] this could also be considered as another factor that may have influenced site location so as to in this case optimise and easily facilitate the movement of traded commodities with trading partners. It may also have been necessary for a site to be located in a relatively safe area which could be easily defended from enemies if needed. Another aspect of site location is the possibility that their location allowed for access to communication across a region. It is possible that the need to relay messages across a landscape may also have determined how sites were interconnected, and their position may reflect their reliance on the relatively "rudimentary" communication system of couriers, sights and sounds[12]. Furthermore, since there is the existence of a hierarchy of Mycenaean settlement sites as discussed by both past and recent scholars[13] the relationships that different site types held with each other could also have influenced choice of site location.

9 Hope Simpson 1981.
10 Hillier and Hanson 1984.
11 Korres 1983, 1993.
12 Constantinidis 2004.
13 Hope Simpson 1965. Cosmopoulos 2006.

Based on the size of the site and the power that it had presumably attained, it has been proposed that major settlements or primary sites had approximately a one-hour distance between them[14]. This one-hour distance translates to approximately a 5 km radius around each site, without taking into consideration the varying terrain which may vary the amount of time it takes to travel from one point to another. This distance most likely accounted for the need to provision adequate farming areas to sustain a community according to its size, which has also been proposed as another influencing factor for site selection and dispersion[15]. So far general observations about site hierarchy and spatial distribution indicate that primary Mycenaean settlements across Greece were large in size, generally over 40,000 m^2, and consisted of at least one megaron, rural domestic buildings, and at least one "royal" tholos tomb. Secondary settlements usually developed in areas surrounding primary sites at approximately a 2.5 km distance from them. These settlements were typically smaller in size and usually had chamber tombs instead of tholos tombs[16]. In-between these secondary sites there were smaller or tertiary sites which consisted of only one or two houses and few or no tombs at all. This categorisation of site types is a broad and generalised definition, but can and should be contextualised for each specific region under investigation as for the case of Messenia.

Given that Linear B texts indicate that administrative centres had control over the collection and redistribution of goods, it follows that communication with surrounding areas would have been paramount. However, since most of the Linear B texts have been found within administrative contexts, they provide limited knowledge about the smaller sites[17] but with continued archaeological surveys and excavations more light may eventually be shed on how and where these sites were distributed. There is the possibility that this hierarchy of sites may have been an indirect outcome of the requirement for these smaller perhaps satellite sites to provision a vital link that would allow for messages to travel conveniently across the landscape. Proving such a hypothesis would require much more evidence to be collectively analysed within a contextualised analysis of spatial patterning taking all influencing factors into consideration. An example of such an attempted analysis has been for the spatial distribution of Mycenaean tombs[18]. A variety of factors influencing tomb locations were discussed and partially analysed. Some of the identified leading factors include status, access convenience, possible territorial markers, traditions and customs, religious and socio-cultural factors including kinship. All these factors were identified as being more important to some extent at the preclusion in some cases of practical geological or topographical constraints[19]. Such practical factors may rationally have been considered to be logistically more important. However, practical purposes, such as making it easier to build tombs, were not in many cases taken into consideration for tomb spatial distribution. This contrasts with the assumption that subsistence requirements were paramount for site settlement distribution. Furthermore, comparative observations across Mycenaean territories in Greece showed that spatial patterns for tomb locations were not exclusive to one area but could also, in some cases, be traced with similarities, for example for similar tomb types located at Mycenae and Pylos[20]. Given this phenomenon for the spatial distribution of tombs, it is possible that as more settlement sites are discovered in the Messenian region and beyond, the distribution of Mycenaean sites could be compared and juxta-

14 Bintliff 1977.
15 Fossey 1988.
16 Mylonas 1966. Hope Simpson 1981.
17 Ventris and Chadwick 1956.
18 Mee and Cavanagh 1990.
19 Mee and Cavanagh 1990, 227.
20 Mee and Cavanagh 1990, 225.

posed across all of Greece too. The multiplicity of factors, along with the many permutations and combinations of reasons why a site may be located where it is, currently challenges such research and not only for the Messenian region.

3. FUTURE SITE LOCATION RESEARCH PERSPECTIVES

From early archaeological excavations and research in Messenia[21] to PRAP's intensively surveyed fieldwork that resulted in twice the number of sites being discovered in the area[22], increasingly more data have now become available to analyse possible key factors that influenced Mycenaean site selection. Supplementing the archaeological survey, geological, geomorphological, geophysical, and palaeobotanical data have also been collected by PRAP[23]. This conglomeration of data can now be managed and analysed more efficiently with computer technologies such as Geographical Information Systems (GIS) that have played an increasingly vital role in such analyses. In order to appreciate the location of a settlement it is important to understand the topography of the region it is located in. The geographic region of Mycenaean sites in Messenia can now be digitised on GIS maps that can display a landscape of varying elevations above the present sea level, and if know past coastlines. The presence of such features on a digital map can allow for an analysis of the distance of each of the various Mycenaean sites to their immediate environment. Potential patterns that could emerge are that specific site types were found only in certain terrain.

Rivers and mountain ranges can also be included on a digitised map. By including for example rivers on such maps an analysis of the distance of each of the Mycenaean sites to the present-day, or if known ancient river beds can be facilitated. Assuming that the courses of the rivers have not altered dramatically, observations relating rivers to site locations can be made. For example, to analyse site distribution within subsistence spatial contexts a 2.5 km radius buffer zone (or approximately a one hour return travelling distance, which could be considered to be a practical distance in the extreme) can be created around each site to determine its proximity to reliable sources of water which could include any known springs. Presumably fortified sites would be precluded since, especially during times of siege, they would have had access to intramural sources of stored water or water from on-site springs, as for example at Mycenae. Landscape analyses tend to focus on how sites provisioned their subsistence needs, which usually leads to environmentally focused interpretations of the data, at the expense of minimising and even disregarding the socio-economic, cultural and communication requirements of sites across a landscape. However, now with the availability of more and a greater variety of data along with the improved analytical processing power offered by technology such as GIS, any number of factors can be concurrently considered, including those associated with the more elusive cultural aspects.

The choice of distances and terrain type between known sites can now be relatively easily determined. Therefore, the effort it would take to get from one site type to another to maintain political control or to access resources for subsistence needs or raw materials for trade can be determined more efficiently with a GIS. However, in most cases "evidence" can only be inferred for socio-political, religious and cultural factors influencing the distances between sites. It can be proposed that sites of a common cultural heritage or those politically connected would have had the practical ability to communicate with each other across a given

21 Κορρές 1976.
22 Davis *et al.* 1997.
23 Zangger *et al.* 1997.

landscape and as such settlement patterns may possibly have been determined by lines of communication presumably to help maintain a dominant culture in a region. Site catchment analysis has been an important research area where a GIS can be used to also evaluate the possibility that distances between sites were established in order to facilitate easy communication with each other as well.

Communication has assumedly always been important to people and was perhaps another factor that may have influenced site interconnectivity. So, another research perspective could be to investigate whether Mycenaean sites in the provinces of Pylos might reflect inter-site communication patterns depending on the means of communication that was most feasible. Apart from having couriers travel with news from site to site, sights and sounds may also have been used to relay messages across the land. Physical topographical parameters that may have influenced choice of communication can be defined and subsequently aligned to the best means of communication. References to different means of communication are found in the Old Testament: "All you people of the world, you who live on the earth, when a banner is raised on the mountains, you will see it, and when a trumpet sounds you will hear it"[24]. It is possible then that the location of sites across landscapes provided the communication medium by which couriers, sights (banners or fires) or sounds (drums or horns for example) could have been transmitted. In the past, sights and sounds would have moved across the land as messages were relayed. A GIS can more easily integrate and analyse site distances in relation to parameters that impacted the means of communication. When applied to data from intensive field surveys, such as those provided by PRAP and IKAP, such analyses may reveal sites that were established solely for the purposes of providing effective communication to maintain their culture and control across a landscape.

A dominant culture may have flourished because an effective communication network was available to culturally linked sites dispersed across a landscape. Smaller sites should be considered for the possibility that they were located where they were in order to maintain communication in the region. In theory, small sites that are not close to natural resources may have existed as satellite sites, much like "lighthouses", for the purposes of relaying messages across a landscape. It is proposed that the already digitised Mycenaean sites from the PRAP survey can now be used to incorporate the position of known sites, and their environmental, geological, geomorphologic and archaeological data into a GIS database for more detailed analyses. Patterns of site interconnectivity may be revealed for example by showing how the different site types were able to communicate with each other. The landscape itself having influenced a culture may have impacted on the location of its central administrative site location. The relatively elevated site of Pylos could possibly suggest a culture influenced by a mountainous region. Perhaps when a coastal administrative centre is discovered, other comparisons could be made with a more maritime based culture. Future analyses of settlement distances can possibly be aligned with patterns from other culturally derived objects as well. Such research perspectives can include, for example, an investigation of spatial ratios found on Mycenaean artefacts, such as pottery, architecture, and even iconographic representations. These spatial ratios could be used to determine cultural practices reflected in geometric spaces irrespective of scale. A diversity of research perspectives such as these could enhance our understanding of the various factors and parameters that affected the spatial organisation and any spatial patterns of Mycenaean site distribution in the Messenian landscape which could then be juxtaposed to other Mycenaean administrative regions in the rest of Greece for comparative analyses.

24 Isaiah 18.3-4, NIV.

The following is a proposed site map matrix that can be incorporated into a GIS database, with some possible factors raised by this paper that could have influenced site location selection. A GIS can assist in ranking the probability of these factors derived firstly from archaeological evidence and then any implied derivations. Since a site's location was probably decided on by various levels or degrees of influencing factors, this matrix could therefore be colour coded to reflect this for each of the factors, with for example green as most likely, orange likely, and red as unlikely (ranked by probability estimates from observations and any textual or archaeological evidence). Table 1 presents the main data fields that could be incorporated into a GIS database to assist in visualising these results on a digital map as well. Known sites can be viewed in relation to distances between each other along with their most predominant influence factors for comparison.

Some of the suggested factors that could be associated with each site are provided in Table 2, with an explanation of indicative elements to consider. These factors and elements can and should be adapted to locally defined contexts such as the specific terrain and features of the Pylian Messenian landscape.

Modern site name	Original name if known	Location (geo-coords.)
Site type	Topography	Subsistence
Geo-political	Cultural	Communication
Geology	Resources	Defence
Environmental	Status	Religious

n km

Modern site name	Original name if known	Location (geo-coords.)
Site type	Topography	Subsistence
Geo-political	Cultural	Communication
Geology	Resources	Defence
Environmental	Status	Religious

n km

n km

Modern site name	Original name if known	Location (geo-coords.)
Site type	Topography	Subsistence
Geo-political	Cultural	Communication
Geology	Resources	Defence
Environmental	Status	Religious

Table 1. A site map matrix with possible influencing factors on the choice of site locations.

Site type	based on relative size, primary, secondary, other
Topography	location of site in relation to rivers, valley, plains, or coastal regions and mountains or significant natural features; orientation and elevation of site
Subsistence	proximity to water and arable land
Geo-Political	textual evidence for significance; strategic location for e.g. to control or facilitate trade etc.
Cultural	cluster of surrounding sites sharing similar cultural traits (artefacts, architecture etc); proximity to shrines or tombs as customary practice
Communication	possibility of a small satellite site to primarily facilitate communication
Geology	Immediate soil type, rocky outcrops etc.
Resources	biological, mineral, marine
Defence	sites with fortifications or defensive land features
Environmental	wind and sunlight patterns
Status	close proximity <2km to a primary site
Religious	evidence of shrines etc.

Table 2. Potential influence factors and initial elements that can be determined by analyses as evidence.

A combination of such influence factors at known sites across the Messenian landscape could also be used to predictively locate other nearby sites, thus assisting the efficiency and probability of yielding more results for intensive survey projects in an area. Future research for determining the spatial distribution of Mycenaean sites in Messenia surrounding Pylos could lead to the discovery of other factors and reasons why people of this era and in this landscape created settlements when and where they did.

ACKNOWLEDGEMENT

Professor Korres was instrumental in organising Athens University field trips to Mycenaean sites and in particular in the Messenian region. I was privileged to attend some of these field trips and explore sites such as Pylos, Voidokoilia, Peristeria and Kyparissia with in situ insights from Professor Korres. This paper was written up as a reflection on landscape settlement patterns in this most intriguing of Mycenaean landscapes. I am very grateful to Professor Korres for the opportunity to attend these field trips that provided archaeology students at the National Kapodistrian University of Athens, of whom I was one, firsthand experience of sites in the spatial contexts of their landscape.

BIBLIOGRAPHY

Bennet, J. 1995. “Space through time: diachronic perspectives on the spatial organization of the Pylian state.” In *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*. *Proceedings of the 5th International Aegean Conference/5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13*

April, 1994. Vol. 2, edited by R. Laffineur and W.-D. Niemeier, 587-602. *Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.

Bintliff, J.L. 1977. *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece based on original fieldwork*. *BAR* Suppl. 28. Oxford: British Archaeological Reports.

Blegen, C.W., and M. Rawson. 2015. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia.* Vol. 1, *The Buildings and Their Contents*. Princeton N.J.: Princeton University Press.

Constantinidis, D. 2004. "The Interconnectivity of Cultural Sites: Sights and Sounds across a Landscape." In *[Enter the Past] The E-way into the Four Dimensions – CAA 2003, Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Proceedings of the 31st Conference, Vienna, Austria, April 2003*, 258-262. *BAR-IS* 1227. Oxford: British Archaeological Reports.

Cosmopoulos, M.B. 2006. "The Political Landscape of Mycenaean States: *A-pu₂* and the Hither Province of Pylos." *AJA* 110:205-228.

Davis, J.L., S.E. Alcock, J. Bennet, Y. Lolos, and C. Shelmerdine. 1997. "The Pylos Regional Archaeological Project, Part I: Overview and the Archaeological Survey." *Hesperia* 66:391-494.

Fossey, J.M. 1988. *Topography and Population of Ancient Boiotia*. Chicago: Ares Publishers.

Hillier, B., and J. Hanson. 1984. *The Social Logic of Space.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hope Simpson, R. 1965. *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*. London: University of London.

_____. 1981. *Mycenaean Greece.* New Jersey: Noyes Press.

Κορρές, Γ.Σ. 1976. "Ἔρευναι ἀνὰ τὴν Πυλίαν." *ΠΑΕ*: 253-282.

Korres, G.S. 1983. "The Relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic and Early Late Helladic Period." In *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality*, edited by R. Hägg and N. Marinatos, 141–152. Stockholm: Swedish Institute at Athens.

_____. 1990. "Excavations in the Region of Pylos." In *ΕΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, edited by J.-P. Descoeudres, 1-11. *MeditArch* Suppl. 1. Sydney: Meditarch.

_____. 1993. "Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age." In *Proceedings of the International Conference Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989 (American School of Classical Studies at Athens, Athens, December 2-3, 1989)*, edited by C. Zerner, P. Zerner, and J. Winder, 231-248. Amsterdam: J.C. Gieben.

McDonald, W.A., and G.R. Rapp, eds. 1972. *The Minnesota Messenia expedition: reconstructing a Bronze Age regional environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mee, C.B., and W.G. Cavanagh. 1990. "The Spatial Distribution of Mycenaean Tombs." *BSA* 85:225-243.

Mylonas, G., 1966*. Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Ventris, M., and J. Chadwick. 1956. *Documents in Myceneaean Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zangger, E., M.E. Timpson, S.B. Yazvenko, F. Kuhnke, and J. Knauss. 1997. "The Pylos Regional Archaeological Project, Part II: Landscape Evolution and Site Preservation." *Hesperia* 68:548-641.

Κοσμικές δομές και επίσημη τελετουργία

Η περίπτωση του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου[1]

Κωνσταντίνος Καλογερόπουλος

SUMMARY: COSMIC STRUCTURES AND OFFICIAL RITUALS. THE CASE OF THE CENTRAL PALATIAL MEGARON IN PYLOS

It has been almost 80 years since the discovery of the Mycenaean palatial megaron in Pylos and few would disagree today with the view that religious rituals were performed in these three-room structures located at the center of the Mycenaean palaces. This is clear from the cultic installations in the throne room and the painted wall fragments with depictions of ritual actions. However, these ritual actions, even in their more rudimentary features, remained poorly defined, leading to many generalizations regarding the religious responsibilities of the *wa-na-ka* as well as their ritual frame.

James Wright (1994) has argued that the Mycenaean palatial megaron and especially the central hearth-fire, as a sort of an *axis mundi*, was the place where the *wa-na-ka* performed key rituals for the stability and well being of the state. This idea provides the starting point for this paper, which, through a reinterpretation of the archaeological data of the central palatial megaron of Pylos, seeks to explore the utility of this cosmological approach. The aim of this paper is to proceed to a better understanding of the nature, scope and motivations of the religious rituals conducted here by the *wa-na-ka*.

The paper first examines the most important structural relations of the symbolical elements, that is the ways by which the various symbols relate to the most crucial focuses of attention within the central palatial megaron of Pylos: the central hearth and the area of the throne (Section III). The idea behind is that the operation of the rituals presupposes the operation of the ritual frame. The focus turns to the definition of the religious rituals (section IV) performed within the operational subsystem just defined (mainly libations). In a third step ritual frame and rituals are interrelated in an attempt to create meaning (section V). In the fourth step (section VI), we evaluate the representative character of the results by analyzing those rituals, which were connected to the throne room of the Pylian megaron but were not performed in its interior.

The results of our study (section VII) confirm Wright's prediction regarding the symbolic role of the *wa-na-ka* as ritual practitioner and the fundamental symbolic meaning of the ritual frame as well.

Concerning the role of the *wa-na-ka*: Our analysis has shown that inside the throne room (on an intra-spatial level), the responsibility to perform these key rituals seems to have been confined to the *wa-na-ka*. Furthermore, the examination of the symbolical elements related to him show that he was an important person, to whom the wildness of the nature was transferred (griffin, lion). A personal connection between the *wa-na-ka* and the symbolism of the changing seasons (waterbirds) can also be observed.

Concerning the symbolic meaning of the ritual frame, not only the hearth-fire (center of the world), but the whole ritual frame was apparently represented in cosmological terms. The four columns are of central importance, since they are connected to the four cardinal points, thereby indicating a connection to the four winds, the four seasons or the four natural elements. One of the most interesting results of our study derives from the reading of the painted floor squares as symbols of the water and especially the deep-seawater. This supports an interpretation of the undecorated squares as representations of land. When seeing together, the combination of decorated (seawater) and non-decorated (land) floor-squares seems to represent the icon of the island of Thera, the indexical symbol of the major catastrophic eruption of LM IA and of related

---

1 Με μεγάλη ευχαρίστηση και ευγνωμοσύνη αφιερώνω αυτές τις σκέψεις για τον πιθανό χαρακτήρα των ιερών τελετουργιών εντός του κεντρικού μεγάρου της Πύλου στον καθηγητή Γεώργιο Στ. Κορρέ ως ελάχιστη ανταπόδοση της οφειλής μου προς αυτόν. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο δρα Χρήστο Μπουλώτη για τις υποδείξεις του καθώς και τις συζητήσεις που είχα μαζί του, οι οποίες με βοήθησαν να ξεκαθαρίσω τις αρχικές μου σκέψεις. Θα ήθελα επίσης να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στο φίλο δρα Βύρωνα Αντωνιάδη και στη γυναίκα μου δρα Katharina Brandt, που έκαναν διεισδυτικές παρατηρήσεις και άσκησαν δημιουργική κριτική. Η παραγωγή των εικόνων 1-3 και 5 οφείλεται στο Βύρωνα Αντωνιάδη.

geological phenomena, such as earthquakes and tsunami. Under these circumstances, the icon 'fire in the deep-seawater' may be understood as a symbolic representation of the unpredictable and violent natural force, to which the libations of the *wa-na-ka* were obviously addressed, as a means of appeasing it. Judging from its importance in Late Mycenaean Pylos, it is not improbable to suggest that this violent natural force resting in the sea was the Mycenaean Poseidon.
Outside of the central megaron, several rites have been attested (procession, bull sacrifice, feasting) but these seem to have been addressed to a very broad audience and to have been related not only to the gods (especially to Poseidon) but also to the ancestors (tholos tombs IV and III).

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σήμερα, 80 χρόνια σχεδόν μετά την ανακάλυψη του μυκηναϊκού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου από τον Carl W. Blegen και τους συνεργάτες του[2] στο λόφο του Άνω Εγκλιανού, λίγοι θα αντιμετώπιζαν πλέον με επιφύλαξη την άποψη ότι η επιτέλεση θρησκευτικών τελετουργιών[3] έπαιζε σημαντικό ρόλο στο εσωτερικό των μυκηναϊκών ανακτορικών μεγάρων. Ακόμα και αν λείπουν βέβαιες σχετικές αναλυτικές περιγραφές στις γραπτές πηγές, τούτο είναι σαφές από τα κατάλοιπα των σπονδικών εγκαταστάσεων και τα σωζόμενα τοιχογραφικά θραύσματα με παραστάσεις τελετουργικών πράξεων. Εντούτοις, οι τελετουργικές αυτές δραστηριότητες, οι οποίες εδώ γίνονται αντιληπτές ως οργανωμένα συστήματα συμβολικών πράξεων[4], ακόμα και στα πιο βασικά χαρακτηριστικά τους, δεν έχουν οριστεί με σαφήνεια από την έρευνα, με αποτέλεσμα να επικρατεί μια συνεχιζόμενη αοριστία όχι μόνο αναφορικά με τα θρησκευτικά καθήκοντα του *wa-na-ka* αλλά και με το τελετουργικό τους πλαίσιο.

Ουσιαστικά βήματα προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης των τελετουργιών αυτών έκανε ο James Wright[5], ο οποίος θεώρησε το μυκηναϊκό ανακτορικό μέγαρο στο σύνολό του φορτισμένο με συμβολικές σημασίες και τον εσωτερικό του χώρο ως ένα κλειστό συμβολικό σύστημα[6]. Υπό την έννοια αυτή δομικά μέρη των ανακτορικών μεγάρων, όπως η εστία ή οι κίονες θα μπορούσαν να αποδίδουν, εφόσον τα δεχόμαστε ως σύμβολα[7] που διαπλέκονται σε οργανωμένα δίκτυα σχέσεων, έναν κοσμολογικό συμβολισμό.

Χρησιμοποιώντας ως αφετηρία την προαναφερθείσα ιδέα του Wright περί κοσμολογικού συμβολισμού της εστίας και των κιόνων στο εσωτερικό των μυκηναϊκών ανακτορικών μεγάρων, στόχος του παρόντος άρθρου είναι να διερευνήσει κατά πόσον η άποψη αυτή έχει γενικότερη ισχύ και, εξετάζοντας την περίπτωση του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου, να προσδιορίσει περισσότερο συγκεκριμένα τις κοσμικές δομές που αντικατοπτρίζονται στις αρχιτεκτονικές διαρρυθμίσεις και στα σταθερά διακοσμητικά σχέδια των διαρρυθμίσεων αυτών. Επιπλέον, η παρούσα μελέτη προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα με

2 Blegen και Rawson 1966.

3 Ακολουθώντας τον ορισμό του Walter Burkert (2011, 23) ως «ιερές» ή «θρησκευτικές τελετουργίες» (religious rituals) ή «τελετουργικές δραστηριότητες» (ritual actions) εννοούμε ένα σύμπλεγμα σκηνοθετημένων πράξεων επενδεδυμένων με συμβολικό περιεχόμενο, οι οποίες (α) ξεχωρίζουν από τη σφαίρα του καθημερινού και συνηθισμένου, (β) εκτελούνται επιδεικτικά, (γ) τελούνται σε καθορισμένο τόπο και χρόνο, (δ) είναι επαναλαμβανόμενες και (ε) στοχεύουν στην εξασφάλιση της συνοχής και αλληλεγγύης μιας κοινότητας ή κλειστής ομάδας. Στον ορισμό του Burkert θα προσθέταμε ότι ένας τουλάχιστον από τους δράστες της θρησκευτικής τελετουργίας (είτε ο τελεστής είτε ο αποδέκτης της συμβολικής πράξης) πρέπει να προέρχεται από τη θεϊκή σφαίρα (Lawson και McCauley 1990, 8, 61, 125). Για τις δυσκολίες μετάφρασης του όρου «religious ritual» στα ελληνικά βλ. Γιατρομανωλάκης 2005, 28-29.

4 Για την «τελετουργία» ως «ένα οργανωμένο σύστημα συμβολικών πράξεων» βλ. Lawson και McCauley 1990, 158.

5 Wright 1994, 57-59.

6 Για τον όρο «κλειστά ή ομοιογενή τελετουργικά πλαίσια» βλ. Kalogeropoulos 2015, 165.

7 Ως «σύμβολα» ή «συμβολικά στοιχεία» εννοούμε «αφαιρέσεις από την εμπειρία, οι οποίες έχουν αποκρυσταλλωθεί σε προσλήψιμες μορφές» (Geertz 1993, 91).

ποιόν τρόπο οι ιερές ή θρησκευτικές τελετουργίες, που τελούνταν στο εσωτερικό του κυρίως μεγάρου του ανακτόρου της μυκηναϊκής Πύλου σχετίζονταν με τις κοσμικές αυτές δομές.

ΙΙ. ΤΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΜΕΓΑΡΟ ΩΣ ΤΟΠΟΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΩΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΗΜΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Ο τρόπος που εννοούμε *conceptional apparatus* την εικόνα και τη λειτουργία του εσωτερικού των μυκηναϊκών ανακτορικών μεγάρων προσδιορίζεται ακόμα και σήμερα από συνειρμούς που εγείρονται στο άκουσμα του γενικού όρου *μέγαρο*. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, εύκολα ξεχνάμε ότι, σε αντιδιαστολή προς τα πρωτοελλαδικά, μεσοελλαδικά και μεσοελλαδικής παράδοσης πρώιμα μυκηναϊκά στενόμακρα κτήρια με κεντρική εστία, τα οποία συχνά στη βιβλιογραφία χαρακτηρίζονται ως *κτίσματα μεγαροειδούς κατόψεως* ή απλά *μέγαρα*[8], τα μυκηναϊκά ανακτορικά μέγαρα συνιστούν μια νέα αρχιτεκτονική σύλληψη που, στην Αργολίδα τουλάχιστον, κρίνοντας από τη χρονολόγηση του πρώτου μεγάλου ανακτόρου της Τίρυνθας, κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή της κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ (14ος αι. π.Χ)[9]. Αυτό ισχύει τόσο για τα αποκαλούμενα *μεγάλα* ή *κεντρικά* με την αίθουσα του θρόνου και τους τέσσερις κίονες γύρω από μια κεντρική στρογγυλή εστία στο εσωτερικό της όσο και για τα σχετιζόμενα με αυτά *μικρά* μέγαρα[10]. Η σύλληψη αυτή «παραμένει τυπική»[11] για τα πελοποννησιακά ανάκτορα της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου (13ου αι. π.Χ.)[12]

8 Maran 2015, 280 υποσημ. 24 (βιβλιογραφία).

9 Στη χρονολόγηση του πρώτου μεγάλου ανακτορικού μεγάρου της Τίρυνθας ακολουθούμε την πρόσφατη, περισσότερο προσεκτικά διατυπωμένη χρονολόγηση του Joseph Maran «in the course of LH IIIA» (Maran 2015, 280). Αυτή η χρονολογική προτεραιότητα του τύπου του ανακτορικού μεγάρου στην Αργολίδα, σε σχέση με την Πύλο, όπου εμφανίζεται με βεβαιότητα μόλις στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΒ, σε συνδυασμό με άλλες αρχιτεκτονικές παρατηρήσεις οδήγησε τον Jeremy Rutter στο εύλογο συμπέρασμα, ότι ο τύπος στην Πύλο αποτελεί απομίμηση αργολικών πρωτοτύπων (Rutter 2005, 29-30). Εδώ βέβαια πρέπει να σημειώσουμε, ότι, όπως σωστά παρατήρησε ο Wright (2006, 21), τα αρχιτεκτονικά δεδομένα του ΥΕ ΙΙΙΑ ανακτόρου της Πύλου είναι αποσπασματικά (Nelson 2001, 218, εικ. 81 = Wright 2006, εικ. 1.3) και είναι άγνωστο αν το συγκρότημα διέθετε κεντρικό μέγαρο κατά τον 14ο αι. π.Χ.

10 Στην παρούσα εργασία διατηρείται η βασιζόμενη στο ανάκτορο της Τίρυνθας διάκριση σε αλληλοσχετιζόμενα «μεγάλα» ή «κεντρικά» και «μικρά» μέγαρα (για την προβληματική βλ. Maran 2006, 84-85) χωρίς ωστόσο να θεωρούμε απαραίτητα το «μικρό μέγαρο» πιστή μικρογραφική απομίμηση του μεγάλου. Ως «μεγάλα» ή «κεντρικά» ανακτορικά μέγαρα θεωρούνται εδώ, πέρα από κεντρικό μέγαρο του ανακτόρου της Πύλου (Δωμ. 4-6), το κεντρικό μέγαρο της Τίρυνθας (Δωμ. V-II) και ακολουθώντας την Albers (2004, 149, discussion) και το μοναδικό σωζόμενο ανακτορικό μέγαρο των Μυκηνών. Γενικά για τα χαρακτηριστικά των μεγάλων μυκηναϊκών ανακτορικών μεγάρων βλ. Jung 2000, 75-76 με υποσημ. 12 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

11 Kilian 1989, 35.

12 Nelson 2007, 149. Petrakis 2009, 18. Το ότι ο τύπος του μεγάλου ανακτορικού μεγάρου δεν έχει εντοπιστεί, μέχρι στιγμής, στη νέα μυκηναϊκή ανακτορική θέση στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας (Shelmerdine 2015, 249) δεν συνιστά απαραίτητα και απόδειξη της πραγματικής απουσίας του σε αυτή την πελοποννησιακή θέση. Θα μπορούσε ωστόσο να οφείλεται στο ότι ο Άγιος Βασίλειος καταστρέφεται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΑ2 ή στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΒ, δηλαδή γύρω στα 1300 π.Χ. (Ruppenstein και Weilhartner 2015, 9), σε μια περίοδο, που δεν είχε επικρατήσει ακόμα ο κανονικός τύπος του ανακτορικού μεγάρου και που φαίνεται ότι υπήρχε μεγαλύτερη ποικιλομορφία στις κατόψεις των μυκηναϊκών ανακτόρων (Maran και Thaler 2017, 84). Βορείως της Πελοποννήσου τα πράγματα δείχνουν να είναι διαφορετικά και ασαφή. Στη Θήβα το ανακτορικό μέγαρο του 13ου αι. π.Χ. είναι λόγω της συνεχούς και πυκνής κατοίκησης της θέσης αδύνατο να κατανοηθεί (Aravantinos 2015). Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι πουθενά μέχρι στιγμής στη Θήβα δεν έχει βρεθεί δαπεδογραφία με τα χαρακτηριστικά εικονιστικά και γεωμετρικά θέματα των μεγάρων της Τίρυνθας, της Πύλου και των Μυκηνών (Aravantinos και Fappas 2015, 325 με υποσημ. 33). Και στον βοιωτικό Ορχομενό η περιοχή του μυκηναϊκού ανακτόρου που έχει μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί (Spyropoulos 2015, 357-359) δεν παρέχει ενδείξεις για την ύπαρξη θρόνου ή για κεντρική εστία που να περιβάλλεται από τέσσερις κίονες. Το ίδιο ισχύει και για το συγκρότημα προθαλάμου – προδόμου – δόμου της βόρειας πτέρυγας του μελάθρου στον Γλα (Ἰακωβίδης 1989, 115-118, 163, σχ. 11, 1-3). Τέλος και στην ανατολική Θεσσαλία, στο Διμήνι, στο Κάστρο Βόλου και στα Πευκάκια τα κτίσματα τύπου μεγάρου που ήρθαν στο φως δεν φαίνεται να φέρουν –μέχρι στιγμής– τα χαρακτηριστικά

μέχρι την κατάρρευση του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος στο τέλος της περιόδου αυτής.

Η κεντρική ιδεολογική σημασία της χρήσης αυτής της νέας αρχιτεκτονικής σύλληψης (ιδιαίτερα του μεγάλου ανακτορικού μεγάρου) ως τόπου άσκησης της εξουσίας ενός μονάρχη είχε διατυπωθεί ήδη το 1897 από το χρήστο Τσούντα[13]. Η προτεραιότητα της θρησκείας[14] (στην τελετουργική της κυρίως εκδοχή) στη δημιουργία μιας οργάνωσης του εσωτερικού χώρου των μεγάλων ανακτορικών μεγάρων και ιδιαίτερα της λεγόμενης *αίθουσας του θρόνου*, του *κυρίως μεγάρου*, που θα έδινε υπόσταση σε αυτή την αρχιτεκτονική σύλληψη, είναι, ωστόσο, μία συγκριτικά νέα άποψη[15]. Η προσέγγιση αυτή υποστηρίχτηκε κυρίως στα τέλη της δεκαετίας του ’80 και στις αρχές της δεκαετίας του ’90 καταρχήν από τον Klaus Kilian[16] και κατόπιν από τον James Wright[17].

Ο Kilian, αρχικά, στηριζόμενος κυρίως στις σωζόμενες τοιχογραφίες καθώς και στην αρχιτεκτονική διαρρύθμιση του δόμου και του προδόμου των τριμερών μεγάλων μεγάρων, υποστήριξε ότι μια από τις κεντρικές λειτουργίες των μυκηναϊκών ανακτορικών μεγάρων ήταν η επιτέλεση, από πλευράς του επικεφαλής της κεντρικής εξουσίας, του *wa-na-ka* των πινακίδων της Γραμμικής Β, επίσημων θρησκευτικών τελετουργιών[18]. Στόχος αυτών των πράξεων ήταν να μεταδώσουν ένα σύνθετο μήνυμα «of regal claims»[19] νομιμοποιώντας έτσι την πολιτική του *wa-na-ka*. Στο πλαίσιο αυτής της σύνδεσης των ανακτορικών μεγάρων με τις τελετουργίες εξουσίας, ο Kilian θεώρησε το θρόνο ως το «το κομβικό σημείο της επίσημης θρησκείας»[20], δηλαδή της *ιδεολογίας του wa-na-ka*[21]. Αναγνώρισε μάλιστα στη μεγάλου μεγέθους ανδρική μορφή με το επίβλημα της τοιχογραφίας της πομπής του προδόμου του ανακτορικού μεγάρου της Πύλου (θραύσμα 13 Η 5) τον ίδιο τον *wa-na-ka*, ο οποίος, κατευθυνόταν προς την πύλη ενός ιερού[22].

Ο Wright[23], στη συνέχεια, προσπάθησε να εξηγήσει την αρχιτεκτονική διαρρύθμιση καθώς και τις τελετουργίες στο εσωτερικό των κεντρικών ανακτορικών μεγάρων με βασικό εργαλείο μια περισσότερο συστημική προσέγγιση. Στο πλαίσιο αυτό το μυκηναϊκό ανακτορικό μέγαρο θεωρήθηκε στο σύνολό του φορτισμένο με συμβολικές σημασίες και ο εσωτερικός του χώρος έγινε αντιληπτός ως ένα κλειστό συμβολικό σύστημα. Συμβολικό περιεχόμενο άμεσα συνδεδεμένο με τη θρησκευτική συμπεριφορά πρότεινε, έτσι, ο Wright[24] όχι μόνο για την περιοχή του θρόνου με τις τοιχογραφίες, όπως υποστήριξε ο Kilian[25], αλλά και για την κεντρική κυκλική

της εσωτερικής διαρρύθμισης των πελοποννησιακών (Pantou 2010, 386-392). Από την άλλη μεριά, τούτο δεν αποκλείει, βεβαίως, το ενδεχόμενο κτίσματα του τύπου του ανακτορικού μεγάρου να αποκαλυφθούν στο μέλλον και σε περιοχές της κεντρικής Ελλάδας (για την άποψη αυτή βλ. Maran και Thaler 2017, 84).

13 Tsountas και Manatt 1897, 336.

14 Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Wright (1994, 58): «it also demonstrates the priority of religion in the organization of the seat of power».

15 Τις παλαιότερες απόψεις περί της χρήσης του ανακτορικού μεγάρου έχει συγκεντρώσει η Egan 2015α, 11-24.

16 Kilian 1988.

17 Wright 1994.

18 Kilian 1988, 294 («performance of highly official religious rites»).

19 Kilian 1988, 299.

20 Kilian 1988, 293.

21 *Wanax ideology.*

22 Kilian 1988, 300 υποσημ. 1. Marinatos 2010, 34 υποσημ. 10. Κατά τον Palaima (1995, 133) το ιερό αυτό θα μπορούσε να απεικονίζει το περίφημο ιερό *pa-ki-ja-na* της πινακίδας PY Tn 316, ενώ κατά άλλη άποψη (Shelmerdine 2008α, 405) το ίδιο το ανάκτορο.

23 Wright 1994.

24 Wright 1994, 57-58.

25 Kilian 1988, 293.

εστία, της οποίας η λατρεία φαίνεται ότι έχει ινδοευρωπαϊκή προέλευση[26]. Από τη στιγμή που η έδρα του άνακτα ήταν προσανατολισμένη προς την εστία, τούτο, κατά το Wright, σήμαινε ότι αυτός που εκτελούσε τις ιερές τελετουργίες ήταν, πιθανώς, ο ίδιος ο *wa-na-ka*. Επεξέτεινε έτσι τον όρο *ιδεολογία του wa-na-ka* του Kilian[27] στον περισσότερο σύνθετο όρο «hearth-wanax ideology»[28]. Εξίσου σημαντικούς θεώρησε, στα συμβολικά αυτά πλαίσια, ο Wright και τους κίονες που περιβάλλουν αυτήν την εστία[29]. Οι κίονες αποτελούν μεν ένα σημαντικό αρχιτεκτονικό στοιχείο του μεγάρου, σε συμβολικό όμως επίπεδο θα μπορούσαν να αποδίδουν έναν κοσμολογικό συμβολισμό και να θεωρηθούν είτε στηρίγματα του ουρανού είτε γεφυρώσεις του ουρανού με την κυκλική εστία, η οποία θα είχε τοποθετηθεί συμβολικά στο κέντρο του κόσμου, αποτελώντας κάτι σαν axis mundi[30].

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι είναι αδύνατο να κατανοηθούν οι θρησκευτικές τελετουργίες που τελούνταν στο κυρίως μέγαρο χωρίς να μελετηθεί πρώτα ο χώρος εντός του οποίου αυτές τελούνταν, δηλαδή το τελετουργικό τους πλαίσιο. Επομένως, πρέπει να γίνει μία σαφής διάκριση μεταξύ των θρησκευτικών τελετουργιών, δηλαδή των πράξεων των ίδιων και του πλαισίου εντός του οποίου οι πράξεις αυτές πραγματοποιούνταν. Μόνον εφόσον μελετηθούν οι δύο αυτοί παράμετροι μπορεί σε ένα τρίτο στάδιο να ακολουθήσει η προσπάθεια συσχετισμού τους με στόχο την προσέγγιση της πραγματολογίας και σημασιολογίας των τελετουργικών αυτών πράξεων. Αυτός θα είναι και ο στόχος των επόμενων τριών ενοτήτων (III-V).

Στην ενότητα III θα ορίσουμε, αρχικά, όλα τα συστατικά συμβολικά στοιχεία που συνθέτουν τη δομή του τελετουργικού πλαισίου και θα εξετάσουμε τις *δομικές τους σχέσεις*, τους διαφόρους τρόπους, δηλαδή, με τους οποίους τα συμβολικά στοιχεία μέσα στο ίδιο το κυρίως μέγαρο μπορούν να σχετίζονται μεταξύ τους. Με βάση το συλλογισμό του Wright[31], το πλαίσιο αυτό θα πρέπει να αποτελεί το συμβολικό – κοσμικό υπόβαθρο, εντός του οποίου θα τελούνταν από τον *wa-na-ka* οι ιερές τελετουργίες.

Ως παράδειγμα για τη μελέτη αυτών των *δομικών σχέσεων* θα χρησιμοποιήσουμε, στη συνέχεια, την αίθουσα του θρόνου (Δωμ. 6) του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου και δευτερευόντως το κεντρικό ανακτορικό μέγαρο (Δωμ. 4-6) για τους εξής λόγους.

Το κεντρικό μέγαρο της Πύλου, όπως άλλωστε και τα κεντρικά ανακτορικά μέγαρα της Τίρυνθας και Μυκηνών, συνιστά ένα ομοιογενές αρχιτεκτονικό σύνολο, αποτελούμενο από τρία τμήματα: το δόμο ή αίθουσα του θρόνου (στο εξής Δωμ. 6), τον πρόδομο (Δωμ. 5) και την πρόστυλη στοά (Δωμ. 4). Η ομοιογένεια αυτή επιτείνεται μέσω του ενιαίου τρόπου διακόσμησης του δαπέδου των τριών τμημάτων (δάπεδα τύπου σκακιέρας)[32]. Επιπλέον, τα Δωμ. 6 και Δωμ. 5 συνδέονται μεταξύ τους και μέσω της θεματολογίας των τοιχογραφιών τους[33].

Σε αντίθεση, όμως, με τις άλλες δύο αίθουσες του θρόνου των μεγάλων ανακτορικών μεγάρων της Πελοποννήσου, της Τίρυνθας και των Μυκηνών, στην αίθουσα του θρόνου της Πύλου (Δωμ. 6), παρατηρούνται (πέρα από τη σταθερά επαναλαμβανόμενη αρχιτεκτονική ιδέα της εστίας, των κιόνων και της θέσης του θρόνου) και υπολείμματα συμβολικών πράξεων, όπως και συγκριτικά καλά σωζόμενες, μόνιμα στο χώρο ενσωματωμένες, τοιχογραφίες[34].

---

26 West 2007, 269-270 με βιβλιογραφία.

27 Kilian 1988, 298-300.

28 Wright 1994, 59.

29 Wright 1994, 58-59.

30 Wright 1994, 59: «as holding up the heavens or as connecting them with the hearth at the centre of the cosmos».

31 Wright 1994, 56-60.

32 Egan 2016, 133, εικ. 5.2.

33 Wright 1994, 56 με υποσημ. 65.

34 Για μια ενδεικτική, αν και σε πολλά σημεία υποθετική, εικόνα του εσωτερικού του ανακτορικού μεγάρου της μυκηναϊκής Πύλου βλ. την έγχρωμη ζωγραφική αναπαράσταση του Piet de Jong στην εικονογράφηση του εσωφύλλου του πρώτου τόμου της μνημειακής δημοσίευσης του *Palace of Nestor* (Blegen και Rawson 1966, ii).

Επίσης, τα χρονολογικά όρια της ίδρυσης και της καταστροφής της αίθουσας του θρόνου και του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου μπορούν να καθοριστούν με σχετική ακρίβεια: το μέγαρο φαίνεται να ιδρύθηκε κατά την ΥΕ IIIB1 ή πρώιμη ΥΕ IIIB[35] και να καταστράφηκε από πυρκαγιά στη χρονολογική φάση ΥΕ IIIB2/IIIΓ πρώιμη (πρώιμο 12ο αι. π.Χ.), σύμφωνα με την ορολογία της Penelope Mountjoy, η οποία στηρίχτηκε σε αναλογίες της διακοσμημένης κεραμικής του ανακτόρου με την Αργολίδα και τη Λακωνία[36] ή στην πρωιμότατη ΥΕ IIIΓ (= ΥΕ IIIΓ πρώιμη 1) σύμφωνα με την ορολογία του Jeremy Rutter[37]. Επί της ουσίας, η χρονολόγηση της δραματικής –αν και όχι ικανής να οδηγήσει σε εγκατάλειψη του χώρου[38]– καταστροφής από φωτιά του ανακτόρου της Πύλου, φαίνεται να είναι ελαφρώς υστερότερη[39] των καταστροφών των μυκηναϊκών ανακτόρων της Τίρυνθας, των Μυκηνών και της Θήβας, που έλαβαν χώρα στην ΥΕ IIIB ύστερη[40]. Με βάση τις μέχρι τώρα γνώσεις μας, πρόκειται για την τελευταία καταστροφή ενός μυκηναϊκού ανακτόρου.

Στην ενότητα IV θα επιδιώξουμε να προσδιορίσουμε τις τελετουργίες που τελούνταν εντός του κυρίως μεγάρου, σε συνάρτηση με τα δίκτυα με τα οποία διαπλέκονται, ενώ στην ενότητα V θα προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τα αποτελέσματά μας σχετικά με την αλληλεπίδρασή τελετουργικού πλαισίου και τελετουργικών πράξεων. Τέλος, τα συμπεράσματα που θα προκύψουν από αυτόν το συσχετισμό θα παραβληθούν με τις μαρτυρίες για άλλες τελετουργικές πράξεις που πραγματοποιούνταν εκτός του ανακτορικού μεγάρου της Πύλου και σχετίζονταν με αυτές του εσωτερικού του (ενότητα VI), ώστε να συνδεθούν με το θρησκευτικό-πολιτικό σύστημα του ανακτόρου που είχε διαμορφωθεί στην Πύλο κατά τα τέλη του 13ου αι. π.Χ. (ενότητα VII).

III. Η ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ (ΔΩΜ. 6) ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ ΩΣ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΩΝ

Ακολουθώντας τις θεμελιώδεις απόψεις των Kilian και Wright θα μελετήσουμε στη συνέχεια το συνολικό συμβολικό σύστημα της αίθουσας του θρόνου του ανακτορικού μεγάρου της Πύλου υπό το πρίσμα των δύο κύριων πόλων έλξης συμβολικών κατηγοριών: της κεντρικής κυκλικής εστίας και της περιοχής του θρόνου.

Δομικές σχέσεις συμβολικών στοιχείων που σχετίζονται με την κεντρική κυκλική εστία του ανακτορικού μεγάρου

Εδώ παρατηρούνται οι ακόλουθες τρεις δομικές σχέσεις: Η πρώτη είναι η κεντρική κυκλική κατασκευή με το φλογωτό κόσμημα και τις τρέχουσες σπείρες. Η δεύτερη είναι οι τέσσερις κίονες σε τετραγωνική διάταξη. Την τρίτη σχέση αποτελούν τα πεδία του δαπέδου (πυθμένας) και η εικονογραφία τους.

---

35 Blegen και Rawson 1966, 423. Wright 1984, 20. Nelson 2001, 183-184, 207. Rutter 2005, 26 υποσημ. 35. Bennet 2007, 12 υποσημ. 3.

36 Mountjoy 1997· 1999, 301, 304.

37 Rutter 2005, 20.

38 'Οπως δείχνουν νεότερες έρευνες (Lafayette Hogue 2016) μεγάλα τμήματα του ανακτόρου δεν κατέρρευσαν σε αυτή την καταστροφή και φαίνεται ότι ανακαταλήφθηκαν κάποια στιγμή μεταξύ της ΥΕ IIIΓ και της Πρωτογεωμετρικής περιόδου.

39 Jung 2016, 567. Whittaker 2017, 75.

40 Πρβ. συγκριτικό πίνακα σε Jung 2016, 554 (πίν. 1).

Κεντρική κυκλική κατασκευή, φλογωτό κόσμημα και τρέχουσες σπείρες.

Αναφορικά με τη μορφολογία και σύνταξη των συμβολικών στοιχείων, μπορούμε να πούμε ότι στο κέντρο του σχεδόν τετράγωνου δαπέδου του Δωμ. 6 (12,90 x 11, 20 μ.), απέναντι από τη θέση του θρόνου, βρίσκεται μνημειακή κυκλική πήλινη κατασκευή διαμέτρου 4, 02 μ.[41]. Η κατασκευή αυτή, η οποία αποκαλείται συνήθως «εστία», βρίσκεται στο επίκεντρο της όλης ανακτορικής εγκατάστασης[42] και έχει επιχρισθεί με πέντε επικαλύψεις κονιάματος, πράγμα που από μόνο του συνηγορεί στη μεγάλη χρονική διάρκεια χρήσης της.

Με την κυκλική αυτή κατασκευή σχετίζονται δύο κυκλικές ομάδες συμβολικών στοιχείων: Η πρώτη ομάδα αποτελείται από μία κυκλική αλυσίδα φλογωτού κοσμήματος στο πλευρικό τοίχωμα της πήλινης κατασκευής. Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από μία κυκλική αλυσίδα από τρέχουσες σπείρες, η οποία διατρέχει την περιφέρεια του κύκλου. Οι σχέσεις των δύο κυκλικών ομάδων μεταξύ τους είναι ισοδύναμες.

Όπως έχει τονιστεί από τη σύγχρονη έρευνα[43], τόσο η διακόσμηση στο πλευρικό τοίχωμα της κυκλικής κατασκευής (πρώτη ομάδα) όσο και στην περιφέρεια του κύκλου (δεύτερη ομάδα) πρέπει να είχε συμβολική αξία. Άρα, τα σύμβολα της σχέσης λειτουργούν ως δομικά σημαινόμενα. Το φλογωτό κόσμημα στα πλάγια της κυκλικής εστίας, το οποίο δίνει την εντύπωση ότι περιστρέφεται, συνιστά συμβολική αναπαράσταση της ίδιας της φωτιάς[44]. Ταυτόχρονα, το κόσμημα της τρέχουσας σπείρας στην περιφέρεια, που σύμφωνα με το Stefan Hiller αποτελεί το εικονόγραμμα της βασιλικής κυριαρχίας[45], προκαλεί στον παρατηρητή την εντύπωση της συνεχούς κυκλικής κίνησης. Κυρίαρχη, λοιπόν, ήταν στο θεατή η υποβολή της κυκλικής κίνησης της φωτιάς.

Πάνω στη μνημειακή κυκλική κατασκευή του μεγάρου της Πύλου έκαιγε, ωστόσο και πραγματική φωτιά. Σε αυτό συνηγορούν τα υπολείμματα σωλήνων καπνοδόχου που βρέθηκαν στην επιφάνειά της[46]. Η κάπως αυθόρμητη όμως άποψη των ανασκαφέων, καθώς και μερίδας ερευνητών[47], ότι η κεντρική κυκλική εστία της Πύλου «could well have been used even for roasting a whole ox for a banquet»[48], δεν επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά στοιχεία και δεν μπορεί, συνεπώς, να υιοθετηθεί. Αντίθετα, λαμβάνοντας υπόψη ότι η κεντρική κυκλική κατασκευή της Πύλου διαφέρει ως προς το μέγεθος και την επεξεργασία της επιφάνειάς της από τις χρηστικές μυκηναϊκές εστίες, οι οποίες είναι πολύ μικρότερες σε διαστάσεις καθώς και αδιακόσμητες[49], μπορούμε να υποθέσουμε ότι η φωτιά αυτή δεν πρέπει να είχε κάποια χρηστική λειτουργία.

Συμπερασματικά, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η φωτιά που έκαιγε πάνω στην κεντρική *εστία* του μεγάρου της Πύλου φαίνεται ότι είχε συμβολικό χαρακτήρα, πράγμα που εξαρχής είχαν διαβλέψει σωστά μελετητές, όπως η Helga Reusch και ο Robin Hägg[50]. Με βάση, τέλος, τις παραπάνω παρατηρήσεις σχετικά με τη διακόσμηση της κεντρικής εστίας, θα προσθέταμε

41 Blegen και Rawson 1966, 77, 85, εικ. 66.
42 Palaima 1995, 133 υποσημ. 46.
43 Egan 2015α, 191-195.
44 Egan 2015α, 194.
45 Hiller 2005, 263-265.
46 Blegen και Rawson 1966, 81, εικ. 271 αρ. 2-3, εικ. 272 αρ. 6-7.
47 Jameson 1958, 223. Säflund 1980, 241.
48 Blegen και Rawson 1966, 78.
49 Οι τελευταίες φέρουν συνήθως και ένα υπόστρωμα από όστρακα κεραμικής, στη λειασμένη επιφάνεια των οποίων τοποθετούνταν χύτρες για το βράσιμο υγρών τροφών ή ψηνόταν φαγητό. Για τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των μυκηναϊκών χρηστικών εστιών της ανακτορικής περιόδου βλ. Tournavitou 1999, 837-838. Για τις πρόσφατα αποκαλυφθείσες μυκηναϊκές εστίες της μετα-ανακτορικής περιόδου από την Κάτω Πόλη και την Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας βλ. Kahlenberg και Shahack-Gross 2016, 82-86, εικ. 129.
50 Reusch 1958, 341. Hägg 1968, 41.

ότι η έμφαση δίνεται στην κυκλική, συνεχή (και άρα αέναη) κίνηση της συμβολικής αυτής φωτιάς.

Τέσσερις κίονες σε τετραγωνική διάταξη

Η εικόνα που έχουμε συνήθως στο νου μας για τη μορφή (αλλά και τη χρήση) των κιόνων που περιβάλλουν την κυκλική εστία της αίθουσας του θρόνου του μεγάρου της Πύλου έχει προκύψει από την πολύ γνωστή έγχρωμη ζωγραφική αναπαράσταση των τεσσάρων κιόνων του Piet de Jong, οι οποίοι παριστάνονται έχοντας ύψος περ. 3 μ. με άβακα και επιτραχήλιο να στηρίζουν τους εξώστες του πρώτου ορόφου[51]. Στην πραγματικότητα, όπως άλλωστε αναφέρει και ο ίδιος ο ανασκαφέας, ο Carl W. Blegen, η αναπαράσταση αυτή είναι τελείως φανταστική[52]. Γύρω από τη μνημειακή εστία υπήρχαν, όντως, σε τετραγωνική διάταξη, βάσεις τεσσάρων κιόνων, τα αρχιτεκτονικά, όμως, στοιχεία που γνωρίζουμε για αυτούς τους τέσσερις κίονες είναι ελάχιστα: γνωρίζουμε, φερειπείν, ότι οι κίονες ήταν ξύλινοι και επενδεδυμένοι εξωτερικά με κονίαμα[53]. Το ύψος και το άνω μέρος των κιόνων, ωστόσο, είναι άγνωστο[54], ενώ τα κιονόκρανα τους δεν έχουν σωθεί. Περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε, αντίθετα, για το κάτω τους τμήμα. Όπως προκύπτει από τα αποτυπώματα της κυκλικής εκβάθυνσης της βάσης τους, η οποία ήταν βυθισμένη σε βάθος 0,07 – 0,12 μ. κάτω από το δάπεδο, η βάση αυτή δεν έφερε το συνηθισμένο υπερυψωμένο πλαστικό δακτύλιο[55]. Κατά τα άλλα, οι τέσσερις κίονες έφεραν 32 ραβδώσεις και φαίνεται ότι ακολουθούσαν αργολικά πρότυπα, αφού η υπολογισμένη κατώτατη διάμετρός τους κυμαινόταν από 0,51 – 0,52 μ.[56], ακριβώς όπως και η διάμετρος των –χρονολογικά προγενέστερων– κιόνων της πρόσοψης του μνημειακότερου Θολωτού Τάφου της μυκηναϊκής Ελλάδας, του λεγόμενου Θησαυρού του Ατρέα στις Μυκήνες[57].

Η χωροθέτηση των κιόνων παρουσιάζει, ωστόσο, ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό, το οποίο, καθόσον γνωρίζουμε, δεν έχει εντοπιστεί από τη μέχρι τώρα έρευνα. Αντίθετα με ό,τι συνήθως πιστεύεται, οι τέσσερις κίονες δεν έχουν τοποθετηθεί τυχαία γύρω από την κεντρική κυκλική εστία αποτελώντας απλώς μια τετράγωνη αισθητική αρμονία, αλλά είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, τη δύση, το βορρά, την Ανατολή και το νότο. Αυτός ο τρόπος διάταξης των κιόνων στο χώρο αποκαλύπτεται αν ενώσει κανείς με δύο γραμμές τους διαγώνιους κίονες μεταξύ τους. Οι νοητές γραμμές που σχηματίζονται με αυτόν τον τρόπο όχι μόνο είναι κάθετες μεταξύ τους αλλά σχηματίζουν τους άξονες Δύσης – Ανατολής και Βορρά – Νότου (μεσημβρινή γραμμή) (εικ. 1).

Ο ρόλος των κιόνων ως δομικών σημαινόμενων είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντικός. Με τη σχέση αυτή εντοπίζουμε ένα σημαντικό στοιχείο του μυκηναϊκού ανακτορικού συμβολισμού της Πύλου, αφού μέσω αυτών των αστρονομικών αναλογιών, δομικά στοιχεία του πυλιακού ανακτορικού μεγάρου (οι κίονες), επιδιώκουν να ενταχθούν στον κόσμο των φυσικών φαινομένων.

---

51 Blegen και Rawson 1966, ii.

52 Blegen και Rawson 1966, 80: «The form of the capital is unknown and nothing has survived to indicate the type of the entablature above it. We are equally uninformed regarding details of the balcony that extended around the four sides of the hall. The restoration by Mr. de Jong illustrated in the Frontispiece is a free rendering of the appearance the Throne Room might have had; the details of the ceiling and the balcony are based on constructive imagination…». Πρβ. σχετικά και Nelson 2001, 68.

53 Küpper 1996, 98.

54 Έχουν γίνει υποθέσεις για ένα ύψος των κιόνων που κυμαίνεται από 3,57 έως 3,64 μ. (Küpper 1996, 104), ωστόσο οι προτάσεις αυτές βασίζονται μόνο σε υποθετικές αναλογίες.

55 Küpper 1996, 96 με υποσημ. 680. Nelson 2001, 106, 243 πίν. 5 (διαστάσεις των τεσσάρων βάσεων κιόνων).

56 Blegen και Rawson 1966, 80.

57 Küpper 1996, 102 με υποσημ. 715. Η κατασκευή του «θησαυρού του Ατρέα» χρονολογείται, κατά την πιθανότερη εκδοχή, στην πρώιμη ΥΕ IIIA2 (French 2002, 69), δηλαδή 2-3 γενιές πριν από την κατασκευή του μεγάρου της Πύλου στην ΥΕ IIIB1.

Σε συμβολικό επίπεδο, το γεγονός ότι οι κίονες είναι τέσσερις και έχουν την ίδια μορφή και τις ίδιες διαστάσεις μας ωθεί στην αναζήτηση φυσικών φαινομένων που εμφανίζουν μια ανάλογη αριθμητική αρμονία. Τέσσερα είναι τα στοιχεία της φύσης[58], ενώ τέσσερις είναι οι υποδιαιρέσεις του ηλιακού έτους, οι εποχές[59], και οι κύριοι άνεμοι[60], σύμφωνα, τουλάχιστον, με τα στοιχεία που αντλούμε από τα ομηρικά έπη.

Στο σημείο αυτό αξίζει να θυμηθούμε ότι ήδη από το 1971 ο τιμώμενος καθηγητής, κατά την εξέταση του ομηρικού όρου *μέγαρα σκιόεντα*[61], ο οποίος με πειστικό τρόπο ερμηνεύθηκε από τον ίδιο ως «δροσερά»[62] και όχι ως σκοτεινά όπως πιστευόταν μέχρι τότε[63], είχε προσφέρει ένα σημαντικό στοιχείο για τη φυσική βάση των μυκηναϊκών ανακτορικών μεγάρων. Η δροσιά ως ιδιότητα των ανακτορικών μεγάρων θα οφειλόταν, κατά το γεώργιο Στ. Κορρέ ,«εἰς τὸν εὐεργετικὸν δροσερὸν ἄνεμον»[64] που επικρατεί στην κορυφή των λόφων – ακροπόλεων, όπου κτίζονταν τα μυκηναϊκά ανακτορικά μέγαρα.

Η θέση αυτή, απ' όσο μπορούμε να δούμε, παραβλέφθηκε ή τουλάχιστο δεν λήφθηκε σοβαρά υπόψη από τη μεταγενέστερη έρευνα, η οποία σε γενικές γραμμές μπορεί να χωριστεί σε δύο κατηγορίες. Από τη μια μεριά υπήρξαν εκείνοι οι μελετητές που απέρριπταν εξαρχής την ταύτιση των κεντρικών τριμερών κτισμάτων των μυκηναϊκών ανακτόρων της Πύλου, των Μυκηνών και της Τίρυνθας με την ομηρική ονομασία *μέγαρον*, επειδή ο όρος δεν ήταν γνωστός στα μυκηναϊκά χρόνια[65], ενώ από την άλλη μια άλλη μερίδα ερευνητών ναι μεν θεωρούσαν την ταύτιση του ομηρικού όρου *μέγαρον* με τα μυκηναϊκά τριμερή κτίσματα με την κεντρική κυκλική εστία ορθή, συνέχιζαν ωστόσο να αντιλαμβάνονταν τον όρο *σκιόεντα* ως σκοτεινά, δηλαδή μέγαρα χωρίς παράθυρα, με ελάχιστο ή καθόλου φωτισμό[66].

Σήμερα, λαμβάνοντας υπόψη την παρουσία της λέξης *me-ka-ro-de* σε ένα ενεπίγραφο πήλινο σφράγισμα της Γραμμικής Β από την ακρόπολη της Μιδέας (MI Wv6)[67], η εμμονή στη θέση ότι ο όρος *μέγαρον* δεν υπήρχε στην Ελλάδα κατά τη μυκηναϊκή περίοδο και ως εκ τούτου πρέπει να εγκαταλειφθεί, μας φαίνεται πλέον υπερβολικά επιφυλακτική[68].

Το δάπεδο (πυθμένας)

Για τις δομικές σχέσεις των συμβολικών στοιχείων του δαπέδου ως σημαινόντων μπορούμε να πούμε ότι η επιφάνεια του πυθμένα (δάπεδο) του Δωμ. 6 είναι επιστρωμένη με κονίαμα και διαχωρισμένη σε τετράπλευρα πεδία που φέρουν περίπλοκη γραπτή διακόσμηση. Στην προσπάθειά μας να διακρίνουμε κάποιο σύστημα, σύμφωνα με το οποίο διακοσμούνται τα διάφορα πεδία του δαπέδου, μπορούμε να κάνουμε τις ακόλουθες παρατηρήσεις.

Το σχεδόν τετράγωνο δάπεδο του Δωμ. 6, το οποίο περιέβαλλε τη μνημειακή κυκλική εστία, εμφανίζει, με εξαίρεση τη φυσιοκρατική απεικόνιση ενός ερυθροκάστανου χταποδιού με συμμετρικά πλοκάμια και μεγάλους οφθαλμούς μπροστά στην περιοχή του θρόνου (πεδίο F8), μια

58 *Πῦρ, ὕδωρ, γαῖα, αἰθήρ.*

59 *Χειμών, θέρος, ἔαρ, μετόπωρον.*

60 *Ζέφυρος, Βορέης, Εὖρος, Νότος* (*Ὀδ*. ε 291-294). Λατρεία των ανέμων είναι βεβαιωμένη και στη μυκηναϊκή περίοδο, όπως προκύπτει από την αναφορά του τίτλου της ιέρειας των ανέμων (*a-ne-mon i-je-re-ja*) στις πινακίδες Γραμμικής Β του ανακτόρου της Κνωσού (Kn Fp 1, Fp 13).

61 Κορρές 1971.

62 Κορρές 1971, 216.

63 Κορρές 1971, 221.

64 Κορρές 1971, 228.

65 Jung 2000. Darcque 2005, 318-319.

66 Πρόσφατα και η Egan (2015α, 208), βασιζόμενη σε επανεκτιμήσεις της έρευνας σχετικά με την ανωδομή της πυλιακής αίθουσας του θρόνου υποστηρίζει ότι η τελευταία «was esentially a dark space».

67 Demakopoulou 2015, 194 με υποσημ. 54 (παραπομπές).

68 Κάτι που ορθώς παρατηρεί ο Thaler 2015, 340 με υποσημ. 7.

αποκλειστική προτίμηση προς το γεωμετρικό και αφηρημένο θεματολόγιο. Το δάπεδο, το οποίο δίνει την εντύπωση πολύχρωμου, αν και όχι απόλυτα συμμετρικού, ζατρικίου (σκακιέρας), έχει υποδιαιρεθεί σε 112 διακρινόμενα τετράπλευρα πεδία (101 εκ των οποίων ολόκληρα), στην πλειονότητά τους (75 πεδία, δηλ. 2/3 του συνόλου) διακοσμημένα στο εσωτερικό τους με επαναλαμβανόμενα αφηρημένα ή γεωμετρικά κοσμήματα μπλε, γαλαζοκίτρινου, ερυθρογάλαζου, κιτρινωπού, πορτοκαλί και ερυθρωπού χρώματος. Από πλευράς διακοσμητικού συστήματος το πολύχρωμο αυτό δάπεδο μπορεί να χωριστεί σε δύο μέρη: το ΒΔ και το ΝΑ.

Το ΒΔ μέρος είναι περισσότερο συμμετρικό και αποτελείται από 62 τετράπλευρα πεδία, των οποίων οι πλευρές είναι ίσες μεταξύ τους και έχουν τις εκάστοτε απέναντι πλευρές παράλληλες, συνιστούν δηλαδή κανονικά τετράγωνα[69]. Εδώ πρόκειται για ένα είδος καννάβου, ενός συστήματος διακόσμησης των μυκηναϊκών δαπέδων που θεωρείται γενικά ότι μιμείται μινωικά πρότυπα[70].

Το ΝΑ τμήμα αποτελείται από 50 πεδία[71] και χαρακτηρίζεται αντίθετα από μια ασυμμετρία. Τούτο οφείλεται στο ότι στα τετράπλευρα της ΝΔ ακμής του δαπέδου (A1-L1) έχει προστεθεί – όχι εξαιτίας κακού υπολογισμού αλλά σκοπίμως[72]– ένα επιπλέον τετράπλευρο πεδίο. Ως αποτέλεσμα η σειρά τετραπλεύρων H1-H10 μετατράπηκε σε σειρά ισοσκελών τραπεζίων καταλήγοντας διαγωνίως στο χωρίο H10 δίπλα στο θρόνο, εκεί δηλαδή που θα κατέληγε κανονικά η σειρά G, αν είχε τηρηθεί η κανονική διευθέτηση.

Ομοίως διακοσμημένα τετράπλευρα πεδία διευθετούνται όχι σε κανονικές σειρές, λ.χ. σε διαγώνιες, οριζόντιες ή κάθετες, αλλά σε πεδία που άλλοτε είναι συνεχόμενα (π.χ. A6-A7 ή I6-I7) ενώ άλλοτε απέχουν μεταξύ τους (πχ. I1 και D4). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην μπορεί να διακρίνει κανείς, εκ πρώτης όψεως, κάποιο σύστημα ή κάποιον λόγο για τον οποίο κάποια πεδία διακοσμούνται με κάποιο συγκεκριμένο μοτίβο ή χρώμα και όχι με κάποιο άλλο. Τούτο βεβαίως είναι μια φαινομενική παρατήρηση αφού οδηγοί δείχνουν ότι στο σχεδιασμό όλων των πεδίων χρησιμοποιήθηκε μεγάλη ακρίβεια και ότι οι θεματικές και οι χρωματικές εναλλαγές τους δεν ήταν τυχαίες αλλά σκόπιμες. Σκόπιμη, επομένως, πρέπει να θεωρηθεί η διαγώνια διευθέτηση των πεδίων στο ΝΑ τμήμα (κυρίως των πεδίων I1-I10, J1-J10 και K1-K10)[73], η οποία τονίζει την προοπτική ολόκληρου του ΝΑ τμήματος προς τα βόρεια, όπου ο θρόνος και η σπονδική αύλακα. Σκόπιμη, επίσης, πρέπει να θεωρηθεί και η επιλογή να αφεθούν αδιακόσμητα 37 από τα συνολικά 112 πεδία[74]. Με βάση τα παραπάνω, το γεγονός ότι τα αδιακόσμητα πεδία παρουσιάζουν μια συγκέντρωση στο ΒΔ μέρος (24 κενά πεδία έναντι 13 του ΝΑ τμήματος) πρέπει να έχει κάποια σημασία. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι τα 24 κενά τετράπλευρα πεδία του ΒΔ τμήματος είναι στην πραγματικότητα 21, αν αφαιρέσουμε τα τρία αδιακόσμητα πεδία E10, D10, F10, τα οποία καλύπτονται από τη σπονδική αύλακα και το θρόνο (εικ. 2).

Ας επικεντρωθούμε τώρα στα συμβολικά στοιχεία των 75 πεδίων.

Για την κόσμησή τους, σύμφωνα πάντα με την αναπαράσταση του de Jong, έχουν χρησιμοποιηθεί επτά κύρια συμβολικά θέματα, τα οποία μπορούν να ομαδοποιηθούν ως εξής (εικ. 3, ομάδες 1-7).

Ομάδα 1: Επάλληλα ομόκεντρα τόξα στις γωνίες και επάλληλα ομόκεντρα ρομβοειδή μοτίβα στο κέντρο. Πρόκειται για το συνηθέστερο θέμα του δαπέδου. Συνολικά 30 πεδία έχουν

69 Πεδία A1-A10, B1-B10, C1-C10, D1-D10, E1-E10, F1-F4, F7-F10, G1-G4.
70 Niemeier 1996, 1251-1253, πίν. I-II.
71 Πεδία H1-H10, I1-H10, J1-J10, K1-K10, L1-L10.
72 Egan 2015α, 243.
73 Egan 2015β, 199.
74 Πρόκειται για τα πεδία B2-B7, C1-C3, C5-C9, D2, D8-D10, E1-E3, E10, F2, F10, G2, I5, J3-I4, I9, J9, K3, L6.

κοσμηθεί με αυτό το μοτίβο (εικ. 3, ομάδα 1)[75]. Το πεδίο K1 εμφανίζει μια παραλλαγή του θέματος με ομόκεντρα ρομβοειδή και στις γωνίες. Στα χρώματα κυριαρχεί το μπλε, είτε ως βάθος[76] είτε ως τονική διαβάθμιση του κίτρινου[77] και του ερυθρού[78].

Ομάδα 2: Το δικτυωτό κόσμημα ή κόσμημα του συνεχούς ρόμβου, σε διάφορες πυκνές ή αραιές παραλλαγές. Συνολικά 14 πεδία έχουν κοσμηθεί με αυτό το μοτίβο (εικ. 3, ομάδα 2)[79]. Στα χρώματα κυριαρχούν εδώ οι διάφορες διαβαθμίσεις και συνδυασμοί του κίτρινου και του κόκκινου, όπως το πορτοκαλί[80], οι αποχρώσεις του κίτρινου[81], το γαλαζοκίτρινο[82] και το ερυθρογάλαζο (L2).

Ομάδα 3: Το φολιδωτό κόσμημα («scale pattern»). Συνολικά εννιά πεδία έχουν κοσμηθεί με αυτό το μοτίβο (εικ. 3, ομάδα 3)[83]. Στα χρώματα κυριαρχεί το μπλε, είτε ως βάθος[84] είτε ως τονική διαβάθμιση[85].

Ομάδα 4: Το μοτίβο των παράλληλων τεθλασμένων γραμμών (ζιγκ ζαγκ). Συνολικά επτά πεδία έχουν κοσμηθεί με αυτό το μοτίβο (εικ. 3, ομάδα 4)[86]. Η συνηθέστερη παραλλαγή συνίσταται από ισοπαχείς τεθλασμένες[87]. Ένα τετράπλευρο (A8) εμφανίζει παραλλαγή με παχειές και λεπτές τεθλασμένες που εναλλάσσονται μεταξύ τους, ενώ το τετράπλευρο I8 εμφανίζει μια κυματοειδή παραλλαγή του θέματος. Στα χρώματα κυριαρχεί το ερυθρογάλαζο[88], το καστανοκίτρινο[89], το μπλε (A4) και το κιτρινογάλαζο (A8).

Ομάδα 5: Πυκνά διατεταγμένοι μικροί κύκλοι διαφόρων μεγεθών (εικ. 3, ομάδα 5)[90] ή στίγματα (H1) σε μπλε (K6), γαλαζοκίτρινο (D5), ή κιτρινωπό (L7, H1) βάθος.

Ομάδα 6: Το γεωμετρικό κόσμημα των πυκνών, παράλληλων μεταξύ τους ευθύγραμμων τμημάτων (εικ. 3, ομάδα 6)[91]. Εμφανίζεται και σε οριζόντια/κάθετη (B1) και σε διαγώνια[92] διάταξη. Χρωματικά επικρατούν και εδώ παραλλαγές του κίτρινου, του ερυθρού και του γαλάζιου.

Ομάδα 7: Το χταπόδι (F8) ζωγραφισμένο σε ολόβαφο ερυθρό χρώμα σε κίτρινο βάθος (εικ. 3, ομάδα 7).

Αναφορικά με τα συμβολικά στοιχεία του δαπέδου ως σημαινόμενα, οι απόψεις που έχουν προταθεί για τη σημασία των θεμάτων του δαπέδου του μεγάρου της Πύλου ποικίλλουν. Κάποιοι ερευνητές[93] θεώρησαν ότι τα μοτίβα αποτελούν αποδόσεις θεμάτων ταπητουργίας (άποψη προς την οποία έκλινε μεταξύ άλλων και ο Gerhart Rodenwaldt) και πραγματικών

75 Πρόκειται για τα πεδία A2, A10, B8-B9, C10, D1, D4, D6-D7, E5-E6, E9, F3-F4, G4, H6, I1, I3-I4, I6-I7, J2, J6-J7, J10, K1, K9, L1, L4, L8.
76 Πεδία A2, B8, C10, E6, F3, G4, H6, J10, L1.
77 Πεδία B8, D7, E5, I3-I4, I6-I7, J2, J6-J7, K9, L8.
78 Πεδία D1, D4, D6, E9, F4, I1, K1, L4.
79 Πεδία F1, H7, I2, I10, J1, J5, K2, K4-K5, K7-K8, L2, L5, L9.
80 Πεδία J5, K4, L5.
81 Πεδία I2, I10, K2, K5, L9.
82 Πεδία F1, H7, K7, K8.
83 Πεδία A5, A9, C4, E4, E7, F9, H4, J8, L10.
84 Πεδία C4, F9.
85 Πεδία A5, A9, E4, E7, H4, J8, L10.
86 Πεδία A4, A8, B10, D3, G1, I8, L3.
87 Πεδία A4, B10, D3, G1, K10, L3.
88 Πεδία B10, D3, L3.
89 Πεδία G1, I8, K10.
90 Πεδία D5, K6, L7.
91 Πεδία A1, A3, B1, E8.
92 Πεδία A1, A3, E8.
93 Hackl 1912, 223-232. Rodenwaldt 1919. Vermeule 1964, 172.

υφαντικών μοτίβων. Κάποιοι άλλοι, μεταξύ των οποίων η Ethel S. Hirsch[94], θεώρησαν ότι τα θέματα απομιμούνται λίθο και φλεβώσεις μαρμάρου. Πρόσφατα η Emily C. Egan[95] υποστήριξε ότι η θεματογραφία του δαπέδου του μεγάρου της Πύλου αποτελεί μία συνένωση μοτίβων από τις δύο αυτές κατηγορίες (τα υφάσματα και το λίθο) από την οποία προήλθε μια υβριδική δημιουργία, της οποίας η πρόθεση ήταν να εντυπωσιάσει με τον πλούτο και την εκζήτηση που χαρακτηρίζει το παραφορτωμένο με διακοσμητικά μοτίβα δάπεδο.

Ενώ θα συμφωνήσουμε με την Egan ότι το στοιχείο της επανάληψης των μοτίβων της δαπεδογραφίας μεταδίδει ένα μήνυμα πλεονασμού στο θεατή, εντούτοις πιστεύουμε ότι οι προταθείσες αποδόσεις των μοτίβων των δαπέδων, είτε σε απομιμήσεις κοσμημάτων υφαντών, είτε σε απομιμήσεις λίθων, είτε ακόμα και στο συνδυασμό αυτών, επιφανειακά μόνο ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, αφού είναι εκτός των περικειμένων τους συσχετισμών και ως εκ τούτου δεν μπορούν να εξηγήσουν το λόγο για τον οποίο επιλέχθηκε η συγκεκριμένη σύνθεση για τη διακόσμηση του δαπέδου του Δωμ. 6 του ανακτορικού μεγάρου της Πύλου.

Υπό την έννοια αυτή, το αν πολλά από τα γεωμετρικά μοτίβα του δαπέδου, όπως ο συνεχής ρόμβος[96], τα παράλληλα ευθύγραμμα τμήματα[97] και οι τεθλασμένες γραμμές[98] μπορούν να κατασκευαστούν με υφαντικές τεχνικές, όπως άλλωστε μας διδάσκει η πειραματική αρχαιολογία[99], είναι στην περίπτωσή μας δευτερεύουσας σημασίας και δεν αναιρεί το ότι στο δάπεδο της Πύλου υπάρχει ένας προφανής συμβολισμός, ο οποίος, κατά τη γνώμη μας, είναι και το κρίσιμο στοιχείο για την ερμηνεία του θέματος που θέλει να αποδώσει το δάπεδο. Τη συμβολική διάσταση της δαπεδογραφίας του μεγάρου της Πύλου τόνισε πρόσφατα και η Anne P. Chapin[100], η οποία στον περίπλοκο συνδυασμό και την προσεκτική τοποθέτηση των μοτίβων της δαπεδογραφίας του Δωμ. 6 της Πύλου είδε όχι απλώς μια απομίμηση ανθρώπινων ενδυμάτων ή δαπανηρών υλικών, αλλά μια προσπάθεια «υπέρβασης της υλικότητας της φύσης»[101] και προσέγγισης του θεϊκού στοιχείου.

Η άποψη της Chapin, περί προσπάθειας μετασχηματισμού της υλικότητας της φύσης, θα αρκούσε για να καθορίσει γενικά τη δύναμη των συγκεκριμένων, επαναλαμβανόμενων μοτίβων του δαπέδου. Όμως θεωρούμε ότι υπάρχει και κάτι περισσότερο που μπορεί να ανιχνευθεί στα θέματα αυτά.

Ο Hiller στηριζόμενος στις αιγαιακές ζωγραφικές συμβάσεις διατύπωσε την άποψη ότι τα γεωμετρικά θέματα της δαπεδογραφίας των πελοποννησιακών ανακτορικών μεγάρων αποτελούν οπτικοποιήσεις της εντύπωσης και των ιδιοτήτων του νερού[102]. Στην άποψη αυτή, κατά τη γνώμη μας, δεν δόθηκε η δέουσα προσοχή από τη μεταγενέστερη έρευνα. Στην περίπτωση του δόμου του μεγάρου της Πύλου (Δωμ. 6) κυριότερες από αυτές τις συμβάσεις είναι οι εξής:

(α) η ευρεία χρήση του λεγόμενου *φολιδωτού* κοσμήματος (*scale pattern*, *tricurved arches*), το οποίο ήδη από την εποχή των Λακκοειδών Τάφων λειτουργούσε στην αιγαιακή τέχνη ως κύρια τεχνοτροπική σύμβαση για την απόδοση του νερού[103] (εικ. 3, ομάδα 3),

94 Hirsch 1977, 46.
95 Egan 2016, 138-139.
96 Πεδία F1, G/H7, J1, K2, K5-K7, L2, L4, L9.
97 Πεδία B1, B3.
98 Πεδία A4, A8, B10, D3, G1, K10, L3.
99 Σπαντιδάκη 2009, εικ. 7-8.
100 Chapin 2016.
101 Chapin 2016, 253.
102 Hiller 2003, 75.
103 Κλασικό παράδειγμα η απεικόνιση της θάλασσας στο περίφημο «ρυτό της πολιορκίας» από τον λακκοειδή τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών (Boulotis 1987, 31 αρ. VI. Crowley 1991, 221-223. Egan 2016,

(β) η ευρεία χρήση του θέματος των παράλληλων τεθλασμένων γραμμών (ζιγκζαγκωτών μοτίβων) που σε διαχρονικό και υπερτοπικό επίπεδο θεωρούνται ως το κατεξοχήν «ιδεόγραμμα» του κυματισμού νερού –ως συμβολισμός δηλαδή της κίνησής του[104]– (εικ. 3, ομάδα 4),

(γ) η ευρεία χρήση του δικτυωτού κοσμήματος (*net pattern*) που θεωρείται ότι αποτελεί απεικόνιση του αντικατοπτρισμού και της αντανάκλασης του φωτός στο νερό[105] (εικ. 3, ομάδα 2) και

(δ) η κύρια χρήση του μπλε χρώματος[106] που υποδηλώνει το κύριο χρώμα με το οποίο γίνεται αντιληπτό το διαφανές και ετερόφωτο νερό από το ανθρώπινο μάτι[107].

Η επανάληψη των παραπάνω μοτίβων, το γεγονός ότι τα ίδια ή παρόμοια μοτίβα εμφανίζονται σε διαφορετικά πεδία, αλλού πυκνά και αλλού αραιώτερα (βλ. για παράδειγμα τις διαφοροποιήσεις στο δικτυωτό κόσμημα στα πεδία I2 και K8, στις τεθλασμένες γραμμές στα πεδία A8 και K10), αλλού μεγάλα και αλλού μικρότερα (π.χ. το μοτίβο των μικρών κύκλων που εμφανίζεται σε διάφορα μεγέθη), καθώς και οι ελαφρότερες διαβαθμίσεις στη χρωματική τονικότητα των διαφόρων πεδίων, φανερώνουν μια προσπάθεια των ζωγράφων να υποδηλώσουν την εντύπωση της μεταβολής των στατικών επιφανειών σε κινητικές και δυναμικές. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις περί ζωγραφικών συμβάσεων, η δυναμική εικαστική εντύπωση που δίνεται είναι η οπτική εντύπωση της κίνησης του νερού.

Οι περισσότερο πυκνές ή περισσότερο σκουρόχρωμες παραλλαγές θα μπορούσαν, από την άλλη μεριά, να υποδηλώνουν την ψευδαίσθηση του βάθους του νερού. Την ψευδαίσθηση του βάθους επιβάλλει πάνω από όλα το συνηθέστερο διακοσμητικό θέμα με τα επάλληλα ομόκεντρα τόξα στις γωνίες και τους ρόμβους στο κέντρο τους μέσα στους οποίους εντάσσονται άλλοι μικρότεροι (εικ. 3, ομάδα 1). Το μοτίβο δίνει την εντύπωση ότι άλλα επίπεδα προβάλλουν και άλλα υποχωρούν.

Οι αποχρώσεις του κίτρινου και του ερυθρού, όπως αυτές αποδίδονται στις απεικονίσεις των πορτοκαλόχρωμων, γαλαζοκίτρινων και ερυθρογάλαζων πεδίων, θα μπορούσαν, επίσης, να οφείλονται στην προσπάθεια απόδοσης της ανάκλασης και απορρόφησης του φωτός από το υγρό στοιχείο. Αν η παρατήρηση αυτή είναι σωστή, τότε αυτό που παρουσιάζεται στα σχετικά πεδία θα μπορούσε να είναι ο τρόπος κατά τον οποίο το φως εμφανίζεται στο μάτι σύμφωνα με τις διαφοροποιήσεις που του επιβάλλει η υγρή ύλη με τις αντιστάσεις της. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να ενσωματώνεται στη δαπεδογραφία το φως από τη φλόγα της κεντρικής εστίας.

Σε ένα υδάτινο περιβάλλον αποκτά νόημα και η εκ πρώτης όψεως ασύνδετη παρουσία του χταποδιού στο τετράπλευρο F8. Η δε κεντρική χρήση του θαλάσσιου θέματος του χταποδιού, ενός εκ των χαρακτηριστικότερων ζώων της θαλάσσιας πανίδας και συμβόλου του βάθους της θάλασσας[108], ακριβώς μπροστά από τη θέση του θρόνου (εικ. 2, πεδίο F8), δείχνει να συνδέει μεταφορικά το θρόνο και τον κάτοχό του όχι μόνο γενικά με την ιδέα ή τη δύναμη της θάλασσας, όπως έχει προταθεί[109], αλλά και συγκεκριμένα με το βυθό της. Παραφράζοντας τη διατύπωση του Hiller θα λέγαμε ότι στην Πύλο ο κυρίαρχος (Herrscher) είχε το θρόνο του (thront) μέσα (*in* den) και όχι πάνω (*über* den) στο νερό (Wassern)[110].

---

146 υποσημ. 47).

104 Hiller 2003, 75.

105 Hiller 2003, 75.

106 Πεδία A2, A4, A6, B8, C10, E6, F1, F3, G4, J10, K6, L1 (βλ. εικ. 2).

107 Hiller 2003, 73. 75. Το συμπαγές μπλε χρώμα χρησιμοποιείται για την απόδοση του νερού και στις μικρογραφικές τοιχογραφίες (Shank 2016, 87).

108 Marinatos 2010, 146.

109 Berg 2011, 131 υποσημ. 67.

110 Hiller 2003, 75.

Βεβαίως, ο θαλάσσιος συσχετισμός της δαπεδογραφίας του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου δεν αποτελεί πυλιακή μοναδικότητα. Το ίδιο ισχύει και για το δάπεδο του δόμου του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Τίρυνθας, στο οποίο κυριαρχεί το επαναλαμβανόμενο μοτίβο του χταποδιού και των αντικρυστών δελφινιών (εικ. 4) και για το κατεστραμμένο δάπεδο του δόμου του μεγάρου των Μυκηνών, σε περίπτωση, βεβαίως, που η αναπαράσταση που δημοσίευσε ο Γεώργιος Μυλωνάς[111] ανταποκρίνεται στη πραγματικότητα.

Υπό αυτές τις συνθήκες γεννάται, βεβαίως, το ερώτημα: για ποιό λόγο διακοσμούνταν τα δάπεδα των μυκηναϊκών ανακτορικών μεγάρων (τουλάχιστον των πελοποννησιακών) με θαλάσσια θέματα;

Η εξήγηση που είχε δοθεί από τον Kilian, για την ερμηνεία του διακοσμημένου σε θαλάσσιο ρυθμό δαπέδου του θρόνου του μεγάρου της Τίρυνθας, ήταν ότι ο θρόνος του μεγάρου αυτού βρισκόταν γεωγραφικά «on the edge of the Aegean Sea»[112], άποψη που ακόμα και αν ίσχυε για την παραθαλάσσια θέση της Πύλου, δεν ευσταθεί για τις Μυκήνες, αφού η θέση αυτή δεν βρίσκεται κοντά στη θάλασσα. Και φυσικά, λόγω της σημασίας της θέσης, η προσπάθεια απεικόνισης ενός υδάτινου πυθμένα στο κεντρικό ανακτορικό μέγαρο των Μυκηνών δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ένα μεμονωμένο περιστατικό. Η άποψη αυτή του Kilian δεν λαμβάνει επίσης υπόψη ότι τα θαλάσσια θέματα στα παραπάνω πελοποννησιακά δάπεδα δεν αποτελούν τυχαίες επιλογές ή επινοήσεις, αλλά φαίνεται ότι ακολουθούν μία παράδοση, η οποία είναι εμφανής στα πολύ πιο φυσιοκρατικά αποδοσμένα θαλάσσια θέματα των χρονολογικά προγενέστερων κρητικών δαπέδων. Τα κρητικά αυτά δάπεδα διακοσμούσαν μινωικά ανακτορικά κτίσματα με θρησκευτικούς συσχετισμούς. Δύο γνωστά ανακτορικού χαρακτήρα μινωικά δάπεδα με θαλάσσια θέματα από κτήρια που θεωρούνται από την έρευνα ως ιερά και χρονολογούνται στην ΥΜ IIIA1[113] αρκούν για να διαφωτίσουν αυτή τη σχέση: πρόκειται για το δάπεδο του λεγόμενου *treasury* στο *Domestic Quarter* του ανακτόρου της Κνωσού, που σύμφωνα με το Robert Koehl[114] θα πρέπει να ήταν ένα μικρό ιδιωτικό ιερό, που σχετιζόταν με τους χρήστες των άνω δαπέδων του κνωσιακού *μεγάρου της βασίλισσας* και για το δάπεδο του ιερού στην Αγία Τριάδα[115].

Επιστρέφοντας στο δάπεδο του κεντρικού μεγάρου της Πύλου παρατηρούμε ότι στο *θαλάσσιο* μοντέλο, που προτείνεται εδώ για την ερμηνεία της δαπεδογραφίας, δεν ταιριάζουν συνολικά 37 πεδία, τα οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αφέθηκαν σκοπίμως αδιακόσμητα (εικ. 5, πάνω). Με βάση την ανάλυσή μας φαίνεται αρκετά πιθανό να αφέθηκαν κενά με στόχο να προκαλέσουν στο θεατή την εντύπωση της γης, δηλαδή της ξηράς, που επιπλέει στη θάλασσα και περικλείεται από αυτή (εικ. 5, μέση), με άλλα λόγια να προκαλέσουν την εντύπωση ενός νησιού.

Θα προσθέσουμε μία τελευταία παρατήρηση, αφήνοντας προς το παρόν ασχολίαστο το νόημά της. Εφόσον δεχτούμε ότι τα, σκοπίμως ακόσμητα, πεδία του δαπέδου αποδίδουν γη, δηλαδή ξηρά που περικλείεται από θάλασσα, τότε η εικόνα που προκύπτει εδώ είναι αυτή ενός νησιού πεταλοειδούς σχήματος (πεδία B2-B7, C1-C3, C5-C9, D2, D8-D10, E1-E3, E10, F2, F10, G2, G8-10. H2-H3, I9, J9) και δύο συναφών άλλων μικρότερων νησιών (πεδία I5, J3-I4, K3 και L6), τα οποία περιβάλλουν την κυκλική φωτιά. Μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η σχηματική αυτή εικόνα στο γενικό της περίγραμμα θυμίζει έντονα το νησί της Σαντορίνης, με το μεγαλύτερο πεταλόσχημο τμήμα να θυμίζει το σχήμα του μεγαλύτερου τμήματος της Σαντορίνης, της Θήρας, τη μικρότερη ενότητα των πεδίων I5, J3-I4, K3 να

111 Μυλωνᾶς 1983, 229, εικ. 186.
112 Kilian 1988, 293.
113 Niemeier 1996, 1253.
114 Koehl 1986, 414- 416, πίν. 26. Egan και Brecoulaki 2015, 306.
115 Hirsch 1980, Ill. 4. Koehl 1986, 411-412, εικ. III. 3. Militello 1998, πίν. 13. von Rüden 2016, 468, εικ. 18.

ανακαλεί η μνήμη το μικρότερο στα ΒΔ νησί της, τη Θηρασία, και το απομονωμένο πεδίο L6 που βρίσκεται στη μέση του ανοίγματος του πετάλου να θυμίζει το νησάκι Ασπρονήσι (εικ. 5, κάτω). Η κυκλική κεντρική κατασκευή της αίθουσας του θρόνου, που δίνει την ψευδαίσθηση της περιστρεφόμενης φωτιάς, θα μπορούσε να απεικονίζει την καλντέρα της Σαντορίνης, η οποία, ως γνωστόν, την υστερομυκηναϊκή περίοδο δεν περιείχε ακόμα την Παλαιά και Νέα Καμένη, όπου ο κρατήρας του σημερινού ηφαιστείου, αφού σχηματίστηκαν μετά το 197 π.Χ.[116]

Συμβολικές κατηγορίες που σχετίζονται με την περιοχή του θρόνου και με τις ιδιότητες και δραστηριότητες του κατόχου του

Εδώ παρατηρούνται δύο βασικές δομικές σχέσεις: η πρώτη είναι ο γρύπας με το λιοντάρι και η δεύτερη οι δύο ομάδες κοσμημάτων (ο λεγόμενος θησαυρός κοσμημάτων).

Γρύπας – λιοντάρι

Τόσο η αναπαράσταση (γρύπας και λιοντάρι σε μνημειακές διαστάσεις να στρέφονται προς την περιοχή του θρόνου), όσο και η θέση των συμβολικών στοιχείων στο χώρο (πίσω και δεξιά από την περιοχή του θρόνου) προκύπτει από τη μελέτη της ομάδας θραυσμάτων τοιχογραφιών C 20 6, η οποία, σύμφωνα με την Lang, βρέθηκε στο «second quarter» (από τα δυτικά) του ΒΑ τοίχου[117]. Πρόκειται για διμελή, ισοδύναμη σχέση. Είναι άγνωστο εάν τα ζώα αυτά αποτελούσαν μια μόνο παράσταση τοποθετημένη στα δυτικά του θρόνου[118], ή για δύο ίδιες παραστάσεις, οι οποίες τον πλαισίωναν[119].

Μεμονωμένα τα εικονογραφικά θέματα του μυθολογικού γρύπα και του λιονταριού συνδέονται, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, με την ισχύ των ηγεμόνων της ηπειρωτικής Ελλάδας ήδη από την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο[120]. Εδώ όμως μας ενδιαφέρει περισσότερο ο συνδυασμός των δύο επιβλητικών ζώων, καθώς και η δομική σχέση του συνδυασμού του θέματος με το θρόνο.

Η δομική σχέση του θέματος του γρύπα και του λιονταριού με την περιοχή του θρόνου στην Πύλο είχε παραλληλιστεί ήδη από το Blegen[121] με την ανάλογη παράσταση των εραλδικά διατεταγμένων γρυπών στην αίθουσα του θρόνου του ανακτόρου της Κνωσού. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τη διαπίστωση ότι η δομική σχέση γρύπα/λιονταριού είναι, όπως διαπίστωσε η Lyvia Morgan, τουλάχιστο στη σφραγιδογλυφία «almost exclusively Minoan»[122]. Συνεπώς, παρόλο που στο ανάκτορο της Κνωσού ο θρόνος πλαισιώνεται μόνο από γρύπες και όχι από το συνδυασμό γρύπα/λιονταριού, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η επινόηση της ιδέας ανάγεται σε μινωικές ή ακόμα πιο συγκεκριμένα σε κνωσιακές πηγές[123].

Ωστόσο, όπως έδειξε σε πρόσφατο άρθρο της η Morgan[124], πέρα από την προστατευτική τους λειτουργία ως προς τον κάτοχο του θρόνου, γρύπας και λιοντάρι εμφανίζονται στις

116 Friedrich 2009, 199.

117 Lang 1969, 194-195.

118 Πέρα από την Reusch (1958, 339) και η McCallum καθώς και η Egan θεωρούν πιθανό το ζεύγος των ζώων να βρισκόταν μόνο στη δεξιά πλευρά του καθήμενου στον θρόνο (δηλαδή στα αριστερά του θεατή).

119 Αν και δεν υπάρχουν βέβαιες μαρτυρίες για μια αντιθετική σύνταξη η Lang (1969, 101 υποσημ. 56), ο Younger (1995, πίν. 76, αναπαράσταση), ο Bennet (2007, 12 υποσημ. 11) αλλά και ο Thaler (2015, 351 με υποσημ. 103) θεωρούν πιθανόν το ζεύγος «γρύπας και λιοντάρι» να πλαισίωνε τον θρόνο.

120 Για τη συμβολική σημασία του γρύπα βλ. Κορρές 1991, 131-134, για την ειδική σχέση του λιονταριού κυρίως με τους βασιλείς των Μυκηνών βλ. Immerwahr 1990, 137. Rutter 2005.

121 Blegen και Rawson 1966, 79.

122 Morgan 2010, 320.

123 Reusch 1958. Niemeier 1986. Rehak 1995α. Maran και Stavrianopoulou 2007.

124 Morgan 2010.

αιγαιακές τοιχογραφίες ως κυρίαρχα αρπακτικά, τα οποία κυνηγούν στην άγρια φύση[125]: οι γρύπες απεικονίζονται να κυνηγούν κυρίως ελάφια και τα λιοντάρια να κυνηγούν κυρίως ταύρους[126]. Η σημασία αυτής της παρατήρησης στην περίπτωση του κεντρικού μεγάρου της Πύλου γίνεται ακόμα πιο έντονη αν αναλογισθεί κανείς ότι στον -άκρως αποσπασματικά σωζόμενο- τοιχογραφικό διάκοσμο του Δωμ. 6 δεν τεκμηριώνεται μόνο η παρουσία του ταύρου, δηλαδή του κατεξοχήν θύματος των λιονταριών, αλλά σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, και αυτή του ελαφιού[127], δηλαδή του κατεξοχήν θύματος των γρυπών. Με βάση τα παραπάνω, η παρουσία των δύο εντυπωσιακών αρπακτικών ζώων με πεδία κυνηγετικής δράσης τόσο τον αέρα (γρύπας)[128] όσο και τη γη (λιοντάρι) θα μπορούσε να σημαίνει ότι το άτομο που καθόταν στο θρόνο και συνοδευόταν από τα συγκεκριμένα ζώα, δηλαδή ο *wa-na-ka*, κυριαρχούσε στον αέρα και στη γη, όπως τα κυρίαρχα αυτά όντα. Θα μπορούσε όμως επίσης να σημαίνει ότι ο *wa-na-ka* με το που καθόταν στο θρόνο ελάμβανε κάποιες από τις ικανότητες και ιδιότητες των ζώων αυτών, όπως συνέβαινε με τα οδοντόφρακτα κράνη από χαυλιόδοντες κάπρων που φορούσαν στο κεφάλι τους οι ηγεμόνες-πολεμιστές της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, τα οποία όχι μόνο συμβόλιζαν την ανδρεία των κατόχων τους, αλλά πιθανώς μεταβίβαζαν συμβολικά την ίδια τη δύναμη των κάπρων στους φορείς τους[129].

Οι δύο ομάδες κοσμημάτων (λεγόμενος «μικρός θησαυρός»)

Ο λεγόμενος μικρός θησαυρός (*small treasure*), ο οποίος δημοσιεύτηκε το 1966 από τους Blegen και Rawson, αποτελείται από δύο ομάδες ημιπολύτιμων αντικειμένων (Α-Β κατά Blegen), οι οποίες βρέθηκαν «under the place of the throne»[130]. Οι ομάδες αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία για μας, επειδή συνιστούν αδιατάρακτα σύνολα κοσμημάτων[131].

Η μεγαλύτερη ομάδα (Group Β κατά Blegen)[132] φανερώνει την εξής σχέση: αργυρός δακτύλιος – περιελισσόμενο αργυρό σύρμα με απόληξη σε σχήμα θηλειάς - περιελισσόμενο χρυσό σύρμα με απόληξη σε σχήμα θηλειάς - χάλκινη σφραγίδα με απεικόνιση δύο υδρόβιων πτηνών – χάνδρα από σάρδιο – χάνδρα από αμέθυστο - χάνδρα από αχάτη – πήλινο σφονδύλι.

Από τα ευρήματα της ομάδας αυτής ξεχωρίζει η σπάνια, λόγω υλικού, χάλκινη σφραγίδα ΕΑΜ 7764 + 7770[133]. Ο Γιάννης Σακελλαράκης, ο οποίος αναγνώρισε την παράσταση και δημοσίευσε τη σφραγίδα το 1980[134], έδειξε ότι απεικονίζονται δύο υδρόβια πτηνά προς αριστερά πάνω σε ευθεία γραμμή, από τα οποία το πίσω φαίνεται να παφλάζει με τα φτερά του (εικ. 6). Τα φυτικά θέματα ανάμεσα στα παρυδατικά πτηνά ίσως υποδήλωναν υδροχαρή φυτά του τύπου που είναι συνηθισμένα σε απεικονίσεις υγρότοπων[135]. Τα υπόλοιπα μικροαντικείμενα της δεύτερης ομάδας πρέπει να προέρχονται από διάφορα κοσμήματα. Το αργυρό περιελισσό-

125 Ο συνδυασμός γρύπα και λιονταριού συνιστούν και κατά τον Thaler (2006, 102) την εικονιστική ιδέα (visual idea) της αγριότητας της φύσης, της ατίθασης φύσης.

126 Morgan 2010, 321.

127 Lang 1969, 119, πίν. G (ομάδα 36 C 17, «deer in papyrus»). Πρβ. και Egan 2015α, 216-217, 224, εικ. 5.13.

128 Σύμφωνα με την Foster (2014, 223 υποσημ. 66), το πρότυπο για το άνω σώμα του αιγαιακού γρύπα φαίνεται ότι ήταν το ευρασιατικό όρνεο *Gyps Fulvus* (Griffon Vulture), ένα εντυπωσιακό αρπακτικό με γαμψό, κιτρινωπό ράμφος, λευκό κεφάλι, περιλαίμιο και μεγάλους διάτρητους οφθαλμούς.

129 Morris 1990, 155, η οποία συσχετίζει αυτή τη συμβολική υιοθέτηση δύναμης με το φαινόμενο του «animal dynamism».

130 Blegen και Rawson 1966, 91-92.

131 Blegen και Rawson 1966, εικ. 273 αρ. 2-11. Egan 2015α, 119-124, 386-387.

132 Blegen και Rawson 1966, 92 (Group B), εικ. 273 αρ. 2-7, 10-11.

133 Blegen και Rawson 1966, 92, εικ. 273 αρ. 4-5.

134 Sakellarakis 1980.

135 Sakellarakis 1980, 4.

μενο σύρμα με απόληξη σε σχήμα θηλειάς (ΕΑΜ 7765)[136], προέρχεται ίσως από περικάρπιο[137]. Οι χάνδρες από σάρδιο (ΕΑΜ 7767)[138] και αμέθυστο (ΕΑΜ 7771)[139] καθώς και το πήλινο σφονδύλι[140] θα μπορούσαν να συνιστούν υπολείμματα είτε από διάφορα περιδέραια είτε από ένα περιδέραιο αποτελούμενο από ετερόκλιτα στοιχεία[141]. Δεν μπορεί ωστόσο να αποκλειστεί η πιθανότητα να προέρχονται από περικάρπια, περιβραχιόνια ή διαδήματα.

Η μικρότερη ομάδα (Group A κατά Blegen)[142] των μικροαντικειμένων φανερώνει την εξής σχέση: Χρυσή χάνδρα – θραύσμα περιάπτου από αχάτη – θραύσμα από κύανο *blue paste*. Τη μόνη ένδειξη για την αρχική χρήση των μικροευρημάτων της ομάδας αυτής μας δίνει το θραύσμα από αχάτη ΕΑΜ 7762[143]. Η οπή ανάρτησης στο θραύσμα αυτό θα μπορούσε να παραπέμπει σε περίαπτο.

Οι ομάδες αυτές θεωρούνταν μέχρι πρόσφατα από την έρευνα ως δύο τμήματα ενός «αποθέτη θεμελίωσης»[144]. Η επανεξέταση των συνθηκών εύρεσής τους από την Egan[145] έδειξε, ωστόσο, ότι οι δύο αυτές ομάδες κοσμημάτων δεν βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής του ανακτόρου της ΥΕ IIIB2/IIIΓ πρώιμης αλλά πάνω από αυτό[146]. Άρα, είναι μεταγενέστερες της καταστροφής και δεν μπορούν να αποτελούν δύο τμήματα ενός αποθέτη θεμελίωσης. Για το δικό μας σκοπό, αυτό που έχει σημασία είναι ότι τα μικροαντικείμενα αυτά επελέγησαν σκοπίμως για κάποιο είδος *τελετουργικής ταφής* που έλαβε χώρα εφάπαξ κάποια στιγμή μετά την καταστροφή του ανακτόρου[147], η οποία για αυτό το λόγο θα σχετίζονταν με τις ιδιότητες του κατόχου του θρόνου.

Προς αυτή την κατεύθυνση μας οδηγεί άλλωστε το γεγονός ότι στο σύνολό τους σχεδόν πρόκειται για αντικείμενα υψηλής συμβολικής αξίας. Ήδη από το 1980 ο Σακελλαράκης είχε χρονολογήσει στυλιστικά το σφραγιστικό δαχτυλίδι της μεγαλύτερης ομάδας στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο και λαμβάνοντας υπόψη την παρουσία του στη θέση του πυλιακού θρόνου, το είχε χαρακτηρίσει ως «βασιλικό κειμήλιο»[148], άποψη που πρέπει να θεωρηθεί πιθανή, εάν αναλογισθούμε τη σπανιότητα του υλικού του δαχτυλιδιού (χαλκός), καθώς και το ότι ανάλογο χάλκινο δαχτυλίδι βρέθηκε σε ηγεμονική ταφή του πρώιμου μυκηναϊκού Θολωτού Τάφου IV της Πύλου[149]. Τα υπόλοιπα μικροαντικείμενα της ομάδας αυτής πρέπει να προέρχονται από κοσμήματα που επίσης δεν χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή ζωή απλών ανθρώπων, όπως για παράδειγμα το αργυρό περιελισσόμενο σύρμα με απόληξη σε σχήμα θηλειάς (ΕΑΜ 7765). Το ίδιο ισχύει για τις χάνδρες από σάρδιο (ΕΑΜ 7767) και αμέθυστο (ΕΑΜ 7771) που βρίσκουν ακριβή παράλληλα Σε ανάλογα δείγματα από ηγεμονική ταφή του προα-

136 Blegen και Rawson 1966, 92, εικ. 273 αρ. 6.

137 Egan 2015α, 387 (M24), πίν. 3, d.

138 Blegen και Rawson 1966, 92, εικ. 273 αρ. 3. Egan 2015α, 387 (S6), πίν. 6, b.

139 Blegen και Rawson 1966, 92, εικ. 273 αρ. 10. Egan 2015α, 388 (S8), πίν. 6, d.

140 Blegen και Rawson 1966, 92. Egan 2015α, 388 (C12).

141 Όπως δείχνουν οι ασύλητες ταφές στους ηγεμονικούς θολωτούς τάφους Α και Δ στις Αρχάνες τα περιδέραια των ηγεμόνων της μυκηναϊκής ανακτορικής περιόδου δεν απαρτίζονται πάντα από χάντρες ομοειδούς ύλης, αλλά και από διάφορα υλικά και σε ποικίλους συνδυασμούς (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, 618).

142 Blegen και Rawson 1966, 91-92 (Group A), εικ. 273 αρ. 8-9.

143 Blegen και Rawson 1966, 91, εικ. 273 αρ. 9. Egan 2015α, 386 (S5), πίν. 6, a.

144 Rehak 1995α, 101 υποσημ. 54. Bennet 2007, 12 υποσημ. 10.

145 Egan 2015α, 119-124, 386-387.

146 Egan 2015α, 120, εικ. 3.55-3.56.

147 Κατά την Egan (2015α, 118-119) η χρονική στιγμή εναπόθεσης του «θησαυρού» πρέπει να είναι η ίδια με αυτή της απόθεσης των αγγείων του «small shrine» στο δωμάτιο 18 του ανακτόρου (Hruby 2006, 20, 36-37, 233-234).

148 Sakellarakis 1980, 5 («königliches Erbstück»).

149 Blegen κ.ά. 1973, 120-121, 124, 126.

αναφερθέντος πυλιακού Θολωτού τάφου IV[150], όπου έχει βρεθεί η μεγαλύτερη, μέχρι στιγμής, ποσότητα αμεθύστου στο Αιγαίο[151]. Τόσο το σάρδιο και ο αμέθυστος αλλά και ο αχάτης από τον οποίο είναι κατασκευασμένη η χάνδρα ΕΑΜ 7768[152], είναι σκληροί, ημιπολύτιμοι λίθοι με συμβολική αξία, εισηγμένοι από την Αίγυπτο ή τη μεσοποταμία[153].

Σε γενικές γραμμές, πάντως, από τις συνθήκες εύρεσής τους, προκύπτει ότι η λειτουργία των δύο παραπάνω ομάδων ήταν ομοειδής. Πρέπει να είχαν έναν συμβολικό ή τελετουργικό ρόλο άμεσα συνδεδεμένο με το κύρος και τη συμβολική συμπεριφορά του κατόχου του θρόνου. Δεν θα ήταν απίθανο να λειτουργούσαν ως «ενθυμήσεις των μηνυμάτων»[154] που τα ίδια έφεραν κατά τη χρήση τους εντός του μεγάρου κατά την ανακτορική περίοδο.

Μία ισχυρή ένδειξη για το ποια μπορούσε να είναι αυτή η χρήση μας δίνει το μόνο δείγμα εικονιστικού θέματος του θησαυρού αυτού που σχετίζεται με το θρόνο και άρα με τον κάτοχό του: τα δύο υδρόβια πτηνά της προαναφερθείσας πρώιμης μυκηναϊκής χάλκινης σφραγίδας (εικ. 6). Τα υδρόβια πτηνά εξαρτώνται από τις συνθήκες του περιβάλλοντος, πράγμα που σημαίνει ότι κάνουν συνεχείς εποχιακές μετακινήσεις για να αναζητήσουν κατάλληλα περιβάλλοντα. Λόγω της ιδιότητας τους να αποδημούν κάθε χρόνο κατά τους φθινοπωρινούς και ανοιξιάτικους μήνες, το πιο πιθανό είναι τα πτηνά αυτά να αποτελούσαν συμβολικές μορφές της αλλαγής των εποχών[155]. Σε συνάρτηση με τον κάτοχο ενός θρόνου τα υδρόβια αυτά πτηνά θα μπορούσαν, συνεπώς, να παραπέμπουν σε ένα είδος *δεσπότη υδρόβιων πτηνών*, ο οποίος σε ένα συμβολικό επίπεδο θα σήμαινε ένα είδος *κυρίαρχου της αλλαγής των εποχών του έτους*. Το ότι τα υδρόβια πτηνά στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού δεν είναι απαραίτητο να συσχετισθούν αναγκαστικά με μια γυναικεία θεότητα, κατά τα πρότυπα της μεταγενέστερης *Πότνιας Θηρών*[156], μας διδάσκει το παράδειγμα του αποκαλούμενου *Master of Animals* στο περίφημο χρυσό επιστήθιο έλασμα του θησαυρού της Αίγινας, που κρατάει με τα δύο του χέρια από το λαιμό δύο υδρόβια πτηνά και πιθανότατα προέρχεται από έναν τάφο αξιωματούχου της υψηλότατης ιεραρχίας της Αίγινας της Εποχής των Λακκοειδών Τάφων[157].

IV. ΟΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΟΥ ΤΕΛΟΥΝΤΑΝ ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΛΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΑΙΘΟΥΣΑΣ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

Τέσσερις επαναλαμβανόμενες τελετουργικές πράξεις έχουν συσχετισθεί μέχρι στιγμής από την έρευνα με το συμβολικό σύστημα της αίθουσας του θρόνου (Δωμ. 6) του ανακτορικού μεγάρου της Πύλου, το οποίο εξετάστηκε στην προηγούμενη ενότητα:

(α) σπονδή στη βάση του δυτικού κίονα πάνω σε τράπεζα προσφορών,

(β) σπονδή στην αύλακα στα δεξιά του θρόνου,

(γ) τελετουργία του ιερού γάμου στην περιοχή του θρόνου,

(δ) τελετουργική περιφορά γύρω από την κεντρική κυκλική εστία.

Οι τελετουργίες αυτές θα προσεγγιστούν στη συνέχεια σε συνάρτηση με τα δίκτυα με τα οποία διαπλέκονται.

150 Egan 2015α, 124 υποσημ. 377.
151 Krzyszkowska 2005, 125.
152 Blegen και Rawson 1966, 92, εικ. 273 αρ. 11. Egan 2015α, 387 (S7), πίν. 6, c.
153 Hughes-Brock 1999, 278-282, 285.
154 Για τη διαδικασία αυτή βλ. Παπαδάκη 2015, 25.
155 Guggisberg 1998, 84 υποσημ. 86 (με βιβλιογραφία ειδικά για τις πάπιες).
156 Marinatos 1998, 120, εικ. 25.
157 Gates 1989, 218, πίν. XLIX. Fitton κ.ά. 2009, 18, αρ. 1, εικ. 11.

(α) Σπονδή στη βάση του δυτικού κίονα πάνω σε τράπεζα προσφορών

Ακριβώς δίπλα και στα ανατολικά της κυκλικής τομής, που χρησίμευε ως υποδοχή για τη βάση του δυτικού κίονα βρέθηκε πήλινη τριποδική τράπεζα προσφορών, επιχρισμένη με κονίαμα[158] με δύο μικκύλες δίωτες κύλικες πεσμένες πάνω της. Η τριποδική αυτή τράπεζα βρέθηκε στο σημείο αυτό κατά χώραν, αφού παρουσιάζει εμφανή σημάδια από την πυρκαγιά της ΥΕ IIIB2/IIIΓ πρώιμης (= ΥΕ IIIΓ πρώιμης 1) περιόδου, που κατέστρεψε την αίθουσα του θρόνου[159].

Η τριποδική τράπεζα προσφορών είναι ένα ειδικό σκεύος, το οποίο, λόγω των μορφολογικών του χαρακτηριστικών (περιχείλωμα και εκβάθυνση), θεωρείται από την έρευνα ότι προσφέρεται «ιδιαίτερα για υγρές προσφορές»[160]. Από τη συνεύρεση του ειδικού αυτού σκεύους με τις επίσης τελετουργικού χαρακτήρα μικκύλες κύλικες δίπλα στο δυτικό κίονα προκύπτει η τελετουργική πράξη της σπονδής στη βάση του δυτικού κίονα πάνω σε τράπεζα προσφορών[161]. Εφόσον, όπως δείξαμε παραπάνω, οι τέσσερις κίονες εντάσσονται στον κόσμο των φυσικών φαινομένων, τότε είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η σπονδική πράξη θα απευθυνόταν σε κάποιο φυσικό φαινόμενο. Σε ποιό ακριβώς φυσικό φαινόμενο απευθυνόταν ο δράστης, είναι δύσκολο να το μάθουμε, χωρίς τη βοήθεια των γραπτών πηγών. Κάνοντας όμως υποθέσεις, με όλες τις απαραίτητες επιφυλάξεις, θα μπορούσαμε να έχουμε ορισμένες προτάσεις που θα εμπλούτιζαν τις δυνατότητες αξιοποίησης των δεδομένων. Έτσι για παράδειγμα, αν οι τέσσερις κίονες ήταν κάτι σαν ανεμοδείκτες, τότε ο δυτικός κίονας, που είναι ο αποδέκτης της τελετουργικής πράξης της σπονδής, σε συμβολικό επίπεδο πρέπει να νοείτο ως ο δυτικός άνεμος. Αν, από την άλλη μεριά, οι τέσσερις κίονες ήταν κάτι σαν σύμβολα των εποχιακών αλλαγών, τότε το ιερό σημάδεμα των κιόνων θα μπορούσε να σχετιζόταν με την επιθυμία για ομαλή ροή των εποχών και άρα με τη διαιώνιση του χρόνου.

(β) Η σπονδή στην αύλακα στα δεξιά του θρόνου

Στα δεξιά του θρόνου και μέσα στο δάπεδο βρέθηκε η περίφημη «σπονδική αύλακα», μια ρηχή, ελαφρώς τοξοειδής, αύλακα, μήκους 2 μ., η οποία ενώνει δύο εκβαθύνσεις διαμέτρου 0,32 μ. έκαστη. Η σωζόμενη εικονιστική απόδοση ενός κλειστού αγγείου (θραύσμα 2 Μ 6), ίσως πρόχου, στον τοίχο ακριβώς πάνω από την αύλακα[162], η οποία θα μπορούσε να εκληφθεί ως ιδεόγραμμα της τέλεσης της σπονδής[163], επιτείνει το σπονδικό χαρακτήρα αυτής της μακρόστενης κοιλότητας. Όπως έχει παρατηρηθεί[164], η όλη τελετουργική εγκατάσταση θυμίζει έντονα την αντίστοιχη αύλακα με τις εκβαθύνσεις στην «Οικία Τσούντα» στο λεγόμενο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών.

Διχογνωμία υπήρξε για πολλά χρόνια στην έρευνα για το εάν ο κάτοχος του θρόνου της Πύλου, ο *wa-na-ka*, ήταν ο δράστης, όπως είχαν υποστηρίξει αρχικά οι ανασκαφείς[165] ή ο αποδέκτης αυτής της σπονδής, όπως έχει προταθεί σε νεότερες μελέτες[166]. Ουσιαστική πρόοδο αναφορικά με το ζήτημα αυτό επέφεραν οι νέες έρευνες της Egan[167], τα συμπεράσματα της

158 Για την ακριβή θέση της τράπεζας προσφορών δίπλα στο δυτικό κίονα βλ. Egan 2015α, 48 υποσημ. 171 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

159 Egan 2015α, 111.

160 Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1982, 32.

161 Hägg 1998, 104 υποσημ. 32.

162 Lang 1969, 178-179, αρ. 2 Μ 6, πίν. 108, 141 (αναπαράσταση ως πρόχους). Rehak 1995α, 101 υποσημ. 55.

163 Rehak 1995α, 111.

164 Hägg 1990, 178.

165 Blegen και Rawson 1966, 88. Λῶλος 1972, 86.

166 Säflund 1980, 241. Hägg 1988, 105 υποσημ. 43. Weilhartner 2012, 214 με υποσημ. 35. Thaler 2012α, 206 υποσημ. 56.

167 Egan 2015α, 166-184.

οποίας κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση με εκείνα του Blegen. Επανεξετάζοντας τη σπονδική αύλακα η Egan παρατήρησε ότι οι δύο εκβαθύνσεις δεν βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο, αλλά η ανατολική κοίλανση, δηλαδή αυτή που βρισκόταν δίπλα στο θρόνο, είχε τοποθετηθεί σε ένα επίπεδο 4 εκατοστών ψηλότερα από τη δυτική[168]. Από την ανηφορική κλίση της αύλακας συνάγεται ότι ο κάτοχος του θρόνου δεν μπορεί να ήταν ο αποδέκτης της σπονδής αλλά πιθανότερον ο ίδιος ο δράστης της τελετουργικής πράξης. Ενδιαφέροντα είναι επίσης τα αποτελέσματα των μελετών της ίδιας ερευνήτριας σχετικά με τα υπολείμματα του μαύρου σπονδικού περιεχομένου της αύλακας. Εφόσον επρόκειτο για μαύρα κατάλοιπα υγρής ουσίας στη σπονδική αύλακα, τα οποία σχημάτισαν αυτό το χρώμα ύστερα, λόγω της υποβολής τους στις υψηλές θερμοκρασίες της πυρκαγιάς, εύκολα συμπεραίνει κανείς ότι το συστατικό στοιχείο της σπονδής δεν μπορεί να ήταν το νερό, ενώ η απουσία ιχνών πιτσιλισμάτων, τα οποία λογικά θα είχαν προκύψει από την πτώση του κρασιού πάνω στο κονίαμα της αύλακας της εκβάθυνσης που βρίσκεται δίπλα στο θρόνο, καθιστά μη ρεαλιστική και την ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι πρόκειται για κατάλοιπα σπονδής κρασιού[169]. Αντίθετα, αυτό δεν συμβαίνει με το ελαιόλαδο, η καύση του οποίου, λόγω της υψηλής περιεκτικότητας του σε λιποδιαλυτές ουσίες, θα ήταν συμβατή με τη σημερινή εικόνα της σπονδικής αύλακας με τις δύο εκβαθύνσεις[170]. Πολλές ενδείξεις, λοιπόν, οδηγούν στη διαπίστωση ότι η υγρή ουσία με τις οποίες, κατά πάσα πιθανότητα, τελούσε τη σπονδή ο κάτοχος του θρόνου ήταν το ελαιόλαδο[171].

Η σπονδή, δηλαδή η απώλεια/καταστροφή, του ελαιολάδου προς μια ή δύο θεότητες, ανεξάρτητα εάν επρόκειτο για απλό ή αρωματικό έλαιο, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως πράξη ανταποδοτική. Στην περίπτωση του απλού ελαιολάδου η πρόθεση του δράστη θα μπορούσε να ήταν η αύξηση της παραγωγής του σημαντικού αυτού, για την οικονομία των μυκηναϊκών ανακτόρων, γεωργικού προϊόντος[172]. Στην περίπτωση του αρωματικού ελαίου η σχέση συναλλαγής μεταξύ δράστη και θεϊκού αποδέκτη επιτείνεται δεδομένης της χρήσης του αρωματικού ελαίου ως αγαθού ανταλλαγής[173]. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, η οικονομικού χαρακτήρα αντίληψη του δούναι λαβείν (*do ut des*) είναι γνωστή στα ομηρικά έπη[174].

(γ) Η επιφάνεια μιας γυναικείας θεότητας και σύζευξή της με τον wa-na-ka

Το 2007 οι Joseph Maran και Eftychia Stavrianopoulou αφιέρωσαν μία ξεχωριστή μελέτη στο θέμα της νομιμοποίησης του *wa-na-ka* εντός του ανακτορικού μυκηναϊκού μεγάρου[175]. Χρησιμοποιώντας δεδομένα κυρίως από το κεντρικό μέγαρο της Πύλου και συγκρίνοντάς τα με τα πρότυπα τους στην ΥΜ IIIA2-IIIB αίθουσα του θρόνου του ανακτόρου της Κνωσού[176], θεώ-

168 Egan 2015α, 170-172.

169 Π.χ. Carter 1995, 304.

170 Carter 1995, 181.

171 Εδώ αξίζει να θυμηθούμε ότι την εκδοχή του (αρωματικού) ελαιολάδου είχε προτείνει και ο Robin Hägg ήδη από το 1988, όταν σε άρθρο του στο οποίο μελετούσε την «last ceremony in the throne room at Knossos» συσχέτισε τη σπονδική αύλακα της αίθουσας του θρόνου της Πύλου με τις προσφορές αρωματικού ελαιόλαδου που περιέχονταν σε υγρή ή παχύρρευστη μορφή στα αλάβαστρα από γυψόλιθο, τα οποία είχαν βρεθεί από τον Arthur Evans πεσμένα δίπλα στον θρόνο της Κνωσού. Σε αντίθεση όμως με την άποψη που υποστηρίζεται εδώ, ο Hägg θεώρησε ότι κάτοχος του θρόνου της Πύλου ήταν ο αποδέκτης των υγρών αυτών προσφορών, οπότε ερμήνευσε τα κατάλοιπα της μαύρης ουσίας ως υπολείμματα μιας τελετής χρίσματος του άνακτα (Hägg 1988, 104-105).

172 Shelmerdine 2008β, 109.

173 Shelmerdine 1985, 130-141.

174 Παραδείγματα: προς τον Ποσειδώνα: *Οδ*. γ 55-59, προς την Αθηνά: *Οδ*. 380-384, *Ιλ*. Ζ 90-96, 305-310.

175 Maran και Stavrianopoulou 2007.

176 Στα κνωσιακά πρότυπα ανήκει λ.χ. πέρα από την προαναφερθείσα παρουσία του γρύπα και του λιονταριού στα δεξιά του θρόνου και η επιλογή της θέσης για την εγκαθίδρυση του θρόνου όχι κατά μήκος του άξονα της εισόδου, όπως θα ανέμενε κανείς αλλά στα δεξιά του εισερχομένου (Niemeier 1986, 95. Kilian 1988, 293).

ρησαν ότι η όλη κατασκευαστική αντίληψη της αίθουσας του θρόνου του πυλιακού ανακτορικού μεγάρου σηματοδοτούσε μια εισροή θρησκευτικής-πολιτικής δύναμης από την Κνωσό προς την Πύλο (αλλά και προς τα μυκηναϊκά ανάκτορα γενικότερα)[177], καταλήγοντας σε πιο αναλυτικά συμπεράσματα από εκείνα προηγούμενων μελετητών. Προωθώντας μάλιστα τη σκέψη του Wolf-Dietrich Niemeier[178] περί της επιφάνειας της μινωικής *θεάς των ορέων* στην αίθουσα του θρόνου του ανακτόρου της Κνωσού στο χώρο της Πύλου, έφτασαν να προτείνουν μια μεταφορά της τελετουργίας στην Πύλο κατά την πρώιμη ΥΕ IIIA2, την περίοδο δηλ. της κατάληψης της Κνωσού από τους Μυκηναίους. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, στην περιοχή του πυλιακού θρόνου θα λάμβανε χώρα η επιφάνεια μιας σημαντικής για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της Πύλου γυναικείας θεότητας και θα ακολουθούσε κάποιο είδος σύζευξης (ίσως συμβολικού *ιερού γάμου*)[179] ανάμεσα σε αυτήν και τον *wa-na-ka*. Δεδομένου ότι η επίδειξη της νομιμοποίησης της κυριαρχίας του αρχηγού μιας κοινότητας στις παραδοσιακές κοινωνίες, επιτυγχάνεται μέσω της παρέμβασης του υπερβατικού παράγοντα[180], η άποψη ότι μια σημαντική πυλιακή θεότητα (λ.χ. η *po-ti-ni-ja* των πυλιακών πινακίδων της Γραμμικής Β) θα μπορούσε, μέσω της επιφάνειάς της, να νομιμοποιήσει την πολιτική εξουσία του *wa-na-ka*, φαίνεται εύλογη. Τροποποιώντας παλιότερες απόψεις της Reusch[181] και του Paul Rehak[182] για την παρουσία όχι ανδρικής αλλά γυναικείας μορφής στο θρόνο των μυκηναϊκών ανακτορικών μεγάρων, οι συγγραφείς υποστήριξαν ότι η θηλυκή θεότητα θα ήταν μεν ο ιδεατός κάτοχος του θρόνου (εξηγώντας με αυτόν τον τρόπο παραστάσεις όπως αυτήν του περίφημου χρυσού δαχτυλιδιού *CMS* I, 179 του θησαυρού της Τίρυνθας με μια καθιστή γυναικεία θεότητα να δέχεται προσφορές από δαίμονες τύπου Taurt), το πρόσωπο όμως που θα ήταν υπεύθυνο για την πράξη της αναπαράστασης της επιφάνειας στα πλαίσια της ιερής τελετουργίας πρέπει να ήταν ο ίδιος ο *wa-na-ka*[183]. Κατά τους συγγραφείς[184] η κεντρική αυτή τελετουργία είχε δομικό βάθος, η πορεία της δε θα μπορούσε να περιλαμβάνει τα ακόλουθα στάδια:

(α) αρχικά ο *wa-na-ka* θα πραγματοποιούσε τελετουργίες καθαρμού ή άλλες τελετουργίες προετοιμασίας σε δωμάτια που συνόρευαν με το ανακτορικό μέγαρο (π.χ. στο λεγόμενο λουτρό στης Τίρυνθας),

(β) στη συνέχεια θα εισερχόταν στην αίθουσα του θρόνου μέσω του προδόμου,

(γ) μετά θα καθόταν στο θρόνο και με αυτόν τον τρόπο θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση της θεότητας,

(δ) η θεά θα εμφανιζόταν μέσω της αναλαμπής της φωτιάς της κεντρικής εστίας,

(ε) τη στιγμή της επιφάνειας ο *wa-na-ka* θα ενωνόταν με τη θεά και από τη στιγμή αυτή και μετά ο γρύπας και το λιοντάρι στα δεξιά του πυλιακού θρόνου θα λειτουργούσαν ως προστάτες του.

(δ) Τελετουργική περιφορά γύρω από την κεντρική κυκλική εστία

Η νοητική σύλληψη της τελετουργικής αυτής πράξης προκύπτει από την κατεύθυνση της κίνησης δύο ανδρικών πομπικών μορφών που βρέθηκαν στο ΝΑ τμήμα του Δωμ. 6 (θραύσμα

177 Εμφατικότερα διατυπωμένο σε Maran 2015, 280. Πρβ. και Maran και Thaler 2017, 85.

178 Niemeier 1986, 89.

179 Maran και Stavrianopoulou 2007, 290 με υποσημ. 49.

180 Για το φαινόμενο αυτό στις παραδοσιακές κοινωνίες, σε αντίθεση με τις δημοκρατικές, όπου η νομιμοποίηση πηγάζει από τη θέληση του λαού βλ. Meyer 2008, 211.

181 Reusch 1958, 348-352.

182 Rehak 1995α.

183 Maran και Stavrianopoulou 2007, 289.

184 Maran και Stavrianopoulou 2007, 290.

τοιχογραφίας 45 Η 6)[185], οι οποίες, όπως πρότεινε πρόσφατα ο Ulrich Thaler, δείχνουν να αποτελούν συνέχεια των σωζόμενων ανδρικών πομπικών μορφών που παριστάνονταν στο βΑ τοίχο του Δωμ. 5 και να κάνουν έναν κύκλο γύρω από την κεντρική εστία κατά τη φορά περιστροφής των δεικτών του ρολογιού[186]. Σύμφωνα με την ανάγνωση αυτή του Thaler, οι εισερχόμενοι στην αίθουσα του θρόνου, οι οποίοι πρέπει να ήσαν μέλη της πομπής, κινούνταν προς τα αριστερά, γύριζαν περιμετρικά της κυκλικής εστίας και κατέληγαν μπροστά στην περιοχή του θρόνου. Η θέση αυτή, η οποία στηρίζεται σε παλαιότερη θεωρία του Hägg[187] περί σηματοδοτημένων θέσεων (*sign posts*) κατά τη διάρκεια των διαδρομών εντός των ανακτόρων, έχει ενδιαφέρον, κυρίως επειδή επιχειρηματολογεί υπέρ της κυκλικής κίνησης των εισερχομένων εντός της αίθουσας του θρόνο της Πύλου. Δυστυχώς, εκτός από την πολύτιμη αυτή διαπίστωση, η αποσπασματικότητα των στοιχείων καθιστά την άποψη ότι η σπονδή στο δυτικό κίονα δεν πραγματοποιούνταν από τον *wa-na-ka* αλλά από κάποια άλλα μέλη της πομπής με το θυσιαστήριο ταύρο που απεικονιζόταν στο Δωμ. 5 επισφαλή.

V. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΠΡΑΞΕΩΝ

Αντιλαμβανόμενοι την αίθουσα του θρόνου του κεντρικού μεγάρου της Πύλου ως κλειστό ιερό περιβάλλον, εξετάσαμε στις προηγούμενες δύο ενότητες δίκτυα σχέσεων (δομικές σχέσεις) μεταξύ συμβόλων που συνδέονται καλά μεταξύ τους και προσπαθήσαμε με αυτόν τον τρόπο να προσδιορίσουμε όχι μόνο τις ίδιες τις τελετουργικές πράξεις (IV) αλλά και το τελετουργικό πλαίσιο (III), εντός του οποίου τα σύμβολα διαπλέκονταν μεταξύ τους. Στόχος της παρούσας ενότητας είναι να συσχετιστούν μεταξύ τους αυτές οι δομικές σχέσεις και να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αναφορικά με τους δράστες και τους αποδέκτες αυτών των τελετουργιών (πραγματολογία) και να καθοριστεί ο λόγος για τον οποίο οι τελετουργικές αυτές πράξεις εκτελούνταν εντός της αίθουσας του θρόνου (σημασιολογία).

Τα τέσσερα στοιχεία της φύσης και η κυκλική περιστρεφόμενη πύρινη μάζα στο βυθό της θάλασσας ως υφιστάμενο τελετουργικό πλαίσιο αλληλεπίδρασης

Σύμφωνα με την ανάλυσή μας στην ενότητα III, το τελετουργικό πλαίσιο απαρτίζεται από δύο ενότητες. Η πρώτη σχετίζεται με την κεντρική κυκλική κατασκευή και αποτελεί το φυσικό υπόβαθρο των τελετουργιών, η δεύτερη σχετίζεται με την περιοχή του θρόνου και αφορά στις ιδιότητες του κατόχου του.

Η ανάλυση των δομικών σχέσεων της κεντρικής κυκλικής κατασκευής και της δαπεδογραφίας, σε συνδυασμό με τους τέσσερις κίονες (πρώτη ενότητα), δείχνει να επιβεβαιώνει αλλά και να διευρύνει την άποψη του Wright[188]. Τούτο οφείλεται στην ανάγνωση των γραπτών πεδίων του δαπέδου ως αναφοράς στην κίνηση του (θαλασσινού) νερού, η οποία μας ανοίγει μια αρκετά ευρύτερη προβληματική. Δείχνει ότι το τελετουργικό πλαίσιο του Δωμ. 6 του ανακτορικού μεγάρου της Πύλου δημιουργεί την οπτική εντύπωση της ενοποίησης των τεσσάρων βασικών κοσμολογικών στοιχείων: της φωτιάς (κυκλική εστία), της θάλασσας (γραπτά πεδία δαπέδου), της γης (αδιακόσμητα πεδία δαπέδου) και ίσως του αέρα (τέσσερις κίονες που φαίνεται να έχουν βυθιστεί κατευθείαν μέσα στο δάπεδο, δηλαδή στη νοητή θάλασσα). Όπως προκύπτει από τη διάταξη των στοιχείων αυτών, κεντρική σημασία σε αυτό το οντολογικό μοντέλο της ύπαρξης φαίνεται ότι κατείχε η εικόνα μιας μεγάλης κυκλικής πύρινης μάζας

185 Lang 1969, 81, 195, πίν. 29.
186 Thaler 2015, 351 υποσημ. 95.
187 Hägg 1985.
188 Wright 1994, 57-59.

(κυκλική εστία), που βρίσκεται σε υδάτινο περιβάλλον ή πιο σωστά στο βυθό της θάλασσας (γραπτά πεδία δαπέδου) και περιστρέφεται συνεχώς (φλογωτό και σπειροειδές κόσμημα κυκλικής εστίας). Το ότι η εικόνα αυτή είναι κοινή και στην αίθουσα του θρόνου του ανακτορικού μεγάρου της Τίρυνθας (εικ. 4) και ίσως και σε αυτή του μεγάρου των Μυκηνών μας επιτρέπει να διατυπώσουμε την άποψη ότι η αντίληψη της συνεχούς κίνησης μιας κυκλικής πύρινης μάζας μέσα σε ένα υδάτινο περιβάλλον, μιας περιστρεφόμενης φωτιάς στο νερό, ενείχε κεντρική σημασία στα πλαίσια της μυκηναϊκής ανακτορικής ιδεολογίας, της *ιδεολογίας του wa-na-ka*. Στην περίπτωση του κεντρικού μεγάρου της Πύλου, η άποψη αυτή επιτείνεται από τη διαφαινόμενη πρόθεση των δημιουργών του να εντάξουν την αίθουσα του θρόνου στον κόσμο των φυσικών φαινομένων, όπως συνάγεται από την εναρμόνιση των δομικών του στοιχείων, των τεσσάρων κιόνων, με τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα (αφήνοντας προς το παρόν κατά μέρος το αν αυτοί συμβόλιζαν τις τέσσερις εποχές του χρόνου ή/και τους τέσσερις βασικούς ανέμους).

Μνείες στις γραπτές πηγές για την ύπαρξη μιας κυκλικής πύρινης μάζας που περιστρέφεται μέσα στο νερό και η σχέση της με τελετουργίες εξουσίας

Το εύλογο ερώτημα που γεννάται εδώ, βεβαίως, είναι το εξής: Υπάρχουν μνείες στις ομόχρονες γραπτές πηγές για την ύπαρξη μιας κυκλικής πύρινης μάζας που περιστρέφεται μέσα στο νερό, καθώς και αναφορές για τη σχέση της εικόνας μιας φωτιάς που υπάρχει μέσα στο νερό και της τέλεσης επίσημων ιερών τελετουργιών από πλευράς του μυκηναίου μονάρχη;

Ως γνωστόν, λόγω του λογιστικού τους χαρακτήρα, οι πινακίδες της Γραμμικής Β δεν διασώζουν στοιχεία που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την κατανόηση αυτής της σχέσης. Ωστόσο, γραπτές ενδείξεις για τη σχέση αυτή υφίστανται και προέρχονται από κείμενα γειτονικών ομόχρονων πολιτισμικών κύκλων, καθώς και από μεταγενέστερες επιβιώσεις του θέματος στην ομηρική και λυρική ποίηση.

Όπως έδειξε ο Martin L. West[189] στη συνθετική μελέτη του για την ινδοευρωπαϊκή ποίηση και το μύθο, η ιδέα της φωτιάς που περιστρέφεται μέσα στα ύδατα αποτελεί κυρίαρχη εικόνα στο ινδοευρωπαϊκό πάνθεο και μάλιστα στο ανατολικό του σκέλος, την ινδοϊρανική μυθική παράδοση. Δεσπόζουσα θέση στην τελευταία έχει ένα θαυμάσιο μυστηριώδες πύρινο ον, που διαμένει στα ύδατα και αναφέρεται στο αρχαιότερο γνωστό κείμενο της ινδοευρωπαϊκής γλώσσας, το Rigveda, με την ονομασία «Apam napat» (= ο εγγονός ή ο απόγονος των υδάτων)[190]. Μέσα στα βάθη των υδάτων ο πύρινος αυτός θεός λάμπει με χρυσή λαμπρότητα, περικυκλωμένος από νεαρές θηλυκές θεότητες που τον ανατρέφουν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας παρουσιάζει, μάλιστα, το ότι το πύρινο αυτό ον, το οποίο στην ινδοϊρανική παράδοση θεωρείται πηγή της ζωής, που μεταξύ άλλων βοηθά στη διανομή του νερού στους οικισμούς, στο ιερό βιβλίο των Avesta εμφανίζεται και ως «guarantor of governmental authority»[191]. Κατά τον West, η ομηρική έκφραση «νέποδες καλής Αλοσύδνης» θα μπορούσε να αποτελεί ποιητική επιβίωση του ονόματος «Apam napat», με τη λέξη «νέποδες» ως το ελληνικό σύστοιχο του napat και την «Αλοσύδνη» (δηλ. τη θαλασσογενή) ως επίθετο της Θέτιδας, πράγμα που δεν θα απέκλειε μια κοινή αναγωγή τόσο του ομηρικού όσο και του ινδοϊρανικού μύθου, η οποία θα είχε τις ρίζες της σε μία παλαιότερη κοινή παράδοση.

Υπάρχουν, όμως, αναφορές και στην επική και στη λυρική ποίηση που θα μπορούσαν να κατανοηθούν ως επιβιώσεις μιας ανάλογης –μη σωζόμενης λόγω έλλειψης γραπτών πηγών– μυκηναϊκής παράδοσης.

189 West 2007, 270-272.
190 West 2007, 270.
191 West 2007, 271 υποσημ. 115.

Στην *Ιλιάδα*, ο Όμηρος αναφέρει έναν μύθο κατά τον οποίο η Ήρα πέταξε τον Ήφαιστο, δηλαδή στη συγκεκριμένη περίπτωση τη φωτιά, από τον Όλυμπο και τον έριξε στα βάθη του ωκεανού, όπου έμεινε για εννιά χρόνια κοντά στη Θέτιδα και την Ευρυνόμη, την κόρη του Ωκεανού[192].

Χάρη στη λεπτομερή ποιητική εξιστόρηση ενός άλλου μύθου από το Βακχυλίδη στον 3ο διθύραμβο (= 17η ωδή)[193], πληροφορούμαστε για μια φωτιά που στριφογύριζε μέσα στο βυθό της θάλασσας[194], όπου διέμενε ο Ποσειδώνας και η σύζυγός του Αμφιτρίτη. Σύμφωνα με το μύθο, στο υδάτινο αυτό βασίλειο του Ποσειδώνα, το οποίο αποκαλείται από το Βακχυλίδη «θεών μέγαρον»[195], στέλνεται ο Θησέας, συνοδευόμενος από δελφίνια, για να φέρει το δαχτυλίδι από τον πατέρα του, τον Ποσειδώνα και να αποδείξει έτσι τη θεϊκή του καταγωγή. Αξίζει να σημειωθεί ότι το πρόσωπο που ζητάει από το Θησέα να βουτήξει στο νερό και να φέρει το δαχτυλίδι από τον Ποσειδώνα είναι ο ίδιος ο Μίνωας. Η αναφορά εδώ στην παλαιότητα του μύθου και στη μινωική Κρήτη είναι σαφής. Άλλωστε, μολονότι ο Βακχυλίδης έγραψε το διθύραμβο την περίοδο 470 π.Χ.[196], το θέμα της *ηρωικής αποστολής* που διαπραγματεύεται, απηχεί μια παλιά επική παράδοση[197].

Ο μύθος που αναφέρει ο Βακχυλίδης παρουσιάζει –πέρα από την παρουσία του Μίνωα και την ειδική σχέση που αυτός προδίδει με τη μινωική Κρήτη– για τρεις λόγους μεγάλο ενδιαφέρον για τη δική μας περίπτωση:

Πρώτον, επειδή δίνει έμφαση στην αντίθεση ανάμεσα στις έννοιες του νερού, της γης και του βάθους και αυτές της φωτιάς, του ουρανού και του ύψους[198].

Δεύτερον, επειδή η φωτιά που στριφογυρίζει μέσα στο βυθό της θάλασσα σχετίζεται με την απόδειξη της θεϊκής καταγωγής, δηλαδή της νομιμοποίησης της εξουσίας του Θησέα (που στη συγκεκριμένη περίπτωση σημαίνει ενός νέου βασιλιά).

Τρίτον, επειδή η όλη ιστορία στον 3ο διθύραμβο σχετίζεται με τον «σεισίχθονι ... Ποσειδάνι»[199], το γαιοσείστη και ταυτόχρονα κυρίαρχο της θάλασσας Ποσειδώνα, ένα θεό που έχει μια ειδική σχέση με τον *wa-na-ka* της υστερομυκηναϊκής Πύλου[200] αλλά και με την Αμφιτρίτη, που θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως μια μεταγενέστερη μετεξέλιξη μιας μυκηναϊκής θαλάσσιας θεότητας, συζύγου του μυκηναϊκού Ποσειδώνα. Μια γυναικεία μυκηναϊκή θεότητα με το όνομα *Po-si-da-e-ja* αναφέρεται πάντως στις πινακίδες της Γραμμικής Β της Πύλου[201], όνομα, το οποίο παραπέμπει στο μεταγενέστερο επίθετο *Ποσειδωνία* της Αμφιτρίτης, πράγμα το οποίο οδήγησε το Χρήστο Μπουλώτη[202] στη διατύπωση της εύλογης υπόθεσης ότι πίσω από τη μυκηναϊκή *po-si-do-e-ja* θα μπορούσε να βρισκόταν η μινωική θεά της θάλασσας.

---

192 *Ίλ.*, Σ 395-405.

193 Βακχυλίδης, 17.

194 Βακχυλίδης, 17, στ. 104-105 (*σέλας ὥτε πυρός*).

195 Βακχυλίδης, 17, στ. 100-101.

196 Waldner 2000, 207 υποσημ. 142.

197 Segal 1979, 23. Πρβ. και Waldner 2000, 207 καθώς και Wilamowitz-Moellendorff 1931, 224. Αντίθετα ο Maehler (2004, 174) πιστεύει ότι πρόκειται για επινόηση του Βακχυλίδη, πράγμα που δεν μπορεί να ισχύει αφού το θέμα υπάρχει ήδη στην αττική αγγειογραφία του τελευταίου τετάρτου του 6ου αιώνα π.Χ. (Neils 1994, 939).

198 Segal 1979, 27.

199 Βακχυλίδης 17, στ. 58-60.

200 Shelmerdine 2016, 283.

201 PY Tn 316, 4. Πρβ. Vermeule 1974, V 62 και Shelmerdine 2016, 277.

202 Boulotis 1987, 27.

Η ενσωμάτωση στο υφιστάμενο τελετουργικό πλαίσιο της εικονιστικής αναπαράστασης της Σαντορίνης

Το δάπεδο του ανακτορικού μεγάρου της Πύλου παρουσιάζει, ωστόσο, μια ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα. Σε αντίθεση με το καλύτερα σωζόμενο δάπεδο του μεγάρου της Τίρυνθας (εικ. 4), το οποίο θέλοντας να δηλώσει ότι συμβολίζει τη θάλασσα απέδωσε με έναν στατικό και εμβληματικό τρόπο τα κύρια θαλάσσια θέματα (μεμονωμένα χταπόδια και αντικρυστά δελφίνια μέσα σε διάχωρα που έχουν τη μορφή μικρών πινάκων ζωγραφικής), οι δαπεδογράφοι στην Πύλο δημιούργησαν γύρω από την περιστρεφόμενη κυκλική φωτιά ένα πεταλόσχημο σχέδιο αποτελούμενο από πεδία με ουδέτερο βάθος, το οποίο περιβάλλουν διακοσμημένα πεδία που δίνουν την οπτική εντύπωση της έντονης κίνησης του νερού και του βυθού της θάλασσας (εικ. 2, 5, πάνω και μέση). Όπως προαναφέρθηκε, το πεταλόσχημο αυτό σχήμα θυμίζει έντονα το χάρτη του νησιού της Σαντορίνης με τη Θήρα, τη Θηρασία και το Ασπρονήσι (εικ. 5, κάτω), κάτι που δεν θα ξένιζε αν αναλογιστούμε ότι στην κασσιτική περίοδο (που χρονικά αντιστοιχεί με τη μυκηναϊκή ανακτορική) χρονολογείται η εξαιρετικής ακρίβειας περίφημη κάτοψη της Νιππούρ, της ιερής πόλης του θεού Enlil[203].

Για την αποδοχή της ερμηνείας αυτής υπάρχει βεβαίως η δυσκολία ότι το περίγραμμα της Σαντορίνης στο δάπεδο της Πύλου δεν ακολουθεί, όπως θα ανέμενε κανείς, τον κανονικό προσανατολισμό του Δωμ. 6, αφού ο προσανατολισμός του σχήματος δεν κατευθύνεται προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα (εικ. 1). Αυτό δεν μπορεί να έγινε τυχαία, δεδομένου ότι επιδιώχθηκε, όπως δείξαμε παραπάνω, να εναρμονισθούν τα δομικά στοιχεία της αίθουσας του θρόνου (οι κίονες) με τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Η δυσκολία αυτή, ωστόσο, παραμερίζεται εάν δεχτούμε ότι ο χάρτης του νησιού είχε τοποθετηθεί έτσι στο χώρο, ώστε ο βορράς να προκύπτει καθώς βλέπει κανείς τη σύνθεση από την περιοχή του θρόνου (εικ. 2), πράγμα που, από την άλλη, θα σήμαινε ότι η περιοχή του θρόνου είχε τοποθετηθεί στο σημείο εκείνο, που γεωγραφικά θα ανέμενε κανείς τη θέση της Κρήτης[204].

Εφόσον η προτεινόμενη αναγνώριση είναι σωστή, τότε πρέπει να επισημανθεί, ότι αυτό που δηλώνεται εδώ δεν είναι απλώς η προσπάθεια σχεδιαστικής απόδοσης στο δάπεδο ενός μυκηναϊκού ανακτορικού μεγάρου του χάρτη του συγκεκριμένου αιγαιακού νησιού που απεικονίζει, δηλαδή της Σαντορίνης, ως εικονικού σημείου (iconic sign), αλλά η ένταξη στο όλο πλαίσιο τελετουργικής δράσης της συμβατικής εικόνας της Σαντορίνης, ενός κυκλαδικού νησιού με ιδιαίτερη συμβολική αξία όχι μόνο για το Αιγαίο αλλά και για ολόκληρη τη Μεσόγειο. Αυτό δηλαδή που παριστάνεται εδώ είναι η εικόνα της Σαντορίνης ως ενδεικτικού σημείου (*indexical sign*), η οποία σχετίζεται αιτιωδώς με το σημαινόμενό του μέσω μιας αντιστοιχίας γεγονότων.

Ποιό είναι λοιπόν εδώ το σημαινόμενο, δηλαδή η έννοια, η συμβολική αξία, της Σαντορίνης την περίοδο αυτή και πώς μπορεί να εξηγηθεί η επιλογή να προβληθεί η εικόνα του στην αίθουσα του θρόνου ενός μυκηναϊκού ανακτόρου;

Δεδομένου ότι, σύμφωνα με τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας[205], στη Σαντορίνη/Θήρα πραγματοποιήθηκε σε ένα ώριμο/ύστερο στάδιο της YM IA (= YE I), δηλ. 300 περίπου χρόνια πριν τη δημιουργία της δαπεδογραφίας της Πύλου[206], η τρομερότερη ηφαιστειακή έκρηξη των

---

203 Gibson 1993.

204 Η δυνητική ένσταση ότι η κάτοψη του νησιού δεν θα ήταν ορατή λόγω των εισερχομένων που θα πατούσαν στο δάπεδο αυτό παραμερίζεται από την επικρατούσα άποψη της σύγχρονης έρευνας, η οποία υποστηρίζεται και στο παρόν άρθρο (βλ. παρακάτω) ότι τα τελετουργικά πρωτο-συμπόσια της αριστοκρατίας δεν τελούνταν στο δάπεδο του κεντρικού μεγάρου της Πύλου αλλά στον α' όροφο απ' όπου η κάτοψη θα ήταν, φυσικά, ορατή.

205 McCoy 2009, 73, 84. Βλ. και Manning 2010, 458 με παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία.

206 Το διάστημα των 300 ετών προκύπτει αν δεχτούμε ότι η έκρηξη συνέβη λίγο μετά το 1530 π.Χ. (Warren

τελευταίων δέκα χιλιετιών στη Μεσόγειο και ίσως σε ολόκληρη την υδρόγειο, εύλογα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι το νησί αυτό θα λειτουργούσε ως ενδεικτικό (*indexical*) σύμβολο, που παραπέμπει σε γενικότερες γνώσεις της κοινότητας της μυκηναϊκής Πύλου περί ύπαρξης ενός πύρινου όντος, που διαμένει μέσα στο βυθό της θάλασσας ως καταστρεπτικής και απρόβλεπτης δύναμης.

Τούτο ενισχύει, καταρχάς, την άποψη που διατυπώνεται σε αυτό το άρθρο ότι αυτό που απεικονίζεται στο δάπεδο του μεγάρου της Πύλου δεν είναι μια μνημειακή εστία πάνω σε ένα διακοσμημένο, υπό μορφής τάπητα, δάπεδο αλλά η φωτιά, η οποία περιστρέφεται μέσα στο νερό/βυθό της θάλασσας

Η προβολή της εικόνας αυτής στην αίθουσα του θρόνου ενός μυκηναϊκού ανακτόρου δικαιολογείται εάν λάβουμε υπόψη μας το ότι οι καταστρεπτικές συνέπειες της ΥΜ ΙΑ έκρηξης της Θήρας λειτούργησαν ως καταλύτες για την αντιστροφή του οικονομικο-πολιτικού status quo στο Αιγαίο. Παρόλο που δεν οδήγησαν στην καταστροφή των ΥΜ ΙΒ θέσεων της Κρήτης όπως πιστευόταν παλιά, εντούτοις φαίνεται ότι αποσυντόνισαν την οικονομική και στρατιωτική ισχύ της νεοανακτορικής μινωικής Κρήτης[207] και έδωσαν την ευκαιρία στους Μυκηναίους της ηπειρωτικής Ελλάδας να υπερισχύσουν, οικονομικά τουλάχιστον, σε διάφορα νησιά του Αιγαίου ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ (= ΥΜ ΙΒ) και μετά[208]. Με βάση αυτή την αλλαγή ισορροπίας δυνάμεων στο Αιγαίο στα χρόνια που ακολούθησαν αυτή την τεράστια φυσική καταστροφή της ΥΜ ΙΑ, δεν θα προκαλούσε έκπληξη, εάν το συνταρακτικό αυτό γεγονός είχε πυροδοτήσει όχι μόνο από πλευράς των κατοίκων της Κρήτης αλλά και από πλευράς των κατοίκων της ηπειρωτικής Ελλάδας τη δημιουργία μιας κοσμολογικής αντίληψης περί της ύπαρξης μιας απρόβλεπτης φωτιάς που διαμένει στο βάθος των υδάτων και βρίσκεται σε συνεχή κίνηση αποτελώντας μια συνεχή απειλή που πρέπει να τεθεί υπό έλεγχο.

Η θεωρία αυτή ρίχνει, ενδεχομένως, φως στην πρόσληψη της γενικότερης απεικόνισης της ιδέας της *φωτιάς μέσα στο νερό* από τους Μυκηναίους και την προβολή της στα ανακτορικά τους μέγαρα, δεν εξηγεί, ωστόσο, για ποιό λόγο οι δαπεδογράφοι δεν αρκέστηκαν στην εικονογραφική απόδοση της φωτιάς και του νερού κατά τα πρότυπα του δαπέδου της αίθουσας του θρόνου της Τίρυνθας, αλλά επέλεξαν να απεικονίσουν στο δάπεδο της Πύλου την εικόνα του ίδιου του νησιού-συμβόλου της καταστροφής. Εδώ έχουμε χρήση μιας διαφορετικής στρατηγικής, δηλαδή μιας σκόπιμης μετάβασης από συμβολικά σχήματα, που παραπέμπουν σε γενικές και ασαφείς γνώσεις περί ύπαρξης ενός πύρινου όντος, που διαμένει μέσα στο βυθό της θάλασσας ως καταστρεπτικής και απρόβλεπτης δύναμης, στην άμεση και συγκεκριμένη αποτύπωση του ίδιου το νησιού-συμβόλου μιας βιβλικής καταστροφής: του σχήματος της Σαντορίνης και μαζί με αυτό την υπενθύμιση της έκρηξης του ηφαιστείου της, όπως και των συνδεόμενων με αυτήν, επίσης καταστρεπτικών γεωλογικών φαινομένων, τους σεισμούς και το τσουνάμι.

Το γεγονός ότι στο πλαίσιο μιας τελετουργικής δράσης του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΒ χρησιμοποιήθηκε το ενδεικτικό σημείο της Σαντορίνης, έγινε δηλαδή σκόπιμη συνειρμική υπενθύμιση αυτής της τραυματικής εμπειρίας, υποδηλώνει και μια προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η εικόνα της Σαντορίνης ως εργαλείο για να δηλωθεί κάτι «πραγματικά αληθινό»[209]. Μια τέτοια προσπάθεια θα μπορούσε να δικαιολογηθεί εάν δεχτούμε ότι προηγήθηκε κάποιος σημαντικός κίνδυνος ή μια μεγάλη φυσική καταστροφή, όπως ξηρασία, ένας μεγάλος σεισμός

2009, 186. Wiener 2009, 197) και το τελευταίο δάπεδο του μεγάρου της Πύλου (βλ. Farmer και Lane 2016, 61 με βιβλιογραφία) ζωγραφίστηκε στα τέλη του 13ου αι. π.Χ.

207 Driessen και Macdonald 1997.

208 Mountjoy και Ponting 2000, 184.

209 Για τη χρήση των ενδεικτικών συμβόλων ως εργαλείων για τη γνωστοποίηση του «πραγματικά αληθινού» βλ. Thomas 2006, 330.

ή, ακόμα πιθανότερο, θα θεωρούσαμε δυνατή, λόγω της συμβολικής απεικόνισης του νησιού της Σαντορίνης, μια πρόσφατη ηφαιστειακή έκρηξη της Σαντορίνης, έκρηξη δηλαδή που θα είχε λάβει χώρα κατά τη διάρκεια της ΥΕ IIIB. Όποια και αν ήταν αυτή η καταστροφή θα πρέπει να προκάλεσε μεγάλο άγχος και υπαρξιακό φόβο στην κοινότητα, ώστε να αναγκάσει την ανώτατη θρησκευτική ιεραρχία της Πύλου να αλλάξει τη στρατηγική της και να λάβει μέτρα που θα βοηθούσαν στη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα των τελετουργιών. Η προσπάθεια να δημιουργηθεί το εικονικό σημείο της Σαντορίνης (δηλαδή μια εικόνα που έμοιαζε με αυτό το νησί) υποδηλώνει, άλλωστε, την τυπική για τη μαγική σκέψη προσπάθεια να δαμαστεί η απειλητική πραγματικότητα με μία εικόνα, ένα είδωλό της[210]. Θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μας, να εξηγηθεί ως πρόθεση για μια μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Αρχαιολογικές ενδείξεις, πάντως, τόσο για ισχυρούς σεισμούς κατά τα τέλη της ΥΕ IIIB[211], αλλά ακόμη και για μια καταστροφική ΥΕ IIIB έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης[212], υπάρχουν σε μία ευρύτερη ζώνη, πέρα από τα τοπικά όρια μιας συγκεκριμένης περιοχής.

Πραγματολογία και σημασιολογία των τελετουργικών πράξεων

Ο wa-na-ka ως κυρίαρχος των φυσικών στοιχείων και κύριος δράστης των τελετουργικών πράξεων της αίθουσας του θρόνου

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα (IV) ότι το μόνο φυσικό πρόσωπο που μπορεί να συσχετιστεί με μεγάλη βεβαιότητα με την τέλεση τελετουργικών πράξεων στην αίθουσα του θρόνου του μεγάρου της Πύλου είναι ο *wa-na-ka*. Ο μονάρχης ήταν αυτός που καθόταν στο θρόνο και τελούσε τη σπονδή με το ελαιόλαδο στην αύλακα στα δεξιά του θρόνου[213], αφού προηγουμένως είχε πιθανότατα συντελέσει ένα είδος ιερού γάμου με μία θηλυκή θεότητα, ίσως την Πότνια[214], με σκοπό την αποδοχή του από τους θεούς, και ήταν αυτός που κατά πάσα πιθανότητα τελούσε και τη σπονδή στο δυτικό κίονα. Όπως και αν είναι, δεν υπάρχει καμμία βέβαιη ένδειξη ότι μέσα στην αίθουσα του θρόνου τελούσε κάποιος άλλος πλην του *wa-na-ka* τελετουργικές πράξεις.

Η έλλειψη μιας μυκηναϊκής ηγεμονικής εικονογραφίας στην αίθουσα του θρόνου της Πύλου δεν αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, πρόβλημα για την αποδοχή της άποψης ότι ο *wa-na-ka* ήταν ο κάτοχος του θρόνου και κύριος δράστης των τελετουργιών που τελούνταν εντός του κυρίως μεγάρου. Η απουσία στο μέγαρο της Πύλου μιας ηγεμονικής εικονογραφίας τρίτου προσώπου, «third person ruler iconography»[215], δεν αποτελεί αναγκαστικά και μαρτυρία της απουσίας του από τα τελούμενα εντός του μεγάρου. Πράγματι, ο ηγεμόνας αναγνωρίζεται με αυτόν τον τρόπο (μέσω της αναφοράς του ονόματός του σε μία επιγραφή ή της απεικόνισής

210 Στη μαγική σκέψη των Σαρακατσάνων για παράδειγμα, υπάρχει η ιδέα ότι εάν μπορεί να φέρει κανείς πάνω του το σύμβολο μιας καταστροφικής δύναμης τούτο αρκεί για να εμποδίσει την καταστρεπτική αυτή δύναμη να εξαπολύσει την καταστροφική της ενέργεια. Η βασική ιδέα εδώ είναι ότι η δύναμη αυτή δεν μπορεί να δράσει ενάντια στον εαυτό της, δηλαδή αυτοκαταστροφικά (Καββαδίας 1991, 285).

211 Maran 2009, 242 υποσημ. 9-14 (βιβλιογραφικές παραπομπές).

212 Οι ενδείξεις για μία ΥΕ IIIB/ΥΜ IIIB έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης προέρχονται κυρίως από τις μεγάλες ποσότητες ελαφρόπετρας που διαπιστώθηκαν σε ΥΕ IIIB στρώματα θέσεων της βόρειας Κρήτης. βλ. Pomerance 1970. Vallianou 1996, 161-165 (Γούβες Ηρακλείου). Στην πρόσφατη παρουσίαση του ογκώδους υλικού ελαφρόπετρας από το Σίσι Λασιθίου οι Gaignerot-Driessen και Driessen (2012, 39) αμφισβήτησαν την ΥΜ III Β χρονολόγηση των σχετικών ευρημάτων από τις Γούβες, ωστόσο και οι ερευνητές αυτοί στο τελικό τους συμπέρασμα (Gaignerot-Driessen και Driessen 2012, 42) δεν απέκλεισαν την πιθανότητα οι τεράστιες αποθέσεις ελαφρόπετρας να προέρχονται από μία όχι καλά τεκμηριωμένη ΥΕ IIIB/ΥΜ IIIB έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης.

213 Egan 2015α.

214 Maran και Stavrianopoulou 2007.

215 Bennet 2015, 29-30.

του σε μια σκηνή) σε διαφόρους πολιτισμούς, παλαιότερους ή και ομόχρονους του μυκηναϊκού. Στην Πύλο, όμως, σύμφωνα με το Bennet, είναι πολύ πιθανό να έχουμε να κάνουμε με μια ηγεμονική εικονογραφία πρώτου προσώπου, «first person iconography of power»[216], η οποία ενεργοποιείται μόλις καθίσει ο ηγεμόνας στο θρόνο και σε πρώτο πρόσωπο θα έλεγε «είμαι ο *wa-na-ka* και είμαι παρών»[217]. Το κλειδί κατά το Bennet για την κατανόηση του γενικότερου φαινομένου του «missing ruler»[218] στη μυκηναϊκή εικονογραφία[219] είναι ότι απαιτείται η φυσική παρουσία του, η οποία διασυνδέεται με το υφιστάμενο πλαίσιο, ώστε να προκύψει ένα είδος συμμετοχικής αλληλεπίδρασης[220]. Ο θρόνος, επομένως, είχε προφανώς σχεδιασθεί για τον ίδιο τον *wa-na-ka*[221] και όχι για μια γυναικεία θεϊκή ή ηγεμονική μορφή. Τούτο σημαίνει ότι ο θρόνος που εμφανίζεται συνήθως στην εικονογραφία των χρυσών σφραγιστικών δαχτυλιδιών, πάνω στον οποίο σχεδόν πάντα εμφανίζεται καθισμένη μια γυναικεία θεότητα[222] θα μπορούσε να υπαινίσσεται μια τελετουργική πράξη που αποσκοπούσε σε ένα είδος ευλογίας ή ιεροποίησης αυτού του συμβόλου εξουσίας του μυκηναϊκού μονάρχη.

Αναφορικά με τις ιδιότητες αυτού του μονάρχη, πρέπει να τονίσουμε ότι ο κάτοχος του θρόνου, δηλαδή ο *wa-na-ka*, παρουσιάζεται, όπως έδειξε η εξέταση των σχετικών δεδομένων στην ενότητα ΙΙΙ, περισσότερο ως κυρίαρχος των φυσικών στοιχείων του αέρα και της γης (γρύπας-λιοντάρι), χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να εμφανιζόταν (και) ως ικανός και αποτελεσματικός κυνηγός, στον οποίο είχαν μεταβιβαστεί οι ιδιότητες των κυρίαρχων αρπακτικών του αέρα (γρύπας) και της γης (λιοντάρι). Κρίνοντας από τη παράσταση των δύο υδρόβιων πτηνών στο χάλκινο σφραγιστικό δαχτυλίδι (εικ. 6) του θησαυρού των κοσμημάτων που εναποτέθηκε τελετουργικά στη θέση του θρόνου αυτού, ο wa-na-ka είναι πιθανόν να λειτουργούσε επιπλέον και ως δεσπότης θηρών με την έννοια του δεσπότη των υδρόβιων πτηνών. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω (ενότητα ΙΙΙ), η επιλογή του συγκεκριμένου εικονιστικού θέματος για το σφραγιστικό δαχτυλίδι, για ένα αντικείμενο κύρους δηλαδή των μυκηναϊκών ηγεμόνων, θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο *wa-na-ka* θεωρούνταν κάτι σαν επόπτης ή ελεγκτής της αλλαγής των εποχών.

Μαγικές/τεχνικές τελετουργίες με στόχο τον έλεγχο των απρόβλεπτων καταστροφικών δυνάμεων

Καθώς οι τελετουργίες αποτελούν ενέργειες που στερούνται εγγενούς νοήματος, όσον αφορά τις προθέσεις, και τα αποτελέσματά τους και μπορούν να προξενήσουν απροσδιόριστο αριθμό πιθανών ερμηνειών[223], το νόημα τους προκύπτει από τη διάδρασή τους με το τελετουργικό τους πλαίσιο. Ο συσχετισμός τελετουργικού πλαισίου και τελετουργικών πράξεων που επιχειρήθηκε παραπάνω δείχνει -αν δεν μας απατούν όλες οι ενδείξεις- ότι η αίθουσα του θρόνου του ανακτορικού μεγάρου της Πύλου πρέπει να ήταν ένα μέρος, όπου από πλευράς *wa-na-ka* τελούνταν τελετουργίες ελέγχου και πιθανώς εξευμενισμού ενός φοβερού και απρόβλεπτου πύρινου όντος που διέμενε μέσα στη θάλασσα, πράγμα που επιτείνεται από την αποτύπωση της συμβολικά φορτισμένης εικόνας του ηφαιστειακού νησιού της Σαντορίνης στο θαλάσσιο δάπεδο του Δωμ. 6. Ο βασικός λόγος της πραγματοποίησης των σπονδικών τελετουργιών από

216 Bennet 2007, 13.
217 Bennet 2007, 13; 2015, 29-30.
218 Ο όρος χρησιμοποίηθηκε για πρώτη φορά το 1985 από την Ellen N. Davis για να δηλώσει την έλλειψη (ανδρικής) ηγεμονικής εικονογραφίας στη μινωική τέχνη, βλ. Palaima 2016, 133.
219 Palaima 2016, 133-134.
220 Bennet 2015, 30.
221 Bennet 2001, 34· 2007, 13.
222 Niemeier 1986, εικ. 11-12. Vassilicou 2000, εικ. 4, 27.
223 Michaels 2006, 252 με υποσημ. 31.

τον *wa-na-ka* πρέπει να ήταν η δια μέσου αυτών προσπάθεια χειραγώγησης του καταστροφικού και μη προβλέψιμου φυσικού περιβάλλοντος. Μία προσπάθεια που βασίζεται στην αντίληψη ότι έτσι θα επιτυγχανόταν η ασφάλεια της ομάδας. Συνεπώς πρόκειται για μαγικοτεχνικές τελετουργίες, σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό του Bronislaw Malinowski[224], με στόχο των έλεγχο των φυσικών φαινομένων, που επιτελούσε ένας νομιμοποιημένος από τους θεούς *wa-na-ka*.

Όσον αφορά την πορεία των δύο, αρχαιολογικά τεκμηριωμένων, επαναλαμβανόμενων τελετουργιών μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Η διαδικασία πρέπει και στις δύο περιπτώσεις να άρχιζε με τη ροή μιας υγρής ουσίας, άγνωστης στην περίπτωση της τράπεζας προσφορών δίπλα στο δυτικό κίονα και (αρωματικού;) ελαιόλαδου στην περίπτωση της σπονδικής αύλακας με τις δύο εκβαθύνσεις. Και στις δύο πράξεις, πάντως, οι υγρές ουσίες χύνονταν μέσα σε υποδοχείς κυκλικού σχήματος, ενώ ο δράστης τους, που στη δεύτερη περίπτωση πρέπει να ταυτιζόταν με τον κάτοχο του θρόνου, άρα με τον *wa-na-ka*, θα αναφωνούσε κάποια λόγια[225] με σκοπό τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της τελετουργίας. Δεδομένου ότι η τράπεζα υγρών προσφορών είναι φορητό τελετουργικό σκεύος, είναι άγνωστο αν η πράξη της σπονδής στην πρώτη περίπτωση τελούνταν κατά χώραν ή η υγρή ουσία προσφερόταν μέσα στην τράπεζα-υποδοχέα σε κάποιο άλλο σημείο της αίθουσας (λ.χ. από τον *wa-na-ka* στο θρόνο) και η τράπεζα μαζί με το περιεχόμενό της μεταφέρονταν στο σημείο όπου αυτή βρέθηκε κατά την καταστροφή του ανακτόρου, δηλαδή ακριβώς δίπλα στο δυτικό κίονα. Από τη στιγμή, τέλος, που η αίθουσα του θρόνου (Δωμ. 6) του κεντρικού μεγάρου της Πύλου παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με το μικρό μέγαρο, γνωστό ως *μέγαρο της βασίλισσας* (Δωμ. 46)[226] και στην περιοχή του τελευταίου (Δωμ. 43) βρέθηκε πήλινος λουτήρας[227], στον οποίο φαίνεται ότι τελούνταν τελετουργίες καθαρμού[228], θεωρούμε πιθανό η προαναφερθείσα άποψη των Maran και Stavrianopoulou[229], ότι κάποιες από τις τελετουργίες του κεντρικού μεγάρου θα πρέπει να είχαν δομικό βάθος, να ίσχυε όχι μόνο για την Τίρυνθα αλλά και για την Πύλο. Ο καθαρμός, που υποδηλώνει ο λουτήρας του Δωμ. 43, δηλαδή η αποφυγή της μόλυνσης, ως προαπαιτούμενο, θα ταίριαζε κατεξοχήν σε μια τελετουργική πράξη μαγικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα στις δύο σπονδικές τελετουργίες της αίθουσας του θρόνου[230].

Αποδέκτης της σπονδής είναι στην πρώτη περίπτωση ο δυτικός κίονας, άρα ένα φυσικό φαινόμενο που σχετίζεται με αυτόν (π.χ. ο δυτικός άνεμος) και στη δεύτερη περίπτωση οι δύο ισομεγέθεις εκβαθύνσεις στο δάπεδο, άρα ίσως δύο ισοδύναμες φυσικές δυνάμεις που σχετίζονται με το δάπεδο, δηλαδή σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυσή μας με το θαλάσσιο βυθό. Η άποψη περί δύο θεϊκών αποδεκτών, παρόλο που συνάδει με την αναφορά περί σπονδών αρωματικού ελαιολάδου προς τιμήν του Ποσειδώνα και της Πότνιας στις πινακίδες της σειράς PY Fr[231], παραμένει, προς το παρόν, υποθετική.

Σε γενικές γραμμές πάντως και οι δύο αυτές τελετουργικές πράξεις μοιάζουν με τεχνικές

---

224 Malinowski 1948, 12, 116.

225 Malinowski 1948, 117.

226 Τα κοινά αυτά στοιχεία μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: (α) Το Δωμ. 46 περιέχει παρόμοια με του Δωμ. 6 κεντρική κυκλική κατασκευή, με σχεδόν τον ίδιο αριθμό επικαλύψεων κονιάματος (τέσσερις) αλλά μικρότερη σε διαστάσεις (διάμ. 1, 88 μ.). (β) Πάνω στην εστία του Δωμ. 46 έκαιγε - κατά τα πρότυπα του Δωμ. 6 – επίσης συμβολική φωτιά, όπως τεκμηριώνουν τα υπολείμματα σωλήνων καπνοδόχου (Blegen και Rawson 1966, 200, εικ. 271 αρ. 7, 8, εικ. 272 αρ. 8-9). (γ) Η δομική σχέση γρύπα – λιονταριού του Δωμ. 6 είναι ιδιαίτερα έντονη και στην τοιχογράφηση του Δωμ. 46 (Immerwahr 1990, 136). (δ) Θαλάσσια θέματα, παρόμοια με αυτά της δαπεδογραφίας του Δωμ. 6 μαρτυρούνται και στα δάπεδα του διαδρόμου 49 και του χώρου 50 νοτίως του Δωμ. 46 (Blegen και Rawson 1966, εικ. 73, 163-167. Hirsch 1977, πίν. 20-21. Koehl 1986, 412 υποσημ. 47).

227 Blegen και Rawson 1966, εικ. 139-140, 422.

228 Kilian 1984, 40 (Reinigungszeremonie).

229 Maran και Stavrianopoulou 2007, 290.

230 Για την ειδική σχέση μαγικοτεχνικών τελετουργιών και καθαρμού βλ. Whitehouse 2004, 38-40.

231 Palaima 1995, 134. Egan 2015α, 175 υποσημ. 546.

διαδικασίες και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως *μαγικές τελετουργίες*, με την έννοια ότι πέρα από τη σημασία τους στόχευαν και σε κάποιο συγκεκριμένο αποτέλεσμα (π.χ. έλεγχος του δυτικού ανέμου, εξευμενισμός της πύρινης μάζας/λάβας κλπ)[232].

Για λόγους δε μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας δεν θεωρούμε απίθανο οι τελετουργίες να συνδέονταν με μύθους[233], δηλαδή με ιερές αφηγήσεις οι οποίες θα είχαν αποκρυσταλλωθεί τουλάχιστον από την εποχή της βέβαιης δημιουργίας των πρώτων μυκηναϊκών ανακτόρων δηλαδή την ΥΕ ΙΙΙΑ.

Αποδέκτες

Με ποιά θεότητα του μυκηναϊκού πανθέου θα μπορούσε να ταυτιστεί αυτή η καταστροφική και απρόβλεπτη θαλάσσια δύναμη στην Πύλο; Οι γραπτές πηγές –τόσο τα στοιχεία από τα ινδοευρωπαϊκά κείμενα, όσο και οι αναφορές της μεταγενέστερης ομηρικής και λυρικής ποίησης αλλά και τα λίγα στοιχεία των πινακίδων της Γραμμικής Β– υποδεικνύουν σε πρώτο επίπεδο μία ανδρική θεϊκή μορφή που θα πρέπει να ταυτίζεται με το μυκηναϊκό Ποσειδώνα και σε δεύτερο επίπεδο ενδέχεται να υποδεικνύει μία γυναικεία που θα αντιστοιχούσε στη μεταγενέστερη Αμφιτρίτη. Μια επιπλέον ένδειξη υπέρ της λατρείας στην αίθουσα του θρόνου της Πύλου ενός Ποσειδώνα, ως κρητομυκηναϊκού θεού με θαλάσσιους συσχετισμούς, μας δίνουν οι νέες έρευνες της Egan και της Χαρίκλειας Μπρεκουλάκη στις αποθήκες του Μουσείου της Χώρας. Οι έρευνες αυτές οδήγησαν στην ανακάλυψη μιας ομάδας συνανήκοντων θραυσμάτων με παράσταση *αργοναύτη* μεγάλων διαστάσεων από τα Δωμ. 6 και 19, το καλύτερο παράλληλο του οποίου προέρχεται από συνάφεια της Κνωσού που έχει συσχετισθεί με θρησκευτικές πρακτικές[234]. Κατά τις ερευνήτριες είναι πιθανόν το θαλάσσιο αυτό ζώο να κοσμούσε αρχικά το ΝΔ τοίχο του Δωμ. 6 και μάλιστα σε μια κεντρική θέση, στο μέσον του τοίχου, ακριβώς απέναντι από το θρόνο (εικ. 1)[235].

VI. ΑΛΛΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΟΥ ΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ ΑΛΛΑ ΔΕΝ ΤΕΛΟΥΝΤΑΝ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ

Η ενότητα αυτή επιχειρεί να εστιάσει σε αυτές τις τελετουργίες που σχετίζονταν με την αίθουσα του θρόνου και τον κάτοχό του, αλλά δεν τελούνταν στο εσωτερικό του κεντρικού μεγάρου της Πύλου. Οι περισσότερες από τις τελετουργίες της κατηγορίας αυτής προκύπτουν από την εικονογραφική ανάλυση των τοιχογραφικών θρασμάτων του ΒΑ τοίχου των Δωμ. 6 και 5 του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου, όπου, ως γνωστόν, απεικονίζεται ένα ευρύ αν και άκρως αποσπασματικά σωζόμενο[236] φάσμα από στιγμιότυπα πράξεων τελετουργικού χαρακτήρα με κατεύθυνση την αίθουσα του θρόνου.

Οι σημαντικότερες από αυτές είναι οι εξής:

(α) Ταυροθυσία.

(β) Πομπή.

(γ) «Πρωτο-συμπόσιο» αριστοκρατικού χαρακτήρα σε κλειστό χώρο.

(δ) Τελετουργίες πόσης και συνεστίασης μαζικού χαρακτήρα.

(ε) Μουσική επίκληση θρησκευτικού χαρακτήρα σε ορεινό περιβάλλον.

Αναλυτικότερα:

232 Grimes 2008, 125. Burkert 2011, 185.

233 Podemann Sørensen 2006, 531.

234 Egan και Brecoulaki 2015, 306 με υποσημ. 47-48.

235 Egan και Brecoulaki 2015, 304-305 με υποσημ. 40, εικ. 11-12.

236 Σύμφωνα με μετρήσεις του John Younger ακόμα και στον καλύτερα διατηρημένο ΒΑ τοίχο του Δωμ. 6 σώζεται λιγότερο από 5% του εικονογραφικού του προγράμματος (Rehak 1995α, 109).

(α) Ταυροθυσία

Ο συσχετισμός της ταυροθυσίας με την αίθουσα του θρόνου και την ιδεολογία του *wa-na-ka* προκύπτει από την εξέταση τόσο των εικονογραφικών όσο και των αρχαιολογικών στοιχείων.

Τα εικονογραφικά στοιχεία περιλαμβάνουν την πομπή της τοιχογραφίας του Δωμ. 5 με τον υπερμεγέθη θυσιαστήριο ταύρο[237]. Όπως προαναφέρθηκε, στη σωζόμενη παράσταση κυριαρχεί μια μεγάλη ανδρική μορφή, η οποία ηγείται της πομπής με το θυσιαστήριο ταύρο, η οποία ταυτίστηκε από τον Kilian με τον *wa-na-ka*. Τούτο θα μπορούσε να ληφθεί ως ένδειξη ότι η ταυροθυσία, ή τουλάχιστον η υψηλή εποπτεία της, επιτελούνταν από τον ίδιο τον *wa-na-ka*. Με την τελετουργική πράξη της θυσίας του ταύρου φαίνεται άλλωστε ότι σχετίζονταν και οι υπόλοιπες (μικρότερες) μορφές της πομπικής παράστασης, οι οποίες, με εξαίρεση τη γυναικεία μορφή του θραύσματος 15 Η 5[238], αποτελούνται από ομίλους ανδρικών μορφών. Σε σχήματα και αντικείμενα καθορισμένα στο πλαίσιο τελετουργιών ταυροθυσιών παραπέμπει για παράδειγμα όχι μόνο η διακόσμηση[239] αλλά και ο τελετουργικός εξοπλισμός των μελών του ανδρικού ομίλου με τα λευκά ζώματα[240], όπως π.χ. η τριποδική τράπεζα[241] και ο λυχνοστάτης[242]. Το ίδιο ίσως ισχύει και για το επίμηκες αβαθές σκαφοειδές αντικείμενο με την τεθλασμένη διακόσμηση που φέρουν οι ανδρικές μορφές με την ποδήρη ενδυμασία[243].

Το γεγονός ότι οι παραστάσεις αυτές κοσμούσαν τον πρόδομο (Δωμ. 5) του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η ταυροθυσία λάμβανε χώρα στο εσωτερικό του μεγάρου, ούτε καν ότι το ψήσιμό του μετά τη θυσία γινόταν στη φωτιά της κεντρικής εστίας, όπως είχε υποτεθεί παλαιότερα. Αντίθετα, οι υπάρχουσες αρχαιολογικές μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι η ταυροθυσία λάμβανε χώρα στο ευρύτερο περιβάλλον του ανακτόρου της Πύλου. Τούτο επιβεβαιώθηκε από νεότερες μελέτες των αρχαιοζωολογικών ανασκαφικών δεδομένων που έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Blegen, που δεν είχαν ωστόσο συμπεριληφθεί στη δημοσίευση του *Palace of Nestor*[244]. Πρόκειται για συνολικά έξι αποθέσεις μεγάλων ποσοτήτων οστών βοοειδών, οι οποίες προέρχονταν από σημεία τόσο εντός όσο και εκτός του ανακτορικού συγκροτήμ ατος, πάντως σε όλες τις περιπτώσεις εκτός του κεντρικού μεγάρου. Οι αποθέσεις αυτές χρονολογήθηκαν από τους Stocker και Davis στην YE IIIB και θεωρήθηκαν από τους ίδιους ως υπολείμματα τελετουργικών θυσιών των ταύρων «προς τους θεούς»[245]. Οι περισσότερες από αυτές τις εναποθέσεις βρέθηκαν στο ΒΔ τμήμα της θέσης[246], πράγμα που θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη ότι κοντά στην περιοχή αυτή θα έπρεπε να βρισκόταν και ο χώρος κατανάλωσης του βοδινού κρέατος στις μαζικές συναθροίσεις που λάμβαναν χώρα κατά το 13ο αιώνα π.Χ.

---

237 Για την πομπή αυτή υπάρχουν δύο σχεδιαστικές αναπαραστάσεις, μία από την Mabel Lang (1969, πίν. 119 πάνω [«Vestibule Wall Sketch»]) και μία υστερότερη και σε γενικές γραμμές εγκυρότερη από την Lucinda McCallum (Shank 2008, 100 υποσημ. 44, πίν. XV, c).

238 Wilson 2008, 23 υποσημ. 11.

239 Το επαναλαμβανόμενο διχαλωτό θέμα στη μορφή 7 Η 5 λ.χ. ανακαλεί στη μνήμη τη διακόσμηση της φούστας της ιέρειας από την YM IIIA2 σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας. Η τελευταία ιερουργεί πάνω σε βωμό και δίπλα από το δεμένο και έτοιμο για θυσία ταύρο (Long 1974, πίν. 31). Πρβ. επίσης και τη διακόσμηση ταυρόσχημων ρυτών από τη Λιγόρτυνο (Koehl 2006, 121, αρ. κατ. 326, εικ. 12) και το σπήλαιο του Σκοτεινού (Jones 2015, 252, εικ. 8.24).

240 Sakellarakis 1970, 180 υποσημ. 283.

241 Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1982, 24, αρ. 28.

242 Nordquist 2008, 107.

243 Στηριζόμενη στα ανασκαφικά δεδομένα του Δωμ. 7 η Wilson (2008, 24 με υποσημ. 14) πιστεύει ότι θα μπορούσαν να είχαν σχεδιασθεί για την προσφορά των μακρών οστών των ταύρων.

244 Blegen και Rawson 1966.

245 Stocker και Davis 2004, 180-181, εικ. 1.

246 Stocker και Davis 2004, 183, εικ. 1 αρ. 3-5.

Η πιο ενδιαφέρουσα από αυτές τις εναποθέσεις εντοπίστηκε στο Δωμ. 7 (στο λεγόμενο «Αρχείο Γραμμικής Β»), που είχε πρόσβαση στο πρόπυλο (χώροι 1-2) και βρισκόταν ακριβώς μπροστά από τη νότια αυλή (χώρος 58). Στο εσωτερικό του Δωμ. 7 και πάνω στο δάπεδο της τελευταίας καταστροφής, βρέθηκαν συγκεντρώσεις μεγάλων ποσοτήτων οστών βοοειδών, που είχαν προέλθει από τη σφαγή τουλάχιστο δέκα βοοειδών[247], καθώς και σκελετικά υπολείμματα από ένα ελάφι, μαζί με δύο πολύ πρώιμα τελετουργικά εργαλεία για τη σφαγή των ζώων: μια μεσοελλαδικού τύπου χάλκινη αιχμή λόγχης[248] και ένα χάλκινο ξίφος του τύπου Ε της Nancy Sandars[249], που χρονολογείται στο 14ο αιώνα π.Χ. Φανερή είναι εδώ η προσπάθεια, μέσω της χρήσης αρχέγονου τελετουργικού εξοπλισμού, να επιτευχθεί μια σύνδεση νομιμοποίησης των δραστών της ΥΕ IIIB τελετουργίας της ζωοθυσίας με τους προγόνους του 16ου και του 14ου αι. π.Χ. (λόγχη και ξίφος αντίστοιχα)[250]. Λόγω της κομβικής θέσης της εναπόθεσης είναι πιθανό, όπως υποστηρίχτηκε[251], να είχε εναποτεθεί εκεί για επίδειξη σε όσους επιτρεπόταν η είσοδος στο ανάκτορο. Μαζί βρέθηκαν, όπως προαναφέρθηκε και 20-22 μικκύλες δίωτες τελετουργικές κύλικες του τύπου των δίωτων κυλίκων που βρέθηκαν πάνω στην τράπεζα προσφορών δίπλα στο δυτικό κίονα του Δωμ. 6[252]. Ο συμβολικός χαρακτήρας και ο περιορισμένος αριθμός αυτών των μικροσκοπικών αγγείων παραπέμπουν σε μια τελετουργία που τελούνταν από μια μικρή και κλειστή ομάδα[253].

Το ότι τα κομμάτια των οστών των βοοειδών που βρέθηκαν στο δωμάτιο 7 –τα οποία είτε προορίζονταν να χρησιμοποιηθούν είτε μόλις χρησιμοποιήθηκαν, όπως υποστήριξαν οι Stocker και Davis, σε τελετουργικές δραστηριότητες[254]– επιτελούσαν μια συμβολική λειτουργία στα πλαίσια αυτών των τελετουργικών πράξεων υπογραμμίζεται και από το γεγονός ότι προέρχονται από τρία συγκεκριμένα μέρη των ταύρων: την κάτω γνάθο, την περιοχή του στήθους και το άνω τμήμα του μηρού[255]. Σύμφωνα με την Shelmerdine[256], (α) η θέση (Πύλος), (β) ο δράστης της τελετουργίας (η αριστοκρατία της Πύλου πιθανώς υπό την εποπτεία του ίδιου του *wa-na-ka*), (γ) η επιλογή για θυσία του άνω τμήματος των μηρών των ταύρων, σε συνδυασμό (δ) με τη μεγάλη σημασία που κατείχε στη μυκηναϊκή Πύλο ο θεός Ποσειδώνας, αποτελούν στοιχεία που συμβαδίζουν με τις ομηρικές περιγραφές για θυσία μηρών ταύρων από το βασιλιά της Πύλου Νέστορα στο γαιήοχο Ποσειδώνα (στον οποίο απέδιδαν τους σεισμούς) ως ευχαριστήρια προσφορά για την ασφαλή επιστροφή από την Τροία[257].

(β) Πομπή

Παρόμοιες παρατηρήσεις με αυτήν της ταυροθυσίας μπορούν να γίνουν και για την περίπτωση της *πομπής*, ως αυθύπαρκτης τελετουργικής πράξης. Οι κινήσεις των μορφών της παράστασης της πομπής του Δωμ. 5 κατευθύνονται προς το θρόνο, πρόκειται δηλαδή για μια «procession to the Throne Room»[258], για να χρησιμοποιήσουμε τη διατύπωση της Lang, άποψη, η οποία έχει γίνει σε μεγάλο βαθμό αποδεκτή από την πλειονότητα της νεό-

247 Isaakidou κ.ά. 2002, 90.
248 Stocker και Davis 2004, 184 υποσημ. 24, εικ. 3, 6.
249 Stocker και Davis 2004, 190 υποσημ. 42-43.
250 Stocker και Davis 2004, 184 υποσημ. 21.
251 Isaakidou κ.ά. 2002, 88.
252 Stocker και Davis 2004, 190-191.
253 Isaakidou κ.ά. 2002, 90.
254 Stocker και Davis 2004, 182.
255 Isaakidou κ.ά. 2002, 89, εικ. 1. Stocker και Davis 2004, 182-183, εικ. 2.
256 Shelmerdine 2015, 281-282.
257 *Ὀδ.*, γ 1-66, 176-179.
258 Lang 1969, 193.

τερης έρευνας[259]. Τούτο σημαίνει ότι και η *πομπή* συνδέεται με την ιδεολογία του *wa-na-ka*.

Αρχαιολογικά ωστόσο, η πραγματοποίηση της συγκεκριμένης τελετουργικής πράξης τεκμηριώνεται μόνον στις περιοχές εξωτερικώς του μεγάρου και μάλιστα τόσο για το χώρο εντός όσο και για το χώρο εκτός των μυκηναϊκών ανακτορικών συμπλεγμάτων. Πομπές εντός του ανακτόρου πάνω σε ειδικά σχεδιασμένες διαδρομές (πομπικές οδούς) με στόχο την προσπέλαση των υπερυψωμένων ανακτορικών μεγάρων (κεντρομόλες πομπές) προκύπτουν από τη μελέτη του χωροταξικού συστήματος του ανακτόρου της Πύλου (όπως άλλωστε και της Τίρυνθας) και ιδιαίτερα των οριακών σημείων (πυλών, κατωφλίων) εντός του χωροταξικού αυτού συστήματος ως ζωνών μετάβασης της κίνησης[260].

Η τέλεση πομπών υποστηρίζεται αρχαιολογικά και από την ύπαρξη μιας πομπικής οδού, πλάτους 3,5 μ., η οποία συνέδεε τη ΒΑ πρόσβαση του ΥΕ ΙΙΙΒ ανακτόρου της Πύλου (πυλώνας 41 και δωμάτια 38-43) με το Θολωτό Τάφο IV[261], ο οποίος βρισκόταν περ. 145 μ. ΒΑ του ανακτόρου και φαίνεται ότι κτίστηκε ήδη στο τέλος της Μεσοελλαδικής περιόδου[262] και τον πρόσφατα ανακαλυφθέντα, εξαιρετικά πλούσιο ΥΕ ΙΙΑ τάφο, τον αποκαλούμενο «τάφο του άρχοντα των δαχτυλιδιών ή τάφο του γρύπα πολεμιστή»[263]. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ πραγματοποιούνταν στην Πύλο –προφανώς μέσα σε καθορισμένα εορταστικά πλαίσια–[264] πομπές, οι οποίες κατευθύνονταν από και προς την περιοχή των γειτονικών προς το πυλιακό ανάκτορο ηγεμονικών τάφων της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου και κατέληγαν στο ανακτορικό μέγαρο. Τούτο υποδεικνύει μια σκόπιμη σύνδεση του εκάστοτε μονάρχη της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου με ηγεμονικές προγονικές μορφές (της δυναστείας του).

Αυτός ο συσχετισμός με τους τάφους των προγενέστερων ηγεμόνων φαίνεται ότι αποτελούσε βασικό συστατικό της πυλιακής ανακτορικής κοινωνίας καθόλη τη διάρκεια του 13ου αιώνα π.Χ. και δεν φαίνεται να διακόπηκε ούτε μετά την προσθήκη της αυλής-εργαστηρίου 42, η οποία έφραξε τον πυλώνα 41, προσθήκη, η οποία πρέπει να συντελέστηκε σε ένα προχωρημένο στάδιο της ΥΕ ΙΙΙΒ[265]. Όπως δείχνουν νέες έρευνες, τη μεταγενέστερη αυτή περίοδο η προσπάθεια σύνδεσης του *wa-na-ka* με τους επιφανείς προγόνους μεταφέρθηκε από τους επιφανείς νεκρούς του Θολωτού Τάφου IV (και του πρόσφατα ανακαλυφθέντος «τάφου του γρύπα πολεμιστή» του ΒΑ νεκροταφείου) στους σημαντικούς νεκρούς του, νοτίως του ανακτόρου ευρισκόμενου, Θολωτού Τάφου ΙΙΙ[266]. Έτσι ίσως μπορεί να ερμηνευθούν και οι ενδείξεις ταφικής λατρείας που εντοπίστηκαν πρόσφατα στο τελευταίο στρώμα χρήσης του Δωμ. 60, στα ΝΑ του Βορειοδυτικού κτηρίου[267], οι οποίες φανερώνουν μια ειδική σχέση ανάμεσα στο Δωμ. 60 και το Θολωτό Τάφο ΙΙΙ[268]. Στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΒ η επικοινωνία του Δωμ. 60 φράχθηκε μέσω της προσθήκης του ΒΔ τοίχου 61, ενώ ταυτόχρονα δόθηκε έμφαση στην επικοινωνία με το κεντρικό κτήριο, καθώς και με την περιοχή στα νότια και στα νοτιοανατολικά του[269]. Αυτή η αλλαγή δεν είναι ανάγκη να ερμηνευθεί ως υποβάθμιση της σημασίας του προγονικού πα-

259 Μπουλώτης 1995, 28. Weilhartner 2002, 46. Nordquist 2008, 107.

260 Thaler 2006 και πρόσφατα Thaler 2015, εικ. 5 (με παλαιότερη βιβλιογραφία).

261 Thaler 2012β, 6-9, εικ. 3a-b. Vonhoff 2015, 494 με υποσημ. 53, εικ. 8. Lupack 2016, 539 με υποσημ. 14.

262 Davis και Stocker 2015, 177 (προτείνεται μία χρονολόγηση στη ΜΕ ΙΙΙ).

263 Davis και Stocker 2016 («Griffin Warrior Grave»).

264 Bennet 2007, 13. Shelmerdine 2016, 278.

265 Nelson 2001, 41. Bendall 2004, 116. Thaler 2012β, 7, εικ. 3a. Κατά τον Wright (1984, 28) η αρχιτεκτονική αυτή αλλαγή πρέπει να έλαβε χώρα σε μια μεταγενέστερη της προσθήκης του χώρου 27 φάση. Πότε ακριβώς δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς, πάντως σε ένα κάπως πιο προχωρημένο στάδιο της ΥΕ ΙΙΙΒ.

266 Murphy 2016, 443.

267 Lis 2016, 517-518, 526-528.

268 Lis 2016, 528.

269 Lis 2016, 529.

ράγοντα, όπως προτάθηκε πρόσφατα[270]. Εξίσου πιθανό είναι να αντανακλά τροποποίηση του μύθου καταγωγής του *wa-na-ka* της ύστερης ανακτορικής περιόδου, τροποποίηση, η οποία θα ταίριαζε λ.χ. στην εγκαθίδρυση ενός *νέου καθεστώτος* στην Πύλο[271]. Μια τέτοια αλλαγή συνάδει με το, ήδη από το 1984, εξαχθέν συμπέρασμα του Wright ότι στην τελευταία αυτή περίοδο χρήσης του πυλιακού ανακτόρου το ανάκτορο μετασχηματίστηκε, βαθμιαία, μέσω της προσθήκης εργαστηρίων και αποθηκών σε μια «highly centralized storage and industrial facility»[272], απέκτησε δηλαδή έναν διαφορετικό, σε σχέση με την προηγούμενη φάση, έντονα συγκεντρωτικό, χαρακτήρα, ανεξαρτήτως του αν ο χαρακτήρας αυτός θα πρέπει να ερμηνευθεί ως σημάδι οικονομικής εξασθένισης[273] ή υπαγορεύτηκε από κάποια ειδική ανάγκη[274] των κατόχων του ανακτόρου.

(γ) «Πρωτο-συμπόσιο» αριστοκρατικού χαρακτήρα σε κλειστό χώρο

Η απεικόνιση ομοτράπεζων ανδρικών μορφών κατά ζεύγη, με δυτικοασιατικής προέλευσης[275] διαγώνιες ταινίες στα ποδήρη ενδύματά τους, που υψώνουν επιδεικτικά ένα αγγείο πόσης στο ΒΑ τοίχο του Δωμ. 6 (θραύσματα 44 Η 6), η οποία, όπως έχει πολλαπλώς παρατηρηθεί, εμφανίζει έντονες εικονογραφικές ομοιότητες με τις αντίστοιχες μορφές της τοιχογραφίας του *Campstool fresco* στην Κνωσό[276], έχει συσχετιστεί με μια προδρομική μορφή του ιστορικού συμποσίου, ενός είδους αριστοκρατικού *πρωτο-συμποσίου* της Εποχής του Χαλκού[277]. Κατά μία σημαντική μερίδα της έρευνας η τελετουργική αυτή πράξη τελούνταν στο εσωτερικό της αίθουσας του θρόνου του μεγάρου της Πύλου, η οποία θα είχε το χαρακτήρα μιας «διακοσμημένης αίθουσας συνεστίασης»[278]. Ένας από τους κύριους εκφραστές της άποψης της τέλεσης πρωτο-συμποσίων μέσα στην αίθουσα του θρόνου του μεγάρου της Πύλου, ο Rehak, συσχέτισε τους απεικονιζόμενους καθιστούς συμποσιαστές του ΒΑ τοίχου του Δωμ. 6 με τις αναφορές περί επίπλων και λοιπού συμποσιακού και τελετουργικού εξοπλισμού στις πινακίδες Γραμμικής Β της σειράς PY Ta. Ο εξοπλισμός αυτός φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν επανειλημμένως σε εορταστικές εκδηλώσεις, όπως για παράδειγμα σε αυτήν που καταγράφεται στην πινακίδα Ta 711, η οποία έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του διορισμού από τον ίδιο τον *wa-na-ka* ενός προσώπου σε *da-mo-ko-ro*[279]. Ο εξοπλισμός αυτός, σύμφωνα πάντα με το Rehak, θα τοποθετούνταν στο ανακτορικό μέγαρο, μιας και το κτίσμα αυτό διέθετε τον απαραίτητο χώρο για τέτοιου είδους τελετουργικές δραστηριότητες[280]. Σύμφωνα μάλιστα με υπολογισμούς του Thomas Palaima, οι συμμετέχοντες στο υποθετικό αριστοκρατικό συμπόσιο της αίθουσας του πυλιακού θρόνου θα μπορούσαν να ήταν συνολικά 22 άτομα. Ο αριθμός αυτός προκύπτει από τα συνολικά 22 καθίσματα που αναφέρονται στον τελετουργικό εξοπλισμό της σειράς PY Ta και τα οποία ανήκουν σε δύο κατηγορίες, υποδηλώνοντας συγχρόνως δύο επίπεδα κοινωνικής ιεραρχίας: (α) σε 6 θρόνους [*to-no*] και (β) 16 δίφρους/θράνους [*ta-ra-nu-we*][281]. Το ότι ο αριθμός των 22 καθισμάτων (6+16) πρέπει να έχει κάποια σχέση με την πολιτική ιεραρχία της

270 Murphy 2016.
271 Lupack 2016, 540.
272 Wright 1984, 27-28.
273 Shelmerdine 1987.
274 Whitelaw 2001, 54. Maran 2009, 247-248.
275 Maran 2015, 255 υποσημ. 102.
276 Rehak 1995α, 110, πίν. XIa. Πρβ. και Wright 2004, 161-164, εικ. 13. Stocker και Davis 2004, 190 υποσημ. 46.
277 Carter 1995, 305.
278 «Decorated royal dining hall», Shank 2008, 102.
279 Rehak 1995α, 101. Για την πυλιακή σειρά Ta βλ. Palaima 2004, 232-234. Weilhartner 2005, 139-140.
280 Rehak 1995α, 101.
281 Palaima 2004, 235 υποσημ. 110-111.

Πύλου επιβεβαιώνεται και από άλλες δύο παρατηρήσεις: τα 22 καθίσματα αντιστοιχούν όχι μόνο στα 11 αναφερόμενα τραπέζια (*to-pe-za*) της ίδιας πυλιακής σειράς πινακίδων, αλλά και στις 20-22 μικκύλες τελετουργικές κύλικες που εντοπίστηκαν στο Δωμ. 7, στο χώρο εύρεσης δηλαδή των πινακίδων της σειράς PY Ta[282]. Από την άλλη μεριά, η εύρεση στο Δωμ. 6 θραυσμάτων μεταλλικών αγγείων, τα οποία, κατά την Lisa Bendall, θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως υπολείμματα πολύτιμων αγγείων πόσης[283], θα μπορούσε να ενισχύσει την άποψη ότι η άρχουσα τάξη της Πύλου τελούσε κάποιου είδους πρωτο-συμπόσια εντός του Δωμ. 6[284]. Η άποψη αυτή έχει ορθώς αντιμετωπιστεί από έναν αριθμό ερευνητών με επιφύλαξη. Η βασική αντίρρηση προκύπτει από τις συνθήκες εύρεσης των θραυσμάτων αυτών. Έχουν εντοπιστεί σε διαταραγμένες επιχώσεις και πιθανώτατα έπεσαν από τους πάνω ορόφους στο δάπεδο της αίθουσας του θρόνου[285]. Η πιθανότητα σύνδεσης των πρωτο-συμποσίων της πυλιακής αριστοκρατίας με τον άνω όροφο κερδίζει έδαφος, εάν αναλογιστούμε ότι πάνω από τα Δωμ. 17-21, τα οποία γειτνιάζουν προς τη ΝΔ πλευρά της αίθουσας του θρόνου, υπήρχε μεγάλη τελετουργική αίθουσα με γραπτά κονιάματα και φορητό βωμό, στην οποία οδηγούσε η επιβλητική πρόσβαση του κλιμακοστασίου 14/15[286]. Με βάση το σκεπτικό αυτό, τα πρωτο-συμπόσια της πυλιακής αριστοκρατίας, που απεικονίζονται στο βΑ τοίχο του Δωμ. 6, θα μπορούσαν να τελούνται στη μεγάλη τελετουργική αίθουσα του άνω ορόφου της Πύλου. Η αίθουσα αυτή, άλλωστε, φαίνεται να είχε άμεση λειτουργική σχέση με την αίθουσα του θρόνου, φαινόμενο γνωστό και από το κεντρικό ανακτορικό μέγαρο της Τίρυνθας[287].

(δ) Τελετουργίες πόσης και συνεστίασης μαζικού χαρακτήρα

Με την ιδεολογία του *wa-na-ka* συνδέονταν, πέρα από το αριστοκρατικό πρωτο-συμπόσιο, στο οποίο συμμετείχε ένας περιορισμένος αριθμός μελών, και τελετουργίες πόσης και συνεστίασης μαζικού χαρακτήρα, που λάμβαναν χώρα σε υπαίθριους χώρους. Εντός του ανακτόρου οι συναθροίσεις αυτές τεκμηριώνονται αρχαιολογικά από την πληθωρική παρουσία χιλιάδων αγγείων πόσης που βρέθηκαν σε διάφορα δωμάτια του κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος[288] και φαίνεται ότι σχετίζονταν με τις θυσίες ταύρων που τελούνταν υπό την εποπτεία του *wa-na-ka*. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν, ωστόσο και επιγραφικά τεκμηριωμένες, συναθροίσεις και μαζικές τελετουργίες πόσης εκτός του ανακτόρου, οι οποίες σχετίζονταν με τον *wa-na-ka*, όπως προκύπτει από την πινακίδα PY Un 2, που βρέθηκε στα Δωμ. 7-8 (Archives complex) του ανακτόρου. Η πινακίδα αυτή αναφέρεται σε συμποτικά περικείμενα που έλαβαν χώρα στο γειτονικό ιερό *pa-ki-ja-na*, όπου καταναλώθηκαν σχεδόν 600 λίτρα κρασιού εξ' αφορμής της μύησης ή της πρόσφατης ενθρόνισης του *wa-na-ka*.

(ε) Μουσική επίκληση θρησκευτικού χαρακτήρα σε ορεινό περιβάλλον

Με την περιοχή του θρόνου σχετίζεται, λόγω οπτικής επαφής, και η παράσταση του μεγαλόσωμου μουσικού, που καθισμένος πάνω σε ένα βουνό, κρατά λύρα με απολήξεις σε σχήμα κύκνων (θραύσματα 43 Η 6)[289] στο βα. τοίχο του Δωμ. 6. Ο λυρωδός αυτός θεωρήθηκε από μία

282 Stocker και Davis 2004, 191.
283 Bendall 2004, 122-123.
284 Bendall 2004, 122. Maran και Thaler 2017.
285 Shelmerdine 2008α, 405-406.
286 Kilian 1984, 40 υποσημ. 13. 1987, 23-24.
287 Kilian 1984, 40.
288 Βιβλιογραφία για το θέμα παραθέτουν οι: Weilhartner 2002, 46 υποσημ. 12. Palaima 2004, 232 υποσημ. 88. Hruby 2006, 103-177.
289 Lang 1969, 194.

μερίδα ερευνητών ότι μπορεί να απεικονίζει, μεταξύ άλλων υποθέσεων[290], και έναν αοιδό στη διάρκεια της αφήγησης ηρωικών κατορθωμάτων στο εσωτερικό του μεγάρου, κατά τα πρότυπα των ομηρικών αοιδών[291].

Οι προτάσεις όμως αυτές δεν υποστηρίζονται από εικονογραφικά δεδομένα. Αντίθετα, η σχέση του *μεγαλόσωμου λυράρη και του υπερμεγέθους πτηνού*, η οποία δεν μπορεί να εξηγηθεί από ανάλογη εικονογραφική σχέση στην Πύλο, γιατί τέτοια δεν βρέθηκε μέχρι στιγμής, μαρτυρείται στην εικονογραφία της ΥΜ IIIA2 – IIIB Κρήτης, όπου βρίσκεται όμως σε άλλο πλαίσιο: τόσο σε μία ΥΜ IIIB πυξίδα που βρέθηκε στο Καλάμι Αποκορώνου Χανίων[292] όσο και στην πολύ γνωστή ΥΜ IIIA2 σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας[293] πρόκειται για λατρευτικές σκηνές που έχουν σχέση με θρησκευτικές τελετουργίες. Στη δική μας περίπτωση, τούτο θα μπορούσε να σημαίνει ότι η μουσική με λύρα ή το άσμα με συνοδεία λύρας, αποτελούσε αναπόσπαστη δραστηριότητα στις θρησκευτικές τελετουργίες που σχετίζονταν με το θρόνο. Επιπλέον, ιδιαίτερη σημασία πρέπει να έχει το γεγονός ότι η μουσική αυτή δραστηριότητα στην Πύλο απεικονίζεται πάνω σε μια κορυφή βουνού, δηλαδή σε υπαίθριο χώρο και όχι στο περιβάλλον του ανακτορικού μεγάρου μέσα στο οποίο τοποθετήθηκε η τοιχογραφία[294]. Δεδομένου ότι σε ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο κορυφές βουνών θεωρούνται τόποι θεϊκής διαμονής[295] και από τη στιγμή που η σωζόμενη παράσταση συνδέεται δομικά με τον κάτοχο του θρόνου, θεωρούμε περισσότερο πιθανό, η παράσταση να απεικονίζει μουσική επίκληση θρησκευτικού χαρακτήρα που τελούνταν σε ένα ορεινό περιβάλλον στο πλαίσιο μια εορταστικής εκδήλωσης προς τιμήν του *wa-na-ka*, όπως για παράδειγμα προς τιμήν της προαναφερθείσας μύησής του[296].

VII. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η επισκόπηση των απόψεων της έρευνας σχετικά με τις τελετουργίες που απεικονίζονται στα τοιχογραφικά θραύσματα του ΒΑ τοίχου των Δωμ. 6 και 5 του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου και η σύγκρισή τους με τα σχετικά αρχαιολογικά δεδομένα (ενότητα VI) έδειξε ότι πρόκειται για εικονιστικές αναφορές σε τελετουργίες, που συνδέονταν μεν με την ιδεολογία του *wa-na-ka* (με την έννοια της ενίσχυσης της νομιμοποίησης της πολιτικής κυριαρχίας του) όπου θεοί (όπως προκύπτει από τις ταυροθυσίες προς το μυκηναϊκό Ποσειδώνα) και πρόγονοι (όπως προκύπτει από τη σύνδεση του ανακτόρου με τους ηγεμονικούς προγονικούς τάφους IV και III) έπαιζαν σημαντικό ρόλο, όχι όμως για εικονιστικές αναφορές σε τελετουργίες που πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό του. Ακόμα και το αριστοκρατικό πρωτο-συμπόσιο, φαίνεται ότι πραγματοποιούνταν σε μεγάλη αίθουσα του άνω ορόφου και όχι στην αίθουσα του θρόνου. Συνεπώς, οι παραστάσεις αυτές, όσο σημαντικές και αν είναι, δεν μπορούν να μας χρησιμεύσουν για την κατανόηση της οργάνωσης του εσωτερικού χώρου του μεγάλου ανακτορικού μεγάρου της Πύλου και των ανακτορικών μεγάρων γενικότερα.

Η λεπτομερειακή και ολιστική ανάλυση των δομικών σχέσεων των συμβολικών στοιχείων της αίθουσας του θρόνου, καθώς και της αλληλεπίδρασής τους, που επιχειρήσαμε στις ενότητες III-V, έδειξε ότι το κεντρικό μέγαρο και κυρίως η αίθουσα του θρόνου ήταν, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, άρρηκτα συνδεδεμένη με τα θρησκευτικά καθήκοντα του κατόχου του θρόνου, του *wa-na-ka*. Η εξέταση των συμβολικών στοιχείων που σχετίζονται με την ιδιότητά

290 Hiller 2007, 24 με υποσημ. 12-13 (βιβλιογραφία).
291 Hiller 2007.
292 Vlazaki 1988.
293 Δραγώνα-Λατσούδη 1977, 95-98.
294 Younger 1998, 47-48.
295 Marinatos 2010, 58.
296 Psychoyos και Karatzikos 2015, 270-271 υποσημ. 60-64 (με βιβλιογραφικές παραπομπές).

του μας οδήγησε στη διαπίστωση ότι έχουμε να κάνουμε με ένα ασυνήθιστα σημαντικό πρόσωπο, στο οποίο φαίνεται ότι μεταβιβαζόταν η δύναμη της αγριότητας της φύσης (γρύπας, λιοντάρι). Το πρόσωπο αυτό ως κεντρικός φορέας τελετουργικής δράσης λειτουργούσε πιθανώς ως επόπτης των εποχιακών αλλαγών του έτους (υδρόβια πτηνά). Σε ένα τελετουργικό χώρο του οποίου οι τέσσερις κίονες εντάσσονται στον κόσμο των φυσικών φαινομένων, τα θρησκευτικά καθήκοντα του *wa-na-ka* πρέπει να σχετίζονταν με τελετουργικές δράσεις που αποσκοπούσαν στην κυριαρχία και τη χειραγώγηση των καταστροφικών και απρόβλεπτων φυσικών φαινομένων. Το κύριο επιχείρημα που υποστηρίζει αυτή την άποψη έγκειται στην αναγνώριση των διακοσμημένων πεδίων του δαπέδου του δόμου όχι ως έργων αισθητικού χαρακτήρα, όπως γινόταν μέχρι τώρα, αλλά ως αποτελεσμάτων μιας σκόπιμης προσπάθειας απόδοσης της θάλασσας. Αυτό με τη σειρά του υποδηλώνει ότι αυτό που απεικονίζεται στο δάπεδο του μεγάρου της Πύλου δεν μπορεί να είναι μια μνημειακή εστία, επειδή κάτι τέτοιο θα ήταν δίχως νόημα στο ορισθέν συμβολικό πλαίσιο της τελετουργικής δράσης.

Η σκέψη ότι αυτό που απεικονίζεται είναι η συμβολική αποτύπωση της αντίληψης περί της ύπαρξης ενός πύρινου όντος, που διαμένει και περιστρέφεται μέσα στο βυθό της θάλασσας ως καταστρεπτικής και απρόβλεπτης δύναμης, ενισχύθηκε από την αναγνώριση της μεγάλης ομοιότητας που παρουσιάζουν τα αδιακόσμητα πεδία του δαπέδου με το σχήμα του νησιού της Σαντορίνης (εικ. 5), του νησιού – συμβόλου των φυσικών καταστροφών, συνώνυμου με συμφορές, όπως ηφαιστειακές εκρήξεις, σεισμοί και τσουνάμι. Η απρόβλεπτη και βίαιη αυτή κατάσταση συνδέθηκε με το μυκηναϊκό Ποσειδώνα, το θεό των σεισμών και της θάλασσας, με τον οποίο όλα τα στοιχεία και οι ενδείξεις δείχνουν ότι σχετίζονταν όχι μόνο οι θυσίες που τελούνταν προς τιμήν του στον ευρύτερο χώρο του ανακτόρου της Πύλου, αλλά και η αίθουσα του θρόνου του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου. Οι σπονδές υγρών ουσιών που τελούνταν στα δεξιά του θρόνου και στη βάση του δυτικού κίονα θεωρήθηκαν στην παρούσα μελέτη ως μαγικοτεχνικές τελετουργίες που τελούσε ο δαμαστής της άγριας φύσης *wa-na-ka* με στόχο τον έλεγχο κι εξευμενισμό της ανεξέλεγκτης δύναμης της, την οποία σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις εκπροσωπούσε η υπόσταση του Ποσειδώνα. Τέλος, δεν θεωρούμε απίθανο η παρουσία της εικόνας της Σαντορίνης στο δάπεδο της Πύλου να σχετιζόταν και με τις φυσικές καταστροφές που φαίνεται ότι έλαβαν χώρα στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη κατά τα τέλη της ΥΕ IIIB.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Albers, G. 2004. «Re-evaluating Mycenaean Sanctuaries.» Στο *Celebrations. Sanctuaries and the Vestiges of Cult Activity. Selected Papers and Discussions from the Tenth Anniversary Symposion of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999*, επιμ. M. Wedde, 111-149. Papers from the Norwegian Institute at Athens 6. Bergen: The Norwegian Institute at Athens.

Alram-Stern, E., F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, και J. Weilhartner, επιμ. 2016. *Metaphysis: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*. *Aegaeum* 39. Leuven: Peeters.

Aravantinos, V. 2015. «The Palatial Administration of Thebes Updated.» Στο Weilhartner και Ruppenstein 2015, 19-49.

Aravantinos, V., και I. Fappas. 2015. «The Mycenaean Wall Paintings of Thebes: From Excavation to Restoration.» Στο Brecoulaki κ.ά. 2015, 317-353.

Bendall, L.M. 2004. «Fit for a King? Hierarchy, Exclusion, Aspiration and Desire in the Social Structure of Mycenaean Banqueting.» Στο *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*, επιμ. P. Halstead και J. C. Barrett, 105-135. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5. Oxford: Oxbow.

Bennet, J. 2001. «Agency and Bureaucracy. Thoughts on the Nature and Extent of Administration in Bronze Age Pylos.» Στο Voutsaki και Killen 2001, 25-37.

_____. 2007. «Representations of Power in Mycenaean Pylos: Script, Orality, Iconography.» Στο *Στέφανος Αριστείος: Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag*, επιμ. F. Lang, C. Reinholdt, και J. Weilhartner, 11-22. Vienna: Phoibos.

_____. 2015. «Telltale Depictions: A Contextual View of Mycenaean Wall Paintings.» Στο Brecoulaki κ.ά. 2015, 21-34.

Berg, I. 2011. «Towards a Conceptualisation of the Sea: Artefacts, Iconography and Meaning.» Στο *The Seascape in Aegean Prehistory*, επιμ. G. Vavouranakis, 119-137. Monographs of the Danish Institute at Athens 14. Athens: The Danish Institute at Athens.

Blegen, C.W., και M. Rawson. 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. I, *The Buildings and their Contents*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Blegen, C.W., M. Rawson, L.W. Taylour, και W.P. Donovan. 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. III, *Acropolis and Lower Town. Tholoi, Grave Circle, and Chamber Tombs. Discoveries outside the Citadel*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Boulotis, C. 1987. «The Aegean Area in Prehistoric Times: Cults and Beliefs about the Sea.» Στο *Greece and the Sea. Catalogue of the Exhibition organized by The Greek Ministry of Culture, The Benaki Museum, The National Foundation De Nieuwe Kerk, Amsterdam in Honour of Amsterdam Cultural Capital of Europe 1987*, *Amsterdam, De Nieuwe Kerk, 29 October - 10 December 1987*, επιμ. A. Delivorrias, 20-35. Athens: Greek Ministry of Culture, Benaki Museum.

Brecoulaki, H., J.L. Davis, και S.R. Stocker, επιμ. 2015. *Mycenaean Wall Painting in Context. New Discoveries Old Finds Reconsidered*. Meletemata 72. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research, Section of Greek and Roman Antiquity.

Burkert, W. 2011. *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche.* Religionen der Menschheit 15. Stuttgart: Kohlhammer.

Γιατρομανωλάκης, Δ. 2005. «Προσωρινά δομημένες ιδέες σχετικά με μια ευρετικά ορισμένη έννοια: Προς μια τελετουργική ποιητική.» Στο *Προς μια τελετουργική ποιητική*, επιμ. Δ. Γιατρομανωλάκης και Π. Ροϊλός, 21-72. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Carter, J.B. 1995. «Ancestor Cult and the Occasion of Homeric Performance.» Στο *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, επιμ. J.B. Carter και S.P. Morris, 285-312. Austin, Tx: University of Texas Press.

Chapin, A. 2016. «Observations, Summaries, and Conclusions.» Στο Shaw και Chapin 2016, 239-256.

Crowley, J.L. 1991. «Patterns in the Sea. Insight into the Artistic Vision of the Aegeans.» Στο *THALASSA. L'Égée préhistorique et la mer. Actes de la 3e rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège. Station de recherches sous-marines et océanographiques (StaReSo), Calvi, Corse, 23-25 avril 1990*, επιμ. R. Laffineur και L. Basch, 219-230. *Aegaeum* 7. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique.

Darcque, P. 2005. *L'habitat mycénien: formes et fonctions de l'espace bâti en Grèce continentale à la fin du IIe millénaire avant J.-C. BÉFAR* 319. Athènes: École française d'Athènes.

Davis, J.L., και S.R. Stocker. 2015. «Crete, Messenia, and the Date of Tholos IV at Pylos.» Στο *The Great Islands. Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*, επιμ. C.F. Macdonald, E. Hatzaki, και S. Andreou, 175-178. Athens: Kapon Editions.

_____. 2016. «The Lord of the Gold Rings: The Griffin Warrior of Pylos.» *Hesperia* 85:627-655.

Deger-Jalkotzy, S., και I.S. Lemos, επιμ. 2006. *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh Leventis Studies 3. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Demakopoulou, K. 2015. «The Mycenaean Acropolis of Midea. New Discoveries and New Interpretations.» Στο Schallin και Tournavitou 2015, 185-196.

Δραγώνα-Λατσούδη, Α. 1977. «Μυκηναϊκὸς Κιθαρωδὸς ἀπὸ τὴ Ναυπλία.» *AE* 116:86-98.

Driessen, J., και C.F. Macdonald 1997. *The Troubled Island: Minoan Crete Before and After the Santorini Eruption*. *Aegaeum* 17. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique – Austin, Tx.: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Egan, E.C. 2015α. «Nestor's Megaron: Contextualizing a Mycenaean Institution at Pylos.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Cincinnati.

_____. 2015β. «Working within the Lines: Artists' Grids and Painted Floors at the Palace of Nestor.» Στο *Beyond Iconography. Materials, Methods and Meaning in Ancient Surface Decoration*, επιμ. S. Lepinski και S. McFadden, 187-204. Selected Papers on Ancient Art and Architecture 1. Boston, MA: Archaeological Institute of America.

_____. 2016. «Textile and Stone Patterns in the Painted Floors of the Mycenaean Palaces.» Στο Shaw και Chapin 2016, 131-147.

Egan, E.C., και H. Brecoulaki 2015. «Marine Iconography at the Palace of Nestor and the Emblematic Use of the Argonaut.» Στο Brecoulaki κ.ά. 2015, 293-313.
Farmer, J.L., και M.F. Lane. 2016. «The Ins and Outs of the Great Megaron: Symbol, Performance and Elite Identities around and between Mycenaean Palaces.» *SMEA Nuova Serie* 2:41-79.
Fitton, J.L, N. Meeks, και L. Joyner. 2009. «The Aigina Treasure: Catalogue and Technical Report.» Στο *The Aigina Treasure. Aegean Bronze Age Jewellery and a Mystery Revisited*, επιμ. J.L. Fitton, 17-31. London: British Museum Press.
Foster, K.P. 2014. «Fur and Feathers in Aegean Art.» Στο *Physis. L'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique. Actes de la 14e Rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National d'Histoire de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012*, επιμ. G. Touchais, R. Laffineur, και F. Rougemont, 217-226. *Aegaeum* 37. Leuven – Liège: Peeters.
French, E. 2002. *Mycenae. Agamemnon's Capital. The Site in its Setting.* Stroud – Charleston, SC: Tempus.
Friedrich, W.L. 2009. *Santorini. Volcano. Natural History. Mythology*. Aarhus: Aarhus University Press.
Gaignerot-Driessen, F., και J. Driessen. 2012. «The Presence of Pumice in LM IIIB levels at Sissi.» Στο *Philistor. Studies in Honor of Costis Davaras*, επιμ. E. Mantzourani και P.P. Betancourt, 35-42. Prehistory Monographs 36. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
Gates, C. 1989. «Iconography at the Crossroads: The Aegina Treasure.» Στο *Transition: le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent: actes de la deuxième Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège (18-20 avril 1988)*, επιμ. R. Laffineur, 215-225. *Aegaeum* 3. Liège: Université de l'Etat à Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique.
Geertz, C. 1993. «Religion as a Cultural System.» Στο *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*, επιμ. C. Geertz, 87–125. London: Fontana Press.
Gibson, M. 1993. «Nippur-Sacred City of Enlil: Supreme God of Summer and Akkad.» *Al-Rafidan* 14:39-40. Ηλεκτρονικά διαθέσιμο στο: https://oi.uchicago.edu/research/projects/nippur-sacred-city-enlil-0. Τελευταία επίσκεψη 4 Αυγούστου 2020.
Graf, F., επιμ. 1998. *Ansichten griechischer Rituale. Geburtstag-Symposium für Walter Burkert, Castelen bei Basel, 15-18 März 1996*. Stuttgart – Leipzig: B.G. Teubner.
Grimes, R. 2008. «Typen ritueller Ordnung.» Στο *Ritualtheorien. Ein einführendes Handbuch.* 4. Auflage, επιμ. A. Belliger και D.J. Krieger, 117–133. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
Guggisberg, M. 1998. «Vogelschwärme im Gefolge der grossen Göttin. Zu einem Drillingsvogelgefäss der Sammlung Giamalakis.» *AntK* 41:71-86.
Hackl, R. 1912. «Die Fussböden.» Στο *Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts*. Band II, *Die Fresken des Palastes*, G. Rodenwaldt, 222-238. Athens: Eleutheroudakis und Barth.
Hägg, R. 1968. «Mykenische Kultstätten im archäologischen Material.» *OpAth* 25-26:39-40.
_____. 1985. «Pictorial Programmes in Minoan Palaces and Villas?» Στο *L'iconographie Minoenne. Actes de la Table Ronde d'Athènes (21-22 avril 1983)*, επιμ. P. Darcque και J.-C. Poursat, 209-217. *BCH* Suppl. 11. Paris: Boccard.
_____. 1988. «The Last Ceremony in the Throne Room at Knossos.» *OpAth* 17:99-105.
_____. 1990. «The Role of Libations in Mycenaean Ceremony and Cult.» Στο Hägg και Nordquist 1990, 177-184.
_____. 1998. «Ritual in Mycenaean Greece.» Στο Graf 1998, 99-113.
Hägg, R., και G. Nordquist, επιμ. 1990. *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June, 1988*. *ActaAth* 4, 40. Stockholm: Svenska Institutet i Athen – Göteborg: Paul Åströms Förlag.
Hiller, S. 2003. «Wasserzeichen. Zur spätbronzezeitlichen Ikonographie in der Ägäis.» Στο *Akten des 9. Österreichischen Archäologentages am Institut für Klassische Archäologie der Paris Lodron-Universität Salzburg, 6.-8 Dezember 2001*, επιμ. B. Asamer και W. Wohlmayr, 73-76. Vienna: Phoibos.
_____. 2005. «The Spiral as a Symbol of Sovereignty and Power.» Στο *Autochthon. Papers Presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of his Retirement*, επιμ. A. Dakouri-Hild και S. Sherratt, 259-270. *BAR-IS* 1432. Oxford: Archaeopress.
_____. 2007. «Ἔπεα πτερόεντα. Zum pylischen Sängerfresko.» Στο *Bezugsfelder. Festschrift für Gerhard Petersmann zum 65. Geburtstag*, επιμ. V. Coroleu Oberparleiter, I. Hohenwallner, και R. Kritzer, 21-32. Grazer Beiträge Suppl. 11. Horn: F. Berger & Söhne.
Hirsch, E.S. 1977. *Painted Decoration on the Floors of Bronze Age Structures on Crete and the Greek Mainland. SIMA* 53. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
_____. 1980. «Another Look at Minoan and Mycenaean Interrelationship in Floor Decoration.» *AJA* 84:453-462.
Hitchcock, L.A., R. Laffineur, και J.L. Crowley, επιμ. 2008. *Dais. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th*

International Aegean Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25–29 March 2008. *Aegaeum* 29. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique – Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Hruby, J. 2006. «Feasting and Ceramics: A View from the Palace of Nestor at Pylos.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Cincinnati.

Hughes-Brock, H. 1999. «Mycenaean Beads: Gender and Social Contexts.» *OJA* 18:277-296.

Ἰακωβίδης, Σ.Ε. 1989. *Γλᾶς Ι. Ἡ ἀνασκαφὴ 1955-1961*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 107. Ἐν Ἀθήναις: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Immerwahr, S.A. 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age.* University Park: Pennsylvania State University Press.

Isaakidou, V, P. Halstead, J. Davis, και S. Stocker 2002. «Burnt Animal Sacrifice at the Mycenaean 'Palace of Nestor', Pylos.» *Antiquity* 76:86-92.

Jameson, M. 1958. «The Prehistory of Greek Sacrifice.» *AJA* 62:223.

Jones, B.R. 2015. *Ariadne's Threads. The Construction and Significance of Clothes in the Aegean Bronze Age. Aegaeum* 38. Leuven – Liège: Peeters.

Jung, R. 2000. «Das Megaron. Ein Analogie(kurz)schluß der Ägäischen Archäologie.» Στο *Vergleichen als archäologische Methode. Analogien in der Archäologie*, επιμ. A. Gramsch, 71-95. *BAR-IS* 865. Oxford: Archaeopress.

_____. 2016. «„Friede den Hütten, Krieg den Palästen!" - In the Bronze Age Aegean.» Στο *Arm und Reich. Zur Resourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften, 8. mitteldeutscher Archäologentag vom 22. bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale)*, επιμ. H. Meller, H.P. Hahn, R. Jung, και R. Risch, 553-577. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle (Saale) 14 (2). Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt.

Καββαδίας, Γ.Β. 1991. *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία.* Αθήνα: Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη.

Kahlenberg, R., και R. Shahack-Gross. 2016. «Microarchaeological Studies of Hearths in the Northwestern Lower Town of Tiryns.» *AA*:80-86.

Kalogeropoulos, K. 2015. «Perceptions of Minoan Religious Symbolism in Mainland Greece during Late Helladic I – Towards a Model.» Στο *Ein Minoer im Exil. Festschrift für Wolf-Dietrich Niemeier*, επιμ. D. Panagiotopoulos, I. Kaiser, και O. Kouka, 163-185. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 270. Bonn: R. Habelt.

Kilian, K. 1984. «Pylos: Funktionsanalyse einer Residenz der späten Palastzeit.» *ArchKorrBl* 14:34-48.

_____. 1987. «Zur Funktion der mykenischen Residenzen auf dem griechischen Festland.» Στο *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 21-38. *ActaAth* 4, 35. Stockholm: Svenska Institutet i Athen – Göteborg: Paul Åströms Förlag.

_____. 1988. «The Emergence of Wanax Ideology in the Mycenaean Palaces.» *OJA* 7:291-302.

_____. 1989. «Μυκηναϊκά ανάκτορα της Αργολίδας: Αρχιτεκτονική εξέλιξη από την οικία του αρχηγού στο ανάκτορο του WA-NAX.» Στο *Πρακτικὰ τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Ἄργος, 30 Μαΐου – 1 Ἰουνίου 1986*, 33-40. Ἐν Ἀθήναις: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

Koehl, R.B. 1986. «A Marinescape Floor from the Palace at *Knossos*.» *AJA* 90:407-417.

_____. 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Prehistory monographs 19. Philadelphia, Pa.: INSTAP Academic Press.

Κορρές, Γ.Σ. 1971. «Μέγαρα σκιόεντα.» *Ἀθηνᾶ* 72:202-230.

_____. 1991. «Ἀδημοσίευτοι σφραγῖδες ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν.» *AE* 130:113-135.

Kreinath, J., J. Snoek, και M. Stausberg, επιμ. 2006. *Theorizing Rituals. Issues, Topics, Approaches, Concepts*. Leiden – Boston: Brill.

Krzyszkowska, O. 2005 «Amethyst in the Aegean Bronze Age. An Archaeological Enigma?» Στο *Κρης Τεχνίτης. L'Artisan Crétois: Recueil d'articles en l'honneur de Jean-Claude Poursat, publié à l'occasion des 40 ans de la découverte du Quartier Mu*, επιμ. I. Bradfer-Burdet, B. Detournay, και R. Laffineur, 119-129. *Aegaeum* 26. Liège: Université de Liège, Histoire de l'Art et Archéologie de la Grèce Antique.

Küpper, M. 1996. *Mykenische Architektur: Material, Bearbeitungstechnik Konstruktion und Erscheinungsbild.* Internationale Archäologie 25. Espelkamp: Leidorf.

Lafayette Hogue, S. 2016. «New Evidence of Post-Destruction Reuse in the Main Building of the Palace of Nestor at Pylos.» *AJA* 120:151-157.

Lang, M.L. 1969. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia.* Vol. II, *The Frescoes.* Princeton: Princeton University Press.

Lawson, T.T., και R.N. McCauley. 1990. *Rethinking Religion. Connecting Cognition and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
Lis, B. 2016. «A Foreign Potter in the Pylian Kingdom? A Reanalysis of the Ceramic Assemblage of Room 60 in the Palace of Nestor at Pylos.» *Hesperia* 85:491-536.
Long, C.R. 1974. *The Ayia Triadha Sarcophagus: A Study of Late Minoan and Mycenaean Funerary Practices and Beliefs*. *SIMA* 41. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
Lupack, S. 2016. «Pu-ro, pa-ki-ja-ne, and the Worship of an Ancestral Wanax.» Στο Alram-Stern κ.ά. 2016, 537-541.
Λῶλος, Γ. 1972. *Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος*. Ἀθῆναι: Ἑλληνικό Βιβλίο.
Maehler, H. 2004. *Bacchylides. A Selection*. Cambridge: Cambridge University Press.
Malinowski, B. 1948. *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Boston, Mass.: Beacon Press.
Manning, S.W. 2010. «Eruption of Thera/Santorini.» In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, επιμ. E.H. Cline, 457-469. New York: Oxford University Press.
Maran, J. 2006. «Mycenaean Citadels as Performative Space.» Στο Maran κ.ά. 2006, 75-91.
_____. 2009. «The Crisis Years? Reflections on Signs of Instability in the Last Decades of the Mycenaean Palaces.» *ScAnt* 15:241-262.
_____. 2015. «Tiryns and the Argolid in Mycenaean Times: New Clues and Interpretations.» Στο Schallin και Tournavitou 2015, 277-293.
Maran, J., και E. Stavrianopoulou. 2007. «Πότνιος Ανήρ – Reflections on the Ideology of Mycenaean Kingship.» Στο *Keimelion. The Formation of Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period. Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, επιμ. E. Alram-Stern και G. Nightingale, 285-298. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Maran, J., και U. Thaler. 2017. «The Mycenaean Palaces.» Στο *Odysseys – Οδύσσειες: Ministry of Culture and Sports. National Archaeological Museum*, επιμ. M. Lagogianni-Georgarakos, 83-90. Athens: The Archaeological Receipts Fund.
Maran, J., C. Juwig, H. Schwenge, και U. Thaler, επιμ. 2006. *Constructing Power. Architecture, Ideology and Social Practice*. Geschichte: Forschung und Wissenschaft 19. Münster: Lit Verlag.
Marinatos, N. 1998. «Goddess and Monster. An Investigation of Artemis.» Στο Graf 1998, 114-125.
_____. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess. A Near Eastern Koine*. Urbana: University of Illinois Press.
McCoy, F. 2009. «The Eruption within the Debate about the Date.» Στο Warburton 2009, 73-90.
Meyer, T. 2008. «Rituale der Politik.» Στο *Die neue Kraft der Rituale. Sammelband der Vorträge des Studium Generale der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg im Wintersemester 2005/2006.* 2. Auflage, επιμ. A. Michaels, 201-211. Heidelberg: Winter.
Michaels, A. 2006. «Ritual and Meaning.» Στο Kreinath κ.ά. 2006, 247-261.
Militello, P. 1998. *Haghia Triada I. Gli affreschi*. Monografie SAIA 9. Padova: Bottega d'Erasmo.
Morgan, L. 2010. «An Aegean Griffin in Egypt: The Hunt Frieze at Tell el-Dab'a.» *Ägypten und Levante* 20:303-323.
Morris, C. 1990. «In Pursuit of the White Tusked Boar: Aspects of Hunting in Mycenaean Society.» Στο Hägg και Nordquist 1990, 149-156.
Mountjoy, P.A. 1997. «The Destruction of the Palace at Pylos Reconsidered.» *BSA* 92:109-137.
_____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden/Westf.: M. Leidorf.
Mountjoy, P.A., και M.J. Ponting. 2000. «The Minoan Thalassocracy Reconsidered. Provenance Studies of LH IIA/LM IB Pottery from Phylakopi, Ay. Irini and Athens.» *BSA* 95:141-184.
Μπουλώτης, Χ. 1995. «Αιγαιακές τοιχογραφίες: Ένας πολύχρωμος αφηγηματικός λόγος.» *Αρχαιολογία* 55:13-32.
Murphy, J.M.A. 2016. «The Power of the Ancestors at Pylos.» Στο Alram-Stern κ.ά. 2016, 439-446.
Μυλωνᾶς, Γ.Ε. 1983. *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*. Ἀθῆναι: Ἐκδοτική Ἀθηνῶν.
Neils, J. 1994. «Theseus.» *LIMC* 7 (1):922-951.
Nelson, M.C. 2001. «The Architecture of Epano Englianos, Greece.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Toronto.
_____. 2007. «Pylos, Block Masonry and Monumental Architecture in the Late Bronze Age Peloponnese.» Στο *Power and Architecture. Monumental Public Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean*, επιμ. J. Bretschneider, J. Driessen, και K. van Lerberghe, 143-159. Leuven – Dudley, MA: Peeters.
Niemeier, W.-D. 1986. «Zur Deutung des Thronraumes im Palast von Knossos.» *AM* 101:63-95.
_____. 1996. «On the Origins of the Mycenaean Painted Plaster Floors.» Στο *Atti e Memorie del Secondo Con-*

gresso Internazionale di Micenologia, Roma – Napoli 1991. Vol. 3, επιμ. E. de Miro, L. Godart, και A. Sacconi, 1249-1253. Incunabula Graeca 98. Roma: Gruppo editoriale internazionale.

Nordquist, G. 2008. «Feasting: Participation and Performance.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 105-112.

Palaima, T.G. 1995. «The Nature of the Mycenaean Wanax: Non-Indo-European Origins and Priestly Functions.» Στο Rehak 1995β, 119-139.

_____. 2004. «Sacrificial Feasting in the Linear B Documents.» Στο *The Mycenaean Feast*, επιμ. J. Wright, special issue, *Hesperia* 73 (2):217-246.

_____. 2016. «The Ideology of the Ruler in Mycenaean Prehistory. Twenty Years after the Missing Ruler.» Στο *Studies in Aegean Art and Culture. A New York Aegean Bronze Age Colloquium in Memory of Ellen N. Davis*, επιμ. R.B. Koehl, 133-158. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.

Pantou, P.P. 2010. «Mycenaean Dimini in Context: Investigating Regional Variability and Socioeconomic Complexities in Late Bronze Age Greece.» *AJA* 114:381-401.

Παπαδάκη, Χ. 2015. «"Αποθέτες" σε αρχαιολογικά "συμφραζόμενα" των προϊστορικών χρόνων: Θεωρητικό πλαίσιο και προτεινόμενος ορισμός.» *ΚρητΧρον* 35:9-30.

Petrakis, V.P. 2009. «An Aspect of the 'Mycenaean Koiné'? The Uniformity of the Peloponnesian Late Helladic III Palatial Megara in its Heterogeneous Context.» Στο *The Aegean and its Cultures. Proceedings of the first Oxford-Athens Graduate Student Workshop Organized by the Greek Society and the University of Oxford, Taylor Institution, 22-23 April 2005*, επιμ. G. Deligiannakis και Y. Galanakis, 13-25. *BAR-IS* 1975. Oxford: Archaeopress.

Podemann Sørensen, J. 2006. «Efficacy.» Στο Kreinath κ.ά. 2006, 523-532.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1982. «Μυκηναϊκὲς τριποδικὲς τράπεζες προσφορῶν.» *AE* 121, Χρονικά:20-33.

Pomerance, L. 1970. *The Final Collapse of Santorini (Thera): 1400 B.C. or 1200 B.C.? SIMA* 26. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Psychoyos, O., και Y. Karatzikos. 2015. «Mycenaean Cult on Mount Arachnaion in the Argolid.» Στο Schallin και Tournavitou 2015, 262-276.

Rehak, P. 1995α. «Enthroned Figures in Aegean Art and the Function of the Mycenaean Megaron.» Στο Rehak 1995β, 95-118.

_____, επιμ. 1995β. *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean, Proceedings of a Panel Discussion Presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992*. *Aegaeum* 11: Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique – Austin, Tx: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Reusch, H. 1958. «Zum Wandschmuck des Thronsaales in Knossos.» Στο *Minoica. Festschrift zum 80. Geburtstag von Johannes Sundwall*, επιμ. E. Grumach, 334-358. Berlin: Akademie Verlag.

Rodenwaldt, G. 1919. «Mykenische Studien I. Die Fussböden des Megarons von Mykenai.» *JdI* 34:87-106.

Ruppenstein, F., και J. Weilhartner. 2015. «Introduction.» Στο Weilhartner και Ruppenstein 2015, 9-17.

Rutter, J.B. 2005. «Southern Triangles Revisited: Laconia, Messenia, and Crete in the 14th- 12th-Centuries B.C.» Στο *Ariadne's Threads: Connections between Crete and the Greek Mainland in the Postpalatial Period (LM IIIA2 to LM IIIC)*, επιμ. A.L. D'Agata και J. Moody, 17-50. Athens: Scuola Archeologica Italiana di Atene.

Säflund, G. 1980. «Sacrificial Banquets in the Palace of Nestor.» *OpAth* 13:237-246.

Σακελλαράκης, Γ., και Ε. Σακελλαράκη. 1997. *Αρχάνες. Μια νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*. Αθήνα: Άμμος – Ίδρυμα Ελένης Νάκου.

Sakellarakis, J.A. 1970. «Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferritual.» *PZ* 45:135-219.

_____. 1980. «Ein Siegel aus dem Thronraum des Nestorpalastes in Pylos.» Στο *Tainia. Roland Hampe zum 70. Geburtstag am 2. Dezember 1978 dargebracht von Mitarbeitern, Schülern und Freunden*, επιμ. H.A. Cahn και E. Simon, 1-5. Mainz am Rhein: P. von Zabern.

Schallin, A.-L., και I. Tournavitou, επιμ. 2015. *Mycenaeans up to Date. The Archaeology of the Northeastern Peloponnese – Current Concepts and New Directions*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Segal, C. 1979. «The Myth of Bacchylides 17: Heroic Quest and Heroic Identity.» *Eranos* 77:23-37.

Shank, E. 2008. «Decorated Dining Halls.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 97-103.

_____. 2016. «Depictions of Water in Aegean Miniature-Style Wall Paintings.» Στο *Studies in Aegean Art and Culture. A New York Aegean Bronze Age Colloquium in Memory of Ellen N. Davis*, επιμ. R.B. Koehl, 77-92. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.

Shaw, M.C., και A. Chapin, επιμ. 2016. *Woven Threads: Patterned Textiles of the Aegean Bronze Age*. Oxford: Oxbow Books.

Shelmerdine, C.W. 1985. *The Perfume Industry of Mycenaean Pylos*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

_____. 1987. «Architectural Change and Economic Decline at Pylos.» *Minos* 20-22:557-568.

_____. 2008α. «Host and Guest at a Mycenaean Feast.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 401-410.
_____. 2008β. «The Perfumed Oil Industry.» Στο *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino*, επιμ. J.L. Davis, 101-109. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
_____. 2015. «Administrative Developments at Iklaina.» Στο Weilhartner και Ruppenstein 2015, 243-253.
_____. 2016. «Poseidon, pa-ki-ja-na and Horse-Taming Nestor.» Στο Alram-Stern κ.ά. 2016, 275-283.
Σπαντιδάκη, Σ. 2009. «Πρώτα αποτελέσματα από την ανακατασκευή θηραϊκών υφασμάτων.» Ιn *Ubi dubium ibi libertas. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, επιμ. Χ. Λούκος, Ν. Ξιφαράς, και Κ. Πατεράκη, 73-86. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
Spyropoulos, T. 2015. «Wall Paintings from the Mycenaean Palace of Boiotian Orchomenos.» Στο Brecoulaki κ.ά. 2015, 355-368.
Stocker, S.R., και J.L. Davis. 2004. «Animal Sacrifices, Archives and Feasting at the Palace of Nestor.» *Hesperia* 73:179-195.
Thaler, U. 2006. «Constructing and Reconstructing Power: The Palace of Pylos.» Στο Maran κ.ά. 2006, 93-116.
_____. 2012α. «Going Round in Circles: Anmerkungen zur Bewegungsrichtung in mykenischen Palastmegara.» Στο *Bild-Raum-Handlung: Perspektiven der Archäologie*, επιμ. O. Dally, S. Moraw, και H. Ziemssen, 189-214. Topoi 11. Berlin: De Gruyter.
_____. 2012β. «Geschichtlich bedingt – geschickt bedacht. Anmerkungen zur Situierung mykenischer Paläste.» Στο *Orte der Herrschaft. Charakteristika von antiken Machtzentren, Menschen, Kulturen, Traditionen*, επιμ. F. Arnold, A. Busch, R. Haensch, και U. Wulf-Rheidt, 3-17. Studien aus den Forschungsclustern des Deutschen Archäologischen Instituts 3. Rahden/Westf.: Leidorf.
_____. 2015. «Movement in Between Into and Inside Mycenaean Palatial Megara.» Στο Schallin και Tournavitou 2015, 339-360.
Thomas, G. 2006. «Communication.» Στο Kreinath κ.ά. 2006, 321-343.
Tournavitou, I. 1999. «Hearths-in Non-Palatial Settlements Contexts. The Late Bronze Age Period in the Peloponnese.» Στο *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener, as he Enters his 65th Year,* επιμ. P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, και W.-D. Niemeier, 833-840. *Aegaeum* 20. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique – Austin, Tx: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
Tsountas, C., και J.I. Manatt. 1897. *The Mycenaean Age: A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece*. Boston: Houghton, Mifflin and Co.
Vallianou, D. 1996. «New Evidence of Earthquake Destructions in Late Minoan Crete.» Στο *Archaeoseismology*, επιμ. S. Stiros και R.E. Jones, 153-167. Fitch Laboratory Occasional paper 7. Athens: Institute of Geology & Mineral Exploration – British School at Athens.
Vassilicou, D. 2000. *Mycenaean Signet Rings of Precious Metals with Cult Scenes*. Library of the Archaeological Society at Athens 196. Athens: The Archaeological Society at Athens.
Vermeule, E. 1964. *Greece in the Bronze Age*. Chicago: University of Chicago Press.
_____. 1974. *Götterkult. ArchHom* 3, Kapitel V. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Vlazaki, M. 1988. «Pyxis.» Στο *The Mycenaean World. Five Centuries of Early Greek Culture 1600-1100. National Archaeological Museum 15 December 1988 - 31 March 1989*, επιμ. K. Demakopoulou, 153. Athens: Ministry of Culture – National Hellenic Committee (ICOM).
Vonhoff, C. 2015. «Von der Kleinresidenz zum überregionalen Zentrum. Fortifikationsbauten und Fürstensitze des ausgehenden Mittel-und frühen Späthelladikums (MH II-SH II) als Archetypen spätmykenischer Burg-und Palastarchitektur (SH IIIA/B).» Στο *Πολυμάθεια. Festschrift für Hartmut Matthäus anläßlich seines 65. Geburtstages*, επιμ. S. και R. Nawracala, 487-509. Aachen: Shaker Verlag.
Von Rüden, C. 2016. «Ins Meer gebettet. Einblicke in die nachpalastzeitlichen Bestattungssitten Kretas.» Στο *Das Mittelmeer und der Tod. Mediterrane Mobilität und Sepulkralkultur*, επιμ. A. Berner, J.-M. Henke, A. Lichtenberger, B. Morstadt, και A. Riedel, 447-472. Paderborn: Verlag Wilhelm Fink.
Voutsaki, S., και J. Killen, επιμ. 2001. *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States: Proceedings of a Conference Held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*. *PCPS* Suppl. 27. Cambridge: Cambridge Philological Society.
Waldner, K. 2000. *Geburt und Hochzeit des Kriegers: Geschlechterdifferenz und Initiation in Mythos und Ritual der griechischen Polis*. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 46. Berlin: Walter de Gruyter.
Warburton, D.A., επιμ. 2009. *Time's Up! Dating the Minoan Eruption of Santorini. Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop, Sandbjerg November 2007, initiated by J. Heinemeier and W.L. Friedrich*. Monographs of the Danish Institute at Athens 10. Aarhus: The Danish Institute at Athens.
Warren, P. 2009. «The Date of the Late Bronze Age Eruption of Santorini.» Στο Warburton 2009, 181-186.
Weilhartner, J. 2002. «Kultische Festbankette im mykenischen Pylos.» Στο *Temenos. Festgabe für F. Felten und*

St. Hiller, dargebracht von Schülerinnen und Schülern des Instituts für Klassische Archäologie an der Paris Lodron-Universität Salzburg, επιμ. B. Asamer, 45-52. Vienna: Phoibos.

_____. 2005. *Mykenische Opfergaben nach Aussage der Linear B-Texte*. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

_____. 2012. «Religious Offerings in the Linear B Tablets. An Attempt at their Classification and some Thoughts about their possible Purpose.» Στο *55 Años de Micenología (1952-2007), Actas del Simposio Internacional*, *Grupo de Investigación de Estudios Micénicos*, επιμ. C. Varias, 207-231. *Faventia* Suppl. 1. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions.

Weilhartner, J., και F. Ruppenstein, επιμ. 2015. *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Polities. Proceedings of an International Symposium Held at the Austrian Academy of Sciences, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Vienna, 1-2 March, 2013*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

West, M.L. 2007. *Indoeuropean Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press.

Whitehouse, H. 2004. *Modes of Religiosity. A Cognitive Theory of Religious Transmission*. Walnut Creek, CA: Altamira Press.

Whitelaw, T. 2001. «Reading between the Tablets: Assessing Mycenaean Palatial Involvement in Ceramic Production and Consumption.» Στο Voutsaki και Killen 2001, 51-79.

Whittaker, H. 2017. «The Sea Peoples and the Collapse of Mycenaean Palatial Rule.» Στο *"Sea Peoples" Up-to-Date: New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th-11th Centuries BCE, Proceedings of the ESF-Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences, Vienna, 3-4 November 2014*, επιμ. P.M. Fischer και T. Bürge, 75-81. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Wiener, M.H. 2009. «The State of the Debate about the Date of the Theran Eruption.» Στο Warburton 2009, 197-206.

Wilamowitz-Moellendorff, U. v. 1931. *Der Glaube der Hellenen*. I. Band. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Wilson, J. 2008. «What Were the Women Doing While the Men Were Eating and Drinking? The Evidence of the Frescoes.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 23-28.

Wright, J.C. 1984. «Changes in Form and Function of the Palace at Pylos.» Στο *Pylos Comes Alive. Industry and Administration in a Mycenaean Palace*, επιμ. C.W. Shelmerdine και T.G. Palaima, 19-29. New York, NY: Fordham University.

_____. 1994. «The Spatial Configuration of Belief: The Archaeology of Mycenaean Religion.» Στο *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, επιμ. S.E. Alcock και R. Osborne, 37-78. Oxford: Clarendon Press.

_____. 2004. «A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society.» *Hesperia* 73:133-178.

_____. 2006. «The Formation of the Mycenaean Palace.» Στο Deger-Jalkotzy και Lemos 2006, 87-99.

Younger, J.G. 1995. «The Iconography of Rulership in the Aegean: A Conspectus.» Στο Rehak 1995β, 151-211.

_____. 1998. *Music in the Aegean Bronze Age. SIMA* p.b. 144. Jonsered: P. Åström.

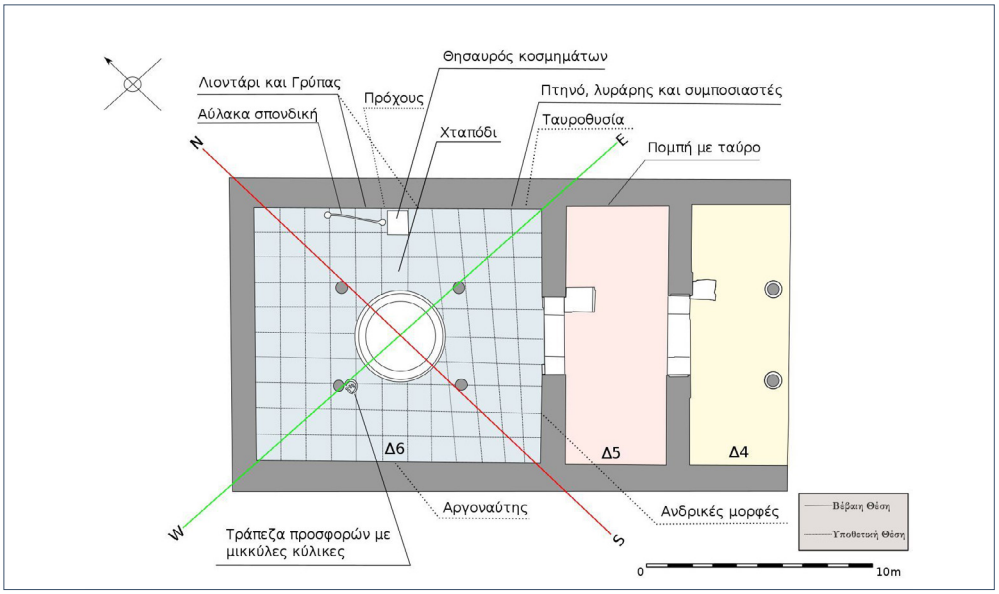

Εικ. 1. Άνω Εγκλιανός. Κεντρικό μέγαρο του ανακτόρου της Πύλου. Αίθουσα του θρόνου (Δωμ. 6). Κάτοψη. Θέσεις εύρεσης των σημαντικότερων συμβολικών στοιχείων που μνημονεύονται στο κείμενο. Ψηφιακή επεξεργασία εικόνας και σημείωση θέσεων εύρεσης: Βύρων Αντωνιάδης σε σχέδιο που εκτέλεσε το 1952 ο Δ.Ρ. Θεοχάρης. Πηγή προέλευσης σχεδίου: Blegen και Rawson 1966, plate 404. Παραχώρηση εικόνας και άδεια απεικόνισης: The Department of Classics University of Cincinnati.

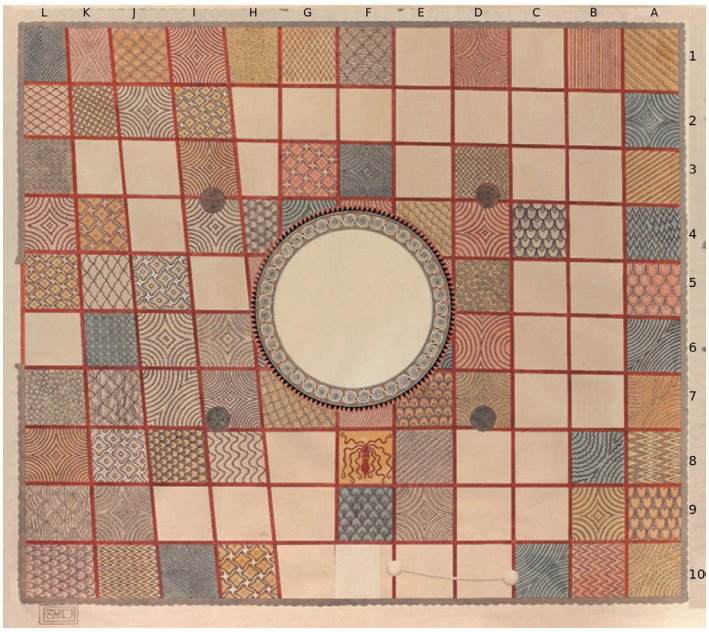

Εικ. 2. Άνω Εγκλιανός. Κεντρικό μέγαρο του ανακτόρου της Πύλου. Αίθουσα του θρόνου (Δωμ. 6). Γραπτή διακόσμηση δαπέδου επιστρωμένου με κονίαμα. Αναπαράσταση σε υδατογραφία από τον Piet de Jong, κατά Blegen και Rawson 1966, plate 73. Σημείωση αρίθμησης πεδίων: Βύρων Αντωνιάδης. Παραχώρηση εικόνας και άδεια απεικόνισης: The Department of Classics University of Cincinnati.

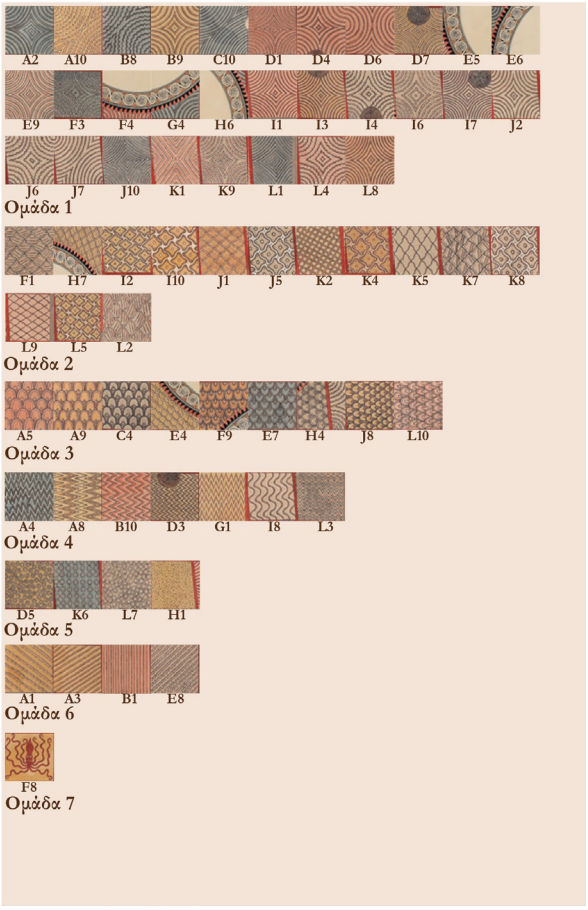

Εικ. 3. Άνω Εγκλιανός. Κεντρικό μέγαρο του ανακτόρου της Πύλου. Αίθουσα του θρόνου (Δωμ. 6). Ομαδοποίηση θεμάτων της δαπεδογραφίας της εικ. 2. Ψηφιακή επεξεργασία: Βύρων Αντωνιάδης. Άδεια απεικόνισης: The Department of Classics University of Cincinnati.

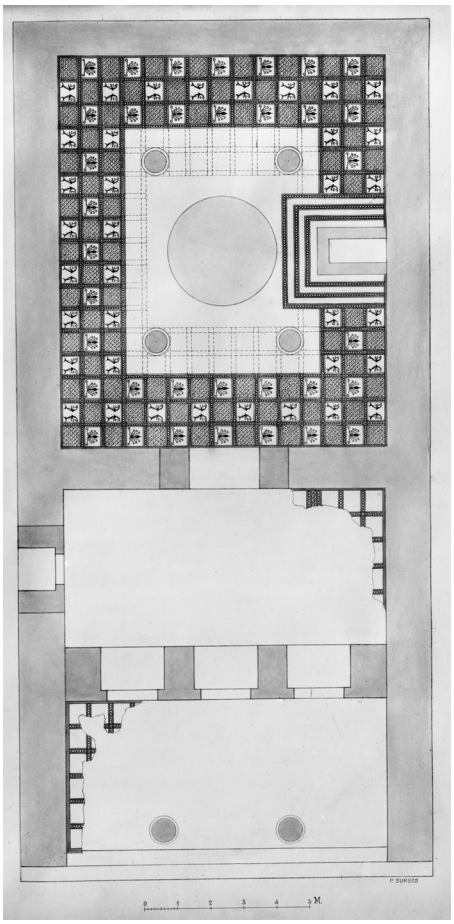

Εικ. 4: Τίρυνθα. Κεντρικό ανακτορικό μέγαρο. Κάτοψη. Εικόνα: D-DAI-ATH-Tiryns-0238. Άδεια απεικόνισης: DAI Athen.

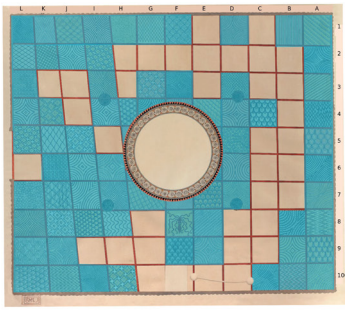

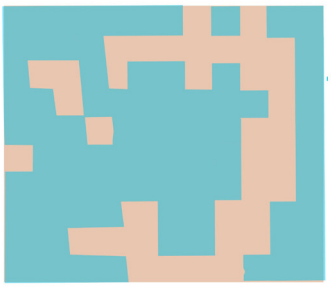

Εικ. 5, πάνω και μέση: Άνω Εγκλιανός. Κεντρικό μέγαρο του ανακτόρου της Πύλου. Αίθουσα του θρόνου (Δωμ. 6). Δάπεδο. Υποδήλωση των διακοσμημένων πεδίων με μπλε χρώμα. Εικ. 5, κάτω: Σαντορίνη, περίγραμμα του νησιού. Εικόνα: Βύρων Αντωνιάδης.

Εικ. 6: Άνω Εγκλιανός. Κεντρικό μέγαρο του ανακτόρου της Πύλου. Αίθουσα του θρόνου (Δωμ. 6). Περιοχή του θρόνου. Χάλκινη σφραγίδα με παράσταση δύο υδρόβιων πτηνών (*CMS* I Suppl. αρ. 33). Εικόνα: ευγενική παραχώρηση του *CMS* Heidelberg. Άδεια απεικόνισης: *CMS* Heidelberg.

Μυκηναϊκό διοικητικό κέντρο στην Ίκλαινα Μεσσηνίας

Μιχάλης Β. Κοσμόπουλος

SUMMARY: A MYCENAEAN ADMINISTRATIVE CENTER AT IKLAINA

The excavations of the Athens Archaeological Society at Iklaina have unearthed a major settlement that is identified with *a-pu*$_2$, one of the district capitals of the Mycenaean state of Pylos. The dominant feature of the site is a massive Cyclopean Terrace, supporting a two- or three-story building complex, constructed with ashlar blocks and decorated with frescoes. The Cyclopean Terrace Complex, along with the also monumental Building X, a number of paved piazzas and paved roads, and a Linear B tablet, may have been part of the administrative center of the settlement, possibly the capital of an independent state, until its annexation by the Palace of Nestor, sometime around 1250 BC. After this annexation, the character of the site seems to shift to industrial production, until its final destruction around 1200 BC. The finds from Iklaina can shed new light on the processes of formation of the Mycenaean state of Pylos.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ιστορικό χωριό της Ίκλαινας βρίσκεται περίπου 14 χλμ. στα βορειοδυτικά της Πύλου (εικ. 1). Οι πρώτες έρευνες έγιναν από τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο το 1954 στη θέση Τραγάνες, περίπου 2 χλμ. προς τα δυτικά του χωριού. Κατά τη διάρκεια τετραήμερης ανασκαφής, τον Ιούλιο εκείνου του έτους, ο Μαρινάτος αποκάλυψε τμήματα μνημειώδους κτηρίου, πλακόστρωτο δρόμο, κυκλώπεια τείχη, και εξαιρετικής ποιότητας κεραμική[1].

Ο Μαρινάτος δεν επέστρεψε ποτέ στην Ίκλαινα και η θέση παρέμεινε ανεξερεύνητη μέχρι τη δεκαετία του 1990, όταν ο καθηγητής κ. Γεώργιος Κορρές την ενέταξε στις σημαντικές θέσεις της Μεσσηνίας που χρήζουν περαιτέρω έρευνας και μου συνέστησε να συνεχίσω την ανασκαφή[2]. Το 1998 ιδρύθηκε το Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Ίκλαινας (Iklaina Archaeological Project) με σκοπό τη συστηματική έρευνα της Ίκλαινας και της γύρω περιοχής, το οποίο συνεχίζεται υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Οι έρευνες χρηματοδοτούνται από την Έδρα Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Missouri-St. Louis, το Πανεπιστήμιο Harvard, το Ινστιτούτο Προϊστορίας του Αιγαίου (Institute for Aegean Prehistory), την Εθνική Γεωγραφική Υπηρεσία των Η.Π.Α. (National Geographic Society), το Εθνικό Ίδρυμα Έρευνας Θετικών Επιστημών (National Science Foundation) και το Εθνικό Ίδρυμα Έρευνας Ανθρωπιστικών Επιστημών (National Endowment for the Humanities) των Η.Π.Α.

Η πρώτη φάση της έρευνας, από το 1999 μέχρι το 2006, περιέλαβε συστηματική επιφανειακή διασκόπηση σε έκταση 22 τ. χλμ. γύρω από την Ίκλαινα[3]. Η δεύτερη φάση, από το 2006 μέχρι σήμερα, περιλαμβάνει συστηματική ανασκαφή στη θέση Τραγάνες[4]. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα ευρήματα και επιχειρείται σύνθεση της ιστορίας της θέσης και της σημασίας της για τη μυκηναϊκή κατοίκηση στη Μεσσηνία.

---

1 Μαρινᾶτος 1954, 308-311.

2 Η ενασχόλησή μου με την Ίκλαινα οφείλεται στην παραίνεση και προτροπή του τιμωμένου, προς τον οποίο εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου.

3 Cosmopoulos 2006 και 2016.

4 Οι ετήσιες εκθέσεις των ερευνών είναι δημοσιευμένες στα *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, αρχής γενομένης από το 1999.

ΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΚΥΚΛΩΠΕΙΟΥ ΑΝΔΗΡΟΥ

Της θέσης δεσπόζει μεγάλο κτηριακό συγκρότημα, κατασκευασμένο εν μέρει επάνω σε άνδηρο κυκλώπειας κατασκευής (εικ. 2-4)[5]. Το άνδηρο έχει μήκος 8 x 24 μ. και προσανατολισμό από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά. Ο νότιος τοίχος αποτελείται από τρεις δόμους κυκλωπείων λίθων, ενώ ο βόρειος είναι ψηλότερος, με πέντε δόμους που διατηρούνται κατά χώραν (οι ογκόλιθοι των υψηλοτέρων τριών δόμων βρέθηκαν ριγμένοι μπροστά στο Άνδηρο), που φθάνουν σε συνολικό ύψος 6,25 μ. από την κατώτερη σειρά θεμελίων μέχρι την ανώτερη επιφάνεια του κορυφαίου δόμου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι η βόρεια πρόσοψη του ανδήρου ήταν καλυμμένη με λευκό ασβεστοκονίαμα διακοσμημένο με κόκκινες γραμμές, τμήματα του οποίου διατηρούνται κατά χώραν επάνω στον τοίχο.

Ο σκοπός του ανδήρου ήταν να προεκτείνει προς τα βόρεια την επίπεδη επιφάνεια του πλατώματος στο σημείο όπου ο λόφος παρουσιάζει μεγάλη κλίση, ούτως ώστε να υποστηριχθεί μεγάλο κτηριακό συγκρότημα. Το «Συγκρότημα του Κυκλωπείου Ανδήρου», όπως ονομάσθηκε, είχε τουλάχιστον τρεις πτέρυγες που πλαισίωναν ορθογώνια αυλή. Η βόρεια πτέρυγα υψωνόταν επί του ανδήρου και θα ήταν διώροφη ή τριώροφη. Δυστυχώς το τμήμα αυτό του Συγκροτήματος έχει χαθεί για πάντα και δεν διατηρούνται ίχνη των τοίχων του, αλλά ισοδομικοί λίθοι που βρέθηκαν πεσμένοι σε στρώμα καταστροφής στη βόρεια πλευρά του ανδήρου φανερώνουν ότι, τουλάχιστον η βόρεια πλευρά ήταν κτισμένη με ισοδομικό τρόπο. Η βόρεια αυτή πτέρυγα φαίνεται ότι ήταν ορθογώνια με διαστάσεις παρόμοιες του ανδήρου και είχε την είσοδό της στην ανατολική πλευρά, όπου και διατηρείται στρώση πλακωτών λίθων που αποτελούσε το δάπεδο του προστώου.

Τα δωμάτια του Συγκροτήματος ήταν διακοσμημένα με καλαίσθητες τοιχογραφίες μινωικής έμπνευσης που απεικόνιζαν πλοία, ψάρια και πομπές με γυναικείες μορφές (εικ. 5)[6]. Άλλα ευρήματα περιλαμβάνουν πήλινα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, μεταλλικά αντικείμενα, και άφθονη κεραμική των ΥΕ IIB-IIIA2 περιόδων. Το Συγκρότημα του Κυκλωπείου Ανδήρου πιθανόν χρησιμοποιούνταν ως κατοικία του ηγεμόνα της Ίκλαινας και διοικητικό κέντρο ηγεμονίας που εκτεινόταν, σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας, σε έκταση περίπου 12-15 τ. χιλιομέτρων[7]. Προς τα βόρεια/βορειοανατολικά του Συγκροτήματος εκτεινόταν οικισμός, από τον οποίο μέχρι στιγμής έχουν ανασκαφεί τρία ορθογώνια σπίτια, και προς τα νότια βρισκόταν υπαίθριο ιερό[8].

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

Γύρω στο 1250 π.Χ. το Συγκρότημα και ο οικισμός καταστράφηκαν βίαια[9]. Η αιτία της καταστροφής ήταν εχθρική εισβολή και φαίνεται ότι από το χρονικό αυτό σημείο και μετά η Ίκλαινα πέρασε στα χέρια νέου ηγεμόνα. Η πιο εντυπωσιακή αλλαγή μετά την καταστροφή ήταν ότι ο πολεοδομικός ιστός και ο αρχιτεκτονικός χαρακτήρας της πόλης άλλαξαν ριζικά: το Συγκρότημα του Κυκλωπείου Ανδήρου και τα σύγχρονα σπίτια (μπλε στην εικ. 6) γκρεμίσθηκαν, τα ερείπιά τους καταχώθηκαν, και η συγκεκριμένη τοποθεσία εγκαταλείφθηκε. Τα κτίσματα που εγέρθηκαν μετά την καταστροφή (κόκκινα στην εικ. 6) κτίστηκαν λίγο μακρύτερα και είχαν διαφορετικό προσανατολισμό από εκείνα της προηγούμενης περιόδου, ίσως σε μία προσπάθεια του νέου ηγεμόνα να εξαλείψει τα μνημεία που συνδέονταν με τον προκάτοχό του.

---

5 Cosmopoulos 2018.
6 Cosmopoulos 2015α.
7 Cosmopoulos 2019.
8 Cosmopoulos 2015β.
9 Cosmopoulos κ.ά. 2019.

Αλλά ποιός ήταν ο νέος αυτός κυρίαρχος της Ίκλαινας; Κατά την περίοδο αυτή το Συγκρότημα του Κυκλωπείου Ανδήρου δεν ήταν το μοναδικό μνημειώδες συγκρότημα στην περιοχή. Λίγα χιλιόμετρα στα βόρεια, άκμαζε το ανάκτορο του Άνω Εγκλιανού. Αλλά ενώ η Ίκλαινα καταστράφηκε γύρω στο 1250 π.Χ., ο Άνω Εγκλιανός συνέχισε να ακμάζει και να επεκτείνεται σε βαθμό που, κατά την ύστερη Μυκηναϊκή εποχή, εξελίχθηκε στο κυρίως ανακτορικό κέντρο και πρωτεύουσα του βασιλείου της Πύλου. Το γεγονός ότι στα μέσα του 13ου π.Χ. αιώνα η Ίκλαινα καταστρέφεται αλλά το Ανάκτορο του Νέστορα επεκτείνεται φανερώνει ότι ο νέος κυρίαρχος της Ίκλαινας ίσως ήταν ο ηγεμόνας του Άνω Εγκλιανού. Με την κατάληψη της Ίκλαινας (και πιθανότατα και άλλων ηγεμονιών της περιοχής), ο ηγεμόνας του Άνω Εγκλιανού ενσωμάτωσε νέα εδάφη στην επικράτειά του, δημιουργώντας τις σύνθετες πολιτικές και κοινωνικές δομές που οδήγησαν στη γένεση του μυκηναϊκού κράτους της Πύλου.

Από το σημείο αυτό άρχισε η δεύτερη, σύντομη και τελευταία περίοδος στη ζωή της Ίκλαινας, όχι ως ανεξάρτητης πόλης, αλλά ως μίας από τις περιφερειακές πρωτεύουσες της Πύλου. Τα ονόματα των περιφερειακών πρωτευουσών του βασιλείου της Πύλου σώζονται στα αρχεία της Γραμμικής Γραφής Β, που κρατούσαν οι κεντρικές υπηρεσίες στον Εγκλιανό. Γενικά υπάρχει συμφωνία ότι η Ίκλαινα μπορεί να ταυτισθεί με την *a-pu*$_2$, μία από τις πρωτεύουσες της Δεύρο Επαρχίας[10]. Ως περιφερειακή πρωτεύουσα, η Ίκλαινα είχε δική της διοίκηση, με περιφερειάρχη (*ko-re-te*) και αναπληρωτή περιφερειάρχη (*po-ro-ko-re-te*).

Ένα σημαντικό στοιχείο που τα κεντρικά αρχεία αναφέρουν για την Ίκλαινα/*a-pu*$_2$ είναι ότι λειτουργούσε ως σημαντικό μεταλλουργικό κέντρο. Την οικονομική ανάπτυξη της θέσης φανερώνει και μεγάλο κτηριακό συγκρότημα με πολυάριθμους αποθηκευτικούς χώρους που ονομάσαμε Μέγαρο Γ, καθώς και οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις (εικ. 7) που εξυπηρετούνταν από πολύπλοκο δίκτυο μεγάλων κτιστών υπονόμων (εικ. 8). Η περίοδος αυτή της οικονομικής ανάπτυξης τέλειωσε γύρω στο 1200 π.Χ., όταν η Ίκλαινα καταστράφηκε και πάλι, αυτή τη φορά οριστικά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι ανασκαφές στην Ίκλαινα μας επιτρέπουν για πρώτη φορά να κατανοήσουμε σε βάθος τις διεργασίες που οδήγησαν στη δημιουργία των μυκηναϊκών κρατών. Οι διεργασίες αυτές φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα βίαιων συγκρούσεων ανάμεσα σε τοπικούς ηγεμόνες και ενσωμάτωσης των λιγότερο ισχυρών ηγεμονιών στο διοικητικό ιστό των ισχυρότερων. Με την ενσωμάτωση αυτή, οι προηγουμένως ανεξάρτητες ηγεμονίες μετατράπηκαν σε περιφέρειες του νέου κράτους – με άλλα λόγια δημιουργήθηκε ένα διπλό σύστημα διοίκησης, με την επικράτεια διαιρεμένη σε περιφέρειες που είχαν μεν τις δικές τους πρωτεύουσες και τη δική τους διοίκηση, υπάγονταν όμως στη δικαιοδοσία της κεντρικής πρωτεύουσας[11].

Πέρα από τον πλούτο των νέων στοιχείων που η ανασκαφή μάς δίνει για την ιστορία της περιοχής και τη δημιουργία των μυκηναϊκών κρατών, μας επεφύλαξε και ένα εκπληκτικό και απρόσμενο εύρημα. Σε αποθέτη με καμένα απορρίμματα και μπάζα πλάι στον κεντρικό υπόνομο βρέθηκε πινακίδα Γραμμικής Γραφής Β, με κατάλογο προϊόντων στη μία πλευρά και κατάλογο ανδρικών ονομάτων στην άλλη (εικ. 9). Επειδή οι πινακίδες Γραμμικής Γραφής Β χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά και μόνο για την τήρηση κρατικών αρχείων, η ύπαρξη της πινακίδας στην Ίκλαινα φανερώνει την ύπαρξη κρατικής γραφειοκρατίας. Το εύρημα αυτό είναι εντελώς απρόσμενο γιατί μέχρι τώρα στρωματογραφημένες πινακίδες έχουν βρεθεί μόνο στα

10 Hope Simpson 1981, 117, F17-F18. Bennet 2008. Cosmopoulos 2006. Shelmerdine 2016, με περαιτέρω παραπομπές. Για την πιθανότητα η Ίκλαινα να ταυτίζεται με το ομηρικό Αιπύ, βλ. Palaima 2018.

11 Αναλυτικά σε Cosmopoulos 2019.

μεγάλα ανάκτορα. Με βάση όσα γνωρίζαμε μέχρι σήμερα από την αρχαιολογική έρευνα, οι περιφερειακές πρωτεύουσες δεν είχαν αρχεία. Η εύρεση της πινακίδας στην Ίκλαινα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η μυκηναϊκή διοίκηση ήταν πιο αποκεντρωμένη και η γνώση της γραφής πιο διαδεδομένη από ό,τι πιστεύαμε έως τώρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bennet, J. 2008. «The Linear B archives and the kingdom of Nestor.» Στο *Sandy Pylos: An Archaeological History from Nestor to Navarino*, επιμ. J.L. Davis, 111-133. Princeton, NJ: American School of Classical Studies.

Cosmopoulos, M.B. 2006. "The Political Landscape of Mycenaean States." *AJA* 110 (2):205-228.

_____. 2015α. «A group of new Mycenaean frescoes from Iklaina, Pylos.» *Στο Mycenaean Wall Painting In Context. New Discoveries, Old Finds Reconsidered*, επιμ. H.Brecoulaki, J.L. Davis, και S.R. Stocker, 249-259. Μελετήματα 72. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών.

_____. 2015β. «A Mycenaean open-air cult place in Iklaina.» *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 7 (3):41-49.

_____, επιμ. 2016. *The Political Geography of a Mycenaean District. The Archaeological Survey at Iklaina*. Library of the Archaeological Society at Athens 306. Athens: The Archaeological Society at Athens.

_____. 2018. *Iklaina. The Monumental Buildings.* Library of the Archaeological Society at Athens 316. Athens: The Archaeological Society at Athens.

_____. 2019. «State Formation in Greece: Iklaina and the Unification of Mycenaean Pylos.» *AJA* 123 (3):349-380.

Cosmopoulos, M.B., S. Allen, D. Riebe, M. Liston, D. Ruscillo, και C. Shelton. 2019. «Accelerator Mass Spectrometry 14C dates from the site of Iklaina, Greece.» *JAS-Reports* 24:888-899.

Hope Simpson, R. 1981. *Mycenaean Greece*. New Jersey: Noyes Press.

Μαρινᾶτος, Σ. 1954. «Ανασκαφαί Πύλου.» *ΠΑΕ*:299-316.

Palaima, T.G. 2018. «Iklaina-Traganes is Linear B *α-pu₂* but Not Homeric Aipu, or Is It?» Ανακοίνωση στο 119th Annual Meeting, Archaeological Institute of America Annual Meeting, Boston, January 5, 2018.

Shelmerdine, C.W. 2016. «Administrative Developments at Iklaina.» Στο *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Polities*, επιμ. J. Weilhartner και F. Ruppenstein, 243-253. Institut für Orientalische und Europäische Archäologie, Mykenische Studien 34. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

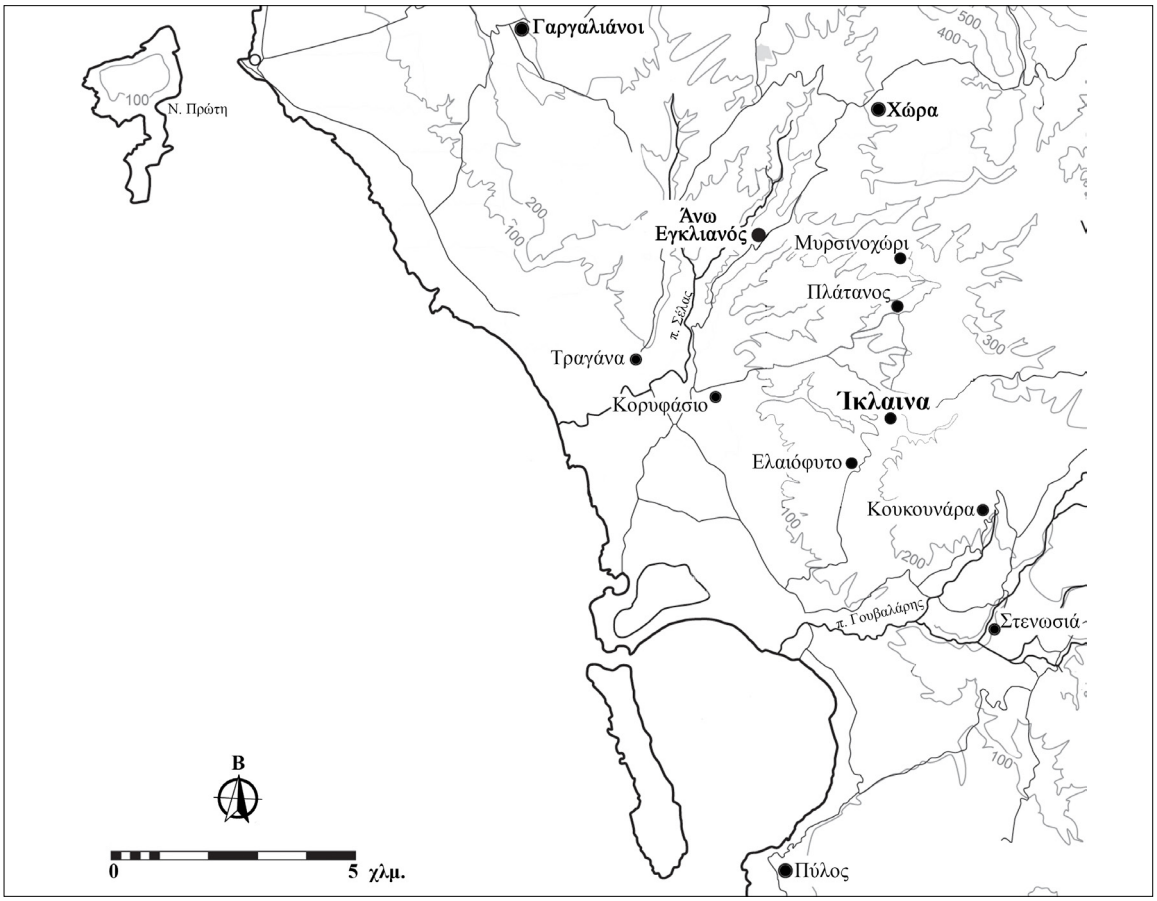

Εικ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της μείζονος περιοχής της Ίκλαινας.

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία της θέσης.

Εικ. 3. Αεροφωτογραφία του Συγκροτήματος του Κυκλωπείου Ανδήρου από τα βόρεια.

Εικ. 4. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του Συγκροτήματος του Κυκλωπείου Ανδήρου.

Εικ. 5. Τοιχογραφίες από το Συγκρότημα του Κυκλωπείου Ανδήρου.

Εικ. 7. Αεροφωτογραφία των εργαστηρίων.

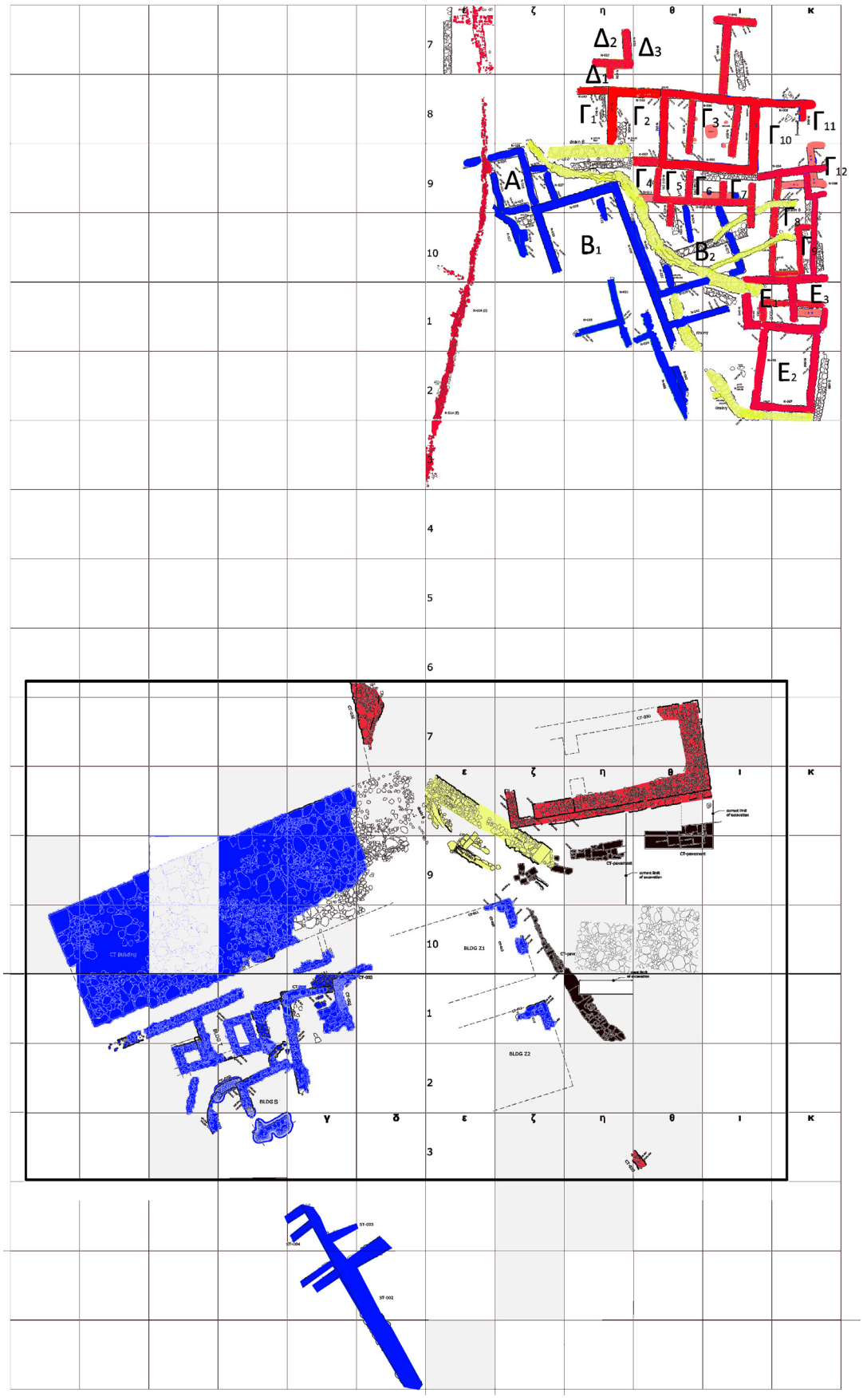

Εικ. 6. Κάτοψη της Ίκλαινας. Διακρίνονται με μπλε τα κτίσματα της πρώτης περιόδου και με κόκκινο της δεύτερης (βασισμένο σε σχέδιο του Michael Nelson).

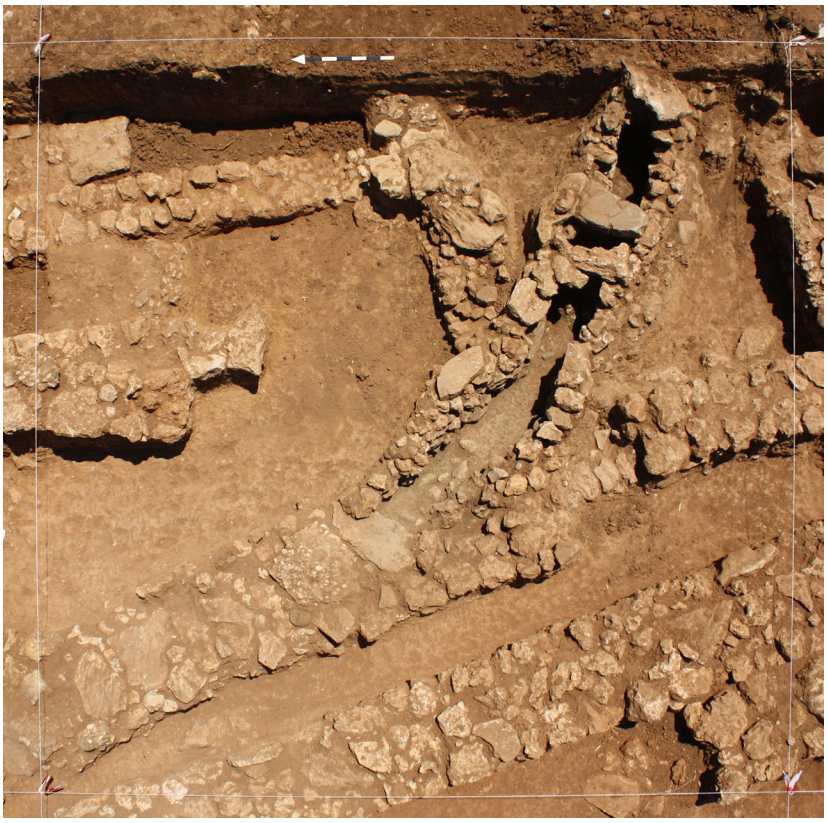

Εικ. 8. Αεροφωτογραφία των υπονόμων.

Εικ. 9. Η πινακίδα Γραμμικής Γραφής Β από την Ίκλαινα.

Αποθέτης κεραμικής στο Καταρραχάκι Κουκουνάρας Μεσσηνίας

Πρώτη παρουσίαση[1]

Έλενα Κουντούρη

SUMMARY: A POTTERY DEPOSIT AT KATARRAHAKI KOUKOUNARA. A FIRST PRESENTATION

In the course of the program "Messenia in the Bronze Age. Publication of material from university excavations under the light of new technologies", sponsored by the research program Pythagoras I – *Enhancing Research Groups in the Universities*, the undersigned studied the pottery of a deposit excavated by Sp. Marinatos in 1959 at the south end of the Katarrahaki acropolis, in the area of Koukounara. The vases of the deposit at Katarrahaki represent a variety of types and include, most often, utensils for preparation, storage and consumption of food and drink. The duration of the use of this deposit falls in the period from LH IIIA2 until LH IIIB2, with most of the material belonging to the LH IIIB period.

The decorative and typological affinities with the LH IIIB pottery of Nichoria and the palace at Englianos, which present the best parallels, suggest that the potters of the local workshop were familiar with the pottery style trends of the period, probably forged by the potters of the palace. Based on the presence of certain types like the kylikes FS 258 A and FS 258B and the Group A Bowls, and the absence of Group B Deep Bowls and Rossette Bowls, as well as the absence of undoubted LH IIIC features, it seems best to date the main use of the deposit to the LH IIIB period. At the same time, the presence of coated Group A Bowls with bell shape and flaring rim, of Group A Bowls with monochrome interior and a broad wavy band under the rim band on the exterior, and of the cup FS 215 with deep semi-globular shape and flaring lipless rim, linear exterior and monochrome interior, suggest a date very late in the LH IIIB period or even to the transitional LH IIIB2/IIIC1 early phase. The latter, although ceramic, was assigned by Mountjoy as the phase that the destruction of the palace of Englianos occurred.

The results of the study of the pottery of the deposit at Katarrahaki, as well as of the LH IIIA and IIIB pottery originating from the clusters of tombs situated around the acropolis in the wider area of Koukounara, which have been studied by the present writer for her PhD thesis, amplify the significance of the settlement. The trajectory of Koukounara seems to have been similar to those of a series of sites of western Messenia, such as Peristeria, Englianos, Iklaina, and Nichoria, which as seats of regional authority ruled over large fertile areas in the countryside of Triphylia and Pylia, from the MH period until early Mycenaean times. The hilly natural environment, suitable for pasture and farming, the fertile fields, as well as the water sources, undoubtedly constituted the main reasons for selection of the site as early as the Middle Helladic period, but also favored its development into an organized Mycenaean settlement during the Late Bronze Age.

Koukounara, center of a fertile area, easily reachable, due to its proximity with the main travelling route connecting Pylos and the western Peloponnese coast with the area of Phares and Leuktro in the East, probably incorporated or developed, during late LH IIA2 years, into one of the nine districts of the Hither Province area, following the destiny of Nichoria and Iklaina. One cannot exclude the possibility that the emerging duration of use of the tombs around Katarrahaki until LH IIA2 reflects these political developments. On the contrary, the tholos tomb at Gouvalari 1, the use of which is continued during LH IIIB times, possibly marks the increase of power of Englianos, as it has been proposed for the tholos tomb of Nichoria. The start of use of the deposit at Katarrahaki during LH IIA2 may be related to the expansion of the settlement, as appears to have been the case with Nichoria, where the expansion of the settlement covered the whole hill during LH IIIA2-B. Nevertheless, the duration of use and the typological and decorative elements of the pottery of the deposit indicate that the historical course of Katarrahaki was similar to those of the palace at Englianos and Nichoria. After the complete destruction of the palace in the beginning of 12th century BC, there does not seem to be any reconstruction of the edifices at Katarrahaki and the site is abandoned, as indicated by the absence of pottery after early LH IIIC, in the deposit and the tombs.

---

1 Η παρούσα προσπάθεια αποτελεί ελάχιστη προσφορά στον καθηγητή μου Γεώργιο Σ. Κορρέ, ο οποίος με μύησε στη μυκηναϊκή αρχαιολογία. Εκτός από τις γνώσεις που μου μετέδωσε και τον τρόπο και τη μεθοδολογία της ακαδημαϊκής έρευνας που μου δίδαξε, πάντα θα με εμπνέει και θα με καθοδηγεί το ήθος και η αγάπη του για τις αρχαιότητες, ανεκτίμητη κληρονομιά του δασκάλου προς τη μαθήτριά του.

Η ΘΕΣΗ

Η φυσική ακρόπολη Καταρραχάκι βρίσκεται περίπου 800 μ. βορειοανατολικά του χωριού Κουκουνάρα (μεταξύ των κοινοτήτων Στενωσιάς και Κρεμμυδίων) και 15 χλμ. βορειοανατολικά της Πύλου (εικ. 1). Εμφανίζει μήκος 130 μ. και πλάτος 60 μ. από Α. προς Δ. και περιβάλλεται από βαθιές χαράδρες, από τις οποίες διέρχεται η κοίτη του χειμάρρου Ποτάμι του Αράπη. Η νότια και δυτική πλαγιά του υψώματος είναι βραχώδεις και δύσβατες, παρέχοντας στοιχεία φυσικής οχύρωσης, ενώ η πρόσβαση είναι δυνατή από Β., όπου το έδαφος καθίσταται ομαλό. Κατά τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, πρόκειται για «ἰδεώδη, φυσικῶς ὠχυρωμένην, μικρὰν ἀκρόπολιν»[2], η κεντροβαρική θέση της οποίας τής παρείχε απεριόριστη εποπτεία προς τη γύρω, κατάφυτη από σταφιδάμπελους και ελαιώνες, περιοχή. Η υδατοβριθής τοποθεσία στο μέσον μιας από τις πιο εύφορες μεσόγειες περιοχές της Μεσσηνίας, και σε μέτρια απόσταση από τη θάλασσα, την κατέστησε ελκυστική για εγκατάσταση, ήδη από τους ΜΕ χρόνους. Η ανασκαφική έρευνα, που διενεργήθηκε μεταξύ των ετών 1958 και 1959 στο πλάτωμα της κορυφής, απέδωσε τμήματα δύο τουλάχιστον αψιδωτών κτηρίων, που χρονολογήθηκαν στους ΜΕ-ΥΕ Ι/ΙΙΑ χρόνους[3], καθώς και πλήθος δομών που ανήκουν σε επάλληλες οικοδομικές φάσεις εντός των ΜΕ και ΥΕ χρόνων. Επιπλέον, στην ευρύτερη περιοχή του χωριού Κουκουνάρα ένα σύνολο από 23 τάφους που διακρίνονται σε τρεις ομάδες, ανάλογα με τη θέση τους γύρω από την ακρόπολη[4], ερευνήθηκαν από τους καθηγητές Σπ. Μαρινάτο (1958-1963) και Γ.Σ. Κορρέ (1973-1975). Η χρήση των τάφων, που περιλαμβάνουν τυπικούς μικρούς και μεσαίους θολωτούς, καθώς και ασυνήθιστους κτιστούς κυκλικούς, πεταλοειδείς ή κυψελοειδείς με θόλωση, προστατευμένους με τυμβοειδή εξάρματα, συχνά χωρίς είσοδο, εκτείνεται από το τέλος της Μέσης Χαλκοκρατίας έως και την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, με τη μεγαλύτερη ακμή κατά τους ΥΕ ΙΙΙΑ και ΙΙΙΒ χρόνους[5] (εικ. 2).

Ο ΑΠΟΘΕΤΗΣ

Στο πλαίσιο της δράσης «Η Μεσσηνία στην Εποχή του Χαλκού. Δημοσίευση υλικού από πανεπιστημιακές ανασκαφές υπό το πρίσμα των νέων τεχνολογιών», χρηματοδοτούμενης από το ερευνητικό πρόγραμμα Πυθαγόρας Ι – *Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια (ΕΕΟΠ)*[6], μελετήθηκε από τη γράφουσα η κεραμική αποθέτη που ερευνήθηκε από τον Σπ. Μαρινάτο το 1959 στο νότιο άκρο της ακρόπολης. Πρόκειται για είδος φυσικού χάσματος, το οποίο χρη-

---

2 Μαρινᾶτος 1958, 188, πίν 146 β· 1959, 174, πίν. 146α· 1960β, 115. *Ἔργον* 1959, 117-118. McDonald και Hope Simpson 1961, 224:65. McDonald και Rapp 1972, 270:A35. Hope Simpson και Dickinson 1979, 139 (D 35). Κορρές 1986, 84.

3 Το αψιδωτό ακανόνιστο χαρακτηρίστηκε από τον ανασκαφέα ως Μέγαρο Ι. Τα κτήρια, που κατά πάσα πιθανότητα εμφανίζουν πολλαπλές οικοδομικές φάσεις, χρονολογήθηκαν από τον ανασκαφέα στους ΥΕ Ι-ΙΙΑ χρόνους, ενώ στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και ο Lolos 1987, 28-41, που εξέτασε τμήμα της κεραμικής. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και η Χασιακού 2003, Καταρραχάκι 1-15, που κατέγραψε μεγάλο μέρος της κεραμικής των πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά σε κατάλοιπα από αμυγδαλίτη λίθο.

4 Για τους τάφους βλ. σχετικά Μαρινᾶτος 1960β, 115-116. McDonald και Rapp 1972, 35-36. Κορρές 1976, 337-344, 346, 347, 248, 349, 350, 353, 361, 363-364, 369. Pelon 1976, 201-205. Hope Simpson και Dickinson 1979, 139-140 (D 35, D 36). Hope Simpson 1981, 119 (F 29, F 30). Κορρές 1973-74, 316-317· 1974, 140-144, 156-162· 1975α, 431-482· 1975β, 86-91. *AR* 1974-75, 17. *AR* 1975-76, 15.

5 Κουντούρη 2002, 361-364 για συζήτηση της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β κεραμικής από τους τάφους. Μαρινᾶτος 2014, 138-172.

6 Οι δράσεις του ερευνητικού προγράμματος Πυθαγόρας Ι χρηματοδοτήθηκαν από το Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Η Παιδεία στην Κορυφή. Εκπαίδευση και Αρχική Κατάρτιση» του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η συντηρήτρια Σοφία Μιχαήλογλου συνέδραμε επιτόπου στη συγκόλληση και συντήρηση της κεραμικής, ενώ τα σχέδια έγιναν από τον Κώστα Μπαϊρακτάρη. Τους ευχαριστώ θερμά για τη βοήθειά τους.

σίμευε ως λάκκος απορριμμάτων[7]. Ως εκ τούτου, το υλικό είναι αποσπασματικό και μη στρωματογραφημένο, και λίγα δείγματα διατηρούνται σχεδόν ακέραια ή αποδίδουν ολόκληρο το περίγραμμα των αγγείων.

Ο αριθμός των δειγμάτων με γραπτή διακόσμηση είναι μεγάλος και αντιστοιχεί στα 2/3 του υλικού. Αντιπροσωπεύονται κυρίως τα ανοιχτά σχήματα, με τους βαθείς σκύφους τύπου A FS 284 να συνιστούν την πολυπληθέστερη ομάδα, μεταξύ των γραπτών παραδειγμάτων. Οι κύλικες FS 267 και FS 265/266 είναι τα πλέον συχνά σκεύη μεταξύ των άγραφων παραδειγμάτων[8]. Ο πηλός είναι καλής ποιότητας, γενικά καθαρός και δεν απολεπίζεται εύκολα. Παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία αποχρώσεων μετά την όπτηση: υποκίτρινος/υπόλευκος, που συνιστά και τη μεγαλύτερη κατηγορία, καστανός ανοικτός/καστανοκίτρινος, ερυθρός και πρασινωπός. Για ορισμένα από τα ακόσμητα αγγεία, όπως τις λεκάνες FS 295 και τον κάλαθο FS 290, χρησιμοποιήθηκε πορτ οκαλόχρωμος πηλός. Στις κύλικες είναι ροδόχρωμος. Το επίχρισμα είναι συνήθως κιτρινωπό, καστανοκίτρινο ή υπόλευκο. Η βαφή είναι εξίτηλη, αλαμπής ή στιλπνή και ποικίλλει από ερυθρή, καστανή ανοικτή ή ροδόχρωμη μέχρι καστανή σκοτεινή ή μαύρη (εικ. 3).

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Οι κύλικες με ψηλό στέλεχος και βαθιά κωνική γάστρα της YE IIIB1 περιόδου FS 258B[9] αντιπροσωπεύονται σε ποσοστό 9,1%. Τα παραδείγματα δείχνουν ότι το σχήμα διαμορφώνεται με βαθιά κωνική γάστρα, τοιχώματα σχεδόν οριζόντια ή ελαφρώς κυρτά στο κάτω μέρος, εξώκυρτο χείλος[10], υψηλό στέλεχος και πλατιά δισκοειδή βάση με αψίδα στο κέντρο. Η διακόσμηση με επιμήκη θέματα, που επαναλαμβάνονται στον κατακόρυφο άξονα του αγγείου, περιτρέχει τη γάστρα από το χείλος ως την αρχή του στελέχους του ποδιού ή τελειώνει χαμηλά στη γάστρα, ενώ ομάδες από επάλληλες λεπτές γραμμές συναντώνται στην αρχή του στελέχους και ταινίες στο στέλεχος και τη βάση. Όλα τα παραδείγματα από το Καταρραχάκι κοσμούνται με πορφύρες FM 23 σε τρεις σχεδιαστικές παραλλαγές. Στην πρώτη από αυτές, το θέμα αποτελείται από στενόμηκες οξύληκτο κέλυφος γεμισμένο με στίγματα και επίστεψη από στικτή κοχλιωτή καμπύλη (εικ. 4) και βρίσκει κοντινό παράλληλο σε κύλικα FS 258B από τον θολωτό τάφο στη θέση Βέβε Καρποφόρας[11] των YE IIIB χρόνων, καθώς και σε κρατήρα FS 9 από το κτήριο Z1 στην Ίκλαινα των YE IIIB1 χρόνων[12]. Στη δεύτερη παραλλαγή, το θέμα της πορφύρας διαμορφώνεται από ορθογώνιο κέλυφος και κοχλιωτή καμπύλη, χωρίς στιγμές, που απολήγει σε κύκλο με μακρύ μίσχο (εικ. 5), θυμίζοντας ανάλογο θέμα σε YE IIIA2 παραδείγματα κρατήρα και κύλικας από τα Νιχώρια[13]. Ομοίως, οι πορφύρες που μοιάζουν τοποθετημένες ανά ζεύγη θυμίζουν παράλληλα από την Αττική και την Αίγινα των YE IIIB1 χρόνων[14].

---

7 Μαρινᾶτος 1959, 174.

8 McDonald και Wilkie 1992, 472 για τον πηλό που χρησιμοποιήθηκε στα Νιχώρια κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Επίσης Κουντούρη 2002, 31 για μακροσκοπική ανάλυση των πηλών που έχουν χρησιμοποιηθεί στην YE IIIA μεσσηνιακή κεραμική, καθώς και Galaty 1999, 33-82 για χημική και πετρογραφική ανάλυση πηλών της Πυλίας.

9 Furumark 1972, 628-629. Για το σχήμα και τη διακόσμηση βλ. και Mountjoy 1986, 114 εικ. 141, 115.

10 McDonald και Wilkie 1992, 501.

11 Χωρέμης 1973, 57:615, πίν. 27ζ.

12 Cosmopoulos 2018, εικ. 34:P2431.

13 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-43:P3683 (κρατήρας), πίν. 9-60:P3669 (κύλικα).

14 Ενδεικτικά βλ. Ευστρατίου και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11, 69:8, εικ. 32, σχ. 14 (από τους Λαζάρηδες της Αίγινας). French 1966, 221, εικ. 3:13. Wardle 1969, 270, εικ. 5, 20, 24, 25, 35, 41 (Μυκήνες). Mountjoy 1999, II, 1096, εικ. 447:56 (Κως). Οι κατακόρυφες τοποθετημένες ανά ζεύγη πορφύρες απαντούν σε διάφορους τύπους αγγείων, όπως κρατήρες, πρβλ. ενδεικτικά Mountjoy 1983, 54, εικ. 20:73 (από Δραχμάνι-Πιπέρι), 87, εικ. 35:79

Στην τρίτη παραλλαγή του θέματος της πορφύρας, η κοχλιωτή καμπύλη είναι στικτή, αλλά το κέλυφος δεν φέρει στιγμές (εικ. 6). Σε άλλα παραδείγματα από το Καταρραχάκι, οι πορφύρες συνδυάζονται με παραπληρωματικά κοσμήματα στικτών κύκλων FM 27:17[15].

Το σχήμα FS 258B δεν είναι σπάνιο στη Μεσσηνία με τα παραδείγματα να κοσμούνται, εκτός από πορφύρα, με μυκηναϊκό άνθος[16], αλλά και θέματα επιφανείας, όπως αψιδώματα FM 62[17], που συνδυάζονται με παραπληρωματικούς περίστικτους ή ομόκεντρους κύκλους στα διάκενα FM 27:18, 29. Άλλα θέματα που απαντούν είναι αμείβοντες και πολύποδες[18]. Το σχήμα συναντάται σπάνια στη Μεσσηνία και σε ολόβαφη παραλλαγή[19].

Η κύλικα τύπου Ζυγουριών FS 258A αντιπροσωπεύεται στο Καταρραχάκι σε ποσοστό 2,3%. Τα παραδείγματα εμφανίζουν τυπική διακόσμηση, σε ελεύθερο βάθος, με φυλλοφόρο ταινία FM 64 που έχει μορφή πυκνά διαταγμένων, ισοπλατών κατακόρυφων στηλών, που διαμορφώνονται από πυκνές βραχείες εγκάρσιες γραμμές εντός πλαισίου κατακόρυφων γραμμών διπλού περιγράμματος ή μετόπη, ίσως απόληξη μυκηναϊκού άνθους[20] και πορφύρα αντίστοιχα[21] (εικ. 7, 8). Το σχήμα δεν απαντά συχνά στη Μεσσηνία με παραδείγματα κυρίως από τα Νιχώρια και σπανιότερα από την περιοχή της Πύλου[22].

Ο υψιπύθμενος σκύφος FS 304/305[23], με γωνιώδες έξω νεύον, δακτυλιόσχημο ή αποστρογγυλεμένο χείλος, σώμα με τοιχώματα που κλίνουν προς τα μέσα ή κατακόρυφα[24], χαμηλό στέλεχος ποδιού, ελαφρώς κωνική, δισκοειδή βάση και οριζόντιες αγκύλες λαβές, τοποθετημένες στη μεγαλύτερη διάμετρο, αντιπροσωπεύεται σε ποσοστό 4,54%. Η διακόσμηση στα παραδείγματα από το Καταρραχάκι παρουσιάζεται με δύο τρόπους. Ο πρώτος, που τοποθετείται στους ΥΕ IIIA2 χρόνους, συνίσταται σε βαφή της επιφάνειας του αγγείου, εσωτερικά και εξωτερικά με ενιαίο τρόπο (εικ. 9, 10) και βρίσκει κοντινά παράλληλα σε ανάλογα παραδείγματα από τα Νιχώρια των ΥΕ IIIA2 χρόνων[25], το θαλαμωτό τάφο Αγγελοπούλου 11 στα Βολιμίδια[26], καθώς και την περιοχή του ανακτόρου του Εγκλιανού των ίδιων χρόνων[27]. Ο δεύτερος τρόπος διακόσμησης εμφανίζει ολόβαφη την εσωτερική επιφάνεια ή ταινιωτή διακόσμηση εσωτερικά και στενή ζώνη με κυματοειδή ταινία στο ύψος των λαβών εξωτερικά (εικ. 11). Το χείλος των παραδειγμάτων από το Καταρραχάκι είναι έντονα δακτυλιόσχημο, βρίσκοντας κοντινό παράλληλο σε ανάλογα παραδείγματα από τα Νιχώρια των ΥΕ IIIB2 χρόνων[28].

(από την Εύτρηση), ενώ συναντώνται και στην ΥΕ IIIB2 περίοδο, βλ. σχετικά Mountjoy 1999, I, 149, εικ. 38:288 (σε κύπελλο FS 226 από τις Μυκήνες).

15 Για παράλληλα βλ. ενδεικτικά Mountjoy 1999, I, εικ. 35:266 (σε κύλικα FS 257B από την Πρόσυμνα των ΥΕ IIIB1 χρόνων). Ευστρατίου και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11, 69:8, σχ. 14 (σε κύλικα FS 257 από τους Λαζάρηδες της Αίγινας).

16 McDonald και Wilkie 1992, πίν. 9-65:P3749, πίν. 9-68:P3776.

17 Χωρέμης 1973, 29:685, πίν. 6δ (παράδειγμα τ. Νικητοπούλου 2). McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-51:P3747.

18 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-51:P3744, 3747, 3748.

19 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-51:P3750.

20 Πρβλ. σχετικά Mountjoy 1986, 114, εικ. 141:11.

21 Πρβλ. ενδεικτικά Mountjoy 1986, 114, εικ. 141:10 (ανάλογο παράδειγμα από τη Φυλακωπή των ΥΕ IIIB1 χρόνων). Επιπλέον, Mountjoy 1999, I, 223, εικ. 71:136 (ανάλογο παράδειγμα από τις Ζυγουριές των ΥΕ IIIB χρόνων).

22 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-51:P3744, P3745, πίν. 9.64:P3746. Πρβλ. και στέλεχος κύλικας τύπου Ζυγουριών από τις επιφανειακές έρευνες του Αρχαιολογικού Προγράμματος Πύλου στην περιοχή του ανακτόρου του Εγκλιανού, Davis κ.ά. 1997, 448.

23 Furumark 1972, 638. Για το σχήμα και τη διακόσμηση βλ. Mountjoy 1986, 92 εικ. 112 (ΥΕ IIIA2), 119, εικ. 146 (ΥΕ IIIB).

24 Τα τοιχώματα γίνονται κατακόρυφα κατά τους ΥΕ IIIB χρόνους, Mountjoy 1999, I, 143.

25 Πρβλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988α, 309. Βλ. επίσης Benzi 1992, 158.

26 Κουντούρη 2002, 458:18, πίν. 99.

27 Πρβλ. τμήμα στελέχους και βάση υψίποδος σκύφου από τις επιφανειακές έρευνες του Αρχαιολογικού Προγράμματος Πύλου, Davis κ.ά. 1997, 446, εικ. 16:13.

28 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-63:3820, 3821.

Ο υψιπύθμενος σκύφος συναντάται από την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο, συνηθίζεται όμως προς το τέλος της περιόδου και ιδιαίτερα κατά τους ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνους[29]. Άλλα παραδείγματα είναι γνωστά ενδεικτικά από την Αργολίδα[30], την Κορινθία[31], τη Λακωνία και τα Κύθηρα[32], την Αττική[33], τη Βοιωτία[34], τη Ρόδο[35] και την Κω[36].

Ο κρατήρας με κατακόρυφες λαβές (FS 7-9) είναι δημοφιλής στη Μεσσηνία, ήδη από τους ΥΕ ΙΙΙΑ1 χρόνους[37] και εκπροσωπείται από αρκετά παραδείγματα μέχρι τη μεταβατική περίοδο ΥΕ ΙΙΙΒ2/Γ[38]. Τα παραδείγματα από το Καταρραχάκι κατατάσσονται στον τύπο FS 7[39] και εμφανίζουν πλατύ λοξό, εσωτερικά γωνιώδες, χείλος, πλατιές κατακόρυφες ταινιωτές λαβές από το χείλος μέχρι το επίπεδο της μεγίστης διαμέτρου και κωνικό-απιόσχημο σώμα, με το κάτω μέρος του να στενεύει έντονα προς τη βάση[40]. Η κύρια ζώνη διακόσμησης οργανώνεται στη μεταξύ των λαβών περιοχή και ορίζεται με ομάδες τριών πλατιών γραμμών στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου, ενώ ανάλογη ομάδα συναντάται χαμηλότερα. Σε ένα παράδειγμα (εικ. 12), το θέμα της διακοσμητικής ζώνης με ομάδες συνεχών ομόρροπων σπειρών, ο μίσχος των οποίων έχει πάρει τη μορφή οριζόντιας διάγραμμης ζώνης, αποτελεί προσπάθεια του τεχνίτη για πρωτοτυπία και δεν βρίσκει ακριβή παράλληλα.

Το θέμα της σπείρας με καμπύλο μίσχο αποτελεί συνήθη διακόσμηση του σχήματος, τόσο στη Μεσσηνία, με παραδείγματα από τον τάφο Αγγελοπούλου 4 των Βολιμιδίων[41], τον θολωτό

29 Mountjoy 1986, 91-92 (ΥΕ ΙΙΙΑ2), 119 (ΥΕ ΙΙΙΒ1), 133 (ΥΕ ΙΙΙΒ2), 154 (πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ).

30 Ενδεικτικά πρβλ. French 1965, 167, εικ. 4:8 (Μυκήνες-Καλκάνι). Säflund 1965, εικ. 19:5 (Μπερμπάτι). Mountjoy 1976, 91, εικ. 8:68. Για περισσότερα παραδείγματα πρβλ. και Benzi 1992, 158 σημ. 172-173.

31 Rutter 1974, 33, εικ. 3:11, 13, 55, εικ. 13:21-22, 449, εικ. 186:5.

32 Mountjoy 1999, I, 275, εικ. 92:142-145. Βλ. και Coldstream και Huxley 1972, πίν. 42.

33 Ενδεικτικά πρβλ. Anderson-Immerwahr 1971, πίν. 57:415. Αναστασίου-Αλεξοπούλου 1989, 494 (Σαλαμίνα). Hiller 1975, πίν. 35:345-346 (Αίγινα). Στην Αττική το σχήμα θυμίζει έντονα τις ολόβαφες κύλικες με χαμηλό στέλεχος FS 263/4, βλ. Benzi 1975, 58. Ο Stubbings (1947) κατατάσσει τον τύπο αυτό στις κύλικες (εικ. 10 τύπος J).

34 Mountjoy 1999, II, 670, εικ. 255:111-122. Το σχήμα είναι εξαιρετικά δημοφιλές στη Βοιωτία κατά τους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους και ίσως χρησιμοποιείται στη θέση της κύλικας. Για παράδειγμα των ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνων πρβλ. Δημακοπούλου 1974, 172, εικ. 13.

35 Benzi 1992, 157-158.

36 Morricone 1965-66, 37, εικ. 10, 262, εικ. 291.

37 Από τα πρωιμότερα παραδείγματα του σχήματος, των ΥΕ ΙΙΙΑ1 χρόνων, έχουν βρεθεί σε μεσσηνιακούς τάφους: Αγγελοπούλου τάφος 4 στα Βολιμίδια, βλ. σχετικά Κουντούρη 2002, 215. Θολωτός τάφος Βέβε στην Καρποφόρα, βλ. σχετικά Χωρέμης 1973, 53, εικ. 17, 18, πίν. 23α, β. Γουβαλάρη τάφος 2 στην Κουκουνάρα, Μαρινᾶτος 1960α, 196, πίν. 152α. Θολωτός τάφος Βλαχόπουλου, Μαρινᾶτος 1964, 86.

38 Από τα Νιχώρια προέρχεται χείλος κρατήρα FS 9 που εμφανίζει μεικτό άνθος και τμήμα πορφύρας, McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-53:P3579, ενώ από το ανάκτορο του Εγκλιανού προέρχεται σειρά κρατήρων με βραχύ εξώστροφο χείλος και ωοειδές σώμα, με κάτω μέρος που δίνει την εντύπωση ποδιού. Είναι διακοσμημένοι με: πορφύρες που πλαισιώνουν μεικτό άνθος (Blegen και Rawson 1966, εικ. 387:810, 1151), του κερατόσχημου τύπου ή ομάδες από πορφύρες (Blegen και Rawson 1966, εικ. 387:826, 1090) ή ζεύγος οριζόντιων κυματοειδών γραμμών (Blegen και Rawson 1966, εικ. 387:596). Σε όλα τα παραδείγματα εκατέρωθεν των λαβών έχουν σχεδιαστεί καμπύλες ταινίες, ενώ τα περιθώρια είναι βαμμένα με ταινίες που έχουν διχαλωτή απόληξη κάτω από τις ταινίες της κοιλιάς, ασυνήθιστη διακόσμηση, ανάλογη της οποίας απαντά σε κρατήρες των ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνων από το Μενελάιο και την Επίδαυρο Λιμηρά. Βλ. σχετικά Mountjoy 1999, I, 270, εικ. 89:100, 101). Για το σχήμα του κρατήρα και την εξέλιξή του στη Μεσσηνία βλ. αναλυτική συζήτηση στο Κουντούρη 2002, 215-223.

39 Furumark 1972, εικ. 4. Mountjoy 1986, 60, εικ. 70-71, 61. Ο Furumark (1972) τοποθετεί το FS 6 με κωνικό το κάτω τμήμα του σώματος στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 και τον κωνικό-απιόσχημο FS 7 στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 πρώιμη. Ο εντοπισμός όμως του FS 7 στον ΥΕ ΙΙΙΑ1 αποθέτη του θολωτού τάφου του Ατρέως στις Μυκήνες έδειξε ότι η παραλλαγή απαντά και νωρίτερα, βλ. σχετικά French 1964, 248, εικ. 2:9, 10. Έτσι κατά τη Mountjoy (1986, 61) ο τυπικός κρατήρας της ΥΕ ΙΙΙΑ1 και ΥΕ ΙΙΙΑ2 πρώιμης είναι ο FS 7. Για παράλληλα του σχήματος από τη Μεσσηνία πρβλ. Mountjoy 1999, I, εικ. 110:43, εικ. 111:45.

40 Χωρέμης 1973, πίν. 23α.

41 Κουντούρη 2002, 15.

τάφο Βέβε[42] και τον οικισμό των Νιχωρίων[43], όσο και αλλού[44]. Επιπλέον, οριζόντια διάγραμμη ζώνη, ως παραλλαγή της φυλλοφόρου ταινίας FM 64, βρίσκει παράλληλο σε ΥΕ IIIA1 κρατήρα από την κάτω πόλη του Εγκλιανού[45]. Επιπρόσθετα, το θέμα της τρέχουσας σπείρας συναντάται σε δύο κρατήρες από τον τάφο Γουβαλάρη 1[46] των ΥΕ IIIA2 χρόνων.

Καθώς το θέμα στο παράδειγμα από το Καταρραχάκι αποτελεί ιδιότυπο συνδυασμό της σπείρας με καμπύλο μίσχο FM 49:1[47] με το θέμα της συνεχούς σπείρας FM 46, αναφέρουμε ενδεικτικά, ως προς την αντίληψη του τεχνίτη για την κάλυψη της επιφάνειας: παράδειγμα ΥΕ IIIA2 κρατήρα FS 8 από το Σχηματάρι[48], με ενούμενες σπείρες, που εμφανίζουν καμπύλο μίσχο διπλού περιγράμματος, κρατήρα FS 9 από τους Δελφούς[49] των ΥΕ IIIB χρόνων, με ζώνη σπειρών σε διπλή σειρά, κρατήρα από τη Βάρκιζα[50] των ΥΕ IIIB χρόνων, με ζώνη σπειρών σε τριπλή σειρά, καθώς και κρατήρα FS 9 από την Αγορά των Αθηνών[51] των ΥΕ IIIB χρόνων, ομοίως με διπλή ζώνη σπειρών. Ωστόσο, το πλησιέστερο παράλληλο της διακόσμησης συναντάται σε υψιπύθμενο σκύφο FS 305 των ΥΕ IIIB1 χρόνων που προέρχεται από αποθέτη βόρεια της Δυτικής Οικίας των Μυκηνών[52].

Επιπλέον, στον κρατήρα από το Καταρραχάκι, εκατέρωθεν των λαβών σχεδιάζεται ανά μια καμπύλη ταινία, σαν παρένθεση, ενώ οι ταινίες των περιθωρίων της λαβής σχηματίζουν θηλειά κάτω από τη λαβή τέμνοντας τις ταινίες της κοιλιάς. Ταινίες στα περιθώρια των λαβών που σχηματίζουν θηλειά στις ζώνες της κοιλιάς απαντούν σε ΥΕ IIIA παραδείγματα της κάτω πόλης του Εγκλιανού[53], ενώ σε ΥΕ IIIA2 παράδειγμα από τα Νιχώρια[54] απαντούν μόνο οι ελλειψοειδείς ταινίες γύρω από τις λαβές. Ελλειψοειδείς ταινίες γύρω από τις λαβές και θηλειά κάτω από τη λαβή συναντώνται σε τρεις κρατήρες των ΥΕ IIIA2-Β χρόνων από τον τάφο Γουβαλάρη 1, στην περιοχή της Κουκουνάρας[55], συνιστώντας τοπική ιδιορρυθμία. Αντίθετα, η θηλειά κάτω από τη λαβή απαντά στους ΥΕ IIIA κρατήρες των Μυκηνών[56] και της Αίγινας[57]. Συμπερασματικά, το σχεδόν ακέραιο παράδειγμα από το Καταρραχάκι με το έντοντα απιόσχημο σώμα βρίσκει παράλληλο στους ΥΕ IIIA2 κρατήρες από τον τάφο στο Γουβαλάρη 1, με τους οποίους μοιράζεται επιπλέον κοινά χαρακτηριστικά στη διακόσμηση των λαβών, υποδηλώνοντας ενδεχομένως προτιμήσεις τοπικού εργαστηρίου. Η διακόσμηση ωστόσο θα υποδείκνυε τη χρονολόγησή του στους ΥΕ IIIB χρόνους.

Ο τύπος FS 9 με ραδινό σώμα, λεπτή κυλινδρική βάση, ευρύ στόμιο με πλατύ, εσωτερικά γωνιώδες χείλος ορθογώνιας διατομής και κατακόρυφες λαβές, εκπροσωπείται στον αποθέτη σε ποσοστό 1,1 %. Το μοναδικό παράδειγμα, που σώζει διακόσμηση, εμφανίζει σπείρα με καμπύλο μίσχο (εικ. 13).

---

42 Χωρέμης 1973, πίν. 23α.

43 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-26a.

44 Ενδεικτικά βλ. Ευστρατίου και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11, 39 σημ. 227 για την ευρύτερη περιοχή του Σαρωνικού.

45 Blegen κ.ά. 1973, εικ. 155:10.

46 Κουντούρη 2002, 210.

47 Furumark 1972, εικ. 62.

48 Mountjoy 1999, II, 667: 91, εικ. 253:91.

49 Mountjoy 1999, II, εικ. 766:111.

50 Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988β, 82, ΒΚ 1025, πίν. 55ε κάτω αριστερά.

51 Anderson-Immerwahr 1971, πίν. 62:452.

52 French 1967, 180:110, εικ. 20:110.

53 Blegen κ.ά. 1973, εικ. 152 αριστερά, 155:10.

54 McDonald και Wilkie 1992, 539:P3683, εικ. 9-43.

55 Έχουν καταχωρηθεί στο ευρετήριο του Μουσείου Πύλου ως ΜΠ 61, 62, 64 και είχαν εκτεθεί στην παλαιά έκθεση του Μουσείου Πύλου (προθήκη Α4). Για την περιγραφή σχήματος και διακόσμησής τους βλ. Κουντούρη 2002, 218-221.

56 French 1964, 248.

57 Hiller 1975, 100-101:361-365, πίν. 36, 37.

Ο σκυφοειδής κρατήρας FS 281 εκπροσωπείται στο Καταρραχάκι σε ποσοστό 1,1%, με τα παραδείγματα να εμφανίζουν ελαφρώς λοξό, εσωτερικά γωνιώδες, χείλος που περιγράφεται εξωτερικά με πλατιά ταινία, βαθύ ημισφαιρικό σώμα, και αγκύλες λαβές (εικ. 14). Το σχήμα με βαθύ ημισφαιρικό ή κωδωνόσχημο σώμα, δακτυλιόσχημη βάση και αγκύλες λαβές εμφανίζεται κατά τους ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνους[58], κατασκευάζεται όμως κυρίως κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, οπότε επικρατεί με πολλές παραλλαγές στο σχήμα και τη διακόσμηση[59]. Το σχήμα δεν επιχωριάζει στη Μεσσηνία, με τα γνωστότερα παραδείγματα με κατακόρυφα σχεδόν τοιχώματα και χείλος ορθογώνιας τομής να προέρχονται από τον θαλαμωτό τάφο Κ2 του Εγκλιανού[60], τον θολωτό τάφο 1 της Τραγάνας[61] και το Ραμοβούνι[62] της μέσης και ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Ως η πλέον πολυπληθής κατηγορία αγγείων, σε ποσοστό 35,2%, εμφανίζεται ο βαθύς σκύφος τύπου A FS 284. Τα σχετικά παραδείγματα έχουν ημισφαιρικό σώμα, καμπύλο ελαφρώς έξω νεύον χείλος, με διάμετρο που κυμαίνεται από 9 έως 15 εκ., δύο αγκύλες οριζόντιες λαβές κολλημένες ψηλά στο τοίχωμα της κοιλιάς και βάση δακτυλιόσχημη. Η διακόσμηση παρουσιάζεται με τρεις τρόπους. Ο πρώτος συνίσταται σε βαφή της επιφάνειας του αγγείου, εσωτερικά και εξωτερικά, με ενιαίο τρόπο και βρίσκει παράλληλα στο ΥΕ ΙΙΙΒ2 υλικό των Νιχωρίων, καθώς και σε ΥΕ ΙΙΙΒ2 – πρώιμα ΙΙΙΓ παραδείγματα από τον Εγκλιανό[63] (εικ. 15, 16). Ο δεύτερος έχει το εσωτερικό ολόβαφο ή με ταινιωτή διακόσμηση και το εξωτερικό κοσμημένο με ταινίες στο χείλος και στο κάτω μέρος της κοιλιάς. Σε παραλλαγή αυτού του τύπου, το χείλος είναι δακτυλιόσχημο ή αποστρογγυλεμένο και η διακόσμηση συνίσταται σε πλατιά ταινία στο χείλος, στενή γραπτή ζώνη με κυματοειδή ταινία FM 53 στο επίπεδο των λαβών και δύο λεπτότερες ταινίες χαμηλότερα, ενώ η εσωτερική επιφάνεια είναι ολόβαφη (εικ. 17). Τα δείγματα από το Καταρραχάκι βρίσκουν παράλληλα σε ΥΕ ΙΙΙΒ2 παραδείγματα από τα Νιχώρια[64], σε ομάδα ανάλογων αγγείων από τη Λακωνία με ολόβαφη την εσωτερική επιφάνεια, που τοποθετείται στη μεταβατική ΥΕ ΙΙΙΒ/ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο[65], καθώς και σε παραδείγματα από το Διμήνι, ομοίως της ΥΕ ΙΙΙΒ/ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου[66].

Όσα παραδείγματα κοσμούνται με τον τρίτο τρόπο φέρουν εξωτερικά πλατιά ταινία στο χείλος ή δύο λεπτές ταινίες στο χείλος και αμέσως κάτω από αυτό και ομάδα λεπτών ταινιών στο επίπεδο της ρίζας των λαβών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ταινία περιγράφει το χείλος και εσωτερικά. Η διακόσμηση είναι η τυπική, είτε με περιθέοντα θέματα είτε σε κεντρική μετόπη με επαναλαμβανόμενα ή αντιθετικά διαταγμένα θέματα. Σε ένα εκ των παραδειγμάτων με περιθέουσα διακόσμηση (εικ. 18), αυτή συνίσταται σε τρικάμπυλα τόξα FM 62. Στον πυρήνα των τόξων και εκφυόμενος εξ αυτών, σχεδιάζεται ολόβαφος ρόμβος με περίγραμμα από ζεύγος γραμμών που συναντώνται στην κορυφή του, σχηματίζοντας τρίγωνο με καμπύλη τη μια πλευρά και στικτό κέντρο. Το θέμα των αψιδωμάτων συναντάται στη μεσσηνιακή κεραμική

58 Ο τύπος διαμορφώνεται στις αρχές των ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνων, αλλά δεν είναι κοινός, βλ. σχετικά Mountjoy 1986, 115, 116, εικ. 142. Ένα πρώιμο παράδειγμα του τύπου απαντά στο Μπερμπάτι, βλ. σχετικά Mountjoy 1999, I, 128, εικ. 29:209.

59 Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο το σώμα του σκυφοειδούς κρατήρα μπορεί να είναι είτε κωδωνόσχημο με δακτυλιόσχημη βάση, γωνίωση κατά τη μέγιστη διάμετρο της κοιλιάς και περίκυρτο χείλος είτε να έχει κατακόρυφα τοιχώματα και χείλος ορθογώνιας διατομής. Η διακόσμηση περιλαμβάνει γραμμικά θέματα, όμοια με αυτά των σκύφων και ποικιλία εικονιστικών παραστάσεων, βλ. σχετικά Mountjoy 1986, 172-175, εικ. 223-226.

60 Blegen κ.ά. 1973, εικ. 290:3, 4.

61 Κουρουνιώτης 1914, 105, εικ. 7, 8.

62 Mountjoy 1999, I, εικ. 124:139.

63 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-62:P.3815, 3816. Mountjoy 1999, I, εικ. 120:117.

64 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-63:P3821.

65 Mountjoy 1999, I, 280, εικ. 94:159-162. Βλ. και Mountjoy 1997, 111 και εικ. 7-12 για τις κατηγορίες σκύφων FS 284 που είναι τυπικοί της μεταβατικής ΥΕ ΙΙΙΒ2/Γ1 περιόδου.

66 Αδρύμη-Σισμάνη 2014, 470-471.

κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΙΙΙΒ περίοδο, ενώ στην περιοχή της Κουκουνάρας είναι ιδιαίτερα δημοφιλές. Πλέγμα αψιδωμάτων τριπλού περιγράμματος, συνδυαζόμενων με ζεύγη U-σχημων, σχηματοποιημένα άνθη παπύρου, κατακόρυφες και λοξές στήλες γραμμιδίων, εμφανίζονται στη μία όψη ύστερου ΥΕ ΙΙΙΑ2 κρατήρα από τον τάφο Γουβαλάρη 1[67].

Στην άλλη όψη του ίδιου αγγείου συναντάται ασυνήθιστη διακόσμηση με τρικάμπυλα τόξα, στον πυρήνα των οποίων σχεδιάζονται ομάδες ενάλληλων ομόκεντρων τόξων, εκ των οποίων ο εξωτερικός, διαμορφώνεται σε ολόβαφο καμπύλο τρίγωνο με επιμήκη κεραία (FM 62:21). Πλέγμα από δικάμπυλα τόξα που συνδυάζονται με κατακόρυφες στήλες εγκάρσιων γραμμιδίων, με πλάτος που προοδευτικά μειώνεται, απαντούν σε έτερο ΥΕ ΙΙΙΑ2 κρατήρα από τον τάφο Γουβαλάρη 1[68]. Αψιδώματα που συνδυάζονται με περίστικτους ή ομάδες ομόκεντρων κύκλων απαντούν σε ΥΕ ΙΙΙΒ υψίποδη κύλικα από τον τάφο Νικητοπούλου 2[69] και σε υψίποδη κύλικα των ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνων από τον οικισμό των Νιχωρίων[70]. Η διακοσμητική παραλλαγή που εμφανίζεται στο Καταρραχάκι βρίσκει κοντινό παράλληλο σε αμφορίσκο FS 59 της ΥΕ πρώιμης – μέσης ΙΙΙΓ από την Απολλακιά της Ρόδου[71].

Σε ένα από τα παραδείγματα της δεύτερης κατηγορίας διακόσμησης με κεντρική μετόπη με βοηθητικά εκατέρωθεν σχέδια (εικ. 19), η διάταξη των ταινιών στην εξωτερική επιφάνεια, όσο και το κεντρικό θέμα της διάγραμμης μετόπης μεταξύ αντιθετικά διαταγμένων αγκυλόμισχων σπειρών (συνδυασμός FM 75 με FM 50), βρίσκει κοντινό παράλληλο σε σκύφο FS 284 από το ανάκτορο του Εγκλιανού των ΥΕ ΙΙΙΒ2 – πρώιμων ΙΙΙΓ χρόνων[72]. Ομοίως, άλλο δείγμα (εικ. 20) που σώζει θέμα αψιδωτών ομόκεντρων τόξων με διάγραμμο το μεταξύ τους διάστημα FM 43, σε συνδυασμό με ενάλληλους αγκώνες σε κατακόρυφη διάταξη, βρίσκει στενό παράλληλο σε σκύφο FS 284 από τον Εγκλιανό[73]. Το παράδειγμα από το Καταρραχάκι εμφανίζει ελαφρά γωνίωση στο κάτω μέρος του σώματος, ιδιότυπο χαρακτηριστικό για το σχήμα, που συναντά παράλληλα σε ανάλογα δείγματα από το ανάκτορο του Εγκλιανού των ΥΕ ΙΙΙΒ2 – ΙΙΙΓ πρώιμων χρόνων[74]. Σε άλλο παράδειγμα (εικ. 21), την κεντρική μετόπη που εμφανίζει δικτυωτή διαγράμμιση FM 75, περιβάλλουν αντωπά ημικύκλια FM 43. Το θέμα, μινωικής προέλευσης[75], είναι προσφιλές στη Μεσσηνία και συναντάται ως οριζόντια ζώνη με δικτυωτή διαγράμμιση, σε ΥΕ ΙΙΙΑ1 στενόλαιμη πρόχου από τα Βολιμίδια[76] και σε κατακόρυφη διάταξη στον χώρο κάτω από τις λαβές ΥΕ ΙΙΙΑ2 φλασκιού, ομοίως από τα Βολιμίδια[77]. Ως κεντρική μετόπη με δικτυωτή διαγράμμιση συνδυασμένη με αντιθετικά διαταγμένες σπείρες, συναντάται σε σκύφο FS 284, καθώς και σε κύπελλο με πόδι FS 278 από τον Εγκλιανό[78]. Ενδεικτικά, αναφέρονται κοντινά παράλληλα σε σκύφο FS 284 των ΥΕΙΙΙΒ2 – πρώιμων ΙΙΙΓ χρόνων από τον Θορικό[79]. Σε άλλο παράδειγμα από τον αποθέτη εμφανίζεται σπείρα FM 46 ως επαναλαμβανόμενο θέμα

67 Παλαιά έκθεση του Μουσείου Πύλου (προθήκη Α4).
68 Παλαιά έκθεση του Μουσείου Πύλου (προθήκη Α4).
69 Χωρέμης 1973, πίν. 6δ.
70 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-51:P3747.
71 Mountjoy 1999, II, εικ. 423:145.
72 Blegen και Rawson 1966, 385:808.
73 Blegen κ.ά. 1973, εικ. 103:6.
74 Mountjoy 1999, I, 352, εικ. 120:110, 112.
75 Πρβλ. ΥΜ ΙΙΙΑ1 παράδειγμα από το Παλαίκαστρο, Bosanquet και Dawkins 1923, 79, εικ. 63. Βλ. και Mountjoy 1995, 26, εικ. 6:2, 3, 7:1, 3, εικ. 8:1. Το θέμα επαναλαμβάνεται σε ΥΕ ΙΙΙΒ2/Γ κύπελλο με πόδι FS 278 από το θολωτό τάφο ΙΙΙ του Εγκλιανού, Blegen κ.ά. 1973, εικ. 174:1, καθώς και σε ΥΕ ΙΙΙΒ2/Γ τρίωτο πιθαμφορέα από την Επίδαυρο Λιμηρά, Δημακοπούλου 1968, πίν. 79δ:68.
76 Κουντούρη 2002, 493 (ΜΧ 756/τ.Βορ.7-3).
77 Κουντούρη 2002, 419 (ΜΧ 241/τ.Αγγ.6-9).
78 Blegen κ.ά. 1973, εικ. 174:1. Blegen και Rawson 1966, 385:576.
79 Mountjoy 1999, I, 560:291, εικ. 205:291.

(εικ. 22), που βρίσκει κοντινά παράλληλα από τα Νιχώρια των ΥΕ IIIB2 χρόνων[80] και τον Άγιο Στέφανο Λακωνίας των ΥΕ IIIB2-IIIΓ χρόνων[81].

Ο σκύφος τύπου Β FS 284 απαντά στον αποθέτη σε ποσοστό 1,1%. Τα σχετικά παραδείγματα εμφανίζουν πλατιά ταινία που περιβάλλει το στόμιο εξωτερικά και ολόβαφη εσωτερική επιφάνεια. Σε ένα από αυτά, κάτω από την ταινία του χείλους, απαντά σπείρα FM 46[82] (εικ. 23). Σε έτερο εκ των παραδειγμάτων, η διακοσμητική ζώνη της κοιλιάς περιλαμβάνει τρικάμπυλα τόξα FM 62 σε συνδυασμό με σπείρες με καμπύλο μίσχο FM 51 (εικ. 24). Το θέμα συνηθίζεται ήδη από τους ΥΕ IIIA2 χρόνους σε ανοικτά σχήματα, όπως ενδεικτικά σε κύλικα FS 256 από τον Άγιο Στέφανο[83], σε κρατήρα των ΥΕ IIIB χρόνων από τους Δελφούς[84], ενώ απαντά συχνά στους σκύφους, όπως ενδεικτικά σε σκύφο FS 284 από το Κοράκου[85], σε σκύφο FS 284 των ΥΕ IIIB χρόνων από τους Δελφούς[86,] καθώς και σε όμοιο σκεύος της μεταβατικής ΥΕIIIB2-IIIΓ από τον Άγιο Στέφανο[87.]

Ο μόνωτος ημισφαιρικός κύαθος αποτελεί συνηθισμένο αγγείο με ευρεία διάδοση που περιλαμβάνει όλο τον μυκηναϊκό κόσμο[88]. Το σχήμα του δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Κατά την ΥΕ IIIA περίοδο απαντούν παραδείγματα με ρηχή γάστρα (FS 219, 220), η οποία σταδιακά βαθαίνει κατά τους ΥΕ IIIB χρόνους (FS 220) και κατά την ΥΕ IIIΓ ο κύαθος αποκτά βαθύ ημισφαιρικό (FS 215) ή κωδωνόσχημο σώμα (FS 216)[89]. Στο Καταρραχάκι εκπροσωπείται σε ποσοστό 1,14%, και εμφανίζει βαθύ ημισφαιρικό σώμα FS 215[90], ελαφρώς προέχον χείλος, μια κάθετη λαβή που στηρίζεται στο χείλος και στο κάτω μέρος της κοιλιάς, γραμμική διακόσμηση εξωτερικά που συνίσταται σε ζεύγος πλατιών ταινιών στο χείλος και στο κάτω μέρος της κοιλιάς και ολόβαφη εσωτερική επιφάνεια (εικ. 25). Κοντινό παράλληλο ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση προέρχεται από την Εύτρηση[91] και ανήκει στους ΥΕ IIIΓ χρόνους, ενώ αντίστοιχα παραδείγματα από τις Μυκήνες[92] τοποθετούνται στην ΥΕ IIIΓ πρώιμη.

Το πηνιόσχημο κύπελλο εμφανίζεται στο Καταρραχάκι σε ποσοστό 6,81% και χαρακτηρίζεται από σώμα κυλινδρικό, έντονα αμφικοίλου περιγράμματος και βάση επίπεδη, κυρτή στην περιφέρεια. Τρία παραδείγματα (εικ. 26) ανήκουν στον τύπο FS 225, έχουν έντονα αμφίκοιλο περίγραμμα και εμφανίζουν ολόβαφη εσωτερικά και εξωτερικά επιφάνεια, με εξηρημένη την κάτω επιφάνεια της βάσης. Αν και η μονόχρωμη διακόσμηση είναι ασυνήθιστη για το σχήμα, βρίσκουν κοντινά παράλληλα σε πηνιόσχημο κύπελλο από τον τάφο Βοριά 7 στα Βολιμίδια[93] των ΥΕ IIIA2 χρόνων, σε ολόβαφα κύπελλα FS 225 από τον Άγιο Στέφανο των ΥΕ IIIA2 χρόνων[94], καθώς και από την Αχαΐα της ίδιας περιόδου[95]. Ένα παράδειγμα (εικ. 27) έχει γραμμική διακόσμηση που συνίσταται σε τέσσερις ταινίες, σωζόμενες χαμηλά κοντά στη βάση, και ανήκει

80 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-61:3811, 3814.
81 Mountjoy 1999, I, εικ. 95:169,170.
82 Mountjoy 1986, εικ. 161:12.
83 Mountjoy 1999, I, εικ. 90:120.
84 Mountjoy 1999, II, εικ. 299:116.
85 Mountjoy 1999, II, 224:140, εικ.71:140.
86 Mountjoy 1999, II, εικ. 300:132.
87 Mountjoy 1999, I, εικ. 95:175.
88 Ἰακωβίδης 1969-70, Β', 216.
89 Mountjoy 1986, 63, εικ. 72 (για την ΥΕ IIIA1), 84, εικ. 100 (για την ΥΕ IIIA2), 110, εικ. 136 (για την ΥΕ IIIB1), 146, εικ. 183 (για την ΥΕ IIIΓ πρώιμη), 171, εικ. 219 (για την ΥΕ IIIΓ μέση), 190, εικ. 249 (για την ύστερη ΥΕ IIIΓ).
90 Mountjoy 1986, 146, εικ. 183.
91 Mountjoy 1983, εικ. 38:131.
92 Mountjoy 1999, I, 157, εικ. 41:312, 313.
93 Κουντούρη 2002, 496 (ΜΧ 769).
94 Mountjoy 1999, I, 271, εικ. 90:105.
95 Papadopoulos 1979, 244, εικ. 286c.

στον τύπο FS 226, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι σώζει τις τυπικές αυλακώσεις στα τοιχώματά του[96]. Βρίσκει κοντινά τυπολογικά παράλληλα σε παράδειγμα από τον τάφο Αγγελοπούλου 3 στα Βολιμίδια (ΜΧ 2558)[97], με μεγάλες διαστάσεις και τέσσερις ισοπαχείς ταινίες στο κάτω τμήμα του σώματος, καθώς και σε δύο κύπελλα από το ανάκτορο του Εγκλιανού[98] που χρονολογούνται στην ΥΕ IIIB2-Γ μεταβατική περίοδο[99]. Δύο παραδείγματα, τέλος, είναι άβαφα.

Διάδοχος του κύπελλου Βαφειού (FS 224), το πηνιόσχημο κύπελλο FS 225-226 εμφανίζεται κατά την ΥΕ IIIA1 περίοδο και απαντά σε ποικιλία μεγεθών[100]. Έχει πηνιόσχημο σώμα, που αποκτά έντονα αμφίκοιλο περίγραμμα, σταδιακά κατά τους ΥΕ IIIB χρόνους[101], επίπεδη ή κυρτή βάση, κατακόρυφη, ελλειψοειδούς διατομής, λαβή και πλαστικό δακτύλιο που εμφανίζεται περιστασιακά κατά την ΥΕ IIIA-B περίοδο στο μέσον του ύψους του[102] και εξαφανίζεται την ΥΕ IIIΓ[103]. Το σχήμα έχει μεταλλικά πρότυπα[104] και είναι ευρύτατα διαδεδομένο στη νησιωτική και ηπειρωτική χώρα, ιδιαίτερα κατά την ΥΕ IIIA-B περίοδο[105], ενώ απαντά σπανιότερα κατά τους ΥΕ IIIΓ χρόνους[106]. Το σχήμα δεν είναι σπάνιο στη Μεσσηνία από τους ΥΕ IIIA1 έως τους ΥΕ IIIB-Γ μεταβατικούς χρόνους, με παραδείγματα ενδεικτικά από την κάτω πόλη[107] και το ανάκτορο του Εγκλιανού[108], τον οικισμό των Νιχωρίων[109], τον θολωτό τάφο των Διοδίων[110] και τον θολωτό τάφο Γουβαλάρη 1[111].

Η αρύταινα FS 236 εκπροσωπείται σε ποσοστό 4,54% και εμφανίζει κοιλιά σφαιροκωνική με γωνίωση στα 2/3 του ύψους, λαβή ταινιωτή και βάση επίπεδη, κυρτή στην περιφέρεια, ελαφρώς ασταθούς ισορροπίας[112]. Τα παραδείγματα έχουν εγκάρσια γραμμίδια στο χείλος και γραμμική διακόσμηση στο κάτω μέρος του σώματος. Το έντονα έξω νεύον χείλος των παραδειγμάτων παραπέμπει μάλλον στους ΥΕ IIIB2 χρόνους[113] (εικ. 28).

Η αρύταινα, αγγείο προορισμένο να χρησιμοποιηθεί για την άντληση υγρών ή σαν μονάδα μέτρησης[114], είναι ελλαδικό σχήμα που παραμένει σχεδόν αμετάβλητο από την ΥΕ IIB μέχρι την ΥΕ IIIΓ περίοδο, γι' αυτό η χρονολόγηση των παραδειγμάτων χωρίς στρωματογρα-

---

96 Mountjoy 1986, 112, εικ. 137:8, 9.

97 Κουντούρη 2002, 412.

98 Blegen και Rawson 1966, εικ. 365:234, 336.

99 *Έργον* 1960, 149-152, εικ. 163. Στην ίδια περίοδο πρέπει να χρονολογηθεί και αποσπασματικά σωζόμενο παράδειγμα από το μέγαρο (;) της Μουριατάδας με μετοπικό θέμα, που αποτελείται από κατακόρυφη στήλη αμειβόντων, πλαισιωμένη από ζεύγος κατακόρυφων γραμμών, από τις οποίες εκφύονται σπείρες, συνδυασμό των FS 51:2 και FM 75:20.

100 Mountjoy 1986, 63, εικ. 73.

101 Mountjoy 1999, I, 141.

102 Πρβλ. παράδειγμα των ΥΕ IIIB2 χρόνων από τη Μιδέα χωρίς πλαστικό δακτύλιο στο μέσον του ύψους του: Åström κ.ά. 1992, 15, εικ. 10.

103 Benzi 1992, 126. Στην Περατή βρέθηκαν μόνο 8 παραδείγματα, Ἰακωβίδης 1969-70, Β', 226-227.

104 Broneer 1939, 374-375. Anderson-Immerwahr 1971, 130. Αντίθετα ο Furumark (1972, 55 και σημ. 5) πιστεύει ότι τα πρότυπα του κυπέλλου FS 225-226 πρέπει να αναζητηθούν σε σύγχρονά του μεταλλικά σκεύη και όχι στο κύπελλο τύπου Βαφειού, από το οποίο διαφέρει στο σχήμα.

105 Ἰακωβίδης 1969-70, Β', 227.

106 Mountjoy 1986, 147. Βλ. και παράδειγμα από την Ακρόπολη των Αθηνών, Broneer 1939, 372, εικ. 55.

107 Blegen κ.ά. 1973, εικ. 155:17. Βλ. επίσης Daux 1960, 709, εικ. 2.

108 Blegen και Rawson 1966, εικ. 365:234, 336.

109 McDonald και Wilkie 1992, 505.

110 Χατζή-Σπηλιοπούλου 1995, 183, σχ. 3ε.

111 Κεραμική από τους τάφους της Κουκουνάρας εκτίθετο στην προθήκη Α4 της παλαιάς έκθεσης του Μουσείου Πύλου.

112 Αρύταινες με επίπεδες βάσεις, μεγάλες ή μικρές, που παρέχουν σχετική ευστάθεια, προέρχονται από οικισμούς, αν και δεν είναι η συνήθης πρακτική, βλ. ενδεικτικά Blegen 1921, εικ. 144, 154. Μυλωνᾶς 1932, εικ. 114, 395. Symeonoglou 1973, πίν. 28, εικ. 48.

113 Mountjoy 1986, 128, εικ. 158:1, 2.

114 Tournavitou 1992, 197.

φική συνάφεια είναι δύσκολη[115]. Ένα παράδειγμα των ΥΕ ΙΙΒ χρόνων προέρχεται από τον θαλαμωτό τάφο Ε-8 του Εγκλιανού[116] και διακοσμείται με συνεχή σπείρα, ενώ χαρακτηριστική είναι η ανεύρεση μεγάλου αριθμού παραδειγμάτων στο ανάκτορο του Εγκλιανού[117], όπου συνυπάρχει συνήθως με πίθους, κρατήρες και άλλα μεγάλα δοχεία υγρών[118].

Το φλασκί FS 188/189, με σώμα φακοειδές αμφίκυρτο, με βάση, λεπτό και υψηλό σωληνωτό λαιμό, δύο κάθετες λαβές και τυποποιημένη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στην κοιλιά[119], εκπροσωπείται στο Καταρραχάκι σε ποσοστό 3,4%. Τα παραδείγματα (εικ. 29) φέρουν ενάλληλους ομόκεντρους κύκλους στην κοιλιά και κέντρο εξηρημένο χρώματος[120], βρίσκοντας κοντινά παράλληλα σε δύο φλασκιά από το νεκροταφείο των Βολιμιδίων[121] (ΜΧ 240/τ.Αγγ.6-31, ΜΧ 283/τ.Βορ.5-22). Το σχήμα είναι σπάνιο στη Μεσσηνία και εκπροσωπείται συνολικά με τέσσερα παραδείγματα, ένα από τον οικισμό των Νιχωρίων που κατατάσσεται στο FS 187[122] και τρία από το νεκροταφείο των Βολιμιδίων, που κατατάσσονται στους τύπους FS 188[123] και 189[124]. Όλα ανήκουν στους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους, πρώιμους ή ύστερους.

Ο ψευδόστομος αμφορέας FS 164[125] εκπροσωπείται στο Καταρραχάκι σε ποσοστό 3,4%, με παράλληλα στα ΥΕ ΙΙΙΑ2 στρώματα του οικισμού των Νιχωρίων[126], καθώς και στον θαλαμωτό τάφο Αγγελοπούλου 11 των Βολιμιδίων[127], ενώ παραδείγματα των ΥΕ ΙΙΙΒ2 χρόνων προέρχονται από την περιοχή του Εγκλιανού[128] (εικ. 30).

Μεταξύ των ακόσμητων αγγείων που ανευρίσκονται στον αποθέτη κυριαρχούν οι κύλικες που κατατάσσονται στα σχήματα FS 267 και 265/266 σε ποσοστό 20,5%. Ο τύπος της υψίποδης κύλικας με σφαιροκωνική γάστρα (FS 265-266) είναι περισσότερο διαδεδομένος και απαντά από την ΥΕ ΙΙΙΑ1 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ, μονόχρωμος, γραμμικός ή άβαφος[129]. Στη Μεσσηνία

115 Broneer 1939, 383. Ευστρατίου και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11, 40 και σημ. 247.

116 Blegen κ.ά. 1973, εικ. 249:29.

117 Blegen και Rawson 1966, 363-366, πίν. 357-358.

118 Ἰακωβίδης 1969-70, Β', 258. Επίσης πρβλ. Αναστασίου-Αλεξοπούλου 1989, 533 σημ. 4, όπου αναφέρεται η ανεύρεση δύο αρύταινων σε τάφο που περιείχε τρεις κρατήρες. Να σημειωθεί ότι γραπτό παράδειγμα του σχήματος από τη Μεσσηνία βρέθηκε στον τάφο Γουβαλάρη 2, που περιείχε δύο κρατήρες.

119 Mountjoy 1986, 81, εικ. 95. Να σημειωθεί εδώ ότι οι περισσότεροι μελετητές συνεξετάζουν το σχήμα του μικρού δίωτου φλασκιού με τη μεγάλη μόνωτη φλάσκη FS 186, σκεύος με χαρακτήρα χρηστικό, συνηθισμένο στα νησιωτικά και παράκτια κέντρα του Αιγαίου, ιδιαίτερα κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, αλλά σχεδόν άγνωστο στην ηπειρωτική χώρα, βλ. σχετικά Ἰακωβίδης 1969-70, Β', 248-249. Βλαχόπουλος 1995, 338-341.

120 Πρβλ. παράδειγμα με ανάλογη διακόσμηση από την Αλυκή, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988α, 297.

121 Κουντούρη 2002, 426 (ΜΧ 240/τ.Αγγ.6-31), 418 (ΜΧ 241/τ.Αγγ.6-9), 479 (ΜΧ 283/τ.Βορ.5-22).

122 McDonald και Wilkie 1992, εικ. 9-29:P3597.

123 Furumark 1972, 616. Για το σχήμα βλ. και Mountjoy 1986, 81, εικ. 95.

124 Furumark 1972, 616. Για το σχήμα βλ. και Mountjoy 1986, 81, εικ. 95.

125 Furumark 1972, 610. Πρόκειται για αγγεία μεγάλων διαστάσεων, χονδροειδούς κατασκευής και άτεχνης διακόσμησης, χωρίς ιδιαίτερη αισθητική αξία, αλλά πολύτιμα εξαιτίας του περιεχομένου τους. Για τους ψευδόστομους αμφορείς που βρέθηκαν στην Οικία του Λαδέμπορου στις Μυκήνες και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο βλ. Haskell 1981. Για τους ενεπίγραφους εμπορικούς ψευδόστομους αμφορείς βλ. την αναλυτική μελέτη του Van Alfen 1996-97, όπου και βιβλιογραφία για το θέμα.

126 Furumark 1972, 610. Για το σχήμα πρβλ. και Blegen και Rawson 1966, εικ. 389-390 (πρόκειται για το σχήμα 65α, βλ. και Blegen και Rawson 1966, 403). McDonald και Wilkie 1992, 542:P3740, εικ. 9-50 (των ΥΕ ΙΙΙΑ2 μέσων-ύστερων χρόνων). Το τελευταίο φαίνεται να έχει κατασκευαστεί από όμοιο πηλό με αυτόν του Α11/20, Κουντούρη 2002, 458:15. Επίσης πρβλ. Davis κ.ά. 1997, 450, για παρόμοιο παράδειγμα των ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β χρόνων από την περιοχή του ανακτόρου του Εγκλιανού.

127 Κουντούρη 2002, 458:15.

128 Για το σχήμα πρβλ. και Blegen και Rawson 1966, εικ. 389-390 (πρόκειται για το σχήμα 65α, βλ. και Blegen και Rawson 1966, 403). McDonald και Wilkie 1992, 542:P3740, εικ. 9-50 (των ΥΕ ΙΙΙΑ2 μέσων-ύστερων χρόνων). Το τελευταίο φαίνεται να έχει κατασκευαστεί από όμοιο πηλό με αυτόν του Α11/20. Επίσης πρβλ. Davis κ.ά. 1997, 450, για παρόμοιο παράδειγμα των ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β χρόνων από την περιοχή του ανακτόρου του Εγκλιανού.

129 Mountjoy 1986, 90, εικ. 108.

είναι εξίσου συχνός με τη γωνιώδη κύλικα και απαντά σε ολόβαφη και άγραφη παραλλαγή[130]. Ο τύπος της άβαφης μόνωτης κύλικας με τη γωνιώδη γάστρα (FS 267), που προέρχεται από τη μίμηση μεταλλικών προτύπων[131], απαντά από την ΥΕ ΙΙΙΑ έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο[132], σχεδόν πάντοτε χωρίς διακόσμηση ή βαφή και χωρίς ουσιαστικές διαφορές που να έχουν χρονολογική σημασία, εκτός από το περισσότερο τονισμένο χείλος και την ταινιωτή λαβή των πρωιμότερων παραδειγμάτων[133]. Ολόβαφα και άγραφα παραδείγματα των ΥΕ ΙΙΙΑ-Β χρόνων έχουν βρεθεί σε αρκετές θέσεις της Μεσσηνίας[134], ενώ μεγάλος αριθμός όμοιων κυλίκων βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής του ανακτόρου του Εγκλιανού (ΥΕ ΙΙΙΒ2/πρώιμη ΙΙΙΓ)[135] (εικ. 31, 32).

Οι λεκάνες FS 295 χρονολογούνται δύσκολα εκτός ανασκαφικής συνάφειας, καθώς παραλλάσσουν ελάχιστα από την ΥΕ ΙΙΙΑ και εξής. Τα παραδείγματα από το Καταρραχάκι, που συνιστούν ποσοστό 5,7%, χαρακτηρίζονται από λεπτό γωνιώδες χείλος, οριζόντιες ταινιωτές λαβές στην ευθεία του χείλους, περίγραμμα σώματος που ποικίλλει από κωνικό σε καμπύλο και εμφανίζονται σε μικρό και μεγάλο μέγεθος (εικ. 33). Το σώμα των λεκανών με μικρότερες διαστάσεις παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με αυτό των κυλίκων με γωνιώδες περίγραμμα[136] και βρίσκει στενά παράλληλα σε ΥΕ ΙΙΙΒ1 παραδείγματα από τις Μυκήνες (Οικία των Σφιγγών)[137], σε ΥΕ ΙΙΙΒ2 και ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμα παραδείγματα από το Διμήνι[138], καθώς και σε ΥΕ ΙΙΙΒ2 παραδείγματα από τα Νιχώρια[139]. Άλλα παραδείγματα των ΥΕ ΙΙΙΑ-Β χρόνων, ενδεικτικά, είναι γνωστά από τα Βολιμίδια, τους τάφους της Κουκουνάρας, τα Ελληνικά[140] και το ανάκτορο του Εγκλιανού[141], την Αίγινα (Λαζάρηδες)[142], την Αττική (Βάρκιζα)[143] και τη Βοιωτία (Δραχμάνι-Πιπέρι)[144]. Το σχήμα εμφανίζεται συχνά σε παραλλαγή με γεφυρόστομη προχοή λίγο κάτω από το χείλος, σε γωνία 90ο με τις οριζόντιες λαβές (ΕΙΚ. 34). Κοντινό παράλληλο σε γραπτή λεκανίδα των ΥΕ ΙΙΙΒ2 χρόνων (FS 294;) προέρχεται από τα Νιχώρια[145]. Οι άβαφες λεκανίδες συχνά σχετίζονται με τροφή, όπως σε δύο ΥΕ ΙΙΙΒ παραδείγματα από την αποθήκη του Θρησμευτικού Κέντρου των Μυκηνών, στα τοιχώματα των οποίων διαγνώστηκαν μέλι και ίχνη λίπους[146].

Ο κάλαθος FS 290 εκπροσωπείται στον αποθέτη σε ποσοστό 1,14%. Τα παραδείγματα εμφανίζουν κυλινδρικό κάτω σώμα που ανοίγει προς τα άνω, χείλος πλατύ λοξό, λαβές οριζόντιες κυκλικής διατομής, τοποθετημένες κάτω από το στόμιο και βάση επίπεδη αποστρογγυλεμένη

130 Βλ. Κουντούρη 2002, 245-255 για την εξέλιξη του σχήματος στη Μεσσηνία κατά τους ΥΕ ΙΙΙΑ-Β χρόνους.
131 Stubbings 1947, 62-63.
132 Anderson-Immewahr 1971, 197.
133 Furumark 1972, 63.
134 Κουντούρη 2002, 245-255 για παραδείγματα από τη Μεσσηνία.
135 Blegen και Rawson 1966, 366:27, εικ. 359, 360. Για την ερμηνεία του σχήματος της κύλικας ως το κύριο αγγείο πόσης σε τελετουργικά γεύματα και προπόσεις που θα λάμβαναν χώρα στο ανάκτορο, βλ. Säflund 1980 και Wright 1995α, 302-303. Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο M. Galaty (1999, 30). Για την αναθεώρηση της χρονολόγησης καταστροφής του ανακτόρου στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. την άποψη του M. Popham (1991). Για τη χρονολόγηση της καταστροφής στην ΥΕ ΙΙΙΒ2/πρώιμη ΙΙΙΓ βλ. Mountjoy 1997.
136 McDonald and Wilkie 1992, 502.
137 French 1967, 177, εικ. 18.
138 Αδρύμη-Σισμάνη 2014, 446:24301, 494:35648 (ΥΕ ΙΙΙΒ2) και 552:35640, 553: 25969, 24309 (ΥΕ ΙΙΙΓ).
139 McDonald and Wilkie 1992, εικ. 9-68:3858-3860.
140 Κουντούρη 2002, 263.
141 Blegen και Rawson 1966, εικ. 349-350.
142 Ευστρατίου και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11, 70:12, 71:12, 71:σχέδ. 16.
143 Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998β, πίν. 38:15, πίν. 47:37.
144 Mountjoy 1983, εικ. 21:101-103.
145 McDonald and Wilkie 1992, 514, εικ. 9-64:P3832.
146 Βλαχόπουλος 2012α, 139.

στην περιφέρεια (εικ. 35). Παράλληλα απαντούν στα ΥΕ IIIB1 στρώματα των Μυκηνών[147] και στα ΥΕ IIB2 του Διμηνίου[148], ενώ κάλαθος με προχοή προέρχεται από την Εύτρηση[149].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα ευρήματα της κεραμικής από τον αποθέτη στο Καταρραχάκι, όσο και από τις συστάδες των τάφων που αναπτύσσονται δορυφορικά γύρω από την ακρόπολη στην ευρύτερη περιοχή της Κουκουνάρας, φωτίζουν την εξέλιξη της ιστορίας της εγκατάστασης. Η πορεία που ακολουθεί η Κουκουνάρα φαίνεται να είναι ανάλογη με σειρά θέσεων της δυτικής Μεσσηνίας, όπως η Περιστεριά, ο Εγκλιανός, η Ίκλαινα και τα Νιχώρια, που ως έδρες τοπαρχιών, εξουσίαζαν μεγάλες εύφορες περιοχές στην τριφυλιακή και πυλιακή ύπαιθρο από τους ΜΕ έως τους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους[150]. Το λοφώδες φυσικό περιβάλλον, κατάλληλο για βοσκή και καλλιέργεια, οι εξαιρετικά γόνιμες πεδινές εκτάσεις, καθώς και οι πηγές πόσιμου νερού, αναμφίβολα αποτέλεσαν τους κύριους λόγους επιλογής της θέσης, ήδη από τους μεσοελλαδικούς χρόνους, αλλά ευνόησαν και την εξέλιξή της σε μια οργανωμένη μυκηναϊκή εγκατάσταση κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Αψιδωτά κτήρια που εμφανίζουν πολλαπλές οικοδομικές φάσεις, εντός των μεσοελλαδικών και των πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων, έχουν αποσπασματικά ερευνηθεί στην ακρόπολη Καταρραχάκι[151], ενώ γύρω της ιδρύονται ήδη από τους ΜΕ χρόνους[152], κατά συστάδες, ζεύγη και μεμονωμένοι θολωτοί τάφοι[153] που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ισχυρού αγροτικού κέντρου.

Οι τάφοι κατατάσσονται σε τρεις ομάδες, αυτή στα ΝΑ. της ακρόπολης που περιλαμβάνει τον θολωτό τάφο Λεονταρίτη ή Λιβαδίτη και δύο ακόμη τάφους στη θέση Φυτιές, περίπου 750 μ. προς τα ΒΑ., την ομάδα αμέσως στα Α. της ακρόπολης, που περιλαμβάνει τους τάφους στις θέσεις Γουβαλάρη και Ακόνα και την ομάδα στη θέση Παλαιοχώρια, στα δυτικά της Κουκουνάρας με τον αντίστοιχο θολωτό τάφο. Πλουσιότεροι εμφανίζονται οι θολωτοί τάφοι Γουβαλάρη 1 και 2, που βρίσκονταν σε συνεχή χρήση, ενδεχομένως και εναλλάξ, από την ΥΕ Ι έως την ΥΕ IIIA2 – αρχές IIIB περιόδου και απέδωσαν χρυσά κτερίσματα, ιδιαίτερα καλής ποιότητας πήλινα σκεύη, σφραγίδες και οδοντόφρακτα κράνη[154]. Μικρότεροι θολωτοί τάφοι είχαν ενσωματωθεί σε ομάδες, κατά γένη και οικογένειες, σε τυμβοειδή εξάρματα (2, «α», «β», θέση Πολλά Δένδρα), αποτελώντας ταφικούς κύκλους, με το στόμιο πάντοτε προς την περιφέρεια και γύρω από τον κεντρικό τάφο του αρχηγέτη του γένους[155]. Οι παλαιότεροι χρονολογούνται στη ΜΕ περίοδο, ενώ πολλοί χρησιμοποιήθηκαν έως τους ΥΕ IIIA2 χρόνους. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ΥΕ IIIA κεραμική των τάφων ξεχωρίζει για την ποιότητά της, εμφανίζοντας άμεσες επιδράσεις και ίσως εμπλοκή σε δίκτυο εμπορικών επαφών με την Κρήτη, την Αργολίδα και την Αττική, όπως στην περίπτωση κρατήρα FS 7[156] και ραμφόστομης πρόχου FS

147 Wardle 1969, εικ. 12:126.

148 Αδρύμη-Σισμάνη 2014, 494.

149 Mountjoy 1983, εικ. 39:165.

150 Wright 1995β. Βλ. και Kountouri 2018, 113.

151 Ομοίως, η πρώτη φάση κατοίκησης στην Ίκλαινα περιλαμβάνει αψιδωτά κτήρια της τελικής Μεσοελλαδικής και της Υστεροελλαδικής Ι, βλ. σχετικά Κοσμόπουλος 2012, 472.

152 Χασιακού 2003, 110.

153 Korres 1984, 145, με αναφορά στους πρωιμότερους θολωτούς τάφους στη Μεσσηνία, στους οποίους περιλαμβάνεται ο θολωτός τάφος 2 Γουβαλάρη.

154 Για σύντομη περιγραφή και χρονολόγηση της κεραμικής από τους τάφους της Κουκουνάρας βλ. Κουντούρη 2002, 361-364. Για συζήτηση των σφραγίδων που προήλθαν από τους τάφους βλ. Κορρές 1991, 116-128.

155 Κορρές 2012, 432. Επίσης για σύντομη περιγραφή του τυμβοειδούς εξάρματος α που περιλαμβάνει 10 μικρούς θολωτούς τάφους σε δύο ομάδες βλ. Κορρές 1980, 580-581.

156 Βλ. σχετικά Μαρινᾶτος 1960α, πίν. 153α. Επίσης Vermeule και Karageorghis 1982, 83:16.

145[157] με παραστάσεις μεγαλόσωμων και μικρόσωμων πτηνών και ψαριών, από τον θολωτό τάφο Γουβαλάρη 1.

Χωρίς να είναι απολύτως σαφείς οι μηχανισμοί μετάπλασης και ίσως ως αποτέλεσμα πολεμικής δραστηριότητας[158], ο Εγκλιανός, στην ΥΕ ΙΙΙΑ και ΙΙΙΒ περίοδο (1400-1300 π.Χ.), εξελίσσεται σταδιακά σε ρυθμιστικό παράγοντα και κέντρο ελέγχου μιας μεγάλης περιοχής που αρχικά περιλαμβάνει τη δυτική Μεσσηνία και εκμεταλλεύεται τα περάσματα ανάμεσα στην ακτογραμμή και την ορεινή ζώνη του Αιγάλεω[159], ενώ στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΒ ενσωματώνει μεγάλο τμήμα της ανατολικής Μεσσηνίας, που στη συνέχεια θα αποτελέσει την «εκείθεν περιοχή»[160]. Επιπλέον, η ύπαρξη του απόλυτα ασφαλισμένου όρμου του Ναυαρίνου και ενδεχομένως η κατασκευή τεχνητού λιμανιού στην περιοχή Ρωμανού[161], επιτρέπει τον ελλιμενισμό και την εμπορική επικοινωνία της ηγεμονικής έδρας του Εγκλιανού με όλα τα αιγαιακά παράλια, την Κρήτη, τη Συρία και τις ακτές της Αδριατικής και της Σικελίας. Τα ανεξάρτητα στην πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο κέντρα, εντάσσονται κατά τους ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 χρόνους στη σφαίρα επιρροής του Εγκλιανού, σύμφωνα μάλιστα με ορισμένους μελετητές η διακοπή της χρήσης πολλών θολωτών τάφων κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο αντανακλά τη σταδιακή ένταξη μικρότερων διοικητικών κέντρων στη σφαίρα επιρροής του ανακτόρου.

Μέχρι το τέλος του 15ου αιώνα π.Χ. μόνο οι θολωτοί τάφοι που συνδέονται με το ανάκτορο του Εγκλιανού χρησιμοποιούνται συστηματικά στη δυτική Μεσσηνία, ενώ οι υπόλοιποι είτε εγκαταλείπονται είτε χρησιμοποιούνται από αξιωματούχους, αντανακλώντας την αύξηση της πολιτικής ισχύος του ανακτόρου, καθώς το δικαίωμα ενταφιασμού σε έναν τέτοιο τάφο αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο της άρχουσας τάξης[162]. Την ίδια περίοδο, το ανάκτορο επεκτείνει τη δύναμή του προς την κοιλάδα του Παμίσου στα ανατολικά, το ακρωτήριο Ακρίτας στα νότια και την κοιλάδα του Σουλιμά στα βόρεια, καλύπτοντας σταδιακά μία έκταση που ανέρχεται σε περίπου 2.000 τετρ. χλμ.

Η Ίκλαινα, κομβική θέση σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του Εγκλιανού, μετασχηματίζεται, στους ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΙΙΙΒ χρόνους, σε μία από τις πρωτεύουσες των διοικητικών περιφερειών του βασιλείου της Πύλου και ταυτίζεται με την *a-pu*$_2$ των πινακίδων Γραμμικής Β, η οποία αναφέρεται ως σημαντικό μεταλλουργικό κέντρο. Ομοίως, τα Νιχώρια[163], η *ti-mi-to-a-ke-e*[164] των πινακίδων Γραμμικής Β, αποτέλεσαν, εξαιτίας της κομβικής τους θέσης για τον έλεγχο του νοτιοδυτικού τμήματος του μεσσηνιακού κόλπου και του περάσματος προς την Πυλία, αρχικά σύνορο και στη συνέχεια εφαλτήριο κατά την προσπάθεια διοικητικής επέκτασης του ανακτόρου προς τα ανατολικά, την κοιλάδα του Παμίσου. Ο πλούσιος θολωτός τάφος που ιδρύεται κατά την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο και εξακολουθεί να χρησιμοποιείται έως τους ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνους έχει εκληφθεί ως μαρτυρία, της νέας ηγετικής τάξης που εγκαθίσταται στην περιοχή και εκπορεύεται από το ανάκτορο του Εγκλιανού[165].

Η Κουκουνάρα, επίκεντρο μιας ευφορώτατης περιοχής, εύκολα προσβάσιμης, εξαιτίας της εγγύτητας με τον κύριο οδικό άξονα που ένωνε την Πύλο και τη δυτική ακτή της Πελοποννήσου

157 Μαρινᾶτος 1960α, πίν. 152β:2· 1963, πίν. 93β-γ. Επίσης Vermeule και Karageorghis 1982, 83:17, 210:VIII.17.
158 Davis και Bennet 1999, 106.
159 Bennet 1995, 587.
160 Davis και Bennet 1999, 106.
161 Zangger κ.ά. 1997, 619-620. Davis κ.ά. 1999, 181.
162 Davis κ.ά. 1997, 421.
163 Γενικά για τις ανασκαφές στα Νιχώρια βλ. McDonald και Hope Simpson 1961, 248. McDonald 1970, 1972α, 1972β. McDonald και Rapp 1972, 280, A:100. McDonald και Howell 1973, 1973-74. Wilkie και Karagiorga-Stathakopoulou 1973. McDonald κ.ά. 1975. Hope Simpson και Dickinson 1979, 152-153. καθώς και τους τόμους *Nichoria* I, II, III (Rapp και Aschenbrenner 1978. McDonald κ.ά. 1983. McDonald και Wilkie 1992).
164 Shelmerdine 1981. Bennet 1998, 22.
165 Bennet 1995, 599.

με την περιοχή των Φαρών και το Λεύκτρο στα ανατολικά[166], ενδεχομένως μετατρέπεται, κατά τους ύστερους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους, σε μια από τις εννέα διοικητικές επαρχίες[167], της «εντεύθεν περιοχής»[168], ακολουθώντας τη μοίρα των Νιχωρίων και της Ίκλαινας. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, η διαφαινόμενη διάρκεια χρήσης των τάφων γύρω από το Καταρραχάκι έως τους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους να αντικατοπτρίζει αυτές τις πολιτικές ανακατατάξεις. Αντίθετα, ο θολωτός τάφος στον Γουβαλάρη 1, ο οποίος συνεχίζει να χρησιμοποιείται έως τους ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνους, ίσως σηματοδοτεί την αύξηση της ισχύος του ανακτόρου του Εγκλιανού, όπως έχει υποστηριχτεί για τον θολωτό τάφο των Νιχωρίων[169]. Αντίστοιχα, η έναρξη χρήσης του αποθέτη στην ακρόπολη Καταρραχάκι, κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο, δεν αποκλείεται να συνδέεται με την επέκταση του οικισμού, όπως συνέβη στα Νιχώρια, όπου η εγκατάσταση κάλυψε όλη την έκταση του υψώματος, κατά τους ΥΕ ΙΙΙΑ-Β χρόνους.

Τα αγγεία του αποθέτη στο Καταρραχάκι παρουσιάζουν ποικιλία τύπων, είναι καλής κατασκευής και περιλαμβάνουν, ως επί το πλείστον, σκεύη προετοιμασίας, αποθήκευσης και κατανάλωσης φαγητού και ποτού. Οι διακοσμητικές και τυπολογικές ομοιότητες που επισημαίνονται με την κεραμική των Νιχωρίων και του Εγκλιανού, κατά τους ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνους, υποδεικνύουν ότι το τοπικό εργαστήριο διέθετε κεραμείς που εργάζονταν γνωρίζοντας τις τάσεις που επικρατούσαν στην ευρύτερη περιοχή, οι οποίες δεν αποκλείεται ακόμη και να εκπορεύονταν από τους τεχνίτες του Εγκλιανού. Είναι αξιοσημείωτο ότι, αν και απαντούν σχήματα τυπικά των ΥΕ ΙΙΙΒ1 χρόνων, όπως οι κύλικες FS 258A και FS 258B, είναι ολιγάριθμα τα σχήματα που προσδιορίζουν την ΥΕ ΙΙΙΒ2, όπως οι σκύφοι FS 284 τύπου Β, ή απουσιάζουν, όπως οι σκύφοι με ρόδακα και εστιγμένο χείλος[170]. Η εικόνα δεν διαφοροποιείται από την αντίστοιχη του οικισμού των Νιχωρίων[171], ενώ δεν είναι δυνατό οι τεχνοτροπίες της αργολικής ΙΙΙΒ φάσης να έχουν απαραιτήτως εφαρμογή και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού κόσμου[172].

Terminus post quem για τη χρήση του αποθέτη αποτελεί η παρουσία ολόβαφων σκύφων ομάδας Α FS 284 με έξω νεύον χείλος και κωδωνόσχημο σώμα, σκύφων FS 284 με κυματοειδή ταινία εξωτερικά και ολόβαφη εσωτερική επιφάνεια και κυπέλλων FS 215 με ταινιωτή διακόσμηση εξωτερικά και ολόβαφη εσωτερική επιφάνεια, που βρίσκουν στενά τυπολογικά παράλληλα στις τελικές φάσεις των Νιχωρίων και του ανακτόρου του Εγκλιανού. Η συνύπαρξη τυπολογικών χαρακτηριστικών της ΥΕ ΙΙΙΒ2 και της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ αποτέλεσε χαρακτηριστικό της μεταβατικής περιόδου ΥΕ ΙΙΙΒ2/πρώιμης ΙΙΙΓ, της κεραμικής φάσης, που προσδιορίστηκε από τη Mountjoy ότι αποτελεί τον ορίζοντα της καταστροφής του ανακτόρου του Εγκλιανού. Στον ίδιο κεραμικό ορίζοντα τοποθετείται από τη Mountjoy και η ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδος των Νιχωρίων[173]. Αρκετοί μελετητές διαφωνούν, ωστόσο, με την αναγνώριση μιας ξεχωριστής μεταβατικής περιόδου μεταξύ του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΒ2 και της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, υποστηρίζοντας ότι

166 Bennet 1998, 20.

167 Cosmopoulos 2006, 223. Βλ. και πίν. 5 για τις προτεινόμενες ταυτίσεις θέσεων και τοπωνυμίων που απαντούν στις πινακίδες Γραμμικής Β, καθώς και σελ. 212 για το ιεραρχικό μοντέλο της εντεύθεν περιοχής που αποτυπώνεται στις πινακίδες. Για την πιθανή ταύτιση της Κουκουνάρας με το τοπωνύμιο *rou-so* των πινακίδων βλ. Chadwick 1973.

168 Bennet 1995, 592. Για λόγους ορθότερης οικονομικής και φορολογικής διαχείρισης, η επικράτεια του ανακτόρου διαιρέθηκε διοικητικά, σύμφωνα με τις πινακίδες του αρχείου, σε δύο περιοχές, την «εντεύθεν», *de-we-ro-a3-ko-ra-i-ja* και την «εκείθεν» *pe-ra-a3-ko-ra-i-ja*, με όριο την οροσειρά του Αιγάλεω από το όρος Ψυχρό έως το ακρωτήριο Ακρίτας. Με πυρήνα την *pu-ro*, τοπωνύμιο που ταυτίζεται με την ομηρική Πύλο, οι οικισμοί της μυκηναϊκής Μεσσηνίας κατατάσσονται ιεραρχικά, ενδεχομένως με βάση την κλίμακα παραγωγικότητας και την απόδοση των δραστηριοτήτων τους.

169 De Fidio 2001, 19. Bennet 1999, 35.

170 Τα σκεύη αυτά πιθανότατα συνδέονται με την τέλεση δραστηριοτήτων, βλ. σχετικά Vitale 2012, 1151.

171 McDonald και Wilkie 1992, 512.

172 French και Stockhammer 2009, 176.

173 Mountjoy 1997, 124.

ουσιαστικά πρόκειται για δύο διακριτές και διαδοχικές φάσεις, την τελική ΥΕ IIIB2 που αντιστοιχεί με την καταστροφή του ανακτόρου στο τέλος της ΥΕ IIIB2 και την πρώιμη ΥΕ IIIΓ με την οποία και θα έπρεπε να αντικατασταθεί η μεταβατική φάση της Mountjoy[174]. Οι French και Stockhammer[175] επισημαίνουν ότι οι παρατηρήσεις της Mountjoy βασίζονται κυρίως σε τυπολογικά χαρακτηριστικά, χωρίς να συνυπολογίζεται η στρωματογραφική ακολουθία, η οποία δεν επιτρέπει την αναγνώριση της μεταβατικής φάσης ούτε στις Μυκήνες ούτε στην Τίρυνθα. Σε κάθε περίπτωση, η διάρκεια χρήσης και τα τυπολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά της κεραμικής του αποθέτη υποδεικνύουν ότι η πορεία που ακολουθεί το Καταρραχάκι φαίνεται να είναι κοινή με αυτή του ανακτόρου του Εγκλιανού και των Νιχωρίων. Μετά την ολοκληρωτική καταστροφή του ανακτόρου στις αρχές του 12ου αιώνα π.Χ.[176], η εγκατάσταση στην Κουκουνάρα δεν φαίνεται να ανασυγκροτείται και εγκαταλείπεται από τον πληθυσμό της, όπως υποδεικνύει η απουσία κεραμικής, που χρονολογείται μετά την ΥΕ IIIΓ πρώιμη, στο υλικό του αποθέτη και στους τάφους[177].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2014. *Ιωλκός. Η εϋκτίμενη πόλη του Ομήρου. Ένα αστικό κέντρο στο μυχό του Παγασητικού Κόλπου*. *Το διοικητικό κέντρο, οι οικίες και το νεκροταφείο*. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών.

Αναστασίου-Αλεξοπούλου, Κ. 1989. «Η συστάδα τάφων του Γυμνασίου και η Μυκηναϊκή Σαλαμίνα.» Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Anderson-Immerwahr, S. 1971. *The Athenian Agora*. Vol. XIII, *The Neolithic and Bronze Ages.* Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Åström, P., K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, και P. Fischer. 1992. «Excavations in Midea 1989-90.» *OpAth* 19:11-22.

Bennet, J. 1995. «Space through Time: Diachronic Perspectives on the Spatial Organization of the Pylian State.» Στο *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*. *Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne Internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, επιμ. R. Laffineur και W.D. Niemeier, 587-602. *Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.

_____. 1998. «*Re-u-ko-to-ro za-we-te* Leuktron as a Secondary Capital in the Pylos Kingdom?» Στο *A-NA-QO-TA: Studies presented to J.T. Killen*, επιμ. J. Bennet και J. Driessen, 11-30. *Minos* 33-34. Salamanca: Universidad de Salamanca.

_____. 1999. «Pylos: The Expansion of a Mycenaean Center.» Στο *Rethinking Mycenaean Palaces: New Interpretations of an Old Idea*, επιμ. M.L. Galaty και W. A. Parkinson, 29-39. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.

Benzi, M. 1975. *Ceramica micenea in Attica.* Milano: Istituto editoriale Cisalpino – La goliardica.

_____. 1992. *Rodi e la civiltà micenea*. Roma: Gruppo Editoriale Internazionale.

Βλαχόπουλος, Α. 1995. «Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο.» Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

_____. 2012α. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο. Τόμος ΙΙ. Η Νάξος και ο Μυκηναϊκός Κόσμος της Μετανακτορικής περιόδου*. Σειρά Δημοσιευμάτων

174 Vitale 2006.

175 French και Stockhammer 2009, 213.

176 Η χρονολόγηση της καταστροφής του ανακτόρου στα τέλη της ΥΕ IIIB2 αμφισβητήθηκε από μελετητές, αλλά επιβεβαιώθηκε από την P. Mountjoy που την τοποθέτησε στη λεγόμενη μεταβατική ΥΕ IIIB2/πρώιμη IIIΓ κεραμική φάση, βλ. σχετικά Βλαχόπουλος 2012α, 321 σημ. 115 για σχετική βιβλιογραφία.

177 Hope Simpson και Dickinson 1979, 127, για την υπόθεση ότι κατά την ΥΕ IIIΓ περίοδο μέρος του πληθυσμού της Πύλου μετανάστευσε προς τις παράκτιες περιοχές νότια της Πύλου. Βλ. επίσης το άρθρο του Α. Βλαχόπουλου στον παρόντα τόμο, για την πλησιόχωρη του ανακτόρου του Εγκλιανού, περιοχή των Βολιμιδίων και την πιθανότητα οι ισχνές ενδείξεις για μετανακτορικούς οικισμούς να οφείλονται σε ανασκαφική συγκυρία.

περιοδικού *Αρχαιογνωσία* 10. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.
_____, επιμ. 2012β. *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*. Αθήνα: Μέλισσα.
Blegen, C.W. 1921. *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*. Boston – New York: American School of Classical Studies at Athens.
Blegen, C.W., και M. Rawson. 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia.* Vol. I, *The Buildings and their Contents*. Princeton: Princeton University Press.
Blegen, C.W., M. Rawson, W. Lord Taylour, και W.P. Donovan. 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. III, *Acropolis and lower town: tholoi, grave circle, and chamber tombs; discoveries outside the citadel*. Princeton: Princeton University Press.
Bosanquet, R.C., και R.M. Dawkins. 1923. *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations 1902-1906*. British School at Athens Supplementary Papers. London: MacMillan.
Broneer, A.O. 1939. «A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis.» *Hesperia* 8:317-433.
Chadwick, J. 1973. «The Geography of the Further Province of Pylos.» *AJA* 77.3:276-278.
Coldstream, J.N., και G.L. Huxley. 1972. *Kythera: Excavations and Studies*. London: Faber and Faber.
Cosmopoulos, M.B. 2006. «The Political Landscape of Mycenaean States: *A-pu*$_2$ and the Hither Province of Pylos.» *AJA* 110 (2):205-228.
_____. 2018. *Iklaina: the monumental buildings.* The Archaeological Society at Athens Library 316. Athens: The Archaeological Society at Athens.
Daux, G. 1960. «Chronique des Fouilles.» *BCH* 84.2:617-874.
Davis, J.L., και J. Bennet. 1999. «Making Mycenaeans: Warfare, Territorial Expansion, and Representations of the Other in the Pylian Kingdom.» Στο *Polemos. Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*, επιμ. R. Laffineur, 105-118. *Aegaeum* 19. Liège: Université de Liège.
Davis, J.L., S.E. Alcock, J. Bennet, Y.G. Lolos, και C.W. Shelmerdine. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project. Part 1: Overview and the Archaeological Survey.» *Hesperia* 66:391-494.
Davis, J.L., J.Bennet, και C.W. Shelmerdine. 1999. «The Pylos Regional Archaeological Project: The Prehistoric Investigations.» Στο *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*, επιμ. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, και W-D. Niemeier, 177-184. *Aegaeum* 20. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
De Fidio, P. 2001. «Centralization and its Limits in the Mycenaean Palatial System.» Στο *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States: Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*, επιμ. S. Voutsaki και J. Killen, 15-24. Cambridge: Cambridge Philological Society.
Δημακοπούλου, Κ. 1968. «Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα Ἁγ. Ἰωάννου Μονεμβασίας.» *ΑΔ* 23Α:145-194.
_____. 1974. «Μυκηναϊκὸν ἀνακτορικὸν ἐργαστήριον εἰς Θήβας.» *ΑΑΑ* 7 (2):162-173.
Ευστρατίου, Κ., και Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα. 2010-11. «Το μυκηναϊκό νεκροταφείο στους Λαζάρηδες Αίγινας.» *ΑΔ* 65-66Α:1-162.
French, E. 1964. «Late Helladic IIIA1 Pottery from Mycenae.» *BSA* 59:241-281.
_____. 1965. «Late Helladic IIIA2 Pottery from Mycenae.» *BSA* 60:159-202.
_____. 1966. «A Group of Late Helladic IIIB1 Pottery from Mycenae.» *BSA* 61:216-238.
_____. 1967. «Pottery from Late Helladic IIIB1 Destruction contexts at Mycenae.» *BSA* 62:149-193.
French, E., και P. Stockhammer. 2009. «Mycenae and Tiryns. The Pottery of the Second half of the thirteenth century BC. Contents and Definitions.» *BSA* 104:174-232.
Furumark, A. 1972. *Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*. *SkrAth* 20. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
Galaty, M.L. 1999. *Nestor's wine cups: investigating ceramic manufacture and exchange in a late Bronze Age "Mycenaean" state. BAR-IS* 766. Oxford: British Archaeological Reports.
Haskell, H. 1981. «Coarse Ware Stirrup Jars at Mycenae.» *BSA* 76:225-238.
Hiller, S. 1975. *Alt-Ägina*. Band IV.1, *Mykenische Keramik*. Mainz: P. von Zabern.
Hope Simpson, R. 1981. *Mycenaean Greece*. Park Ridge, N.J.: Noyes Press.
Hope Simpson, R., και O.T.P.K. Dickinson. 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age I, The Mainland and the Islands*. *SIMA* 52. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
Ἰακωβίδης, Σ. 1969-70. *Περατή. Τὸ νεκροταφεῖον*. Τόμ. Α-Γ. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
Κορρές, Γ.Σ. 1973-74. «Κουκουνάρα Πυλίας.» *ΑΔ* 29 Β2:316-318.
_____. 1974. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:139-162.
_____. 1975α. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:428-514.
_____. 1975β. «Ἀρχαιότητες καί μνημεῖα Μεσσηνίας. Ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι.» *ΑΔ* 30 Β1:86-96.
_____. 1976. «Τύμβοι, Θόλοι καὶ Ταφικοὶ Κύκλοι τῆς Μεσσηνίας.» Στο *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου*

Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τόμ. Β', 337-369. *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 6 (2). Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

_____. 1980. «Τὸ εὐμέγεθες κύπελλον "Κεφτὶ" τῆς Κουκουνάρας.» Στο *Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, 580-606. Ἀθήνα: Σωματεῖο τῶν φίλων τοῦ Νικολάου Κοντολέοντος.

_____. 1986. «Ἐργασίαι ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:83-85.

_____. 1991. «Ἀδημοσίευτοι σφραγῖδες ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν.» *ΑΕ*:113-135.

_____. 2012. «Μεσσηνία. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα - Προϊστορικοί χρόνοι.» Στο Βλαχόπουλος 2012β, 426-439.

Korres, G.S. 1984. «The Relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic and Early Late Helladic Period.» Στο T*he Minoan Thalassocracy, Myth and Reality*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 141-152. Stockholm: Paul Åströms Förlag.

Κοσμόπουλος, Μ. 2012. «Ἰκλαινα Πυλίας.» Στο Βλαχόπουλος 2012β, 472-473.

Κουντούρη, Ε. 2002. «Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΑ κεραμική από το νεκροταφείο Βολιμιδίων Χώρας και η σύγχρονη κεραμική παραγωγή της Μεσσηνίας.» Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Διαθέσιμο στο: http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/19656#page/276/mode/2up. Τελευταία επίσκεψη 22 Νοεμβρίου 2020.

Kountouri, E. 2018. «Messenien – am Übergang vom Ionischen zum Kretischen Meer.» Στο *Mykene. Die sagenhafte Welt des Agamemnon*, επιμ. B. Steinman, 112-115. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft – Karlsruhe: Badisches Landesmuseum – Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Κουρουνιώτης, Κ. 1914. «Πύλου Μεσσηνιακῆς Θολωτὸς Τάφος.» *ΑΕ*:99-117.

Lolos, J. 1987. *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Μαρινᾶτος, Σ. 1958. «Ἀνασκαφὴ Πύλου.» *ΠΑΕ*:184-193.

_____. 1959. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:174-179.

_____. 1960α. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:195-209.

_____. 1960β. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου (1952-1960).» *ΑΔ* 16 Β1:112-119.

_____. 1963. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:114-121.

_____. 1964. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:78-95.

_____. 2014. *Ἀνασκαφαὶ Μεσσηνίας, 1952-1966*. Ἔκδοσις – Σχέδια Σπ. Ἰακωβίδη. Βιβλιοθήκη τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 292. Ἀθῆναι: Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

McDonald, W.A. 1970. «Nichoria – Rizomilo.» *ΑΔ* 25 Β1:183-186.

_____. 1972α. «Excavations at Nichoria in Messenia: 1969-1971.» *Hesperia* 41:218-273.

_____. 1972β. «Nichoria.» *ΑΔ* 27 Β1:266-267.

McDonald, W.A., και R. Hope Simpson. 1961. «Prehistoric Habitation in Southeastern Peloponnese.» *AJA* 65 (3):221-260.

McDonald, W.A., και R.J. Howell. 1973. «Nichoria.» *ΑΔ* 28 Β1:181-193.

_____. 1973-74. «Nichoria.» *ΑΔ* 29 Β2:321-337.

McDonald, W.A., και G.R. Rapp, επιμ. 1972. *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

McDonald, W.A., και N.C. Wilkie, επιμ. 1992. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*. Vol. II, *The Bronze Age Occupation.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

McDonald, W.A., W.D.E. Coulson, και D.E. Rosser, επιμ. 1983. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece.* Vol. III, *Dark Age and Byzantine Occupation.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

McDonald, W.A., C.T. Shay, N. Wilkie, R. Hope Simpson, W.D.E. Coulson, W.P. Donovan, H. Blitzer, J. Rosser, W.P. Donovan, S. Aschenbrenner, R.J. Howell, O.T.P.K. Dickinson, H. Hughes-Brock, W.D. Wade, D.L. Wolberg, F.V. Grady, R.E. Sloan, J. Shay, G. Rapp Jr., και S.R.B. Cooke. 1975. «Excavations at Nichoria in Messenia: 1972-1973.» *Hesperia* 44:69-141.

Morricone, L. 1965-66. «Eleona e Langada: Sepelcreti della tarda del Bronzo a Coo.» *ASAtene* 27-28:5-313.

Mountjoy, P.A. 1976. «LH IIIB1 pottery dating the construction of the South House at Mycenae.» *BSA* 71:77-111.

_____. 1983. *Orchomenos* V. *Mycenaean Pottery from Orchomenos, Eutresis and other Boeotian sites. Abh-Münch* 89. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften.

_____. 1986. *Mycenaean Decorated Pottery*. *SIMA* 73. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

_____. 1995. «Mycenaean Pottery from South Rhodes: A Regional Style.» *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 1:21-35.

_____. 1997. «The Destruction of the Palace at Pylos Reconsidered.» *BSA* 92:109-137.

_____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery.* Rahden/Westf.: M. Leidorf.
Μυλωνᾶς, Γ. 1932. *Προϊστορικὴ Ἐλευσίς*. Ἀθῆναι.
Papadopoulos, A. 1979. *Mycenaean Achaea*. *SIMA* 55 (1-2). Göteborg: Paul Åströms Förlag.
Pelon, O. 1976. *Tholoi, tumuli et circles funéraires*. *Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Egée de l'âge du Bronze IIIe et IIe millénaires av. J.-C.* Paris: de Boccard.
Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1988α. «Το μυκηναϊκό νεκροταφείο Αλυκής Βούλας.» Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
_____. 1988β. «Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βάρκιζας/Βάρη.» *ΑΔ* 43Α:1-108.
Popham, M. 1991. «Pylos: Reflections on its Destruction and on its Iron-Age Reoccupation.» *OJA* 3:315-324.
Rapp, G., και S.E. Aschenbrenner. 1978. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*. Vol. I, *Site, Environs and Techniques.* Minneapolis: University of Minnesota Press.
Rutter, J.B. 1974. «The Late Helladic IIIB at Korakou and Gonia in the Corinthia.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Pennsylvania.
Säflund, G. 1965. *Excavations at Berbati, 1936-1937*. Stockholm Studies in Classical Archaeology 4. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
_____. 1980. «Sacrificial Banquets in the Palace of Nestor.» *OpAth* 13:237-246.
Shelmerdine, C.W. 1981. «Nichoria in Context: A Major Town in the Pylos Kingdom.» *AJA* 85 (3):319-325.
Stubbings, F.H. 1947. «The Mycenaean Pottery of Attica.» *BSA* 42:1-75.
Symeonoglou, S. 1973. *Kadmeia I*: *Mycenaean finds from Thebes, Greece. Excavations at 14 Oedipus St*. *SIMA* 35. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
Tournavitou, I. 1992. «Practical use and social function: a neglected aspect of Mycenaean pottery.» *BSA* 87:181-210.
Van Alfen, P. 1996-97. «The Linear Inscribed Stirrup Jars as Links in an Administrative Chain.» *Minos*:251-274.
Vermeule, E., και V. Karageorghis. 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Vitale, S. 2006. «The LHIIIB-IIIC transition on the Mycenaean mainland.» *Hesperia* 75:177-204.
_____. 2012. «Local Traditions and mycenaeanization in Central Greece. A preliminary report on the Late Helladic IIA to the Late Helladic IIIC pottery from Mitrou, East Lokris.» Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3*, επιμ. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, 1147-1158. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
Wardle, K.A. 1969. «A group of LH IIIB1 pottery from within the citadel at Mycenae.» *BSA* 64:261-298.
Wilkie, N.C., και T. Karagiorga-Stathakopoulou. 1973. «A tholos tomb on the Northwest slope of the Nichoria acropolis.» *ΑΔ* 28 Β1:193-196.
Wright, J. 1995α. «Empty Cups and Empty Jugs: The Social Role of Wine in Minoan and Mycenaean Societies.» Στο *The Origins and Ancient History of Wine: Food and Nutrition in History and Anthropology*, επιμ. P. McGovern, S. Fleming, και S. Katz, 257-309. New York: Routledge.
_____. 1995β. «From Chief to King in the Mycenaean Society.» Στο *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*, επιμ. P. Rehak, 63-80. *Aegaeum* 11. Liège: Université de Liège.
Χασιακού, Α. 2003. «Μεσοελλαδική κεραμική από την Μεσσηνία (Ν.Δ. Μεσσηνία).» Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Διαθέσιμο στο: https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/19654#page/1/mode/2up. Τελευταία επίσκεψη 22 Νοεμβρίου 2020.
Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γ. 1995. «Διόδια.» *ΑΔ* 50Β:180-182.
Χωρέμης, Α. 1973. «Μυκηναϊκοὶ καὶ πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι εἰς Καρποφόραν Μεσσηνίας.» *AE*:25-74.
Zangger, E., M.E. Timpson, S.B. Yazvenko, F. Kuhnke, και J. Knauss. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project, Part I: Landscape evolution and site preservation in the Pylos region.» *Hesperia* 66:549-641.

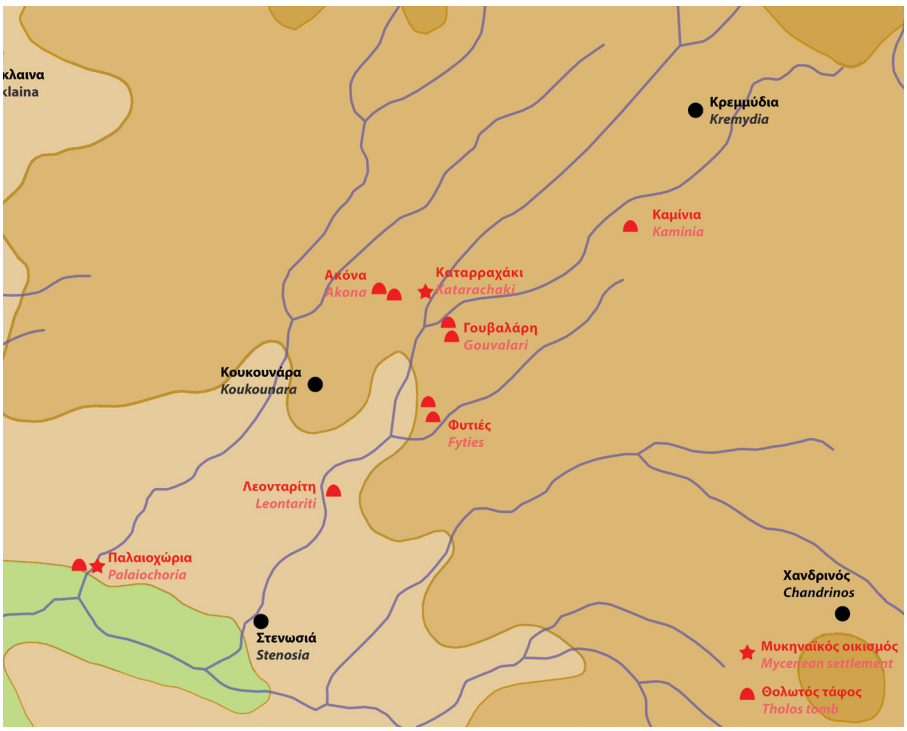

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής Κουκουνάρας με την ακρόπολη Καταρραχάκι και τους τάφους γύρω από αυτή. Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

Εικ. 2. Ο θολωτός τάφος Γουβαλάρη 2. Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

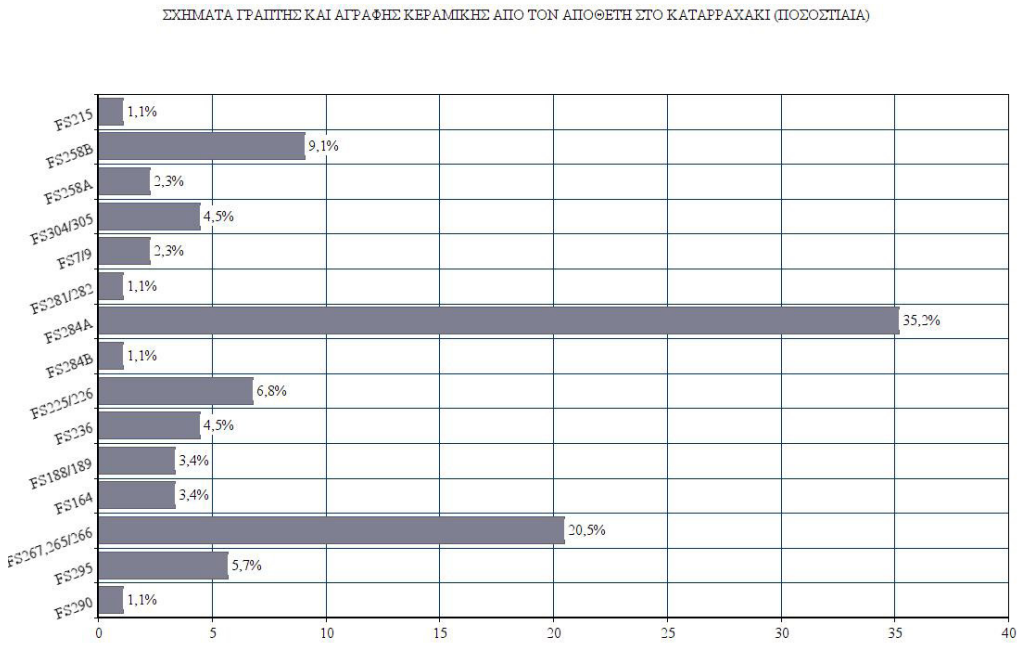

Εικ. 3. Σχήματα γραπτής και άγραφης κεραμικής από τον αποθέτη (ποσοστιαία).

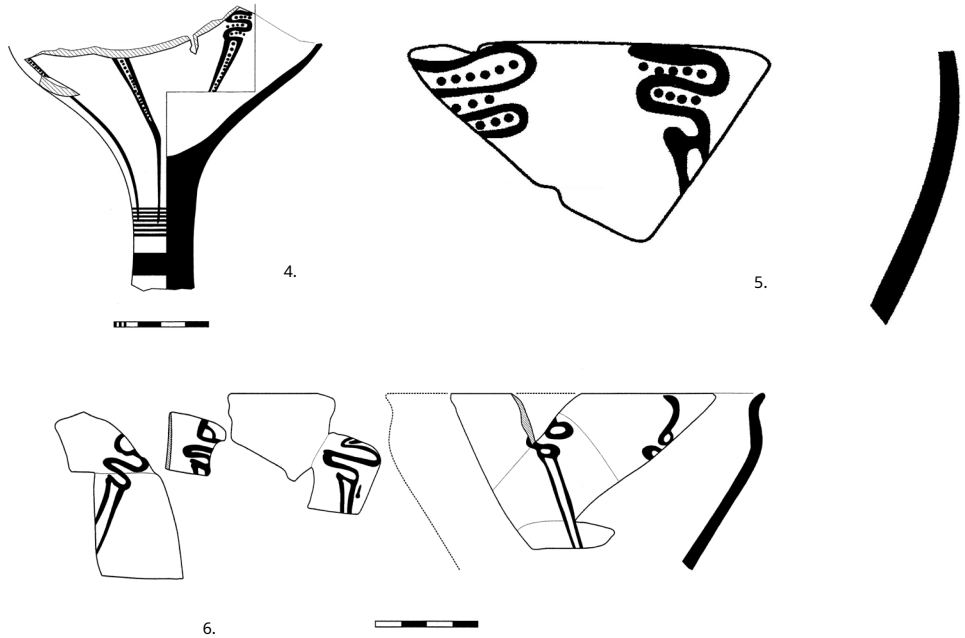

Εικ. 4, 5, 6. Παραδείγματα κύλικας FS 258B από τον αποθέτη. Σχέδια: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

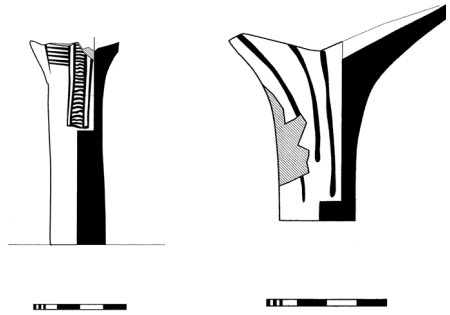

7. 8.

Εικ. 7, 8. Παραδείγματα κύλικας FS 258A από τον αποθέτη. Σχέδια: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

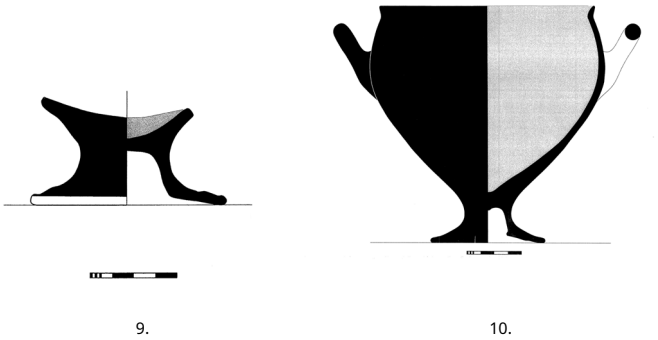

9. 10.

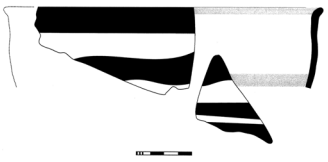

11.

Εικ. 9, 10, 11. Παραδείγματα υψιπύθμενου σκύφου FS 304/305 από τον αποθέτη. Σχέδια: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

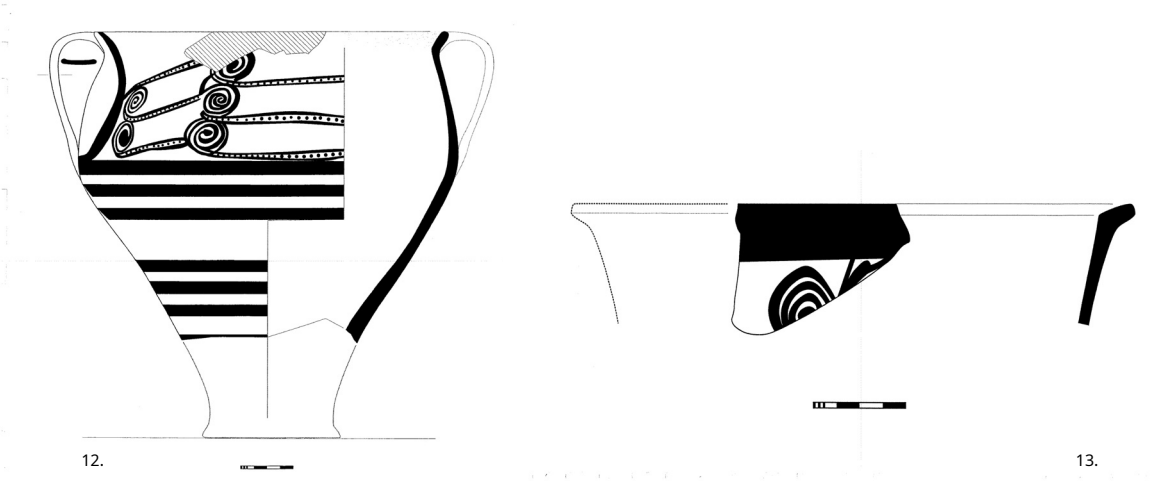

12. 13.

Εικ. 12, 13. Παραδείγματα κρατήρα FS 7, 9 από τον αποθέτη.

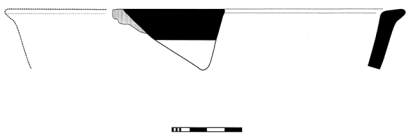

Εικ. 14. Παράδειγμα σκυφοειδούς κρατήρα FS 281, 282 από τον αποθέτη. Σχέδιο: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

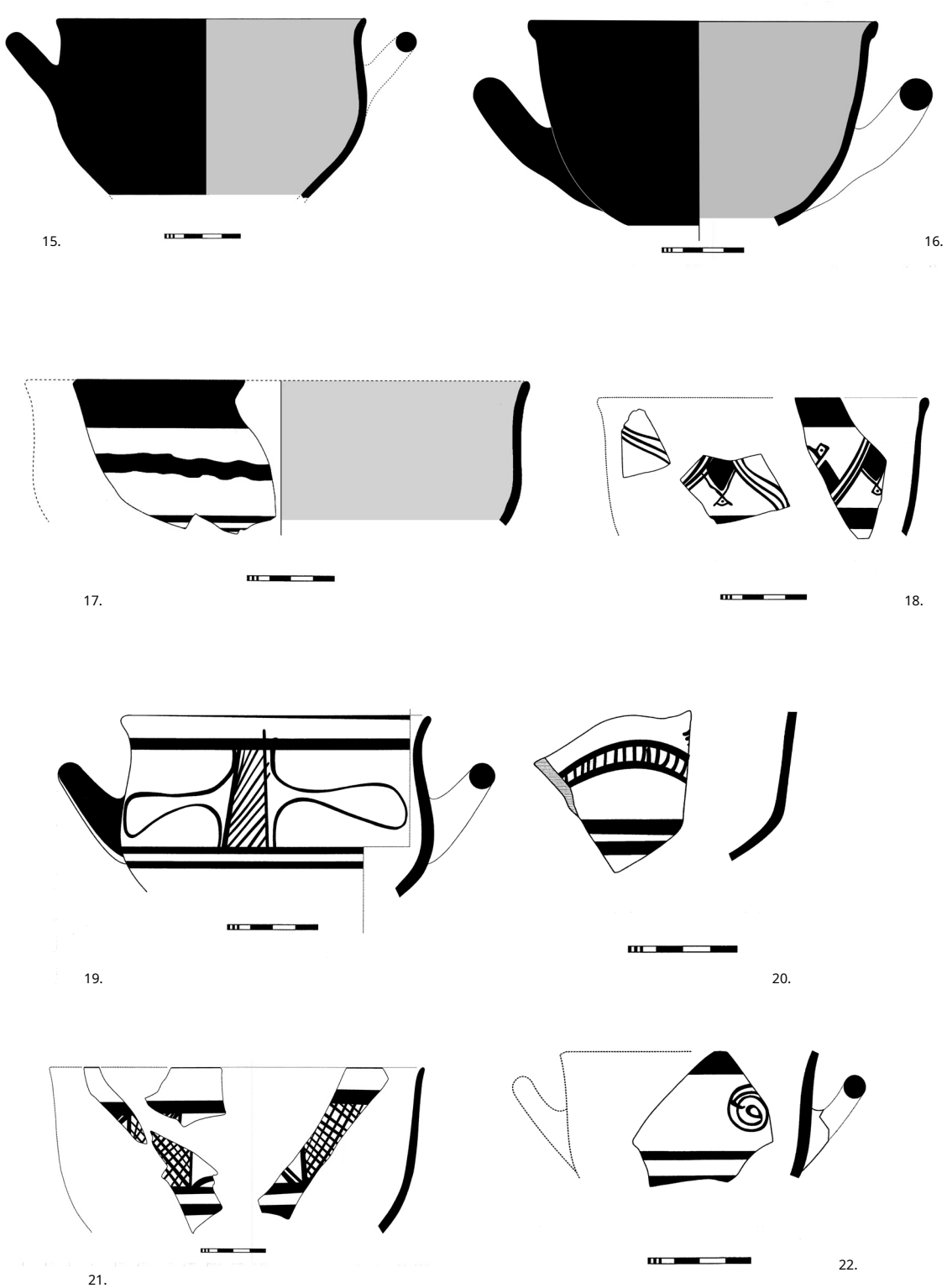

Εικ. 15-22. Παραδείγματα σκύφου FS 284 Α από τον αποθέτη. Σχέδια: Κώστας Μπαϊρακτάρης, Νίκος Σεπετζόγλου.

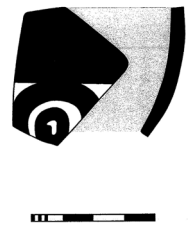

23.

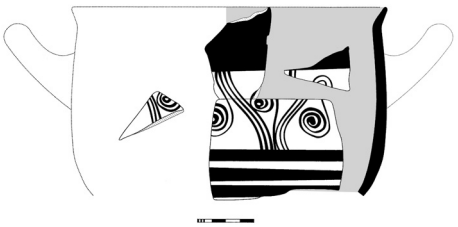

24.

Εικ. 23, 24. Παραδείγματα σκύφου FS 284 Β από τον αποθέτη. Σχέδια: Κώστας Μπαϊρακτάρης, Νίκος Σεπετζόγλου.

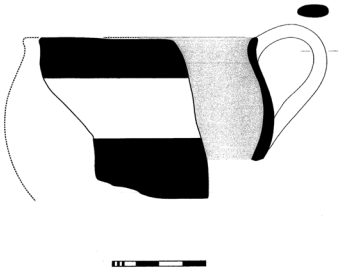

Εικ. 25. Παράδειγμα κύαθου FS 215 από τον αποθέτη.

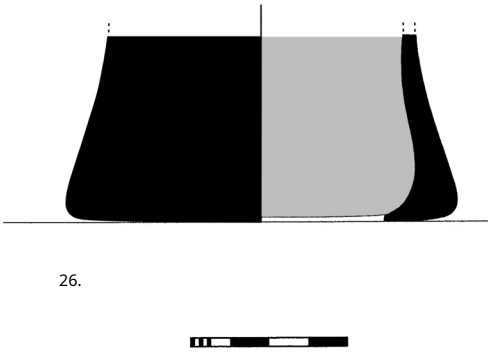

26.

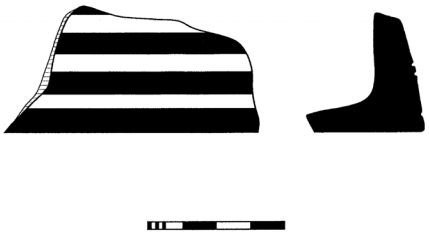

27.

Εικ. 26, 27. Παραδείγματα πηνιόσχημου κυπέλλου FS 225/226. Σχέδια: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

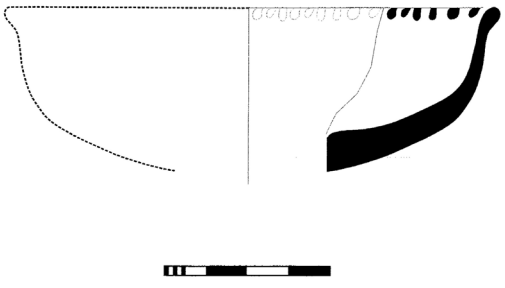

Εικ. 28. Παράδειγμα αρύταινας FS 236. Σχέδιο: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

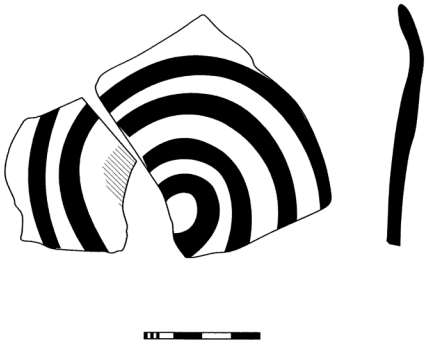

Εικ. 29. Παράδειγμα από φλασκί 188/189.
Σχέδιο: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

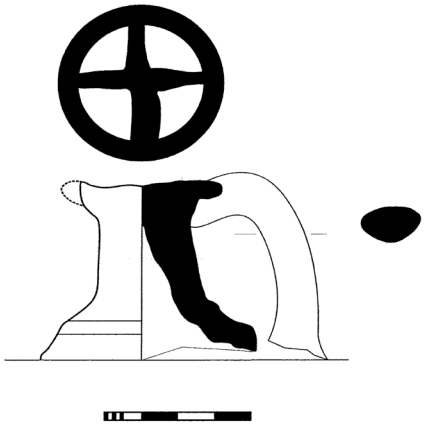

Εικ. 30. Παράδειγμα από ψευδόστομο αμφορέα FS 164.
Σχέδιο: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

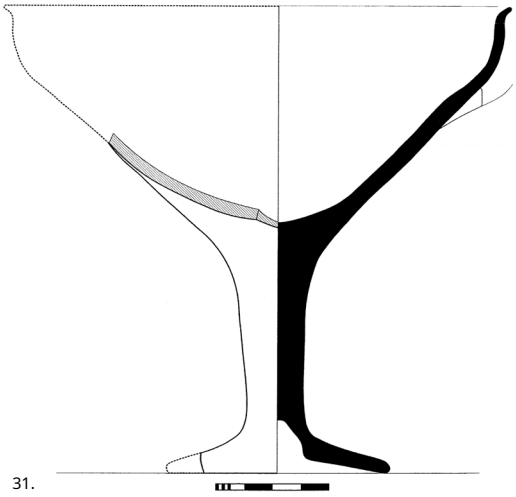

31.

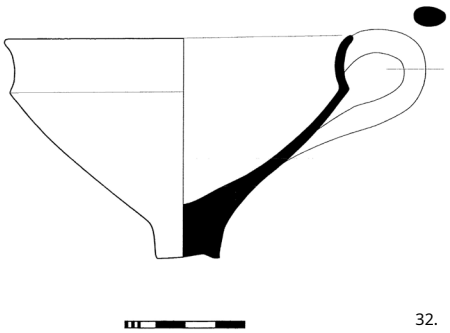

32.

Εικ. 31, 32. Παραδείγματα από κύλικες FS 267, 265, 266. Σχέδιο: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

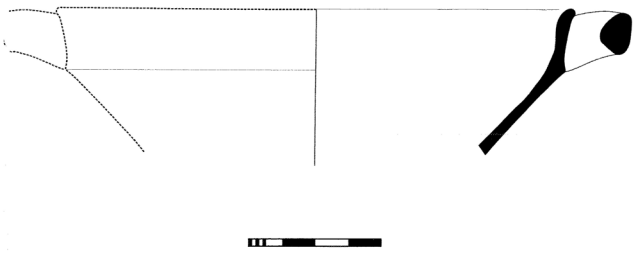

33.

34

Εικ. 33, 34. Παραδείγματα από λεκάνη FS 295. Σχέδια: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

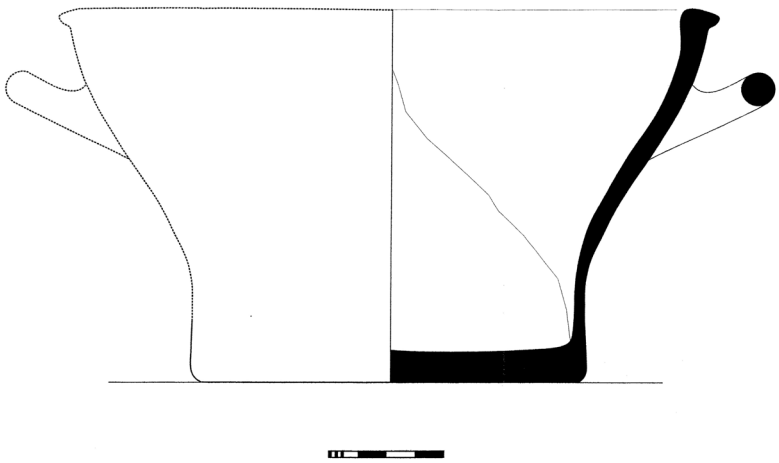

Εικ. 35. Παράδειγμα από κάλαθο FS 290. Σχέδια: Κώστας Μπαϊρακτάρης.

The demise of the palatial system in the mainland and residential mobility in the Aegean

A refugee Mycenaean elite on LH IIIC Naxos?

Argyro Nafplioti

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΧΩΡΑ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ. ΜΥΚΗΝΑΙΟΙ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΕΣ ΒΡΙΣΚΟΥΝ ΚΑΤΑΦΥΓΙΟ ΣΤΗΝ ΥΕ ΙΙΙΓ ΝΑΞΟ;

Σε αντίθεση με την ποικιλία των ερμηνειών αναφορικά με την αιτιολογία των καταστροφών και της κατάρρευσης του ανακτορικού συστήματος στην ηπειρωτική χώρα στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ, επικρατεί ομοφωνία στην ακαδημαϊκή κοινότητα όσον αφορά στον αντίκτυπο που είχαν τα παραπάνω στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο: τις παρατηρούμενες γενικευμένες κοινωνικές και οικονομικό-πολιτικές αλλαγές, τις εντεινόμενες και περισσότερο ελεύθερες επαφές και διακίνηση αγαθών, ιδεών και πρακτικών, καθώς και την αύξηση της πληθυσμιακής κινητικότητας στο χώρο του Αιγαίου, αλλά και ευρύτερα στην Ανατολική Μεσόγειο κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.
Σε αυτό το πλαίσιο οι ΥΕ ΙΙΙΓ τάφοι στα νεκροταφεία των Απλωμάτων και του Καμινιού στη Χώρα της Νάξου, οι οποίοι διακρίνονται για τον πλούτο τους και την πληθώρα των συμβόλων ανώτερης κοινωνικής υπόστασης, έχουν τύχει αντικρουόμενων ερμηνειών. Συγκεκριμένα, έχουν συσχετισθεί με Μυκηναίους ανώτερης κοινωνικής υπόστασης, οι οποίοι πιθανόν εγκατέλειψαν τα πληγέντα στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ ανακτορικά κέντρα για να αναζητήσουν καταφύγιο σε ασφαλέστερες θέσεις. Πιο πρόσφατες ερμηνείες, ωστόσο, βασιζόμενες κυρίως στον καίριο ρόλο της Νάξου στις επικοινωνίες και στις γενικότερες εξελίξεις στο Αιγαίο από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, κάνουν λόγο για αυτόχθονες αριστοκράτες, οι οποίοι ευνοήθηκαν από την ανακατανομή της εξουσίας μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος στην ηπειρωτική χώρα και διατήρησαν δεσμούς, επαφές και σχέσεις με κοινότητες εκτεινόμενες από την ανατολική Αττική έως την Κύπρο και ακόμη πιο μακριά στην Ανατολική Μεσόγειο.
Το παρόν άρθρο διερευνά τον πιθανό αντίκτυπο στο νησί της Νάξου των ΥΕ ΙΙΙΒ καταστροφών και συνεπακόλουθων κοινωνικο-πολιτικών εξελίξεων στην ηπειρωτική χώρα, και, συγκεκριμένα, πιθανές πληθυσμιακές μετακινήσεις και την υπόθεση πιθανής εγκατάστασης επήλυδων Μυκηναίων αριστοκρατών στο νησί κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Επικεντρώνεται στην εξέταση της γεωγραφικής προέλευσης των ατόμων που τάφηκαν στους πλούσια κτερισμένους τάφους των Απλωμάτων και του Καμινιού στη Χώρα, χρησιμοποιώντας γεωχημικές αναλύσεις τελευταίας τεχνολογίας και, συγκεκριμένα, αναλύσεις της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου ($^{87}Sr/^{86}Sr$) σε σκελετικά υπολείμματα των εν λόγω ταφών. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων αυτών, σε συνδυασμό με επιπλέον ισοτοπικά δεδομένα από την ευρύτερη έρευνα της συγγραφέως σε αυτό το πεδίο, καθώς και τη γεωλογία των εξεταζόμενων περιοχών, δεν επιβεβαιώνουν την εξετασθείσα υπόθεση. Αντίθετα, πιστοποιούν ότι οι πλούσιες ταφές των Απλωμάτων και του Καμινιού ανήκουν σε άτομα που γεννήθηκαν και ανατράφηκαν στο νησί, και ως εκ τούτου είναι σύμφωνα με την παρουσία γηγενών ευπόρων στη Χώρα της Νάξου κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ.

1. INTRODUCTION[1]

In contrast to the debated etiology of the demise of the Mycenaean palatial system in Mainland Greece at the end of the LH IIIB[2], there is an overall consensus over its aftermath on the broader Aegean world, and in particular, the generalized socio-economic changes, the intensi-

1 Abbreviations uses in the text and tables: EC = Early Cycladic, LH = Late Helladic, LC = Late Cycladic, SD = standard deviation.

2 See Dickinson 2006 for a critical summary of discussions.

fied, freer contacts entailing exchange of material culture, ideas and practices[3], as well as the increased residential mobility in the Aegean context and the broader eastern Mediterranean region in the LH IIIC period[4].

In this context, the LC IIIC tombs at the Aplomata and Kamini cemeteries at the Chora of Naxos, which are unique for their opulence and the abundance of inferred markers of high, perhaps even royal, status, have received contrasting interpretations. They have been associated with high-status Mainland expatriates, who fled the collapsed palatial centres[5]. Barber[6] in particular, on the grounds of the relative chronology of these tombs and the interring of one of the burials in Tomb A at Kamini after the collapse of the roof of the tomb, argues for prevailing conditions of extreme haste and limited resources. By contrast, drawing principally from the central role of Naxos in communications and developments in the Aegean since the Early Bronze Age, more recent interpretations include (a) local elite(s) or a broad-based wealthy population group, who benefited from the realignment of power following the collapse of the palatial system in the Mainland and maintained links, contacts and interaction with communities that stretched from Eastern Attica to Cyprus, as well as further in the Eastern Mediterranean[7].

This paper draws from broader research into population bio-cultural history, residential mobility, cultural change and discontinuity in the South Aegean during the Bronze Age, conducted as part of the author's doctoral research[8]. It aims to investigate residential mobility in the context of LH IIIC Naxos and focuses on the origin/s of the people buried in the rich tombs at Aplomata and Kamini at the Chora of the island, using state of the art geochemical analyses of the skeletal remains of these people. Despite the low sample size, both cemeteries and both sexes are represented in the material analysed. The new knowledge this paper generates in relation to the geographical origins of the respective people informs the discussion over the post-palatial socio-economic developments on Naxos, an island that is uniquely placed in the centre of the then emerging "new reality".

2. ARCHAEOLOGICAL CONTEXT

As it is evident from the LH IIIC archaeological record in the central Aegean, the collapse of the Mycenaean palatial system triggered a final revival of the Aegean Bronze Age under new socio-economic conditions, freer communication, contacts and trade in the world extending from Attica, the Cyclades and the Dodecanese in the Aegean, to Cyprus and the Near East. In this period, coastal sites, for instance in Attica, on Naxos and the Dodecanese, prospered through contact and communication through the sea. The islanders, who in the preceding period most likely participated in the long-distance, essentially directional, trade conducted by the Mycenaean palaces, benefited from the freer communication and small-scale trade of the post-palatial times[9]. This period of renewed prosperity is marked by contrasting features of continuity and change, cultural interconnections and regionalism, while signs of unrest remain a recurrent feature[10].

---

3 Thomatos 2006. Vlachopoulos 2008. Knapp 2009. Earle 2012.
4 Barber 1987, 227. Mee 1988, 57. Kanta 1998. Thomatos 2006, 257. Vlachopoulos and Georgiadis 2015.
5 E.g. Κοντολέων 1958, 1959. Καρδαρᾶ 1977. Barber 1987, 227-238.
6 Barber 1987, 238.
7 E.g. Hadjianastasiou 1996. Thomatos 2006. Vlachopoulos, 1999. Βλαχόπουλος 1999, 2006. Vlachopoulos and Georgiadis 2015.
8 Nafplioti 2007.
9 Doumas 2004. Earle 2012. Vlachopoulos and Georgiadis 2015.
10 Thomatos 2006, 257-260.

In this period, Naxos in particular shows evidence for the existence of local impressive pottery workshop/s, for contacts with eastern Attica, the Argolid, Crete and mainly Rhodes, and also for floruit that is most likely linked to post-palatial developments and the realignment of power resulting from the central role of Naxos in seamanship and communication in the broader Aegean region[11]. Based on the latter, as well as the organized layout, the impressive fortifications and the continuous occupation throughout the LH III period of the settlement of Grotta, which probably used the two impressive for their finds cemeteries at Aplomata and Kamini investigated in this paper, Thomatos[12] perspicaciously argues for the existence of a centralised authority.

In addition to numerous ceramic vases deposited in these tombs, a plethora of rich grave goods that include artifacts used for ornamentation, such as a total of 85 gold rosettes, gold leaf lions and bulls' heads, gold and silver rings, gold beads and beads from semi-precious stones, sealstones, fragments of ivory, a silver vase, as well as Naue II swords and other bronze weapons and the four gold plates depicting the image of a child from a pit burial (reported as Tomb E) at Kamini, manifest the wealth and the associated need of the community that used these cemeteries to display it, as well as their ability to consume this wealth via funerary deposition.

Background to sites

In order to shed direct light on the origin(s) of the people buried in the LC IIIC Aplomata and Kamini cemeteries, this paper presents and discusses results from $^{87}Sr/^{86}Sr$ analyses carried out on human skeletal material, as well as some limited animal material too, from these collections curated at the Archaeological Museum of Naxos. It also discusses comparable data from earlier collections on the island. This section summarizes basic excavation information on the sites that appear in this paper[13].

Aplomata: In 1958 and 1959 Professor Kondoleon excavated two LH IIIC chamber tombs at the Aplomata cemetery at the Chora of Naxos[14]. More than ten years later, in the same cemetery, Professor Lambrinoudakis excavated a third LC IIIC chamber tomb[15], while in 1986 one additional tomb was brought to light by Dr. Philaniotou at the Vasalakis building plot, about 120m. south from the former three[16]. Although the latter also belongs to the LC IIIC Aplomata cemetery, it is not richly-furnished like the others; it contained pottery only.

Moreover, at the same site (Aplomata), Kondoleon excavated in the early '70s a group of Early Cycladic tombs[17]. Despite the post-depositional disturbance, the rich finds from these graves that include a plethora of marble figurines and marble vessels, silver and lead objects, hint at a substantially larger, compared to the area revealed to date, burial ground at Aplomata during the EC II period[18].

Kamini: At approximately 500m. distance from the Aplomata cemetery (to the east), N. Zapheiropoulos excavated in 1959 and 1960 three chamber tombs, a probable fourth one, and a pit burial (reported as Tomb E) dating to the LC IIIC period[19].

---

11 Hadjianastasiou 1996. Thomatos 2006, 256. Vlachopoulos and Georgiadis 2015.
12 Thomatos 2006, 259.
13 The sites are marked on the map in fig. 1.
14 Κοντολέων 1958, 1959.
15 Λαμπρινουδάκης 1970.
16 Hadjianastasiou 1996.
17 Κοντολέων1972.
18 Κοντολέων1972. Broodbank 2000, 220.
19 Ζαφειρόπουλος 1960. Βλαχόπουλος 2006.

Both the LC IIIC Aplomata and Kamini cemeteries are associated with the neighbouring, prosperous settlement of Grotta at the Chora of Naxos, occupied continuously during the LC IIIA-C[20].

Tsikniades: The Early Cycladic cemetery of Tsikniades, west of Kato Sangri in central Naxos, was excavated by Dr. Philaniotou in 1989 and 1990. Excavation of the cemetery revealed 122 cist graves and was not completed. The cemetery had suffered extensive looting and associated destruction, probably since antiquity. The associated material culture with the burials is consistent with a long period of use of this cemetery: from EC I to EC IIIA[21].

The author applied combined metric and non-metric cranial and dental analyses, as well as $^{87}Sr/^{86}Sr$ analyses of selected samples from the above collections, as appropriate, for the purposes of her doctoral research[22]. Unfortunately, at the time the study was conducted the earlier excavated skeletal collections that were available for study were very incomplete.

3. PRINCIPLES OF $^{87}Sr/^{86}Sr$ ANALYSIS

Studies of past human population movement use $^{87}Sr/^{86}Sr$ analysis of human skeletal tissues as a proxy for local geology to determine the geographical origins of the individuals examined and distinguish between locals and non-locals at the sites investigated. Since the principles of $^{87}Sr/^{86}Sr$ analysis in research of this kind are well documented[23], and they have also been extensively discussed in earlier relevant work of the author[24], the following is only a summary.

In nature, strontium occurs in the form of four stable isotopes, ^{87}Sr (comprises c. 7.04% of total strontium), ^{88}Sr (c. 82.53%), ^{86}Sr (c. 9.87%) and ^{84}Sr (c. 0.56%). Strontium isotope ^{87}Sr is radiogenic and is the product of the radioactive decay of the rubidium isotope ^{87}Rb, which has a half-life of approximately 47 billion years. All other three strontium isotopes are non-radiogenic[25]. Therefore, in any geology the ratio of strontium isotope ^{87}Sr to ^{86}Sr depends on the relative abundance of rubidium and strontium and on the age of the rocks[26].

In essence, $^{87}Sr/^{86}Sr$ largely reflects local geology, and passes from the bedrock into the soil, the groundwater and the food chain. Thereby $^{87}Sr/^{86}Sr$ reaches the human skeletal tissues, where it substitutes for calcium in hydroxyapatite[27], largely from the food and water consumed with no fractionation related to biological processes[28]. Although other factors, such as proximity to marine environments and $^{87}Sr/^{86}Sr$ in sea spray[29], atmospheric deposition[30] and in modern contexts fertilizers too, can also impact on local $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures, the latter largely reflect bedrock geology and mineral weathering[31]. Thus$^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures in human skeletal tissues largely match the geochemical profile of the catchment area of the individuals analysed.

Because tooth enamel is a cell-free tissue that, for most of the permanent dentition, largely forms by the 7th year of one's life and does not remodel thereafter[32], $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures from

20 Hadjianastasiou 1996. Κοσμόπουλος 2004.
21 Philaniotou 2008.
22 Nafplioti 2007.
23 E.g. Price *et al.* 2002. Bentley 2006. Evans *et al.* 2009.
24 E.g. Nafplioti 2008, 2011, 2012.
25 Faure 1986.
26 Rogers and Hawkesworth 1989.
27 Faure 1986.
28 Graustein 1989. Blum *et al.* 2000.
29 Veizer 1989.
30 Miller *et al.* 1993.
31 Bentley 2006.
32 Ubelaker 1989. Hillson 2002, 148.

tooth enamel reflect early childhood diet and geographical origin. On the other hand, bone and, to a lesser extent, also dentine, undergo continuous replacement of their mineral phase in the course of life; thus bone $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures more closely reflect the dietary intake of the last 10-15 years of life, and bone $^{87}Sr/^{86}Sr$ has been used to characterize local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ at one's site of residence prior to death[33].

Further, in relation to the determination of local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures, samples from archaeological/modern animal skeletal tissues, that provide an average of the bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures of the feeding territories that the respective animals occupied in life, are widely accepted as an accurate measure of the range of local $^{87}Sr/^{86}Sr$ values in soils, plants, animals and waters in the areas investigated[34]. The sampling of dental enamel is preferred to bone and dentine, because enamel is more resistant to post-depositional chemical and physical modifications[35].

Therefore, in principle, if an individual was born and raised in the local area, the $^{87}Sr/^{86}Sr$ values measured from his/her tooth enamel should be similar to his/her bone $^{87}Sr/^{86}Sr$ and the local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures; further, they will be in overall agreement to comparable data from local geological material(s). Otherwise, if the enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$ is found to be significantly different from the local $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures, it may be concluded that the particular individual spent his/her childhood at a location geologically and isotopically different from his/her residence prior to death[36].

4. GEOLOGICAL CONTEXT

The application of $^{87}Sr/^{86}Sr$ analysis to archaeological research in population movement is based on the properties of strontium and the possibility of identifying migrants who moved between geologically and isotopically different sites/regions[37]. Therefore, establishing that the regions under investigation are geologically and isotopically different is important, because the effectiveness of $^{87}Sr/^{86}Sr$ analysis for tracking residential mobility relies on adequate inter-regional variation in bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures. The latter is linked, yet is not necessarily equal, to the $^{87}Sr/^{86}Sr$ composition of local geology, as was demonstrated above.

Geologically, as well as isotopically[38], the regions under investigation in this paper are largely separable. The island of Naxos falls within the Attic-Cycladic metamorphic belt, that crosses southern Euboea, south-eastern Attica, and mainly the Cyclades, and is dominated by metamorphic rocks. The oldest rocks are schists, gneisses and granites, some of which may be Palaeozoic, but there are also rocks of similar age to the adjacent isopic/tectonic zones[39]. The Chora of Naxos and its immediately surrounding region in particular, where the Aplomata and Kamini cemeteries are located, is underlain mainly by granites (fig. 1). There are also some patches of Oligocene-Miocene marl, and less so of Pleistocene conglomerates restricted to the Islet of Palatia and to a narrow strip at the Aplomata region[40].

By contrast, the Argolid, where refugee Mycenaean elites may have originated from, is crossed by the Pindus and the Parnassus tectonic zones, and also by the Sub-Pelagonian Zone

33 E.g. Price *et al.* 1994. Ezzo *et al.* 1997. Grupe *et al.* 1997. Ezzo and Price 2002. Tafuri *et al.* 2006. Nafplioti 2008.
34 E.g. Price *et al.* 2002. Bentley *et al.* 2004. Wright 2005. Nafplioti 2012.
35 Kohn *et al.* 1999. Bentley 2006.
36 Steele and Bramblett 1988. Sealy *et al.* 1991.
37 Price *et al.* 1994. Price *et al.* 2000.
38 See Nafplioti 2011 for the geographical patterning of local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures in the South Aegean.
39 Higgins and Higgins 1996, 27.
40 Higgins and Higgins 1996, 179.

at its easternmost part. The region is mainly dominated by limestones: Late Triassic to Middle Jurassic limestone, and Late Pliocene to Pleistocene marls and conglomerates (Mycenae); Early Cretaceous limestone (Tiryns); and geologically recent alluvial deposits (Argive plain)[41].

5. MATERIALS AND METHOD

Strontium isotope ratio ($^{87}Sr/^{86}Sr$) was measured from enamel samples from seven individuals from the LC IIIB-C cemeteries of Aplomata and Kamini at the Chora of Naxos and the results are summarized in table 1. An additional two enamel samples from EC II graves at Aplomata, as well as another three from the EC I-IIIA cemetery at Tsikniades, were also analysed for comparative purposes. The latter and further $^{87}Sr/^{86}Sr$ values measured from archaeological human bone samples (EC Aplomata: 1; LH Aplomata: 2; LH Kamini: 1, EC Tsikniades: 1), archaeological animal enamel (LH Aplomata: 2) and snail shell samples (EC Tsikniades: 2) in order to characterize the local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures at the Chora of Naxos and at Tsikniades, are also reported in table 1.

The author carried out $^{87}Sr/^{86}Sr$ analyses of all above-mentioned samples at the National Oceanography Centre in Southampton. The procedures of sample extraction, sample preparation prior to analysis and of measurement of $^{87}Sr/^{86}Sr$ values have been described in earlier publications[42]. $^{87}Sr/^{86}Sr$ values were measured to the sixth decimal digit by a VG-Micromass Sector 54 thermal ionization mass spectrometer (TIMS).

6. RESULTS

On the graph in fig. 2, black bars represent enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures from the LC IIIC Aplomata and Kamini human burials, while the white and gray bars represent human bone signatures from these two collections and archaeological animal enamel values from the Aplomata tombs, respectively. The mean human enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$ was calculated as 0.70953 ± 0.00044, while the actual $^{87}Sr/^{86}Sr$ values range between 0.70904 and 0.71047. Thus, intra-group variation for the LH Chora population is high (SD= 0.00044). It is also higher than other Bronze Age human skeletal collections in the South Aegean, viz. the Grave Circle A at Mycenae (SD= 0.00002), the Ailias (SD= 0.00010), Gypsades (SD= 0.000025), Sellopoulo (SD= 0.00015), and KSP (Knossos South of the Palace, SD= 0.00025) collections at Knossos, but lower compared with Manika on Euboea (SD= 0.00065)[43].

41 Higgins and Higgins 1996, 45-48. See also Nafplioti 2011 for the marked variation in the local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures between sites in the Argolid, eastern Corinthia, Kos and Rhodes, on the one hand, and central Euboea, south-eastern Attica, the Cyclades, the north-eastern Aegean and Crete, on the other hand.

42 See Nafplioti 2008.

43 Nafplioti 2007, 2008, 2009a, 2009b.

Geographical Region	Skeletal Collection	Tomb/Grave	Sample Name	Skeletal Element	$^{87}Sr/^{86}Sr$
North-western Naxos: Chora	Aplomata (EC Human)	Unknown	APL K	M1	0.709406
		XXIII	APL XXIII	M2	0.709452
		XV	APL XV	Femur	0.709303
	Aplomata (LH Human)	D (Vasalakis plot)	APL VASb	M2	0.709038
		C	APL TI	M3	0.709372
		B	APL TB	M1	0.709440
		D (Vasalakis plot)	APL VASa	M1	0.710474
		D (Vasalakis plot)	APL VAS2	Femur	0.709427
		D (Vasalakis plot)	APL VAS1	Femur	0.709680
	Kamini (Human)	B (pit burial)	KAM K3	M1	0.709431
		B?	KAM 3	M2	0.709457
		B?	KAM 3b	M1	0.709467
		D, Pyre	KAM A1	Femur	0.709543
Central Naxos	Tsikniades (Human)	120	TS 120	M1	0.709024
		114	TS 114	M1	0.709412
		121	TS 121	M1	0.709514
		114	TS 114b	Femur	0.709487
North-western Naxos: Chora	Aplomata (Non-human)	D (Vasalakis plot)	APL VASC	M3 (Cow)	0.709495
		D (Vasalakis plot)	APL VASP	M1 (Pig)	0.710039
Central Naxos	Tsikniades (Non-human)	108	TSIK108	Shell (Snail)	0.709261
		23	TSIK 23	Shell (Snail)	0.709279

Table 1. Strontium isotope ratio ($^{87}Sr/^{86}Sr$) analysis of archaeological human and animal skeletal tissue from sites on Naxos: description of samples analysed and corresponding values measured. Key: M1=1st Molar, M2=2nd Molar, M3=3rd molar.

The graph in fig. 3 again shows enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures measured from the seven LC IIIC Aplomata and Kamini human burials analysed. The two horizontal bands on this graph represent the range of the mean local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ at Chora ± 2 standard deviations, as determined from archaeological human bone (band of hatched lines) and archaeological animal enamel samples (grey band), respectively. The two bands are used to characterize the local Chora population of Naxos and overlap between 0.709297 and 0.709803 on the graph. Five of the seven $^{87}Sr/^{86}Sr$ values measured from the Aplomata and Kamini individuals, i.e. APL TI, KAM K3, APL TB, KAM 3, KAM 3b, fall within the area of overlap of the two bands. Although the other two, i.e. APL VASb and APL VASa, do not fall within the human bone band, enamel values for all seven individuals analysed fall within the animal enamel band that is broader and ranges between 0.70899 and 0.71054. Thereby, based on the animal enamel criterion, all seven individuals from LC IIIC Aplomata and Kamini may be identified as locals at the Chora of Naxos.

Yet surprisingly, given the proximity of this site to the sea, the ratio of one of the threeindividuals from the Aplomata collection (APL VASb), measured as 0.70904, is lower than the modern seawater $^{87}Sr/^{86}Sr$ constant of 0.7092[44].

Statistic	Values
Mean $^{87}Sr/^{86}Sr$	0.709526
Median $^{87}Sr/^{86}Sr$	0.709440
Standard Deviation	0.000444
Minimum	0.709038
Maximum	0.710474
Range	0.001436
Skewness (standard error)	1.944 (0.794)
Kurtosis (standard error)	4.961 (1.587)

Table 2. Descriptive statistics for human enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$ values from LH IIIC Chora on Naxos: Aplomata and Kamini cemeteries.

Moreover, the local at the Chora of Naxos origin of the seven individuals tested, deduced using the animal enamel criterion, is not supported by statistical analyses and by the tests for normal distribution in particular. $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures are expected to be normally distributed for people who were born and raised locally at the site investigated, and who subsisted on more or less the same locally-grown or locally-procured foods[45].

The results of the descriptive statistics applied to the human enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$ data are summarized in table 2. They suggest a significant deviation from a normal distribution (Shapiro-Wilk Test: $p<0.001$). In particular, the distribution of the $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures is leptokurtic, i.e. it has a positive kurtosis, and it is also skewed towards values higher than the mean. The above are clearly illustrated on the histogram in fig. 4, where an estimated normal distribution curve is also plotted for comparative purposes. The enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$ value of the APL VASa individual that was measured as 0.71047 lies more than 2 SD away from the mean $^{87}Sr/^{86}Sr$ of the Chora collection, and thus stands out at the right tail of the distribution curve as a probable outlier, i.e. a non-local at the Chora of Naxos.

Nevertheless, an equally high $^{87}Sr/^{86}Sr$ signature measured from an archaeological pig enamel sample as 0.71004, coupled with a human bone value of 0.70968 (APL VAS1, table 1), both from the same collection, are more compatible with the individual in question being local on the island of Naxos. These higher, more radiogenic, $^{87}Sr/^{86}Sr$ values most probably reflect granitic soils of the Chora of Naxos and its immediately surrounding region (fig. 1)[46]. In relation to the local geology, Pe-Piper and Piper[47] report a range of $^{87}Sr/^{86}Sr$ values between 0.709 and 0.715 for granites in the central Cyclades. Although the precision of the reported measurements (i.e. 3rd decimal) in that study is lower compared to the data used here, because the site of Chora and its periphery on north-west Naxos are underlain by granite, the former data show that so high a ratio as 0.715 may be expected in the local geology of the region investigated. Thus these data provide further supportive evidence for the identification of the APL VASa individual as local at this site.

44 Veizer 1989.
45 Wright 2005.
46 Higgins and Higgins 1996, 179.
47 Pe-Piper and Piper 2002.

However, despite the local geology and the anticipated more radiogenic $^{87}Sr/^{86}Sr$ values at the site of Chora, a second archaeological animal enamel sample from a cow from the same tomb at Aplomata (Vasalakis plot) gave a value of 0.70949. This ratio is lower than the pig signature on the one hand, and closer to the mean Bronze Age Chora human enamel (0.7095, N=9) and bone (0.70949, N=4) ratios on the other (fig. 5, table 1); figure 5 includes additional comparable data from EC II graves at Aplomata, as well as at EC I-IIIA Tsikniades in central Naxos to further inform the discussion and interpretation of the above results. Variation in the $^{87}Sr/^{86}Sr$ values measured from the two animal specimens from the Aplomata tomb in the Vasalakis plot most likely reflects variation in herding practices and local geology, as well as the sea spray effect on local soils and waters, hence on the foodchain, in coastal areas[48]. In this case, the sea spray would act to decrease the more radiogenic, linked to the granitic soils, local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ values at Chora towards the constant seawater signature of 0.7092[49]. Because pigs are generally considered to feed on human by-products and to be less mobile compared to other animals[50], the high $^{87}Sr/^{86}Sr$ value (0.71004) measured from the pig tooth (APL VASP) may represent a smaller catchment area compared with the cow signature (0.70949).

Further, in relation to the more radiogenic enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$ value of the APL VASa individual, the human bone value of 0.70968 measured from APL VAS1 from the same tomb at Aplomata is higher compared with the other three archaeological human bone values (0.70930, 0.70943, 0.70954), as well as the archaeological cow (0.70949) used to characterize the local at Chora bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$. It is lower, however, than the pig value (0.71004) above (table 1, fig. 5). If APL VAS1 is indeed the same individual as APL VASa, the bone *versus* enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$ difference most likely reflects dietary variation. In particular it may reflect changing dietary practices over the course of life of the individual: a probable change from a narrower, early childhood diet (enamel signature) to the more diverse diet of an adolescent/adult approximately 15-20 years prior to his death (bone signature). Or, most probably, it may reflect variation in the feeding territory/ies of the respective individual, due to small-scale intra-island residential mobility, directed from inner, granitic regions towards coastal areas. In addition to the sea spray effect above, proximity of Chora to the sea and the probable consumption of marine resources[51] would have further contributed to a decrease in the bone $^{87}Sr/^{86}Sr$ values of this individual towards the seawater signature[52].

Along the above line of interpretation, the individual in question did not arrive at the site of Chora too close to the time of his death for his bone $^{87}Sr/^{86}Sr$ signature to be as high as his enamel $^{87}Sr/^{86}Sr$. By contrast, given the rather slow turnover rate of compact femoral bone[53], he must have resided at this site for some time prior to death; though, most likely, not more than 15 to 20 years, so that his bone did not completely calibrate to the local at Chora bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$. The pig $^{87}Sr/^{86}Sr$ signature and the dispersal of granite over the island, however, render highly improbable that his first residence was at a great distance from the site of Aplomata, where he had been disposed of. Finally, the fact that the APL VAS1 $^{87}Sr/^{86}Sr$ value is higher than the mean Chora human bone $^{87}Sr/^{86}Sr$, calculated as 0.70949, could also reflect, at least to some extent, diagenetic processes and an incomplete substitution of the biogenic, high strontium isotopic signal by that available at the burial site[54].

48 Veizer 1989.
49 Bentley 2006, 153.
50 Bentley 2006, 155, 158.
51 See relevant discussion in Hadjianastasiou 1996. Γεροντάκου 2010.
52 Veizer 1989. Slovak *et al.* 2009.
53 Steele and Bramblett 1988.
54 Sillen 1989. Price *et al.* 1992. Hedges 2002.

By contrast, the two lowest human enamel values, measured as 0.70904 (APL VASb) and 0.70902 (TS 120) from the LH IIIC Aplomata Tomb (in the Vasalakis plot) at Chora and the EC Grave 120 at Tsikniades in central Naxos respectively, most likely reflect non-locals on the island (table 1, fig. 5). Both these values are lower than the local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures at the two sites. They are even lower than the seawater $^{87}Sr/^{86}Sr$, that is expected to impact on the bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ at sites located close to the sea[55]. The Chora of Naxos and Aplomata in particular, where the former individual was buried, are coastal. Although Tsikniades is not, it is underlain by schist and marble (fig. 1)[56]; not by limestone that would be more compatible with biosphere $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures around 0.7090[57].

Based on systematic bioavailable strontium isotopic signatures from the South Aegean[58] and the geology of the island of Naxos and the central Cyclades[59], the two comparatively low $^{87}Sr/^{86}Sr$ human enamel values in question are not consistent with a local on the island origin. It may tentatively be suggested, on the basis of relevant published data[60], that the respective individuals probably originated from a site mainly underlain by limestone, most likely located away from the coast; either on north Crete, central Euboea, or south-eastern Attica and the western Cyclades, or another Aegean site of similar geology[61].

7. CONCLUDING REMARKS

The results of $^{87}Sr/^{86}Sr$ analysis of human skeletal material from the richly-furnished LC IIIC Aplomata and Kamini tombs are not consistent with the hypothesis tested: that these burials belong to Mycenaean elites that fled the devastated palatial centers in the Mainland. Instead, the respective individuals appear to have been born and raised locally on the island of Naxos. Thus, acknowledging the low sample size, the results are compatible with the presence of (a) wealthy local group(s) on the island in this period, who benefited from the socio-economic and political developments pivoted by the demise of the palatial system in the Mainland, as well as Naxos' central role in interactions and trade in the Aegean since the Early Bronze Age. Furthermore, they are in agreement with the adoption of an essentially Mycenaean symbolic system by local leaders, in the context of competitive emulation and power legitimization[62]. After all, they were already familiar with such practices since the LC IIIA-B period. A LC IIIA-B tholos tomb at Khosti on Naxos manifests to a local elite imitating the Mainland elites, then at their peak[63].

Nevertheless, some probable evidence for intra- and extra-island population movement was identified from $^{87}Sr/^{86}Sr$ results from enamel samples from two individuals interred in the most recently excavated LC IIIC tomb in the Vasalakis plot at Aplomata, and a third one from Tomb 120 at EC I-IIIA Tsikniades. Of direct relevance to the hypothesis tested, however, are the data from the former two only. Of these two, the more radiogenic $^{87}Sr/^{86}Sr$ value from APL VASa probably reflects either dietary variation over the course of life of the individual or small-scale residential mobility within the island (its north-western part); in any case a local on the island

55 Veizer 1989. Bentley 2006, 153.
56 Higgins and Higgins 1996, 179.
57 For variation in $^{87}Sr/^{86}Sr$ values from marine limestones through time, see Elderfield 1986.
58 See Nafplioti 2011.
59 Higgins and Higgins 1996.
60 Nafplioti 2011.
61 Higgins and Higgins 1996. Nafplioti 2011.
62 Schallin 1993, 188-189. Baines and Yoffee 2000. Thomatos 2006.
63 Schallin 1993, 176. Cavanagh and Mee 1998, 64. Vlachopoulos and Georgiadis 2015.

origin of the respective individual cannot be rejected. By contrast, $^{87}Sr/^{86}Sr$ data from the other individual, APL VASb, and the geographical patterning of local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures in the South Aegean suggest a probable origin from outside the island. Perhaps it is not irrelevant that the two individuals associated with probable residential mobility come from the same tomb at Aplomata, i.e. the Tomb in the Vasalakis plot. Although evidence for mobility from APL VASb cannot be interpreted in relation to elites fleeing the Mycenaean palatial centres, since the Aplomata tomb in the Vasalakis plot was not richly-furnished, contrary to the other tombs from this site and the cemetery at Kamini, it is in agreement with the inferred in the relevant literature non status-specific population movements. These were triggered by the upheaval and the collapse of the palatial system in the Mainland, and linked to the emerging new social and politico-economic conditions of the LC IIIC in the Aegean[64].

ACKNOWLEDGEMENTS

I am grateful to Dr. O. Philaniotou, Prof. V. Lambrinoudakis and to Prof. A. Vlachopoulos for their permission to study and sample for the purposes of my doctoral research archaeological skeletal collections under their authority, as well as for having generously shared with me relevant information on the excavation context over the course of my research. Furthermore, this research would not have been possible without funding received from the Arts and Humanities Research Council (AHRC), the University of Southampton and the A.G. Leventis Foundation; I am grateful for this invaluable support. I am also very thankful to Dr. Matthew Cooper from the National Oceanography Centre in Southampton, where the TIMS analyses were performed, for the generous assistance and his helpful advice.

BIBLIOGRAPHY

Baines, J., and N. Yoffee. 2000. "Order, legitimacy, and wealth: Setting the terms." In *Order, legitimacy, and wealth in ancient states*, edited by J. Richards and M. Van Buren, 13-17. Cambridge: Cambridge University Press.

Barber, R.L.N. 1987. *The Cyclades in the Bronze Age*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd.

Bentley, R.A. 2006. "Strontium isotopes from the earth to the archaeological skeleton: A review." *JAMT* 13:135-187.

Bentley, R.A., T.D. Price, and E. Stephan. 2004. "Determining the 'local' $^{87}Sr/^{86}Sr$ range for archaeological skeletons: a case study from Neolithic Europe." *JAS* 31:365-75.

Βλαχόπουλος, Α. 1999. "Η Νάξος κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο. Η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας ενός ακμαίου νησιωτικού κέντρου." In *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου: Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Λαμία, Σεπτέμβριος 1994*, επιμ. Φ. Δακορώνια κ.ά., 303-314. Λαμία: ΙΔ' ΕΠΚΑ.

_____. 2006. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο. Αρχαιογνωσία* 4. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.

Blum, J.D., E.H. Taliaferro, M.T. Weisse, and R.T. Holmes. 2000. "Changes in Sr/Ca, Ba/Ca, and $^{87}Sr/^{86}Sr$ ratios between trophic levels in two forest ecosystems in the Northeastern USA." *Biogeochemistry* 49:87–101.

Brodie, N., J. Doole, G. Gavalas, and C. Renfrew, eds. 2008. *Horizon: A colloquium on the prehistory of the Cyclades*. Cambridge: McDonald Institute Monographs.

Broodbank, C. 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge: Cambridge University Press.

Γεροντάκου, Ε. 2010. "Ο Ψαράς και η ψαριά του στο Προϊστορικό Αιγαίο." In *Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα*, edited by Δ. Δημητρόπουλος and Ε. Ολυμπίτου, 11-27. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

64 E.g. Thomatos 2006, 258. Βλαχόπουλος 1999. Vlachopoulos and Georgiadis 2015.

Cavanagh, W., and C. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece. SIMA* 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

Dickinson, O. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and change between the twelfth and eighth centuries BC*. London: Routledge.

Doumas, C. 2004. "Aegean islands and islanders." In *Explaining Social Change: Studies in Honour of Colin Renfrew*, edited by J. Cherry, C. Scarre, and S. Shennan, 215-226. Cambridge: McDonald Institute.

Earle, J.W. 2012. "A Cycladic Perspective on Mycenaean Long-distance Exchanges." *JMA* 25:3-25.

Elderfield, H. 1986. "Strontium isotope stratigraphy." *Palaeogeography, Palaeoclimatoly, Palaeoecology* 57:71-90.

Evans, J.A., J. Montgomery, and G. Wildman. 2009. "Isotope domain mapping of $^{87}Sr/^{86}Sr$ biosphere variation on the Isle of Skye Scotland." *Journal of the Geological Society* 166:617-631.

Ezzo, J., and T.D. Price. 2002. "Migration, regional reorganization, and spatial group composition at Grasshopper Pueblo, Arizona." *JAS* 29:499-520.

Ezzo, J.A., C.M. Johnson, and T.D. Price. 1997. "Analytical perspectives on prehistoric migration: a case study from east-central Arizona." *JAS* 24:447-466.

Ζαφειρόπουλος, Ν. 1960. "Ἀνασκαφαὶ Νάξου." *ΠΑΕ*:329-340.

Faure, G. 1986. *Principles of Isotope Geology*. New York: John Wile and Sons.

Graustein, W.C. 1989. "$^{87}Sr/^{86}Sr$ ratios measure the sources and flow of strontium in terrestrial ecosystems." In *Stable isotopes in ecological research*, edited by P.W. Rundel, J.R. Ehleringer, and K.A. Nagy, 491-512. New York: Springer-Verlag.

Grupe, G., T.D. Price, P. Schorter, F. Sollner, C. Johnson, and B. Beard. 1997. "Mobility of Bell Beaker people revealed by stable strontium isotope ratios of teeth and bones. A study of southern Bavarian skeletal remains." *Applied Geochemistry* 12:517-525.

Hadjianastasiou, O. 1996. "A Mycenaean Pictorial Vase from Naxos." In *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di Micenologia, Roma-Napoli, 1991,* edited by E. De Miro, L. Godart, and A. Sacconi, 1433-1441. Roma: Gruppo Editoriale Internazionale.

Hedges, R.E.M. 2002. "Bone diagenesis: An overview of processes." *Archaeometry* 44:319–328.

Higgins, M.D., and R. Higgins. 1996. *A Geological Companion to Greece and the Aegean*. London: Duckworth.

Hillson, S. 2002. *Dental anthropology.* 3rd edition. Cambridge: Cambridge University Press.

Kanta, A. 1998. "Introduction 16th-11th century BC." In *Eastern Mediterranean: Cyprus – Dodecanese – Crete 16th-6th century BC*, edited by N.C. Stampolidis, A. Karetsou, and A. Kanta, 30-66. Heraklion: The University of Crete Press.

Καρδαρᾶ, Χ. 1977. *Ἀπλώματα Νάξου. Κινητὰ εὑρήματα τάφων Α καὶ Β*. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Knapp, A.B. 2009. "Migration, Hybridisation and Collapse: Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean." *ScAnt* 15:219-239.

Kohn, M.J., M.J. Schoninger, and W.W. Barker. 1999. "Altered states: effects of diagenesis on fossil tooth chemistry." *Geochimica et Cosmochimica Acta* 63:2737-2747.

Κοντολέων, Ν.Μ. 1958. "Ἀνασκαφαὶ Νάξου." *ΠΑΕ*:228-229.

_____. 1959. "Ἀνασκαφαὶ Νάξου." *ΠΑΕ*:180-187.

_____. 1972. "Ἀνασκαφαὶ Νάξου." *ΠΑΕ*:143-155.

Κοσμόπουλος, Μ.Β. 2004. *Η Νάξος και το Κρητομηκυναϊκό Αιγαίο. Στρωματογραφία, κεραμική, οικονομική οργάνωση του Υστεροελλαδικού Ι-ΙΙΙΒ οικισμού της Γρόττας. Αρχαιογνωσία* 3. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.

Λαμπρινουδάκης, Β. 1970. "Ἀνασκαφαὶ Νάξου." *ΠΑΕ*:249-254.

Mee, C. 1988. "The LH IIIB period in the Dodecanese." In *Archaeology in the Dodecanese*, edited by S. Dietz and I. Papachristodoulou, 56-58. Copenhagen: The National Museum of Denmark.

Miller, E.K., J.A. Blum, and A.J. Friedland. 1993. "Determination of soil exchangable-cation loss and weathering rates using Sr isotopes." *Nature* 362:438–441.

Nafplioti, A. 2007. "Population Bio-cultural History in the South Aegean during the Bronze Age." Ph.D. diss., University of Southampton.

_____. 2008. "Mycenaean political domination of Knossos following the LM IB destructions on Crete: negative evidence from strontium isotope ratio analysis ($^{87}Sr/^{86}Sr$)." *JAS* 35:2307-2317.

_____. 2009a. "Mycenae Revisited part 2. Exploring the local vs. non-local origin of the individuals from Grave Circle A at Mycenae: evidence from strontium isotope ratio ($^{87}Sr/^{86}Sr$) analysis." *BSA* 104:279-291.

_____. 2009b. "Early Bronze Age Manika on Euboea (Greece): A 'colony' or Not? Evidence from strontium isotope ratio ($^{87}Sr/^{86}Sr$) Analysis." *Geochimica et Cosmochimica Acta* 73 (13), Supplement 1:A925.

_____. 2011. "Tracing population mobility in the Aegean using isotope geochemistry: a first map of local biologically available $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures." *JAS* 38:1560-1570.

_____. 2012. "Strontium isotope ratio ($^{87}Sr/^{86}Sr$) analysis in past population mobility studies: Snails as local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ tracers." In *Strontium: Chemical Properties, Applications and Health Effects*, edited by Miahua Wai and Xu Guan Gong. New York: Nova Publishers.

Pe-Piper, G., and D.J.W. Piper. 2002. *The Igneous Rocks of Greece. The anatomy of an orogen. Beiträge zur Regionalen Geologie der Erde.* Band 30. Berlin: Gebrüder Borntraeger.

Philaniotou, O. 2008. "Naxos, Cyclades: An Early Cycladic Cemetery." In Brodie *et al.* 2008, 195-207.

Price, T.D., J. Blitz, J. Burton, and J.A. Ezzo. 1992. "Diagenesis in Prehistoric Bone: Problems and Solutions." *JAS* 19:513-529.

Price, T.D., J.H. Burton, and R.A. Bentley. 2002. "The characterization of biologically available strontium isotope ratios for the study of prehistoric migration." *Archaeometry* 44:117-135.

Price, T.D., C.M. Johnson, J.A. Ezzo, J.H. Burton, and J.A. Ericson. 1994. "Residential mobility in the late prehistoric Southwest: A preliminary study using strontium isotope ratios." *JAS* 24:315-330.

Price, T.D., L. Manzanilla, and W.H. Middleton. 2000. "Residential mobility at Teotihuacan: a preliminary study using strontium isotopes." *JAS* 27:903-913.

Rogers, G., and C.J. Hawkesworth. 1989. "A geochemical traverse across the North Chilean Andes: evidence for crust generation from the mantle wedge." *Earth and Planetary Science Letters* 91:271-285.

Schallin, A.L. 1993. *Islands under Influence. The Cyclades in the Late Bronze Age and the nature of the Mycenaean presence. SIMA* 111. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

Sealy, J.C., N.J. van der Merwe, S. Sillen, F.J. Kruger, and H.W. Krueger. 1991. "$^{87}Sr/^{86}Sr$ as a dietary indicator in modern and archaeological bone." *JAS* 18:399-416.

Sillen, A. 1989. "Diagenesis of the inorganic phase of cortical bone." In *The Chemistry of Prehistoric Human Bone*, edited by T.D. Price, 211-229. New York: Cambridge University Press.

Slovak, N.M., A. Paytan, and B.A. Wiegand. 2009. "Reconstructing Middle Horizon mobility patterns on the coast of Peru through strontium isotope analysis." *JAS* 36:157-165.

Steele, D.G., and C.A. Bramblett. 1988. *The Anatomy and Biology of the Human Skeleton*. Texas: Texas University.

Tafuri, M., R.A. Bentley, G. Manzi, and S. di Lernia. 2006. "Mobility and kinship in the prehistoric Sahara: Strontium isotope analysis of Holocene human skeletons from the Acacus Mts. (southwestern Libya)." *JAnthArch* 25:390-402.

Thomatos, M. 2006. *The final revival of the Aegean Bronze Age: a case study of the Argolid, Corinthia, Attica, Euboea, the Cyclades and the Dodecanese during LH IIIC Middle. BAR* 1498. Oxford: Archaeopress.

Ubelaker, D.H. 1989. *Human Skeletal Remains*. Washington: Taraxacum Press.

Veizer, J., 1989. "Strontium isotopes in seawater through time." *Annual Review of Earth and Planetary Sciences* 1:141–167.

Vlachopoulos, A. 1999. "Cultural, Social and Political Organisation in the Cyclades during the Late Helladic IIC Period". In *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschicthte, Mainz 1997*, edited by I. Kilian-Dirlmeier and M. Egg, 79-86. Mainz: Verlag der Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Kommission bei Dr. Rudolf Habelt.

_____. 2008. "A Late Mycenaean Journey from Thera to Naxos: Cyclades in the 12th century B.C." In Brodie *et al.* 2008, 479-491.

Vlachopoulos, A., and M. Georgiadis. 2015. "The Cyclades and the Dodecanese during the Post-Palatial Period: Heterogeneous Developments of a Homogeneous Culture." In *Nostoi*: *Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze Age and Early Iron Age*, edited by Ç. Maner, K. Kopanias, and N. Stampolidis, 337-368. Istanbul: Koç University Press.

Wright, L.E. 2005. "Identifying immigrants to Tikal, Guatemala: Defining local variability in strontium isotope ratios of human tooth enamel." *JAS* 32:555-566.

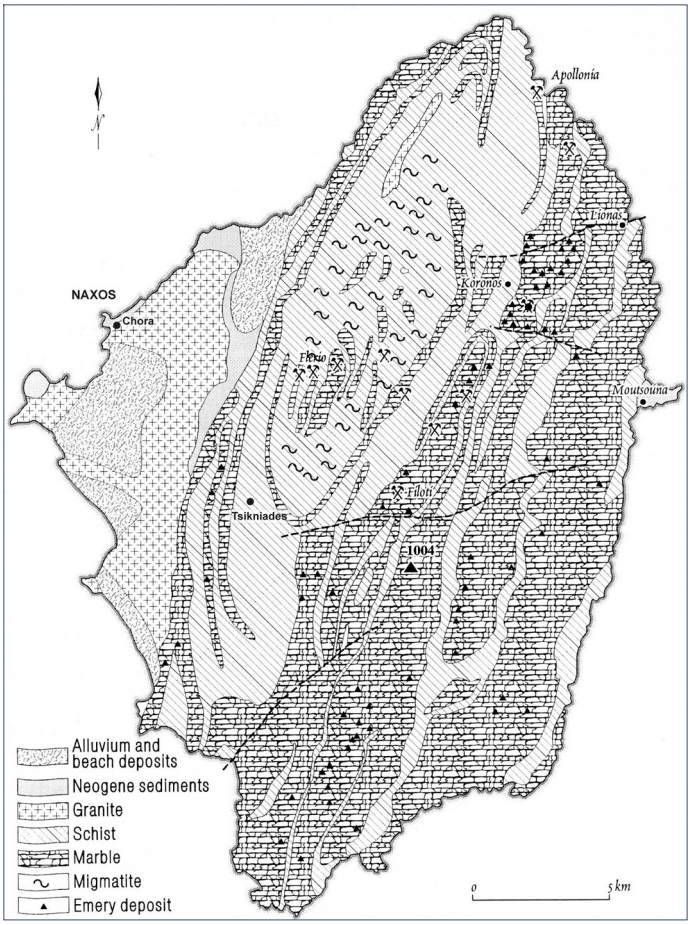

Fig. 1. Geological map of the island of Naxos (after Higgins and Higgins 1996, fig. 15.6).

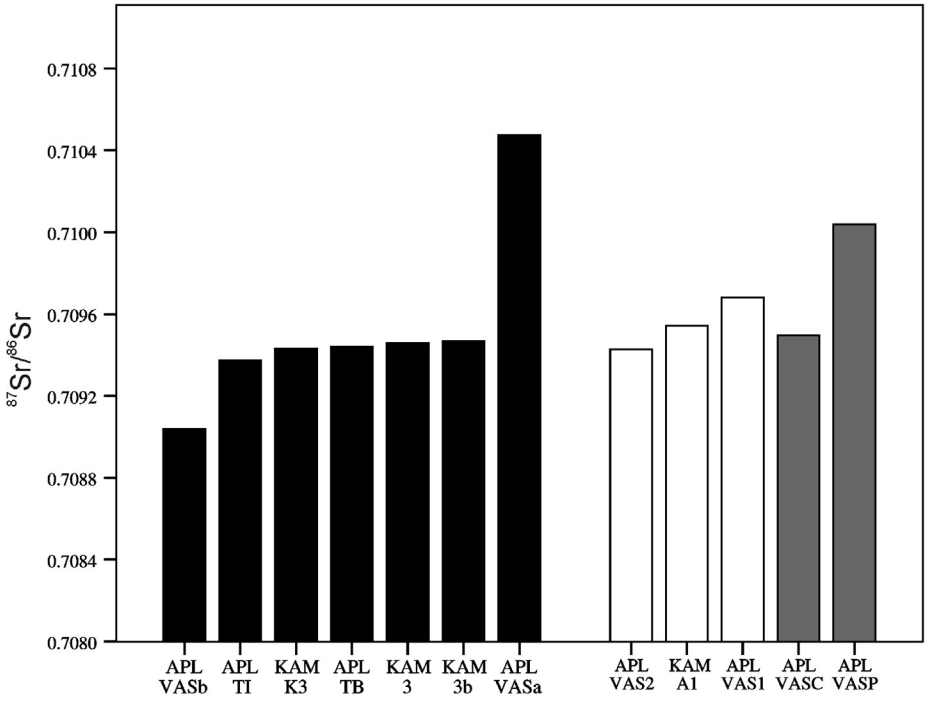

Fig. 2. Strontium isotope ratio ($^{87}Sr/^{86}Sr$) values from human enamel samples from the LH IIIC Aplomata and Kamini collections and local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures from Chora. Key: BARS: black = human dental enamel, white = human bone, grey = animal dental enamel.

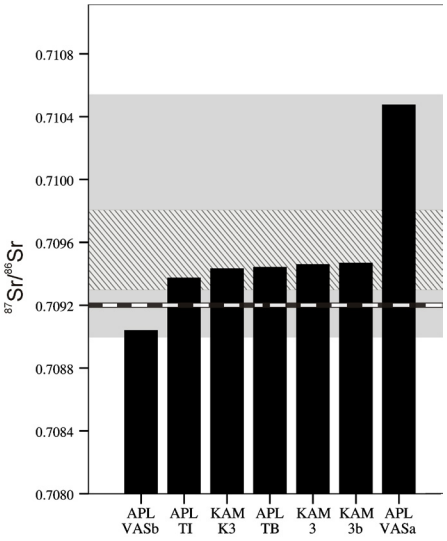

Fig. 3. Strontium isotope ratio ($^{87}Sr/^{86}Sr$) values from human enamel samples from the LHIIIC Aplomata and Kamini collections; the two horizontal bands mark the confidence limits for characterizing the local at Chora population using animal enamel and human bone samples (mean $^{87}Sr/^{86}Sr$ ± 2 standard deviations). Key: BARS: black=human dental enamel. HORIZONTAL BANDS (show confidence limits at mean $^{87}Sr/^{86}Sr$ ± 2 SD): grey = archaeological animal enamel from Chora, ▨ = archaeological human bone from Chora. HORIZONTAL LINE (marks $^{87}Sr/^{86}Sr$ value):--- = modern seawater.

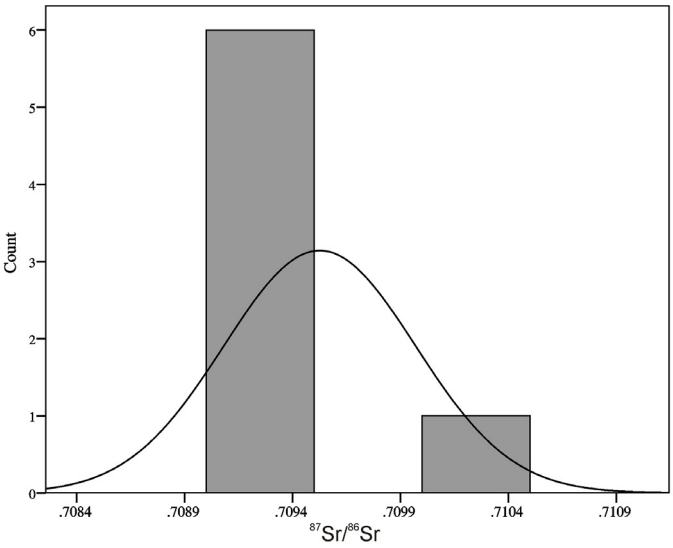

Fig. 4. Histogram of the LH IIIC Aplomata and Kamini data set with normal distribution curve for comparison.

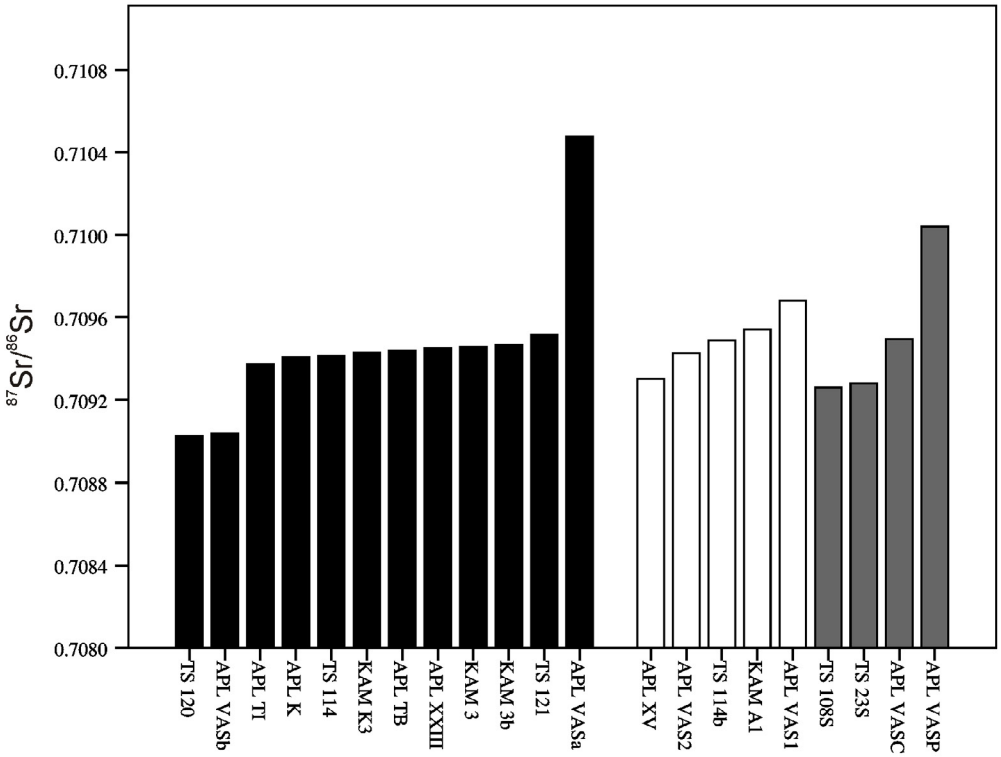

Fig. 5. Strontium isotope ratio ($^{87}Sr/^{86}Sr$) values from archaeological human enamel samples from Naxos and local bioavailable $^{87}Sr/^{86}Sr$ signatures from the sites of Chora and Tsikniades. Key: BARS: black = human dental enamel, white = human bone, grey = animal dental enamel and snail shell.

Evidence of horses and chariotship from Mycenaean Koukounaries of Paros

†Demetrius Schilardi

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΙΠΠΩΝ ΚΑΙ ΑΡΜΑΤΩΝ ΣΤΙΣ ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

Οι ανασκαφές της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Πάρο κατά τα έτη 1976-1992, έφεραν στο φως σημαντικά στοιχεία για τη μυκηναϊκή ακρόπολη που αναπτύχθηκε στις Κουκουναριές κατά το πρώτο μισό του 12ου αι. π.Χ. Εδώ φαίνεται ότι κατέφυγαν Μυκηναίοι πρόσφυγες από την ηπειρωτική Ελλάδα, αμέσως μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών κέντρων, και ίδρυσαν μια ισχυρή ακρόπολη, η οποία άκμασε σην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Στην κορυφή και στις πλαγιές του βραχώδους απόκρημνου λόφου αποκαλύφθηκαν ερείπια κτηρίων, το ηγεμονικό συγκρότημα και το κυκλώπειο τείχος. Η ακρόπολη καταστράφηκε από φωτιά και ανάμεσα στα ευρήματα που προήλθαν από το στρώμα καταστροφής της ξεχωρίζουν εκείνα που αποδεικνύουν ότι οι Μυκηναίοι εισήγαγαν στην Πάρο, κατά την τελευταία φάση της ΥΕ εποχής, τη χρήση αλόγων και αρμάτων, τα οποία σχετίζονταν με την τέχνη του πολέμου και την επίδειξη ισχύος στα ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας.

During 1976-1992, the annual expeditions of the Athens Archaeological Society produced illuminating evidence regarding the Parian acropolis of Koukounaries (fig. 1), which flourished on the west side of the Bay of Naoussa for about five millennia, from the Late Neolithic to the time of Archilochos (ca. 650 B.C.). The hill became a fortified Mycenaean acropolis in the first half of the 12th c. B.C. The period coincides with the so-called Refugee Age, a term applied to Late Mycenaean Greece for the century which followed the fall of the mainland palaces, distinguished by a protracted migration movement, violence and intensive mobility (ca. 1200 B.C.)[1]. The progressive uncovering of fortification walls and buildings around the slopes and on the highest summit (Upper Plateau) of Koukounaries have shown that the hill was a significant Mycenaean stronghold, which prospered in the Mycenaean IIIC – Middle period (ca. 1150 B.C.)[2]. On the Upper Plateau, the excavation brought to light impressive evidence of a large fortified building, whose type and content have shown that it was a wealthy "Mansion"[3], representing the seat of the local Mycenaean leader or *Wanax*. While the associated pottery belongs to the

1 The "Refugee Age", which represents the century after the collapse of Mycenaean palatial power (about 1200 B.C.), is a term applied in this paper to emphasize the historical pattern of the period, exemplified by the continuous movement of Mycenaean clans to settle in new safer territories, either to the west of Greece (and South Italy) or to the Aegean region. On Mycenaean sites destroyed or attacked about 1200 B.C. see Drews 1993, 223 and also p. 222, where there is reference to Koukounaries as a site destroyed during the events surrounding most central palatial sites, like Pylos, Troy and Mycenae. Although the end of these sites is generally placed in IIIB, Koukounaries was destroyed in IIIC. The ceramic style in vogue was LH IIIC – Middle, as shown by ceramic evidence, a trait making the fall of Koukounaries later by one generation. On aspects of military innovations of the century see Drews 1993, 3-7.

2 On the remains of Mycenaean Koukounaries see Schilardi 1984, 1992. Σκιλάρντι 1991, 252-253; 1995.

3 On the significance of Koukounaries as the seat of a IIIC Parian kingdom see Schilardi 1984. On the systematic excavations at Koukounaries, carried out under the sponsorship of the Athens Archaeological Society see the annual reports in the *Ἔργον* and *ΠΑΕ* (Σκιλάρντι 1975-1991) and also Schilardi 1975, 91-92. On the Late Neolithic and Early Cycladic phases see Σκιλάρντι 1990, 222-223 and 1991, 252-253; also 1982, 245, 250; 1990, 212-223. On the Mycenaean period see Schilardi 1984; 1992, 627-633. On the Iron Age settlement of Koukounaries, Schilardi 1983. On the temple and the cult of Athena at Koukounaries, Schilardi 1996.

Mycenaean IIIC style (LH IIIC – Middle)[4], the overall features of the "Mansion", whose south side was protected by a strong fortification wall, suggest that the building had embodied typical Mycenaean concepts of safety. The location of the acropolis, its remoteness and the rugged character of the hill, point to a stronghold whose occupants were primarily concerned with aspects of safety. With this priority in mind, when in the course of the first half of the 12th c. B.C. the acropolis was occupied by Mycenaean newcomers, the summit was converted into a solid fort. It is believed that the occupants were Mycenaean refugees, a conclusion based on numerous finds uncovered in the "Mansion", whose typology confirmed a clear Mycenaean presence (*infra*). Although it is not clear when the Mycenaeans visited Koukounaries for the first time, their earliest arrival in Crete is dated about 1450 B.C., while in the Cyclades, their arrival can be traced with certainty on Melos from the 14th c. B.C., on which the British excavations uncovered a palatial megaron with a rectangular hearth[5]. A number of prehistoric sites show that by the 13th c. B.C. Mycenaean culture had spread on most Cycladic islands. As the Aegean was the sea uniting the Greek mainland with the coast of western Asia Minor, the Mycenaeans occupied the Cycladic islands in their intention to facilitate trade activities and promote the exploitation of metal mines, as was for example the case for the fort of Aghios Andreas on Siphnos[6]. On Paros, the excavations of O. Rubensohn at Kastro, on the acropolis of the ancient capital at Paroikia, brought to light on the west side of Paros the remains of an Early Cycladic settlement, which was later replaced by a Mycenaean settlement. His excavations brought to light some typical IIIB and IIIC ware, the latter with good parallels in ceramic shapes from Koukounaries[7].

More specifically, the historical reconstruction of the twelfth century, as resulting from the excavations at northern Paros, afford the view that in IIIC, Koukounaries became the center of a prosperous island community, when the hill was suddenly occupied by a powerful Mycenaean clan. It is generally known that the widespread disaster which affected the mainland, around 1200 B.C., was followed by a massive exodus and a widespread population displacement. At that time, refugees from the mainland fled either to the Ionian islands, or towards the east, to the Aegean and to the Cycladic islands[8]. Some Mycenaean groups traveled even to the south-eastern Aegean, to Crete and to Cyprus. Generally, the refugee movement which started right after the collapse of the Mycenaean palaces can be traced by following outstanding cases, such as Perati, Lefkandi, Kephallenia, Ithaca[9], Naxos, Karphi, Kastri at Palaiokastro[10], Maa-Palaiokastro and Pyla-Kokkinohremos. It is believed that Maa-Palaiokastro and Pyla-Kokkinokremos, dated around 1200 B.C., must be related to the earliest group of Mycenaean refugees, who abandoned Greece, after the burning of the palaces[11].

While in contemporary Aegean sites the arrival of mainland settlers is inferred by scanty

4 The ceramic evidence appears homogeneous and all traits in shape and decoration are in line with IIIC style. See Schilardi 1984, 203 and Mountjoy 1999, 932.

5 See Drews 1988, 182 and Barber 1987, 164, fig. 117, 229, fig. 154. Schilardi 1992, 624 n. 14.

6 Τελεβάντου 2008, 36, 110.

7 On the excavation by Rubensohn at Kastro see Rubensohn 1917. On Mycenaean pottery from Kastro see Rubensohn 1917, 70-72. The skyphos fragment in Rubensohn 1917, 72, fig. 80 finds close parallels in IIIC – Middle skyphoi from Koukounaries. Schilardi 1984, 203. See also Overbeck 1989, 21.

8 Desborough 1972, 18-21. On the destruction of the palatial sites of the mainland, commonly dated about 1200 B.C. see Mountjoy 2008, 473. Mylonas 1966, 224-229. Hooker 1976, 148ff. On the view that Mycenae and Tiryns may have been destroyed shortly before Rameses III came to power see Drews 1993, 7.

9 Desborough 1972, 88.

10 Hooker 1976, 15-155. On Late Bronze Age acropolis sites from Crete, whose principal characteristics are typical of IIIC refugee installations see Nowicki 1987 and 1996.

11 Karageorghis 1998, 131.

ceramic finds, at Koukounaries, whose features are typical for a refugee acropolis, the evidence is unusually rich and diversified[12] (*infra*). Koukounaries is a rugged and precipitous hill. The Mycenaeans fortified the hill by constructing a number of strong Cyclopean walls or "parapets", at selected places of the lower slopes[13] and a thick fortification wall (*infra*), which protected the southern side of the "Mansion", stretching on the summit of Koukounaries. As a result of these undertakings, the hill was transformed into an impregnable fort. The floruit of the acropolis was short; it may not have lasted for more than one generation. The available ceramic evidence has shown that the site flourished only during phase IIIC -Middle[14]. It is believed that the destruction of the acropolis must have occurred about 1150 B.C.

The excavation reports published in *ΠΑΕ* (1976-1992, especially in 1976-1980), provide illuminating accounts about the violent destruction of the acropolis. The excavations have recovered invaluable data, regarding a typical siege operation which took place on that Parian acropolis. There is ample evidence to demonstrate that Koukounaries was attacked by external intruders, whose place of origin cannot be ascertained[15]. The end of the siege was marked by a massive conflagration. Although the identity of the enemy remains unknown, much has been written about the royal character of the central building, which occupied the precipitous Upper Plateau[16]. Generally, the fortified aspect and the central position of the "Mansion" in combination with masses of luxury goods discovered in the complex, afford the assurance that Koukounaries was the center of Mycenaean Paros and in fact a provincial palatial building[17]. That the "Mansion" was the seat of a central political authority, of a noble leader, is a hypothesis supported by a number of converging features. In fact, the high significance of Mycenaean Koukounaries is strongly supported by a number of rare discoveries. The excavations in and around the "Mansion" led to the discovery of horse skeletons and a bronze horse-bit, finds whose occurrence is normally associated with palatial sites of the mainland. Further, at Koukounaries, the discovery of human and animal skeletons in the basement compartments of the Mansion" have helped us reconstruct the last critical moments, before the burning of the acropolis. As the hill had become the target of the invading enemy, the inhabitants, in anticipating a potentially long- lasting siege, proceeded to fill the "Mansion" with food supplies, water and other defense equipment. In the same emergency procedures, herds of sheep-goats, swine, even heavy cattle, were taken up to the Upper Plateau, where given protection in the dark basement of the "Mansion"[18]. One should emphasize the delicate and time-consuming excavation progress, purposed to reach the lower Mycenaean levels. Because the plateau was continuously inhabited until the 8th c. B.C., there was over the ruined "Mansion" a thick concentration of Protogeometric and Geometric buildings and other remains, which had to be left *in situ*[19]. In view of such a heavy overlapping, the Mycenaean complex was reached by sinking test trenches through the floors of the later Geometric buildings.

Due to the massive destruction and the continuous occupation of the site, the Mycenaean "Mansion" has survived only in the lower foundation level (fig. 2). The ruined basement survives, especially in the southern section of the complex, featuring three basement cellars along

12 Schilardi 1984, 190-202.
13 See, e.g., Σκιλάρντι 1981, 288 (on the location of this stretch see Schilardi 1984, figs. 5-6).
14 Schilardi 1984, 200. Koehl 1984, 220. Mountjoy 1999, 932.
15 Schilardi 1984, 203.
16 Schilardi 1984, 201; 1992, 634.
17 On the ruins of the Koukounaries "Mansion" see Schilardi 1984. On the architectural features and distribution of space, rooms and habitation levels see Σκιλάρντι 1995.
18 Schilardi 1984, 200-201.
19 Schilardi 1983, 173-175.

the inner face of the fortification wall (thickness, 1.66 m.). The building measures, roughly, 16.50 x 22 m. To the same structure belong a number of centrally located adjacent rooms and corridors, evident on the north part of the Upper Plateau. Architecturally speaking, nothing has survived from the upper level, which was the main floor of the building, identified as the administrative seat or the "Piano nobile". In the excavation of the complex, widespread traces of floors and fragments of white plaster from walls, which had collapsed from the upper level, were noticed in the south and the central part of it. The basement produced groups of vases, pithos jars, bronze tools and arms, minor finds in stone, clay, rock crystal and steatite and finally luxury objects in ivory, all fallen in the basement compartments, when the destruction occurred. On the architectural side, in basing our observations on the existing outline of foundation walls, it seems that the upper storey had contained a pair of rectangular, centrally located and interconnected rooms, directed N-S and framed laterally by long corridors and auxiliary rooms[20]. Among the luxury goods found in the basement compartment, although belonging to the upper floor, there is a rare fragment from an ivory, elaborate furniture. This fragment led to the hypothesis that the central unit of the upper floor was the official seat of the leader of Koukounaries[21]. The plan shows a central building, large enough to accommodate a multitude of political, military and religious functions. It was designed to contain in addition to units of principal representation, auxiliary rooms, storerooms, workshops and cellars. Some basement cellars were found when excavated, stacked with various goods and numerous large pithos jars.

At Koukounaries, the unexpected discovery of thick destruction layers illuminated the unusual circumstances which led to the collapse of the fort. The Upper Plateau has opened a new chapter in the study of LBA siege techniques, helping us reconstruct the last tragic moments before the burning of an acropolis. The dramatic epilogue in the history of Mycenaean Koukounaries was violent, marking the end of a period of power and prosperity. The accumulated data show that while the occupants of Koukounaries had crowded the fort with their families and livestock, a fire broke out, provoking a widespread conflagration, which led to the collapse of the "Mansion". The systematic search of the levels accumulated over the basement floor unveiled an illuminating, although rare picture. After removing the rubble from the basement level, it became evident that cellars, rooms and corridors were covered with scattered remains of human and animal skeletons, representing people and their livestock[22]. Listed among the animals were skeletons of sheep, goats, swine, cattle and even horses, all killed in the collapse of the buildings. Animal bones, representing cattle and swine were found on the floor of the west portico, which formed the main entrance of the building[23]. A second large group of human adult bones was noticed at the intersection of the two basement corridors (N-S and E-W)[24]. A third concentration was recorded outside and to the north of the "Mansion", where the excavation uncovered an alley, paved with schist flagstones (fig. 3). The excavation showed that when the destruction struck, animals and horses were trapped in the alley, right to the North of the "Mansion". There, under a thick layer of fallen debris, containing squared stones from collapsed walls, we uncovered the crowded remains of animals, pithos jars and painted vases, all scattered over the floor. The same alley produced numerous scattered bones and

20 Σκιλάρντι 1995.

21 Schilardi 1984, 188.

22 Schilardi 1984, 200-201.

23 In general see Schilardi 1984, 200-201, figs. 8-9. For a group of animal skeletons at the foot of a staircase see Σκιλάρντι 1978, 199, pl. 136α. For skeletons at the intersection of two corridors see Σκιλάρντι 1982, 241, pl. 150β; 1983, 277-278.

24 Σκιλάρντι 1978, 201, pl. 139; 1981, 285, pl. 195.

complete (fig. 4) skeletons belonging to sheep-goats, to men, to one child and to at least one horse. While the horse had survived in good condition, the remains of yet another large animal –a cow or possibly, a second horse– was found underneath it. The skeletons showed that the horses had belonged to rather small animals. The disposition of bones showed that the first horse had fallen on its left flank, the head facing to the South and the legs stretched towards west[25]. Due to numerous stone blocks which had fallen on the skeleton, it is apparent that the animal was killed by the collapse of the walls, which flanked the alley. Remains of other animals may have survived in the unexcavated east side of the alley, in a stratum extending beneath the ruins of the Late Geometric building L[26].

It is almost certain that the presence of horses in Mycenaean IIIC Koukounaries is not the earliest in the Bronze Age history of Paros[27] (*infra*). However, the employment of horses for military use is a practice associated with the Mycenaean age. As horses and chariots were an indispensable instrument in standard Mycenaean military practices[28], it is apparent that in the Late Bronze Age horses were employed not only in the Mycenaean kingdoms of the Greek mainland and Crete, but also in the central Aegean. Because horses and chariots were normally used as military tools and vehicles of status, power and wealth, it is probable that horses were introduced early in Melos from the earliest arrival of the first Mycenaeans in IIIA1, when Phylakopi was chosen as an administrative center, probably to exert control over islands of the central Aegean[29]. It is therefore highly likely that the same military machine, the chariot, employed to invade and to frighten the enemy[30], was introduced by the Mycenaean Greeks in Melos and therefore the Cyclades, in order to prevail over the local populations.

The earliest appearance of chariots and horses in Mycenaean civilization is recorded with the royal burials of Circle A at Mycenae[31]. Both the occurrence of bronze horse-bits discovered in tombs of Circle A and representations of chariots and horses carved on funerary *stelae* deriving from the same Grave Circle, in combination with other material indicate that the warriors of the first Mycenaean royal clan, used horses and chariots for military pursuits and for hunting[32] (fig. 5). Horses had existed, though, since earlier times in Greece[33]. The evidence from Mycenae shows, therefore, that tamed horses, used in conjunction with chariots, had

25 Σκιλάρντι 1991, 252. The horse has a small size, a characteristic complying with other skeletal remains of the age see Drews 1988, 189; see also 74-75.

26 On the skeletal remains see Σκιλάρντι 1981, 285. On the geometric building L see Schilardi 1983, 178.

27 Σκιλάρντι 1991, 252.

28 Drews 1988, 162-165, 170; 1993, 113-134.

29 Barber 2008, 224, 229-232. Mountjoy 2008, 471. It is generally believed that Crete was occupied by Mycenaeans about 1450 B.C.; see Drews 1988, 194.

30 On the significance of the chariot for the Mycenaean conquest of Greece see Drews 1988, 172. It is believed that in Mycenaean kingdoms military might was measured on the availability of horses and chariots (Drews 1993, 97).

31 Horse-bits were recorded in Circle A of Mycenae (Drews 1988, 170-171). On stelae from Circle A with representation of horses see Μυλωνᾶς 1983, 43, fig. 32 and Crouwel 1981, 36.

32 For representations of horses and harnessed chariots see the funerary stelai from the Shaft Graves at Mycenae: Crouwel 1981, 36. Drews 1993, 117-118. Μυλωνᾶς 1983, 40, fig. 30.

33 Hooker 1976, 25. Excavations have shown that a small version of horse or donkey lived in Greece since early times (Hooker 1976, 25 Dickinson 1994, 49). On Crete, donkeys or asses are shown on some early seal stones (Hood 1971, 129). Horse remains have come to light in Lerna III (Hooker 1976, 25. Dickinson 1994, 49). It seems that by that time donkeys and mules had become common pack and riding animals. Middle Helladic contexts (Lerna, Nichoria, Argissa) have produced horse bones, although from their size, it is clear that they belonged to a pony-breed (Hooker 1976, 25. Dickinson 1994, 49). On Crete, horses were introduced in the fifteenth century, later than their first appearance in Greece. From the study of the surviving LH animal bones (von den Driesch and Boessneck 1990, 93, pl. 5, 102-103, 141-143), it becomes apparent that the Mycenaean breed was somewhat bigger although the majority of horses were still small.

been employed for the first time by the military aristocracy of Mycenae in the 16th c. B.C.[34]. It is interesting to note that the evidence from Tiryns has confirmed the presence of horses much earlier, from EH III[35]. On the other hand, on the Asiatic seaboard, skeletons of horses have been attested in Troy VI, in conjunction with Minyan ware[36]. Always in the Aegean region, a kind of horse or donkey seems to have existed on Paros, in non-domesticated conditions, from the Early Bronze Age; teeth of equines have been excavated in the Early Cycladic strata of the Lower Plateau of Koukounaries[37].

From what was said earlier, it is evident that the wealth of the Mycenaean leader of Koukounaries was based among others on animal raising, therefore on herds of sheep-goats, pigs, and especially horses. In earlier publications we maintained that the presence of cattle and horses in the fortified "Mansion", therefore in the most inaccessible and protected part of the hill, whose slopes are precipitous and difficult to climb, is unusual and cannot be considered a normal occurrence[38]. In fact, it is impossible to imagine that heavy animals, like cows, were routinely dragged up to the rugged summit of the hill, in a daily practice. The same is true about the horses, whose hooves would have never endured, under such circumstances, the daily hardship of the rocky terrain. We must therefore imagine that in days of stability, the herds were normally kept in the fertile fields stretching to the east and south of Koukounaries. As for the horses, whose presence required extensive fields and good grain[39], the plain which stretched to the east of Koukounaries could apparently afford flat and fertile meadows. Given the significance attributed to the horse in Mycenaean palatial culture, it is natural to assume that in the last critical days of the acropolis, a primary concern of the defendants was to save the horses.

An interesting case exemplifying the significance of the horse in the local Mycenaean hierarchy, is featured by the discovery of a cave burial (fig. 6) at the north extremity of the Upper Plateau, not far from the "Mansion"[40]. The find provides some interesting evidence about horsemanship in Mycenaean Koukounaries. A long alley starting from the north gate of the "Mansion" ends at the rocky edge of the plateau, thus leading to a large, stone-built staircase, measuring width ca. 3.50 m[41]. The same pathway leads from the staircase to a lower level, where initially in 1976 and finally in 1981, the excavations uncovered in a natural cave, the well-preserved remains of a man. His skeleton was found in a supine position, stretched E-W., his legs bent towards the hips (fig. 7). It is certainly interesting that the burial was accompanied by a terracotta horse (fig. 8), an occurrence which may reflect a status symbolism. In addition to the figurine, the disturbed upper layer produced a fragment from an amphora which features horizontal bands and a tassel pattern. It has been suggested that the sherd belongs to a later phase of visit to the cave. The fragment belongs to the "Post-destruction" phase of Koukounaries,[42] classified as IIIC-Late. Therefore, the sherd must be dated after the latest production of the "Mansion" (IIIC-Middle). This statement has strengthened the possibility that while the burial is contemporary with the collapse of the "Mansion". A carefully built stone staircase leading to the cave-burial was constructed in IIIC-Late, being contemporary with the sherd

34 On the first Mycenaean horses see above n. 31.

35 Drews 1988, 81-83. On LH horse remains in Tiryns see von den Driesh and Boessneck 1990, 93, pl. 5, 102-103, 141-143.

36 Taylour 1964, 16. It appears that horses were available already in Troy VI (Hooker 1976, 24), whose date in the 19th c. B.C. is based on stratigraphical associations with typical Minyan ware.

37 A type of donkey may have existed on Paros, since Early Cycladic times see Σκιλάρντι 1991, 252.

38 Σκιλάρντι 1978, 201; 1979, 239-240.

39 Drews 1993, 111-112.

40 Σκιλάρντι 1976, pl. 188α.

41 Σκιλάρντι 1981, 286, pl. 196β.

42 See Schilardi 1984, 204.

bearing the tassel pattern[43]. The discovery of the staircase must mean that during IIIC-Late, a "heroic" memory of the burial should have survived.

Presumably, the terracotta horse makes this burial contemporary with the floruit of the stronghold. The skeleton was studied by the late Dr. Sara Bisel in the summer of 1981. In her written report Bisel noted that the skeleton belonged to a man 1.62 m. tall. She further noted that the man had a robust bone structure, showing an individual "obviously well-exercised"[44]. Another observation refers to the hypertrophy of the adductor tubercles of the femora. Bisel, in ending her account concluded: "The best explanation for the extreme hypertrophy of the tubercles, and hence of the muscles, would be continued, habitual horse-back riding"[45]. The terracotta horse figurine and Bisel's observations, make it possible that the skeleton belonged to a man involved in horsemanship, presumably to a man who used to ride astride. It is apparent that the deceased had belonged to a high-ranking member of Mycenaean Koukounaries and was most likely killed during the collapse of the acropolis. It is believed that the man had died during the siege and was given an "intramural" burial, because of the inability of the acropolis' defendants to bury him in the official Mycenaean cemetery, stretching to the NW., at the foot of Koukounaries[46]. In this case, the high status of the man is attested by the construction of the stone staircase, intended to facilitate - even to embellish - access to the tomb. All in all, it appears that the man used to ride horses, a practice which was apparently in line with the noble pursuits of the local Mycenaean society. It is interesting that a similar case of a woman, who was given intramural burial has been recorded in the basement of the "Mansion". There, the excavation in the second storeroom produced another piece of evidence, showing the emergency conditions that had prevailed before the massive conflagration. It regards the inhumation of a woman, practiced ad extremis in the living quarters, before the final collapse of the citadel[47].

The Parian evidence is illuminating and shows that towards the end of the Mycenaean period, horses were used not exclusively in conjunction with the chariot, on the battlefield or for hunting, but also as ridden animals[48]. In fact, representations of men leading horses on vase- and wall-paintings may imply horses for riding. A fine vase representation on a bowl krater from Mycenae (fig. 9) shows a bearded man –apparently a horseman– wearing corselet, short tunic and greaves, while leading a horse by the reins[49]. The vase is dated in IIIC and appears contemporary with the heydays of Mycenaean Koukounaries. In addition to this everyday scene, a definite confirmation in the practice of riding horses after the fall of the mainland palaces, is shown on a deep bowl krater from a tholos tomb at Mouliana of Crete[50] . The krater, dated in IIIC depicts a heavily armed man, wearing a ridge-crested helmet and carrying a shield and spear, while riding a horse. On the basis of such everyday scenes, we may conclude that in the 12th c. B.C., horses were used both for habitual riding and for carrying warriors to battle, loaded with their basic combat accessories[51].

---

43 On the excavation and the horse figurine see Schilardi 1999, 752, fig. clxviia. On the pottery from the same burial see Σκιλάρντι, 1981, 286 and Schilardi 1999, 751. On the ornament of the amphora fragment see Mountjoy 1993, 91 n. 238. Schilardi 1984, 204.

44 Schilardi 1999, 752.

45 Schilardi 1999, 753.

46 On the Mycenaean cemetery of Koukounaries see Σκιλάρντι 1986, 204-205; 1987, 236-240, fig. 5.

47 Σκιλάρντι 1981, 278, pl. 192β.

48 The earlier view that chariots were employed exclusively for transport to the battlefield has been modified by Drews (1993, 119, 126), who has proposed, fittingly, that such vehicles served as war-machines and as mobile platforms for archers.

49 Sakellarakis 1992, 33. Crouwel 1981, 46, V24, pl. 57.

50 Betancourt 1985, 181. Crouwel 1981, 46 n. 5.

51 Schilardi 1999, 754. On typical accessories of Mycenaean soldiers during IIIC see Drews 1993, 174ff.

It was said earlier that the importance of Mycenaean Koukounaries relies not only on the architecture and the rich stratigraphy, but also on the large amounts of luxury goods, steatite objects, fragments of rock-crystal and ivory, all recovered from the basement of the "Mansion"[52]. On the other hand, the bronze arms and tools found in the "Mansion" are numerous and underline, once again, the importance of the acropolis. The assemblage includes spearheads, arrowheads, fibulae, chisels, tweezers, razor blades, arrow points and a double axe-head[53]. A rare horse-bit listed in the group of bronzes from Koukounaries is a unique find, as it adds new weight to the view that the hill was a strong citadel. In 1978, continuation of work in square D6, extending to the North of the "Mansion", afforded the clearing of several accumulations down to bedrock (fig. 10). Here there is a complex of Mycenaean rooms, stretching to the west of the previously described alley with the horse skeletons (*supra*). In that area, the north edge of the Upper Plateau is represented by a slightly rising rock, which forms the north side of a Mycenaean room. The excavation brought to light the corroded remains of a single horse-bit (figs. 11-12). The accessory was found at the NW part of the room, in a shallow layer of soft brown humus. One wonders if that room was used for storing accessories of military character. Square D6 contains a complex of Mycenaean rooms, stretching to the west of the previously described alley with the horse skeletons (supra). In that area, the north edge of the Upper Plateau is represented by a slightly rising rock formation. Almost in contact and to the south of the rock, the excavation uncovered the corroded remains of a single bronze horse-bit. The accessory was found within the Mycenaean complex, in a shallow cavity of the bedrock, covered by a layer of soft humus[54].

According to the classification provided by Crouwel, the horse-bit belongs to his Type 4, namely to the class of bronze bits with "Jointed wire canons and narrow rectangular cheekpieces"[55]. The Parian horse-bit has the following dimensions: length of mouthpiece ca. 0.26m.; l. between cheek-pieces 0.178; l. cheekpieces 0.118; l. of wire between side loops 0.195; thickness of cheekpieces 0.009, at middle hole 0.017; diam. side loops 0.024 (internally, 0.014-0.015); diam. side loops of canons 0.020 (internally, 0.008-0.009); diam. loops of canons 0.020 (internally 0.008-0.009); diam. of wired canons, 0.010 in middle, 0.008 at sides. The cheekpieces, shaped in the form of narrow plaques are rectangular in section and have the outer face convex and the inner flat. The holes for the mouthpiece are reinforced on the outer face with a raised ring. The bit has canons composed of two strands of twisted thick

52 Schilardi 1984, 201-202. Extremely important is the discovery of an elaborate ivory fragment, apparently from some luxury furniture or a throne, discovered in the central cellar room of the "Mansion"; see Σκιλάρντι 1979, 244, pl. 147γ.

53 Schilardi 1984, 202. Bronze finds have been uncovered in various parts of the basement. The stratigraphy in the third storeroom is typical, as it shows a thick destruction layer, extending over the ruined building. The storeroom contained large pithos jars, a clay bathtub and a bronze double axe-head; see Σκιλάρντι 1980, 274, fig. 164α.

54 Σκιλάρντι 1979, 245.

55 For the type see Crouwel 1981, 35 and 104. The horse-bit was discussed in a paper presented during the *II Congresso Internazionale di Micenologia* (Naples, Oct. 14-20, 1991). See also Schilardi 1992, 633 n. 57. On this find and on horse-bits from Mycenaean Greece see Crouwel 1981, 34-35. The author wishes to express his appreciation to Prof. J.H. Crouwel for supplying assistance (personal correspondence, 16.08.1982), when studying the find. Prof. Crouwel noted that the Parian horse-bit is "an important addition to the small number of such excavated so far in Greece, the others coming from Mycenae and Thebes (the "Arsenal" which has not yet been published)". Due to the rarity and the historical significance of the horse-bit, the corroded fragments were taken immediately to the conservation laboratory for bronzes of the Archaeological Museum of Athens. According to existing correspondence (26.03.1985), it was mended and restored by the known chief conservator S. Kassandris. Small insignificant fragments are missing due to corrosion; long cracks are evident along the mouth-piece. The horse-bit is now on display in the Paros Museum, together with a small selection of finds from Koukounaries.

wire, interlocking in the middle and returning on themselves to pass through a hole in the center of the cheekpieces. The outer ends of the wire are rolled four times into circular loops. The cheek strap, a vital part for rein attachment, consisting of three ends was attached to the outer loops of the canons and to the ends of the mouthpiece. An extra arched loop is featured on one of the long narrow edges of the canons, next to the hole for the mouthpiece, forming the terminal for the rein attachment. No evidence of pointed studs was noticed on the inner face of the cheek-pieces. However, since the surface is corroded, the existence of such a feature cannot be excluded.

The Koukounaries horse-bit has parallels and is of the same type with two complete examples from palatial sites of the mainland, one from Mycenae and the second from Thebes. Of an earlier date is the Theban bit, dated according to context in the first half of the 13th c. B.C.[56] On the other hand, the example from Mycenae, hidden together with a hoard of bronzes before the great destruction, is dated to IIIB2[57]. Another example (unpublished) has come to light in a recent excavation at Prosilion to the north of Orchomenos. In addition to the above examples, two bronze horse-bits have come to light at Miletos, another important Mycenaean kingdom, on the west coast of Asia Minor. The bits from Miletos come from a cemetery with Mycenaean chamber tombs[58]. According to the analysis provided by Crouwel, fine parallels for horse-bits of Mycenaean origin can be found in the Near East and in Egypt[59]. At Koukounaries, the location where our horse-bit was found, in the complex to the North of the "Mansion" complies with practices known from palatial centers such as Pylos and Knossos, where similar expensive accessories were kept in warehouses. In fact, a large number of Linear B tablets from Pylos and Knossos speak about horses, spare parts of chariots and arms, as for example axes and bows[60]. At Koukounaries the evidence suggests that spare parts of chariots, such as reins, bridles, wheels, etc. were very likely stored within the fort itself. To sum, since horse-bits are rare even in central palatial sites, it may be deduced that Koukounaries was indeed a significant Aegean stronghold, whose central authority and its military aristocracy possessed horses and chariots for all typical Mycenaean social and military pursuits.

Generally speaking, as in the Near East, Mycenaean citadels and kingdoms must have normally relied to a large extent on chariotry. It has been pointed out by Drews that in hostilities between eastern Mediterranean kingdoms, chariots were generally used in battle action, not merely as transportation vehicles, but also as war machines, the engagement involving two horse chariots charging frontally against each other. Further, he has suggested that in Mycenaean kingdoms, chariots were used as mobile platforms for archers[61]. There is even a good possibility that in field action, at the time of the Mycenaean palaces, in addition to chariots, the initial clash between the enemy chariots was followed allegedly by the action of skirmishers or foot soldiers[62]. Given that in time the significance of infantrymen increased, it appears that when the collapse occurred (ca. 1200 B.C.), the role of foot soldiers became essential for the defense of the palaces[63]. Among weapons of this age, two essential bronze arms related to infantrymen, were the light spear or javelin and the heavy spear.

56 Demakopoulou and Konsola 1981, 54-55, fig. 15.
57 Crouwel 1981, 104.
58 Crouwel 1981, 103-104. On the Mycenaean character of Miletos see Wiener 2007, 13 n. 78.
59 Crouwel 1981, 104.
60 On accessories and spare-parts associated with chariots and horses, stored in the palace reserves see Dickinson 1994, 206, 248, 305 and Drews 1993, 107-108.
61 Drews 1993, 119, 126, 136, 157.
62 Drews 1993, 135-139, 141.
63 Drews 1993, 157.

More recently, scholarship has added new data about the diffusion of javelins and spears. The evidence contributes to a better understanding of late Mycenaean military practices, in vogue in the Refugee Age, more specifically in the century after the fall of the palaces. First, we will deal with the javelin. Although light javelins do not occur at Koukounaries, the type is very significant. A number of bronze tanged heads, deriving from Aegean contexts seem to indicate that in spite of their small size, they belonged to javelins and not to arrows. The type, featuring an elliptical blade (ranging from 3 to 13 cm.) became popular in the 12th and the 11th centuries B.C.[64] To be sure, such light javelins were used for hunting and in battle[65]. In hunting scenes of the palaces, the occupants are illustrated carrying two short spears. Such light spears were most likely intended for hurling them from a moving chariot. Light javelins depicted in Mycenaean frescoes are regarded as arms used by hunters; two frescoes from Tiryns and one from Pylos show hunters carrying light javelins[66]. In the 12th c. B.C., when the appearance of foot soldiers became widespread, the use of the light javelin was common. Drews, mentions three vase representations, two from Tiryns and one from Lefkandi, all dated in IIIC. The sherds from Tiryns show a warrior riding a chariot and carrying two javelins, whereas the sherd from Lefkandi features a warrior holding two javelins[67]. The employment of this weapon for hunting and for the battlefield was probably introduced before the catastrophe of ca. 1200 B.C. It is believed that the Mycenaeans of this period used their javelins not only for hunting, but also to hurl them against a human target[68]. The same type of javelin with a relatively small tanged head was extensively used in the Levant and in Mesopotamia[69]. One such javelin blade was found sunk in the dorsal vertebrae of a male skeleton, belonging to Grave 75 of Ugarit[70]. In Greece, the earliest dated example of this weapon comes from a IIIB tomb, found near Thebes[71]. In general, although such blades are frequently found in the Near East, the use of the light spear became popular in Greece at the time of the fall of the palaces.

By contrast to the light javelin, there are at Koukounaries two heavy bronze spearheads discovered in the storerooms of the “Mansion”. The first example, badly corroded, is represented by a thick socketed spearhead measuring pres. length 19.50 cm. From the blade, only the midrib survives. The socket becomes narrower to the one end; the other shows a relief ring surrounding the edge (fig. 13). The other example is a unique piece of Aegean bronze casting. Its occurrence at Koukounaries is interesting, as the shape is representative of heavy bronze spears used on Paros during the Refugee Age. The weapon is represented by an unusually long socketed spearhead, measuring pres. length 0.40 m. (fig. 13). It features a long blade, showing a broad midrib and on the ring of the socket, a pair of rivet holes. The type has a long history, since its form is recognized in Cretan spearheads, employed in the years before the fall of Knossos[72]. Evidently, spearheads of this category were a formidable offensive weapon, used only for thrusting. The spearhead from Koukounaries features a solid-ring socket, by contrast to earlier sockets that had split rings[73].

64 Drews 1993, 186.
65 Drews 1993, 186. Dickinson 1994, 206.
66 Drews 1993, 181.
67 Drews 1993, 184ff.
68 Drews 1993, 184-185.
69 Drews 1993, 189-190.
70 Drews 1993, 186.
71 Drews 1993, 190 n. 65.
72 Drews 1993, 105.
73 Drews 1993, 191.

The more developed type of solid-ring sockets was the result of a new, marked evolution. Bronze-workers of the twelfth century had the experience of casting the spearheads in foundries, instead of forging them in smithies, as was the earlier practice. It has been maintained that such spears were indispensable to twelfth century infantrymen, both in Greece and the Near East, when the new military practices necessitated the introduction of military formations with hand-to-hand fighting and the use of spears for thrusting[74]. Typologically, to the same category belong the spears carried by the foot soldiers shown on the main side of the Warrior Vase of Mycenae[75] (fig. 14). The figured scene exemplifies not only the outlook of foot soldiers active in LH IIIC, but also their varied military apparatus (horned helmets, sleeved corselet, greaves and a round shield)[76]. On the other hand, the previously described krater fragment from Mycenae, with the fine representation of a man wearing corselet, short tunic and greaves, while leading a horse by its reins[77] is another vivid picture of a typical horseman of the 12th c. B.C. If we try to visualize the warriors engaged in the siege operation to occupy Koukounaries, we can be sure that they must have looked very much like the horseman of the krater fragment or the foot soldiers of the Warrior Vase from Mycenae.

As said earlier, at Koukounaries, the "Mansion" has yielded a large number of bronze tools and arms. The bronze horse-bit, when combined with the skeletal evidence, demonstrates the attachment of the high officers of Koukounaries to horses. Horse-bits are extremely rare and normally associated with the strongest mainland citadels (*supra*). It seems evident that after the burning of the palaces, about 1200 B.C., and the massive exodus of the Mycenaeans in the periphery of the mainland, clans of the established Mycenaean hierarchy moved to the Cycladic islands, thus carrying horses and chariots, to be used as regular tools for military practices. Although the presence of chariots in the Aegean islands might seem unpractical, the morphology of the Parian terrain was not a serious deterrent, if we consider that similar land configurations –at a different scale– prevail on the mainland. The morphological aspect of Paros, distinguished by a mild and inviting landscape, featuring fertile valleys and flatlands, was undoubtedly a suitable place for breeding horses, for employing horses and chariots in the military and political pursuits of the IIIC local Mycenaean leadership[78].

---

74 Drews 1993, 192.

75 Drews 1993, 161-162. Μυλωνᾶς 1983, 149, fig. 117.

76 Drews 1993, 161.

77 Drews 1993, 146 n. 31. Sakellarakis 1992, 33. Crouwel 1981, 46, V24, pl. 57. Schilardi 1999, 754, pl. CLXVII c.

78 Some general remarks on the feasibility of employing chariots in Paros, given the hilly landscape of the island, are in line at this point. The landscape of Paros shows a mountainous central bulk and low hills and flatlands along the coasts. However, the island is distinguished on the whole by mild contours, low hills, relatively flat plains, and good fertile valleys. Koukounaries occupies an advantageous position at the SW edge of the bay of Naoussa, next to the sea and near a small natural anchorage. The acropolis is surrounded by farm-lands extending to the south and south-east of the bay. The plain of Kamares (Livadia), extending to the south of the bay and directed N-S from the sea towards Paroikia, is traversed by two main streams of water, which, in reaching the shores, form two small natural water- basins, the eastern called Phykia and the western Limnes. The Kamares plain represents a good land for horse training and chariotship. Apparently, the Kamares plain was originally shorter than it appears today. Geological observations have shown that the coastal line has advanced from South towards North, due to the accumulation of the previously mentioned stream- borne sediments. Therefore, it is believed that the coastal configuration was quite different in antiquity, because the bay of Naoussa progressed deeper into the Livadia plain. It seems likely that in antiquity, Koukounaries recalled the aspect of an acropolis built on a peninsula and surrounded by sea on the north and east sides (on the matter see the comments in Karageorghis 1998, 131). Starting from the south of the hill and extending in a N-S direction, the long valley of Kamares traversed northern Paros, ending at Paroikia. Given the morphological characteristics of the Kamares valley, it is highly likely that a road must have connected Koukounaries with Paroikia, as happens today. In basing our observations on the presence of various Geometric or early Archaic sites surrounding the bay of Naoussa (Schilardi 1983, 173, 181-183), it seems highly likely that there in archaic times, there was a road running along the shore of the Naoussa bay, interconnecting such early communities, such as Aghios Ioannes

To sum, chariots, used in the Mycenaean world especially for military engagements, were also used for parading, for processions, for hunting and for racing. Although details are lacking[79], the costly upkeeping of horses and the supplying of expensive equipment for chariots in the Mycenaean world[80] is listed among the primary activities of palaces, representing the elevated economic status of the *Wanax*. In general, the expensive maintenance of horses, chariots and charioteers was customary among dignitaries of Mycenaean palaces. The practice was strictly associated with the economic power of the leader. It was therefore a noble occupation, connected according to linear B tablets, with palace bureaucracy[81]. It is then possible that the same old Mycenaean tradition of breeding horses to use them as war machines and as symbols of power –a practice which was in line with the splendor of mainland palaces of the 14th and the 13th B.C.–, was introduced by the leader who reached Paros in the Refugee Age. However, it is interesting that by the 12th B.C. military practices had changed, since the necessity of chariots for battle had diminished and the role of professional skirmishers and foot soldiers had become common[82]. In considering such military transformations, it has been concluded that after ca. 1200 B.C., chariots came to be considered "nothing more than prestige vehicles for the professional warriors"[83]. Although this statement may seem premature, we can be sure that for the Mycenaean refugees who landed on Paros, after 1200 B.C., but also for other Mycenaean warriors who landed on peripheral islands, horses and chariots were not considered a simple medium of prestige, but a tool to conquer and to dominate. It is thus believed that the Mycenaean leader of Koukounaries used the chariot for combined reasons, but especially for military objectives.

Presumably, the IIIC population of Koukounaries had close blood relations with the Mycenaean clans of the Mainland. At least, in terms of pottery, there are close ties between the two areas. It has been stretched that the IIIC pottery from Koukounaries echoes skills and styles of the mainland. In spite of some imports from Crete and occasional commercial contacts with the Syria or Egypt, the overall culture, as reflected by the pottery is purely Mycenaean. For this reason, it has been suggested that the Mycenaean inhabitants of Koukounaries originated from Greece. On the literary side, it is interesting to note that the ancient literary tradition refers to a group of settlers, who, in originating from the Peloponnese, landed on Paros under the leadership Paros, the son of Parassios.

To sum, at the present stage of our research, it appears that the first substantial group of Mycenaeans who landed on Paros in the Bronze Age were not the refugees of Koukounaries.

Detis –on the west tip of the bay– with Koukounaries, and further to the east with Naoussa, with Oikonomos and Kargadoura. The discovery of Mycenaean pottery at Sklavouna, an Early Cycladic site to the South of the bay, makes it possible that a road might have also connected Koukounaries with Sklavouna (Σκιλάρντι 1975, 210). Mild morphological features and easily accessible terrain are also evident along other coastal zones of Paros. Such is the case of the large and fertile plain of Ambelas, stretching N-S on the east side of the northern part of the island. The plain, directed N-S starts from Naoussa and extends to the village of Marmara. Along the southwestern side, there is yet another flat plain from Paroikia to Alyki. The plain is known as Kambos, traversing the contemporary airport of Paros. All in all, it seems that the road system of Paros encircled the shores, as happens with the contemporary road system of the island. Of course, the similarity is not accidental. Since the course of roads was formulated in compliance with the morphological features of the terrain and, furthermore, with the practical knowledge acquired through centuries of long experience, it resulted from trial and error. As a rule, most contemporary roads existing in areas preserving traces of ancient occupation follow the course of their earlier predecessors.

79 Drews 1993, 113 n. 40.

80 Drews 1993, 110-112, 118.

81 Drews 1993, 112, 122, 124.

82 Drews 1993, 116, 161.

83 Drews 1993, 161.

It is almost certain that the first arrival of Mycenaean Greeks on Paros antedates the great upheavals of 1200 B.C. It may even go back to the period right after the first arrival of the Mycenaeans at Phylakopi[84] in IIIA1, although this hypothesis needs to be tested with future documentation. The wide distribution of sites and the vigour of Mycenaean civilization in the Cyclades from the 14th century onwards, especially the discovery of Mycenaean pottery on Paros (Paroikia)[85], should imply a notable Mycenaean presence from at least the 13th c. B.C., if not earlier. Besides, if Melos and Kea experienced the prosperity of two sizable centers during IIIB and IIIC, correspondingly[86], it is hard to believe that a substantial Mycenaean community had not existed on Paros, from as early as IIIB. However, it should be noted that the morphology of the Kastro hill at Paros capital, and the character of other related finds, produce the image of a peaceful settlement, which had never attained the status of a powerful Mycenaean acropolis. The evidence points rather to an ancient community, engaged in commerce and seafaring activities, whose growth had not been threatened or disrupted by attacks or sudden invasions. On account of such evidence, it may naturally be inferred that when Mycenaean newcomers invaded Paros in the early 12th c. B.C., the power of Koukounaries must have been felt on the rest of the island, including Paroikia.

In considering the political conditions which prevailed after the fall of the mainland palaces (about 1200 B.C.), a significant aspect related to the transference of population in the Aegean islands refers to the way by which the Mycenaean clans crossed the Aegean sea. Since the Mycenaeans were skillful mariners and leaders of a commercial network, extensive and active in the eastern Mediterranean, there is no doubt that when the burning of the palaces occurred, their rulers had both the knowledge and the means to advance a large-scale transference of population by sea. The sea-crossing which followed the great collapse of 1200 B.C. was made possible by employing boats, whose availability was of cardinal importance. We can thus imagine that the same boats which were earlier used for trade, were also employed for the sea transportation of the Mycenaean refugees. In fact, ancient sources do imply the involvement of aristocratic clans and families from the mainland in the sea operation[87]. It is therefore clear that the expeditions were launched by clans associated with the palace hierarchy. In conclusion, we can imagine that the refugees who landed on Paros crossed the Aegean by using oared boats, crowded with simple people, with dignitaries, and with warriors and their families. In the narrow space of these vessels, the refugees had to accommodate food supplies, large jars with food staff and water, their indispensable belongings, heirlooms, animals and of course, their precious horses and unassembled chariots. Certainly, the experience of transporting animals and horses by ship is very ancient. There are indeed representations showing that the transportation of horses

84 See Schilardi 1992, 624. Mountjoy 1993, 154; 2008, 471.

85 On Mycenaean pottery from Kastro, Overbeck 1989, 6, nos. 20, 22, figs. 9, 11. Also, on IIIC pottery from the same dig see Rubensohn 1917, fig. 80 and Desborough 1964, 148.

86 Mountjoy 1993, 155.

87 Literary tradition speaks about Mycenaeans of Peloponnesian origin who settled Paros, under the leadership of Paros from Arkadia, son of Parrasios. See Kallimachus, frg. 368 and Rubensohn 1949, col. 1903. On the arrival of Mycenaean settlers in neighboring Naxos see Barber 1981, 14. With regard to Paros and Naxos, it is interesting that while the evidence from IIIC Koukounaries shows the presence of a prominent Mycenaean clan, on the neighboring island of Naxos the excavations at Aplomata and Kamini have ascertained the presence of one or more important clans, as demonstrated by tombs with rich funerary finds, apparently belonging, as on Paros, to refugee Mycenaean dignitaries; see Barber 1987, 237-238. There is strong archaeological and linguistic evidence of Mycenaean refugees from Arkadia –who also landed on Paros– on Cyprus: see Πανταζής 2011, 190, 194. On the leading role played by the Athenian royal family of king Kodros in launching the migrations to Asia Minor and on the situation in Athens in the advanced twelfth century, as resulting from information provided by ancient authors see Schilardi 1998, 293-294.

or animals was a routine practice, applied at least from Early Cycladic times in the Aegean[88].

The Parian IIIC culture, as vividly portrayed at Koukounaries, demonstrates the vitality and splendor of a royal Mycenaean clan, which flourished on Paros during the Refugee Age[89]. The archaeological research has shown that while the Cycladic co mmunities were enjoying in the twelfth century a period of relative prosperity and stability[90], there were at the same time groups of Mycenaean Greeks crossing the Aegean in search of new homes. The ceramic style of the period (IIIC), which was in vogue in the Aegean, is based on a homogeneous type of pottery, based on the Mycenaean repertory although distinguished by local traits[91]. The Mycenaean character of that ware and its wide distribution in the Aegean, in an extensive geographic area, from Lefkandi and Perati all the way to the Cyclades, Crete, Rhodes and Cyprus, has justifiably forced specialists to see a distinctive Mycenaean "koine"[92], reflecting common commercial and artistic relations. Among the known Cycladic towns of the period, Koukounaries is the only case representing a typical refugee acropolis. However, the discovery of similar refugee sites of the twelfth century, occupying hilltops with rugged and inaccessible feature, even on major islands of the southern Aegean, like Crete and Cyprus[93], suggest that maybe, future archaeological investigations in the Cycladic region will lead to the identification of more refugee sites.

It has been suggested that the significance of Koukounaries goes beyond the limits of a simple provincial acropolis, because of the amount of new information that the excavation has provided to twelfth century Cycladic art and history. Although Mycenaean civilization is adequately known for the centuries before the burning of palaces (ca. 1200 B.C.), only in recent years has the cultural and political history of the central Aegean grown sufficiently clear[94]. Indeed, the excavations at Koukounaries have opened a new invaluable chapter in the history of the twelfth century Aegean Refugee Age. When the Koukounaries excavations were initiated back in 1976, all information regarding twelfth century Mycenaean settlements could be drawn from a handful of morphologically easily accessible sites, such as Perati, Lefkandi, Phylakopi

88 On shipping animals by sea in the Early Cycladic Aegean see Doumas 1990, 159 and 83 (where, for an Early Cycladic slab from Naxos with pitted representation of a boat with an animal see Κορρές 1985, 77, no. 2 and pl. 7). In Minoan art, the earliest artistic representation is LM II and regards a seal impression of a horse standing in a ship; see Drews 1988, 182 n. 60.

89 On the term, which regards especially the twelfth c. B.C., see above, n. 1.

90 Although recent investigations in the Cyclades seem to indicate that the twelfth century was a period of relative stability, as we have detected on Paroikia of Paros (see text), we cannot say that the century was deprived of concerns about conditions of safety. In general, the construction or renewal of strong fortifications and the attention in safety measures, as evidenced by the excavations at Aghios Andreas of Siphnos, at Phylakopi of Milos and at Grotta of Naxos (Mountjoy 2008, 473), attest to concerns about impeding troubles. It has been surmised that the absence of IIIB2 pottery in the Cyclades shows how the events of the mainland might have affected the distribution of pottery in the Cycladic region; Schilardi 1992, 625-626. In spite the recent warning that we should desist from assuming "a simultaneous establishment of 'refugee' settlements in the Cyclades" (see Vlachopoulos 2008, 490), it is assumed that the "peaceful" character of the period has been overstated. It is true that the only Cycladic acropolis of a clearly refugee character is Koukounaries. However, we must admit that the overall picture, as emerging from the examination of the known Cycladic centers, in spite such seemingly calm conditions in the Aegean area, shows concern about safety measures, as shown by the renewal or even the strengthening of fortification walls (Vlachopoulos 2008, 481, 489-490). Vlachopoulos has recognized in the Cyclades of the twelfth century a system of politically autonomous centres, with Paros, Naxos and Milos playing a major cultural and political role (Vlachopoulos 2008, 491).

91 Judging by the style of decoration, the existing binding medium of IIIC pottery in the Aegean shows a strong Mycenaean background (implying a Mycenaean "koine"), even though modified according to local idiosyncrasies. See, however, Vlachopoulos 2008, 491).

92 On the matter see the conclusions offered by P. Mountjoy (2008, 476).

93 On refugee sites of the southern Aegean see Schilardi 1992, 626-627 and above, nn. 10-11.

94 McDonald and Thomas 1990, 393. Barber 1987, 226. Warren and Hankey 1989, 93. Drews 1993, 26, 46, 222. Karageorghis 1998, 131. Mountjoy 1999, 932.

and Kea. The study of Koukounaries has not only added fresh knowledge about the transition from IIIC to the Iron Age IIIC or about IIIC regional ceramic styles, but also thrown light to life conditions in a remote, rugged and powerful refugee acropolis, at a time when bands of Mycenaean refugees spread in the Aegean, thus transmitting their culture to the islands. Their arrival in the Cyclades led to the creation of small kingdoms, whose political and cultural character echoed the splendor of the old Mycenaean palaces.

BIBLIOGRAPHY

Barber, R.L.N. 1981. "The Late Cycladic period: a review." *BSA* 76:1-21.

_____. 1987. *The Cyclades in the Bronze Age.* London: Duckworth.

_____. 2008. "Unpublished Pottery from Phylakopi." *BSA* 103:43-222.

Betancourt, P. 1985. *The History of Minoan Pottery.* Princeton: Princeton University Press.

Brodie, N., J. Doole, G. Gavalas, and C. Renfrew, eds. 2008. *Horizon. Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*. Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research.

Crouwel, J.H. 1981. *Chariots and other Means of Land Transport in Bronze Age Greece.* Amsterdam: Allard Pierson Museum.

Demakopoulou, K, and D. Konsola. 1981. *Archaeological Museum of Thebes: guide*. Athens: General Directorate of Antiquities and Restoration.

Desborough, V.R. d'A. 1964. *The Last Mycenaeans and their Successors: An Archaeological Survey c. 1200- 1000 BC*. Oxford: Clarendon Press.

_____. 1972. *The Greek Dark Ages.* London: Benn.

Dickinson, O. 1994. *The Aegean Bronze Age.* Cambridge: Cambridge University Press.

Doumas, C. 1990. "Cycladic Culture." In *Cycladic Culture*. *Naxos in the 3rd millenium B.C*., edited by L. Marangou, 16-20. Athens: Museum of Cycladic Art.

Drews, R. 1988. *The coming of the Greeks. Indo-European conquests in the Aegean and the Near East.* Princeton: Princeton University Press.

_____. 1993. *The End of the Bronze Age, Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C*. Princeton: Princeton University Press.

Hood, S. 1971. *The Minoans. Crete in the Bronze Age.* London: Thames and Hudson.

Hooker, J.T. 1976. *Mycenaean Greece.* London – Boston: Routledge & Kegan Paul.

Karageorghis, V. 1998. "Mycenaean 'Acropoleis' in the Aegean and Cyprus: Some Comparisons." In *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, edited by E.H. Cline and D. Harris-Cline, 127-134. *Aegaeum* 18. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas.

Koehl, R. 1984. "Observations on a deposit of LC IIIC pottery from the Koukounaries acropolis of Paros." In MacGillivray and Barber 1984, 207-221.

MacGillivray, J.A., and R.L.N. Barber, eds. 1984. *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a workshop on Cycladic Chronology.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

McDonald, W.A., and C.G. Thomas. 1990. *Progress into the Past. The Rediscovery of Mycenaean Civilization.* 2nd ed. Bloomington: Indiana University Press.

Mountjoy, P. 1993. *Mycenaean Pottery. An Introduction.* Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.

_____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden, Westf.: Verlag Marie Leidorf.

_____. 2008. "The Cyclades during the Mycenaean period." In Brodie *et al*. 2008, 467-477.

Μυλωνᾶς, Γ.Ε. 1983. *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*. Ἀθῆναι: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.

Mylonas, G. 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton: Princeton University Press.

Nowicki, K. 1987. "Topography of refuge settlement in Crete." *JRGZM* 54:213-234.

_____. 1996. "RVI Fortetsa and Loutraki Kandilioro: Two Refuge Settlements in Crete." *BSA* 91:253-285.

Overbeck, J.C. 1989. *The Bronze Age Pottery from the Kastro at Paros*. *SIMA* 78. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

Πανταζής, Β.Δ. 2011. «Από τους *qa-si-re-we* της Γραμμικής Β στους *pa-si-le-se* της Κύπρου.» In *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 29 Απριλίου – 3 Μαΐου 2008*, edited by Α. Δημητρίου, 181-203. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών.

Rubensohn, O. 1917. "Die prähistorischen und frühgeschichtlichen Funde auf dem Burghügel von Paros." *AM* 42:1-96.

_____. 1949. "Paros." *RE* 18 (2):1781-1872.

Sakellarakis, J.A. 1992. *The Mycenaean Pictorial Style in the National Museum of Athens.* Athens: Kapon editions.
Schilardi, D.U. 1975. "Paros, report II: The 1973 campaign." *JFA* 2:83-96.
_____. 1983. "The decline of the geometric settlement of Koukounaries at Paros." In *The Greek renaissance of the eighth century B.C.: Tradition and innovation. Proceedings of the second international symposium at the Swedish Institute at Athens, 1-5 June 1981*, edited by R. Hägg, 173-183. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
_____. 1984. "The LH IIC period at the Koukounaries Acropolis, Paros." In MacGillivray and Barber 1984, 184-206.
_____. 1992. "Paros and the Cyclades after the Fall of the Mycenaean Palaces." In *Mykenaïka. Actes du IXe Colloque international sur les textes mycéniens et égéens*, edited by J-P. Olivier, 621-639. *BCH* Suppl. 25. Paris: École française d'Athènes.
_____. 1996. "Il culto di Atena a Koukounaries e considerazioni sulla topografia di Paros nel VII sec. a.C." In *Le Cicladi ed il mondo egeo: seminario internazionale di studi, Roma, 19-21 novembre 1992*, edited by E. Lanzillota and D.U. Schilardi, 33-64. Roma: Università degli studi di Roma "Tor vergata", Dipartimento di storia.
_____. 1998. "Helike and Ionia." In *Helike II: Ancient Helike and Aigialeia*, edited by D.Katsonopoulou, S. Soter, and D. Schilardi, 283-305. Αθήνα: Εταιρεία Φίλων της Αρχαίας Ελίκης.
_____. 1999. "The Mycenaean Horseman (?) of Koukounaries." In *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th* year, edited by P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, and W.-D. Niemeier, 751-755. *Aegaeum* 20*.* Liège: Université de Liège.
Σκιλάρντι, Δ. 1975. "Ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι ἐν Πάρῳ." *ΠΑΕ*:197-211.
_____. 1976. "Ἀνασκαφαὶ Πάρου." *ΠΑΕ*:287-294.
_____. 1977. "Ἀνασκαφὲς στὴν Πάρο." *ΠΑΕ*:363-377.
_____. 1978. "Ἀνασκαφὴ στὴν Πάρο." *ΠΑΕ:*195-210.
_____. 1979. "Ἀνασκαφὴ στὴν Πάρο." *ΠΑΕ*:236-248.
_____. 1980. "Ἀνασκαφὲς καὶ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὴν Πάρο." *ΠΑΕ*:263-286.
_____. 1981. "Ἀνασκαφὴ Κουκουναριῶν Πάρου." *ΠΑΕ*:269-292.
_____. 1982. "Ἀνασκαφὴ στὴν Πάρο." *ΠΑΕ*:232-252.
_____. 1983. "Ἀνασκαφή στήν Πάρο." *ΠΑΕ*:271-296.
_____. 1984. "Ἀνασκαφὴ στήν Πάρο." *ΠΑΕ*:263-300.
_____. 1985. "Ἀνασκαφὴ στήν Πάρο." *ΠΑΕ*:103-143.
_____. 1986. "Ἀνασκαφὴ Πάρου." *ΠΑΕ*:169-205.
_____. 1987. "Ἀνασκαφὴ Πάρου." *ΠΑΕ*:217-240.
_____. 1988. "Ἀνασκαφὴ Πάρου." *ΠΑΕ*:184-207.
_____. 1989. "Ἀνασκαφὴ Πάρου." *ΠΑΕ*:253-266.
_____. 1990. "Ἀνασκαφὴ Πάρου." *ΠΑΕ*:209-223.
_____. 1991. "Ἀνασκαφὴ Κουκουναριῶν Πάρου.» *ΠΑΕ*:220-255.
_____. 1995. "Παρατηρήσεις για την Ακρόπολη των Κουκουναριών και τη μυκηναϊκή Πάρο κατά τον 12ο αι. π.Χ." *ΕΕΚΜ* 12:481-500.
Taylour, W. 1964. *The Mycenaeans*. London: Thames and Hudson.
Τελεβάντου, Χ. 2008. *Σίφνος, Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα*. Αθήνα: ΥΠΠΟ – ΚΑ' ΕΠΚΑ.
Vlachopoulos, A. 2008. "A Late Mycenaean Journey from Thera to Naxos: the Cyclades in the Twelfth Century BC." In Brodie *et al*. 2008, 479-491.
von den Driesch, A., and J. Boessneck. 1990. "Die Tierresten von der mykenischen Burg Tiryns bei Nauplion/Peloponnes." In *Tiryns: Forschungen und Berichte*. Band XI, edited by. J. Weisshaar *et al*., 87-164. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
Warren, P.M., and V. Hankey. 1989. *Aegean Bronze Age Chronology*. London: Bristol Classical Press.
Wiener, M.H. 2007. "Homer and History: old questions, new evidence." In *EPOS, Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology, Proceedings of the 11th International Aegean Conference, 20-23 April, Los Angeles*, edited by S.P. Morris and R. Laffineur, 3-33. *Aegaeum* 28. Liège: Peeters Publishers.

Fig. 1. View of Koukounaries from the South.

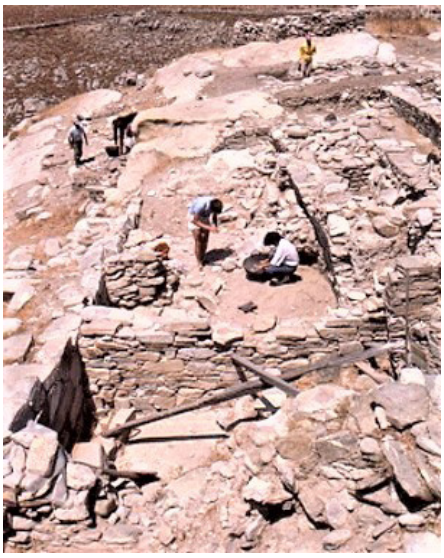

Fig. 2. Remains of Mycenaean "Mansion", at the Upper Plateau.

Fig. 3. Destruction layer over the remains of the alley (Square D6).

Fig. 4. Skeletal remains of horses *in situ*, over north alley (D6).

Fig. 5. Stone stele from Mycenae. Representation of hunting scene.

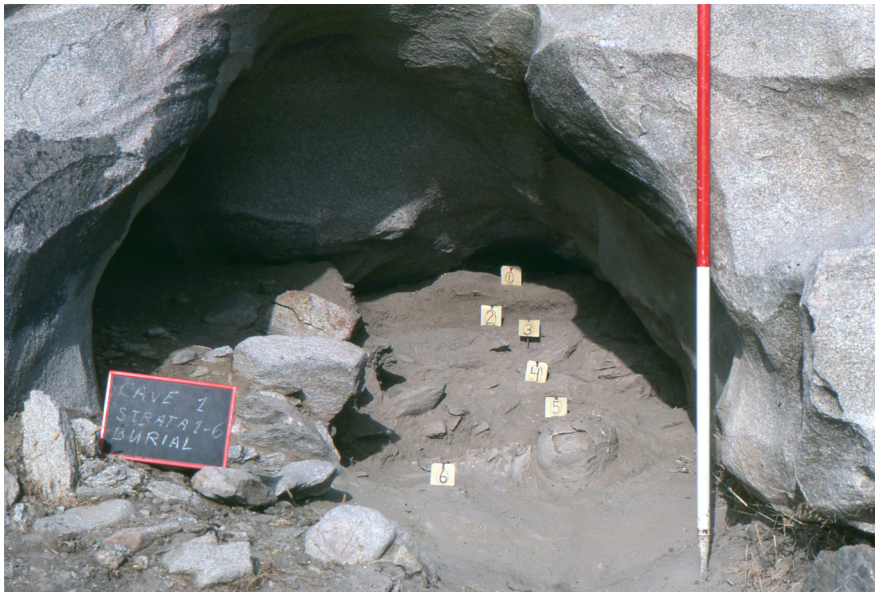

Fig. 6. Cave burial. View from the South.

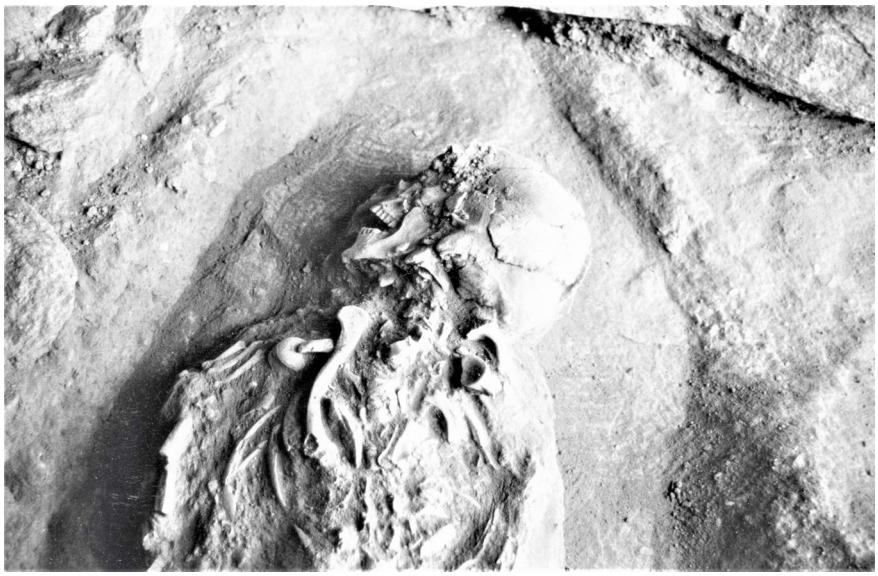

Fig. 7. Skeletal remains of a man, in a supine position.

Fig. 8. Terracotta-horse from cave burial.

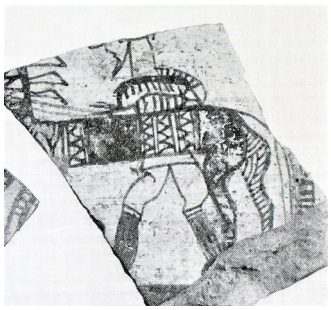

Fig. 9. Bowl krater from Mycenae. Man while leading a horse by the reigns (Karageorghis-B).

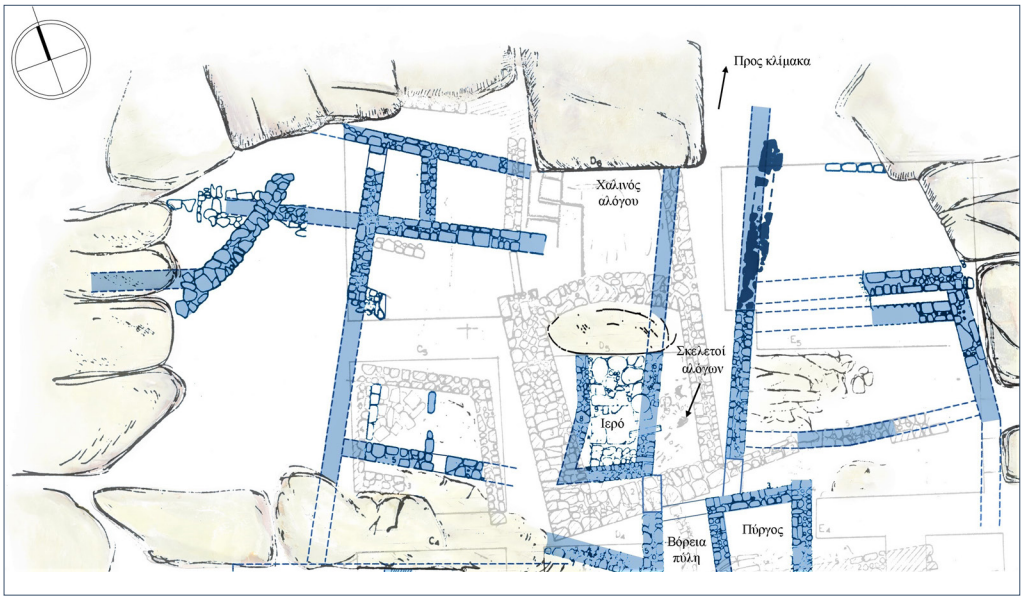

Fig. 10. North sector of Upper Plateau, where horse-bit was found.

Fig. 11-12. Two views of bronze horse-bit from Koukounaries, after restoration.

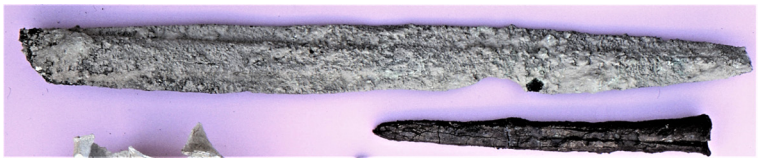

Fig. 13. Spearheads from First Storeroom.

Fig. 14. The Warrior vase from Mycenae. Scene of foot soldiers. LH IIIC.

Η εγκατάσταση των Μυκηναίων στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας[1]

Mario Ritacco

SUMMARY: MYCENAEAN SETTLEMENT IN THE DODECANESE AND THE COASTS OF ASIA MINOR

Archaeological research strongly suggests that the Mycenaean expansion initiated in the Southeast Aegean during the XVI century B.C. had three distinct phases. The first phase of Mycenaean contacts, which could be dated to the LH IIA period, was characterized by the diffusion, through Minoan and international trade, of Mycenaean cultural ideas and products. This new image, which gradually emerges from the recent research, confirms the Mycenaean presence in the Southeast Aegean, at least towards the end of the 16th century B.C. Similar evidence arises from the Northern Aegean and Mycenaean finds from Troy and Lemnos, where the first Mycenaean pottery dates back to the LH IIA. The earliest Mycenaean presence in the Southeast Aegean coincides with the first Mycenaean commercial contacts in southern Italy, a time when the first Mycenaean ruling classes emerged in the Mainland.

The first Mycenaean contacts in LH IIA do not suggest organized wars of colonists, but the integration of Mycenaean trade into a pre-existing network of overseas trade, both in the Eastern and Central Mediterranean. During the second phase, in LH IIB/IIIA1, Mycenaean settlements were founded in the coastal areas of the Dodecanese and southwest Asia Minor as evidenced by Mycenaean type cemeteries, local production of Mycenaean pottery and weapons. In this phase, a hierarchy of Mycenaean centers appeared in Rhodes and Kos and local Mycenaean pottery production centers were established in Rhodes, Kos and Miletus. During the third phase in, LH IIIA2, the existence of Mycenaean acropoleis has been proposed in Rhodes, Astypalaia, Karpathos, Kassos and the Miletus hinterland. The appearance of fortified Mycenaean centers and citadels indicates the control of trade sea-routes for the local production and the movement of the various commodities. Seraya on Kos, Trianda on Rhodes and Miletus in Asia Minor were major port cities for this international trade network.

Η μυκηναϊκή εξάπλωση στο νοτιοανατολικό Αιγαίο είχε τρεις ευδιάκριτες φάσεις. Η πρώτη, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο, χαρακτηρίζεται από τη διάδοση, μέσω του μινωικού και του διεθνούς εμπορίου, μυκηναϊκών πολιτιστικών ιδεών και προϊόντων, κυρίως κεραμικής και χάλκινων αντικειμένων. Η πρόσφατη συστηματική μελέτη των οστράκων από τον προϊστορικό οικισμό στα Τριάντα απέδειξε την παρουσία περίτεχνων ΥΕ ΙΒ-ΙΙΑ αγγείων, που εισήχθησαν στη Ρόδο από την Πελοπόννησο. Κατά συνέπεια, τα νέα στοιχεία προτείνουν μία χρονολόγηση στην ΥΜ ΙΒ-ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΒ για την πρώτη φάση της μυκηναϊκής εξάπλωσης στη Ρόδο. Αφετέρου, η αρχαιολογική έρευνα έχει δείξει ότι η Μίλητος και η Τροία παρήγαγαν πιθανώς εντόπια μυκηναϊκή κεραμική κατά την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Σε αυτές τις πρώτες επαφές φαίνεται ότι περιλαμβάνονταν και οι μυκηναϊκές εισβολές στο νοτιοανατο-

1 Η μελέτη αυτή αποτελεί μέρος της διδακτορικής μου διατριβής «Η Υστεροελλαδική ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 και η ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδοι στο νοτιοανατολικό Αιγαίο: Η μυκηναϊκή εγκατάσταση στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας», (http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/20786#page/1/mode/2up) όπου παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία. Η διατριβή εκπονήθηκε το 2007 υπό την εποπτεία του καθηγ. Γ.Σ. Κορρέ στο πλαίσιο του Β' Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εδώ παρουσιάζονται τα ιστορικά πορίσματα μιας συνοπτικής σύνθεσης που έχει ως στόχο την επικαιροποίηση των αρχαιολογικών και ιστορικών συμπερασμάτων που αφορούν στη μυκηναϊκή εγκατάσταση στο νοτιοανατολικό Αιγαίο κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 και της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου.

λικό Αιγαίο, επιχειρήσεις που επιβεβαιώνονται από τα επιγραφικά στοιχεία των χεττιτικών αρχείων που αναφέρουν διάφορες εισβολές των Ahhiyawa στη δυτική Μικρά Ασία.

Η δεύτερη φάση άρχισε στην ΥΕ IIB/IIIA1 περίοδο, που χαρακτηρίστηκε από πραγματική μυκηναϊκή εγκατάσταση στη βορειοανατολική Ρόδο. Περίπου την ίδια εποχή, οι Μυκηναίοι εγκαταστάθηκαν στην Κω, όπως επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα του μυκηναϊκού νεκροταφείου του Ελαιώνα. Οι Μυκηναίοι ανέλαβαν τον έλεγχο του εμπορίου και χρησιμοποίησαν τις ίδιες εμπορικές διαδρομές και τους ίδιους σταθμούς. Αυτό θα εξηγούσε και τη συνύπαρξη και αφομοίωση μινωικών και μυκηναϊκών πολιτισμικών στοιχείων, που χαρακτηρίζουν την κεραμική του νοτιοανατολικού Αιγαίου.

Από την ΥΕ IIIA1, η Κάλυμνος (Σπήλαιο Βαθιού) φαίνεται επίσης ενσωματωμένη στη μυκηναϊκή εξάπλωση. Στην περίπτωση της Μιλήτου, η πρωιμότερη κεραμική που βρίσκεται στα στρώματα που ανήκουν στη δεύτερη οικοδομική περίοδο είναι ΥΕ IIIA1 και, κατά τη διάρκεια της ΥΕ IIIA2, ο οικισμός ήταν πλήρως εκμυκηναϊκισμένος. Αν και η Κάλυμνος έχει αποδώσει όστρακα που χρονολογούνται στην ΥΕ IIIA2, το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Περακάστρου χρησιμοποιήθηκε από την ΥΕ IIIB.

Μετά την καταστροφή του από σεισμό προς το τέλος της Υστεροχαλκής ΙΑ περιόδου, ο μινωικός οικισμός των Σεραγιών ανοικοδομήθηκε. Από την ΥΕ IIB/IIIA1 και κατά την ΥΕ IIIB στη θέση του αναπτύχθηκε ένας οχυρωμένος μυκηναϊκός οικισμός. Η επέκταση των μυκηναϊκών νεκροταφείων στον Ελαιώνα και τη Λαγκάδα συνεχίσθηκε στην ΥΕ IIIB, γεγονός που υποδεικνύει αύξηση του πληθυσμού στα Σεράγια.

Ανάμεσα στις φανερές διαφορές, που παρουσιάζουν τα κεραμικά σύνολα της Κω και της Ρόδου, είναι η απουσία στην Κω των μεγάλων απιόσχημων αμφορέων, των καλαθόσχημων αγγείων και των πυραύνων, που θεωρούνται χαρακτηριστικά σχήματα στη μυκηναϊκή κεραμική της Ρόδου. Αντίθετα, η εμφάνιση αυτών των χαρακτηριστικών ροδιακών σχημάτων στο μυκηναϊκό νεκροταφείο του Müskebi επιβεβαιώνει τις στενές σχέσεις που διατηρούσε με τη Ρόδο. Η Κως δεν είχε προφανώς κανέναν στενό δεσμό με τη μυκηναϊκή Ρόδο και –το πιο περίεργο– με το Müskebi, που βρισκόταν στις απέναντι ακτές της Μικράς Ασίας.

Η έλλειψη σχέσεων ανάμεσα στη Ρόδο και την Κω υποδηλώνει προέλευση από διάφορες περιοχές της ελληνικής ηπειρωτικής χώρας για τους Μυκηναίους αποίκους. Μετά τη σεισμική καταστροφή στα Τριάντα IIIA, οι Μυκηναίοι εγκαταστάθηκαν στη βορειοανατολική ακτή της Ρόδου και η Ιαλυσός φαίνεται να έχει μετατραπεί σε μυκηναϊκό εμπορείο. Μέχρι το τέλος της ΥΕ IIB περιόδου, τα Τριάντα της Ρόδου ανοικοδομήθηκαν (Τριάντα IIIB) με άσχημα κατασκευασμένους τοίχους που προστέθηκαν στα σπίτια, και άρχισαν να χρησιμοποιούνται τα γειτονικά νεκροταφεία της Ιαλυσού στη Μόσχου Βουνάρα και τη Μακρά Βουνάρα. Η μυκηναϊκή κεραμική που έχει βρεθεί στα Τριάντα χρονολογείται από την ΥΕ IIA μέχρι την ΥΕ IIIA.

Η κεραμική που βρίσκεται στους τάφους της Ιαλυσού είναι μυκηναϊκή, δείχνοντας αλλαγή στον πληθυσμό. Η κεραμική οικιακής χρήσεως από τα Τριάντα IIB περιλαμβάνει σχήματα που θεωρούνται καθαρά μυκηναϊκά, όπως η οπισθότμητη πρόχους, ο πιθαμφορέας με κάθετες λαβές στον ώμο, η δίωτη κυαθόμορφη κύλικα και ο άωτος κύαθος. Επιπλέον, η ελάχιστη εισηγμένη μινωική κεραμική που έφθασε στην Ιαλυσό στην ΥΜ II-IIIA1 προέρχεται από την Κνωσό. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η Κνωσός ήταν υπό τον έλεγχο των Μυκηναίων. Κατά την ΥΕ II-IIIA1, η μυκηναϊκή κεραμική εξαγόταν σε αγορές της Κύπρου, της Συροπαλαιστίνης και της Αιγύπτου και η Ιαλυσός μπορεί να είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο ως κέντρο διανομής εμπορίου ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση.

Κατά τη διάρκεια της ΥΕ IIIA2 περιόδου, οι Μυκηναίοι ίδρυσαν νέους οικισμούς στη βορειοανατολική ακτή της Ρόδου, όπου μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί 12 μυκηναϊκά νεκροταφεία (Ασπρόβυλος, Δαματρία, Μαριτσά, Τσουκαλάδες, Σορωνή, Καλαβάρδα, Κάμιρος, Παπα-Λούρες, Λέλος, Κρητηνία, Σιάννα, Μονόλιθος), καθώς και στη νοτιοανατολική ακτή (Πλημμύρι, Λαχανιά, Γεννάδι, Βάτι, Αψακτίρας, Ασκληπιειό, Εξοχή, Πυλώνα, Λάρδος, Λίνδος). Αντίθετα, οι

περιοχές στη νοτιοδυτική (Απολακκιά, Κατταβιά) και τη βορειοανατολική ακτή (Αρχάγγελος, Κοσκινού) φαίνεται να μην έχουν κατοικηθεί πυκνά.

Η φασματογραφική ανάλυση της YE IIIA2 κεραμικής από τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ιαλυσού και η πρόσφατη ανάλυση των αγγείων που ήρθαν στο φως στο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Ασπροπηλιάς στην Πυλώνα, δείχνουν αργολική προέλευση. Οι μυκηναϊκοί οικισμοί στη Ρόδο ιδρύθηκαν πάνω σε χαμηλούς λόφους, ελέγχοντας τις εύφορες και καλά αρδευόμενες πεδιάδες.

Στην Κω, η YE IIIA1 εισηγμένη κεραμική είχε προέλευση τα αργολικά εργαστήρια και είναι όμοια με αυτή που έχει βρεθεί στη Ρόδο. Ωστόσο, η ύπαρξη ενός εντόπιου εργαστηρίου έχει προταθεί για τα χαρακτηριστικά αλάβαστρα που προέρχονται από το νεκροταφείο του Ελαιώνα. Οι μυκηναϊκές κοινότητες της Κω δεν φαίνεται να είχαν αναπτύξει σημαντικές εμπορικές σχέσεις με τη γειτονική Μικρά Ασία, γεγονός που συμπεραίνεται από την έλλειψη ανατολικών εισαγωγών και πολύτιμων μετάλλων στους YE IIIA1-2 τάφους.

Από τα 146 YE IIB-IIIA1 αγγεία που έχουν βρεθεί στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, περίπου το 69% αντιπροσωπεύουν τα κλειστά σχήματα και μόνο 31% είναι ανοικτά σχήματα. Η ομάδα των απιόσχημων αμφορέων είναι η πιο χαρακτηριστική της περιόδου και περιλαμβάνει το 32% του κεραμικού συνόλου. Από τους 46 απιόσχημους αμφορείς που τοποθετούνται χρονολογικά στην YE IIB-IIIA1, 28 παραδείγματα είναι του Τύπου FS 31. Ένα χαρακτηριστικό αγγείο της περιόδου, το αλάβαστρο του Τύπου FS 84, αντιπροσωπεύεται από 15 δείγματα και μόνο δύο άλλα αγγεία είναι του Τύπου FS 83.

Στη Ρόδο βρέθηκαν συνολικά 74 αγγεία που τοποθετούνται στην YE IIB-IIIA1, άλλα 35 αγγεία χρονολογούνται στη μεταβατική περίοδο YE IIIA1-2, ενώ στην Κω 34 αγγεία χρονολογούνται στην YE IIIA1. Στην επόμενη περίοδο, την YE IIIA2, χρονολογούνται 925 αγγεία που βρέθηκαν στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, από τα οποία το 60% έχουν κλειστά σχήματα, ενώ το 40% ανοικτά. Μία σημαντική αύξηση των ανοικτών σχημάτων παρατηρείται στην YE IIIA2 σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Η μεγαλύτερη ομάδα κλειστών αγγείων, που περιλαμβάνει 215 ψευδόστομους αμφορείς, αποτελεί το 22% του κεραμικού συνόλου στο νοτιοανατολικό Αιγαίο στην YE IIIA2, και ακολουθείται από μία ομάδα 153 απιόσχημων αμφορέων, περίπου το 16,5% των χρονολογούμενων στη φάση αυτή αγγείων. Μερικά σχήματα, όπως οι οπισθότμητες πρόχοι του τύπου FS 133, οι αμφοροειδείς πρόχοι FS 178 και οι απιόσχημοι αμφορείς FS 34 απαντούν σχεδόν αποκλειστικά στη Ρόδο.

Το μόνο κοινό τοπικό γνώρισμα που συνδέει τα νεκροταφεία της Κω με τη μυκηναϊκή νεκρόπολη στο Müskebi είναι οι πρόχοι FS 114 με τριφυλλόσχημη λαβή, που υποδηλώνουν επιρροές από τα κεραμικά εργαστήρια της Ανατολίας. Στο Müskebi οι αργολικές εισαγωγές κατά τη διάρκεια της YE IIIA1-2 περιόδου αντιπροσωπεύονται από τους απιόσχημους αμφορείς FS 45, τα αλάβαστρα FS 85 και τα κυλινδρικά αλάβαστρα FS 94. Παράλληλα, παρατηρείται έντονη ροδιακή επιρροή, που υποδηλώνουν χαρακτηριστικά ροδιακά μυκηναϊκά σχήματα, όπως οι κύλικες FS 264, τα πύραυνα FS 316 και τα καλαθόσχημα αγγεία FS 319. Βόρεια του Müskebi, η μυκηναϊκή κεραμική της Ιασού περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό αργολικών εισαγωγών.

Η μινωική Κρήτη είχε ιδρύσει σημαντικό αριθμό οικισμών στην Κάρπαθο, από τη Νεοανακτορική περίοδο. Μυκηναίοι μετανάστες φαίνεται ότι έφθασαν στα νησιά της Καρπάθου και της Κάσου προερχόμενοι από τη Ρόδο, μερικές δεκαετίες μετά την εγκατάστασή τους στην Ιαλυσό. Οι πρώτες μυκηναϊκές εισαγωγές στην Κάρπαθο, την Κάσο και την Αστυπάλαια είναι από την Αργολίδα ή από τη Ρόδο και χρονολογούνται στην YE IIIA1 περίοδο, ενώ η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει παράσχει στοιχεία που να υποδηλώνουν σύγκρουση ανάμεσα στους νεοφερμένους και τον εντόπιο εκμινωισμένο πληθυσμό.

Η υβριδόμορφη κεραμική που παράγεται στα νότια Δωδεκάνησα κατά τη διάρκεια της YM-YE IIIA1 και της YM-YE IIIA2, συνδυάζει μινωικά και μυκηναϊκά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία δείχνουν την πολιτισμική αφομοίωση των Μυκηναίων που εγκαταστάθηκαν

στην Κάρπαθο και την Κάσο. Εντούτοις, και παρά τη μυκηναϊκή εγκατάσταση, η Κάρπαθος φαίνεται να διατηρεί στενούς δεσμούς με την Κρήτη κατά τη διάρκεια της ΥΕ IIIA2 και της ΥΕ IIIB περιόδου, όπως βεβαιώνεται από τη χρήση αμφοροειδών κρατήρων και τις ταφές σε λάρνακες, ένα χαρακτηριστικό μινωικό ταφικό έθιμο. Αυτό το νησί, που βρίσκεται στη μέση του θαλάσσιου δρόμου που οδηγεί από την Κρήτη στη Ρόδο, έχει θεωρηθεί επέκταση της ανατολικής Κρήτης, αν και έχουν επιβεβαιωθεί επαφές με τη Ρόδο. Οι Μυκηναίοι εγκαταστάθηκαν πιθανώς στην Κάρπαθο και την Κάσο, μετά την κατάληψη της Κνωσού. Η μικρής κλίμακας μετανάστευση Μυκηναίων καταδεικνύεται από την εγκατάσταση τουλάχιστον ενός ορισμένου αριθμού τους σε συγκεκριμένες περιοχές, κυρίως στη νότια Κάρπαθο, όπου υπάρχει συγκέντρωση μυκηναϊκών θέσεων, ενώ ο αριθμός μυκηναϊκών κατοικημένων θέσεων στη βόρεια Κάρπαθο είναι περιορισμένος. Η εμφάνιση στην Κάρπαθο χαρακτηριστικών σχημάτων της μυκηναϊκής Ρόδου, όπως οι απιόσχημοι αμφορείς FS 34, οι κύλικες του τύπου FS 264 και FS 269 καθώς και τα καλαθόσχημα αγγεία FS 319, πιστοποιεί την ύπαρξη εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στα δύο νησιά.

Οι Μυκηναίοι εγκαταστάθηκαν σε απότομες οχυρωμένες ακροπόλεις, όπως η Ακρόπολη, το Παλιόκαστρο στην Αρκάσα και το Πόλι, όπου λείψανα κυκλώπειων τειχών που χρονολογούνται στους μυκηναϊκούς χρόνους είναι ακόμα ορατά. Ο εκμινωισμένος γηγενής πληθυσμός φαίνεται να προτιμούσε τα χαμηλότερα ανυπεράσπιστα εδάφη. Ο οχυρωμένος μυκηναϊκός οικισμός στη θέση Ακρόπολη, στη νότια Κάρπαθο, βρίσκεται νοτιοανατολικά από τον μυκηναϊκό οικισμό των Πηγαδιών, ελέγχοντας από δεσπόζουσα θέση το λιμάνι. Η χρήση των θαλαμοειδών τάφων στα Πηγάδια, την Αρκάσα και το Διαφάνι, όπου έχουν βρεθεί ταφές πολεμιστών, και η ύπαρξη μιας οχυρωμένης μυκηναϊκής ακρόπολης στην θέση Πόλι σηματοδοτούν την άφιξη μυκηναϊκού στοιχείου στο νησί. Ο πρόσφατα ανασκαμμένος μυκηναϊκός οικισμός στη θέση Πηγάδια-Ξενώνας έχει αποδώσει υπολείμματα κτηρίων, εργαστηρίων και ΥΕ IIIA2 κεραμική. Μόνο λίγες μυκηναϊκές θέσεις έχουν ανασκαφεί στη βόρεια Κάρπαθο, ενώ το νότιο μέρος του νησιού φαίνεται να έχει κατοικηθεί πυκνά από τους Μυκηναίους.

Στα νότια Δωδεκάνησα, οι Μυκηναίοι έγιναν η άρχουσα τάξη αλλά φαίνεται ότι αφομοιώθηκαν σταδιακά. Τα έθιμά τους έχουν επηρεασθεί από τα έθιμα και τα ήθη των γηγενών, όπως υποδεικνύεται από τη χρήση ταφικών μινωικών ιεροτελεστιών. Η χρήση της καύσης στην Κάρπαθο μπορεί να είχε εισαχθεί από την Καρία, που ήταν τότε κατά πάσα πιθανότητα υπό μυκηναϊκό έλεγχο. Παρόμοια τοπωνύμια που υπάρχουν στην Αρκαδία, την Κάρπαθο και την Κύπρο, όπως «Κούρειον», «Κασσαί» και «Πύλα» υποδηλώνουν αρκαδική προέλευση για τους Μυκηναίους που εγκαταστάθηκαν στην Κάρπαθο, την Κάσο και την Σαριά και αργότερα την Κύπρο.

Τα αρχαιολογικά στοιχεία από την Αστυπάλαια παρουσιάζουν ανάμειξη μινωικών και μυκηναϊκών στοιχείων, αλλά λόγω της γεωγραφικής θέσης της στη διαδρομή από την ελληνική ηπειρωτική χώρα στη Ρόδο, υπάρχουν επίσης πολυάριθμες μυκηναϊκές εισαγωγές. Η ΥΕ IIIA2 μυκηναϊκή κεραμική που έχει βρεθεί δείχνει ότι το νησί είχε στενότερες σχέσεις με τα Δωδεκάνησα από ό,τι με τις Κυκλάδες. Ομοιότητες στα σχήματα της κεραμικής που έχει βρεθεί στον Σύγκαιρο της Αστυπάλαιας, στους Ανεμόμυλους και στο Μακέλλι, μαρτυρούν την ύπαρξη στενών σχέσεων ανάμεσα στα δύο νησιά.

Άλλα αγγεία παρουσιάζουν έντονη επιρροή από τη Μικρά Ασία, η οποία αντιπροσωπεύεται από τρωικά σχήματα, όπως οι κρατήρες με πόδι και τα κύπελλα με γωνίωση. Το τελευταίο σχήμα εμφανίζεται επίσης στη νότια Ρόδο και στην Κάλυμνο.

Όπως έχει σημειωθεί, η αρχαιολογική έρευνα έχει διαπιστώσει την ύπαρξη τοπικών μυκηναϊκών εργαστηρίων στην Κω, τα οποία παρήγαγαν μυκηναϊκή κεραμική από την ΥΕ IIB. Το νησί είχε πλούσια κεραμική παράδοση και στην ΜΜ III – ΥΜ IA περίοδο τα κωακά κεραμικά εργαστήρια παρήγαγαν την κεραμική «Light on Dark» και «Dark on Light», χαρακτηριστική του νοτιοανατολικού Αιγαίου. Τουλάχιστον δύο τοπικά μυκηναϊκά εργαστήρια στη Μίλητο,

κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου, παρήγαγαν επίσης περίτεχνη και οικιακή κεραμική η οποία εξαγόταν.

Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία που έχουν βρεθεί στο νοτιοανατολικό Αιγαίο παρουσιάζουν λίγα τοπικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Οι περισσότεροι από τους τάφους ήταν κανονικοί θαλαμοειδείς, ενώ οι λάκκοι και οι λακκοειδείς τάφοι δεν ήταν κοινοί. Κυκλικοί ή ορθογώνιοι λάκκοι έχουν βρεθεί συχνά μέσα στον ταφικό θάλαμο. Ο μόνος θολωτός τάφος που βρέθηκε στον Κολοφώνα φαίνεται να αποτελεί μια μικρή επαρχιακή παραλλαγή του μυκηναϊκού θολωτού τάφου και να έχει κατασκευασθεί ακολουθώντας μη μυκηναϊκές αρχιτεκτονικές παραδόσεις.

Οι πρωιμότεροι μυκηναϊκοί τάφοι που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο έχουν βρεθεί στην Ιαλυσό και στον Ελαιώνα. Κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου έξι μυκηναϊκά νεκροταφεία χρησιμοποιήθηκαν στη βόρεια και νότια Ρόδο και μια άλλη νεκρόπολη στον Ελαιώνα της Κω. Κατά την διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου, ο αριθμός μυκηναϊκών νεκροταφείων στη Ρόδο ανήλθε σε 28, τέσσερα υπήρχαν στην Κω, και ένα στο Müskebi. Μυκηναϊκοί τάφοι ή τάφοι μυκηναϊκού τύπου, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2, κατασκευάσθηκαν επίσης σε νεκροταφεία στο Panaztepe, στον Κολοφώνα, στην Έφεσο – Ayasoluk, στο Bakla Tepe, στο Pilav Tepe, στην Αστυπάλαια και στην Κάρπαθο.

Αν και οι τάφοι είναι κανονικοί στη δομή τους, είναι μικρότεροι σε μέγεθος από εκείνους που έχουν βρεθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στην Ιαλυσό, κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1, το 45% των τάφων ήταν μεσαίου μεγέθους και μόνο τρεις τάφοι ήταν μεγάλων διαστάσεων, ενώ κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ2 το 60% των τάφων ήταν μεσαίου μεγέθους και μόνο πέντε μπορούν να θεωρηθούν μεγάλοι. Η κατασκευή μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων μεσαίου μεγέθους φαίνεται να είναι τοπικό χαρακτηριστικό γνώρισμα στο νοτιοανατολικό Αιγαίο.

Οι περισσότεροι από τους μυκηναϊκούς τάφους που τοποθετούνται χρονολογικά στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 και βρέθηκαν στα Καλαβάρδα, την Ασπροπηλιά (Τάφος 1), τον Αψακτίρα (Τάφοι 2 και Τάφος 9), την Πασιά και τον Άγιο Μηνά στη Ρόδο, την Αστυπάλαια, το Μακέλλι και τους Ανεμόμυλους στην Κάρπαθο, το Müskebi (Τ 45), και το Panaztepe φαίνεται να είναι μεσαίου μεγέθους και μόνο λίγοι τάφοι μπορούν να θεωρηθούν μεγάλοι, στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ασπροπηλιάς (Πυλώνα) και της Λαγκάδας στην Κω. Οι μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι, που έχουν ανασκαφεί στα διάφορα νεκροταφεία της Ρόδου, έχουν γενικά μεγαλύτερες διαστάσεις από τους τάφους που κατασκευάσθηκαν στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ιαλυσού.

Τα αρχιτεκτονικά γνωρίσματα, όπως τα λαξευμένα θρανία στην Ιαλυσό ή οι μεγάλες επίπεδες πέτρες στους τάφους της νότιας Ρόδου, που εμφανίζονται από την ΥΕ ΙΙΙΑ2 στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου, δεν είναι τόσο κοινά όσο στην ηπειρωτική Ελλάδα. Η παρουσία βαθμίδων στους δρόμους των τάφων, ένα ασυνήθιστο χαρακτηριστικό γνώρισμα στους μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς τάφους, παρατηρείται επίσης στην Ιαλυσό και την Ασπροπηλιά στη Ρόδο, ενώ η τοποθέτηση «σημάτων» ή «στηλών» επάνω από τους τάφους έχει παρατηρηθεί για τα νεκροταφεία της Ιαλυσού και του Panaztepe. Δύο θαλαμοειδείς τάφοι στην Ιαλυσό και τέσσερις στο νότια Ρόδο (Ασπροπηλιά, Πασιά, Αψακτίρας) είχαν πλευρικούς ταφικούς θαλάμους.

Οι περιορισμένες πληροφορίες που παρέχουν τα ανασκαφικά δεδομένα προτείνουν μια τοποθέτηση των μυκηναϊκών νεκροταφείων στα βόρεια ή συχνά στα δυτικά των οικισμών, προσανατολισμός που παρατηρείται επίσης στην Αργολίδα. Οι τάφοι στα μυκηναϊκά νεκροταφεία φαίνεται να έχουν όλοι κατασκευασθεί προς ένα σημείο του ορίζοντα, το οποίο καθοριζόταν συνήθως από τις δομικές ιδιαιτερότητες του εδάφους της περιοχής που επιλεγόταν για τη νεκρόπολη. Ο νοτιοδυτικός προσανατολισμός είχε προτιμηθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα και ο ανατολικός στα νεκροταφεία της Κρήτης. Στην Ιαλυσό φαίνεται ότι υπήρχε μια προτίμηση για τον προσανατολισμό των τάφων προς τον Βορρά ή τα βορειοανατολικά, ενώ στην Πυλώνα και την Απολακκιά στη Ρόδο, τον Ελαιώνα στην Κω και το Μακέλλι στην Κάρπαθο, προς τον Βορρά. Ο προσανατολισμός των τάφων προς την Ανατολή επιλέχθηκε στα

Καλαβάρδα, την Απολακκιά, τον Αψακτίρα στη Ρόδο και το Μακέλλι στην Κάρπαθο, ενώ στη Λαγκάδα και το Καστέλλο της Κω υπήρχε μία προτίμηση για τη Δύση. Οι μυκηναϊκοί τάφοι που βρέθηκαν στην Αστυπάλαια είχαν προσανατολισμό προς τα βορειοδυτικά, προς τα νοτιοδυτικά στο νεκροταφείο του Panaztepe και τον Νότο και την Ανατολή στο Müskebi. Σε δύο άλλα νεκροταφεία της νότιας Ρόδου, ο προσανατολισμός των τάφων ήταν προς τον Νότο στην Πασιά και προς τα νοτιοανατολικά στην Κατταβιά.

Κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ1 και ΙΙΙΑ2, οι συστάδες τάφων των νεκροταφείων που ανήκαν σε μυκηναϊκούς οικισμούς τείνουν να έχουν τον ίδιο προσανατολισμό, χαρακτηριστικό που δεν έχει επιβεβαιωθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα ως πρακτική, αλλά αποτελεί κοινό γνώρισμα στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Αυτό θα μπορούσε να υποδείξει ότι τα έθιμα ταφής πιθανώς είχαν επηρεασθεί από τις συνήθειες και τις πεποιθήσεις των γηγενών πληθυσμών. Στα Τριάντα της Υστεροχαλκής Ι περιόδου, οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι λάκκοι και οι πίθοι είχαν προσανατολισμό από τον Βορρά στον Νότο.

Οι περισσότεροι νεκροί που είχαν ταφεί στους θαλαμοειδείς τάφους ήταν σε εκτεταμένη στάση, αν και η συνεσταλμένη στάση ήταν επίσης κοινή. Η πρακτική της δευτερογενούς ταφής ή η μετατόπιση των οστών δεν ήταν τόσο κοινή όπως στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά φαίνεται ότι ήταν δημοφιλής στη Ρόδο. Ο ενταφιασμός ήταν η πιο κοινή πρακτική και οι ταφές στους θαλαμοειδείς τάφους είναι σχετικά λίγες σε σύγκριση με τον αριθμό ταφών που παρατηρούνται στους τάφους της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η πρακτική της καύσης, ως ταφικό έθιμο, εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ2 στην Ιαλυσό, στου Παπά τις Λούρες, το Μακέλλι στην Κάρπαθο, το Müskebi, το Panaztepe και πιθανώς στο Στενό της Αστυπάλαιας, υποδεικνύοντας μια πιθανή προέλευση από την Ανατολία για αυτήν την πρακτική. Ένας ΥΕ ΙΙΙΑ2 κρατήρας που βρέθηκε στο μυκηναϊκό τάφο της Εφέσου – Ayasoluk περιείχε ανθρώπινα οστά, εύρημα που πιθανώς υποδηλώνει την πρακτική της δευτερογενούς ταφής.

Τα αγγεία που είχαν εναποτεθεί ως κτερίσματα στα μυκηναϊκά νεκροταφεία του νοτιοανατολικού Αιγαίου ήταν κυρίως κλειστά σχήματα, όπως οι απιόσχημοι και ψευδόστομοι αμφορείς. Τα σκεύη που προορίζονταν για αλοιφές, όπως τα αλάβαστρα, ήταν δημοφιλέστερα στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Κω, ενώ είναι σπάνια στη Ρόδο.

Το ταφικό έθιμο της θραύσης της κεραμικής στον δρόμο του τάφου κατά τη διάρκεια του νεκρόδειπνου έχει πλήρως επιβεβαιωθεί στο πρόσφατα ανασκαμμένο νεκροταφείο της Ασπροπηλιάς και σε τρεις τάφους της Ιαλυσού, αλλά στοιχεία για αυτήν την πρακτική σε άλλα νεκροταφεία του νοτιοανατολικού Αιγαίου είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Τα έθιμα ταφής στα νησιά της Κάσου, της Καρπάθου και της Αστυπάλαιας φαίνεται να έχουν επηρεασθεί έντονα από τα μινωικά έθιμα ταφής, όπως η χρήση πήλινων λαρνάκων μέσα στους τάφους.

Η εμφάνιση ειδωλίων του τύπου Ψ και του τύπου Φ είναι σπάνια στα ταφικά σύνολα του νοτιοανατολικού Αιγαίου και η παρουσία τους φαίνεται να ήταν συχνότερη στα οικιστικά σύνολα. Αξιοσημείωτη, όμως, είναι η εύρεση μυκηναϊκών οστράκων σε στρώματα κάτω από τον ναό του Απόλλωνα στην Καρδάμαινα (Αλάσαρνα) της Κω, το ναό της Αρτέμιδος της Εφέσου, στα Δίδυμα και στη Μίλητο, ευρήματα που υπονοούν μυκηναϊκή προέλευση για τα σημαντικότερα ιερά της κλασικής αρχαιότητας στο Ανατολικό Αιγαίο.

Δεκαπέντε από τα είκοσι πέντε μυκηναϊκά ξίφη, που τοποθετούνται χρονολογικά στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΒ στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, έχουν προέλευση τη Ρόδο. Η κατανομή των τύπων του μυκηναϊκού ξίφους πέραν από το νησί της Ρόδου, δείχνει σαφώς τον αντίκτυπο του μυκηναϊκού πολιτισμού στον τομέα του εξοπλισμού και των συμβόλων κοινωνικής θέσης ανάμεσα στους γηγενείς πληθυσμούς και, παράλληλα, η έντονη συγκέντρωσή τους στο νησί επιβεβαιώνει τη σημασία του ως κυρίαρχου μυκηναϊκού κέντρου στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Άλλα τρία παραδείγματα έχουν βρεθεί στην Κω, δύο στην Κάρπαθο και τα άλλα πέντε ξίφη βρέθηκαν στη Μικρά Ασία, τη Σμύρνη, το Panaztepe, το Müskebi, την Πέργαμο και το ναυάγιο του Ulu Burun.

Σημαντική συγκέντρωση των μυκηναϊκών αιχμών δόρατος που τοποθετούνται στην ΥΕ IIB-IIA1 και την ΥΕ IIIA2 περίοδο παρατηρείται επίσης στη Ρόδο: αντιπροσωπεύεται από 29 παραδείγματα από τις 44 αιχμές δόρατος που έχουν βρεθεί συνολικά στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Άλλες τέσσερις αιχμές δόρατος προέρχονται από την Κω, επτά από το Müskebi και τέσσερις από το Μακέλλι στην Κάρπαθο.

Οι αιχμές βελών είναι σπάνιες σε ταφικά σύνολα κατά τη διάρκεια της ΥΕ IIIA1-2 περιόδου στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο αριθμός αιχμών βελών που έχουν βρεθεί στην Κω, με 33 παραδείγματα, είναι διπλάσιος από τον αριθμό των δειγμάτων που προέρχονται από τους ροδιακούς τάφους.

Η χρήση μυκηναϊκών όπλων ή όπλων μυκηναϊκού τύπου, καθώς και μυκηναϊκών εργαλείων, δεν είναι απλώς αποτέλεσμα του εκπολιτισμού των γηγενών πληθυσμών που επηρεάσθηκαν από την εκτεταμένη διάδοση μυκηναϊκών πολιτισμικών στοιχείων στις υπό μελέτη περιοχές, αλλά της πραγματικής παρουσίας των Μυκηναίων μεταξύ τους, όπως επιβεβαιώνεται από τις χεττιτικές πηγές του 15ου αιώνα π.Χ. Πράγματι, αυτός ο εκπολιτισμός πρέπει να έχει δημιουργηθεί στα πλαίσια της στρατιωτικής μυκηναϊκής επέκτασης προς Ανατολάς από την ΥΕ IIB περίοδο, όπως απεικονίζεται στα χεττιτικά έγγραφα και ως συνέπεια της επακόλουθης ίδρυσης μυκηναϊκών παράκτιων οικισμών στη Δωδεκάνησο και τις ακτές της Μικράς Ασίας κατά τη διάρκεια της ΥΕ IIB-IIIA1 (Ρόδος, Κως, Μίλητος) και της ΥΕ IIIA2 περιόδου (Κάλυμνος, Κλαζομενές, Έφεσος, Τειχιούσα, Ιασός, Müskebi, Αλικαρνασσός). Οι πρώτες μυκηναϊκές εισβολές στη Μικρά Ασία έχουν καταγραφεί στα βασιλικά χεττιτικά αρχεία κατά τη βασιλεία του Toudhaliya B' και του Arnuwandas A' (1450-1430 π.Χ.)

Τα μυκηναϊκά μαχαίρια είχαν ευρεία κατανομή στην Ανατολική Μεσόγειο από τον 16ο αιώνα π.Χ. και πιθανώς είχαν την προέλευσή τους στη Μικρά Ασία, όπως έχει προταθεί από τον Deshayes. Η κατανομή των μυκηναϊκών μαχαιριών παρουσιάζει παρόμοια συγκέντρωση στο νησί της Ρόδου, όπου έχουν βρεθεί 26 παραδείγματα από ένα σύνολο 35 δειγμάτων στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Άλλα τέσσερα μαχαίρια βρέθηκαν στην Κω και τρία παραδείγματα προέρχονται από το Müskebi.

Τα περισσότερα παραδείγματα που βρέθηκαν στους τάφους ανήκουν σε μαχαίρια του Τύπου Α και του Τύπου Β. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η εμφάνιση στην ΥΕ IIIA2 περίοδο μαχαιριών της «ομάδας Σιάνας», η οποία παρουσιάζει παρόμοια συγκέντρωση στη Ρόδο. Αυτή η ομάδα περιλαμβάνει μαχαίρια με καμπύλες λεπίδες και τη χαρακτηριστική στρογγυλή απόληξη στις λαβές τους, που είχαν ευρεία διάδοση στη Μικρά Ασία και τη Δωδεκάνησο: τέσσερα δείγματα προέρχονται από τη Ρόδο, τρία από τον Κολοφώνα, ένα από το Panaztepe, ενώ δύο άλλα προέρχονται από το ναυάγιο του Ulu Burun.

Τα μόνα ευρήματα σχετικά με μυκηναϊκά κράνη στο νοτιοανατολικό Αιγαίο έχουν αναφερθεί στην Ιαλυσό και τον Αψακτίρα στη Ρόδο και μια αναπαράσταση κράνους αιγαιακού τύπου εμφανίζεται σε ένα αποσπασματικό κύπελλο από την Hattusa, που τοποθετείται χρονολογικά στον 14ο αιώνα π.Χ.

Παρόμοια κατανομή ευρημάτων παρουσιάζεται επίσης στον αριθμό μαχαιροπελέκεων που χρονολογούνται στην ΥΕ IIIA1-2 περίοδο και προέρχονται από το νοτιοανατολικό Αιγαίο: 26 παραδείγματα έχουν βρεθεί στη Ρόδο, μόνο τρία στην Κω, ένα στο Müskebi, ενώ ένα ακόμα προέρχεται από το Μακέλλι στην Κάρπαθο.

Η μυκηναϊκή εγκατάσταση στο νοτιοανατολικό Αιγαίο εντάσσεται σε ένα ευρύτερο μεταναστευτικό φαινόμενο που περιέλαβε και τη νότια Ιταλία, όπως αποδεικνύεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα (οικισμοί και οργανωμένα νεκροταφεία που ακολουθούν τη μυκηναϊκή αρχιτεκτονική και το μυκηναϊκό μοντέλο εγκατάστασης, κυκλώπεια τείχη, κεραμική, όπλα και εργαλεία, οικιακά σκεύη, τελετουργικά αγγεία, θραύσματα τοιχογραφιών) και από τις χεττιτικές επιγραφικές μαρτυρίες, που επιβεβαιώνουν τις εισβολές των Μυκηναίων (Ahhiyawa) στο Ανατολικό Αιγαίο και τη δυτική Μικρά Ασία κατά τη διάρκεια της ΥΕ IIB περιόδου.

Η αναζήτηση μετάλλων από τη Μικρά Ασία, ο έλεγχος εμπορικών οδών, αλλά και η ανάγκη καλλιεργήσιμης γης που είχαν οι ομάδες Μυκηναίων μεταναστών είναι τα πιθανά αίτια της μυκηναϊκής εγκατάστασης στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Όπως έχει σημειωθεί, παρόμοιο μοντέλο εγκατάστασης παρατηρείται και στη νότια Ιταλία κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου, με την ίδρυση παράκτιων οχυρωμένων μυκηναϊκών οικισμών που έλεγχαν εμπορικούς δρόμους, εύφορες πεδιάδες και την πρόσβαση στην ενδοχώρα. Στην πρώτη φάση της μυκηναϊκής εξάπλωσης, οι Μυκηναίοι εγκαταστάθηκαν στα μεγαλύτερα προϋπάρχοντα μινωικά εμπορεία του νοτιοανατολικού Αιγαίου, όπως ήταν τα Τριάντα (Ιαλυσός), τα Σεράγια και η Μίλητος. Λίγα χρόνια μετά, εμφανίσθηκαν μυκηναϊκές οχυρωμένες ακροπόλεις στο Πόλι της Κάσου, το Παλαιόκαστρο της Καρπάθου, τα Καλαβάρδα, τον Αρχάγγελο και πιθανώς τη Λίνδο στη Ρόδο, το Μαντράκι στη Νίσσυρο, το Παλαιοπυλί στην Κω, το Περακάστρο στην Κάλυμνο, τον Ξηρόκαμπο στη Λέρο, το Büyükkale και το Ilicatepe στην περιοχή της Εφέσου.

Συνοψίζοντας, τα τελευταία χρόνια η αρχαιολογική έρευνα έχει προσκομίσει σημαντικά δεδομένα σχετικά με τα κύματα μετανάστευσης που κατά την Υστερη Χαλκοκρατία απασχόλησαν τα Δωδεκάνησα και τις ακτές της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας. Οι πρόσφατες μελέτες έχουν προσδιορίσει μια πρώτη φάση αυτού του μεταναστευτικού φαινομένου, που αφορά την άφιξη στο νοτιοανατολικό Αιγαίο εμπόρων και τεχνιτών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις λιμενικές πόλεις και είχαν επαφές με τον γηγενή πληθυσμό. Αυτές οι συνεχείς επαφές μεταξύ των Μυκηναίων και των γηγενών στην ευρύτερη ζώνη του νοτιοανατολικού Αιγαίου, στην οποία συμπεριλαμβάνονται τα Δωδεκάνησα και οι παραθαλάσσιες πεδιάδες της Μικράς Ασίας, θα δημιούργησαν ένα φαινόμενο αλληλεπίδρασης που διήρκεσε σχεδόν 300 χρόνια, το οποίο οδήγησε σε μεγάλο βαθμό στην πολιτισμική και πιθανώς εθνική αφομοίωση του γηγενούς πληθυσμού. Συναφώς, αν εξετάζουμε τη «μακρά διάρκεια» του φαινομένου, είναι σαφής η ύπαρξη μίας ιστορικής ή πολιτισμικής συνέχειας ανάμεσα στην φάση εκμυκηναϊκισμού του νοτιοανατολικού Αιγαίου και τη μεταγενέστερη εγκατάσταση Ελλήνων αποίκων και την ίδρυση των πρώτων ελληνικών πόλεων κατά μήκος των ακτών της Μικράς Ασίας.

Ενδεικτικό της δυναμικότητας και έντασης αυτού του φαινομένου είναι το γεγονός ότι, από την ΥΕ ΙΙΑ στην Τροία, την ΥΕ ΙΙΒ στην Κω, την ΥΕ ΙΙΙΑ1-2 στη Μίλητο και την ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 στη Ρόδο, μυκηναϊκά αγγεία παρήχθησαν τοπικά από Μυκηναίους τεχνίτες που είχαν μεταναστεύσει από την ηπειρωτική Ελλάδα.

Η εξέλιξη του μυκηναϊκού μεταναστευτικού φαινομένου πρέπει να ήταν σταδιακή. Μετανάστευση δεν φαίνεται να έχει πραγματοποιηθεί, τουλάχιστον στην πρώτη φάση της εξέλιξης του μυκηναϊκού πολιτισμού (16ο και 15ο αιώνα π.Χ.). Η μυκηναϊκή μετανάστευση φαίνεται να έχει εξελιχθεί με αργούς ρυθμούς, επιτρέποντας τη σταδιακή συγχώνευση πολιτισμικών στοιχείων με τους γηγενείς πληθυσμούς, όπως καταδεικνύουν τα ιδιόμορφα εντόπια μυκηναϊκά αγγεία και όπλα που κατασκευάσθηκαν στις περιοχές αυτές, καθώς και η ποικιλία ταφικών εθίμων.

Σχεδόν όλα τα ξίφη και εγχειρίδια που προέρχονται από το νοτιοανατολικό Αιγαίο και γενικά τη Μικρά Ασία, όπως τα ξίφη που έχουν βρεθεί στη Ρόδο, την Κάρπαθο, τη Σμύρνη και την Hattusa, είναι όπλα που φαίνεται να έχουν κατασκευασθεί τοπικά, επειδή τα χαρακτηριστικά τους αντιστοιχούν μόνο εν μέρει στους γνωστούς μυκηναϊκούς τύπους από την ηπειρωτική μυκηναϊκή Ελλάδα.

Η εντόπια μυκηναϊκή κεραμική της Μικράς Ασίας, της Ρόδου και της Κω εμφανίζει, κυρίως στο σχηματολόγιο, επιρροή από την κεραμική της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας. Παράλληλα, η μυκηναϊκή κεραμική της νότιας Δωδεκανήσου φαίνεται να έχει έντονα επηρεασθεί στη διακόσμηση και στο σχήμα από τους μινωικούς τύπους, επιρροή που είναι εμφανής επίσης στα έθιμα ταφής και στις τελετουργίες που ασκούνταν από τους εγκατεστημένους Μυκηναίους (όπως υποδηλώνεται από τη χρήση λαρνάκων στους θαλαμοειδείς τάφους). Επίσης, τα ανασκαφικά δεδομένα από την Κάρπαθο και την Αστυπάλαια επιβεβαιώνουν τις εμπορικές συ-

ναλλαγές και πολιτισμικές επιδράσεις ανάμεσα στα δύο νησιά και ταυτόχρονα με τη Ρόδο, το μεγαλύτερο μυκηναϊκό κέντρο στο νοτιοανατολικό Αιγαίο.

Οι Μυκηναίοι μετανάστες που έφθασαν στην Κάσο και στην Κάρπαθο πιθανώς προέρχονταν από την Κρήτη και από τη Ρόδο. Οι πολιτιστικές διασυνδέσεις φαίνεται να ήταν έντονες ήδη από την ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, όπως διαπιστώνεται από την κεραμική που απέδωσαν τα δύο νησιά.

Αυτή η πρώτη φάση μυκηναϊκής εγκατάστασης πρέπει να αποδοθεί στις δραστηριότητες των Μυκηναίων εμπόρων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις λιμενικές πόλεις και τους ενδιάμεσους εμπορικούς σταθμούς του νοτιοανατολικού Αιγαίου.

Κοινωνικά δίκτυα, που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη των μεταναστευτικών φαινομένων, δημιουργήθηκαν με την πάροδο του χρόνου, επιτρέποντας την ειρηνική εγκατάσταση των νεοφερμένων σε αυτά τα νησιά και λιμάνια. Σημαντικές επιπτώσεις στην ισορροπία των πολιτικών εξελίξεων πρέπει να είχε η κατάληψη της Κρήτης από τους Μυκηναίους κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα π.Χ., που από τότε θα βρίσκεται υπό μυκηναϊκό έλεγχο.

Παρόμοιο ειρηνικό χαρακτήρα είχε, κατά πάσα πιθανότητα, η μυκηναϊκή εγκατάσταση στη Ρόδο και την Κω, νησιά που κατοικούνταν από γηγενή πληθυσμό που είχε φυλετικές και πολιτισμικές συγγένειες με τους λαούς της δυτικής Μικράς Ασίας, όπως έχει πρόσφατα διαπιστωθεί από τα ανθρωπολογικά στοιχεία που απέδωσαν το ΥΧ νεκροταφείο στα Τριάντα και το μυκηναϊκό νεκροταφείο στην Πυλώνα.

Όπως έχει σημειωθεί, ο μυκηναϊκός πολιτισμός φαίνεται ότι χαρακτηριζόταν από ένα μικτό χαρακτήρα του πληθυσμού και μια εγγενή ικανότητα να απορροφά και να αφομοιώνει τους λαούς που υπήρχαν στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν οι Μυκηναίοι, φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί και στη μυκηναϊκή εγκατάσταση στη νότια Ιταλία. Τα ανθρωπολογικά στοιχεία που παρέχουν τα σύγχρονα νεκροταφεία της Σικελίας επιβεβαιώνουν τον μικτό χαρακτήρα του πληθυσμού και τη σημαντική παρουσία ενός αιγαιακού τύπου ανάμεσά του.

Η αρχαιολογική έρευνα έχει αποδείξει ότι οι Μυκηναίοι ήταν παρόντες στις Κυκλάδες ήδη κατά την εποχή των βασιλικών λακκοειδών τάφων. Παράλληλα, έχει διαπιστωθεί ότι η δημιουργία ενός δικτύου εμπορικών συναλλαγών ανάμεσα στο μυκηναϊκό κόσμο και τη νότια Ιταλία ανάγεται στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα π.Χ.

Πρόσφατες μελέτες της ΥΜ ΙΒ κεραμικής που έχει βρεθεί στις Κυκλάδες, έχουν αποδείξει τον μυκηναϊκό χαρακτήρα που έχουν τα περισσότερα από τα αγγεία αυτά, τα οποία ανήκουν στην κατηγορία «ψευδομινωικής κεραμικής» που παρήχθη τοπικά στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ. Επίσης, η πρόσφατη μελέτη του κεραμικού υλικού που προέρχεται από παλιότερες ανασκαφές στα Τριάντα της Ρόδου έχει αποδείξει την παρουσία ΥΕ ΙΙΑ αγγείων στον οικισμό, ενώ παράλληλα ΥΕ ΙΙΑ όστρακα, που έχουν βρεθεί μέσα σε οικιστικά στρώματα, επιτρέπουν μια πρωιμότερη χρονολόγηση για την πρώτη φάση μυκηναϊκής κατοίκησης στα Τριάντα, κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα π.Χ.

Αυτή η νέα εικόνα που σταδιακά αναδύεται από τα πρόσφατα αρχαιολογικά πορίσματα και την επανεξέταση παλαιών ανασκαφικών δεδομένων, επιβεβαιώνει τη μυκηναϊκή παρουσία στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, τουλάχιστον προς το τέλος του 16ου αιώνα π.Χ. Παρόμοια στοιχεία προκύπτουν από τα μυκηναϊκά ευρήματα της Τροίας, όπου η πρώτη μυκηναϊκή κεραμική χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ.

Μεγάλη ιστορική σημασία θα πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι η πρωιμότερη μυκηναϊκή παρουσία στο Ανατολικό Αιγαίο συμπίπτει με τις πρώτες μυκηναϊκές εμπορικές επαφές στη νότια Ιταλία, συγχρόνως με τη συγκρότηση των πρώτων μυκηναϊκών αρχουσών τάξεων. Η εικόνα της μυκηναϊκής εξάπλωσης που προκύπτει τώρα δεν αφορά τόσο σε οργανωμένα κύματα αποίκων, αλλά στην ένταξη του μυκηναϊκού εμπορίου σε ένα προϋπάρχον δίκτυο υπερπόντιου εμπορίου, τόσο στην Ανατολική όσο και στην Κεντρική Μεσόγειο.

Σε αυτήν τη φάση, πιθανότατα σημαντικό ρόλο έπαιζε, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η μυκηναϊκή εγκατάσταση στα προϋπάρχοντα εμπορεία, ενώ σε μεταγενέστερη φάση θα αναπτυ-

χθούν οχυρωμένα μυκηναϊκά κέντρα και ακροπόλεις που έλεγχαν τους θαλάσσιους δρόμους και την εντόπια παραγωγή και μετακίνηση των διαφόρων εμπορευμάτων, καθώς και μυκηναϊκοί οικισμοί καθαρά αγροτικού χαρακτήρα. Τα Σεράγια, στην Κω, τα Τριάντα στη Ρόδο και η Μίλητος ήταν σημαντικές λιμενικές πόλεις.

Στη δεύτερη φάση εγκατάστασης εμφανίζεται μια ιεραρχία μυκηναϊκών κέντρων στη Ρόδο και την Κω. Στη Ρόδο, κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου, έχει προταθεί η ύπαρξη μυκηναϊκών ακροπόλεων στην Καλαβάρδα, τη Λίνδο και τον Αρχάγγελο, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα. Αυτές οι μυκηναϊκές ακροπόλεις έλεγχαν τις κοντινές εύφορες πεδιάδες, όπου υπήρχαν καλλιέργειες και κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Κοντά στις ακροπόλεις αναπτύχθηκαν μικροί οικισμοί επαρχιακού χαρακτήρα. Το ίδιο υποδηλώνεται και από τα κεραμικά προϊόντα της νότιας Ρόδου, που με έντονο εγχώριο χαρακτήρα συνδυάζουν μινωικά και μυκηναϊκά στοιχεία στην κατασκευή τους.

Παρόμοια κατάσταση διαπιστώνεται και στην Κάρπαθο, όπου μια μυκηναϊκή ακρόπολη υπήρχε στη θέση Ακρόπολη, κοντά στον σημαντικό μυκηναϊκό οικισμό των Πηγαδιών, στην ανατολική ακτή, ενώ μια άλλη μυκηναϊκή ακρόπολη υπήρχε στο Παλαιόκαστρο, στη δυτική ακτή του νησιού, ελέγχοντας τον θαλάσσιο δρόμο που περνά ανάμεσα στην Κάσο και την Κάρπαθο. Η ύπαρξη μυκηναϊκής ακρόπολης στο Πόλι της Κάσου έχει πρόσφατα επιβεβαιωθεί από τον Hope Simpson, ο οποίος αναγνωρίζει γνήσιο μυκηναϊκό χαρακτήρα στις οχυρώσεις.

Μολονότι τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν είναι πλήρως ενδεικτικά, η ύπαρξη μυκηναϊκής ακρόπολης στο Μαντράκι της Νισύρου είναι πιθανή, επειδή η διπλανή παραλία στους Χοχλάκους απέδωσε επίσης ίχνη μινωικής παρουσίας. Στην Κω, μία οχυρωμένη λιμενική πόλη άνθιζε στα Σεράγια προς το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και οι πρόσφατες ανασκαφικές εργασίες έχουν εντοπίσει πιθανώς μέρος του τείχους του μυκηναϊκού οικισμού.

Η ύπαρξη δορυφορικών οικισμών, που είχαν εξάρτηση από τα μεγαλύτερα μυκηναϊκά κέντρα, έχει διαπιστωθεί σχεδόν σε όλα τα νησιά της Δωδεκανήσου που απέδωσαν ίχνη μυκηναϊκής κατοίκησης (Κάρπαθος, Κάσος, Ρόδος, Κως, Κάλυμνος).

Στη Μικρά Ασία, ένα σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο που ταυτίζεται με την ιστορική Millawanda έχει ανασκαφεί στη Μίλητο, ενώ η ύπαρξη μιας μυκηναϊκής ακρόπολης στον λόφο του Ayasoluk – Έφεσο έχει προταθεί από τους Τούρκους αρχαιολόγους που ανέσκαψαν ένα μυκηναϊκό τάφο στην περιοχή. Η ευρεία κατανομή των μυκηναϊκών κεραμικών ευρημάτων στην περιοχή της Εφέσου επιβεβαιώνει την έντονη μυκηναϊκή παρουσία στο βασίλειο της Apasa κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου.

Αυτή η αυξημένη διείσδυση του μυκηναϊκού πολιτισμού στο νοτιοανατολικό Αιγαίο φαίνεται να έχει βασιστεί στη δημιουργία κέντρων διανομής και αναδιανομής εμπορευμάτων στην περιοχή. Η ανάπτυξη μυκηναϊκών οικισμών στις παράκτιες πεδιάδες, καθώς και μυκηναϊκών ακροπόλεων αμυντικού χαρακτήρα, συνέβαλε στο φαινόμενο της αφομοίωσης των γηγενών πληθυσμών, το οποίο χαρακτηρίσθηκε, όπως έχει ήδη σημειωθεί, όχι μόνο από την εισαγωγή αγαθών από τη μητροπολιτική μυκηναϊκή Ελλάδα, αλλά και από την εντόπια παραγωγή βιοτεχνικών μυκηναϊκών προϊόντων (κεραμική, όπλα, εργαλεία).

Παράλληλα, η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στη νότια Ιταλία και τη Σαρδηνία ενισχύει αυτήν την εικόνα που παρουσιάζουν από τον 14ο αιώνα π.Χ. τα νησιά της Δωδεκανήσου και οι ακτές της Καρίας, ως μεσάζοντες σταθμοί στις εμπορικές διαδρομές που υπήρχαν ανάμεσα στην Ανατολική (συμπεριλαμβανομένων της Κύπρου και της Συρο-Παλαιστίνης) και την Κεντρική Μεσόγειο, με ειδική αναφορά στη διακίνηση μετάλλων.

Στη νότια Ιταλία, η παραγωγή κεραμικής μεσοελλαδικής παράδοσης και μυκηναϊκού τύπου αφορά στις στενές θαλάσσιες σχέσεις που υπήρχαν με τη μυκηναϊκή Μεσσηνία, επιβεβαιώνοντας τον αντίκτυπο της ίδρυσης των μεγάλων μυκηναϊκών κέντρων της Πελοποννήσου. Μια παράλληλη ιστορική εξέλιξη, που ίσως υστερεί σε μερικές δεκαετίες της προαναφερθείσας εξάπλωσης προς τη Δύση, φαίνεται να έχει ακολουθήσει η πολιτισμική εξάπλωση της μυκη-

ναϊκής Αργολίδας προς την Ανατολή. Από την ΥΕ ΙΙΑ, η Αργολίδα εξάγει κεραμική, που ίσως μετέφερε διάφορα υγρά εμπορεύματα, στην Τροία, τη Μίλητο και τη Ρόδο.

Αυτή η διαδικασία συμπληρώνεται με την ίδρυση παράκτιων οικισμών στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας, που εξασφάλιζαν τη συνεχή ροή εμπορευμάτων, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβάνονταν τα μέταλλα της Ανατολίας που είχαν θεμελιώδη σημασία για την κατασκευή όπλων και εργαλείων. Τερματικοί θαλάσσιοι κόμβοι αυτού του προϋπάρχοντος εμπορικού δικτύου ήταν τα Τριάντα, τα Σεράγια, η Μίλητος και σε μικρότερη κλίμακα η Ιασός. Παραμένει ασαφές το κατά πόσον αυτό το εμπορικό δίκτυο συμπεριλάμβανε και τη Σάμο.

Η σημασία του μυκηναϊκού οικισμού της Μιλήτου, ο οποίος αναδύεται ως ο σημαντικότερος μυκηναϊκός οικισμός στη Μικρά Ασία, βασιζόταν στον έλεγχο της διακίνησης εμπορευμάτων από και προς την Κεντρική Ανατολία. Βόρεια από τη Μίλητο, στην περιοχή της Εφέσου – Apasa, τα κυκλώπεια τείχη που έχουν βρεθεί στην ενδοχώρα στο Buyukkale και το Ilicatepe υποδηλώνουν την ύπαρξη οχυρώσεων για την εξασφάλιση των εμπορικών δρόμων και την ασφάλεια των παράκτιων μυκηναϊκών οικισμών. Οι Μυκηναίοι στη Μικρά Ασία φαίνεται να έχουν κρατηθεί στις παράκτιες περιοχές και η ανάπτυξη νέων κέντρων ελέγχου της ενδοχώρας παραμένει ασαφής. Κατά πάσα πιθανότητα θα είχαν χρησιμοποιηθεί για αυτόν τον σκοπό προϋπάρχοντες οικισμοί στην ενδοχώρα ή σε άλλα κρατίδια της δυτικής Μικράς Ασίας, όπως διαπιστώνεται από μυκηναϊκά ευρήματα στο Bakla Tepe και το Panaztepe.

Το σημαντικότερο πολιτιστικό στοιχείο που θα χαρακτηρίσει την αλληλεπίδραση που υπήρχε ανάμεσα στους Μυκηναίους και τον γηγενή πληθυσμό στη Μικρά Ασία είναι η εντόπια παραγωγή μυκηναϊκής κεραμικής στη Μίλητο και την Ιασό και μυκηναϊκών απομιμήσεων στην ενδοχώρα και σε περιοχές που βρίσκονταν μακριά από τα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα. Τα μυκηναϊκά ξίφη που έχουν βρεθεί στη Ρόδο, την Κάρπαθο, τη Σμύρνη, τον Κολοφώνα, την Hattusa και το ναυάγιο στο Ulu Burun συμπεριλαμβάνονται στην ίδια κατηγορία εντόπιων μυκηναϊκών προϊόντων.

Πιθανώς η σταδιακή μυκηναϊκή μετανάστευση και εγκατάσταση στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου επέδρασε στην πολιτισμική και εθνική σύνθεση του γηγενούς πληθυσμού. Η επιλογή της τοποθεσίας για την ίδρυση των νέων μυκηναϊκών οικισμών στα νησιά της Δωδεκανήσου φαίνεται να έχει καθορισθεί από τη μορφολογία του τόπου, συνήθως απότομων η χαμηλών λόφων σε μικρή απόσταση από την ακτογραμμή, που ελέγχουν μικρές εύφορες πεδιάδες.

Τα αίτια αυτής της πρώτης φάσης μετανάστευσης συνδύαζαν το εμπορικό ενδιαφέρον και πιθανώς την αναζήτηση νέας καλλιεργήσιμης γης και μετάλλων από τη Δυτική Ανατολία. Ο εμφανής πολεμικός χαρακτήρας αυτών των πρώτων μυκηναϊκών ηγετικών τάξεων πιθανώς να είχε προκαλέσει διαμάχες ανάμεσα στους ηγεμόνες στην ηπειρωτική Ελλάδα και να είχε ως αποτέλεσμα την εξορία η εκτόπιση μικρών ομάδων Μυκηναίων. Πάντως, η εικόνα που παρέχουν οι χεττιτικές πηγές αποδίδει έναν πολεμικό χαρακτήρα στις εισβολές των Ahhiyawa κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα π.Χ. στο Βόρειο Αιγαίο (Τρωάδα).

Προς τα μέσα του 15ου αιώνα π.Χ., η μυκηναϊκή παρουσία φαίνεται να εκδηλώνεται με πολεμικές επιχειρήσεις και την κατάληψη διά της βίας ορισμένων περιοχών, γεγονότα που τεκμηριώνουν τα χεττιτικά αρχεία. Αυτό υποστηρίζεται και από τα στρώματα καταστροφής σε διάφορες θέσεις, όπως στη Μίλητο, όπου η «πρώτη οικοδομική φάση» (μινωική πόλη) τελειώνει με μία καταστροφή από πυρκαγιά, ίσως αποτέλεσμα της μυκηναϊκής κατάκτησης του οικισμού.

Η στρατηγική σημασία της Μιλήτου έχει επιβεβαιωθεί από το μινωικό ενδιαφέρον. Οι Μινωίτες ήταν παρόντες στη Μίλητο ΙΙΙ, όπου ΜΜ ΙΒ-ΙΙΒ καμαραϊκή κεραμική εισήχθη κατά την διάρκεια του 19ου αιώνα π.Χ., ενώ ταυτόχρονα υπήρχε εντόπια παραγωγή μινωικής οικιακής κεραμικής. Στην επόμενη φάση του μινωικού οικισμού, τη Μίλητο IV που χρονολογείται στο

τέλος της Μεσοχαλκής περιόδου και την έναρξη της Υστεροχαλκής περιόδου, γύρω στα 1750 π.Χ., το 95% της κεραμικής που έχει βρεθεί είναι μινωικού χαρακτήρα. Αυτός ο μινωικός οικισμός, που απέδωσε ένα μινωικό ιερό με βωμό από ωμοπλίνθους και θραύσματα από ένα αγγείο που φέρει τρία σημάδια της μινωικής Γραμμικής Α γραφής, καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ και η επόμενη πόλη, η Μίλητος V, ήταν πια ένας πλήρως εκμυκηναϊκισμένος οικισμός. Αξιοσημείωτο, όμως, είναι το γεγονός ότι οι πρώτες μυκηναϊκές εισαγωγές χρονολογούνται γύρω στα 1600 π.Χ.

Αυτή είναι η οικοδομική φάση που αντιστοιχεί στην ιστορική Millawanda που αναφέρουν οι χεττιτικές πηγές. Αυτός είναι ο πρώτος μυκηναϊκός οικισμός, που ιδρύθηκε στην ΥΕ ΙΙΒ (15ος αιώνας π.Χ.) και καταστράφηκε από πυρκαγιά προς το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου. Αυτό το στρώμα καταστροφής επιβεβαιώνει κατά πάσα πιθανότητα την ιστορική καταστροφή της Millawanda από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Μουρσίλη Β', γύρω στο 1316 π.Χ. Κατά τη διάρκεια της επόμενης, ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, η μυκηναϊκή κατοίκηση της Μιλήτου διαπιστώνεται μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Θα έπρεπε ίσως να συσχετισθεί αυτή η ιστορική καταστροφή της μυκηναϊκής Μιλήτου με την αύξηση πληθυσμού που παρατηρείται στην Κω κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέρχονται από τα νεκροταφεία της Λαγκάδας και του Ελαιώνα και με τη σύγχρονη συρρίκνωση του μυκηναϊκού πληθυσμού στη Ρόδο.

Αντίθετα με τη μυκηναϊκή Ρόδο, που άνθισε στην ΥΕ ΙΙΙΑ2, η Κως είχε μεγαλύτερη ανάπτυξη και ευημερία στην ΥΕ ΙΙΙΒ. Όμως, η μυκηναϊκή Κως κράτησε τον αγροτικό χαρακτήρα που έχουν επισημάνει οι διάφοροι μελετητές, χαρακτήρας που ίσως θα είχε καθορισθεί όχι μόνο από τη τοπογραφία του νησιού, αλλά και από πιθανώς διαφορετική προέλευση των Μυκηναίων μεταναστών.

Η ζώνη μυκηναϊκής εγκατάστασης στη Μικρά Ασία περιλάμβανε τις παραθαλάσσιες περιοχές που εκτείνονται από τη Μίλητο μέχρι τη Χερσόνησο της Αλικαρνασσού, αλλά έντονη μυκηναϊκή παρουσία έχει επίσης διαπιστωθεί βόρεια από τη Μίλητο, στην περιοχή της Εφέσου, πρωτεύουσας του βασιλείου της Arzawa.

Τα πρόσφατα επιγραφικά στοιχεία, που παρέχουν οι μυκηναϊκές πινακίδες που βρέθηκαν στην Καδμεία, αποδίδουν μεγάλη γεωγραφική έκταση στο μυκηναϊκό βασίλειο της Θήβας. Όμως, οι κεραμικές εισαγωγές στο Ανατολικό Αιγαίο, από την ΥΕ ΙΙΑ μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΑ, έχουν αργολική προέλευση. Πιθανώς, ο όρος Tanaja που αναφέρουν οι αιγυπτιακές πηγές πρέπει να συσχετισθεί με το μυκηναϊκό βασίλειο των Μυκηνών, ενώ ο όρος Ahhiyawa που εμφανίζεται στις χεττιτικές πηγές πρέπει να αφορά στο ισχυρό μυκηναϊκό βασίλειο της Θήβας.

Εάν επανεξετάσουμε τη διάσταση και τα χρονικά όρια της μυκηναϊκής εξάπλωσης στο βόρειο Αιγαίο, διαπιστώνουμε πως οι πρωιμότερες μυκηναϊκές εισαγωγές που προέρχονται από τις παλιές ανασκαφές στη Λήμνο, τοποθετούνται τώρα στην ΥΕ Ι και την ΥΕ ΙΙ και όχι στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ1, όπως είχε προηγουμένως υποστηριχθεί. Κατά συνέπεια, διαπιστώνεται ότι, κατά την διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου, η μυκηναϊκή εξάπλωση περιλάμβανε και το βόρειο Αιγαίο, αφού οι μυκηναϊκές πολιτιστικές επιρροές είναι φανερές στις εντόπιες απομιμήσεις της μυκηναϊκής κεραμικής που έχουν έλθει στο φως στην Ηφαιστεία. Αξιοσημείωτη είναι η αλλαγή στο μοντέλο μυκηναϊκής εγκατάστασης που παρατηρείται στη Λήμνο, που παρουσιάζει ομοιότητες με αυτό που χαρακτήρισε την μυκηναϊκή εγκατάσταση στο νοτιοανατολικό Αιγαίο: εγκαταλείπεται ο παραθαλάσσιος οικισμός της Πολιόχνης και νέοι μυκηναϊκοί οικισμοί ιδρύονται στην Ηφαιστεία και τη Μύρινα, πάνω σε ακρωτήρια που ελέγχουν έναν άριστο φυσικό λιμένα.

Τα μεγάλα κέντρα της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας στο ανατολικό Αιγαίο, όπως η Μίλητος, η Έφεσος, οι Κλαζομενές, η Αλικαρνασσός, η Κνίδος, η Κως και η Ρόδος φαίνεται αναμφισβήτητα να έχουν ως προδρόμους τους μυκηναϊκούς οικισμούς που ιδρύθηκαν τον 15ο και τον 14ο αιώνα π.Χ. Συνεπώς, ο ελληνισμός της Ανατολής είχε προφανώς βαθύτερες ρίζες από αυτές που είχαν προηγουμένως υποτεθεί.

Notes on relations between Mycenaean Greece and the Central European Tumulus culture[1]

†Jan Bouzek

ZUSAMMENFASSUNG: ANMERKUNGEN ZU BEZIEHUNGEN ZWISCHEN MYKENISCHEM GRIECHENLAND UND DEN MITTELEUROPÄISCHEN HÜGELGRÄBERKULTUREN

Am Ende der Frühbronzezeit entstanden in Mitteleuropa protourbane Zentren mit Befestigungen, die in vieler Hinsicht den ägäischen nahe standen. Die mit Zirkel konstruierten Spiralen auf Knochenscheiben und Hülsen, die zum Pferdegeschirr gehörten von Wagenrennern, waren von der Ägäis inspiriert, ähnlich wie die ersten langen Schwerter und Lanzenspitzen und auch die Formen der mittelbronzezeitlichen Keramik.
Die Eliten der frühmykenischen Zeit und der mitteleuropäischen Hügelgräberkulturen hatten vieles gemeinsam in ihren Werten und in der Art der Selbststilisierung. Hinzu gehörte auch die Anerkennung von identischen Messungseinheiten für das Wiegen der Metalle, ähnliche Weise des Zweitkampfs mit Schwert und Lanze als Ausdruck des persönlichen Heldentums; für die Frauen die Nobilität markierendes Schmucktragen.
Verwandt war die Astrologie in beiden Gebieten, die Bedeutung der Sonne in der Religion der sog. Hyperboräer und der mykenischen Elite, die sich in goldenen Sonnenscheiben und in Bernsteinperlen spiegelt; die ersterwähnten verbinden Westböhmen mit Delos auf ähnliche Weise, wie die ostböhmischen „Achteln" dem Goldring mit Bernsteinperlen aus dem Tirynther Hort nahe stehen. Die Eliten von beiden Gebieten wussten etwas voneinander, die im Norden haben verschiedene Methoden von Technik des Bronzeguss übernommen, und in der Endphase der mykenischen Kultur kamen manche Impulse vom Norden in die Ägäis, besonders im Gebiet der Waffen, Schutzwaffen und hölzerner Architektur.

MYCENAEAN MODELS OF THE TUMULUS CULTURE POTTERY?

Well-known relations existed between the period of the Shaft Graves of Mycenae and the Thera eruption with the final phase of the Central European Early Bronze Age. Some Central European vessels reflect Aegean metal vases and jewellery; to those generally known[2], especially the pithos with handles at the base from Dobev and the phallos pendant from Hosty, both in South Bohemia, should be added[3]. The Middle Bronze Age culture seemed to have fewer contacts with the South-East, though the Bronze Age elites had similar values and similar way of life[4]. But even the Tumulus culture pottery seems to show some Aegean inspiration.

The footed bowl has coarse ware parallels in Middle Helladic pottery and finer in the one-handled Early Mycenaean pottery, whereas the two-handled bowl finds parallels also at the end of Middle Helladic and at the beginnings of the Mycenaean culture. The so-called

1 The jubilee of my old friend and colleague, whose friendship and hospitality I enjoyed many times, is a good opportunity to return with a few notes to one of our two main discussion fields. Besides the Classicistic architecture, the second subject of our discussions, in Athens and Prague as well, was on Mycenaean relations with Central Europe.

2 Bouzek 1985, 31-73.

3 Bouzek 2004.

4 Kilian-Dirlmeier and Egg 1999.

storage amphora reminds one of the Mycenaean rounded alabastron and the three-handled jar (fig. 1). With the parallel evidence in the common weight units and its clay altars resembling the Minoan and Mycenaean models[5], a Mycenaean inspiration for the Tumulus culture pottery shapes does not seem to be improbable.

HOARDS, SWORDS AND WEIGHT UNITS

Most of the so-called hoards deposited in places of exceptional character considered to be sacred were apparently dedications to deities or lower spiritual beings, in order to safeguard relations between them, the forests, mountains, rivers and fountains, and human beings; such hoards were also deposited in LH IIIC Greece. Among the offerings on paths and rivers, travelling persons, pilgrims and traders were probably well represented. The composition of hoards suggests to which deity the dedication was intended: jewellery to female divinities, especially to one similar to the Greek Aphrodite, hoards composed of sickles to Demeter-like goddess, weapons to god of war, metal tools to god similar to Greek Hephaistos. Bronze itself was joined of substances of Aphrodite and Zeus and their planets[6].

European swords of types Sprockhoff Iab have best models in Aegean swords Sandars C-D, known also from the Balkans. This was noticed already by J. Cowen[7] and admitted, at least in personal communications, also by H. Catling[8] and N. Sandars[9]. Earlier evidence was summed up elsewhere[10] and new catalogues of swords from the Balkans show this association even more clearly[11].

Trade with metals was well organized; Mycenaean weight units were used in most parts of prehistoric Europe. Petruso[12] calculated the basic weight unit as 61.5 gr. and Parise[13] as 65.27 gr. The small unit was ca. 6.7 gr (between 6.5 and 6.8 gr) and the system was binary. In Central Europe, Eiwanger[14] came to two similar weight units for talents: 31 439,7 gr., and 31 437,3 gr., both closely similar to Mycenaean talents. He takes the small unit known from many parts of Europe as 55.21 gr. For the bronze objects he sees the standard unit ca. 12 and 17 gr. The calculations of Bronze Age weight units in large parts of Europe show that these areas used the Mycenaean weight units for weighing metals. Malmer[15] had also 26.6 gr. as a quarter unit and 107.07 gr. as the basic unit. Pare[16] calculates with 12.2 gr., which is 1/5 of the Mycenaean unit of 61 gr., and with 24.4 gr., which is 1/20 of 4.888 gr. For Br D the usual units were 6.9 gr. and 31 gr.; for the final Bronze Age the unit, as far as it is known, was ca. 27 gr.

The collapse of the Mycenaean civilization around 1200 B.C. brought changes into the generally accepted system, and the shekel (7.9 gr.) became the main international weight unit[17]. Multiple units known are: 36-37 gr. = 5 shekels; 79 gr. = 10 shekels; 160 gr. = 20 shekels; 296 gr. = 35 shekels; 320 gr. = 40 shekels.

---

5 See below; in detail Bouzek 2008.
6 Cf. Bouzek 2008. For hoards in Greece see Σπυρόπουλος 1972.
7 Cowen 1966.
8 Catling 1956.
9 Sandars 1961 and 1963.
10 Bouzek 1985, 40-41.
11 Kemenczei 1988. Bader 1991. Kilian-Dirlmeier 1993. Harding 1995.
12 Petruso 1978 and 1992.
13 Parise 1986.
14 Eiwanger 1989.
15 Malmer 1992.
16 Pare 1999.
17 Ruiz-Gálvez 2000.

GOLD DISCS FROM THE PILSEN REGION AND THEIR PARALLELS IN LBA AND EIA GREECE

Apollo enjoyed close relations with the Hyperboreans, who visited him every winter; they used to send each year a delegation of maidens to Delos, where they had their heroons and, later at least, amber packed in straw[18] through several countries; the fame of Hyperborean and Delian sanctuaries safeguarded the ambassadors and the gifts as well on their long trip. Most of LBA amber came to the Mediterranean via Oder – Morava rivers and along Eastern Alps, but maybe also across Bohemia, where gold was available; the best parallels of the Tiryns wheel are still the East Bohemian golden "figure – of – eights". Trade and pilgrimages reached even distant parts of Europe and transmitted religious ideas. Clay altars known from Late Tumulus culture resemble Aegean altars and the emergence of long swords in Central Europe was inspired by the Aegean swords, but adapted to the more primitive guerilla-like warfare of the more barbarian milieu.

Middle Bronze Age brought also a general shift of religious beliefs; at the time roughly contemporary with the reform of Echnaton in Egypt (14th century B.C.) the Sun and the Solar Hero became also the main deities in the symbolic representations of Northern and Central Europe. In Greece a shift of importance from female deities of nature to celestial gods, Zeus and Apollo, took place; only later remained the role of the Sun God as Helios, the main deity of Dorian Rhodes.

To the final phase of the Middle Bronze Age reputedly belong two amber pendants found in Bavaria, with engraved signs resembling Aegean Linear B script[19]. By contrast to the solar disc from Nebra in central Germany[20], their authenticity is still doubted, though other graffiti resembling Aegean scripts are also known from Central Europe[21]. Doubtlessly authentic are gold discs decorated with concentric rings and spirals found in barrows near Pilsen in Bohemia (fig. 2:1-3). They have close parallels in North Italy (fig. 2:4), but also in the sanctuary of Artemis on Delos and in Tiryns (fig. 2:5-6). They may best be explained as exotic dedications to important sanctuaries, attesting similar milieu of beliefs over large parts of Europe[22]. In the same contexts at Tiryns and Delos, beads of Baltic amber were also found, and similar roundels, only decorated in a more sophisticated technique, are known from the female burial in the Lefkandi heroon and from Protogeometric tombs in Skyros[23].

It should also be noted that several central European clay altars show inspiration from the Minoan-Mycenaean world. Their previous discussion[24] needs some addenda, compiled elsewhere[25]. The most important are the cross-shaped object reminding of the cross found in the Temple Repositories of Knossos and the symbols in shape of the Aegean altar with incurved sides.

All this seems to show that –besides Aegean influences in Central Europe at the end of the Early Bronze Age, which are better known– Middle Bronze Age Tumulus cultures, characterized by graves of men with bronze weapons and of women with rich bronze jewellery, heroes and heroines of the European Time of the Heroes, had influences from the south-east and participated in the pan-European commercial and spiritual life.

18 Hdt. 4.33-35.
19 Gebhard and Rieder 2002.
20 Meller 2004.
21 Bartoněk and Vladár 1977.
22 Cf. David 2007.
23 Popham and Lemos 1996, pl. 131.
24 Bouzek 1985, 71-77.
25 Bouzek 2008.

BIBLIOGRAPHY

Bader, T. 1991. *Die Schwerter in Rumänien*. Prähistorische Bronzefunde 4, 8. München: C.H. Beck.

Bartoněk, A., and J. Vladár. 1977. "Zu den Beziehungen des ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die Ausstrahlung der ägäischen Schriften in die Nachbarländer." *SlovArch* 25:371-402.

Bouzek, J. 1985. *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C*. *SIMA* 29. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

_____. 2004. "European context of Early and Middle Bronze Age in South Bohemia." *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 17:65-70.

_____. 2008. "Notes on Bronze Age religion after finds from Nebra and Bernsdorf." *Pravěk NŘ* 18:375-395.

Catling, H. 1956. "Bronze Cut-and-Thrust Swords in the Eastern Mediterranean." *PPS* 22:102-125.

Cowen, J.D. 1966. "The Origins of the Flange Hilted Sword of Bronze in Continental Europe." *PPS* 32:262–312.

David, W. 2007. "Bronzezeitliche Goldornate aus Süddeutschland und ihre donauländisch-balkanische Beziehungen." In *In the Steps of J. Harvey Gaul: The Struma/Strymon Valley in Prehistory*, edited by K. Todorova, M. Stefanovich, and G. Ivanov, 421-441. Sofia: Gerda Henkel Stiftung.

Eiwanger, J. 1989. "Goldstandard zwischen Ägäis und Mitteleuropa." *Germania* 67:443-462.

Gebhard, R., and K.H. Rieder. 2002. "Zwei bronzezeitliche Bernsteinobjekte mit Bild- und Schriftzeichen aus Bernstorf (Ldkr. Freising)." *Germania* 80:115-134.

Harding, A.F. 1995. *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*. Prähistorische Bronzefunde 4, 14. München: C.H. Beck.

Kemenczei, T. 1988. *Die Schwerter in Ungarn I*. Prähistorische Bronzefunde 4, 6. München: C.H. Beck.

Kilian-Dirlmeier, I. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (Ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien.* Prähistorische Bronzefunde 4, 12. München: C.H. Beck.

Kilian-Dirlmeier, I., and M. Egg, eds. 1999. *Eliten in der Bronzezeit: Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen.* Monographien 43. Mainz: Verlag der Römisch-Germanischen Zentral-museums.

Malmer, M. 1992. "Weight systems of the Scandinavian Bronze Age." *Antiquity* 66:377-388.

Marazzi, M., S. Tusa, and L. Vagnetti, eds. 1986. *Traffici micenei nel Mediterraneo: problemi storici e documentazione archeologica: atti del Convegno di Palermo*. *Magna Graecia* 3. Taranto: Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia.

Meller, H., ed. 2004. *Der geschmiedete Himmel*. Stuttgart: Theiss.

Pare, C.F.E. 1999. "Weights and weighing in Bronze Age Central Europe." In Kilian-Dirlmeier and Egg 1999, 421-514.

_____, ed. 2000. *Metals Make the World Go Round, The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*. Oxford: Oxbow.

Parise, N.F. 1986. "Unitá ponderali egee." In Marazzi *et al.* 1986, 303-314.

Petruso, K.M. 1978. *Systems of Weights in the Bronze Age*. Ann Arbor: University of Microfilms.

_____. 1992. *Keos*. Vol. VIII, *Ayia Irini, The Balance Weights*. Mainz: Philipp von Zabern.

Popham, M.R., and I.S. Lemos. 1996. *Lefkandi*. Vol. III, *The Early Iron Age Cemetery at Toumba*. Athens: British School of Athens.

Ruiz-Gálvez, M. 2000. "Weight system and exchange networks in Bronze Age Europe." In Pare 2000, 267-279.

Sandars, N.K. 1961. "The First Aegean Swords and Their Ancestry." *AJA* 65:17-29.

_____. 1963. "Later Aegean Bronze Swords." *AJA* 67:117-153.

Σπυρόπουλος, Θ. 1972. *Ὑστερομυκηναϊκοὶ ἑλλαδικοὶ θησαυροί*. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

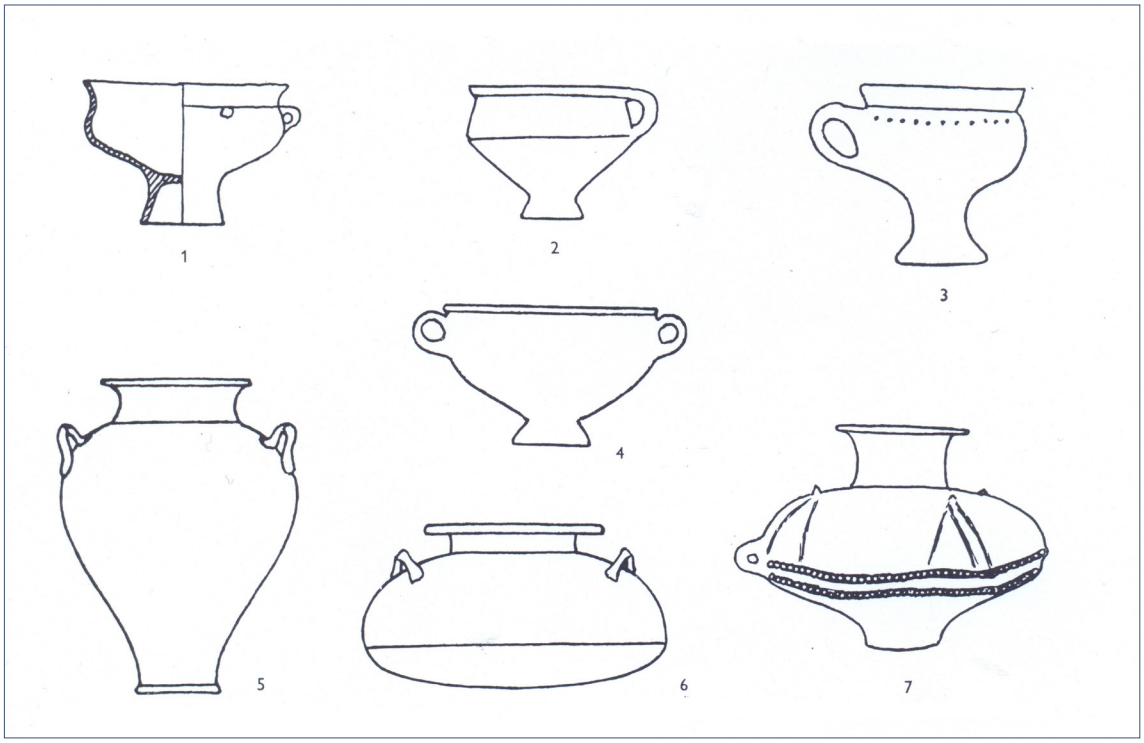

Fig. 1. Shapes of Middle Helladic, Mycenaean and Central European Tumulus culture: 1. Mochov, Bohemia; 7. Steinabrunn, Lower Austria (after A. Beneš and K. Wilvonseder); 2, 4-6. Late Helladic I-II shapes of pottery (after A. Furumark); 3. Asine, Argolis, Middle Helladic bowl (after A.W. Persson. Drawing A. Waldhauserová).

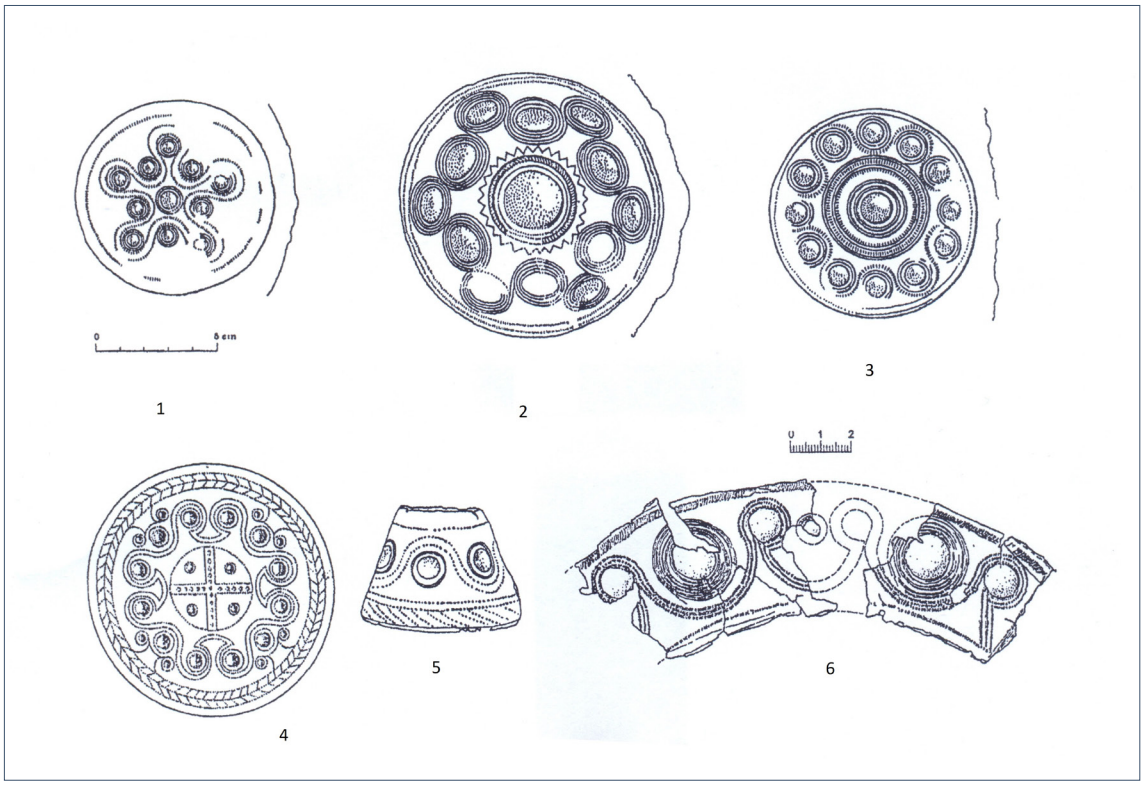

Fig. 2. Gold discs and cone: 1. Milínov; 2. Sedlec-Hůrka, tumulus 29, grave 3; 3. Nová Huť (after V. Čtrnáct and J. Čujanová); 4. Roccavecchia, North Italy; 5. Tiryns; 6. Delos, treasury under Artemision (after V. Jung. Drawing A. Waldhauserová).

The Topsham double axe and British tin[1]

Sinclair Hood

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Ο ΔΙΠΛΟΣ ΠΕΛΕΚΥΣ ΑΠΟ ΤΟ TOPSHAM ΚΑΙ Ο ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΣ ΚΑΣΣΙΤΕΡΟΣ

Από το Topsham, παραθαλάσσια πόλη στο νότιο Ντέβον, προέρχεται ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς που σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Πρόκειται για χαρακτηριστικό δείγμα του τύπου με την ωοειδή κεντρική οπή, που κατασκευαζόταν στην ηπειρωτική Ελλάδα (και όχι στην Κρήτη) κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, και πιθανόν αντανακλά τους δεσμούς που ίσως υπήρχαν από τότε μεταξύ της Ελλάδας και των βρετανικών νησιών.

Οι περιοχές του Ντέβον και της Κορνουάλης είναι γνωστές ήδη από την αρχαιότητα για την εξόρυξη κασσίτερου, βασικού υλικού για την κατασκευή των χάλκινων αντικειμένων. Οι αρχαίες πηγές μάς πληροφορούν ότι ο κασσίτερος μεταφερόταν ως τη Μεσόγειο με τη μορφή ταλάντων, αρχικά με πλοία και στη συνέχεια με υποζύγια. Επί πλέον, οι σχέσεις των βρετανικών περιοχών με την Ανατολική Μεσόγειο και ειδικότερα με την Ελλάδα αποδεικνύονται και από την εισαγωγή ελληνικών αντικειμένων, ίσως ως αντάλλαγμα για τον βρετανικό κασσίτερο. Ο πέλεκυς του Topsham, ωστόσο, δεν πρέπει να προέρχεται από εμπορικό φορτίο, αλλά ίσως από την εργαλειοθήκη ενός ελληνικού πλοίου και προσφέρθηκε ως δώρο σε κάποιο άρχοντα της περιοχής. Εξ άλλου, οι πελέκεις αυτού του είδους μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και ως όπλα, ενώ είχαν και λατρευτική σημασία.

It gives me great pleasure to make this small offering to a colleague, who has contributed so much to the history of the Bronze Age civilization of Greece, reflecting on the links that may even then have existed between Greece and the British Isles.

The double axe found at Topsham in South Devon (figs. 1-2) and now in the British Museum is of a standard type, 160 mm long and 60 mm wide at the central shaft-hole, which is oval in shape[2]. The oval shaft-hole suggests that the axe was made in the Aegean Late Bronze Age in the 15th-13th centuries BC, and came from the mainland of Greece rather than Crete, where double axes were developed earlier with circular shaft-holes like their prototypes in the Near East[3].

How the axe reached Topsham is not known. It has been suggested that it was brought there and lost by a traveller, or a sailor, in recent times[4]. But it is one of four recorded from the British Isles, and a number of such double axes have been found in France. The Topsham axe is reported to have been recovered from the garden of the late Georgian house, Mount Howe, or from a nearby market garden which may be the same as this, on the ridge which looks down on Topsham village by the sea below it.

It seems unlikely that the axe was lost in ancient times by mistake. It might have been placed with a burial, although no indications of ancient burials or tombs have been noticed in the area.

---

1 I am deeply grateful to my wife Rachel for her encouragement and for discovering the book on tin by R.D. Penhallurick, to which my indebtedness will be clear from the text; also to Rosemary Howell, for information, literature and photos of tinning operations and antiquities on Dartmoor; and to Jane Evans for visiting Topsham and providing information about the site where the double axe was found and many helpful references. Michele Block has kindly typed and retyped the text for me, and Jonathan Dudley has helped me with the photos. I am most grateful to them, and to Samantha Wiles and the Department of Prehistory and Europe of the British Museum for the photo of the axe and permission to publish it here.

2 BM No 1933. 4.6.126. Hawkes 1940. Harding 1975, 185, fig. 1 no. 5.

3 Hood 2003.

4 Penhallurick 1986, 136.

A settlement is another possibility, although again no traces of a settlement dating from the Bronze Age or Early Iron Age have been reported here. A considerable number of flint implements datable to the British Mesolithic and Neolithic periods have been recovered from the region of Topsham, but none are apparently assignable to the Bronze Age, and none come from the ridge where the double axe was found[5].

The village of Topsham, however, by the sea was a harbour town of some importance for trade overseas in the 17th and 18th centuries AD as the local museum shows. Here, in this part of the estuary of the River Exe, the water is deep close to the shore. The Romans appreciated the advantages of this, and built a small fort just north of the modern village in the aftermath of their conquest of Britain in 43 AD. This fort was clearly placed here to safeguard links through the harbour with the Continent for the legion then based at Exeter up the river Exe to the North. The conditions favourable for the anchorage and loading and unloading of ships were no doubt the same in the Topsham area in the Bronze Age as they were later.

Tin is a relatively scarce metal. It is not found everywhere, and where found is not always worth exploiting. It was required, however, in early times to mix with copper to make the harder metal bronze. Tin in the British Isles is concentrated in the south-west of England in Devon and Cornwall. Tomb paintings of the time of the New Kingdom in Egypt show men carrying ox-hide shape ingots of both tin and copper (fig. 3). Ingots of this shape appear to have been developed in the Aegean, but some of the tin which reached Egypt then may have come from Britain, from which it was certainly being exported in later Greek and Roman times.

The tin of Devon came from Dartmoor, where traces of early mining, exploiting deposits with tin or smashing tin-bearing rock and washing out the metal in streams, are clear and abundant, especially along the river Erme which runs from north to south through the moor. Topsham lies just to the east of Dartmoor, but it is only some 24 kilometres from one of the major tin sources there[6], and may have served as a harbour for the export of Dartmoor tin to the Continent or direct to the Mediterranean. Tin from the western parts of Dartmoor is likely to have been shipped from Plymouth with its ample harbour space.

The exploitation of tin in Cornwall was concentrated in the area of Penzance and Falmouth in the south-west tip of Britain. Greek and Roman sources describe an island called Ictis, accessible from the mainland at low tide, as the place where Cornish tin was brought for export. It is widely assumed that this island was St Michael's Mount just east of Falmouth (fig. 4). But no traces of ancient occupation or activity of any kind have been noted there, and there is no anchorage or harbour near it. The identification with Ictis has therefore been challenged and the Plymouth area suggested as the region for Ictis[7]. But apart from fitting ancient descriptions of Ictis, St Michael's Mount is close to the Cornish tin sources, is easily recognisable from the sea, and has flat beaches beside it on which small ships could have been beached, as that of Odysseus was each night in his wanderings; or ships could have been anchored offshore while the tin was carried to them through the shallow offshore waters.

The mining and smelting of tin probably began in Cornwall about the same time as it did in Devon, but ultimately Cornwall replaced Devon as the main area for the production of British tin. The original system of exploiting tin deposits relatively near the surface was ultimately replaced by deep mining with shafts and tunnels which flourished in Cornwall in the Middle Ages and later.

5 I am grateful to Jane Evans for information about the flints.

6 Penhallurick 1986, 116, Map 22.

7 Cunliffe 1983.

A large tin ingot (about 72 kilos in weight) dredged from the sea at St Mawes east of Falmouth in Cornwall (fig. 5), is of a shape inspired, it seems, by Mediterranean ox-hide ingots, but adapted for fixing on pack animals, with one ingot on each flank[8] (fig. 6). Another similar ingot is said to have been found in Cornwall, and a couple are reported to have been recovered from the sea off Tyre and Sidon in the east Mediterranean[9] (fig. 7). A date in the Middle Ages has been suggested for the St Mawes ingot[10], but it and any others like it may be earlier and perhaps go back to the Bronze Age. Other tin ingots from Cornwall, which appear to be of later date, are smaller in size and bun-shaped[11].

A cargo of copper ingots of the H-shape has been recovered from the ship wrecked off Cape Gelidonya in southern Turkey (fig. 8). The development of H-shaped ingots like these may have been inspired by the use of pack animals for the transfer of metal ingots over relatively long distances. The ingots of H-shape appear to be larger and heavier than the earlier "ox-hide" ingots.

How was tin brought to the Mediterranean from Devon and Cornwall? The evidence from Greek and Roman written sources, scanty as it is, suggests that the tin was taken by sea to the north coast of France and thence carried overland by pack animals to the region of Marseilles. But it seems quite possible that ships from the Mediterranean were also fetching tin direct from Britain, when not prevented by war or by political obstacles, such as the Carthaginian domination of Spain denying them passage through the Straits of Gibraltar. With transport by sea there was always of course the danger of shipwreck, notably in the Bay of Biscay, but apart from this it would surely have been the most cost-effective way of exporting British tin to the Mediterranean. The distance to travel was nothing compared to some of the distances recorded for travelling by sea in early times, like that of the ship sent by Pharaoh Necho (610-595 BC) down the Red Sea, round Africa and back to Egypt through the Mediterranean. The Carthaginians also sent expeditions into the Atlantic and down the west coast of Africa as far as perhaps Nigeria. This would have been about three times the distance from the Straits of Gibraltar of a voyage from there to Devon or Cornwall in Britain.

Merchants and business men, however, tend not to record their activities. In his commentaries Julius Caesar frequently mentions the presence of *mercatores nostri*, Roman merchants, in the areas of interest to him; but none of these have left records of their activities. The one detailed account of an early sea voyage northwards from the Mediterranean, of which some details have come down to us, is that of Pytheas of Marseilles; he was an explorer, however, not a merchant, but he sailed on a merchant ship visiting the North Sea although not on that occasion Britain.

How was payment made for British tin reaching Greek lands? It is most unlikely that the Topsham axe formed part of a commercial cargo. It is not made of bronze but of virtually pure copper with only some 3% of tin; and it is a solitary find, in contrast to the Cypriot type blades with hooked tangs of which a considerable number have been recovered from round the tin-bearing parts of Devon[12] (fig. 9). Possibly the Topsham axe came from the tool chest of a ship from Greek lands, and was admired by some person of standing in the area and given to him as a present. As well as their use as tools, double axes probably served as weapons, although by Classical times their use as such seems confined to Amazons. Double axes also of course had strong religious associations.

8 Penhallurick 1986, 231-233, fig. 132, and 143, fig. 59 with a drawing of a horse carrying such an ingot.
9 Penhallurick 1986, 231.
10 E.g Penhallurick 1986, 142, 233.
11 E.g. Penhallurick 1986, 232-233, figs. 133-134.
12 Penhallurick 1986, 137, fig. 57. Branigan 1983.

In the years after the Roman government withdrew from Britain, the so-called Dark Age in the 5th and 6th centuries AD and later, there is evidence that large jars, amphoras of a distinctive type made in Greek lands then, and evidently containing wine and/or oil, were being imported to Britain. The remains of these are prominent in Cornwall at Dark Age settlements like that at Tintagel, and they may have formed part of what was exchanged for Cornish tin. But then, as well as earlier and later, payment for tin may have been mainly made with precious metals, gold and silver.

There may be a reflection of this in a story of Byzantine times about a merchant returning to Alexandria in Egypt from Britain with a shipload of tin and finding that it had been miraculously transformed into silver[13]. It is tempting to suggest that the largest hoard of foreign silver coins ever found in the British Isles[14], all Greek dating from the 3rd century BC and recovered at Exeter in 1810, may have been an exchange for tin mined on nearby Dartmoor, and even perhaps exported from the landing place at Topsham just a few kilometres away down the river Exe. An Italian in 1540 AD stated that, from what he had heard from experts, English tin was the best in Europe[15]. It is not clear how the tin from one area is distinguishable as better than that from elsewhere, but such a belief would clearly help sales.

The Roman writer Pliny is reported as having noted that the miners of tin in Cornwall were said to be especially hospitable to strangers. This would also have helped to promote sales, and having myself spent a very happy childhood living in Cornwall I would like to think it was true.

BIBLIOGRAPHY

Branigan, K. 1983. "A Cypriot hook tang weapon from Devon." *Proceedings of the Devon Archaeological Society* 41:125-128.

Cunliffe, B. 1983. "Ictis: is it here?" *OJA* 2:123-126.

Harding, A.F. 1975. "Mycenaean Greece and Europe: the evidence of bronze tools and implements." *PPS* 41:183-202.

Hawkes, C.F.C. 1940. "The Double Axe in Prehistoric Europe." *BSA* 37:141-150.

Hood, S. 2003. "Eastern Origins of the Minoan Double Axe." In *Briciaca: A Tribute to W.C. Brice*, edited by Y. Duhoux, 51-62. Cretan Studies 9. Amsterdam: Hakkert.

Penhallurick, R.D. 1986. *Tin in Antiquity, its mining and trade throughout the ancient world with special reference to Cornwall.* London: The Institute of Metals.

Piggott, S. 1953. "Bronze Double-Axes in the British Isles." *PPS* 19:224-226.

13 Penhallurick 1986, 245.

14 Penhallurick 1986, 139.

15 Penhallurick 1986, 115.

Fig. 1. Topsham double axe.

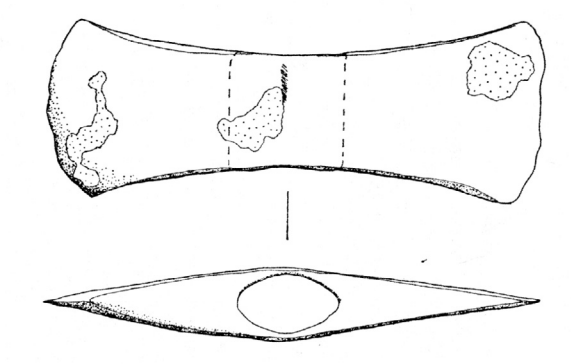

Fig. 2. Topsham double axe.

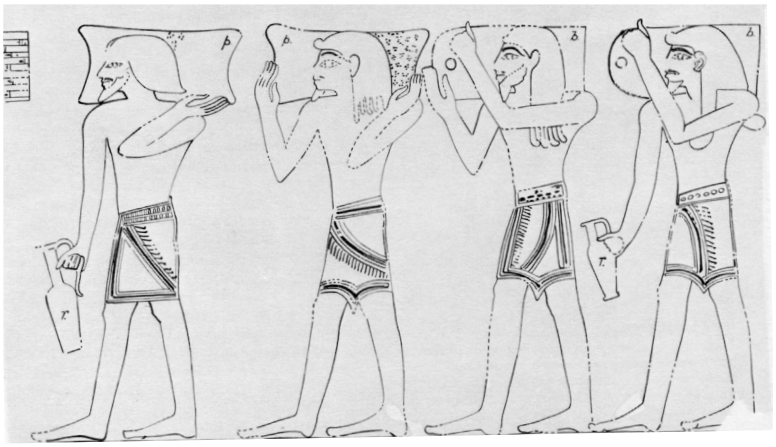

Fig. 3. Syrians carrying ingots.

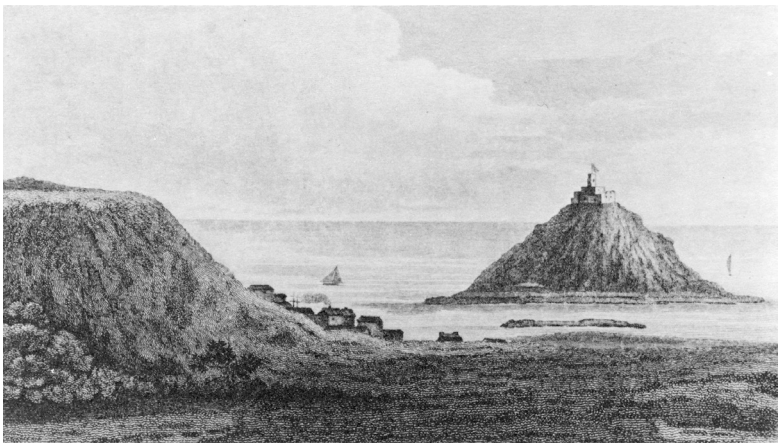

Fig. 4. St Michael's Mount.

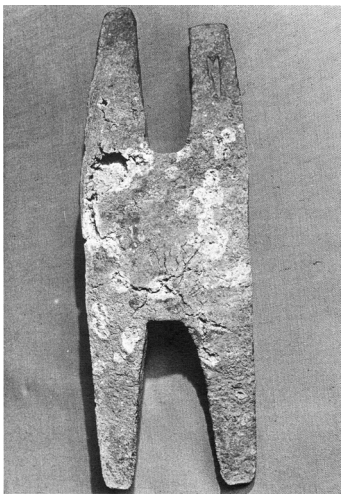

Fig. 5. St Mawes tin ingot.

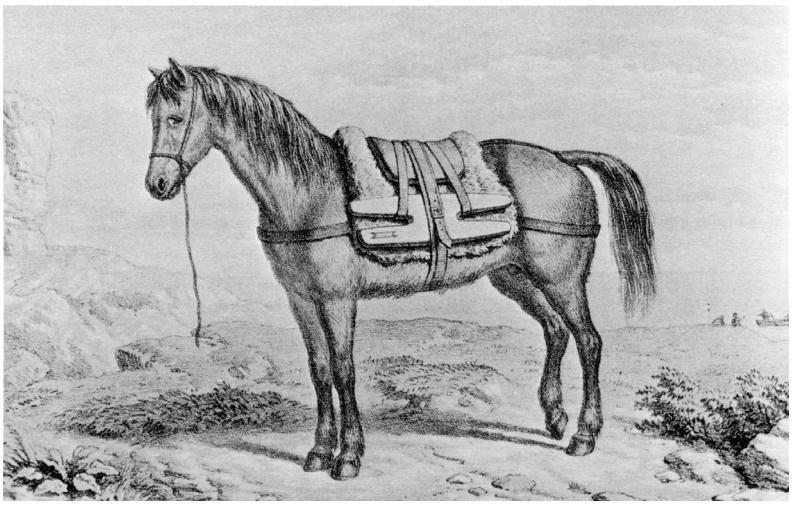

Fig. 6. Horse carrying replica of St Mawes ingot.

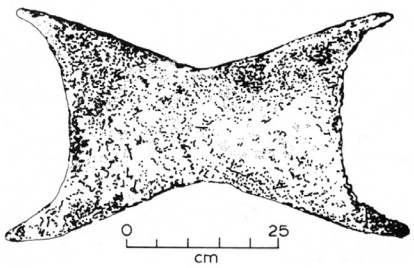

Fig. 7. Copper ingot from sea S of Haifa.

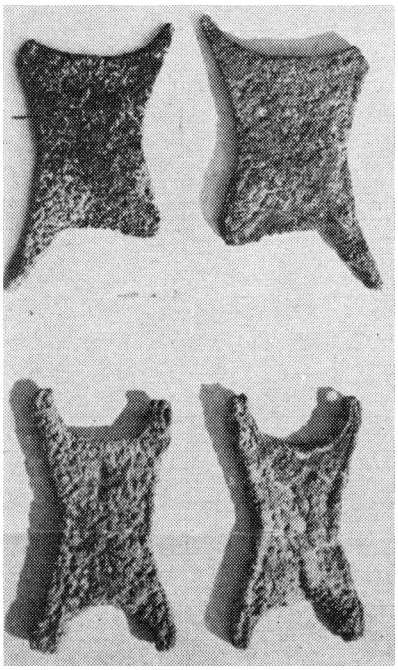

Fig. 8. Copper ingots from Cape Gelidonya shipwreck.

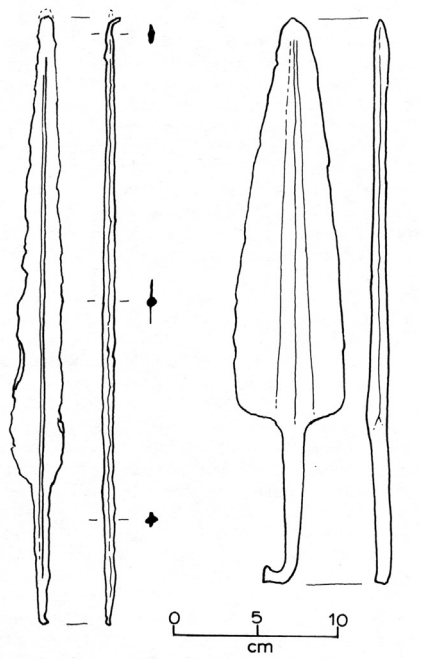

Fig. 9. Cypriot type hooked tang blades from Devon.

Wessex and Mycenae: A rapprochement?

K.A. Wardle

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: WESSEX ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΕΣ. ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ;

Εδώ και έναν αιώνα, από τότε που ο Schliemann, ο Τσούντας και άλλοι αποκάλυψαν τον πλούτο του μυκηναϊκού πολιτισμού, άλλοι αρχαιολόγοι δέχονται και άλλοι απορρίπτουν την πιθανότητα κάποιας σχέσης ανάμεσα στους Μυκηναίους και τον πλούσιο πολιτισμό του Wessex στη νότια Βρετανία. Το 1968 φάνηκε ότι ο Renfrew έθεσε οριστικό τέλος στη διαμάχη, όταν απέδειξε ότι οι ραδιοχρονολογήσεις του Wessex είναι περίπου 300 χρόνια αρχαιότερες των λακκοειδών τάφων. Σήμερα, όμως, η σύγκριση ανάμεσα στις υπάρχουσες ραδιοχρονολογήσεις για την αρχή του μυκηναϊκού πολιτισμού και τις πιο ακριβείς ραδιοχρονολογήσεις από τον πολιτισμό του Wessex έχει μειώσει τη διαφορά στα 100 χρόνια ή και λιγότερο. Τα συμπεράσματα του Renfrew ήταν βασισμένα στην υπόθεση ότι οι ραδιοχρονολογήσεις μπορούν να συγκριθούν απευθείας με παραδοσιακές χρονολογήσεις.
Συνεπώς, δεν είναι πια αδιανόητο ότι μπορεί να υπάρχει σχέση ανάμεσα στις ψηφίδες από ήλεκτρο με διάτρηση σχήματος V από τις Μυκήνες και τον Κακόβατο και εκείνες από το Upton Lovell και το Kingston Deverill στη νότια Βρετανία ή ανάμεσα στα εξαίρετα δείγματα χρυσοχοΐας με μικροσκοπικά καρφιά ή καρφίδες που έχουν βρεθεί και στις δύο περιοχές. Παρόλο που η φύση της σχέσης αυτής δεν είναι ξεκάθαρη, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ελίτ σε όλη την Ευρώπη μοιράζονταν κοινές πρακτικές και τεχνολογίες κατά το πρώιμο τμήμα της δεύτερης χιλιετίας, εν μέρει χάρη στους εμπορικούς δρόμους που εκτείνονταν από τη Βρετανία και τη Βαλτική μέχρι το Αιγαίο και ακόμα παραπέρα – δρόμων που θα ήταν τόσο σημαντικοί για τη μεταφορά ιδεών όσο και εξωτικών αντικειμένων, όπως ήλεκτρο από τη Βαλτική και γυαλί από την Αίγυπτο, καθώς και μετάλλων όπως ο κασσίτερος και ο χρυσός.
Για την καλύτερη κατανόηση αυτών των σχέσεων απαιτούνται πιο ακριβείς χρονολογήσεις, βασισμένες σε ευρύτερη γκάμα ραδιοχρονολογήσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να συμπληρώσουν και πιθανώς να βελτιώσουν τα ήδη υπάρχοντα συστήματα σχετικών χρονολογήσεων που έχουν καθιερωθεί από τον Reinecke και χρησιμοποιούνται στη δυτική και κεντρική Ευρώπη.

From the discoveries at Kakovatos over a hundred years ago to those in the extraordinary 'Tomb of the Griffin Warrior' at Pylos, it has been evident that the SW Peloponnese was, like the Argolid, a focal area in the initial stages of the development of Mycenaean civilization and a home to a wealthy elite who had access to exotic trade goods from all directions. It is not surprising that much of Professor Korres' research and enthusiasm has been devoted –so fruitfully– to a region which was clearly deeply involved in trans-European trade and connectivity. We must congratulate him on this choice. This small offering aims to promote the increasing interest in aspects of this connectivity in the early Mycenaean period[1].

The suggestion that Mycenaean architects were responsible for the construction of Stonehenge goes back over a hundred years. The claims of links between finds in Wessex culture barrow (tumulus) graves and those made in the Shaft Graves at Mycenae[2], or at Kakovatos in the SW Peloponnese[3] –amber, segmented faience/glass beads and high-quality gold ves-

1 Special thanks are due to Diana Wardle for assistance with the figures, Nikos Papadimitriou for comments on the first draft text, Pigi Kalogerakou for encouraging me to complete this paper in time for publication, David Dawson for assistance with photographs of Upton Lovell amber and Eleni Konstantinidi-Syvridi for assistance with photographs of Grave Circle B amber.

2 Karo 1930.

3 Dörpfeld 1908. Müller 1909.

sels– are equally long-standing (fig. 1). The discovery in 1952 of Grave Circle B with its amber V-pierced 'spacer plates' for a necklace in the richly furnished grave O[4] matching[5] those found around 150 years ago in the Wessex Culture 'Golden Barrow' near Upton Lovell[6] and other Wessex culture sites (figs. 2a-b, 3, 4) and the observation of dagger-like carvings on the sarsens of Stonehenge –plausibly Mycenaean in style– around the same time, seemed to confirm the existence of links even if scholars hotly debated their nature.

The views of Childe and others that 'lux ex oriente it'[7] seemed to be reinforced by these observations, although there were already dissonant views about the extent of external influence and native ingenuity in the development of cultural characteristics. Analyses of the succinic acid and trace elements in the amber showed that beads from Mycenae and other Greek sites not only matched in composition those from the sources in the circum-Baltic region but also those from Southern England[8]. The case for connection, whether direct or indirect, seemed stronger than ever.

The tide of opinion, however, was already turning against such inferences about the inevitability of acculturation. Even more significantly, the new tool of C14 dating was well established and accepted as largely accurate by most archaeologists working in central and western Europe –although it was (and still is) a very different story in Greece and the Eastern Mediterranean, where the absolute chronologies derived from Egyptian or Mesopotamian historical sources were largely unquestioned– if often subject to heated discussions about 10 year discrepancies[9].

Renfrew –from his first essays in archaeology– was both radical and controversial, and in 1968, demolished the whole relationship between Greece and Britain by demonstrating that the British finds were anything up to 300 years earlier than those of the early Mycenaean period[10]. The Wessex Culture, on the basis of its position contemporary with the late Beaker Culture and the Unétice Culture, was to be dated with reference to radiocarbon dates from Beaker contexts for example, Antofts Windypits, (1800 +/- 150 BC uncal) and from Fifty Farm (1850 +/- 150 BC uncal. as well as from Helmsdorf relating to Reinecke's phase A2 (1663 +/- 160 BC uncal.) and St. Walrick (1775+/80 BC uncal.). These and other similar C14 dates suggested that Wessex fitted, when calibrated, in the years from 2200 to 1700 BC[11]. The Shaft Graves at Mycenae, dated on the basis of Egyptian imports to both Crete and the mainland, could have hardly come into use before 1600 BC and the majority of the finds were to be dated in the following century.

Divorce seemed inevitable and mention of any connection certainly obsolete and almost heretical. This is the opinion which prevailed for a generation while processual and post processual approaches to the interpretation of material culture have held sway. Even though increasing understanding of technologies and the sources of raw materials have widened cultural horizons and new finds across Europe have hinted at or made explicit the existence of complex networks of contact and exchange, there has been a reluctance to acknowledge the influence these must have had on the social, economic and technological developments in often distant regions.

The metals trade[12] certainly created connections throughout the Mediterranean from East to

4 Μυλωνᾶς 1972, 206, 350-353, pl. 1986β.
5 Sandars 1959.
6 For Upton Lovell Golden Barrow (G2e) see Woodward *et al.* 2015.
7 Childe 1950.
8 Harding and Hughes-Brock 1974.
9 Though now see Ramsey *et al.* 2010 for Egypt and Manning *et al.* 2016 for Mesopotamia.
10 Renfrew 1968.
11 Renfrew 1968, 281.
12 Pare 2000. Kristiansen (2016: caption to fig. 10.4) suggests these phenomena only date to the 15/14th c.,

West and perhaps overland across central Europe but also as the result of regular maritime enterprise. Evidence is increasing to point to the existence of Atlantic and North Sea trade routes from the Pillars of Heracles to the Cassiterides[13]. This includes the three Ferriby boats dating between 2030 and 1680 BC[14] and the Dover Boat, a substantial craft a little later in date c. 1500 BC.[15] One of the most recent finds which demonstrates the metals trade is the 9th c. BC wreck reported off the coast of Devon in SW England, close to the Cornish tin deposits, loaded with copper and tin for an unknown destination[16]. It is no longer unthinkable[17] that Mycenaean Greece obtained Cornish tin for their bronze-smiths, as the Greeks of the Classical period seem to have done in Herodotus' days, though admittedly this is a long way from proven. It is intriguing that Herodotus denies[18] the accuracy of reports made by others in relation to both tin and amber, reports which we now know are very likely to be correct. 2nd Millennium Egyptian glass has been reported in Denmark[19] – perhaps carried by the same traders who, individually or severally, carried amber in the opposite direction using the river routes across central or eastern Europe.

Goldsmiths, working a scarce and precious metal, can never have been numerous. Goldsmiths with the skills to cover the surfaces of bronze or ivory objects with microscopic spikes or tubules of gold to create their decoration must have been almost as rare as hen's teeth. Nevertheless craftsmen (or crafts-children given the requirements of both eyesight and finger-tip size) of this calibre were producing decorated objects in small numbers in both Mycenaean Greece[20] and Southern England[21]. Is this pure coincidence or connection? Networks of trade in precious commodities such as these have always linked the elites (dare we say royalty?) of different, distant, regions. Specialist craftsmen and their skills have often been themselves objects of trade (whether willing participants or subject to coercion)[22]. Can we allow that the parallels in the use of gold for drinking vessels to be seen all across Europe indicate a network of goldsmiths moved or moving as the demands for their skills arose in different communities?

The then accepted chronologies on either side of Europe, however, suggested that all of these connections were apparent, not real, fortuitous, not well-founded.

Is Renfrew's argument itself well founded? Is his conclusion that the dates of Wessex and Mycenae were too far apart to allow even indirect connections quite as unchallengeable as it seemed back in 1968? First of all, there is a weak link (dare I assert a fallacy?) in his argument about the dating of the two ends of the story. As in the English phrase, well-known to children from an early age, 'you can't add up apples and pears' – comparisons have to be made between like sets of data. Absolute 'historical' chronologies cannot be directly compared with absolute 'scientific' chronologies. They originate from different kinds of evidence, each with its own potential for accuracy or error in obtaining the 'date' and then in correlating it to the archaeological context or discovery.

Secondly, of course, the precision of C14 dating and calibration techniques has advanced immensely in the past 40 years and, in addition, the pool of available data has increased[23]. New

whereas those described here belong to the 17th century BC or earlier.

13 Dunkley 2014.

14 Wright 1991.

15 Roberts 2006.

16 Jack 2010.

17 See also Sinclair Hood's paper in this volume.

18 Herodotus 3.115.

19 Varberg *et al.* 2015.

20 Konstantinidi-Syvridi *et al.* 2014.

21 Keys 2014.

22 1 Kings 7, 13-14.

23 Sheridan 2008.

dates relating directly to the Wessex culture[24] indicate that those available to Renfrew in 1968 gave rather too early a result. Bone from West Overton barrow G1 gives a date range of 2020-1770 cal BC (95% probability) while from the somewhat later Norton Bavant Borrow Pit a date of 1820-1670 cal BC (95% probability) was also obtained from human bone (fig. 5). As already noted, there is no logical basis for the comparison of historically-based dates for Mycenae with physically-based dates for the Wessex Culture. There is, in fact, no longer any need to do this since the application of a variety of scientific methods to different materials deriving from the Thera eruption has provided excellent (in scientific terms) absolute dates for that eruption. Short-life samples indicate 1632-1614 BC at 1σ probability and 1646-1603 BC at 2σ probability rather than the traditionally accepted dates of c 1500 or even 1470 BC[25]. Very similar results have been obtained from other sites which belong in the same horizon such as Trianda on Rhodes and Kommos in S. Crete (fig. 5 and table 1)[26]. Recent fine-tuning of the C14 calibration curve for this period suggest that these dates may be as much as 30 years too early but this does not affect the comparision between the Aegean and Britain since it is the *same* curve to which dates from both regions are referenced[27]. There is no need to pay attention, for this purpose, to the howls of protest from many Aegean archaeologists that these scientific dates cannot be correct. These howls are irrelevant to the discussion. If there is a problem with C14 methodologies and processes, it is universal. The general consensus among European archaeologists is that there is no such problem. The exploitation of C14 determinations in parallel with dendrochronology, has almost always reinforced the conclusions about the date of the context from which the relevant samples derive. C14 and dendrochronological dates from Britain and the Aegean can now be compared directly.

The material culture of Mycenae is inextricably linked to that of Akrotiri on Thera. Although no independent time scale can be placed on the evolution of pottery styles, these indicate that the burials in the graves of Circle B are likely to go back many years before the eruption of the volcano and the destruction/preservation of Akrotiri. Late Helladic I, the period of the burials in Shaft Grave Circle A at Mycenae, equates to the life-span of the Akrotiri settlement which was rebuilt after an earthquake in the MM IIIB period and must have flourished for decades rather than years before the devastating eruption. Data from Aegina place the MH/LH transition in the early 17th C[28], whilst a similar picture is provided for the shaft graves at Lerna[29]. There are no vases of true Mycenaean style in Grave O in the earlier Grave Circle B, and not many in Circle B as a whole. Unless the amber beads had only recently been acquired, they may have been in circulation for some years before burial. We may therefore assume that some 100 years separates the acquisition of the beads from the eruption – though ideally some of the human bone from Grave Circle B should be sampled for C14 determinations to confirm or correct this hypothesis.

Immediately this places these first elite burials early in the 17th century (or even the 18th?), only a little later than the C14 dates available for the Wessex culture graves as can be seen in fig 5. The spacer beads from the LH IIA Kakovatos tholos –later than the Thera eruption– had apparently been remounted in a different configuration[30] which suggests their arrival in Greece was not much later than those from Mycenae Grave Circle B. It is unfortunate that the circumstances of excavation early in the 19th century prevent us relating the richest of all the

24 Needham *et al.* 2010.

25 Manning *et al.* 2014, in response to a series of discussions about the chronology of the eruption in *Antiquity* 88.

26 Manning *et al.* 2006.

27 Pearson *et al.* 2018.

28 Wild *et al.* 2009, 1019.

29 Lindblom and Manning 2011.

30 Maran 2013, 152.

Wessex burials, the Golden Barrow, with the clearest spacer bead parallels, to the C14 dates.

The old suggestion that Mycenaean engineers built Stonehenge is clearly impossible. We can, however, no longer reject automatically on the grounds of date alone, the connections proposed so long ago. Early Mycenaean Greece and the Wessex Culture of Southern Britain were both part of an extended network of trade and contact which reached from Egypt and Mesopotamia to Britain and the Baltic in the first half of the second millennium BC[31].

This network, for me at least[32], was more about the essential metals rather than exotics such as amber or glass beads, perhaps even more about the transfer of ideas and technologies. I am less convinced by Maran's suggestion that the Mycenae spacer plates were made in Britain[33], rather than made near the Baltic sources and distributed from there in either direction separately. The amber finds which we know[34] are almost always associated with elite burials – but that does not, of course, mean they were not available to elites in other regions which kept their wealth for the living rather than depositing it in graves.

It is less clear how the similar, but not identical, spacer plates from graves of the Tumulus Burial Culture in S. Germany fit into this story. Dated to Reinecke's Bronze B2 phase[35] they are, apparently, rather later although the first 'Wessex' links occur a century or two earlier as indicated by the gold-bound amber bead from Mozartstrasse, Zürich *inter alia*[36]. How far is the concept of the tumulus itself, the permanently visible marker of an elite burial site which appears in many parts of Europe, the product of exchanges of ideologies as well as materials, goods and technologies?

Even from this brief overview, it is clear that it is time to review all the evidence dispassionately, to seek additional C14 and dendrochronology dates so that the chronological framework of all the discoveries across Europe is more secure, to examine the traces of the goldsmiths' work on the precious vessels and ornaments to determine whether their 'tricks of the trade' are shared or separately evolved and to seek new ways of 'fingerprinting' tin and precious metals to help identify the routes and directions of trade.

BIBLIOGRAPHY

Barfield, L.H. 1991. "Wessex with and without Mycenae: new evidence from Switzerland." *Antiquity* 65:102-107.

Childe, V.G. 1950. *Prehistoric Migrations in Europe*. Oslo: H. Aschehoug and Co.

Dörpfeld, W. 1908. "Alt Pylos I. Die Kuppelgräber von Kakovatos." *AM* 33:295-317.

Dunkley, M. 2014. "Travelling by water: a chronology of prehistoric boat archaeology/mobility in England." In *Past Mobilities: Archaeological Approaches to Movement and Mobility*, edited by J. Leary, 187-200. London: Routledge.

Harding, A., and H. Hughes-Brock. 1974. "Amber in the Mycenaean World." *BSA* 69:145-172.

Jack, M. 2010. "Britain's oldest shipwreck discovered off Devonshire-coast." http://www.independent.co.uk/life-style/history/britains-oldest-shipwreck-discovered-off-devonshire-coast-1903687.html. Last visited July 8, 2020.

Karo, G. 1930. *Die Schachtgräber von Mykenae*. München: F. Bruckmann.

Keys, D. 2014. "Stonehenge's most intricate archaeological finds were probably made by children." https://

31 Maran 2013. Suchowska-Ducke 2016.

32 Cf. Kristiansen 2016.

33 Maran 2013, 149.

34 See Kristiansen 2016, fig. 10.4 for the distribution across Europe of different forms of amber spacer plate (though without chronological differentiation).

35 Maran 2013, 148. See also Stockhammer *et al.* 2015, for the latest C14 determinations for this region, although without direct links to the amber finds.

36 Barfield 1991.

www.independent.co.uk/news/science/archaeology/stonehenges-most-intricate-archaeological-finds-were-probably-made-by-children-9738993.html. Last visited July 8, 2020.

Konstantinidi-Syvridi E., N. Papadimitriou, A. Philippa-Touchais, and A. Goumas. 2014. "Goldworking techniques in Mycenaean Greece (17th/16th-12th c. BC): some new observations." In *Metalle der Macht. Frühes Gold und Silber*, edited by H. Meller, R. Risch, and E. Pernicka, 335-348. Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt.

Kristiansen, K. 2016. "Interpreting Bronze Age Trade and Migration." In *Human Mobility and Technological Transfer in the Prehistoric Mediterranean*, edited by E. Kyriatzi and C. Knappett, 154-180. Cambridge: Cambridge University Press.

Lindblom, M., and S.W. Manning. 2011. "The chronology of the Lerna shaft graves." In *Our cups are full: pottery and society in the Aegean Bronze Age. Papers presented to Jeremy B. Rutter on the occasion of his 65th birthday*, edited by W. Gauss, M. Lindblom, R.A.K. Smith, and J.C. Wright, 140-153. *BAR-IS* 2227. Oxford: Archaeopress.

Manning, S.W., C.B. Ramsey, W. Kutschera, T. Higham, B. Kromer, P. Steier, and E.M. Wild. 2006. "Chronology for the Aegean Late Bronze Age 1700–1400 B.C." *Science* 312:565-569.

Manning, S.W., F. Hoflmayer, N. Moeller, M.W. Dee, C.B. Ramsey, D. Fleitmann, T. Higham, W. Kutschera, and E.-M. Wild. 2014. "Dating the Thera (Santorini) eruption: archaeological and scientific evidence supporting a high chronology." *Antiquity* 88:1164-1179.

Manning, S.W., C.B. Griggs, B. Lorentzen, G. Barjamovic, C.B. Ramsey, B. Kromer, and E.M. Wild. 2016. "Integrated Tree-Ring-Radiocarbon High-Resolution Timeframe to Resolve Earlier Second Millennium BCE Mesopotamian Chronology." *Plos One*, https://doi.org/10.1371/ journal.pone.0157144. Last visited July 8, 2020.

Maran, J. 2013. "Bright as the sun: the appropriation of amber objects in Mycenaean Greece." In *Mobility, meaning and the transformation of things*, edited by H.P. Hahn and H. Weiss, 147-169. Oxford: Oxbow Books.

Müller, K. 1909. "Alt-Pylos II: Die Funde aus den Kuppelgräbern von Kakovatos." *AM* 34:269-328.

Μυλωνᾶς, Γ.Ε. 1972. *Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν.* Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 73. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Needham, S., M. Parker Pearson, A. Tyler, M. Richards, and M. Jay, 2010. "A first 'Wessex 1' date from Wessex." *Antiquity* 84:363-373.

Pare, C.F.E. 2000. "Bronze and the Bronze Age." In *Metals make the world go round: the supply and circulation of metals in Bronze Age Europe*, edited by C.F.E. Pare, 3-38. Oxford: Oxbow Books.

Pearson, C.L., P.W. Brewer, D. Brown, T.J. Heaton, G.W. L. Hodgins, A.J.T. Jull, T. Lange, and M.W. Salzer. 2018. "Annual radiocarbon record indicates 16th century BCE date for the Thera eruption." *Science Advances* 4.8:eaar8241.

Ramsey C.B., M.W. Dee, J.M. Rowland, T.F.G. Higham, S.A. Harris, F. Brock, A. Quiles, E.M. Wild, E.S. Marcus, and A.J. Shortland. 2010. "Radiocarbon-Based Chronology for Dynastic Egypt." *Science* 328:1554-1557. DOI: 10.1126/science.1189395. Last visited July 8, 2020.

Renfrew, A.C. 1968. "Wessex without Mycenae." *BSA* 63:277-285.

Roberts, O.T.P. 2006. "Interpretations of Prehistoric Boat Remains." *IJNA* 35:72-78.

Sandars, N. 1959. "Amber spacer-beads again." *Antiquity* 33:293-295.

Sheridan, A. 2008. "Towards a fuller more nuanced narrative of Chalcolithic and Early Bronze Age Britain, 2500-1500 BC." *Bronze Age Review* 1:57-78.

Stockhammer, P.W, K. Massy, C. Knipper, R. Friedrich, B. Kromer, S. Lindauer, J. Radosavljević, F. Wittenborn, and J. Krause. 2015. "Rewriting the Central European Early Bronze Age Chronology: Evidence from Large-Scale Radiocarbon Dating." *Plos One* https://doi.org/10.1371/journal.pone.0139705. Last visited July 8, 2020.

Suchowska-Ducke, P. 2016. "The Mycenaeans and Europe: Long-distance networks and cross-cultural communication." In *Local and Global Perspectives on Mobility in the Eastern Mediterranean*, edited by O.C. Aslaksen, 63-81. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 5. Athens: The Norwegian Institute at Athens.

Varberg, J., B. Gratuze, and F. Kaul, 2015. "Between Egypt, Mesopotamia and Scandinavia: Late Bronze Age glass beads found in Denmark." *JAS* 54:168-181.

Wild, E.M., W. Gauß, G. Forstenpointner, M. Lindblom, R. Smetana, P. Steier, U. Thanheiser, and F. Weninger. 2009. "14C dating of the Early to Late Bronze Age stratigraphic sequence of Aegina Kolonna, Greece." *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 268:1013-1021.

Woodward, A., J. Hunter, D. Bukach, S. Needham, and A. Sheridan. 2015. *Ritual in Early Bronze Age grave goods*. Oxford: Oxbow Books.

Wright, E. 1991. *The Ferriby Boats: Seacraft of the Bronze Age.* London: Routledge.

Aegina 1	Phase J	MH III earlier	VERA-4571	short life	3469	38
Aegina 2	Phase J	MH III earlier	VERA-4574	short life	3430	39
Aegina 3	Phase J	MH III earlier	VERA-4573	short life	3485	36
Aegina 4	Phase J	MH III later	VERA-4572	short life	3407	38
Aegina 5	Phase J	MH III later	VERA-4570	short life	3428	36
Aegina 6	Phase K	LH I	VERA-4633	short life	3333	29
Aegina 7	Phase K	LH I	VERA-4033	short life	3197	45
Aegina 8	Phase K	LH I	VERA-4632	short life	3356	36
Aegina 9	Phase K	LH I	VERA-4631	short life	3349	36
Kommos 1		LM IA	OxA 3429	long life	3350	70
Kommos 2		LM IA	OxA 10731	long life	3450	45
Kommos 3a		LM IA	OxA 11251	long life	3505	40
Kommos 3b		LM IA	VERA-2636	long life	3445	25
Kommos 4a		LM IA	OxA 11252	short life	3375	45
Kommos 4b		LM IA	VERA-2637	long life	3390	20
Kommos 5a		LM IA	OxA 11253	long life	3397	38
Kommos 5b		LM IA	VERA-2638	long life	3600	19
Kommos 6		LM IA	OxA 11833	long life	3485	33
Kommos 7		LM IA	OxA 11944	long life	3435	25
Trianda Ca	Rings 1-10	MBA/LM IA early	OxA 10730	DWM	3490	45
Trianda Cb	Rings 1-10	MBA/LM IA early	OxA 11948	DWM	3526	25
Trianda Cc	Rings 1-10	MBA/LM IA early	VERA-2742	DWM	3476	28
Trianda Ba	Rings 11-20	MBA/LM IA early	OxA 10729	DWM	3410	45
Trianda Bc	Rings 11-20	MBA/LM IA early	OxA 11946	DWM	3473	23
Trianda Bc	Rings 11-20	MBA/LM IA early	VERA-2741	DWM	3485	28
Trianda Aa	Rings 21-30	MBA/LM IA early	OxA 10728	DWM	3455	39
Trianda Ab	Rings 21-30	MBA/LM IA early	OxA 11945	DWM	3473	24
[Trianda Ac	Rings 21-30	MBA/LM IA early	VERA-2740	DWM	3841	32]
Thera VDL Combined short life data		LMIA		short life	3345	7.5
Thera Olive Combined DWM data		LMIA	HDD 23588-24402	DWM	3331	10
West Overton G1			SUERC-26203	Human bone	3550	35
Norton Bavant borrow pit			BM 2909	Human bone	3410	35

Table 1. C14 determinations from the Aegean (Kommos, Thera, Trianda, Manning *et al.* 2006, SOM Table S1) and Aegina (Wild *et al.*, 2009) from the Wessex culture (Needham *et al.* 2010) used in Figure 3. Nb the determination from Trianda VERA-2740 was omitted from the DWM plot since it is an extreme outlier. See also Manning *et al.* 2006, 567, Model 1, where determinations from similar contexts have been combined in the plot.

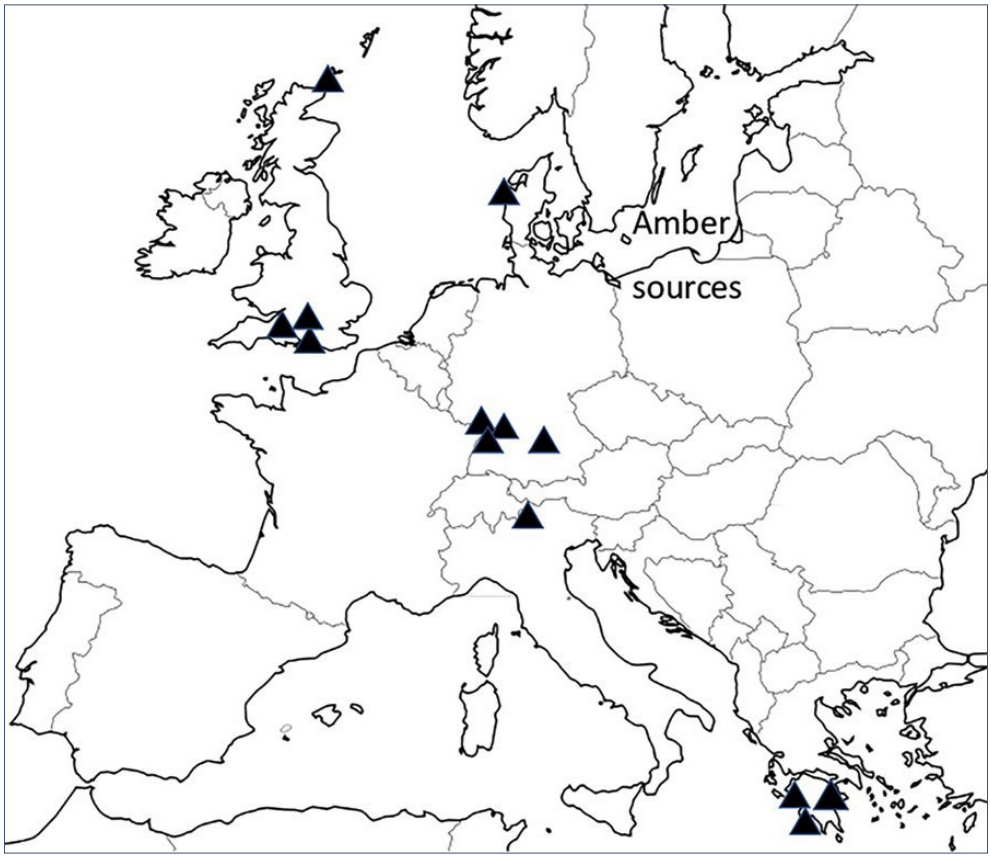

Fig. 1. Distribution of amber spacer plates with V-bored perforations. After Kristiansen 2016, fig. 10.4. (Not every find in a cluster is indicated here).

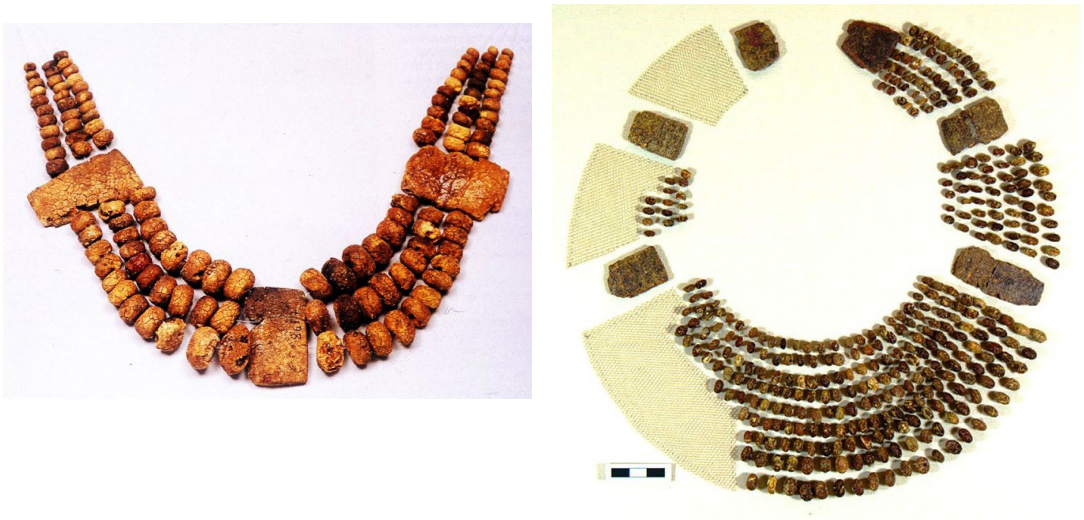

Fig. 2. a. Amber necklace with spacer plates from Mycenae Grave Circle B, Tomb O. National Archaeological Museum Athens Π8657. Cf. Μυλωνᾶς 1972, pl. 1986β. Courtesy National Museum. b. Amber necklace with spacer plates from Upton Lovell Golden Barrow (G2e). Courtesy Wiltshire Museum. Photo David Bukach.

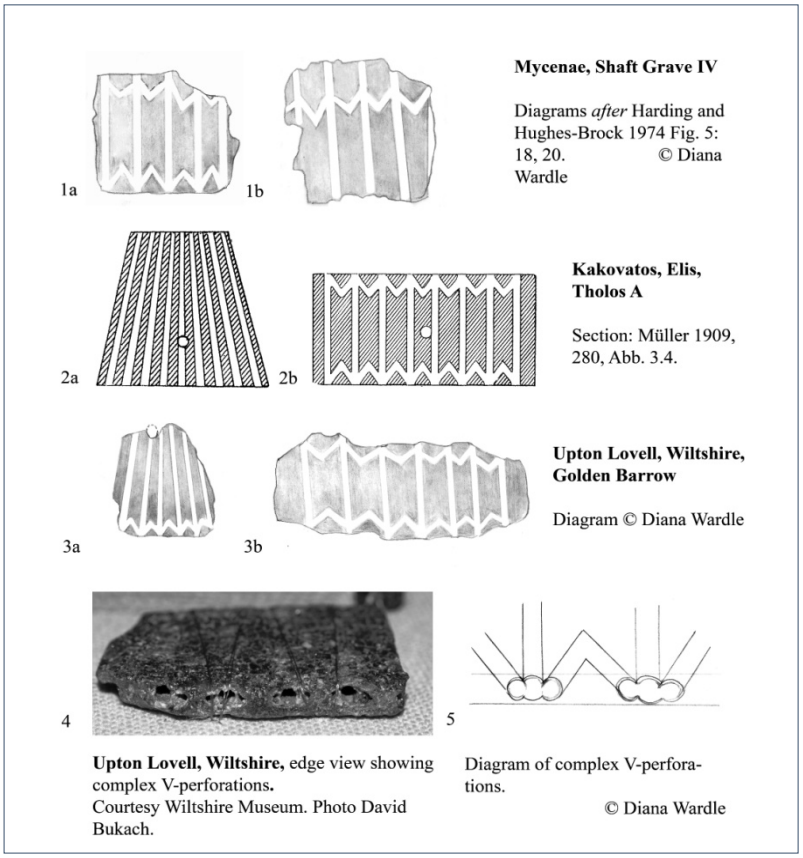

Fig. 3. Diagrams of amber spacer plates with complex V-perforations from Mycenae, Kakovatos and Upton Lovell (Length of plates along holes, 4.2-2.1 cm.).

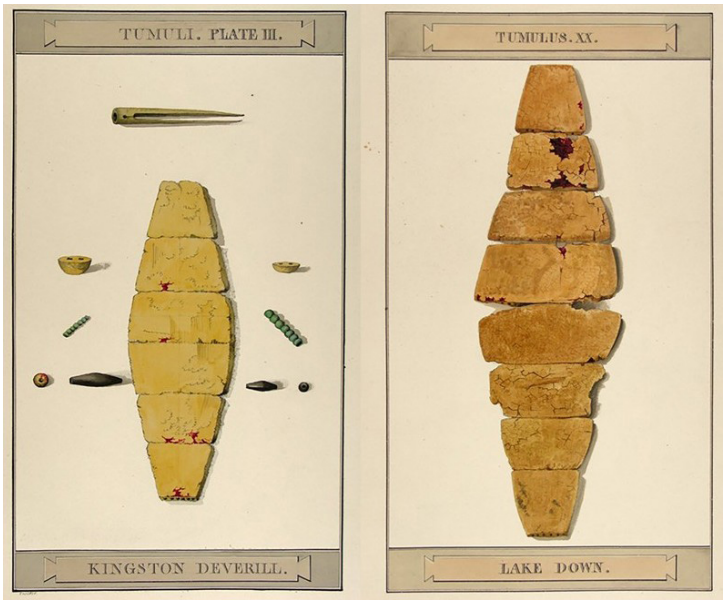

Fig. 4. Amber spacer plates from Wessex culture tumulus burials. Colt Hoare, Sir Richard, 1812. *The History of Ancient Wiltshire*, Volume 1. Watercolours by Phillip Crocker. Courtesy Wiltshire Museum.

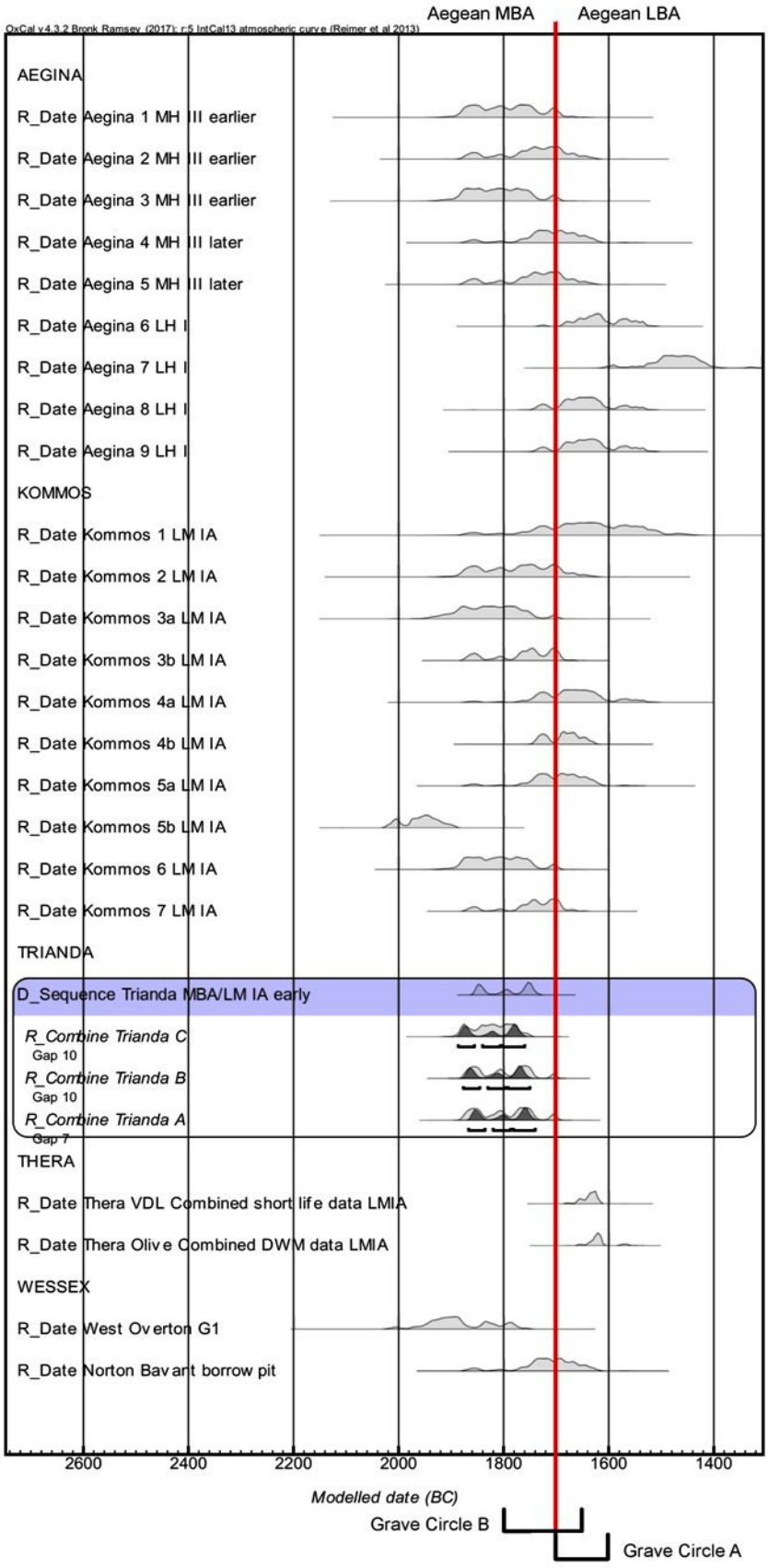

Fig. 5. Probability density plots of C14 determinations for Aegean MBA/LBA and from the Wessex culture of Southern Britain. Duplicate plots (Kommos 3a, 3b etc.) represent determinations done at different laboratories on the same samples. Those from Trianda on Rhodes all derive from a single timber with a 37 ring sequence to the bark sampled at 10 year intervals and have been combined with the D_Sequence and R_Combine commands in OxCal. See Table 1 for numerical data and sources of information.

ISBN

978-960-466-229-6

978-960-466-233-3 (SET)